

900
T3(49Kp)
3-12

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Фр
Шифр ТЗ(4Укр) 3-12 Імв. 2721566

Автор За сто сел: матеріали

Назва з грошою і сел. життя

України XIX і початків XX ст.

Місце, рік видання К. 5:1 (Записки ком. історич. наук. Т-ва в Києві, т. 38) 1930

Кількість стор. [2] 313 [5] с.

- " - окр. листів _____

- " - Ілюстрації _____

- " - карт _____

- " - схем _____

Том _____ частина _____ вип. Кн. 5, 6.

Композит К кн. призначеної

Кн. 6:1 (Записки ком. історич.

науки Секції Української

наук. Т-ва в Києві, т. 38). -

Примітка: [2] 330, [3] с. : іл., табл.

L. D. D.

Решет!

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
MEMOIRES DE LA SECTION HISTORIQUE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE
vol. XXXVIII: Un Siècle. Matériaux pour l'histoire sociale et littéraire en Ukraine
au XIX-e s. et au début de XX-e.

Sommaire voir p. 331

ЗА СТО ЛІТ

**МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРА-
ТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ ХІХ І ПО-
ЧАТКІВ ХХ СТОЛІТТЯ ЗА РЕДАКЦІЄЮ
АКАДЕМИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

КНИГА ШОСТА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА РІК 1930 НА НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
УКРАЇНОЗНАВСТВА:

„У К Р А Ї Н А“

з додатком

„НАУКОВОГО ЗБІРНИКА ЗА РІК 1930“

В ЦЬОМУ РОЦІ „УКРАЇНА“ ВИХОДИТИМЕ В ЗМЕНШЕНИМ ФОРМАТІ З ОГЛЯДУ НА ПЕРЕХІД НА ОБОВ'ЯЗКОВИЙ СТАНДАРТНИЙ ФОРМАТ ПАПЕРУ, АЛЕ З ВІДПОВІДНИМ ЗБІЛЬШЕННЯМ ЧИСЛА АРКУШІВ. ЗА УХВАЛОЮ ПЕРІОД-СЕКТОРА Д В У ЦЬОГО РОКУ МАЄ ВИЙТИ 8 КНИЖОК З ДОДАТКОМ „НАУКОВОГО ЗБІРНИКА“. ПЕРЕДПЛАТА ЛИШАЄТЬСЯ БЕЗ ЗМІН:

За цілий річник „України“ — 8 окремих книжок — з додатком „Наукового Збірника за 1930 р.“ 8 карб., за півроку 4 карб. 25 коп. ціна окремої книжки знижена до 1 карб. 25 коп.

За доплату 1 карб. за 1 кн. передплатники „України“ одержать дуже важне для українців і українознавців видання:

„ПЕРВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО ТА ЙОГО ПЕРЕЖИТКИ НА УКРАЇНІ“

Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість та її соціологічні підстави.

Передплатники „України“ на 1930 рік можуть одержати комплекти „України“ з додатком „Наукового збірника“ за роки 1924 — 1928, по 3 карб. за комплект.

Всі матеріали, книги, обміни видання для „України“, „Первісного Громадянства“ і „Збірників“ треба надсилати на адресу:

Історична Секція Української Акад. Наук, Київ, вул. Короленка, 35.

Справи передплати до редакції „України“ ніяк не належать: в них треба звертатися до Київської Філії Державного Видавництва, Київ, вул. Карла Маркса, 2.

ПЕРЕДПЛАТНИКИ „УКРАЇНИ“ МОЖУТЬ НАБУВАТИ З ВЕЛИКОЮ ЗНИЖКОЮ
(ДО 50% ПРОТИ НОМІНАЛУ):

Записки Українського Наукового Товариства в Києві (тепер Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук) під редакцією акад. М. С. Грушевського, а саме ¹⁾:

- т. XIX. Науковий Збірник за рік 1924, 236 сс. Ціна 3 карб. 40 к.
- ” XX. Науковий Збірник за рік 1925, 191 сс. Ціна 3 карб. 30 к.
- ” XXI. Науковий Збірник за рік 1926, 192 сс. Ціна 3 карб.
- ” XXII. Київ та його околиця, XII + 475 сс. Ціна 6 карб.
- ” XXIII. Чернігів і Північне Лівобережжя, XII + 531 сс. Ціна 7 карб. 50 к.
- ” XXIV. За Сто Літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і поч. XX ст. Кн. 1, VI + 296 сс. Ціна 4 карб. 50 к.
- ” XXV. За Сто Літ. Кн. 2, 328 сс. Ціна 5 карб.
- ” XXVI. Науковий Збірник за рік 1927, 200 сс. Ціна 3 карб.
- ” XXVII. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. Ціна 5 карб.
- ” XXVIII. Науковий Збірник за рік 1928, 200 сс. Ціна 2 карб. 25 к.
- ” XXIX. За Сто Літ. Кн. 3, 328 сс. Ціна 4 карб. 25 коп.
- ” XXX. За Сто Літ. Кн. 4, 320 сс. Ціна 4 карб.
- ” XXXI. За Сто Літ. Кн. 5, 313 сс. Ціна 4 карб.
- ” XXXII. Науковий Збірник за рік 1929, 201 сс. Ціна 2 карб. 25 коп.
- ” XXXIII. Науковий Збірник за рік 1930 (друкується).
- ” XXXIV. Збірник Полудневої України (друкується).
- ” XXXV. Етнографічні писання Костомарова.
- ” XXXVI. Україна в першій пол. XVIII стол. Статті І. Джиджори.
- ” XXXVII. Київський Збірник (друкується).
- ” XXXVIII. За Сто Літ. Кн. VI.

¹⁾ Виказ т.т. I — XVIII, що вийшли до 1924 року, вміщено в „Науковому Збірнику за рік 1924“; вони розійшлися.

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

MÉMOIRES DE LA SECTION HISTORIQUE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE,
jadis Section Historique de la Société Scientifique Ukrainienne à Kiev, vol. XXXVIII,
sous la rédaction de M. Hrushevsky, Président de la Section.

Sommaire voir la page 331.

ЗА СТО ЛІТ

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО Й
ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ
XIX І ПОЧАТКІВ XX СТОЛІТТЯ

ЗАХОДОМ КОМІСІЇ НОВІШОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ПІД РЕДАКЦІЄЮ

акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

КНИГА ШОСТА

(Записок колишньої Історичної Секції
Українського Наукового Товариства в Києві том XXXVIII).

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ — 1930 — КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“ „Нартковому репертуарі“
та інших понадчинах Української
Нижньої Палати.

Дозволяється випустити в світ.

Неодм. секретар Академії Наук,

Акад. **О. Корчак-Чепурківський**

Київський Окрліт № 232.
Держтрест „Київ - Друк“,
1-а фото - літо - друкарня.
Сінний майдан, 14.
Замовл. № 399—30³/₄ арк.
Тир. 3000.

ДВА НЕВІДОМІ УКРАЇНСКІ АВТОРИ.

Н. Н. Трубіцин у книзі „О народной поэзии въ общественномъ и литературномъ обиходѣ первой трети XIX вѣка“ (1912 р.) поміж інших бібліографічних вказівок на народню українську поезію в старих журналах, часом дуже невдалих, зробив одну цінну вказівку на два українські вірші, що їх не знає українська бібліографія; вміщено їх було 1816 року в „Духъ журналовъ“ Яценкова. В IX-ій частині, при 3-ій книжці, з 19 січня, на окремім аркушику надруковано з нотами оцього вірша:

1. Веселився козаченько,
Дай не оглянувся;
Якъ поранила серденько
Дивчина Настуся!
Ой серденько бьется дуже,
Якъ з нею, зійдуся,
А для тебе той байдуже,
Милая Настуся!
2. А вжежъ коли ставъ кохати,
Зроду не уймуся;
Дай кохати перестати
Не можно Настуси;
Така била, гарна, повна,
Що не надивлюся,
Чепурная и моторна,
Милая Настуся!
3. Чи танцюе пидъ скрипыци,
То хотъ побожуся:
Не ма дивки, молодыци,
Красче якъ Настуся!
Ябъ хвалывъ тебе богацько,
Но того боюся:
Що не любишь ты, козацькой
Похвальбы, Настуся!
4. Да якъ стоить — похваляти
Я и не возьмуся:
Де мнѣ словъ такихъ узяти,
Щоб хвалить Настусю?
Коли жъ будешъ ты за мною,
Як я полюблюся;
Мое щастье похвальбою
Буде для Настуси!

В тій же IX частині, в книжці 6-ій, з 9-го лютого, с. 68 вміщено другого українського вірша під назвою „Малороссійская пѣсня“.

Ой горе мнѣ, горе! Як я уродився,
Що бривъ черезъ рѣчку, да и неумився...
Бривъ близко щастья, полюбивъ дѣвчину,
Но щастья незнавши, узнав злу кручину!
Мой врагъ черезъ рѣчку нейшов, невмивався,
А моей Настуси и такъ сподобався!
Кого уже злая не полюбить доля,
Ниякая в свѣтѣ не поможе холя!
Не жупан червоный, не чорные усы
Треба для моей бѣлянки Настуси:
Хто ей вподобится, тей богать безъ гроши
Беде чепурненькимъ, ходъ бу нехороши!

Чому же ты, доля, чому ты такая,
Бѣдному Козаку придалася злая?
Що мавъ въ руцѣ шуку, да пустивъ у воду,
Ужежъ тыей шуки не поймаю зроду!
Полюбивъ дѣвчину дуже сподибався¹⁾.
Що милой Настуси и я сподобався,
Сподивась! — дай только; Настуся другого
Москаля взлюбила, мого врага злого;
Живижъ зъймъ щаслыво, ты довгіе вѣки
А Козакъ поѣде за горы, за рѣки,
Тамъ безъ тебе згине, там буде могила
Бѣднаго Козака, що ты загубила.

Обидва вірші підписано криптозімом Г - мѣ Л - вѣ. Так не один раз підписувався під другими творами на російській мові співробітник „Духа Журналовъ“ Герасим Лузанов; писав він вірші й переважно байки. То був час розцвіту російської байки під пером Крилова, Ізмайлова та Дмитрієва. Герасим Лузанов був свідомий того, що він стоить значно нижче за них, і висловив це в байці „Связка полевыхъ цвѣтовъ“ („Кабинетъ Аспазіи“, 1815 р. кн. V, с. 34). Сільський хлопчик назбирав букет польових квіток. Проходила повз його пані й зауважила:

Возможно ль рвать цвѣты такіе,
И мелкіе и полевые!
И связка так нехороша!
Никто тебѣ, мой друг, не дастъ за нихъ гроша,

Кто ею заниматься станет,
Коль къ завтраму увянетъ?
Сударыня, ребенокъ тутъ сказалъ:
Я ихъ безсмертными не называлъ.

¹⁾ Сподівався.

Друзья мои! пора переимнись названье,
Итакъ я сдѣлаю признанье,
Что басенки мои суть полевые цвѣты.
В нихъ нѣтъ Крылова остроты,

Не такъ, какъ Дмитріевъ, рассказываю вольно.
Но славы не ишу... Коль басенкой моею
Подчасъ развеселю друзей.
Того съ меня довольно.

Невеличка літературна спадщина, що її залишив по собі Герасим Лузанов, дає дуже мало матеріалу для міркувань про його особу. Коли тільки можна надавати якогось біографічного значіння ліричним віршам авторів, то у вірші „Молитва“ („Дух Журналов“, 1816 р.) Лузанов малює своє життя гірким; каже, що в нім були лише:

Печали, мученья
И горестей дни, —

І що з нього був навіть злочинець. До речі героїню двох українських віршів Лузанова — Настусю, згадується ще в одній його басні „Огнедышащая и магнитная горы“, що закінчується такими рядками.

Кто Настеньки моею и тише и скромнѣй, Но и безъ словъ обворожаетъ!
Она всѣхъ прелестей своихъ сама не знаетъ; И безъ исканій всѣхъ милѣй!

Той факт, що це ймення так повторюється, можливо свідчить про те, що вона належала реальній особі.

Вияснити хто такий був Герасим Лузанов дуже тяжко, бо немає ніяких даних для такого вияснення. Під одним віршем, що його надруковано в 1815 р. („На смерть А. Ф. К... в... нък... ной“ в „Кабинеті Аспазії“, 1815 р. кн. 3) стоїть дата „Р и б ц ы“. Під такою назвою є село в 23 верстах від Прилук на ріці Удаю. Але видимо постійно чи принаймні довгий час Лузанов жив в Орлі, бо Орел стоїть і під баснею, що її надруковано в 1817 р. („Палатская справка“ — „Дух Журналов“, 1817 рік, № XIX), і під віршем що його надруковано в 1823 р. („Въ альбомъ — изъ Байрона“, „Благонамѣренный“, 1823 р. № XV).

Є підстави гадати, що Герасим Лузанов походив із колишньої Чернігівської губернії. В „Алфавитномъ спискѣ дворянскихъ родовъ Черниговской губ.“ що його склав Г. А. Милорадович, в групі „военнаго дворянства, пріобрѣтенного чиномъ военной службы“ значаться й Лузанови. В колишній Чернігівській губернії жив і інший Лузанов — Павел, сучасник Герасима; він писав у журналі „Ипокрена или утѣхи любословія“, де в 1799 році він умістив дві прозаїчні статейки сентиментально релігійного характеру та два вірші. Під ними стоїть „Глуховъ“ або „Въ Глуховѣ“ і самі назви прозаїчних статтів свідчать про їх чернігівське походження. Одна з них має заголовок „Изображеніе Верыгинскаго въ Глуховѣ храма“¹⁾, друга — „Середино - Будлянская прогулка“ себ-то прогулька в околицях містечка Середина-Буда Новгород-Сіверського повіту. Мабуть цей Павел Лузанов — той самий Павел Іванович Лузанов, про якого згадує М. О. Максимович у примітках до „Малороссійскихъ Пѣсень“ 1827 р., зазначаючи, що той дав Максимовичу чумацьку пісню:

У полі криниченька,
Холодна водиченька ..

Коли літературні твори Павла Лузанова, співробітника „Ипокрены“, ведуть нас у Новгород-Сіверський повіт, стає можливим знайомство з ним Максимовича, що скінчив 1819 року новгород-сіверську гімназію й гостював у 1825 році в серпні місяці в Новгороді-Сіверськiм; є також досить підстав і ототожнювати обоїх Павлів Лузанових. Але цілком не можна встановити, чи не родичі оті Герасим та Павел Лузанови, бо ми не знаємо, як Герасима Лузанова звали по батькові. Які не малі, які не вбогі біографічні відомості про Герасима Лузанова, але ні від чого незалежне, самостійне історично-літературне значіння має вже самий факт появи в 1816 році його двох українських віршів, коли відомий інвентар української літератури був обмежений одною

¹⁾ Веригино — передмістя Глухова.

„Енеїдою“ Котляревського (яка, що правда, мала вже три видання) та мало кому і в свій час відомий інвентар нараховував п'ять од на українській мові¹⁾. Потрібна була певна самостійність думки, щоб спробувати виступити в періодичнім виданні, якого було присвячено головне огляду європейської журналістики, з українськими віршами. Це тим дивніш, що Лузанов не мав ніяких прикладів, які могли б його підбадьорити, крім хіба співаників; разом із тим, потрібна була досить сильна пісенно-побутова традиція, щоб могла з'явитися сама думка висловити свої ліричні настрої в формі віршів, які наслідували народні пісні.

Тому то Герасим Лузанов має право на свій рядок не тільки в українській бібліографії, але й навіть в історії літератури, як один із початкових її епізодів.

Другий автор, якого також не знає українська бібліографія, належить до пізнішої доби: це — Микола Олександрович Толстой.

1854 року, коли вся преса, як завсіди буває, в початку війни шаленно брехала словесною зброєю, проти союзників і особливо вправлялася в глузування з Французів, нагадуючи їм Дванадцятий рік, М. О. Толстой захотів одягти цей войовничий запал в українську свитку й 7-го грудня післав до драматичної цензури п'єсу. Заголовок цієї п'єси, цілковито виявляє її вульгарно-патріотичний зміст. „Въ чѣмъ сердци не озовѣтся слово царя любимого. Сцены заимствованныя изъ происшествія настоящего времени съ хорами и народными малороссійскими пѣснями, в I дѣйствіи“. П'єсу цю було ухвалено для виставлення 17-го лютого 1855 р. 11-го квітня її дозволено було надрукувати й того ж таки року п'єсу було видано в Москві, в друкарні Л. Степанової, за підписом цензора І. Федорова, in 24° в 36 сторінок. Писаний екземпляр п'єси, що належить бібліотеці академічних театрів у Ленінграді, тотожній з друкованим екземпляром.

Зміст п'єси такий: Десятилітня Ганна, донька багатого селянина Грицька Гончаренка, кохає вбитого Потапа Герасименка. Але батько Ганни хоч і співчуває коханню своєї доньки до Потапа, але хоче віддати її за управителя маєтком, сільського писаря Жоха, бо боїться писаря, якого дуже любить пан. Коли для закоханих зникає вже всяка надія побратися, несподівано викривається, що Жох — злодій та шахрай, і атаман наказує зв'язати його й відвести до пана. Таким чином сватання писаря розладжується й батько Ганни дає згоду на шлюб її з Потапом. Але тут з'являється відставний унтер-офіцер Кузьмич із звісткою, що вороги напали на Росію. Потап, якому так несподівано усміхнулася доля, почувши про війну вихоплюється з такою тирадою: „О, ні... цього не буде... мынуло тѣ время, що орда набигала, та народъ хрыстіанскій по лисамъ, очерѣтамъ и болотамъ разгоняла, та безъ пощады погубляла... Ганнусю! не лай мәнэ — ты чула, що Кузьмычъ казавъ: тепѣрь не до того намъ, щобъ вѣнчатся, а що буде впередъ, то Богъ не безъ мылости, а козакъ не безъ щастя. Бачь поганщина идѣ на насъ, такъ не довесилля; хлопци нужны; на пѣчи сидыти ничого, оставатся дома нетрѣба... Ну жъ, хлопци, ходимъ до пана, пусть напишѣ до кого слидуѣ, що мы вси, окрымъ старого та малого готови итти на войну“...

„Всѣ идутъ съ радостными восклицаніями“, анонсує авторська ремарка.

Крім писаря Жоха та вислуженого унтер-офіцера Кузьмича, що розмовляють російською мовою, решта персонажів говорить мовою українською, або точніш на українсько-російським жаргоні; свої розмови пересипають вони великорусимами як за претить, ненужно, послідній, не согласытсѣ,

¹⁾ „Українські Пропілеї“, т. I, с. 69.

жизнь, нэ могу, хочеть тощо. Разом із тим автор не має й ортографічної традиції й не має ніякої уяви про якийсь певний, усталений правопис. Одна й та сама етимологічна форма в його писанню приймає найрізноманітніші вигляди. Слова не бути на с. 5-ій написано небудь, на с. 7-ій небусть на с. 8-ій нибусть, або зустрічаємо три ортограми одного й того самого пня: повэсилишало, весэлый. висиятсся. Автор не дуже то розуміється й на значінню слів, приймаючи, напр., „або“ через суголосність у значінню „ібо“. „Панъ всэ для іого зробіть: або винъ іого любыть“.

Треба гадати, що „Наталка-Полтавка“ мала вплив на деталі п'єси Толстого. Вузол сюжету в ній такий же самий, що і в п'єсі Котляревського, і початки обох п'єс прдібні. Як і „Наталка-Полтавка, так і п'єса Толстого починається з виходу на сцену Ганни з відрами. Вона спиняється, скаржиться на свою долю й співає незграбні вірші — твір автора:

Нелюбыть неможно сылой —
Мни сердэнку запрэтыть.
Для мэне шь той будэшь милый.
Викъ тебэ стану любить.

Що мни золото, богатство
Ни — ненужно ничего. —
Тылько бь жить зь нымъ эсть прияство.
Всэ шь дывилась на іого.....

З народніх пісень в п'єсу вміщено дві: „Ой у Ромно горять огны“, та „Якъ за гаэмъ гаэмъ“¹⁾. Ремарка автора в кінці цієї пісні характерна для звичайних на протязі довгого часу уявлень про те, як проводить час український нарід: „Во время п'єсни многіе пляшуть, другіе пьютъ“.

Певна річ, в наші часи доводиться розцінювати п'єсу Толстого, як явище макулатурне, і на ній зовсім не варт було б спинятися, як би вона належала до пізнішого періоду українського театру. Але вона з'явилася в той час, коли український репертуар нараховував лише щось біля 20 п'єс, коли взяти на увагу „Українську Драматургію“ М. Ф. Комарова, де п'єсу Толстого не показано зовсім.

Щождо самого автора п'єси, то се був московський драматург 50-их років. У бібліотеці академічних театрів у Ленінграді збереглося в рукописах ще три його п'єси, написані російською мовою.

1) „Кондратій Булавинъ. Драматическое представление в трехъ действияхъ. Заимствованное изъ народныхъ сказаній“. Ця п'єса, де герой каже, що він „не атаманъ шайки разбойниковъ, не бунтовщикъ какой“, що він „сталъ за дѣло правое противъ ухищреній и злобы боярской“, була заборонена до вистави 1 травня 1853 р. Тут цікаво, що цензор, ще не дочитавши п'єси до кінця, зробив увагу проти ймення героїні — „Матрена“: „Это имя для сцены очень неблагозвучно, надо переимѣнить“.

2) „Сцены изъ обыкновенной жизни или какъ часто встрѣтишь это. Драматическое представление въ 4-ехъ дѣйствіяхъ“. Вперше п'єсу було виставлено 14-го травня 1854 р. на сцені московського Малого Театра в бенефіс актора Ольгіна.

3) „Нѣвъста. Оригинальный водевиль въ 3 дѣйствіяхъ“. В 1856 р. п'єсу було виставлено на сцені того ж самого театру і ролю купця Люлькіна грав у ній Пров Михайлович Садовський.

Ніяких інших біографічних відомостей про Толстого нема в рукописах його драм. Ми знайшли там лише одну маленьку вказівку, що автор жив у Москві, „въ Грузинахъ у Егорья, въ домѣ г-жи Сверчковой“.

Володимир Данилов.

¹⁾ Правопис Толстого.

НОВІ ВІДОМОСТІ ПРО НЕОПУБЛІКОВАНУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ ОЛЕКСИ МАРТОСА.

Про життя й літературно-наукову діяльність автора „Історії України“ О. І. Мартоса (1790—1842) маємо невеличку розвідку О. М. Лазаревського¹⁾ в його серії статей під назвою „Прежние изыскатели малорусской старины“. Тут же він надрукував (сс. 186—194) уривок „из истории Малороссии, составленной А. Мартосом“ (том III. Глава V, 1652—1653 pp.).

У рукописних відділах бібліотек Академії Наук і Пушкінського Дому в Ленінграді мені пощастило знайти матеріяли, що стосуються до вищезазначеного невиданого Мартосового твору. Вони проливають нове світло на причини, які перешкодили його появі в світ, де в чому доповнюють і виправляють інформації О. М. Лазаревського²⁾.

Син дуже відомого в свій час скульптора, походженням з Лубенщини, Ол. Ів. після закінчення інженерного корпусу в Петербурзі за своїм бажанням попав на службу до Києва, де й перебував з 1806 до 1810 р. Правдоподібно, що в цей період у нього й виник інтерес і він почав вивчати історію України.

Перебуваючи з 1810 до 1812 р. у Молдавії Мартос розшукував коло Соцави місце, де було вбито Тимоша Хмельницького й у монастирі коло Галаца могилу Мазепи.

Після закінчення тодішньої турецької війни він брав участь у війні проти Наполеона. У червні 1816 р. попав за рекомендацією свого родича Ів. Ром. Мартоса на деякий час в ад'ютанти до Аракчеєва. Не ужившись з ним, подав до демісії й занявся перекладом історії Олександра Македонського Квінта Курція та іншими історико-літературними працями.

Утримуючись з певністю визначити час, коли Мартос почав писати історію України, Лазаревський на підставі відомостей у статті Васильєва в „Маяку“ схилявся до думки, що це могло бути в 1820 р. Приблизну дату закінчення її він мав у листі Ол. Ів. Мартоса до Ів. Ром. з літа 1822 р., початок якого тут і наводимо: „Очень давно, почтеннѣйшій И. Р., занимаюсь исторією нашего отечества, и благодаря судьбѣ, три тома, заключающіеся смертью Богдана Хмельницкаго, уже давно въ здѣшней цензурѣ; ожидая разрѣшенія сей старушки, тотчасъ примусь печатать ихъ. По плану моеї исторіи, она составитя изъ пяти томовъ, т. е. до уничтоженія гетманства; пятая часть со всѣми подробностями революціи Мазепиной, извлеченная изъ источниковъ вѣрныхъ, равномерно давно кончена, слѣдовательно только передѣлываю четвертую часть. Она чрезвычайно разнообразна и обильна, ибо содержитъ ходъ происшествій всѣхъ гетмановъ отъ Богдана, столь противоположно описанныхъ малороссіянами и хрониками польскими, но становится все занимательнѣе. Сіе зависить, ежели позволено выразить (sic), отъ доброты матеріяло въ“³⁾.

¹⁾ „Киев. Старина“ 1895 р. II, сс. 170—186.

²⁾ Взяті вони Лазаревським із фамільного архіву Мартосів, а також із статті Васильєва в „Маяку“ 1845 р., т. XXIII, кн. 46, „Смѣсь“, с. 83, що написана була на підставі деяких паперів О. І. Мартоса.

³⁾ „Киев. Стар.“ 1895, II, с. 178.

Із листа Мартоса до члена-секретаря російської Академії (датованого 2 березня 1822 р.), якого далі друкуємо, дізнаємося, що над першими трьома томами він працював протягом попередніх чотирьох років (виходить з 1817-18) і вже раніше подав до Академії уривки своєї історії, які „не приобрели лестного одобрения знаменитого судилища“. В протоколах засідань комісії Академії, оскільки нам вдалося це встановити, нема слідів про якусь ухвалу з приводу цих уривків Мартосової історії і тому ми не знаємо, коли саме він їх представляв. Із його власних слів „скільки мне известно“ маємо доказ, що якоїсь офіційної відповіді той раз він не одержав.

Наш лист виявляє також і те, що „старушка-цензура“, на вирішення і як виявляється на фінансову підтримку якої чекав літом 1822 р. Мартос, була Російська Академія. В особі 4-х своїх членів вона поставилася цілком формально до трьохтомної праці Мартоса: вона звернула увагу свою лише „на исправность и чистоту русскаго языка и слога, яко главнѣйшіе предметы попеченія Россійской Академіи“. Прочитавши чотири розділи першого тому Академія ухилилася від критики книжки по суті, зазначаючи, що „потребовалось бы весьма много времени для справок с другими историческими по сему предмету известиями“. Для неї було досить і формальних, мовних причин для своєї ухвали, що вона „в издании Истории Украины и козаков никакого участия принять не может“.

Як бачимо тут були зовсім інші причини, чому в 1822 р не пішла до друку історія Мартоса, аніж ті, які гіпотетично уявляв собі О. М. Лазаревський зазначаючи: „Написанная М—сом история не была напечатана вероятно вследствие появления в 1822 г. т. е. в тот момент, когда М—с собирался приступить к печати, уже готовой „Истории Малой России“ Бант.-Каменского. Очень вероятно, что М—с не решился конкурировать с книгою, написанной с большим запасом архивных сведений, которых у него, кажется, не было вовсе, и притом так роскошно (для того времени) изданной“...

Порівнюючи епізод про трагічну смерть Тимоша Хмельницького у викладі М—са¹⁾ й Б.-Каменського, Лазаревський прийшов до висновку, що М—с описує цю подію докладніш і жвавіше, а також що у М—са значно більше письменницького майстерства ніж у автора Історії Малої Росії.

Дуже правдоподібно, додає він, що історія М—са більше подобалась би читачеві 20—30-х років ніж історія Б.-Каменського.

Надзвичайно важливою для висвітлення ідеології історика Мартоса з'являється полеміка, що відбулася між ним і Б.-Каменським з приводу невідомої рецензії, яку Мартос надрукував на Історію Б.-Каменського в „Сыне Отечества“ (за 1823 р. № III, с. 130—138). Лазаревський згадує про неї у своїй статті (с. 182, прим. 2) й посилається на свідчення Н. Полевого („Моск. Тел.“ 1830 г. № 17, с. 79), що рецензія ця належала перу Мартоса. Не здобувши, як він пише, зазначеної книжки „Сына Отечества“ Лазаревський не міг певно знати й того, що в № VII за 1823 р. сс. 313—321 Б.-Каменський надіслав до видавця цього журналу досить різку відповідь на рецензію „неизвестнаго“²⁾. Зупинімося тут на цій важливій і мало відомій полеміці.

У першій частині своєї рецензії (сс. 131—134) Мартос коротенько сха- рактеризував твори попередників Бантиша-Каменського згадавши про „Літо-

¹⁾ З III-го тому два розділи було надруковано в „Съв. Арх.“ 1822 г. № 13, с. 1—18 і № 14, с. 99—125, в 1823 № 6, с. 461—479.

²⁾ На початку свого листа Б.-Каменський згадує також і про другу критику, що її було надруковано в тій самій книжці, що й Мартосову с. 116. Автор її писав: „В Москве вышла в четырех томах in — quarto, История Малороссии, соч. Д. И. Бантышем Каменским. Я ее не видал, говорят, что самая История не слишком хороша, но что приложенные к ней оправдательные статьи (pièces justificatives) очень важны и любопытны“.

пись“ Рубана, й переклад її франц. мовою Шерера, „Лѣтописца“ Туманського й Історію України Енгеля, Боплана, Шевальє й Пасторіуса — трьох чужоземців — яких він називає „без оскорблення патріотизма малороссиян“ — батьками Української Історії“. Він зауважує, що в давні часи Українці, люди війни, якими були Запорожці „не радели оставить после себя какие-либо памятники, а представляли начертать свою Историю просвещенным иноземцам“. Він порівнює і наводячи кілька помилок дає перевагу чужоземним історикам перед „отечественными“ літописами, що їх вели на його думку генеральні писарі — „правители дел войска“.

Переходячи до Історії Б.-Каменського Мартос писав ¹⁾: „Г. Бантыш-Каменский в некоторых случаях, конечно, не избежал укоризны просвещенных читателей, но средства его в составлении Истории и особенно находящиеся при ней Приложения, всего в IV томах по счету 103, достойны величайшей похвалы, — хотя матерьялы еще не составляют здания.“

„История г. Б.-Каменского планом своим весьма сходна с Летописью Рубана, которую почтил Шерер переводом на французский язык, хотя не счел нужным оговорить о том. У г. Б.-Каменского (введ. с. XLV) жена Хмельницкого также собственноручно набивает табаком трубки для него и посланников. Потомству нет нужды до такого посольского угощения: оно жалеет, почему автор кратко перешел блистательные подвиги Украинцев у Збаража, едва коснулся битвы при Берестечке, на Батове, у Жванца, и скорыми шагами достиг эпохи присоединения Малороссии к Державе Московской. История Украины почти теряет всю свою занимательность, когда умирает Богдан. — После него начинаются происки, сплетни, убийства: повсюду грабежи, зверства, и очень не много примеров великодушия. Конечно Клио не любит скрытности: но верны ли записки в манускриптах, доставшиеся автору от грамотных простолудинов?“

„Со второй половины III тома, продолжує Мартос, следует открытие измены Гетмана Мазепы. Сия статья обработана весьма хорошо. Читатель в ней найдет многие подробности, кои до сего нигде не были помещены. Пытка Кочубея и Искры приводит в содрогание душу человека; увидев в последствии, что сии люди невинно приняли поносную казнь, кто не почтит слезою памяти страдальцев?... В сем происшествии, кажется, читаешь Историю Итальянских Государств XVI і XVII веков.“

„После Полтавского сражения История Малороссии становится приметно незанимательнее.“

„Промежуток от гетмана Скоропадского до уничтожения гетманства, кажется, не представил Малороссам занять место гражданства в Царстве Истории; — но эпоха Наказного Гетмана П. Л. Полуботка, есть одна из блестящих в Дееписаниях Украины. Твердость духа, мужество просвещенное и любовь к родине поставляют его, после Богдана, первым Украинцем. Слава ему! Слава автору, сохранившему для нас черты, достойные Истории древнего Рима“.

Зробивши закид Б.-Каменському за те, що він обійшов мовчанкою таких видатних культурних діячів як Дмитро Туптало й Феофан Прокопович, „делающих честь Малороссии более всех ее гетманов“, рецензент закінчив свою критичну статтю словами, в яких накреслив і програму свого власного твору: „Вот все, что можем теперь сказать о сей Истории Малороссийской. Думаем, что она, конечно, будет приятна Малороссам, потому, что она есть первая подробная, и притом большая часть предков нынешних помещиков там видны действующими лицами; а кому не хочется знать о своих

¹⁾ „Сын Отечества“, 1823 с. 134 — 136.

предках? Но скажем, что бывшая Украина, составившая из себя более нежели Черниговскую и Полтавскую губернии, вероятно потребует другой своей истории, преимущественно до раздробления ее на части. Она потребует показать причины и начала причин удивительного состава Козацкаго народа. Авторы иностранцы в своих творениях представляют обширное поле для обработки писателю просвещенному и трудолюбивому¹⁾.

Бантиш-Каменський у своєму листі, датованому 8. II. 1823., відповів на закиди рецензії, зазначаючи на самому початку, що він не звернув би уваги на цю критику „если б не было с оскорблением упомянуто о некоторых особах, удостоивших (его) сообщением драгоценных отечественных рукописей“. Він писав, що 1) свої матеріали одержав не „от грамотных простолюдинов“, а від спадкоємців Чепи й від Шафонського; 2) запитував, чи не помиляється рецензент про „непросвещенных“ письменників українських, занадто вихваляючи чужоземних; 3) лаконічність свою в описі подій при Берестечку пояснював тим, що його Історія присвячена періоду після Переяславського договору „с кратким обозрением первобытного состояния сего края“; тут же він навів два приклади неправдоподібних звісток у „батьків української історії“ Шевальє (один козак захищався після Берестечка від Поляків протягом 3-х годин навіть ще й після того як його було прострелено чотирнадцятьма кулями) й у Пасторія (ніби військо козацьке складалося під Збаражем з трьох сот тисяч чоловік окрім ста тисяч Татар, а польське лише з десяти тисяч); 4) погоджується, що дійсно „не надлежало умолчать в Истории Малой России об ученых мужах, тамошних уроженцах, прославившихся своими бессмертными творениями“, але не може погодитися з критиком, „чтобы они более делали чести Малороссии, нежели все ее гетманы“ (с. 136), що „прославились в отечественной Истории примерною любовью к несчастным единосемцам, неоднократно ходатайствуя за них у королей, и мучительною смертию своею приблизили минуту освобождения Малороссиян от тягостного ига Польского“ (с. 321).

Полемика ця підтверджує гіпотезу Лазаревського, що у Мартоса не було під рукою літописних і архівних джерел²⁾ і що в науковому відношенні Історія Б.-Каменського „должна была иметь значительный перевес“ над Мартовою.

У вересні 1822 р. Мартос дістав посаду в Сибіру й перебував там до 1837 року. Ні протягом цього часу, ні пізніше³⁾ він очевидно не міг закінчити останніх двох томів, які стояли раніше в його пляні, бо в 1839 р.

¹⁾ Там-же, с. 137 — 138.

²⁾ Васильєв наводить (с. 89) уривок листа київ. митр. Євгена до М-са, не позначивши дати його: „Письмо Ваше имел я честь получить и по оному во всех киевских библиотеках искал требуемых Вами книг, но не мог найти. Лаврская б-ка вся сгорела в 1718 г., а академическая дважды горела, в 1780 и 1811 г.г. А потому ничего уже старого в них не осталось. Вирши Кассиана Саковича на погребение гетм. Сагайдачного (изд. 1622 г.) видел я в СПб. б-ке пок. канцлера гр. Румянцева. Они кратки и ничего не имеют исторического, кроме политических похвал за храбрость. А панегирика на погребение митроп. Коссова я нигде не видел“. — Можливо, що Мартос розшукував також і рукописні матеріали.

³⁾ В 1841 р. було надруковано ще його переклад „Истории семилетней войны в Германии“, Архенгольца. До дня своєї смерті, 13 серпня 1842 р. він перебував на посаді керуючого ставропольською комісаріятською комісією.

Окрім списку статей, що їх навів у своїй замітці Васильєв (що не мають відношення до українознавства) та записок М-са, які надрукував Тітов (у Русск. Арх. 1893), купивши їх на базарі в Ярославлі, в невиданному листі історика Ів. Прижова до Бодянського 3 січня 1868 р. (рук. Тітова 1488, с. 211) знаходимо такий його post-scriptum, що стосується до Мартоса; „я женатъ на украинкѣ. Препровождаю къ Вамъ связку бумагъ касающихся ея роду. По миновеніи надобности Вы возвратите ихъ или мнѣ или моей женѣ. Особеннаго въ нихъ я ничего не нашель — Вы, быть можетъ, будете счастливѣе меня. Мартосъ.“ В рукописному архіві Бодянського цих паперів Мартоса нема, певно він повернув їх власникові.

він надіслав до СПб. цензурного комітету знову лише перші три томи. Одночасно прохав він тодішнього міністра освіти Уварова звернути увагу Миколи І-го на його роботу з надією очевидно дістати кошти на її видання.

Уваров раніше ніж зробити якісь кроки в цьому напрямку переслав Історію України Мартоса на наукову рецензію проф. Никитенкові, (а не Устрялову, як гадав Лазаревський¹⁾), який вже раніше дозволив був її до друку по цензурному комітету.

Васильєв у своїй статті нічого не говорить про кошти на видання: очевидно їх не було асигновано й Історія України Мартосова не була надрукована, хоч автор і поробив всі вказівки на джерела, як того вимагала рецензія О. В. Никитенка. Де знаходиться тепер рукопис Історії України Мартоса, і чи він цілковито не загинув — встановити не вдалося, не зважаючи на старанні розшуки.

Наводимо далі в цілому листування з цього приводу й текст рецензії Никитенка за його власноручною чернеткою з Пушкінського Дому ВАН, що в деяких висловах відрізняється від надрукованого Васильєвим у „Маяку“.

1. Лист Олексі Мартоса до П. І. Соколова²⁾.

(с'я представлениемъ на разсмотрѣніе Академіи 3-хъ томовъ сочиненной имъ Исторіи и Украины и Казаковъ, въ рукописи) 4 марта 1822 г.

Милостивый Государь,

Предпринявъ на себя сочиненіе Исторіи Украины и Казаковъ нѣкоторые отрывки изъ оной были мною представлены въ Россійскую Академію и сколько мнѣ извѣстно не пріобрѣли лестнаго одобренія знаменитаго судилища отечественной словесности. Сіе заставило меня сь большимъ рвеніемъ трудиться надъ сказаннымъ предметомъ. Нынѣ, послѣ четырехлѣтнихъ трудовъ, три тома сей исторіи заключающейся смертью гетмана Зиновія Богдана Хмельницкаго, окончены.

Желая ознакомить сь ними публику, и вѣдая изъ опытовъ, сколько Академія благотворить... когда авторы ищутъ ея пособія прошу Васъ взять на себя трудъ представить оныя три тома Украинской Исторіи въ манускриптѣ прилагаемые — я останусь доволенъ, ежели Академіи угодно будетъ принявъ на себя все изданіе предоставитъ въ мою пользу половинное число экземпляровъ.

Къ сему долгомъ поставляю извѣститъ Васъ, что упоминаемая исторія будетъ состоять изъ 5 томовъ. Послѣдній заключається революціею Мазепы, котораго имѣется портретъ и онъ уже въ рукахъ художника для литографірованія.

Сь истиннымъ почтеніемъ и совершенной преданностью имѣю честь быть, Милостивый Государь, Вашимъ покорнѣйшимъ слугою Мартосъ.

2 марта 1822 г.

Его Превосходительству П. И. Соколову, Члену-секретарю Россійской Академіи.

2. Мнѣніе разсмотрительнаго Комитета о рукописи Исторіи Украины и Казаковъ, сочиненной Алексѣемъ Мартосомъ.

Что касается до Исторіи Украины и Казаковъ, сочиненной господиномъ Мартосомъ, то Комитетъ прочитавъ четыре главы перваго тома оныя, и не входя въ разсмотрѣніе справедливо-ли и основательно-ли въ Исторіи сіи произше-

¹⁾ „Прежде представления рукописи государю, Уваров поручил специалисту (конечно, Устрялову, к которому он обыкновенно обращался в таких случаях) — дать заключение“. (Там-же, с. 184). ²⁾ Рукописный Архив Всесоюзной Академіи Наук, Зап. 1822 г. № 27. 3, 5.

ствія, на что потребовалось бы весьма много времени для справокъ съ другими историческими по сему предмету извѣстіями, обращалъ только вниманіе свое на исправность и чистоту русскаго языка и слога, яко главнѣйшіе предметы попеченія Россійской Академіи, и нашелъ, что слогъ въ исторіи сей весьма разнообразенъ, пестръ и даже неисправенъ. В доказательство сего довольно будетъ привести здѣсь одну только слѣдующую выписку изъ 3-й главы: „Если они встрѣчали какія галеры или корабли, коихъ имъ гораздо удобнѣе открыть издали¹⁾, чѣмъ самимъ прежде быть примѣченнымъ, по сему ихъ суда бывали только два съ половиною фута на поверхности воды. Они не упускали ихъ изъ виду до самаго вечера не приближались ближе одной мили. Потомъ, замѣтивши хорошо мѣсто, гдѣ виденъ былъ корабль, въ полночь начинали грести туда на всѣхъ веслахъ, въ одну минуту окружаютъ и съ маху берутъ (берутъ его). Нѣтъ никакой возможности одному кораблю окруженному страшнымъ множествомъ военныхъ лодокъ, кои всѣ разомъ атакуютъ его отвязаться отъ нихъ или защищать себя. Они забираютъ деньги, пушки и всѣ товары, которые имъ легко перевести; потомъ не имѣя ловкости перевести самый корабль потопляютъ его на дно. Но въ замѣнъ такихъ удачныхъ дѣйствій во время ночи, галеры и корабли денной порой отплачиваютъ смѣльчакамъ: они встрѣчаютъ ихъ выстрѣлами изъ большихъ орудій и убиваютъ много людей, особенно тогда, какъ казаки воспламенившись устремляются вступить въ бой; такимъ образомъ часто выходитъ изъ сраженія половина ихъ экипажей“.

По симъ причинамъ Комитетъ мнѣніемъ своимъ полагаетъ, что въ изданіи Исторіи Украйны и Казаковъ никакого участія принять не можетъ.

Александръ Никольскій, Петръ Карабановъ, Александръ Севастьяновъ, Князь Сергій Шихматовъ.

3. Листування й рецензія на Історію України Ол. Мартоса в 1839 р.²⁾.

а) Милостивый Государь, Александръ Васильевичъ.

Господинъ генераль-адъютантъ Адлербергъ, препроводивъ къ г. министру народнаго просвѣщенія для цензурнаго рассмотрѣнія рукопись статскаго совѣтника Мартоса Исторія Украйны въ 3-хъ томахъ просилъ вмѣстѣ съ тѣмъ увѣдомить его о достоинствѣ этого сочиненія въ ученое отношеніи. Его высоко-превосходительство, предписавъ Г. состоящему въ должности помощника попечителя с.-петербургскаго учебнаго Округа возложить на Васъ цензурное рассмотрѣніе рукописи г. Мартоса, приказалъ мнѣ просить Васъ представить его высоко-превосходительству на рассмотрѣніе ея, Ваше мнѣніе и о ученое ея достоинствѣ.

Съ совершеннымъ почтеніемъ и преданностью имѣю честь быть Вашимъ покорнѣйшимъ слугою С. Комовскій.

№ 1149. 19 августа 1839 г.

Его Высокородію А. В. Никитенко.

б) Канцелярія Министра Народнаго Просвѣщенія

15 октября 1839 г.

Его Высокоблагородію А. В. Никитенко.

Милостивый государь Александръ Васильевичъ, С.-Петербургскій цензурный Комитетъ представилъ господину министру народнаго просвѣщенія рассмотреть и одобрѣнное Вами къ напечатанію сочиненіе въ 3-хъ томахъ статскаго совѣтника Мартоса, подъ названіемъ Исторія Украйны. Но какъ

¹⁾ Всі підкреслення наведені за оригіналом.

²⁾ Рукоп. відділ Пушкінського Дому ВАН у Ленінграді 18, 126 — СХVI 6 — 7.

нужно имѣть свѣдѣнія объ ученомъ достоинствѣ его сочиненія, то вслѣдствіе приказанія г. управляющаго министерствомъ народнаго просвѣщенія я обращаюсь къ Вамъ, милостивый государь, съ покорнѣйшей просьбой о доставленіи мнѣ сего свѣдѣнія для доклада его сіятельству.

Съ совершенномъ почтеніемъ и преданностью имѣю честь быть Вашимъ, милостивый государь, покорнѣйшимъ слугою П. Новосильскій.

4. Рецензія проф. Никитенка.

Исправляющему должность директора канцеляріи министра народнаго просвѣщенія Новосильскому. 17 окт. 1839 р.

Милостивый государь Павелъ Михайловичъ.

На отношеніе Ваше отъ 15-го сего октября за № 1485 которымъ изволили требовать отъ меня мнѣніе объ ученомъ достоинствѣ разсмотрѣнной мною по порученію его высокопревосходительства министра народнаго просвѣщенія книги Исторія Украйны, сочиненной г. Мартосомъ, честь имѣю отвѣтить Вамъ: Исторія Малороссіи г. Мартоса излагаєть происшествія отъ начала сей страны до присоединенія ея къ Россіи. Авторъ хотѣлъ повидимому пополнить недостатокъ книги г. Бантышъ-Каменскаго, который свою Исторію Малороссіи начинаєть временемъ Хмѣльницкаго и оканчиваєть 1803 годомъ. И дѣйствительно соединивъ трудъ господина Мартоса съ сочиненіемъ Бантышъ-Каменскаго, мы можемъ имѣть уже довольно полную Исторію Малороссіи. Въ этомъ отношеніи разсмотрѣнная мною рукопись заслуживаєть полнаго уваженія. Внутреннее достоинство ея заключается въ отсутствіи всякихъ произвольныхъ изъясненій: авторъ излагаєть событія просто, не мудрствуя лукаво, излагаєть ихъ какъ историкъ, а не какъ умозритель-философъ, подчиняющій нерѣдко вещи и лица апріорическимъ своимъ убѣжденіямъ. Это немаловажное достоинство въ наше время, когда всякій спѣшитъ такъ называемыми высокими воззрѣніями навязать вѣкамъ и поколѣніямъ такіе виды и такой ходъ жизни, о котормъ эти вѣка и поколѣнія вовсе ничего не знали. У автора одна направительная идея и та идея какъ и должно быть не его¹⁾, а идея (самой) жизни и судьбы Малороссійскаго Народа, т. е. что народъ этотъ и по происхожденію и по духу и по своей вѣрѣ всегда былъ частью великаго цѣлаго — Россіи и силою естественнаго влеченія, долженъ былъ несмотря на временное свое отдѣленіе отъ нее, опять войти въ историческую ея орбиту и составить съ ней одну душу и одну мощь.

Формы изложенія у автора также просты: онъ слѣдуетъ естественному ходу событій безъ всякаго искусственнаго распредѣленія вещей, можно было бы однакоже пожелать чтобы авторъ нѣсколько былъ кратче въ эпизодическихъ повѣствованіяхъ: иногда онъ слишкомъ много говоритъ о событіяхъ выходящихъ изъ круга малороссійской исторіи и имѣющей къ ней весьма посредственное отношеніе. Такъ на примѣръ: въ первой части онъ безъ нужды входитъ въ длинное описаніе временъ предшествовавшихъ козачеству въ нашихъ (южныхъ) странахъ, тогда какъ о происхожденіи козаковъ онъ говоритъ и мало и неудовлетворительно. Отъ того нѣкоторымъ частямъ его недостаєть стройности. Слогъ автора хотя не отличается художественною обработкою и мѣстами тяжелъ, однако ясенъ²⁾ и что по современному состоянію нашей литературы составляєть уже достоинство — не широковѣщательный, не пусто-звучный и не напыщенный. Но вотъ важный и самый существенный³⁾ недостатокъ Исторіи господина Мартоса: онъ вовсе не показываєть источниковъ, откуда заимствовалъ факты; у него нѣтъ ни одной ссылки, — ни одного ука-

¹⁾ У Васильева додано слово: „собственная“.

²⁾ Очевидно протягом останніх років Мартос виправив свій стиль після зауважень Академії.

³⁾ У Васильева додано: „ученый“.

занія на матеріали. Многіє предмети имъ излагаемые, конечно довольно общи и извѣстны тѣмъ которые предварительно знакомы съ Исторіей Украйны, но эта извѣстность не освобождаетъ историка отъ обязанности утверждать ихъ документами¹⁾. Иначе читатель въ правѣ подумать, что онъ критику подчинилъ преданіямъ, а не преданія критикѣ.

Господинъ Мартосъ также не обращаетъ вниманія на нравы и внутренній бытъ Малороссіи, какъ извѣстно очень оригинальные, что лишаетъ его книгу одного изъ важныхъ историческихъ интересовъ. Хронологія не вездѣ соблюдена, а этнографическое состояніе страны совсѣмъ выпущено изъ виду.

Изъ всего вышесказаннаго оказывается, что трудъ господина Мартоса не есть ученое въ полномъ смыслѣ сочиненіе²⁾. Но несмотря на то при недостаткѣ дѣльныхъ въ нашей литературѣ твореній, трудъ его въ особенности какъ дополненіе къ исторіи господина Бантышъ-Каменскаго, занялъ бы у насъ весьма почтенное мѣсто, если бы только онъ соблюдалъ одно изъ важныхъ условій историческихъ твореній показаніе источниковъ чѣмъ такъ богатъ его предшественникъ г. Бантышъ-Каменскій.

Съ истиннымъ уваженіемъ и совершенной преданностью имѣю честь быть Вашимъ, милостивый государь покорнѣйшимъ слугою».

Федір Савченко.

¹⁾ У Васильева — „цитатами“.

²⁾ У Васильева: „художественное создание“.

ДО БІОГРАФІЇ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО.

Біографія Ів. Котляревського—основоположника нової української літератури znana z чималими прогалинами особливо в молодших і середніх роках його життя. Відомо, що 1780 р. вступивши до катеринославської семінарії (в Полтаві), Котляревський пробув у ній до літа 1789 р., і вибув з останньої богословської класи до закінчення¹⁾. Ці цікаві сім літ у житті юнака, коли він перебував переважно на селі, в панських маєтках за домового вчителя, майже пропаші для біографа. 1796 р. починається нова доба—воєнної кар'єри письменника, що проходила досить успішно. Вступивши до Сіверського карабінерського (потім драгунського) полку за кадета, Котляревський через 3 місяці—авдитор, в квітні 1798 р. — прапорник, через 9 місяців — підпоручник, а ще через дальші 9 місяців — поручник²⁾.

В 1806 р. Котляревського призначено на штабс-капітана. В російсько-турецькій війні 1806 — 1812 р. письменник визначається в штурмі фортець Бендер та Ізмаїла, виконує відоме дипломатичне доручення до буджацьких Татар. 1807 р. автора „Енеїди“ переведено до Псковського полку.

Тендитному на здоров'я, лагідному на вдачу Котляревському воєнна служба, що потребувала великої витривалості в безконечних походах, в посвякчасних переміщеннях військ у ту бурхливу добу панування Наполеона в Європі, ставала з немилих сторін. В 1808 р. Псковський полк перебував у м. Ліді Литовсько-Гродненської губ. і тут письменник 8/1 подає рапорт про відставку³⁾.

В 1810 р. Котляревського призначено на доглядача полтавського дому виховання бідних, а 1827 р. і за „попечителя богоугодных заведений“.

Подані тут листи виявляють ще задовго до смерті лихе здоров'я письменника, що починаючи з 1829 р. занепадає і поволі гіршає примушуючи його в 1834 тимчасово залишити посаду⁴⁾. Згодом, на початку 1835 р., він уже назавжди залишає її.

Управління
Малоросійського
Воєнного Губернатора
въ Почепѣ
сентября 12 дня 1827 г.
№ 3077.

Полтавскому приказу общественнаго призрѣнія. Предложеніе.
г. Управляющій министерствомъ внутреннихъ делъ от 25 числа августа за № 1213 извѣстилъ меня, о согласіи своемъ на опредѣленіе попечителемъ полтавскихъ богоугодныхъ заведеній вѣденія сего приказа, состоящаго надзирателемъ при полтавскомъ домѣ воспитанія дворянъ маіора Котляревскаго, и съ оставленіемъ его при настоящей должности и съ производствомъ ему нынѣ получаемаго по должности надзирателя жалованья. Въ слѣдствіе чего, я предлагаю приказу общественнаго призрѣнія, къ приведенію сего въ исполненіе, здѣлать надлежащее распоряженіе.

На подлинномъ тако: Малоросійскій военный губернаторъ князь Репнинъ.

В Полтавскій Приказъ общественнаго призрѣнія
попечителя Полтавскаго богоугоднаго заведенія.

¹⁾ „Киевская Старина“ 1905, липень-серпень, Вл. П-ко, И. П. Котляревский—ученик Екатеринославской семинарии.

²⁾ Полтав. окрарх, фонд „Приказа общественнаго призрѣнія“, „Список формулярный Северскаго драгунскаго полка о службѣ и достоинствѣ инспекторскаго адъютанта поручика Котляревскаго“. Цікаво, що в цьому формулярі зазначається так: 1 липня 1779 р. (10 літ) Котляревський вступив до новоросійської губерн. канцелярії за підканцеляриста, 8 жовтня 1780 р. канцелярист, а 14 вересня 1783 р. губерн. регістратор.

³⁾ Полт. окрарх, „Приказ общест. призрѣнія“, 1810 № 1011 (формуляр Котляревського).

⁴⁾ Д. Граховецький, До біографії І. П. Котляревського, зб. „За сто літ“, кн. 2.

Въ слѣдствіе предложенія изъ одного приказа общественнаго призрѣнія съ № 2653 ко мнѣ послѣдовавшего объ опредѣленіи меня въ полтавскіе богоугодніа заведенія попечителемъ, въ отправленіе оной должности сего октября 3-го числа я вступилъ, о чемъ приказу общественнаго призрѣнія почтеннѣйше доношу.

октября 4 1827 г. № 847.

Попечитель маіоръ Котляревскій.

Въ Полтавскій Приказъ общественнаго призрѣнія.

Попечителя Полтавскихъ богоугодныхъ заведеній.

По случаю приключившейся мнѣ простудной болѣзни, которая не только исправлять должность, ноисамой выходъ изъ горницы надворъ воспрещаетъ, апотому инемогу я отправлять должности нипопечителя нинадзирателя подому воспитанія бѣдныхъ, впредъ до выздоровленія. Дотогоже поручено исправленіе должности моей смотрителя Говорову побогоугодному заведенію, аподому воспитанія надзирательскому помощнику Животовскому, очем Полтавскому приказу общественнаго призрѣнія къ сведѣнію симъ почтеннѣйше доношу.

декабря 23 1830 г. № 1112.

Попечитель маіоръ Котляревскій.

В Полтавскій Приказъ общественнаго призрѣнія.

Попечителя Полтавскаго богоугоднаго заведенія.

Получивъ отъ болѣзни облегченіе, сего числа вступилъ я в отправленіе своей должности как по богоугодному заведенію так и подому воспитанія бѣдныхъ. О чемъ приказу общественнаго призрѣнія почтеннѣйше доношу.

генваря 22, 1831 г. № 77.

Попечитель маіоръ Котляревскій.

Въ Полтавскій Приказъ общественнаго призрѣнія.

Попечителя Полтавскихъ богоугодныхъ заведеній.

Чувствуя себя слабымъ въ здоровьи и озабоченымъ ежечасно занятіями по ввѣреннымъ мнѣ богоугоднымъ заведеніямъ и подому воспитанія бѣдныхъ, дотого, что для употребленія себя еще по какому либо предмету силъ неимѣю, по сей причинѣ всепокорнѣйше прошу приказъ общественнаго призрѣнія непоручать мнѣ ни какихъ, как по богоугодному заведенію, так и подому воспитанія бѣдныхъ, построекъ зависящихъ отъ приказа общественнаго призрѣнія, и для произведенія ихъ не присылать ко мнѣ денегъ.

марта, 19 1831 г. № 311.

Попечитель маіоръ Котляревскій.

М. В. Д.

Полтавская

Врачебная Управа

августа 14 дня 1834 г.

№ 1381.

В Полтавскій Приказъ общественнаго призрѣнія.

Врачебная управа слушавъ отношеніе одного приказа въ которомъ изъясняетъ прошеніе попечителя Полтавскаго богоугоднаго заведенія и надзирателемъ полтавскаго дома воспитанія бѣдныхъ отставнаго маіора Котляревскаго, что онъ чувствуя во всемъ своемъ составѣ, особливо в ногахъ слабость, изнуреніе силъ и болѣзненные припадки, как-то: онѣмѣніе правой ноги ируки, горячность въ спинѣ и терпкость кожи нашей и головѣ, яко послѣдствія потеряннаго на службѣ здоровья его, неможетъ болѣе продолжать служенія, почему приказъ прилагаетъ о болѣзненныхъ его припадкахъ лѣкарское его свидѣтельство, на осн. § 80 устава о пенсіяхъ для надлежащаго состороны сей управы удостовѣренія, опредѣлено: какъ по свидѣтельствваніи въ сей управѣ означеннаго г. маіора Котляревскаго оказалось, что г. Котляревскій дѣйствительно страдаетъ описанными въ свидѣтельствѣ данномъ отъ врача богоугоднаго заведенія г. статскаго совѣтника Матвѣева, болѣзненными припадками приобрѣтенными от трудовъ понесенныхъ вовремя военной и гражданской службы, именно: разслабленіемъ ног, онѣмѣніемъ правой ноги и руки, горячностью спины и терпкостью кожи на шею и головѣ, съ 1829 г. которые постоянно увеличиваясь съ 1832 г. ныне в такой уже высокой степени, что он г. маіоръ Котляревскій ногами ходитъ съ трудностью, а потому дѣйствительно неможетъ далѣе продолжать службы для того составивъ новое на имя г. Котляревскаго надлежащее свидѣтельство, отослать оное при отношеніи в Полтавскій приказъ общественнаго призрѣнія.

Письмоводитель Дробышъ

Въ Полтавскій Приказъ общественнаго призрѣнія маіора Ивана Котляревскаго отзывъ.

По умножающимся припадкамъ въ увеличивающейся ежедневно у меня болѣзни, я не въ состоячій отправлять возложенныхъ наменя должностей попечителя богоугоднаго заведенія и надзирателя дома воспитанія бѣдныхъ тѣмъ болѣе, что небудучи лично въ тѣхъ заведеніяхъ, немогу звать исполняюся ли мнѣ распоряженія и приказанія въ точности, или остаются безъ исполненія, почему дсводя семъ одному приказу досвѣдѣнія, покорно прошу, кому угодно другому поручать объ сии мои должности, а меня отъ оныхъ уволить и о семъ сдѣлать свое распоряженіе. Я надѣюсь, что посіе время и господинъ министръ внутреннихъ дѣлъ изъявилъ уже свое согласіе на мою отставку.

генваря 2 дня 1835 г

Маіоръ Котляревскій.

Михайло Гніп.

„ЧУМАКИ“ ФИЛИМОНА ГАЛУЗЕНКА Й СПРАВЖНІЙ АВТОР ЦЬОЇ ПОЕМИ.

У чернігівському Держ. Музеї у збірці В. В. Тарновського зберігається рукопис під назвою „Чумаки, або Україна зь 1768 року. Поема вь шести п'єсняхъ, сп'євана св'єдкомъ т'єхъ часивъ стол'єтнимъ чумакомъ Иваномъ Чуприноу на ночл'єгахъ чумацькихъ вь 1848 року“.

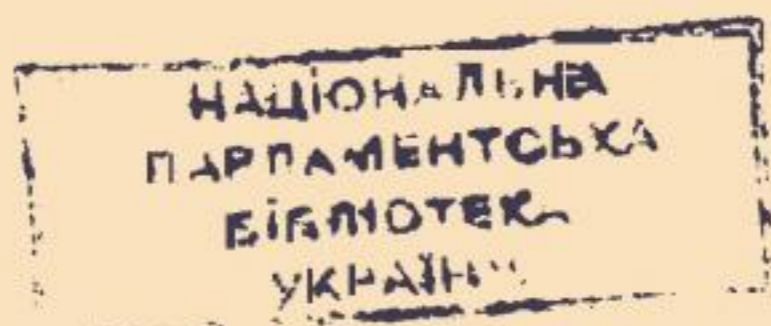
Рукопис цей має 353 сторінки тексту й складається з двох частин, у двох книжках, опракованих шкірою та ілюстрованих 10 малюнками (тушшю), що їх виконали, як видно з підписів, три автори, а саме — „Тренинь“, „Соломовичъ“ (на деяких малюнках підписано по чужоземному „Solomowicz“) та „Затыркевичъ“ (на трьох малюнках зазначено й дату—1852 рік).

Як видно з заголовної сторінки рукопису, прізвища автора на рукописові не зазначено. Тільки надрукована в Чернігові року 1864 (у друкарні чернігівського Іллінського монастиря) невеличка книжечка під назвою „Чумаки, або смутні часи України. Поема у шістьохъ п'єсахъ, сп'євана св'єдкомъ тихъ часивъ стол'єтнимъ чумакомъ Иваномъ Чуприноу, на ночл'єгахъ чумацькихъ у 1848 року, а списана Хвилимономъ Галузенкомъ“, — св'єдчить, що за автора вищезгаданого рукопису був Ф. Галузенко. У каталозі рукописів черніг. Музею В. Тарновського (склав Б. Грінченко, ч. II) зазначено теж, що згаданий рукопис належить Галузенкові й що видана за підписом Ф. Галузенка р. 1864 зазначена книжечка є першою частиною рукопису. Але коли ми порівняли оригінал з цим виданням, то з'ясувалося, що видання, поперше, дуже попсоване цензурою (викреслено більш 127 рядків тексту); подруге, текст його місцями одмінний від тексту оригіналу, і, потрєте, містить тільки частину першої половини рукопису, не кажучи вже про те, що видання не дає уяви про весь твір, який слід вважати за неопубліковану до цього часу пам'ятку української літератури 40-х років.

Завдання нашої розвідки полягає в тому, щоб звернути увагу на цей невиданий та недосліджений до цього часу твір, який давно вже чекає на вихід у світ, та подати відомості про автора цього твору.

Автор віршованої поеми „Чумаки“ описує події на Україні з 1597 року до 1830 року, зупиняючись головне на подіях 1768 року, себто на коліївщині, якій присвячено 5 п'єсень з шости. Шосту п'єсню автор присвячує війні з Турками та зруйнуванню Січі. Поему, що має 6 п'єсень, розподілено на дві частини, по 3 п'єсні в кожній частині; кожну п'єсню розподілено на 5 розділів. Оповідання про згадані події на Україні автор поеми веде через чумака Йвана Чуприну, що співає про це чумакам підчас подорожі їх до Криму.

Перерахувавши в дуже стислій формі головніші факти жахливих злочинств та сваволі Поляків, що мали місце на Україні з р. 1597 до р. 1654 (розділ перший першої п'єсні „Тепер і колись“), автор у останніх розділах першої п'єсні („Ніч у Чигирині“, „Максим Залізняка“, „Гонецъ“ та „Ганнуся“) починає оповідання про коліївщину. Зміст цих розділів такий. Архимандрит чигиринського монастиря Мельхиседек Яворський укупі зі своїм служкою Максимом Залізняка складають у Чигирині відозву до Січі. Яворський благословляє Залізняка, який їде з відозвою на Січ підняти повстання проти Поляків. Залізняка, прибувши до Січі, читає відозву Запорожцям. До Залізняка

приєднується сила козаків за винятком, одначе, козацької старшини, що не відважується зробити цього без наказу цариці. Залізняка обирають на отамана. Повстання шириться й Залізник іде на Чигирин, куди заздалегідь відряджає гонця Івана попередити про це Яворського. Недалеко від Чигирина гонця Івана затримують Поляки, з якими гонець вступає в бій. Поляків забито, але сам Іван тяжко поранений лежить край Чигирина, не виконавши доручення. Ганнуся, дочка козака з сусіднього села, за допомогою батька, забирає пораненого до своєї хати й доглядає його. Пісня ця закінчується визнанням чумака Чуприни, що гонець Іван—це він сам, а Ганнуся—його кохана Ганнуся.

У другій пісні поеми (що складається з розділів: „Манастир Чигиринський“, „Весілля перед Маковієм“, „Свячений“, „Руїни Чигирина“ та „Розлука“) автор спиняється на романічному моменті поеми. Гонець Іван одужує. Ганнуся сповіщає Яворського про приїзд гонця від Залізняка. Іван одружується з Ганнусею. Коли молоді з гостями повертають з церкви, на них нападають Поляки, що найбільше домагаються відібрати молоду. Іван відбивається. На бійку настає Залізник, який убиває Поляків. Залізник дарує Івану гроші на хазяйство та свій свячений спис, яким він побив Поляків, і наказує Івану приєднатися до його війська, як зовсім видужає. Залізник бере Чигирин, Медведівку, Канів, Черкаси, Богуслав тощо. До Залізняка приєднується сотник Шило. Іван, плачучи, розлучається з Ганнусею й з свяченим списом їде на здогін Залізникові.

Пісня третя (має розділи: „Нудьга“, „Сон“, „Лисянка“, „Умань“, „Зрада“) починається автобіографічними згадками автора. Про цей момент поеми скажемо, як будемо з'ясовувати особу автора поеми. Після цих згадок, автор оповідає про подорож Івана до Залізняка. Іван спить під дубом і ві сні бачить Ганнусю, що сумує без нього. Далі йому сниться, що якась жінка, ніби відьма, несе його за хмари й показує йому Україну. Бачить Іван і будинок, де гуляють Поляки й куди вривається Залізник з козаками. Залізник убиває ворогів. Входить Іван у якусь кімнату, де молода католичка молиться богові коло розп'яття, притискуючи до грудей малу дитину. Увіходять козаки й підіймають на списи дитину та матір. На цьому сон Івана уривається. Далі ми бачимо Івана в Лисянці, яку руйнує Залізник. Козаки їздять верхи на комісарі Кучевському й убивають його. Тут же Іван Чуприна рятує від смерті Залізняка, поражаючи своїм списом Поляка, що несподівано кинувся на Залізняка ззаду. У гайдамаків відбувається нарада, чи йти на Білу Церкву та Уманьщину, де служив Гонта у Потоцького. Залізник посилає Чуприну з грамотою до Гонти, де просить Гонту перейти на його сторону. Польський комісар Младанович відряжає з Умані проти Залізняка Обуха та Гонту. Потоцький надсилає через гонця до Гонти листа, в якому обіцяє зробити його полковником, якщо боронитиме Поляків від гайдамаків. Одначе ксьондз Костецький не показує цього листа Гонті, бо не хоче, щоб Гонта був за полковника. В Умані шириться чутка про зраду Гонти. Комісар Младанович по згоді з Костецьким збирає в Умані всіх полковників та Гонту. Ксьондз Костецький прилюдно запитує Гонту, чи мають будьяку підставу чутки при його зраду. Гонта обурений, кипить і, заперечуючи це, навіть загрожує ксьондзу. Одначе Поляки не ймуть віри Гонті й мають намір нишком забити Гонту. Довідавшись про це, Гонта тікає з Умані.

Четверту пісню поеми автор присвячує зраді Гонти та Уманській різні (пісня має розділи: „Що то буде?“, „От що!“, „Уманська різня“, „Турма“, „Товариш“). Іван Чуприна прибуває до Гонти й сам читає грамоту від Залізняка загонові, що ним керує Гонта. Гонта зраджує. З міста видно, як Гонта та Залізник стисли один одному руки й потім кинулись на Умань.

Гонта та Залізник ріжуть в Умані ворогів. Гонта вбиває Младановича та Костецького. Перед смертю Костецький показує Гонті лист від Потоцького. Гонта дрижить, на очах його сльози. „Пізно“, каже Гонта й убиває Костецького. Уманських школярів кидають у яму, яку закидають землею: Гонта вбиває й своїх дітей. Підчас різні в одному польському палаці Чуприна натрапляє, як і в його сні, на молоду католичку з маленькою дитиною. Католичку козаки убивають, дитину ж її Чуприна рятує від смерті, устигнувши накрити її хусткою, і тікає з нею з палацу. Чуприна бачить, як Гонта ховає у полі своїх синів. Чуприна з дитиною тікає в ліс, щоб віддати кому небудь дитину на схованку. Але в лісі Поляки беруть Чуприну в полон. Дитину відбирає від Чуприни начальник польського загону, який пізнає, що це його дитина. Чуприну Поляки допитують, не ймуть віри, що він урятував дитину від смерті, уковують у кайдани й кидають до ями. Потім Чуприну відвозять аж до Балти. До ями, де сидить Чуприна, кидають і Шила.

Пісню п'яту присвячено кінцеві коліївщини й розподілено на такі розділи: „Розказ Шила“, „Казнь Гонти й кари козацькі“, „Уманська пані з того світу“, „Смерть Залізника“, „Тінь Ганнусі“. Шило розповідає Чуприні про дальші походи гайдамаків, свідком яких Чуприна не був. Гонта й Залізник готувалися йти аж на Варшаву. Шила послали на Балту, яку він зруйнував. Але військо польське, що виступило з Варшави, розбило Шила й взяло його в полон. Шило згадує, що Гонті теж розбили Поляки й заповонили. Чуприна й Шило підкопуються, щоб утекти з ями, але несподівано їх відвозять до села Сербів, що коло Могилева Подільського. На очах Чуприни та інших полонених козаків Поляки три дні рвуть шкіру з Гонти, потім карають його на горло, також Шила та інших козаків. Стратою керує Стемпковський, який запитує Чуприну, чому він не дивиться на цей бенкет козацький, та каже, що завтра його черга йти на плаху. Уночі Чуприні з'являється уманська католичка, що її дитину він урятував від смерті. Ранком до в'язниці, де чекає смерті Чуприна, з'являються сестра „уманської пані“ з дитиною, яку урятував від смерті Чуприна, та Поляк. Католичка каже, що вона уві сні бачила свою сестру, забиту в Умані, яка просила її визволити від смерті Чуприну за рятунок дитини. Чуприну випускають на волю. Він прямує до Чигирина. Коло Дніпра він чує дві версії про долю Залізника: першу, що ніби Залізник кинувсь у воду, довідавшись про казнь Гонти; другу, що Залізника скарали на горло в Києві. Недалеко від Чигирина Чуприна довідується, що Поляки вбили його Ганнусю та її батька. На кладовищі чигиринському Чуприні з'являється тінь Ганнусі, що наказує йому забути журбу й жити на світі без неї. Чуприна додає чумакам, що прожив він на світі 100 років, але після смерті Ганнусі він долі вже не бачив.

Пісня шоста й остання має розділи: „Война з Турком“. „Атакування Січі“, „Запорізька штука“, „Кош запорізький за Дунаєм“ та „Кінець всему“. Зміст цієї пісні такий. З наказу цариці Запорожці йдуть на Турка. Веде Запорожців кошовий Калнишевський. Іван Чуприна, що не застав уже серед живих своєї родини, теж бере участь у поході. Проти Турків виступають дві армії: одна за проводом кн. Голіцина, друга за проводом Румянцева. До армії Румянцева приєднуються Запорожці. У цей час хан татарський Керим-Гирей нападає на села козацькі і, заповонивши 200 дівчат козацьких, дарить їх султанові в Стамбул. Війна закінчується миром під Кучуком р. 1774. Але в цей час Москва вже ухвалила долю Запоріжжя. Далі автор докладно оповідає про атакування Січі генералом Текелем. У розділі „Запорізька штука“ автор розповідає, як Запорожці обдурили Текеля й під видом, що йдуть на заробітки до Татар до Тилигула, майже всі зилишили Січ. Запорожці засно-

вують кош за Дунаєм і віддаються турецькому султанові. Тільки р. 1828 ці Запорожці повертають до рідного краю.

Такий у стислому вигляді зміст цієї віршованої поеми.

Малюнки, прикладені до рукопису, ілюструють окремі моменти поеми; тут маємо малюнки з такими підписами: „Чумацький ночліг“ (два малюнки), „Ганнуса“, „День перед Маковієм“, „Сон Запорожця“, „Зрада“, „Уманська різня“ (два малюнки), „Уманська пані з того світу“ та „Тінь Ганнусі“.

Порівнюючи текст рукопису поеми з текстом видання її з р. 1864, констатуємо, що видання містить замість 6-ох пісень тільки дві перші пісні (з пропусками та розділ „Сон“ з пісні III).

Проф. Петров у своїх „Очеркахъ історіи укр. літератури XIX в.“ прилучає Ф. Галузенка до тих письменників, що в своїх творах наслідували Т. Шевченка. Дійсно, поема ця змістом своїм дуже нагадує нам „Гайдамаків“ Т. Шевченка й, безперечно, появою своєю вона зобов'язана Шевченку. „Гайдамаки“ Шевченка присвячено подіям на Україні, що сталися р. 1768; цим саме подіям присвячено майже й всю поему Ф. Галузенка, на що вказує навіть і назва його рукопису „Чумаки, або Україна з 1768 року“... Центральні постаті поеми Галузенка — Іван Чуприна та Ганнуса мають багато спільного з Галайдою та Оксаною з „Гайдамаків“ Шевченка. В обох творах маємо такі спільні моменти: весілля головних дієвих осіб під час коліївщини, скоро розлука їх після весілля; у „Гайдамаках“ Поляки вбивають батька Оксаниного та захоплюють із собою Оксану, у „Чумаках“ Поляки вбивають батька Ганнусі та Ганнусю; Галайда врятовує в Лисянці з польського палацу Оксану („Гайдамаки“), Чуприна з подібного ж палацу врятовує дитину католички („Чумаки“); Галайда та Чуприна виходять з коліївщини живими; про з них нарід склав пісні, що їх автори творів наводять¹⁾; в обох творах відмічається момент убивства Гонтою своїх дітей та зворушливого поховання їх ним; у „Чумаках“ свячення гайдамацьких ножів відбувається також як і в „Гайдамаках“ — на Маковія; автор „Чумаків“ подібно до Шевченка подає численні примітки та пояснення до імен географічних, історичних тощо, за зразком таких же приміток Т. Шевченка до „Гайдамаків“; подає автор „Чумаків“ серед українського тексту й цитати російською мовою в лапках (слова генерала Текелія, царя Миколи I тощо) на взір Шевченкових (наприкл., у „Катерині“, у „Сні“ тощо).

Сходиться автор „Чумаків“ з автором „Гайдамаків“ і в оцінці коліївщини. ...„Весело подивиться на старого кобзаря“, пише Шевченко в передмові до „Гайдамаків“: „і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися Ляхи з козаками. Весело, а все-таки скажеш: „Слава богу, що минуло!“ А надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слов'яне“...²⁾.

¹⁾ Порівняймо кінець епілогу „Гайдамаків“ та кінець 5-ої пісні „Чумаків“:

...Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи співають:
„А в нашого Галайди хата на помості!
Грай, море! добре, море!
Добре буде, Галайда!“
(Шевченко, Кобзарь. СПб. 1907, с. 130-131).

...„Чув я пісню і про себе:
Молоду дівчину
Раз підслухав, як співала
Про Йвана Чуприну...
Чи думала чорнобрива,
Що той Чумак сивий,
Що так пильно її слухав
На зеленій ниві,
Був—той жвавий, молоденькій,
Личко як калина,
Чорнобривий, уродливий
Козак Іван Чуприна?“
(„Чумаки“. Пісня 6, розд. V, с. 184-185 рукоп.).

²⁾ Т. Шевченко, Кобзарь. Редакція В. Доманицького. СПб. 1907, с. 131.

„Воно, правда, й ліпше стало (пише автор
Як кинеш нароком, „Чумаки“).
Коли кров уже застигла,
На все щирим оком!
Нема волі гарцьовати,

Або:

...Були часи, тяжкі часи—
Бодай не вертались!
Як поля твої і степи
Кров'ю заливались,
Як з кінця в кінець шарпали
Тебе злиї люде!

У поемі „Чумаки“ помітний також і вплив віршу Шевченка „Тарасова ніч“, принаймні в розділові поемі „Тепер і колись“ автор переказує між іншим ті ж самі події. Крім того, всю поему написано віршем того ж таки розміру, що й „Тарасову ніч“. Порівняймо, наприклад, початки цих творів:

На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата—
Як мак процвітає.
Грає кобзар, виспіває,
Вимовля словами
Як Москалі, Орда, Ляхи
Бились з козаками...

(Шевченко, Кобзарь. Цитов. вид. с. 49).

Як колись бувало;
Нема Січі, Запоріжжя.—
І сліду не стало
За те ж красно й тихо всюди,
На всій Україні...¹⁾

Але те було давно вже,
Та більше й не буде!
Пронеслася чорна хмара,
Як не була звіку...
Тепер тихо і поважно
Доживаєш віку...²⁾

„Коло гаю на долині
Чумаки вочують;
Варять куліш на вечерю,
Гомонять, жартують,
Споминають про далекий
Крим з Бакчисараєм...
А воли їх круторогі
Пасуться під гаєм...“

(Галузенко, Чумаки. Рукопис, ч. I, с. 13).

Нарешті, часті звертання автора поеми до України у розділові „Замість предмови“ дуже нагадують такі ж самі звертання Шевченка у вірші „Тарасова ніч“. Наприклад, порівняймо ці місця:

Україно, Україно!
Серце мое, ненько!
Як згадаю тебе, краю,
Зав'яне серденько...

(Шевченко, Кобзарь. Цит. вид. с. 50).

„Україно! Україно!
Аж серце заграє,
Як хто міні на чужині
Про тебе згадав...“

(Галузенко, Чумаки. Рукоп., ч. I, с. 6).

Але разом з тим є в поемі „Чумаки“ й те, що відрізняє її від „Гайдамаків“ і що виправдує навіть вихід у світ цього твору. У передмові до „Гайдамаків“ Шевченко між іншого зазначає, що „Гайдамаків“ він написав зі слів старих людей і не користувався з літературних джерел. ...„Про те, що діялось на Україні 1768 року,“ зазначає тут Шевченко, „розказую так, як чув од старих людей: надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого. Галайда в половину видуманий... Гонта і Залізник, отамани того кривавого діла, може виведені в мене не так, як вони були, — за се не ручаюсь, Дід мій... коли зачина розказувать що-небудь таке, що не сам бачив, а чув, то спершу скаже: „Коли старі люде брешуть, то й я з ними“³⁾. Навпаки, автор поеми „Чумаки“ у своїй ненадрукованій післямові⁴⁾ виставляє на перший плян те, що його поема не казка старого чумака, а твір, що його складено на підставі наукових джерел з історії України. ...„Може хто назове мою поему чумацькою казкою“, пише тут автор „Чумаки“: „ні, вибачайте, се не казка! Розгорніть, коли не траплялось читати, історію Бантиша-Каменського, Маркевича, навіть архієпископа Кониського, а для останньої, шостої пісні, історію Нової Січі, або останнього Коша Запорізького—Скальковського: там все знайдете, мало що може не так. І проте не я винен, а

¹⁾ Ф. Галузенко, „Чумаки“. Рукопис (черніг. держ. Музей) ч. II, с. 124.

²⁾ Ibidem, ч. I, с. 7-8.

³⁾ Кобзарь, цитов. видання, с. 131.

⁴⁾ Рукопис „Чумаки“. ч. II, с. 195-196, „До того, кому трапиться читати сю поему“.

хіба—не сим будь пом'янут—свідок тих часів, столітній Чумак Іван Чуприна: може, що й забув сердечний за старістю—вибачайте!“...

І дійсно, коли ми порівняли поему „Чумаки“ із згаданими працями з історії України, то переконалися того, що автор „Чумаків“ у своїй поемі переважно слідує за „Історією Малороссії“ М. Маркевича¹⁾ у відображенні коліївщини в перших 5 піснях поеми та за „Історією Нової Сѣчи или послѣдняго коша запорожскаго“ Скальковського²⁾ в змалюванні ліквідації Січі.

Автор „Чумаків“ поклав у основу своєї поеми останній LVI розділ другого тому „Історії Малороссії“ Маркевича (сторінки 660—673 згаданого видання) та широко скористувався в шостій пісні, описуючи так зване „атакування“ Січі, живим оповіданням самовідця цієї події Коржа, що його наводить Скальковський на сс. 343—362 цитованої праці.

Поема „Чумаки“, у головній своїй частині, є, так би мовити, художньою репродукцією історичних подій за Маркевичем та Скальковським.

У композиції „Чумаків“ чималу роль відіграє факт урятування Чуприною дитини католички, особливо для долі самого Чуприна. Цей момент автор „Чумаків“ позичив з „Історії Малороссії“ Маркевича. За Маркевичем, під час коліївщини такі випадки мали місце. „Дѣтей однако-жъ козаки миловали“, пише Маркевич у згаданій своїй праці (т. II, с. 669): „во время взятія Смѣлаго, одинъ куренный спасъ дочь управителя Вильнера. Послѣ Поляки хотѣли его казнить. Дѣти Младановича Вероника и Павельъ были также спасены старикомъ осадничимъ села Оситной“... Якщо пригадаємо з поеми, що Чуприні всеж загрожувала смерть після того, як він навіть урятував від смерті дитину католички, то стане ясно, що цей момент викликано свідощтвом Маркевича про тотожній дійсний вчинок курінного, який спас дочку Вильнера.

Цікаво відмітити, що й прізвище, що його надав автор поеми своєму герою—„Іван Чуприна“—не видумане: автор поеми взяв його із згаданої праці Скальковського, а саме з реєстру курінних отаманів³⁾, що разом із Гладким р. 1830 повернули до Росії (див. примітку до сторінки 376 цитованої праці). Відрізняються „Чумаки“ від „Гайдамаків“ і тим, що перший твір малює ширшу картину, поповнюючи другий. Шевченко кінчає „Гайдамаків“ розділом „Гонта в Умані“, автор „Чумаків“ додає розділ про долю гайдамаків, а також—окремий розділ про зруйнування Січі та про кош запорізький за Дунаєм. Але цей останній розділ всеж викликаний „Гайдамаками“; він є розвоєм епілогу до „Гайдамаків“:

...„А тим часом стародавню
Січ розруйнували:
Хто на Кубань, хто за Дунай;
Тільки і остались,
Що пороги серед степу,
Ревуть, завивають:

„Поховали дітей наших,
І нас розривають!“
Ревуть собі й ревимуть,
Їх люде минули:
А Україна—на-віки
На-віки заснула“⁴⁾.

Таким чином, автор поеми „Чумаки“, з одного боку, поширив тему „Гайдамаків“, а з друго—наблизив їх до дійсності, поклавши у основу поеми історичні джерела⁵⁾.

¹⁾ Том другий, Москва, 1842. ²⁾ Одеса, 1841.

³⁾ Додаємо, що в „Ісповѣдной росписи“ с. Шостовиці Черніг. повіту за 1813 рік під № 378 м. зазначено: „Івань Чуприна, 23 лѣтъ, крестьянинъ Коллежскаго Секретаря Федора Моляревскаго“ (Архів черніг. духовної консисторії). Далі буде з'ясовано, що автор поеми родом з с. Шостовиці Черніг. повіту.

⁴⁾ Кобзарь, цитов. видання, с. 130.

⁵⁾ У головному автор „Чумаків“ остільки близько слідує за Маркевичем, що часто можна навіть установити, як ті чи інші абзаци й вислови з 56 розділу II тому „Історії Малороссії“ Маркевича відбилися в поемі „Чумаки“. Згаданий розділ „Історії Малороссії“ Маркевича можна вважати за конспект, на підставі якого писалися „Чумаки“. Так, наприклад, у основу

З художнього боку в поемі звертають на себе увагу розділ „Сон“ з III пісні, опис гніву Гонти (розділ „Зрада“, III пісня), описи природи та інші.

головних розділів I пісні „Чумаки“ („Ніч в Чигирині“ та „Максим Залізник“) покладено цей уривок з „Історії Малоросії“ Маркевича:

„мѣра терпѣнія народнаго преисполнилась. Духовенство взволновалось и спѣшило въ Чигиринскій монастырь къ архимандриту Мельхиседеку Значко-Яворскому. Этотъ поборникъ вѣры ужь былъ однажды въ рукахъ Уніятвъ; за отклоненіе народа отъ Уніи, его схватили въ Радомыслѣ и посадили въ Дерманѣ въ тюрьму...; он спасся бѣгствомъ. Епископъ переяславльскій Гервасій благословилъ на возстаніе. Въ монастырѣ составили совѣтъ, послали духовное посольство на Запорожье просить помощи; питомецъ Сѣчи, монастырскій послушникъ, уроженецъ Чигиринскій, Максимъ Желѣзнякъ рѣшился защищать православіе; собралъ охотниковъ, соединился съ Запорожцами, которые гуляли въ Мотренинскомъ лѣсу... На другой день Желѣзнякъ явился къ Мельхиседеку, получилъ отъ него благословеніе, помолился объ успѣшномъ окончаніи добраго дѣла, возвратился въ таборъ, и нашель тамъ разные запасы и коней“...

(„Історія Малоросії Н. Маркевича“, т. II, Москва, 1842, с. 660—661).

Далі порівняймо опис руйнування гайдамаками м. Сміли в „Історії“ Маркевича з таким же описом у „Чумаках“:

„Иванъ Усачъ пришелъ въ Смілу, разорилъ замокъ... Три ночи зарево отражалось на синихъ лѣсах; три дня солнце восходило и заходило въ-видѣ кроваваго круга, безъ лучей; трое сутокъ дымъ и чадъ клубились до Днѣпра и до Тясьминя. Къ Усачу присталъ Смілянскій Сотникъ Шило; они пошли въ Богуславъ“...

(Маркевич, там же, с. 662).

„Сміла три дні і три ночі,
Як пекло, палала.
Іван Усач та Смілянський
Сотник Шило жвавий
Побратались з Залізником,
Йдуть до Богуслава“...
(„Чумаки“, пісня II, розділ V, с. 90 т. I рукопису).

Або—опис походу на Лисянку:

„Лисянка принадлежала Яблоновскому... Въ ту пору главноуправляющій князя, Кучевскій, приѣхалъ осмотрѣть волость Лисянскую... Золотая Грамота заставила гарнизонъ отпереть ворота. Шляхту перерѣзали; на Кучевскомъ ѣздили верхомъ и потомъ подняли его на копьѣ“...

(Маркевич, там же, с. 663).

„Вечоріло. Вже Лисянка
Була недалечко:
Яблоновського то князя
Велике містечко...
Кров тече; Лисянка стогне
І ходором ходить!..
„А де ж комисар той чванний
Кучевський сховався
—„Осьде! дивись: підо мною!—
Гукнув козак збоку:
Добрий був би, як бачите,
З його кінь, невроку!
Дозволь, батьку, поїздити
Ще на його спині“...
(„Чумаки“, пісня III, розділ III, сс. 122—125—126 тому I рукопису).

Далі порівняймо спільні моменти, що стосуються до зради Гонти та „Уманської різни“:

„Вдругъ въ Уманѣ заговорили, что Гонта соединился съ Желѣзнякомъ. Кто обнародовалъ клевету, неизвѣстно... Поссессоры упростили Младановича вызвать Гонту и отрубить ему голову, съ помощію Магдебургій. Младановичъ послалъ гонца съ требованіемъ, чтобъ сотники явились для совѣщаній; всѣ три Сотника и Атаманы прискакали въ Умань. Тогда Коммиссаръ, сопровождаемый ксендзами и панами, вышелъ на площадь и всенародно сказал: Пана Гонта! доносятъ мнѣ, что ты ведешь переговоры съ Желѣзнякомъ; я не хочу этому вѣрити, и проч.“.

(Маркевич, там-же, с. 665—666).

„Чутка ходить на Умані,
Росте, виростає;
Хоч—відкіль вона взялася—
Ніхто не питає...
І гонці вже поскакали
По шляхам уманським.
Прискакали три Сотники
І три Асаули.
Ксьондз Костецький виступав
Перед Гонту з кола,
Заїкаючись говорить:
„Прийми не в наругу...
Нам сказали, що ти, Гонто,
Змѣнив своему слову,
Приставш до Гайдамаків,
Ведеш з ними мову“...

Збудовано поему таким чином, що на початку кожної пісні автор подає описи тих місць, де відбуваються чумацькі ночліги, описи балачок чумаків;

Або:

„Надежда еще разъ обманула пановъ: они думали, что Гонта готовится къ битвѣ съ Желѣзнякомъ. Вскорѣ пылъ поднялась на пространствѣ необозримомъ по Звенигородской дорогѣ; открылась страшная пестрая громада народа коннаго и пѣшаго. Передовой конецъ поравнялся съ Грековымъ и остановился. Изъ толпы выѣхалъ всадникъ; изъ полка выѣхалъ Гонта; они съѣхались; другъ другу подали руку.

Костецкій зазвонилъ во всѣ колокола, и пошелъ крестнымъ ходомъ по городу. Въ костелахъ и въ синагогахъ молились. Толпа Желѣзняка и полкъ Гонты... облегли городъ... Осада длилась. Въ Уманѣ не стало воды. Осажденные пили медъ, вина и наливку. Послѣ тридцатичасовой пальбы не стало и пороху. Желѣзнякъ и Гонта вступили въ городъ. По домамъ и по улицамъ полилась кровь. Гонтѣ подали письмо Потоцкаго... „Измѣнникъ! предатель, ты виною этой крови! зачѣмъ ты мнѣ этого письма не отдалъ? Что тебѣ отъ этого прибыло?“ — сказалъ Гонта Младановичу и разрубилъ ему саблею голову. Костецкаго вытащили изъ Базилянської церкви и подняли на копья“...

(Маркевич, там-же, с. 667—668).

Ми не ймем, як бачиш, віри:
Певно, нам збрехали...“
(„Чумаки“, пісн. III, розд. V, с. 143, 147—149
т. I рукопису).

„А то що там? По дорозі
По звенигородзькій
Якась курява піднялась
На весь лан господський.
От, з ватаги гайдамацький
Козак відділився,
Скаче один попереду,
На коня схилювся...
Може, Залізняк?.. запевно!
Назустріч до його
Виїжджав з полку Гонта...
Що ж то буде з сього?
Порівнялись... дружка дружці,
Глянь—руку подали...
Зрада! зрада! тепер всі ми
З душами пропали!—
Задзвонили у всі дзвони
В Умані, мов в свято;
Галасують в процесіях
Ксьондзи-Уніяти...
Води в Умані не стало—
Біда невелика!
Меди в льохах стоять даром,
Бочками наливка...“

[Гонта говорить Костецькому й Младановичу:]

„О, чого ви, антихристи,
Чого наробили?
Тепер пізно — вже вернутись
Я не маю сили“.
І тяжко шаблюкою
Черепи обоім
За одним козацьким махом
На двох розкроїв“...
(„Чумаки“, пісня IV, розд. II—III, с. 13—17,
т. II рукопису).

Із дальших паралелів відмітимо ще описи карі на горло Гонти та інших гайдамаків під час ліквідації колішчини:

„Казни начались. Стемпковській остановилася недалеко отъ Могилева, въ селѣ Сербовѣ. Перваго казнили Гонту. Палачъ въ продолженіи нѣсколькихъ дней сдиралъ полосами съ него кожу до пояса; отрубивалъ то руку, то ногу; наконецъ облупилъ ему голову, натеръ кожу солью и снова на черепъ натянулъ. Его товарищей развозили по городамъ, мѣстечкамъ и селеніямъ, до самага Львова. Вѣшали, рубили головы, отрубивали на - крестъ руку и ногу, залѣчивали и пускали на страхъ народу. Инымъ увязывали руки вверх, обматывали соломною въ смолѣ, зажигали и водили по улицамъ.

(Маркевич, там-же, с. 670).

„Три дні кожу полосами
Тут здирали з його;
На четвертий—куски тіла
Рвали ще з живого—
Поки душу віддав богу
Козацькую, щирю—
За рідную Україну,
За святую віру...
Щодень лилась кров козацька,
Голови котились...
І по селах, по містечках
На страх розвозились.
Іншим—ноги відтинали
І руки по локті,
Іншим жили витягали,
Смалили на дьогті,

наприкінці ж кожної пісні Чуприна завше звертається до чумаків з запитанням, чи не потонув їх своєю піснею, або з зауваженням, що час відпочити, тощо.

Кожу з голови здирали,
Уші, носи рвали—
І каліками на шляхи
Вкраїнські пускали:
„Щоб лякали людей в світі
За кров, за пожари,
Щоб свідками були всюди
Катівської кари“...

(„Чумаки“, пісн. V, розд. II, с. 74—75,
т. II рукопису).

Іноді автор „Чумаків“ переносить до свого твору навіть цілі вислови з „Історії“ Маркевича.

У шостій пісні „Чумаків“ автор поеми слідує за „Історією Нової-Січі, или послѣдняго коша запорожскаго“ Скальковського (Одеса, 1841 р.). Розділи цієї пісні „Атакування Січі“ та „Запорізька штука“—це віршований переказ живого оповідання про ці події очевидця їх козака Микити Коржа, що його в своїй праці наводить Скальковський.

Порівняймо головніші місця оповідання Коржа з переказом їх у „Чумаках“, щоб переконатися, що до „Чумаків“ перенесено навіть більшість характерних висловів з оповідання Коржа.

...„На третій день Текелій послалъ уже своего курьера въ Сѣчь, и просилъ всю старшину Запорожскую къ себѣ в гости. По получению какого извѣстія собравши Кошевий всѣхъ куринныхъ атамановъ въ сходку, началъ совѣтоваться: „А що панове Отаманы, теперъ будемъ робити? Отъ Москаль у гости насъ кличе, чи пидѣмъ, чи не пидѣм? Чи отдамо Сичъ Москалѣви, чи не отдамо?“—

Тогда Отаманы и ватажки и прочіе характерники, начали между собою бунтоваться: иные согласны были смириться, а иные противились... и говорили: „Нехай Текелій приведѣ еще стільки войска, якъ сѣ, то мы всѣхъ въ пухъ разобьемъ, якъ мухъ передавимъ! Чи то можно Сичъ и славно Запорожьє отдати за спасибо? сѣго николи, пока свить солнца не будѣ!“... А сверхъ того и бывший въ Сѣчи архимандритъ, услыша таковое ихъ настроеніе и мятежь, вышедши во всемъ священническомъ облаченіи изъ церкви, съ крестомъ, началъ уговаривать мятежниковъ: „убойтеся Бога! что вы думаете, дѣти! вы Христіане, и подымаете руки на Христіанъ! Вы Христіане, и жаждете пролить кровь единоутробную. Убойтеся и перестаньте такого начинанія. Видно уже судьба наша такова, и мы приедемъ отъ Бога достойная по дѣламъ нашимъ! Вотъ вамъ крестъ и распятый на немъ, если вы Его не послушаете, то всѣ погибнете внезапно!“ И от такого разительнаго увѣщанія, всѣ тронутые начали плакать, не только мятежники, но и вся старшина и войско и тутъ-же всѣ отвѣчали архимандриту: „Ну паночѣ! быть тому такъ, знавъ ты що сказать.

...„Прибув гонецъ від Текеля,
Старшині доносить,
Що внерал її в гості
Всю до себе просить.
Зійшлась рада. Сам Кошевий
Зачав говорити:
„Що, панове-отамани,
Будемо робити?
Москаль кличе нас у гості—
Пійдем, чи не пійдем?
Чи віддамо Січ без бою,
Чи битися вийдем?“
Одни кажуть: Москалєві
Шкода Січ віддати
За спасибі—та вже видно
Нічого й гадати!
Треба йти вже, коли кличе,
Поклонитись низько:
Бач яка туча круг нас
Московського війська! —
Другі кажуть: ні, не дїжде!
Нехай нездивув!
Ще кожний з нас свою силу
Козацькую чув!
Не перший раз, не останній
Нам за Січ стояти!
Не віддамо! нехай візьме,
Коли зможе взяти!...

Аж ось з крестом іде з церкви
Архимандрит в шаті.
„Діти! — каже — чю кров ви
Хочете пролити?
На кого йдете, сліпії,
Руку наложити?
Христіане на христіан
І на братів браття!
Бійтеся Бога! страшні його

Ось, наприклад, кінець II пісні:

„Гай—гай! глядіть, Чумаченьки!
Заслухались дуже!
Огонь погас, ніч стемніла,
А вам і байдуже!

Мы готовы за тебе и головы наши положить!“

Тогда Кошевой имъ сказал: „нельзя братци нейты.....; що буде то буде, а бильше буде такъ какъ Богъ дастъ“. И потомъ, взявши хлѣбъ, пошли всѣ къ генералу Текелію въ палатку и поднесши ему оный, говорили: „кланяемся Вашему Превосходительству хлѣбомъ и солью“.—„Благодарю, Запорожники, за хлѣбъ и соль“, отвѣчалъ имъ Текелій... Потомъ спрашивалъ, кто у нихъ Кошевой и какіе по немъ первые чиновники и какъ прозываются. И когда Кошевой ставъ впереди объяснился, что онъ Каалнижь (т. е. Кальнишевский), а чиновники его: судья Касапъ и писарь Глоба, а прочіе всѣ, указывая на атамановъ, куренные атаманы, то же и чиновники со всѣхъ 40 куреней, — тогда Текелій просилъ Кошевого сѣсть, а также и прочимъ даны были мѣста.

...Кошевой... просилъ его (Телекія) и офицеровъ въ свой курень и предложил гостямъ богатую трапезу въ деревянныхъ ваганахъ и корякахъ, а также ложки и тарелки были деревянные..... Текелій Кошевому обѣщаль дать два блюда каменные, также и всѣмъ куреннымъ атаманамъ по одному блюду, чтобы такую хорошую пищу не ѣли изъ корытъ, а изъ блюдъ. При сихъ рѣчахъ и обѣщаніяхъ Текеліевыхъ, одинъ изъ числа бывшихъ тамъ куренныхъ атамановъ, прозваніемъ Строць сказалъ Текелію: „В. П.! хотя съ корыта, та досыта, а вы съ блюда, а худы“... Текелій

Аже завтра до сѣд сонця
Нам піднятися треба!
От і вітер з гаю віє
І хмуриться небо!

Кари і прокляття!
Не беріть гріха на душу!
Знать, така вже доля
Наша — за гріхи великі:
То Господня воля!
Свята церків в моім лику
Вас тепер благає:
Гордим сам Біг противиться,
Смирним — помагає.
Смирітєся ж, коли Божу
Шануєте волю!
Цілуйте хрест: він спасє вас
І дасть ліпшу долю!“
І всі кинулись з сльозами
Той хрест ціловати.
— „Послухаєм тебе, отче!
Бо знав, що сказати“.

...„Вже що буде, те і буде,
Отамани - братці!
А будете, що сам Біг дасть —
Всі ми в його ласці“.

Старшина ввійшла вся наша
З Кошевим в палатку;
Поклонилась внералу,
Хлїб і сіль підносить.
Він прийняв. „Благодарю васъ“.
І пізнатись просить.
„Кто вы?“ — каже. — Я Кошевий.
Петро Каалнижь. — „А ты?“
— А се Войськовий Суддя наш
Павло Головатий;
Отце — войськовий наш писар
Іван Глоба... двох
Ще додому не вернулось —
У Москві обов.
Там полковий Писар, кажу,
Антон Головатий
Й войськовий асаул Сидор
Білий — як два брати.
А отці, бач, сорок парнів,
То все отамани
Куреннії... от, і всі ми
Тут, вельможний пане!“...

Кошевий став запрошати
До куреня свого
Вельможного внерала
Й охвицерів його.

Їсть Текелій, присмакує:
Кокацькі потрави
Дуже йому сподобались...

„Чуденъ вашъ медъ и наливки! —
Каже, як одвідав:
Я такъ сытно, съ такимъ вкусомъ
Давно не обѣдалъ.“

А ми собі співаємо,
Як ті Волохи.
Ходім лишень поляжемо
Та заснем хоч трохи.

чудился сей пословиць и остроуміємъ Строця, и не только не прогнѣвался за то, но еще много благодарилъ его и говорилъ трепля по плечу: „ну Строць, благодарю за пословицу, она такъ справедлива, что справедливѣй быть не можетъ“.

„Между симъ временемъ, войско Запорожское вида, что старшина ихъ отправлена въ столицу, а заведенные московскіе обычаи и порядки не по ихъ вкусу, сильно поколебалось: и начали козаки думать да гадать: якъ бы Москаля въ шоры у б р а т ь (обмануть), а самымъ десь дальше м а н д р о в а т ь и придумали вотъ что. Собрали прежде 50 чел. козаковъ и послали къ Текелію съ хлѣбомъ и солью въ гости. Они пришедши говорили: „кланяемся добродію хлѣбом и силою“. — „Благодарствую, сказаль Текелій, благодарствую, Запорожники, за хлѣбъ и соль, что вы мнѣ скажете?“ — „А от що, добродію. Мы чули, що намъ уже безъ письменнаго вида и билетывъ не можно никуды изъ Сичи отлучаться“. — „Такъ, такъ Запорожники, не отлучайтесь никуда безъ вѣдома моего.“ — „То для того - жь - то, пане, видома мы и пришли, щобъ намъ хоть одинъ билетъ на всіхъ написали; бо мы будемъ купы держаться, и никуды врозь не расплывемось“. — „Хорошо, хорошо, отвѣчаль Текелій, да какъ - же у васъ прежде то было? — „Та у нас, Пане, билетовъ николи не бувало, ни батьки, ни диды наши ихъ не знали, да и прадѣды не чували, и кто куда хотивъ, тотъ туды ихавъ и ишовъ“. — „Да куда - же вы теперъ хочете итти съ билетами? спросилъ Текелій, и за чѣмъ?“ —

— В Тилигуль добродію, на заробитки до Лямы, проклята матѣма (нѣтъ) ни сорочки, ни чобитъ, ни... як бачишь голая сирома; а щежь треба будетъ може коли нибудь и подушне заплатитъ, та и панамъ хоть трохи удильтъ“. Тогда Текелій громко разсмѣялся и сказаль: „Ступайте, ступайте, Запорожники, съ Богомъ, заробатывайте себѣ, да и въ казну то собирайте“.....

Текелій велѣлъ выдать имъ одинъ билетъ на всѣхъ 50 казаковъ. Когда сіи козаки получили уже отъ канцелярїи билетъ, то... взяли съ собою нѣсколько лодокъ по числу гребцовъ... и сѣвши въ оныя, ночью тайно, не только тѣ кои имѣли билеты, но и безбилетныхъ столько, сколько въ лодкахъ помѣститься

Ще вечорів на чотири
Вам пісні мові
Стане... Годі! скончу колись
Тепер не до неї
(„Чумаки“, рукопис, ч. I, с. 93—94).

Только жаль, что вы ѣдите
Съ корыта, не съ блюда.
Я вамъ пришлю съ Петербурга
Фарфору на чудо...“
— На що, озвавсь Троць, курінний
Отаман — ті блюда?
Ми з корита, та досита,
Ви з блюда — та худі!...

От, з - за столу встали.
Перехристивсь; Кошевому
Стиснув руку міцно...
„А твоей, Троць, пословицы
Не забуду вѣчно!“...

„Сумно, голови схиливши,
Ходили по Січі,
Круг куренів, козаченьки,
Без мислі, без річі —
Поки схаменулись трохи,
Та й стали гадати,
Як би Текелія від разу
У шоры у б р а т и.
От, п'ятьдесят Запорожців
Ідуть до Текеля;
Поздравляють його з святом —
Бо була неділя.
„Кланяємось, добродію,
Тобі хлѣбом - сіллю“.
— Благодарю, Запорожцы! —
Одвітив Текелій:
Что скажете? — От що: чутко,
Що нам вже не можна
Ходить з Січі без білетів
Нікуди...“ — Такъ точно!
Не ходите безъ вѣдома
Моего покуда. —
От для того ж то відома
Ми й пришли бач тута,
Щоб на всіх нас хоч один би
Білет написали:
Всі держатимемось купи,
Врізь не пійдем сами“.
— „Хорошо — сказав Текелій:
Какъ же то бывало
У васъ прежде?“ — „В нас ніколи
Білетів не знали.
Ні батьки, ні діди наші
Ні прадіди, пане,
Про їх навіть і не чули;
А куди хто гляне,
Куди схоче туди іде,
Чи йде було пішки.
Нам в дорозі ніякої
Не було замішки“.
— „Куда жь и за чѣмъ съ билетомъ
Вы пойдете сами?“ —
„Треба йти на заробітки —
В Тилигуль до лямы.
Сором сказать... вибачайте...“

Поєма „Чумаки“ платить дань і романтизмові взагалі: ціла низка моментів, особливо де з'являються привиди тощо (наприкл. у розділах „Уманська пані з того світу“, „Тінь Ганнусі“, „Сон“), не кажучи вже про саму тему поеми, цілком романтичного характеру. Зокрема в поемі помітний вплив і тогочасного російського романтизму.

У певній мірі можемо говорити про вплив на „Чумаків“ з боку поеми А. П.-ського „Витязь мести“ (1829 р.). Вважаючи на не випадкову, на нашу думку, спільність у сюжетах цих творів, ми дозволяємо собі подати тут зміст „Витязя мести“ у переказі проф. В. Сиповського (з його книги „Україна в російському письменстві“, УАН, Київ, 1928 р., с. 152). У цій поемі дід оповідає юнакові історію свого життя. — „Коли він (дід) був молодий, він покинув свою кохану дівчину і, вганяючи за славою, вирушив у похід проти Татар. Коли він повернувся, дівчина вже померла. Тоді він знову виправляється в похід. Він гадав, що не хто як Татари винні у його лихові, отож у боях мстивсь їм повною мірою. В одному бою він трохи не загинув, — кінь вивіз його непри- томного з бою. І от, коли він страждав од рани, перед його з'явилося привиддя коханої дівчини. Далі з'являються тіні тих, що він їх забив. Привиддя дівчини картає його за те, що за-ради слави він знехтував її кохання“...

У „Чумаках“ маємо повну паралель згаданому сюжетові: Чуприна розлучається з Ганнусею й іде в похід; повернувшись, не застає серед живих Ганнусі, і через це йде в новий похід; Чуприні з'являється тінь Ганнусі та тінь вбитої уманської католички.

Крім того, у „Чумаках“ помітний і вплив „Вія“ М. Гоголя, а саме в розділові „Сон“, де оповідається, як відьма вп'явшись у Чуприну та піднявши його до неба, показує Чуприні Україну.

„Чумаки“ зазнали суворої розправи цензури. Вище ми згадували, що з 6-ти пісень поеми вийшло в світ (у виданні з р. 1864) лише дві перші пісні та розділ „Сон“ з пісні третьої; при чому й у цих двох піснях викреслено цензурою понад 127 рядків тексту.

Найбільші розміром ті з заборонених місць, де автор спиняється на тяжкому становищі України, пригнобленої Поляками.

могло, может быть и до 1,000 человекъ, зашумѣли въ нихъ веслами до Тилигуля. Потомъ спустя несколько дней пришли еще 50 чел. къ Телекію за билетомъ и получивъ, поступили также какъ и первые, не забывъ взять и безбилетныхъ, сколько помѣстить могли“... (Скальковський, с. 344 — 350).

І т. д. і т. д.

Злидень поганяє:
Ні свитини, ні сорочки,
Ні чобіт чорт - має;
Обірвались так, що гидко
На себе глядіти!
А ще ж, кажуть, і подушне
Треба заплатити,
Та й панам бач уділити,
Звичайно, хоч трохи...“
Зареготав наш Текелій,
Аж взявся за боки.
— „Съ Богомъ — сказав — Запорожци,
Хоч по всьому миру!“ —
Всім звелів білет дати
На вднім папіру.“...

Вийшли козаки білетні
І багацько нових,
Усіх, може, до тисячі...

Сіли в човни, що тут були
Між очеретами,
І веслами закивали —
В Тилигул до лями!...

(„Чумаки“, пісн. VI, розд. II—III, с. 130—148,
т. II рукопису)

Ось, наприклад, заборонені рядки, де автор характеризує становище України після смерти Хмельницького:

...„Але з Гетьманом Хмельницьким
Усе миновалось...
Не довго ти, наша мати,
В квіточки вбиралась!
Не довго ти своїх діто
Бражкою поїла,
Не довго їх голубила,
В садочки водила!
Скоро квіточки зів'яли,
Недостало бражки!
Знову смуги, знову лихо,
Знову карі тяжки!..

Запалали села, ниви,
Кров полилась в полі...
Нема кому ратовати
І віри і долі!
Розділилась Україна
На дві половини:
Дніпр широкий розбив її
На дві України...
Брати братів не визнавали...
Знову лях гуляє,
І козацькими кістями
Поле засіває!..
(„Чумаки“, рукопис, т. I, с. 23).

Або ось заборонений уривок із розділу „Сон“, де оповідається, як Чуприна, піднятий відьмою до неба, оглядає Україну з височини пташиного льоту:

...„Підо мною царства, панства,
Мора, степи, гори...
І між ними Україна...
Скажеш — на просторі?
Ні, здавили ріднесеньку
З усіх сторін зраді,
Рвуть, клюють її сусіде,
Як в'орони жадні...
Там широка та глибока
Серед неї яма;

На краю тої ями
Вона, наша мама,
Наша рідна Україна —
Руки заламала...
„Породила — каже — діток,
Лучче б їх не мала!
Моя сило! моя славо!
Я вас пережила?
Діти мої, квіти мої!
Се моя — могила!“...
(Там же, с. 112—113).

Крім того, цензура не дозволила багато місць, де автор згадує Залізняка та „свячений“ Чуприни. Наприклад:

...„Довго, довго Залізняка
Тут згадувать будуть!
Мало був, зробив багацько —
Повік не забудуть!

Мій свячений в його руці
Був не в добрім вчинку:
І за його і за мене
Поравсь без спочинку“...
(Там же, с. 88).

Або:

...„Але як на образ гляну,
Звідкіль виглядає
Мій свячений, і до мене
Ніби промовляє:

Нащо тут лежу й досі?
Чом я не в роботі?
Чи на теж мене святили,
Щоб блищав, та й годі?“...
(Там же, с. 89—90).

І т. д. і т. д.¹⁾

Щодо правопису рукопису поеми то автор „Чумаків“ користується для голосівок, як він про це пише у післямові до поеми, „сірим-конхлесом“ (!) [accent circonflexe], а тому в рукописі зустрічаємо такі літери: „ê“ (замість „е“), „û“ (замість „і“), крім того „ë“ (замість „йо“, або „ьо“).

Ознайомившись з поемою „Чумаки“, переходимо тепер до питання про авторство цього твору. Хто такий Филимон Галузенко?

На це питання ми не знаходимо відповіді ані в одній з історично-літературних праць. Тільки мимохідь згадують Ф. Галузенка у своїх працях проф. Петров та О. Огоновський; але в цих працях нема ані одного слова про особу Галузенка, не кажучи вже про щось подібне на життєпис. Деякі відомості про Ф. Галузенка ми знайшли у місячнику „Основа“, де співробітничав Галузенко. Так, наприклад, у № 1 „Основи“ за 1861 рік вміщено вірш за підписом Ф. Галузенка „На Вкраїну“ (сс. 91—93). Вірш цей, як ми з'ясували, є уривком зі згаданої поеми „Чумаки“, а саме з розділу „замість предмови“

¹⁾ Усі без винятку заборонені цензурою місця ми відмітили в текстові „Чумаків“, що подається нижче після цієї розвідки.

(т. I рукопису, с. 1—9). Крім того, у № 5 „Основи“ за 1861 рік у відділові „Отъ Редакціи“ (с. 78) вміщено таку відповідь Ф. Галузенку: „Ф - ну Га - з - ку, въ Ніжинъ. Дуже Вамъ дякуемъ за тепле слово и за «Максима Галузу»“. Ця відповідь, таким чином, указує нам на місце перебування Галузенка р. 1861, а саме, що цим місцем було м. Ніжин. Далі, сама поема „Чумаки“ має багато автобіографічних моментів, що їх подає автор, як про це коротко згадували ми вже, коли переказували зміст 3-ої пісні поеми. Ці моменти мають велику вагу для з'ясування особи автора поеми. З цього погляду найбільше матеріалу дає перший розділ III пісні поеми, під назвою „Нудьга“¹⁾. З цього розділу видно, що життя автора поеми було тісно зв'язане з м. Черніговом, з селом Шостовицею Чернігівського повіту та м. Ніжином. Ось головніші автобіографічні згадки автора з цього та інших розділів поеми.

...„От, здається, перед нами [пише автор]
На горі, під гаєм
Рідне село, як маків цвіт,
На сонечку сяє²⁾...
Ось і церків, і круг неї
Зібралась громада...
А он... гень - гень... в кінці села
Батьківська хата...
Далій, в полі, ледве видно,
Дзвониця Трощька³⁾,
І хрест Спаса, і на згір'ї
Манастир Єлецький
І Ялощини дуброва⁴⁾
І курган високий,

Де колись був терем, кажуть,
Дуже в давні роки...
І будинок за будинком,
І вал, де, хоч вночі
Старосвіцької гармати
Так і зяють в очі...
То Чернігов, де до школи
Я ходив ще змалку.
Рідні мої! міні й тепер
Все за вами жалко!
О, чи скоро побачиться
Нам трапиться з вами?
Чи вже тут міні й загинуть,
Між сими скалами?“...
(ч. I рукопису, с. 100—101).

Або ось ще:

„Десна! Десна! рідна моя!
Серця не вгамую...
О, давно вже по тобі я
Над Дністром сумую!
І блукаю на чужині...
Гірко міні, тяжко!
Нехай нашим розлучникам
Хоч ікнеться важко!

Ще дитиною малою
Мене ти поїла,
На човнику колихала,
На собі носила.
Я на березі крутому
Твойому ріс і виріс;
Там же взяв і жінку - любку,
Та долі не виніс“...
(ч. I, с. 98).

На професію автора поеми указує дальший уривок з пісні II:

...„Ой коли б я мав той розум
Що тепер — неколи⁵⁾
Не пішов би а ні за що
Доглядати школи!⁶⁾
Лучче б став чумакувати,
Їздить в Крим за сіллю:

Не нудився б так оттута,
Як п'яний з похмілля!
Не мав би такої кривди —
І сам тепер бачу —
За мою десь щирю правду,
І криваву працю“...
(ч. I, с. 63).

Або ось ще відомості про місця життя автора:

...„Так, ми в ріднім тепер краю
Дякувати Богу
Й добрим людям! Вже далеку
Одбули дорогу;

І вернулись до господи
Аж з - під скал Дністрових
На широкі наші степи
На луга шовкові“...
(ч. II, с. 53).

І далі, звертаючись до дружини:

„Ти ж казала, пригорнувшись
До мене близенько,

Колись, як ще на чужині
Блукали, серденько, —

¹⁾ Цей розділ у видання р. 1864 не увійшов. ²⁾ „Село Шостовиця, в 10 верстах від Чернігова“. Власноручна примітка автора (див. т. I, с. 100 рукопису).

³⁾ Далі автор описує вигляд Чернігова, яким він є, коли дивитися з с. Шостовиці.

⁴⁾ „Ялощиною“ називається велика пуща за Черніговом, верствах в п'яти, або й ближче. Туди було нас, школьників, водять гуляти літом. Красно, як тепер згадаю!“ Примітка автора поеми (див. ч. I, с. 101). ⁵⁾ За оригіналом. ⁶⁾ Підкреслення наше.

Що в Ніжині, в ріднім краю,
Не знатимеш горя,
Будеш рада, веселенька,
Як рибонька в морі...
От же ми і в ріднім краю...
Чого нам ще треба?

Глянь у вікно... полюбуйся
На українське небо!
Ніжин весь перед очима —
Бач який широкий!
От і лицей наш білів
Пишний та високий!...
(ч. II, с. 52—53).

І Ніжин та лицей Безбородька автор часто описує. Ось, наприклад, ще такий опис:

...„Над Ніжином місяць світить,
Мов лампа в світлиці,
Місяць ясний, український;
Повний, білолиций.
Хрести церквей в його злоті,
Горять, червоніють;
Кругом хати та будинки
З садами світліють.
Остер - річка, край берегів
Ряскою повита,
Блищить, як скло, його світлом
Вся зверху залита.

І над нею Безбородзький
Будинок лицей
З широким двором і з садом
Так пишно білів.
Тихо, нечого¹⁾ не чуток,
Хоч би яку пташку;
Тільки часовой лицейський
Стука в колоташку;
Тільки пісня українська
Здалека несеться,
І серденько, їй в одповідь,
І млів і б'ється“...
(ч. II, с. 1—2).

Наведені місця поеми подають багато цінних даних для характеристики особи автора поеми. Автор поеми, за власним його визнанням, родом з села Шостовиці Чернігівського повіту, дитячі роки провадив у Шостовиці й в Чернігові, де вчився в якійсь школі. Зі слів автора „не пішов би а ні за що доглядати школи“ видно, що автор був, напевно, за робітника освіти, учителя. Крім того, у поемі відбивається навіть і його службовий шлях: служив він спершу десь далеко від рідної Чернігівщини, коло „скал Дністрових“, а потім — у Ніжині; при цьому автор часто зупиняється на описах ніжинського лицей, навіть називає його „лицей наш“.

Поставивши своїм завданням з'ясувати особу автора, ми розпочали свої розшуки в двох напрямках: по місцю народження автора, вважаючи за таке село Шостовицю Чернігівського повіту, та по місцю служби автора, м. Ніжину, на що вказує сам автор у поемі та згадані вище відомості з „Основи“ (№ 5, 1861 р.).

Працюючи в першому напрямку, ми переглянули в архіві колишн. чернігівської духовної консисторії метричні книги с. Шостовиці Черніг. повіту за 40 років, починаючи з р. 1825 й назад до 1785 року, виходячи з тих міркувань, що поему написано, як видно з її рукопису, 1848 року, і що час народження автора поеми повинен бути відмічений у метричних книгах приблизно за роки у згаданих межах. Але в метричних книгах за ці роки ми зовсім не зустріли прізвища „Галузенко“, і цей факт викликав у нас сумнів щодо дійсності цього прізвища. Перевіряючи цей факт, ми переглянули в тому ж архіві ще й так звані „исповѣдныя росписи“, де наводиться докладний подвірний реєстр усіх осіб, що жили в кожному селищі, але й тут прізвища „Галузенко“, не знайшли, а проте з'ясували, що в Шостовиці, тимчасово з р. 1815 оселився у своєї дочки „войскової товарищъ Максим Семенов Галузевський, 83 років зроду, дочка якого Олександра Максимовна взяла шлюб з шостовицьким дворянином Семеном Григоровичем Морачевським десь коло 1805 р., і від цього шлюбу народився син їх Пилип Морачевський р. 1806²⁾.

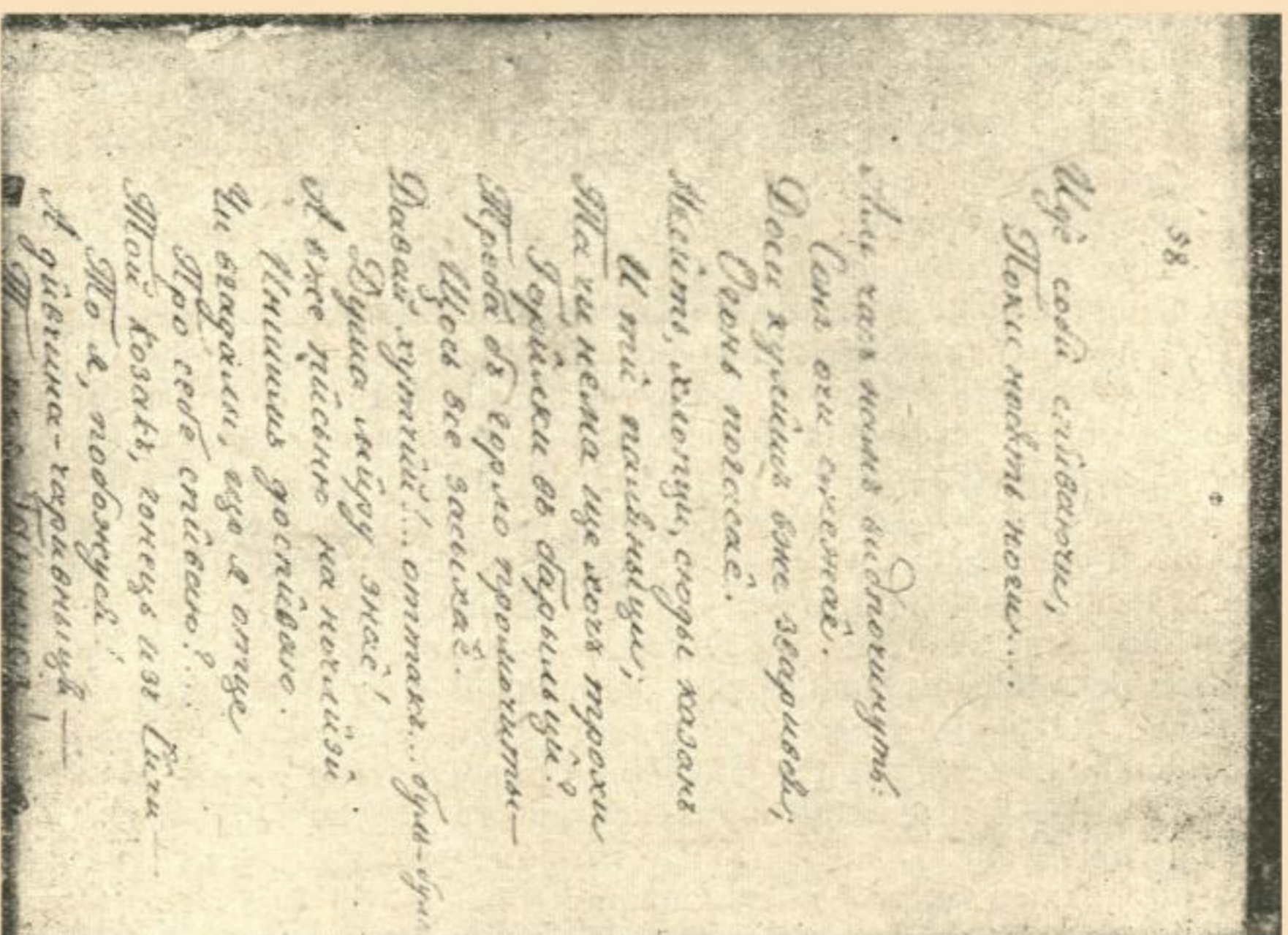
Щодо прізвища „Галузевські“, то воно походить від „Галуза“: на це вказує наприклад те, що в „исповѣдной росписи с. Олишевки (Козелецького повіту) церкви Рождество - Богородичной“ за 1847 рік син згаданого Максима

¹⁾ За оригіналом.

²⁾ „Исповѣдныя росписи“ с. Шостовиці Черніг. повіту за 1807 та 1817 рр.

Власноручне „прошеніє“ П. С. Морачевського до чернігівського дворянського депутатського зібрання з 8-го жовтня р. 1850.
(Чернігівський Історичний Архів).

Сторінка з рукопису „Чумаки, або Україна з 1768 року“
(ч. I, ст. 58).
(Чернігівський Державний Музей).

Галузевського, Іван Максимович, записаний там, як „Иванъ Максимовъ Галуза“¹⁾. Таким чином, нащадки Максима Галузевського могли іменувати себе „Галузенками“. Але, розглянувши в архіві чернігівського дворянського депутатського зібрання справи про дворянство Галузевських (№№ 3058 та 3135), ми знов не знайшли серед нащадків Максима Галузевського ім'я „Филимон“, і це знов викликало в нас сумнів, що це дійсне ім'я, а не приbrane. З другого боку, як ми вже зазначили раніш, у відповідях редакції „Основи“ (№ 5, 1861) висловлено подяку Ф. Галузенку за якусь статтю під назвою „Максим Галуза“, й таким чином, неможна не визнати, що автор поеми, був особою близькою Максимові Галузевському, можливо, навіть близьким родичем.

Далі ми звернулися й до „Исповѣдныхъ росписей“ м. Ніжина, де працював був Филимон Галузенко, як видно з поеми та з „Основи“. При цьому в цих „росписяхъ“ прізвища „Галузенко“ теж не знайшлось. Розглядаючи „Исповѣдныя росписи“ м. Ніжина з р. 1852, ми знайшли там такий запис: „Филиппъ Семеновъ Морачевскій — инспекторъ нѣжинскаго лицея кн. Безбородко — 46 лѣтъ“, далі перераховано його родину й між іншого згадано старшого сина його, Віталія, 14 років. Цифра „46 лѣтъ“ свідчить, що Пилип Морачевський народився р. 1806 й що він ніхто інший, як згаданий вище син шостовицького дворянина Семена Морачевського й внук Максима Галузевського, з боку матері.

Біографічні відомості про П. С. Морачевського, взяті з його формуляра (із справи „о дворянствѣ Морачевскихъ“ № 3723 чернігівського дворянського депутат. зібрання, а також із статті В. Науменка „Ф. С. Морачевскій и его литературная дѣятельность“ — „Кіевская Старина“, 1902 р., листопад—грудень), почали переконувати нас того, що за автора „Чумакив“ був Пилип Семенович Морачевський, відомий перекладач святого письма на українську мову, й що прізвище „Ф. Галузенко“ — це його приbrane ім'я; а саме тому, що П. Морачевський, автор багатьох літературних праць (українських та російських), був теж, як і автор поеми, родом з с. Шостовиці Черніг. повіту, був за вчителя та інспектора гімназії у м. Кам'янці-Подільському (себто „доглядав школу“ „коло скал Дністрових“, за словами автора поеми), служив і в Ніжині інспектором лицей Безбородька (недаремно автор поеми називає лицей „нашим“). З книги „Столѣтіе Черниговской Гимназіи“ (Черниговъ, 1906, с. 479) довідуємося, що П. С. Морачевський р. 1825 скінчив чернігівську гімназію, а з архіву тієї ж гімназії — що він перед тим скінчив чернігівську повітову школу, куди вступив р. 1816. Таким чином, для П. Морачевського, як і для автора поеми, м. Чернігів було місцем, куди „до школи він ходив ще змалку“.

Крім того, звернемо увагу ще й на такі моменти. В „Исповѣдной росписи“ м. Ніжина за 1852 рік, як ми вже згадували, зазначено, що сину П. Морачевського Віталію р. 1852 було 14 років, а в поемі „Чумаки“ (ч. I, с. 6 рукопису) автор згадує, що „в 1844 року їздив він у Чернігов з старшим синком, хлопчиком шости годочків“. З цього видно, що р. 1852 синові автора „Чумакив“ теж було 14 років (це слідує з такого розрахунку: $1852 - 1844 = 8$; $8 + 6 = 14$). Далі слід зазначити, що автор поеми „Чумаки“ дійсно стояв близько до ніжинського лицей Безбородька: на це вказує не тільки сама поема, але й малюнки, прикладені до поеми. Ми вже зазначали, що авторами цих малюнків були „Тренинъ“, „Соломовичъ“ та „Затыркевичъ“. Переглянувши „памятныя книжки Черниговской губерніи“ за 1862 та 1878 рр. (видання Черніг. статистичного комітету, сс. 53 та 60), ми знайшли серед службовців ніжинського лицей та гімназії двох із згаданих осіб, а саме: М. Д. Затырке-

¹⁾ Див. також В. Лукомскій и В. Модзалевскій, Малороссійскій гербовникъ, СПб., 1914, с. 30.

вича, що був вик. обов. професора правознавства ніжинського лицю, та Х. В. Соломовича, що був за вчителя малювання. Особу ж „Тренина“ розшифрував „Списокъ должностныхъ лицъ Черниговской губерніи“ з р. 1855 (виданий у Чернігові в губерніяльній друкарні), де згадується серед молодших учителів ніжинської при лиці Безбородька гімназії — Василь Олексійович Тренін (див. с. 57). Таким чином, поему „Чумаки“ ілюстрували члени лицейської корпорації, викладачі ніжинського лицю та гімназії, а це останнє свідчить, що й сам автор поеми дуже близькі стосунки мав з цією корпорацією й що твір автора не тільки був відомий корпорації, але й користувався її увагою.

Отже, П. С. Морачевський задовольняє всім вимогам щодо автора поеми „Чумаки“: біографічні відомості про П. Морачевського та біографічні згадки автора поеми стосуються до одної особи. Останнє, що остаточно нас переконало в тому, що автор „Чумаків“ — П. С. Морачевський, це справа „о дворянствѣ Морачевскихъ“ в архіві черніг. дворянського депутатського зібрання (№ 3723), де є власноручне „прошеніє“ П. С. Морачевського до черніг. дворянського депутатського зібрання про те, щоб його з родиною зарахували до складу дворян чернігівського повіту (датоване 8 жовтня 1850 року).

Порівнявши рукопис поеми „Чумаки“ з цим „прошеніємъ“ Морачевського, ми переконалися, що ці автографи написано одною рукою. (Фотографії — уривка з поеми „Чумаки“ та „прошенія“ Морачевського до цього додаються). Дальші порівняння рукописів російських творів П. Морачевського, знайдених у Чернігові, з рукописом „Чумаків“, привели нас до цього ж висновку¹⁾. Щодо прибраного ім'я П. Морачевського — „Филимон Галузенко“, то, звичайно, воно походить від прізвища діда Морачевського — Максима Галузевського (Галузи)²⁾.

Таким чином, до української спадщини П. С. Морачевського, відомої досі головне завдяки зразковому перекладу святого письма на українську мову, тільки тепер, через 80 років з часу написання поеми „Чумаки“, прилучається цей новий твір³⁾.

¹⁾ Цікаво відмітити, що в літературному альманасі „Викъ“ (1798—1898. Київ, 1900) на сс. 188—191 наведено вірш П. С. Морачевського під заголовком „Зъ поемы «До Чумака»“. В. Науменко в своїй статті „Ф. С. Морачевскій и его литературная дѣятельность“ („Кіевская Старина“, 1902, XII, с. 460) вважав це за помилку, а надто тому, що цього віршу немає в поемі Морачевського „До чумака, або война ягло - хранцузо - турецька у 1853 і 54 роках“. Як ми з'ясували, наведений в альманасі „Викъ“ вірш Морачевського в уривком з іншої його поеми, а саме з поеми „Чумаки“ (з розділу „Замість предмови“). Цей же уривок уміщено й у № 1 „Основи“ за 1861 рік під назвою „На Вкраїну“, з підписом „Ф. Галузенко“. Таким чином, редактор альманаху непомилково зарахував за Морачевським згаданий вірш, але тільки помилився, що вірш в уривком з поеми „До Чумака“.

²⁾ За три місяці після подачі цієї розвідки до Історичної Секції У. А. Н., а саме в місяці березні р. 1928, вийшла друком стаття М. Возняка „З життя чернігівської громади в 1861—3 рр.“ („Україна“, 1927, № 6), де між іншого наведено лист Л. Глібова до невідомої особи, який теж стверджує нашу думку про тотожність особи Ф. Галузенка з П. С. Морачевським. „Галузенко — это псевдонимъ извѣстнаго Вамъ Фил. Семен. Морачевскаго, бывшаго инспектора лиця кн. Безбородько“, пише тут Л. Глібів до цієї особи (с. 119).

Додамо, що цю нашу розвідку було зачитано на прилюдних зборах Істор. Секції У. А. Н. 5 квітня 1928 року.

³⁾ Вважамо за незавйве подати тут у стислому вигляді головніші відомості з життя та літературної діяльності П. С. Морачевського, які, до речі, нам пощастило поповнити новими даними (відомості ці беремо зі справи „о дворянствѣ Морачевскихъ“, з формуляру П. Морачевського, з архіву чернігівської хлоп'ячої гімназії, з архіву чернігівської духовної консисторії, з неопублікованих рукописних творів П. Морачевського, що ласкаво уділила нам унука письменника Ольга Петровна Дроздова, мешканка м. Чернігова (шира за це їй дяка!); з статті В. Науменка, „Ф. С. Морачевскій“..., тощо.

Пилип Семенович Морачевський народився 14 листопаду ст. ст. 1806 року в селі Шосто-виці Чернігівського повіту. Батько письменника, „губернскій секретарь“ Семен Григорович

Той факт, що в свій час поема „Чумаки“ не могла побачити світу через цензурні утиски, що вона має літературну вагу, і що тепер вона може вийти в світ під власним ім'ям автора, говорить за те, що тепер саме на часі випустити у світ цей твір.

Морачевський помер „въ ополченіи“ 1812 року, і письменник малою дитиною залишився в Шостолиці „на попеченіи“ матері Олександри Максимовни рожд. Галузевської та свого діда „військового товариша“ Максима Семеновича Галузевського (Галузи). 1 серпня ст. ст. р. 1816 Пилип Морачевський вступив до 1-ої класи „низшаго отдѣленія“ чернігівського повітового „училища“, що нещодавно, а саме 1805 року було відкрито в Чернігові, з пропозиції харківського університету. Повітові школи того часу мали 3-х річний курс навчання (мали: 1 класу нижчу, 1 та 2 класи), при цьому в першій нижчій класі починали навчання з букваря. П. Морачевський скінчив повітову школу р. 1820, пробувши 2 роки в останній 2-ій класі. Цього ж 1820 року він був „удостоєнь по испытаніи къ переводу въ гимназію“ і вступив до 1-ої класи чернігівської гімназії 1 серпня 1820 р. 27 червня р. 1825 П. Морачевський скінчив чернігівську гімназію (за тих часів у гімназії було 4 класи) дуже успішно, бо, як видно з відомостей про „успѣхи и удостоєнія учениковъ“ черніг. гімназії за 1825 рік, він одержав „похвальный листъ и книгу“, а також атестат про закінчення гімназії; при цьому ім'я та прізвище його було віднесено до розряду „учениковъ, окончившихъ ученіе въ гимназії съ неослабными ихъ трудами и отличными успѣхами во всѣхъ наукахъ, дѣлающихъ честь гимназії сей и служащихъ примѣромъ для учащихся“. Року 1828 П. Морачевський скінчив харківський університет „съ степенью дѣйствительнаго студента“ і, склавши іспит, вступив 4 вересня р. 1829 на службу викладачем математики до сумського повітового „училища“. Року 1832 він склав іспит у харківському університеті на вчителя гімназії з російської словесности, і цього ж 1832 року жовтня 7 дня був призначений за молодшого вчителя російської мови та географії до лудської гімназії. Року 1835 лютого 16 дня Морачевський був переведений на посаду старшого вчителя російської словесности до кам'янець - подільської гімназії. Виконував обов'язки інспектора цієї ж гімназії з 5 травня 1838 р. до 1 грудня 1840 р. та з 16 травня 1841 р. до 20 грудня 1842 року. На посаді інспектора цієї гімназії був з 20 грудня 1842 р. до 27 квітня 1849 року. Управляв дирекцією шкіл Подільської губернії з 11 вересня до 12 жовтня 1848 року. Був за члена комісії для збудування будинку кам'янець - подільської гімназії з 5 травня 1838 р. до 1 грудня 1843 року. З 27 квітня р. 1849 до р. 1859 обіймав посаду інспектора ніжинського лицейу Безбородька та інспектора ніжинської гімназії. Року 1859 Морачевський вийшов у відставку. Указом Сенату № 1853 з 13 березня р. 1851 зарахований з нащадками до складу дворян Чернігівської губернії. Одружений з Ганною Яковлівною Митькевич. Від цього шлюбу мав дітей: синів — Віталія (народ. 22 квітня 1838 р.), Олександра (народ. 13 серпня 1840 р.), Миколая (народ. 3 грудня 1843 р.); дочок — Настю (народ. 23 серпня 1835 р.) та Ольгу (народ. 6 лютого 1842 р.). Помер 17 квітня ст. ст. р. 1879 у селі Шнаківці Ніжинського повіту. Похований на цвинтарі шнаківської церкви.

Літературна спадщина П. Морачевського велика й різноманітна, але більшість творів залишилась у рукописах і надрукована не була. Найдокладніша бібліографія творів Морачевського належить В. Науменку в згаданій його статті, але вона не є повною. Подаючи цю бібліографію ми доповнюємо її новими даними.

П. Морачевський написав українською мовою: 1) „Чумаки, або Україна зь 1768 року Поема въ шести пїсняхъ, співана свідкомъ тїхъ часивъ столїтнимъ чумакомъ Иваномъ Чупрыною на ночлїгахъ чумацькихъ въ 1848 року“ (р. 1864 надруковано в Чернігові тільки дві пісні, під підписом „Хвилімон Галузенко“). 2) „Словарь малороссійскаго языка по полтавскому нарѣчію“ р. 1853 (р. 1853 Морачевський надіслав до Російської Академії Наук частину цієї праці. Доля праці невідома). 3) Вірш „Великому цареві нашому“ з 1854 р. (надруковано в „Кіев. Губ. Вѣдом.“ 1854 р. № 28. Передруковано в книзі „До Чумака“. Див. далі). 4) „До Чумака, або война ягло - хранцузо - турецька у 1853 и 54 рокахъ. Стихотвореніе Ф. М. Кіевъ. Въ университетской типографіи. Иждивеніемъ Іосифа Завадзкаго. 1855. Въ пользу раненыхъ и семействъ убитыхъ героевъ, защитникамъ Севастополя (написано в січні 1855 року). 5) „До Чумака, або война ягло-хранцузо-турецька у 1855 року. Стихотвореніе Ф. Морачевскаго. Кіевъ. Въ университетской типографіи. Иждивеніемъ автора. 1855. (Це видання мав попередній короткий заголовок: „До Чумака. II“; підписано цей розділ так: „Нѣжинъ. 20-го Іюля 1855“). 6) „До Чумака. III“. („До Чумака, або война ягло-хранцузо-турецька у 1855 року. Стихотвореніе Ф. Морачевскаго. Кіевъ. Въ университетской типографіи. 1855.) [підписано: „Нѣжинъ. 16-го Октябрю 1855 года“]. 7) „До Чумака. IV“ („До Чумака, або война ягло-хранцузо-турецька у 1855 року. Стихотвореніе Ф. Морачевскаго. IV. Кіевъ. Въ университетской типографіи. 1856.“ [датовано: „Нѣжинъ. Ноябрь, 1855 года“]). 8) „До Чумака. V.“ („До Чумака, або война ягло-хранцузо-турецька у 1855 року. Стихотвореніе Ф. Морачевскаго. V. („На русскомъ языкѣ“). Кіевъ; Въ университетской типографіи. 1856.) [датовано: „Нѣжинъ. 16-го февраля, 1856 года; тутъ же й „Добавленіе къ пятому посланію «До Чумака»“]. 9) Вірш „18-те февраля 1855 року“ (вміщено в книзі „До Чумака“, див. № 4). 10) Вірш „20-те февраля 1855 року“ (надруковано там-же). 11) Єван-

Сучасному читачеві нелегко сприймати різні особливості авторового стилю—сі своєрідні старання ввійти в дух і настрої гайдамацької доби. Приймаючи се як „людський документ“, продукт свого часу, з усіма його темними і прикрими сторонами, ми мусили всеж таки випустити кілька місць, зазначених крапками.

Грудень р. 1927.

Борис Шевелів.

гелів укр. мовою. (перекладено р. 1860; Академія Наук визнала переклад за найкращий з існуючих перекладів на слов'янські мови; надруковано тільки р. 1905; власноручний рукопис євангелія в Черніговському музеї). 12) Переклад „Дѣяній Апостольскихъ“ (1862 р., доля невідома). 13) Підручник „Священной исторіи“ для шкіл та народнього читання (1862 р., доля невідома). 14) Переклад „Апостольскихъ посланій“ (1864 р., доля невідома). 15) Переклад „Апокалипсиса“ та „Псалтири“ (1864 р., доля невідома).

Спадщина П. С. Морачевського російською мовою: 1) Вірш „Первое мая“, „Монастырь“, „Дорога“ (надруковано в „Украинскомъ Альманахѣ“, вид. І. Срезневського, р. 1831). 2) Вірші „Ночь“, „Акростихъ“, „Мечты“, „Стансы“ та дві елегії („Южный Край“, 1901 р.). 3) „Сумская причудница“, комедія віршем на 3 дії (написано між 1829 та 1832 рр., надрукований лише уривок у часоп. „Южный Край“). 4) „Чудаки, нѣсколько комическихъ сценъ“, комедія віршем (напис. р. 1834); надруковано лише уривки в статті В. Науменка.

До цього реєстру додаємо ще два невідомі твори Морачевського рос. мовою, рукописи яких зберігаються в унуки П. Морачевського — Ольги Петровни Дроздової, що ласкаво дозволила нам у грудні р. 1927 ознайомитися з ними. 5) „Мечты и Планы, въ двухъ частяхъ, Нѣжинь, 1858 р.“. (Твір написано гарним російським віршем і присвячено дочці Ользі — матері О. П. Дроздової. Твір мав біографічний і літературний інтерес). 6) „Годъ впередъ, если не шесть лѣтъ. Современный романъ въ письмахъ. Часть 1. Нѣжинь 1359“ (написано віршем),

За словами О. П. Дроздової, П. С. Морачевський невтомно писав усе своє життя й багато рукописів залишилося на руках родини його; доля рукописів невідома.

ЧУМАКИ, або УКРАИНА

зъ 1768 року

ПОЕМА ВЪ ШЕСТЫ ПІСЬНЯХЪ,

співана свідкомъ тїхъ часивъ столїтнимъ чумакомъ

ИВАНОМЪ ЧУПРИНОЮ

на ночлігахъ чумацькихъ в 1848 року ¹⁾.

Отъ такъ, Миколаю, вкраїнськи орлята
И веселять душу й серце загрївають;
Отъ такъ, Миколаю, руськи соколята
То въ голосъ, то стыха матери співають..

Шашкевичъ.

Галыцькій співака, до свого
побратыма, посылаючи ёму свои
пісьни.

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВЫ.

Украино! Украинно!
Наша ридна маты!
Роспустила своихъ дітокъ
По світу блукаты...
Геть съ киньця въ конецъ швендрують
Де то ихъ не має!
Всякій въ поти неборака
Славы добуває.
Въ Петербурсі, на Кавказі,
Въ Москві и въ Варшаві,
И въ Иркутську ²⁾, і въ Камчатці,
И въ Крыму не мало...
Побраталысь зъ цїлымъ світомъ,
А старои неньки
Не забулы — на чужині
Гирко имъ, нудненько!
Якъ зійдутця де въ дорозі,
Тильки и розмовы,
Що про тебе, наше сонце,
Квіте нашъ рожовый!
«Чи давно ты зъ Украины?
Що тамъ чутко, брате?
Якъ ся має старенькая
Наша ридна маты?
Гей, гукнімо голосненько...
Може, десь сумує!
Може, вона своихъ дітокъ
И звидсиль почувє!...»
Украино! Украинно!
Голубонько наша!
Чи є въ світі шо видъ тебе

И лїпше и коаше?
Стрепенетця бїдне серце,
Якъ тильки згадаю...
Поленувъ бы я до тебе,
Га крылець не маю!
Довго жъ мині на чужині,
Якъ пташині въ клїтці,
Довго жъ нудить бїлымъ світомъ
И зъ тугою битця?
Бачъ, чупрына вже сывіє,
Дітки пидрастають,
И про ридну Украину
Слыхомъ тильки знають...
Тамъ, на горі на высокій,
Пидъ гаємъ зеленымъ,
Стоить хата батькивская
Зъ садочкомъ вишневымъ;
Є и поле кругъ хатыны
И лугъ надъ Десною...
На шо жъ тутъ мы літа тратымъ,
Въ чужині, зъ журбою?
Тутъ свого нема нечого;
Люде все чужіи...
Сумно, смутно, де не глянешъ,
Пусто, якъ въ могилі!.. ⁴⁾.
Украино! Украинно!
Лебедонько бїла!
На шо ты насъ сиротами
По світу пустыла?
Доки жъ стрїху соломьяну

¹⁾ Неповне чернігівське видання цього твору з року 1864 (дві пісні) мав такий заголовок: „Чумаки, або смутні часи України. Поема у шістьохъ пісняхъ, співана свідкомъ тихъ часивъ столїтнимъ чумакомъ Иваномъ Чуприною, на ночлігахъ чумацькихъ, у 1848 року, а списана Хвилімономъ Галузенкомъ“. *Б. Ш.*

²⁾ У виданні 1864 року замість „швендрують“ стоїть „шмигляють“. *Б. Ш.*

³⁾ Замість „И въ Иркутську“ у виданні 1864 р. мавмо „И въ Пелимі“. *Б. Ш.*

⁴⁾ Підкресленням ми відзначили рядки, викинені цензурою з видання 1864 року. *Б. Ш.*

Вітру розв'івати,
 Доки грукать вь виконьци —
 Батьківської хаты?
 Взавь бы жинку за рученьку,
 Та й гайда до неньки,
 Черезь горы, черезь степы —
 Та дѣтки маленьки!
 Може, взяты ихъ на плечи
 Сылы не достане? ¹⁾
 О, я бь нись ихъ на край свѣта,
 Не тильки вь Украйну!
 Та що жь потимь?.. озоветця
 Голубка, ихъ маты:
 Нѣчимь дѣтокъ зодягаты,
 Нѣчимь годоваты!
 Пуста хата на подвирью,
 Рундукъ зацвѣвѣвъ мохомъ,
 Кильлѣ зь тыну розибралы
 Сусѣде потроху...
 Садъ вишневый, гай зеленый —
 Тильки пеньки всюды:
 Безь хазяина худоба
 Плаче — кажуть люде.
 Видсуну ²⁾ я кватырочку,
 У виконце гляну...
 По-пидь гаѣмь зелененькимь
 Шляхъ иде на Украйну.
 Любо минѣ на чужинѣ
 На той шляхъ глядѣты,
 Якъ на свою жинку-любку,
 Якъ на квѣты-дѣты!
 Летять пташки зь того краю,
 Може, зь Украйны!
 По-пидь хмарами чорнѣють,
 Ледве, ледве видны...
 Пташка божа по всимь свѣту
 Летаѣ по волѣ;
 Схоче — здѣйметця пидь небо,
 Схоче — сяде вь полѣ...
 Хто їй скаже: не сидай тамъ,
 Не спѣвай у бору?..
 Заспѣвала... слухать любо!
 Полетѣла вь гору!..
 Чомъ же, чомъ на божимь свѣтѣ
 Я не маю воли?
 Моя воля зь вѣтромь вь полѣ
 Десь шукаѣ доли!
 О, колы бь я мати ту волю,
 Що пташка... давно вже
 Полетѣвѣ бы вь Украйну...
 Та-ба, стій небоже!..

Украино! Украино!
 Аж серце заграѣ,
 Якъ хто минѣ на чужинѣ
 Про тебе згадаѣ! ³⁾
 Памьятаю, й довго, довго
 Буде минѣ вь тямку,
 Якъ я, отгуть протягнувши
 Мою тяжку лямку,
 И зрудывшись за тобою
 Мижь сими скалами,
 Кивавь разомь зь буйнымь вѣтромь
 До тебе пятами,
 Манівцемь, впрость, на схидь сонця ⁴⁾,
 И не озырався, —
 Все степами, та степами,
 Ажь пить пробивався... ⁵⁾.
 Отъ вона, голубка сыза!
 Серденько трепеще;
 Сонце сяѣ, вѣтеръ вѣѣ,
 Днѣпръ хвылями плеще...
 Днѣпръ широкой, Днѣпръ глыбокой,
 Якъ у давни поры,
 Що носывь човны козацьки
 На сынѣѣ море... ⁶⁾
 Ставь на березѣ, дывлюся —
 Мовь иншій свѣтъ бачу.
 Туды руки простягаю,
 И зь радости плачу...
 О, нашо насъ, ридна маты,
 Пускаѣшь видѣ себе,
 Колы наше щастѣ й доля
 Тильки що край тебе?
 Булы часы, смутни часы,
 Якъ ты вся палала
 И слизами — своихъ дѣтокъ
 Раны обмывала! ⁷⁾
 Булы часы, тяжки часы —
 Бодай не верталысь! —
 Якъ поля твои и степы
 Кровью залывалысь, ⁸⁾
 Якъ съ киньця вь конець шарпалы
 Тебе злыи люде!..
 Але те було давно вже,
 Та бильше й не буде!
 Пронеслася чорна хмара,
 Якъ не була звѣку...
 Теперь тыхо и поважно
 Доживаѣшь вѣку...
 Прихилыла головоньку
 На старисть, слабенька,
 До Чорного Орла-друга,

1) Замѣсть „Сылы не достане?“ у виданнѣ 1864 р. „Силоныи не стане?“ Б. Ш.

2) У виданнѣ з р. 1864 — „Одсуну“ та скрізь змѣсть приіменника „від“ вжито „од“. Б. Ш.

3) Там-же замѣсть „про тебе згадаѣ“ — „тебе нагадаѣ“. Б. Ш.

4) У виданнѣ з 1864 р. цей рядок має такий вигляд: „манівцями, на схидь сонця“. Б. Ш.

5) Вь 1844 року їздывь я у Чернѣговѣ зь старшимь сыномь, хлопчикомь шести годочкывь.

Примітка автора.

6) Цих трьох рядків бракує з цензурних умов у виданнѣ з 1864 р. Підкреслення наше. Після слів „на сынѣѣ море...“ у згаданому виданнѣ йдуть такі рядки:

Охъ, яка жь ти старенька!
 Якъ же ти змінилась!

Трудно взнати... давня сила,
 Де жь вона поділась? Б. Ш.

7) Підкресленням відзначено рядки, яких з цензурних умов бракує у виданнѣ з р. 1864. Б. Ш.

8) У виданнѣ з 1864 р. — „Якъ широкі твої степи кровью залывались“. Б. Ш.

Та й седышь тыхенько,
 Якъ у Бога за дверима;
 А винь надъ тобою
 Все летає та летає,
 Мовъ братъ надъ сестрою!
 Твою старисть доглядає,
 Дає тобѹ рады,
 Ворогамъ твоимъ перечить
 Тебе зневажаты.
 Твои дѣты-сыротыны
 Его дѣтьми стали,
 И гарцюють въ чистимъ полѹ,
 Якъ першь гарцѣвали!
 Що жъ тобѹ зъ тѹхъ давнихъ
 часивъ,
 Що пройшли якъ лава,
 Що осталось, ридна маты?..
 — Слава, сыну, слава! —¹⁾
 Годи, жинко, сумоваты!
 Утры свои слѣзы!
 Нехай лыхо иде видъ насъ²⁾
 На густыи лозы!
 Сидай, любко, коло мене

На лавцѹ, бльзенько!
 Спѣвай минѹ украинськи
 Пѣсеньки, серденько!
 Нехай дѣтки наши знають
 Нашѣй маты славу!³⁾
 Заспѣвай намъ про Чигиринь,
 Про славу Пилтаву!
 Заспѣвай, якъ козаченьки
 Ляхивъ побивалы,
 Якъ рушалы до Дунаю,
 Славу добувалы...⁴⁾
 Якъ ся слава злылась потимъ
 Въ одно свѣтло яснє
 Зъ Московською славонькою,
 Що й повѣкъ не згаснє;
 Що на весь свѣтъ теперъ сяє,
 Якъ на небѹ сонце,
 Що ажъ любо подывитысь
 И звидсилъ въ виконцє...
 Все змѣнылось, все замовкло,
 Мовъ не тѹ вже люде...
 Заспѣвай же, моя зирко!
 Серцю легше буде!

ПІСЬНЯ ПЕРША.

I.

Теперъ и колымь.

Коло гаю на дольнѹ
 Чумаки ночують;
 Варять кулѣшь на вечерю,
 Гомонять, жартують,
 Споминають⁵⁾ про далекій
 Крымъ зъ Бакчисараємъ...
 А волю ихъ крутороги
 Пасутця пидъ гаємъ.
 Свѣтыть мѣсяць повный, ясный;
 Зироньки сѣяють;
 Мовчить поле⁶⁾, тильки в лѣсѹ
 Соловьи спѣвають.
 «Возьми кобзу⁷⁾, дѣдусеньку!
 Спѣвай зъ соловейкомъ!
 Поки кулѣшь изваритця,
 Мы слухать раденьки». —
 Обиззався чумаць старый,
 Якъ лебедькъ бѣлый:
 «Добре, — каже — чумаченьки,
 Товариши мылы!

Досыть пѣсенъ вамъ наспѣвавъ
 То въ полѹ, то въ гаю
 На ночлѣгахъ нашихъ зъ Крыму —
 Ще разъ заспѣваю!
 Заспѣваю довгу пѣсьню
 Про нашу Вкраину,
 Що бѣ було вамъ чимъ згадаты
 Чумака Чупрыну!
 Сто лѣтъ мои сами скажуть,
 Що на бѣлымъ свѣтѹ
 Я багацько чувъ и бачивъ,
 И мавъ на примѣтѹ...⁸⁾
 Бувъ козакомъ-запорожцемъ
 Въ молодыи годы;
 Переплывавъ Днѣпръ широкій
 И дунайськи воды;
 Бувъ Полковымъ Асауломъ
 Въ Гайдамацькимъ вѣйську;
 Бачивъ, якъ Сѣчь забиралы
 Нашу запоризьку;
 Бувъ Куреннымъ Отаманомъ
 У Буджацькимъ краю;
 Перевозывъ Цара-Батька
 Зъ Гладкимъ по Дунаю;

¹⁾ Підкресленням відмічено рядки, що їх бракує в умов цензурних у виданні 1864 року *Б. Ш.*

²⁾ У вид. 1864 р. замість „видъ насъ“ — скрізь „одъ насъ“. *Б. Ш.*

³⁾ У вид. 1864 р. замість „нашѣй маты славу“ надруковано: „материну славу“. *Б. Ш.*

⁴⁾ Після цього рядка у вид. 1864 р. замість дальших рядків — такий кінець відділу „за-мѣсть предмовы“:

„Якъ сю славу поховали
 Въ високій могилі,
 Що стоить теперъ німою
 Въ нашєй Україні,

Де ті ділись люде?
 Заспѣвай же, моя зирко:
 „Серцю легше буде“ *Б. Ш.*

⁵⁾ У вид. 1864 р. — „Та згадують“. *Б. Ш.*

⁶⁾ У вид. 1864 р. — „Змовкло поле“. *Б. Ш.*

⁷⁾ У вид. 1864 р. — „Бери кобзу“. *Б. Ш.*

⁸⁾ У виданні 1864 р. замість цієї строфи маємо таку:

„Сто лѣтъ мої сами скажуть
 Изъ старої кліті,

Що багацько чувъ я й бачивъ
 На білому свѣтѹ...“ *Б. Ш.*

И отъ уже стільки рокивъ
 Чумакою зъ вами;
 Ледве ноги волочу вже
 Теперъ за возами...
 Старистъ сылы розвѣяла
 По чистому полю;
 Гне до земли головоньку,
 Якъ вѣтеръ тополю...
 Та и часъ бы вже на покій —
 Попрацѣвав досыть!
 Душа ныѣ въ старимъ тѣлѣ
 И воленьки просыть!..
 Се останья моя пѣсьня
 Буде на симъ свѣтѣ...
 Послушайте жъ инъ щиро,
 Други мои, дѣты!»

Бере кобзу Иванъ Чупрына,
 На пенѣкъ сидаѣ;
 Коло ёго чумаченьки,
 И все затыхаѣ.

Чорна хмара видъ заходу
 Небо покрываѣ...
 Украина плаче, тужить,
 Що доли не маѣ.
 Вражи Ляхи усѣ шляхи,
 Мовъ сарана, вкрылы
 Верховодять на Вкраинѣ,
 Якъ зможуть ихъ сылы.
 Чванна шляхта по городахъ,
 По селахъ гайсаѣ;
 Пѣ, гуляѣ, що де зуздрить —
 Собѣ загребаѣ;
 Бѣднѣй народъ Украиньскѣй
 Нѣвечить, якъ хоче;
 Рѣже, мучить божевильна,¹⁾
 Ще собѣ й регоче!
 И козаки и жинки ихъ
 И дѣты и хаты —
 Все инъ... що хоче, робить...
 И треба мовчаты!..

...Нема справы, нема кары
 На головы вражи!
 Нема кому борониты
 Козацькой воли!
 Булы колысь велькии,
 Та поляглы²⁾ въ полѣ!..
 Нема Павла Налывайки:
 У Варшавѣ ёго

Въ быку мѣднимъ изжарили
 Катюги живого!..³⁾
 Ко нашевичъ - Сагайдачный,
 Сокиль быстроокѣй,
 Що колотывъ не разъ Туркамъ
 И Татарамъ боки,
 Що и Ляхамъ въ знаки дався...
 Довго споминалы,⁴⁾
 Якъ винъ частовавъ ихъ любо,
 Ажъ кистки трещалы!
 И винъ померъ, голубъ сызый!
 Хто ёго не знаѣ?
 И теперъ про ёго славу
 Намъ кобзарь спѣваѣ...⁵⁾
 Нема й Тараса Трясылы,
 Що цѣлый станъ ляцькѣй
 Стоптавъ, розбивъ, переколовъ⁶⁾
 Хвацько, показавъки...
 Знаѣ про те Альта й Трубежъ,
 Та темна ничъ-маты,
 Що Тарасовою въ людяхъ
 Зоветця не въ жарты,⁷⁾
 Нема й нашего Павлюги!
 Ляхи доканалы:
 Кожу зъ головы зидралы,
 Половы напхалы...⁸⁾
 И Степана Острияныци
 Давно вже немаѣ!⁹⁾
 Его душа десь у небѣ
 Янголомъ летаѣ...
 Бо ратовавъ вѣру й права
 И Вкраинну нашу;
 Розбивъ на прахъ и розигнавъ
 Страшну сылу вражу,¹⁰⁾
 И примусывъ зраднѣхъ Ляхивъ
 Прохатъ миру зъ нами.
 Хрестъ, Евангельлѣ свѣтѣ
 Грѣшными устами
 Цѣловалы, присягалысь
 Душею и тѣломъ,
 Що вже зъ нами, зъ козаками
 И словомъ и дѣломъ
 Будуть жить, якъ братьята ридни,
 Якъ сусѣде щирѣ —
 И ствердылы ляцьке слово
 На ляцькимъ папирѣ...
 Не вбачила Украина
 Земли пидъ собою
 Видъ радости!.. Гетьманъ скаче
 Въ Канивъ¹¹⁾ зъ Старшиною,
 Що бѣ тамъ, въ Манастырѣ, Богу,
 Передъ самымъ Спасомъ,

1) У вид. 1864 р. замість цього — такий рядок: „Бѣ, мордув, божевильна“... *Б. Ш.*

2) У вид. 1864 р. замість „поляглы“ — „полягали“. *Б. Ш.*

3) 1597 року, разомъ зъ Полковникомъ Лободою, Судьдѣю Полковымъ Федоромъ Мазепою и Сотникомъ Кіевськимъ Яковомъ Кизимом. Прим. автора.

4) У вид. 1864 р. така одміна:

„А ляшенькамъ — добувався до самого серця *Б. Ш.*

5) Гетьмановавъ зъ 1598 до 1622 року. Прим. автора.

6) У вид. 1864 р. замість цього такий рядок: „Розбивъ, стоптавъ и потопивъ“. *Б. Ш.*

7) Гетьмановавъ зъ 1624 до 1632 р. Прим. автора.

8) Въ 1633 року. Прим. автора.

9) Въ 1636 року. Прим. автора.

10) Підкресленнямъ відзначено рядки, що їхъ заборонено у вид. 1864 р. *Б. Ш.*

11) Канивъ — вельке тогдѣ мѣстечко, Кіевськой Губерніи, зъ стародавнимъ Манастыремъ.

„Чумацькій почлігъ“ (до пісні розд. I).
Малюнок В. О. Треніна з рукопису „Чумаків“.

За спасеньїє України
Подякувать разом... ¹⁾
Але Ляхи не дремалы;
Тильки про те вчулы — ²⁾
И присягу й ляцьке слово
Пидъ ноги швырнулы... ³⁾
Сами заразъ до Канѣва
Крадькома пустылысь —
И напалы тамъ на нашихъ,
Якъ ти молылысь...
И схопили Остряныцю
И старшинъ багацько...
Не спасла ихъ церквѣ божа,
Одвага козацька!
И въ Варшаву повезлы ихъ,
Въ кандалы ⁴⁾ закутыхъ...
Богу душу тамъ виддалы ⁵⁾
Въ мукахъ тяжкихъ, лютыхъ! ⁶⁾

Руки, ноги имъ трощилы,
Кожу зъ живыхъ дралы,
И по колесу сердечнымъ
Жилы вытягалы,
И кипячею смолою
Обльвали голыхъ,
И залізными кигтями
Тѣло ихъ поролы...
И жинки ихъ тѣ жъ терпѣлы
Пекельныи муки:
Ихъ шпигалы, мордовалы
Кативськїи руки...
А дѣтки ихъ дрибнесеньки,
Янголятка божи,
Що повзалы тутъ же, въ крови,
По батькивськїй кожѣ —
На залізныхъ ихъ драбинкахъ
Пеклы, якъ ягнятокъ,

Примітка автора.

- ¹⁾ Підкресленням відмічено рядки, яких бракує у вид. 1864 р. Б. Ш.
²⁾ У вид. 1864 р. — „Тилькі що зачулы“. Б. Ш.
³⁾ У вид. 1864 р.: „И присягу святу й слово шляхетне забулы“. Б. Ш.
⁴⁾ У вид. 1864 р. замість „кандалы“ — „кайдани“. Б. Ш.
⁵⁾ Там-же замість „виддалы“ — „оддали“. Б. Ш.
⁶⁾ Там-же після цього рядка йдуть ще такі рядки:

„Якитъ навіть саме пекло
Вигадасть не зможе... Правосудний Боже?..“ Б. Ш.

И угольлѣ роздували
Косами ихъ матокъ!!!
О, чому васъ гримъ небесный
Не спаливъ поганихъ,
Якъ вы мучили на свѣтѣ
Нашихъ предкивъ славныхъ!..

И Богдана Хмельницького,
Батька України,
Нема давно!.. ¹⁾ Вѣчна слава
Твой Гетьманщинѣ! ²⁾
Ото Гетьманъ бувъ правдивый,
Голова козацька!
Якъ орель ширококрылый,
Якъ вѣтеръ, зненацька
Налетавъ на вѣйсько враже,
Розсыпавъ у полѣ,
Гнавъ, бивъ, топивъ, поки добувъ
Козацькою воли...
Винъ выволикъ Украину
Зъ глыбокою ямы,
Де Ляхи живцемъ ии вже
Булы закопали,
И поставивъ риднесеньку
На широкомъ полю;
Давъ ии права, сылу, славу,
И волю и — долю.
Серце граѣ, якъ згадаѣ:
На воронимъ коню
Гетьманъ скаче зъ булавою
Передъ старшиною;
Отаманы, Асаулы
Зъ вѣйськомъ за Гетьманомъ...
«Брешешъ, Ляше — по Случъ наше!
И не ты намъ паномъ!..» ³⁾

Видпочила ⁴⁾ ридна маты,
Наша Украина;
Зацьвѣла, зачервонѣла,
Якъ въ лузѣ калына.
Козаченьки зъ Москалями
Побраталысь щиро: ⁵⁾
Одынъ батько, одна маты,
Одна свѣята вѣра!
Але зъ Гетьманомъ Хмель-
ницькимъ
Усе миновалось...

На довго ты, наша маты,
Въ квѣточки вбиралась!
На довго ты своихъ дѣтокъ
Бражкою поила,
Не довго ихъ голубила,
Въ садочки водыла!
Скоро квѣточкѣ зивьялы,
Недостало бражки!
Знову смуты, знову лыхо,
Знову кары тяжки!..
Запалалы села, нывы,
Кровъ полылась въ полѣ...
Нема кому ратоваты
И вѣры и доли! ⁶⁾
Роздѣлылась ⁷⁾ Украина
На двѣ половины:
Днѣпръ широкой розбивъ ии
На двѣ Украины...
Браты бративъ не визнавали...
Знову Ляхъ гуляѣ,
И козацькими кистями
Поле засѣваѣ!..
Чумаць замовкъ... кобзу стыснувъ
Сухою рукою:
Ниби серце зашмило...
Понькъ головою.
Знову пиднявъ стари очи,
Рукавомъ втеръ слѣзы,
Сывый усъ пригладывъ мовчки —
И граѣ на кобзѣ.

II.

Ничъ въ Чигиринѣ.

На дзвоньцѣ Чигириньській
Пробыло пивночи.
Сумно, темно наоколо,
Хочъ стрѣль тобѣ въ очи.
Змовкъ Чигиринъ, якъ могила,
Що зъ вѣтромъ гомонить —
Хочъ нехто ии не чуѣ,
Слова не промовить! ⁸⁾
Може, людямъ легше буде —
Видпочинуть ⁹⁾ трохи!
Може, лыхо присплять збоку,
Колы дадутъ блохи,

¹⁾ Там-же замість „Нема давно“ — „Нема, нема“. Б. Ш.

²⁾ „Зъ 1647 до 1657 року“. Примітка автора.

³⁾ Підкреслення автора. Б. Ш.

⁴⁾ У вид. 1864 р. „Одпочила“. Б. Ш.

⁵⁾ Въ 1654 року“. Примітка автора.

⁶⁾ Підкресленням відмічено рядки, що їх з цензурних умов бракує у вид. 1864 р. Б. Ш.

⁷⁾ У вид. 1864 р. замість „роздѣлылась“ — „ропалася“. Б. Ш.

⁸⁾ У вид. 1864 р. замість „не промовить“ — „не проронить“. Там же після цього рядка йдуть ще такі рядки:

„Не проронить... а прислухайсь
Серцемъ, не ушами,
Якъ та травка дише — стогне,
Якими слізами
Що вечора, и що ранку,
Ниби-то росую,

⁹⁾ У вид. 1864 р. — „Одпочинуть“. Б. Ш.

Вмивається, кропить землю
Облиту кровью,
Та хитає головою,
Тільки що не каже:
Чась, Создателю, оддячить
За всі кривди наши!..“ Б. Ш.

А гиршъ думы, тѣ, що въ сердце
 Вцѣпились видъ ранку, ¹⁾
 И огненными кигтями
 Скребуть безъ устанку!
 Усе спить... хйба де часомъ,
 Зъ ланцюгомъ на ши,
 Сумно, зъ нудьги, на все мѣсто
 Собака завьѣ;
 Або хтось, якъ бы хто рѣзавъ
 Ёго, яко мога,
 Крикне: гвалтъ! ратуйте, люде,
 Хто вѣруѣ въ Бога!..
 И зновъ тихо, и зновъ сумно;
 На небѣ ни зирки;
 Зъ-за чорной мѣсяць тучи
 Ледве гляне тильки,
 И хова за темну хмару
 Своѣ бѣле лыце —
 Якъ бы соромъ було ёму
 Теперь и дывитьця
 На Чигиринъ, що такъ дуже
 Вороги змѣнылы,
 На высокии кругъ ёго
 Козацьки могилы,
 На будынокъ монастырськѣй,
 Що пиднявши въ хмары
 Свою голову свѣтую,
 Просыть въ Бога кары...
 Въ тимъ будынку ²⁾ видно свѣгло
 У однимъ виконцѣ,
 Якъ бы зирка выглядала
 Зымою въ полонцѣ...
 Може, лампа передъ Спасомъ?
 Може, Чернець сывыи
 Псалтырь чита, зове Бога
 На судъ справедливыи —
 За ридную Украину,
 За свѣтую вѣру,
 Що Ляхи ногами топчуть
 Безъ кары, не въ мѣру?..
 Нѣ, тамъ разомъ у виконце
 Выглянуло двоѣ...
 Що жъ такъ пизно? видно, сонъ ихъ
 Не бере обоѣ! ³⁾
 Одынъ старый, дуже сывыи,
 Тыхѣй и поважный;
 Другѣй—лѣтъ середнихъ, дужѣй,
 Плечистый, отважный,

Чорны ⁴⁾ кудры коло ши
 Крутятця, якъ стружка:
 То—Игуменъ монастыра, ⁵⁾
 А то—ёго служка ⁶⁾
 Сядять рядомъ, мов братъ зъ братомъ
 За столомъ дубовымъ;
 Щось малюють на аркушу
 Паперу шкурковымъ...
 Може, Господни молитвы
 Компонують разомъ?
 Въ нихъ спасенья Украинѣ
 Молять передъ Спасомъ?
 Глянь, якѣи золотыи
 Тамъ лытеры сяють!
 Мовъ зъ Евангелья свѣтого
 Вони вытынають.
 Отъ, Игуменъ пидписався
 Одынъ на остатку...
 Прочитай, колы письменный,
 Колы вчывъ Граматку!
 Де тобѣ читаты знаты,
 Темному небозѣ!
 Мене маты тильки вчила
 Гратъ собѣ на кобзѣ.
 Хочъ послухаймо, якъ стануть
 Вони вже читаты:
 Може, де що второпаѣмъ
 Зъ десятого въ пяте...
 Чуѣш? Грамота до Сѣчи
 И до всѣго мѣру
 Православного, що бѣ стали
 За свѣтую вѣру!
 О, да якъ же красно дуже!
 Серце такъ и рветця!
 Козакъ вѣкъ бы не заплакавъ,
 А тутъ слѣза льѣтця!..
 Прочиталы... взявъ Игуменъ,
 Зложивъ... «Нѣ, небоже!
 Зачекаймо ще хочъ трохи,
 Хочъ скільки ⁷⁾ днѣвъ, може...»
 — Ще скільки днѣвъ?.. а тимъ часомъ—
 Ёму служка каже:
 Скільки божого народу
 За вѣру поляже.
 Скільки церквей дымомъ пѣйде
 Видъ земли до неба!
 Чи ще мало зъ насъ глумилысь?
 Чи ще бильше треба?..

¹⁾ Там же — „одъ ранку“. Б. Ш.

²⁾ Там же — „въ тимъ будинцѣ“. Б. Ш.

³⁾ У вид. 1864 р. замість „обоѣ“ — „обоѣх“. Б. Ш.

⁴⁾ Там же замість „чорны“ — „чорні“. Б. Ш.

⁵⁾ Архимандритъ Мелхиседекъ Яворскѣй, що недавно бувъ въ тяжкѣй неволѣ у Ляхивъ; а потимъ, якъ розигналы Гайдамакѣвъ, Ляхи посадылы ёго, сѣго свѣтого мужа, на киль. разомъ съ другими двома чернецами, ниби за те, що вони пиджмгалы Залѣзняка до Гайдамацѣтва. Отъ що! Примѣтка автора.

⁶⁾ Максимъ Залѣзнякъ — сынъ Запоризького Старшины Грицька Залѣзняка. Винъ и самъ перше бувъ товаришомъ въ Тимошевськимъ Куренѣ; але житѣтя ёго и товариши ёго мало що зналы: винъ частыкомъ пропадавъ безъ вѣсти надовго — де блукавъ и що робивъ — одинъ Бигъ да винъ самъ про те знавъ. Видно, охотывсь на Ляхивъ, що тогдѣ верховодылы въ Украинѣ, и крывся въ Гайдамацѣкѣхъ притонахъ, а частѣйше въ Лебедыньскѣхъ Монастырськѣхъ гаяхъ и въ самцѣмъ Монастырѣ, де въ останѣнни часы, 1768 року, бувъ винъ служкою. Примѣтка автора.

⁷⁾ У вид. 1864 р. — „ще скільки“ замість „хочъ скільки“. Б. Ш.

Уняты супостаты
 Ключуть люд¹⁾ нашъ славный,
 Народъ вольный, народъ божій,
 Народъ православный!
 Скільки нашихъ — вже не наши,
 Одъ вѣры одпалы,
 Не вынеслы мукъ кативськихъ,
 Католики стали,—
 И забулы нашу мову,
 Дѣдывъ нашихъ справу,
 И темнятъ передъ всѣмъ свѣтомъ
 Нашу добру славу!
 Католики полосують,
 Топчуть насъ ногами;

...Тамъ попивъ, ченцивъ катують,
 На угольляхъ жарять,
 Роспинають на дзвонцяхъ,
 Батогами парять,
 Привязують къ хвостамъ киньськимъ,
 По степахъ ганяють,
 Собаками, якъ тѣхъ зайцивъ,
 Травлять, обдырають!..
 Тамъ мірянъ въ болото топчуть,
 Бьютъ, рѣжуть, мордують,
 Палять, нѣвечать; якъ хочуть,
 Такъ собѣ й глузують!
 Навить мертвымъ въ сырїй землѣ
 Немає покою:
 Зъ могиль трупы выривають,
 Кидають по полю—
 Що бъ вовки ихъ кистки грызлы,
 Якъ воны живому
 Грызуть тѣло, грызуть душу
 Старому й малому!..
 А ты кажешъ: ще скільки днівъ!
 Подывись кругъ себе:
 Що дѣється?.. Нема кары
 На землѣ й на небѣ!
 Ты самъ давно жъ, свѣтій отче,
 Мученыкъ правдивый,
 Давно жъ вийшовъ, батьку ридный,
 Зъ рукъ ихъ нечестывыхъ?
 Скільки рокивъ ты погибавъ
 Въ турмѣ, на чужинѣ?
 Хто вызволивъ тебе зъ лыха?
 Чи забувъ ты, чи нѣ?
 А де жъ винъ? Де Харько Сотныкъ,
 Зъ ёго козаками,
 Що зненацька, якъ гримъ божій,
 На Ляхивъ напали?..
 Може згадать?..—«О, не згадуй,
 Друже Залѣзняче!
 И теперъ що дня, що ночи
 Моє серце плаче!»
 — Нѣ, згадаю... въ Жаботынѣ

Арканомъ пѣмалы,
 И голову козацькую
 У стайнѣ видтялы...
 Отъ якъ!.. бачишь, нема кому
 За насъ заступитись—
 Такъ мы сами головами
 Будемъ боронитись.
 Православная Царыця²⁾
 За насъ була стала,
 До Короля зъ Петербурха
 Лысты написала;
 Король злякавсь, зибравъ свою
 Нависную раду;
 Хотѣвъ зъ нами поѣднаты
 Оглашенну шляхту;
 Але... — «Стій, стій! глянь Максиме!
 Чи то мѣсяць сходить?
 Чи зновъ пожаръ, може, въ мѣстѣ,
 Чи хто зъ огнемъ ходить...»
 Весь Чигиринъ свѣтломъ сяє
 И гай и болоньнѣ...
 Усе разомъ видно стало,
 Якъ бы на ладонѣ...
 Глядятъ въ викно... нема огню,
 Ни дыму, здається...
 Якись галась, якись гоминъ
 Здалека несеться...
 «Ага! дывись, свѣтій отче!
 Оттамъ, край байраку...
 Бачъ, хвытыли якъ палають...
 Чи вгадавъ, мій батьку?
 Чи вже, може, и вгадаты
 Не хватає сылы?
 Сонце зійде, и освѣтитъ
 Тамъ свѣжи³⁾ могилы...
 А що ж? довго ще чекаты,
 Скажешъ, треба мовчки?
 Тѣ хвытыли, що палають—
 То козацьки дочки!!!...⁴⁾
 Нѣ, не вытерплю вже бильше,
 Хочъ гнѣвись на мене!
 Зберу своихъ, стопчу, спалю
 Ляцтво навижене!
 Не першій разъ, неостанній
 Такій глумъ и кары...
 О, се гирше свѣтій отче,
 Якъ чума й пожары!..»

И вже зъ хаты мавъ бежаты
 Служка; але ёго
 Схопивъ за рукавъ Игуменъ...
 «Стій, каже, для Бога!
 Куды бежишь, нерозумный?
 Що зможешъ ѣдыный?
 Це до свѣту манастиръ нашъ
 Весь ляже въ руины!..
 Зъ усѣхъ киньцивъ запалає

1) Там же — «ключуть рідь» замість «ключуть людъ». Б. Ш.

2) Катерина Велика. Примітка автора.

3) У вид. 1864 р. — «свіжи» замість «свѣжи». Б. Ш.

4) Такъ мучили Ляхи нашихъ: пиднимають було руки въ гору, привязують мишъ ихъ сухій кій, обернуть руки зъ кіємъ соломою, обильлюють смолою—та й запалять зверху, и бѣдного мученика водять такъ по улицяхъ поки душа держатыметця въ тѣлѣ. Бильшой кары и саме пекло не пригадає! Примітка автора.

И Чигиринь гожій,
 Якъ тѣ дочки козацькіи,
 Мученыци божи!
 Отъ що тильки твоя буйна
 Голова добуде,
 Коли зъ огню та въ поломьѣ
 Так кидатысь буде!
 Протывъ сылы треба сыла...
 Де жъ намъ її взяты?
 Будемъ Господу молытысь
 И ёго прохаты.
 Коли винъ намъ не поможе,
 То люде й байдуже!
 Видно, ёго съвѣту волю
 Прогнивили дуже!...».
 И обидва на колѣна
 Палы, ныць схилялысь
 Передъ образомъ, и щиро,
 Щиро помолылысь.
 И на серціу легше стало...
 Зновъ кругомъ стемніло...
 Знать, катюги вдоволенысь —
 Хвытыли згорѣлы.
 Тильки гоминь, смѣхъ далекій
 Довго було чутко...
 Довго въ кельлѣ розмовлялы
 Игумень и служба.

«Не видмовляй, свѣтлый отче!
 Добре буде, може...
 Сѣчь я знаю—я там вырись;
 Вона намъ поможе!¹⁾
 Годи седѣть, годи глядѣть
 На кровъ, на пожары!
 Доки жъ терпѣть тяжки муки,
 Пекельныи кары?
 Давай Грамоту до Сѣчи...
 Я готовъ въ дорогу.
 Запорожци стануть за насъ;
 А ты—молысь Богу!»

Довго, довго, утонувши
 Въ сердечныи думы,
 Свѣтлый отецъ седѣвъ мовчки,
 Нерухомый, сумный:
 Видно, зъ серцемъ ще боровся,
 Не знавъ, що початы...
 Пиднявсь... здыхнувъ тяжко, тяжко,
 Та й ставъ промовляты:
 «О, багацько крови, сыну,
 Залѣзняче смѣлый,
 Зновъ прольѣтця въ Украинѣ!..
 Та що жъ?.. Боже милый!..
 Видно, така твоя воля...²⁾
 Змилуйся жъ надъ нами!
 Польща гине часъ за часомъ

Зъ своими панами.
 Сама себе зраднѣ губить...
 Незгоды сеймовы
 Скоро, скоро розшарпають
 И въ конецъ знову!
 Скоро сама у могилу
 Зложитъ свои кости!
 И для того злытця теперь
 З останнѣи злости!
 Нема рады, нема сылы,
 Що бъ її уняты!
 Сама себе въ пельку пхаѣ—
 Волю хоче маты!³⁾
 Коверзують королями
 Магнаты и шляхта;
 Не позволямъ! репетуѣ
 И кунтушь и плахта!
 Обизвався Понятовскій...
 Що жъ? сто конхведерацій
 Протывъ ёго зашумѣло—
 И пишы поганци
 Ниби волѣ и закону
 Шукать обороны...
 И отъ топчуть людзьки⁴⁾ й божи
 Права и законы!
 Серце болыть, якъ поглянешъ,
 Страхъ туманыть мысли...
 Льѣтця кровъ, палають села
 До Днѣпра одъ Вислы!..
 Сыну! правду ты говоришь:
 За криваву справу
 Часъ намъ Польщѣ еже згадаты
 Хмельныцького славу!
 Иды жъ въ Сѣчь до Запорожцивъ,
 Будь ихъ Отаманомъ,
 И веды ихъ на безбожныхъ
 Ляхивъ цѣлымъ станомъ!
 Не чернецемъ тобѣ буты,⁵⁾
 Не въ кельлѣ седѣты,
 А зъ палашемъ въ чистимъ полѣ
 Ворогивъ губиты!
 И азъ грѣшный, рабъ Господень,
 Тебе розрѣшаю,
 И на брань за Украину
 Самъ благословляю!
 Ратуй, сыну, нашу матирь
 И вѣру и права!
 Нехай тебе всюды веде
 Побѣда и слава!...».

И Залѣзнякъ Игумену
 Въ ноги поклонывся;
 Взявъ грамоту изъ рукъ ёго,
 Ставъ, перехристывся...
 Козакови нема чого
 Думаты-гадаты!

1) У вид. 1864 р. — „Вона допоможе“ замість „вона намъ поможе“. Б. Ш.

2) У вид. 1864 р. ця строфа має таку редакцію:

Та й ставъ промовляты:

„Закліочуть по Україні

Зновъ криваві ріки;

3) Там же ці чотири рядка в такій редакції:

„Нема сили її вняти

Волею не хоче.

4) У вид. 1864 р. замість „людзьки“ — „людські“

Б. Ш.

5) Там же замість цього рядка маємо такий: „не ченцемъ тобѣ тулятысь“. Б. Ш.

Але що жъ робити мусишь?

Боже нашъ великий!

Знать, така вже твоя воля“. Б. Ш.

Сама себе въ пельку пхає,

Заплющивши очи“. Б. Ш.

Кинь на дворі, ничь темная...
 Чого жь довго ждаты?
 Ще до світу винь далеко
 Буде... а тамъ, а тамъ—
 Запорожци ёго примуть,
 Якъ ридного брата!¹⁾

III.

Максымъ Залізнякъ.

Зашуміло Запорижьє,
 Якъ въ пасіцѣ пчолы;
 Высыпалы Козаченьки
 На широке поле.
 «Идемъ, хлопци, ратоваты
 Украину нашу!
 Идемъ Польшу руйноваты!
 Заваримо кашу,
 Та накормимъ Ляхивъ-панивъ,²⁾
 Що бь бильшь не хотѣлы...
 Бачь голодни:³⁾ своё зѣлы—
 Чуже захопили!
 За Дніпръ, братья! до Чигрина!
 Веды, Залізняче!»
 И Залізнякъ, якъ Отаманъ,
 Передь ными⁴⁾ скаче,
 И грамоту золотую
 Голосно читає...
 Все замовкло... вітеръ ёго
 Кудры розвѣває.
 Очи горять, якъ угольє,
 Шабля блищить збоку...
 Козакъ иде—земля гуде;
 Любо серцю й оку!
 Де жь старшина запоризька?
 Чомъ не видно ии?
 Де Кошевий Отаманъ ихъ?
 Де ихъ куренни?
 Асауливъ, ни Сотныкивъ
 Въ вичи не побачить...
 Тильки сырома все проста
 Пидь гаємъ маячить...
 Та шаблюкамѣ⁵⁾ махає
 Въ степу пидь затышкомъ...
 Чи не дала вона⁶⁾ тягу
 Видь старшины нышкомъ?
 Такъ, Залізнякъ добре знавъ, що
 Безъ воли Царыци
 Кошевий не выйде въ поле
 За свои граныци,
 Що старшины не пидмовить

Послухатысь ёго,
 И грамота золотая
 Не вдѣе нечого...
 Хочь за ридну Украину
 Всѣ воны готовы
 И головы положиты
 Безъ всякій намовы;
 Але на таке бачь діло,
 Яке пиднять здильна
 Тильки голова гаряча,
 Буйна, своєвильна,
 Та, що чує себе дуже
 И на все готова,
 И на добре и на злеє,
 Якъ Залізнякова—
 Сѣчь не стане; намовляты—
 Діло зопсоваты!
 И для того лышь сырому⁷⁾
 Зачавъ пиджигаты.
 Обійшовъ все Запорижьє
 Крадькома, зненацька—
 И голова запалала
 Одважна козацька!
 Зь усѣхъ киньцивъ Козаченьки
 На берегъ Дніпровый
 Злеталыся, якъ та галычь,
 Въ степу, край дубровы...
 Стрепенувсь Максымъ Залізнякъ;
 Душа ёго грала...
 «Теперь — шепче — вража шляхта
 Зь душами пропала!
 Стильки сотень, все удалыцивъ —⁸⁾
 Бильшь минѣ й не треба!
 Запалю такеє пекло,
 Що жажнетця й небо!
 Але—каже—мушу гиньця
 Въ Чигиринъ послаты,
 Що бь тамъ нашимъ даты знаты,
 Колы насъ чекаты...
 Хто зь васъ, хлопци, на сю справу
 Вызветця?»...—Я, дядьку!—
 Гукнувъ козакъ молоденькій,
 Знявши ёму шапку.
 «Добре, Йване! хвацько, брате!
 Люблю за обычай!
 Минѣ давно сподобався
 Твій козацькій звычай!
 Рушай чимъ-дужь до Чигрина!
 Въ манастырѣ, слухай,
 Тамъ спитайся Игумена,
 Та ёму на ухо⁹⁾

1) У вид. 1864 р. замість 3-ох останніх рядків — такі:

... „Буде на просторі;
 А там — браття запорожці...
 Горе Ляхамъ, горе!.. Б. Ш.

2) Там же замість „Ты накормишь Ляхивъ-панивъ“ — „Та накормимъ вражихъ Ляхивъ“. Б. Ш.

3) Там же замість „Бачь, голодни“ — „Бачь, неситі“. Б. Ш.

4) Там же замість „передь ными“ — „передь військомъ“. Б. Ш.

5) У вид. 1864 р. — „И шаблюками“... Б. Ш.

6) Там же — „Чи не дали вони“... Б. Ш.

7) Там же — „И ватим-то лышь сырому“... Б. Ш.

8) У вид. 1864 р. — „Стілки війська, та якого жь!“ Б. Ш.

9) Там же після цього рядка—таке: „Такъ, що бь и стіни нечули, Не тількі ихъ мосці“...
 Б. Ш.

Шепны, що все Запорижѣ
 Йде въ гости до ёго,¹⁾
 Що Залѣзнякъ ёго веде...».
 — А бильше? — «Нечого!
 Тильки хутчѣй, мѣй голубе!
 Назадъ не вертайся,
 И, якъ дружкивъ на весѣльѣ,
 Тамъ насъ дожидайся».
 Ще щось про день Маковѣя
 Промовив не гладко;
 Давъ дуката на дорогу —
 Звычайно, якъ дядько...
 Козакъ хлыснувъ нагайкою
 Коня вороного,
 Та й бувъ такій!.. тильки знялась
 Курява видъ ёго.
 Довго вѣтеръ крутивъ стовпомъ
 Песокъ по дорогѣ;
 Довго маты поглядала
 На поле кризь слѣзы!

IV.

Гонецъ.

Чорна хмара видъ заходу
 Небо покрывае;
 Вѣтеръ буйный въ Днѣпрѣ хвыли
 Горами здымае.
 Шумить, гуде погдонька
 Кругомъ; блискавиця
 Такъ и поре чорну хмару,
 Ажъ страшно дывитьця...
 Козакъ ѣде по берегу
 На воронимъ коню;
 Шабля збоку, а рушныця
 Зъ списомъ за спиною.
 Знать, здалека козаченько?
 И въ такую пору!
 Кинь весь въ пѣнѣ, а винь ёго
 Штурха, що бѣгъ вгору.
 Поспѣшай же, мѣй голубе!
 Бачъ, яке лыхо!
 Свѣту божого не видно!
 Тильки въ хатѣ тыхо...
 Може, жде тамъ чернобрыва
 Свого козаченька,
 Тужить, руки бѣлы ломить,
 Що нема серденька...
 Ставь въ стремена Козакъ жвавий,
 Поле оглядае...
 «Ще верстовъ зъ пять до Чигрина...»
 Собѣ промовляе.
 Ажъ зыркѣ... що жъ то за манія?..
 Очамъ не йме вѣры...
 Выѣжджають зъ-за дубровы
 Верхами жовнѣры,
 И нагайками прокляти —
 Куды жъ отце вката? —
 Женуть козакивъ, козачокъ,
 Мовъ до бойни стадо...
 Може, топить у Тясминѣ²⁾

Так собѣ, для смѣху?
 Може, вѣшать по дубровѣ
 Шляхтѣ на потѣху?
 Може, травить собаками?..
 Що то имъ зашкодыть?
 Ляхъ пануе, Ляхъ катуе
 Хто ёму не вгодыть!..
 А тѣ... ледве тягнуть ноги,
 Та мусять бежаты;
 Питъ кривавый льѣтця зъ шкуры —
 Нагайка не жарты!
 Задривавъ нашъ Запорожець;
 Серце занѣмѣло...
 «О, бодай васъ, супостативъ,
 Громомъ всѣхъ побилло!»
 Ще проѣхавъ верстовъ зо двѣ;
 Дуброву минае.
 Вѣтеръ гуде, песокъ крутыть,
 Очи засыпае...
 Ажъ ось... чуе, по дорогѣ
 Торохтятъ колеса...
 Ого! ксѣндза мордатого,
 Мовъ лысого бѣса,
 Везуть паробки Украиньськи
 А винъ знай ихъ лае,
 Та гарапныкомъ, мовъ коней,
 По спинахъ шмагае.³⁾
 Стыснувъ шаблю Козакъ мицно,
 Вытаращивъ очи...
 «Що бѣ ты лопнувъ, гадивъ сыну,
 Попихачъ жоночѣй!
 Отъ якъ Ляхи нашу братьтю
 Шанують безъ мѣры!..
 Стійте жъ, стійте! доберемся
 Й до васъ бузувѣры!...».
 Сумно ѣхавъ Козакъ въ полѣ
 Чигириньськимъ шляхомъ;
 Тяжко серцю, душа рветця
 Помѣратысь зъ Ляхомъ...
 «О, ще, може, въ Чигиринѣ
 И не те побачимъ!
 Постривайте! вже не довго!
 За все вамъ виддячимъ!»
 А тѣмъ часомъ що разъ моцнѣй
 Хуртовина злытця...
 Гримъ гуркоче, палыть очи
 Въ хмарахъ блискавиця.
 Отъ назустрічь Козакови
 Трѣйка зъ дзвинкомъ котыть...
 Двоѣ Ляхивъ лежать бокомъ,
 Трѣтѣй коней гоныть.
 «Пречъ зъ дороги! геть, псявѣро!
 Чуешъ, вражѣй сыну!»
 — Еге! — Козакъ собѣ на вмѣ,
 Та й стыснувъ ружину.
 А якъ тильки поривнялысь,
 Батигъ свиснувъ въ ухо...
 Козакъ нагнувъсь, кинь видшатнувъсь...
 «Стривай же, псяюхо!»
 И ратыщемъ довгимъ въ плечи
 То пана, то слугу...

1) Там же — «Йде до ёго въ гости». Б. III.

2) Тясминь — рѣчка коло Чигирина. Примѣтка автора.

3) У вид. 1864 р. — «Та гарапныкомъ по спинахъ, Якъ коней, шмагае». Б. III.

Вискочили... «Лапай ёго!
 Повісьмъ на суку!»¹⁾
 Обступили Козаченька...
 «Тебе вбѣмо, враже!
 И за тебе перше село
 Трупами поляже!
 Злизай зъ коня, а то шабля
 Скрышить, якъ цыбулю!»
 — Овва! стягны, колы зможешъ!—
 Та й показавъ... дулю.
 «Шельмо! чортова чупрыно!»
 Ляхи залящали...
 И палаши надъ Козакомъ,
 Яъ шкло, заблыщали.
 Стрепенувся Козакъ въ сідлѣ,
 Списомъ такъ и пише...
 Всихъ ворогивъ тутъ положивъ,
 Та й самъ ледве дыше...
 Козацькою головою
 На дилъ похилывся,
 Зъ вороного кониченька
 На землю звалывся...
 Всѣ четверо лежать рядомъ,
 Сцѣпившись руками—
 Мовъ пріятели сердечни,
 Мовъ разомъ гулялы...
 Страшно глядятъ мертвыхъ очи;
 Кровъ зъ ранъ червонѣ...
 Унялася завирюха;
 Тильки вѣтеръ вѣѣ,
 Тильки хмары ходять въ небѣ,
 Тильки дорщикъ дрибный
 Полоще ихъ чорны раны,
 Якъ бы братикъ ридный.²⁾
 Полоши ихъ, дрибный дорщикъ,
 Хмароньки слизами:
 Бо нема кому й поплакати
 Надъ ихъ головами!

V.

Ганнуся.

«Що ты кажешъ, моя доню?
 И Козакъ зъ Ляхами?»
 — «Так, таточку! я бачила
 Своими очами.
 Недалеко, край дороги...
 Оттамъ... и здаѣтця,
 Винъ ще дыше, Козаченько.
 И серденько бѣтця...—
 «Гай-гай!—батько загомонѣвъ—
 Лыхо намъ зъ Ляхами!
 Що день, що ничъ недолѣчимсь
 Багацько миждь нами!»³⁾
 Чи то кара яка Божа,
 Чи така вже доля?
 Чи то наше безталаннѣ?

На все Божа воля!⁴⁾
 Але, видно, Запорожець
 Молодець—невроку:
 Трохъ положивъ супостативъ,
 И самъ полигъ збоку...
 Ходимъ хутчѣй...».

Взявши клочья
 И рушныкъ зъ килочка,
 Та ще де що, вийшли зъ хаты
 И батько и дочка.
 Нема дорщю, нема вѣтру,
 Якъ бы й не бувало.
 Всѣ замовкло на ничъ въ полѣ,
 Тыхо, любо стало.
 Мѣсяць свѣтитъ, якъ каганецъ;
 Зирки такъ и сяють
 Середъ неба блакитного
 И въ Днѣпрѣ ныряють.
 Писля буры красно всюды,
 Ажъ дывитысь мыло.
 Серце млѣѣ, чогось нѣѣ,
 Кудысь бы летѣло...
 А не тямить само себе,
 Якъ мала дытына...
 Чогось хоче, чогось нудыть...
 Лыхая годына!
 О, якъ бы на Божимъ свѣтѣ
 Було добре житы,⁵⁾
 Колы бъ мы не вчились собѣ
 Лыхо ворожиты!
 Люде пекло зъ сѣго раю
 Роблять собѣ здуру...
 Нащо? про що? хто ихъ знаѣ!
 Така вже натура!

«Сюды, тату! осьде воны!
 Що имъ було треба?»
 Глядыть батько, глядыть дочка,
 Глядыть мѣсяць зъ неба...
 Ляхи давно околѣлы;
 Козакъ молоденькѣй
 Трохи дыше,⁶⁾ мѣй соколыкъ,
 И бѣтця серденько.
 Обмывъ дорщикъ кровъ козацьку...
 Коло ёго стали;
 Клоччемъ раны заложили,
 Рушныкомъ звязали.
 Бере батько трупъ козацькѣй,⁷⁾
 На плечи складаѣ,
 Несе полемъ въ свою хату;
 Дочка помагаѣ.
 Прѣйшли, въ постѣль положили...
 Може, ще очнетця?
 Полѣзъ батько на пиль спаты,
 А дочка... здаѣтця,
 Цѣлу ничку козацькѣй
 Буде доглядаты:

1) У вид. 1864 р. — «Повісім падлюгу!» Б. III.

2) У вид. 1864 р. — «Мовъ би братикъ ридный». Б. III.

3) Там же — «Чямало миждь нами». Б. III.

4) Там же — «А все божа воля!» Б. III.

5) У вид. 1864 р. — «Добре було жити». Б. III.

6) Там же — «ніби дыше».. Б. III.

7) У вид. 1864 р. — «Бере батько трупъ ще теплий»... Б. III.

Вона ёму ридна сестра,
 Вона—батько й маты!
 Сіла мовчки биля ёго...
 Глядыть... молоденькій...
 Чорнобрывий, уродливый,
 Гарный, чопурненькій...
 Очи карыи вліпила
 Въ ёго лычко гоже...
 Серце ныѣ, бѣтъця дуже...
 «Ратуй ёго, Боже!»

О пивночи Козакъ очи
 Видкрывъ, розглядаѣ...
 Чи то мара яка злудна?
 Самъ не розгадаѣ...
 Чи то справди, коло ёго,
 Якъ квіточка въ маю,
 Якъ ягідка червоная,
 Якъ янголь изъ раю—
 Дівчинонька молоденька
 На коліна пала
 Передъ образомъ, и білы
 Ручки заламала...
 Коралёвы губки шепчуть
 Молытву до Бога:
 Запевно, то за Козака,
 За душеньку ёго!
 Руса коса до пояса,
 Якъ ясочки очки;¹⁾
 Зъ плічокъ білыхъ, якъ лю-
 бастеръ,
 Спустилась сорочка...
 Глядыть Козакъ... самъ не знаѣ,
 Що чиныты маѣ?
 Не притямить, що зъ нымъ, де
 Очи протыраѣ... [винъ?
 Ага! згадавъ... се десь въ небі
 (Аже винъ убитый!).
 го душа бачить чары,
 Якихъ нема въ світі!..

Може, годи, Чумаченьки?
 Може, васъ я знудывъ.
 Пісьня довга — нема киньця,
 Не знаю, чи й буде!
 Чумакъ старый, якъ згадаѣ
 Молодыи літа,
 Та якъ зачне розмовляты—
 Не вмовкъ бы й до світа:
 Бо ё ёму на старисти,
 О, ё що згадаты!
 Старе серце молодіѣ,
 И думы крылаты
 Надъ сывою головою
 Роями снуютця,
 И слизоньки горячіи
 На бороду льютця—
 Якъ згадаю давни часы,
 Що вже миновалы;
 Якъ у нашій Украйні
 Ляхи пановалы...
 Теперь не те: тыхо, любо
 Видъ краю до краю!

¹⁾ У вид. 1864 р. — „Якъ зірочки очки“. Б. Ш.

²⁾ У вид. 1864 р. — „Ніхто“... Б. Ш.

³⁾ Там же — „Досі кулішь переваривсь“. Б. Ш.

„Ганнуся“

(до пісні I, розд. V).

Малюнок В. О. Треніна з рукопису „Чумаки“.

Чумакъ идѣ, не боитця
 И посередъ гаю:
 Нехто²⁾ ёго не зачепить,
 Ще зверне зъ дороги!
 Идѣ собі співаючи,
 Поки носять ноги...

Але часъ намъ видпочинуть:
 Сонъ очи смежаѣ.
 Досі кулішь вже зварився;³⁾
 Огонь погасаѣ.
 Несіть, хлопци, сюды казанъ
 И тѣ паляныци;
 Та чи нема ще хочъ трохи
 Горілки въ барыльці?
 Треба бь горло промочиты—
 Щось все засыхаѣ.
 Давай хутчіи!... оттакъ... буль-буль...
 Душа міру знаѣ!
 А вже пісьню на ночлізѣ
 Иншимъ доспіваю.
 Чи вгадалы, що я отце

Про себе співаю?..
Той Козакъ, гонецъ изъ Січи—
То я, побожуся!

А дівчина-чаривниця—
То моя Ганнуся!

ПІСНЯ ДРУГА.

I.

Манастирь Чигириньський.

Ясне сонце за горами
Высокими сіло;
Тихий вечоръ сходявъ зъ неба
На землю; темніло;
Черета пройшла по селі;
Люде брылы зъ поля—
Видпочинуть після праці
И спеки дневной;
Свіжій вітрикъ віявъ зъ гаю,
Гнавъ хвыли у ставку;
Буйна роса уже пала
На зелену травку...
И Чумаки наши стали
На ночлізю знову;
Воливъ въ ставу напоили,
Пустылы въ дуброву;
Роскладають мижъ, возами
Огонь; на тринижку¹⁾
Казанокъ висыть вже: варять
Кулішъ чи лемішку...²⁾
Люблю життє чумацьке:
Волни, цїле літо
Ходять собі зъ кинця въ конецъ
По білому світу.
Не треба имъ двора й хаты,
Постели не треба:
Де пристали, тамъ ихъ и двирь,
А стріхою—небо,
А мьяккою постелею
Травиця пахуча.
Сєгодня тутъ, а завтра тамъ,
Якъ пташка летуча!
Кругомъ поле, якъ те море,
Широке, безкрає...
А надъ ными місяць світыть,
Соловей співає...
Всюды воля, всюды доля,
Всюды имъ пидмога;³⁾
Степы, горы—имъ все ривно:
Шляхъ—бита дорога!
Сїлы вкружокъ надъ казанкомъ —
Почалась робота!
А кулішъ-то смачный... слюнка

Такъ и котыть зъ рота!
Ой, колы бь я мавъ той розум,⁴⁾
Що теперь—неколы⁵⁾
Не пишовъ бы а ни за що
Доглядаты школы!
Лучче бь ставъ чумаковаты,
Йздыть въ Крымъ за сьлялю:
Не нудывся бь такъ оттута,
Якъ пьяный зъ похмілля!⁶⁾
Не мавъ бы такой кривды—
И самъ теперь бачу—
За мою десь щирю правду
И криваву працю...
Пара воливъ, кулішъ зъ саломъ.
Гай, степы и поле...
Чи ще кращою на світу
Треба шукать доли?
Годи! годи! ще той, мовлявъ,
На світъ не родывся,
Хто бь на свою долю, хирный,
Хочъ нышкомъ не зывся!
Хочъ перинами закутай,
Пхай золото въ кишеню —
Нї, ще мулко, ще бачъ мало,
Ще хочъ трошки въ жменю!..⁷⁾
Ось ходїмо, посядемо⁸⁾
Зъ чумаками рядомъ,
Та послухаємъ тїй пісьни,⁹⁾
Що чумацькимъ складомъ
Отъ, співає Чумацький старый,
Схилывшись въ долину...
Его пісьня все про нашу
Ридну Украину.
Занялась на небі зирка;
Тильки що світає.
Чигиринъ якъ бы въ тумані
Зъ горы выглядає,
И манастирь завиднївся
Пидъ гаємъ зъ церквами.
По широкому двору тамъ
Зъ сонными очами
Ходыть сторожъ, що цїлу ничь
Мусивъ доглядаты,¹⁰⁾
И уже знемигсь сердечный
И почавъ куняты.¹¹⁾
Ажъ ось, чує—у ворота¹²⁾

1) У вид. 1864 р. — „на тагані“. Б. III.

2) Там же — „Кулішъ изъ тарані“. Б. III.

3) Там же — „Всюды имъ спромога“. Б. III.

4) У вид. 1864 р. — „Ой, коли бь мині той розумъ“.. Б. III..

5) Там же — „ніколи“ замість „неколы“. Б. III.

6) У вид. 1864 р. бракує чотирьох дальших рядків. Б. III.

7) Там же — „Ще хочъ трохи въ жменю!“ Б. III.

8) Там же — „Ось ходимъ лишъ посядемо“... Б. III.

9) Там же — „Та послухаємо пі ні“... Б. III.

10) У вид. 1864 р. — „Мусивъ пильновати“ Б. III.

11) Там же — „Та й почавъ куняты“. Б. III.

12) Там же після цього рядка вставлено ще й такі рядки:

„Стукъ, стукъ потихеньку...“

Підходить близенько.

Чи причулось?... старий слуха,

Прислухається... и знову“... Б. III.

Стук, стук... «Хто тамь стука?»
 — Я, дідусю! не признаешь?
 Я, твоя унука!—
 «Голосній кажи—не чую.
 Що треба? до кого?»
 — Се я, Ганна... видсунь засив, ¹⁾
 Пусты!—«Ні, небого!
 Не пущу, поки не скажешь,
 Яке маешь діло?»
 — Мині треба Игумена...
 Видчиняй же сміло!
 Та хутчійше ²⁾ дідусеньку:
 Бо треба пильненько.—
 «Не квапся такъ... Игумень спить—
 Пидождешь, серденько!»
 — Ні, не маю часу ждаты;
 Видчины, дідусю!—
 «Хиба такъ! давно бь сказала...
 Стривай же, Ганнусю!..
 Пильне діло! пильны часы!»
 Самь собі мурмоче
 Дидь старенькій и край ворить ³⁾
 Зь ключами тупоче...
 «Пильны часы на Вкраині!
 О, правда що пильны!
 И не вчуешь, звидкиль вихорь
 Налетыть могильный,
 Звидкиль воронь махне тяжко
 Чорными крылами,
 Очи выклюе, а сердце
 Выскребе кигтями!..
 Пильны часы!..» И ворота
 Съ скрипомъ видчинылысь,
 И на дворі манастырськимъ
 Ганна опинылась.
 «Чи се ты? так рано? що тамь
 У вась у господи?
 Може, батько занедужавь?
 Охъ лыхо та й годи!
 Може, Ляхи?..» — Мовчи, мовчи!
 Туть и стены ⁴⁾ чують;
 А у вась коло дзвоньци,

Бачь, люде ночують...
 Такъ ще, кажешь, Игумень спить? ⁵⁾
 Що жь мині робиты?
 Чи не можна бь ёго заразы
 Якъ небудь збудыты?
 Дідусеньку, голубчику!
 Будь ласкавь, спитайся
 Пиды хутчій—може, не спить;
 Та скоро ⁶⁾ вертайся.
 Скажи ёму, що я маю,
 Щось пильне сказаты,
 Що прибувь гонець изь Січи,
 Колы хочешь знаты...—⁷⁾
 «А де жь винь?» — У насъ соколыкъ...
 Слабенькій, безь сылы:
 Такъ вороги ёго вчора
 На дорозі збили!
 Може бь доси було треба
 Яму рыты ёму,
 Колы бь зь батькомъ не занесли
 Мы ёго додому...
 О, колы бь ты подывився
 Самь на ёго зблызьку,
 Та послухавь, що винь каже
 Про Січъ запоризьку,
 Та про дядька Залізняка,
 Що туть бувь недавно,
 Въ манастырі... а теперь винь,
 Чуешь, Отаманомъ...—
 «Во имья Отца и Сына
 И святаго Духа!
 Чи при своїй ты памьяти
 Сёгодня, воструха?
 Несенітныцю городышь!
 Якъ то може буты?»
 — Отъ же може... ще винь каже,
 Що й туть скоро буде...—
 Пишлы; двирь проходять гладкій;
 На высоки схидци ⁸⁾
 Зійшлы... ⁹⁾ отъ, ихъ бильшь не видно...
 Сховалысь въ будыньци.

¹⁾ Там же — „Се я, Ганна. Одомкни бо“... Б. Ш.

²⁾ Там же замість „хутчійше“ — „швидчійше“. Б. Ш.

³⁾ Там же — „Дидь старенькій, та край ворить“... Б. Ш.

⁴⁾ У вид. 1864 р. замість „стены“ — „стіни“. Б. Ш.

⁵⁾ Там же — „Такъ ще, кажешь, спить игумень?“ Б. Ш.

⁶⁾ Там же замість „скоро“ — „швидко“. Б. Ш.

⁷⁾ Після цього рядка до слів „Во имья Отца и Сына“ у вид. 1864 р. йде 28 ряд. в іншій редакції:

Тількі мовчи, дідусеньку!

Неначе нічого

И не чуешь и не знаешь...

Що тобі до того?

А ві гугу, боронь Боже,

И рідному брату!“ —

— „Де жь той гонець? скажи, любко!

Ходімъ - лишень въ хату“. —

— Ні, не піду. Тількі скажу,

Що въ нашій господі

Ледве живий лежить въ ліжку.

Лишенько, тай годі!

Бачишь, мірявьсь зь ворогами,

Та й дався жь імь знати!

⁸⁾ У вид. 1864 р. — „У широкі сідци“ замість „На высоки схидци“. Б. Ш.

⁹⁾ Там же — „Ввійшли“ замість „зійшли“. Б. Ш.

На тімъ світі мусять ёго

Довго споминати!

Може бь досі й ёму було

Яму рити треба,

Коли бь зь батьком не занесли

Ми ёго до себе.

Отъ, коли бь ти подивився

Самь на ёго зблизьку,

Та послухав, що вінь править

Про Січъ запоризьку,

Та про того Залізняка,

Що въ вась бувь недавно,

Въ манастирі, а теперь вінь,

Чуешь, атаманомъ“... Б. Ш.

II.

Весілля передь Маковіємъ.

День за днемъ иде, минає;
 Вже тыждень проходитьъ.
 Козакъ вычунавъ, сердега,
 По садочку ходыть.
 А Ганнуся коло ёго,
 Якъ ластивка, вьётця,
 Ёму тугу розважає,
 Жартує, сміётця,
 Співва півсьни Украиньськи...
 Що твій соловейко!
 Козакъ забувъ своё лыхо,
 И мліє серденько!
 «Ой, Ганнусю, моя любко,
 Зиронько ясенька!
 Скажи мині всю правдоньку,
 Голубко сывенька!
 Чи ты щиро мене любишь,¹⁾
 Якъ я тебе дуже?
 Чи то тильки булы жарты,
 А тобѣ й байдуже?
 Чаривнице моя люба!²⁾
 Вчины мою волю...³⁾
 Ты видь смерти вратовала—
 Дай же мині й долю!...»
 И дівчина ёго слуха,
 И карыи очки
 Въ ёго лыченько вліпила,
 Якъ зироньки, мовчки;
 Червоніє и ясніє,
 Якъ рожа въ городѣ...
 «Моє серце коханеє!
 Годи—каже—годи!
 Мій орлоньку, соколоньку,
 Мій миленькій друже!
 Люблю тебе, Ивасеньку,
 Дуже, дуже, дуже!...—
 И світленька, якъ ясочка,
 Лье до свого Йвася,
 И ручками біленькими
 Кругъ шіи звилася,
 И макивку-головоньку
 До серденька тулыть,
 И щаслывця козаченька
 Въ першій разъ цілує...
 Що жъ, дідусю, замовкь зразу
 И опустывъ руки?
 Чи не лопнули на кобзѣ
 Може, яки струнки?
 Чи то старе чумацькеє
 Серце дуже чує,
 Що дівчина Козаченька
 Въ першій разъ цілує?..

Грай же, соколе нашъ ясный,
 Якъ добрыи люде
 Збиралыся на весілля —
 Воно таки й буде!
 Видчиняйте сватамъ хату,
 Друженькамъ пивныцю;
 А світылкамъ-гордивныцямъ
 Давайте світлыцю!
 Нехай воны свіжи квітки
 Въ кисоньки вплетають:
 Нехай нашу Ганнусеньку
 Пидъ вінець вбирають!
 Коровай спеклы преважный,
 Вже й позолотылы;
 Зверху шишки та голубци
 Вільцями повилы.
 На столѣ, мовъ повный місяць...
 Легкій, пухкій, смачный!⁴⁾
 Щастє-доля жде молодыхъ:
 Бо надыво вдачный!⁵⁾
 Хто голубця зъ золотыми
 Крыльцями добуде —
 Млій, серденько, видь коханья:
 Скоро въ парѣ буде!
 Кому жъ шишка достанетця —
 Нехай выбачає
 Зъ старостами, зъ рушныками:
 Облызня піймає!
 Вгадай, вгадай, короваю,
 Вгадай нашу долю,
 Що зъ кошикомъ десь блукає
 По чистому полю.
 Що зустріне, добре чи зле,
 Пхає въ кошъ робочій,⁶⁾
 Та на весь світъ и шпурляє,
 Заплющивши очи;
 И кого чімъ стукне⁷⁾ въ плечи
 Съ тымъ вікъ віковаты...
 Не видверне ни знахурка,
 Ни ридная маты!
 Кинь нам, доле, три зъ кошика
 Квітки на остатокъ:⁸⁾
 Перша квітонька — здоровьє,
 Другая — достатокъ;
 А третья — щастє зъ милымъ⁹⁾
 Въ ридній Украинѣ:
 Заквічаємъ русу косу
 Нашои княгини!
 Седыть батько на покути,
 Та гостей витає...
 Ёго донька зъ Козаченькомъ
 Впередь выступає.
 Отъ, схилылысь, въ ноги палы:

1) У вид. 1864 р. — „Чи ти справді мене любишь“. Б. III.

2) Там же — „Чарівнице моя мила“. Б. III.

3) Там же — „Квітонько на полю!“ Б. III.

4) У вид. 1864 р. замість цього рядка такий: „Кожний заглядався“. Б. III.

5) Там же — „Бо надыво вдався“. Б. III.

6) У вид. 1864 р. замість „робочій“ — „жоночий“. Б. III.

7) Там же замість „стукне“ — „грукне“. Б. III.

8) Там же — „Квітки на задатокъ“. Б. III.

9) Там же — „Першу квітоньку — здоровьє, | А другу — достатокъ, | А третью — щастє зъ милымъ“... Б. III.

«Благослови дітокъ!»
 — Нехай Бигъ васъ благословить,
 Рожевенькихъ квітокъ! —
 И друженьки, світылоньки
 Весільныхъ співають,
 И молодыхъ вже до виньця
 Гуртомъ проважають.
 Попереду зь рушныками,
 Шитыми шовками,
 Черезъ плече, йдуть старосты
 Та сваты зь дружками;
 Тамъ бояре та світылки
 Пісьни затынають;
 А мижъ ными молодьи,
 И музыки грають.
 Грайте, грайте вы, музыки!
 Таньцєваты будемъ!
 Може, теперь своє лыхо
 Хочъ трохи забудемъ!
 Охъ! де вже то забудемо!
 Ляхи нагадають:
 Бачъ, якъ воны на весільлє
 Косо поглядають!
 Бачъ, ныкають край¹⁾ дзвоници,
 Мовъ яки бурлаки,
 Зазирають на молоду
 Пильненько, собаки!
 Отъ, вже церквѣ видчинена,
 Пипъ давно чекає.²⁾
 Середъ церкви столець стоить,
 На нимъ виньци сяють.
 Пидступайте жъ, молодьи,
 На хустцѣ ставайте,
 Та поклонами у Бога
 Доленьки прохайте!
 Нехай пипъ вамъ руки звьяже,
 Що бъ люде не смѣлы
 Розлучаты васъ на свѣтѣ
 Повѣкъ, до могилы!³⁾
 Вечоръ темный злѣзъ на землю,
 И чорну спидицю
 Ростягнувъ на весь свѣтъ божій,
 Якъ на ту вдовицю,
 Мѣсяць сховався за хмары,
 Мовъ залѣгъ вже спаты;⁴⁾
 Де-де тильки зирка блысне,
 Та каганецъ въ хатѣ.

Вѣтеръ вѣе, повѣває,
 Свище по-пидъ гаємъ...
 Нехай свище! мы пидъ ёго
 Зъ музыками граємъ,
 Та співаємъ весильной
 Изъ церкви идучи,
 Та молодыхъ до господы
 Съ-пидъ виньця ведучи.
 Грайте, грайте вы, музыки!⁵⁾
 Таньцєваты будемъ!
 Може таки свое лыхо
 Хочъ трохи забудемъ!..
 Якъ ось... що за вража маты?
 Глядѣть, добры люде:⁶⁾
 Хвытыль блыснувъ, другій, третій...
 Побачимъ, що буде!⁷⁾
 А то що?..⁸⁾ нечиста сыла
 Зъ усѣхъ киньцивъ котыть
 Зъ шаблюками, зъ дубинами,
 И на насъ воротыть?..⁹⁾
 Стійте, стійте, вражи Ляхи!
 Хочъ очнутысь дайте!
 Отъ напады, якъ гаспиды!
 Нѣкуды втикаты!
 Що такеє? за що? про що?
 — Такъ, кажуть, тѣмъ часомъ
 Хочемъ зъ вами погуляты
 На весільлѣ разомъ! —
 — Бѣй паробкивъ! лапай дѣвокъ!
 Лапай молодую!
 Тѣ для васъ згодятця на ничъ,
 А для мене... сюю! —
 Кричить Ляхъ усатый, дужій,
 Шаблюкою маше.
 — Берѣть, хлопци, хто що зможе!
 Усе тутъ ваше! —
 «Гвалть! ратуйте, люде добры!»
 Весільны гукалы,
 И на Ляхивъ безъ палашивъ,
 Безъ дубинъ напады.¹⁰⁾
 Кулаками били вражихъ,
 Грызлы ихъ зубами;
 Кого звалылы на землю,
 Топталы ногами.
 А Ганнуса пригорнуласъ
 До Ивана своего;
 Дрижить, якъ лысть бѣдна зляку,

1) У вид. 1864 р. — „кругъ дзвоници“. Б. III.

2) Там же замість цієї строфи мавмо таку:

„Сходятця докупи
 Зазирають на дівчатъ, мовъ
 Воронне на трупи...“

3) Там же замість трьох останніх рядків:

„Нехай пипъ вамъ руки звьяже
 Мѣцненько, мѣцненько,“

4) Там же — „Мовъ укла ся спати“. Б. III.

5) У вид. 164 р. — „Грайте, грайте намъ, музыки!“ Б. III.

6) Там же — „Глянте, добрі люде“... Б. III.

7) Там же — „Що жъ-то отце буде?“ Б. III.

8) Там же — „А тамъ що?“ Б. III.

9) Там же — „Та й на насъ воротить?“ Б. III.

10) Там же замість двох останніх рядків:

„И на своїхъ супостатѣвъ,
 Мовъ хорти напали“. Б. III

Церква божа очинена,
 Пипъ зъ дякомъ чекають“. Б. III.

Щобъ заграло, заспівало
 Зъ радости серденько!“ Б. III.

“День передъ Маковѣмъ”.
Малюнок В. О. Треніна (до пісні II, розд. II)
з рукопису „Чумаків”.

Не тямить нечого...
«Лучче вбій мене, якъ мусышь
Ляхамъ виддаты!» — каже.¹⁾
— О, не дамъ тебе, серденько!
Хиба самъ поляжу! —
И кулаки сцѣпивъ мицно,
Кругъ неї махає,
И до неї приступитысь

Некому не дає.
Не одынъ уже край ёго
Ляхъ лежить безъ духу;
Не одынъ вже зъѣвъ криваву
Ёго опляху...
Все до тыну зъ Ганнусею
Наровить помалу...
Вывавъ килокъ... давай косыть
Кругъ себе на славу!
Отъ, колы бъ хто тогдѣ зблызку
Глянув ёму въ очи:
Се вовкъ скажений, мовлявъ бы,²⁾
Въ стадо овецъ вскочивъ...
Але сыла ихъ велька—
Сердега знемигся,
И на свою Ганнусеньку
Въ кровѣ повалывся...
Ажъ ось...³⁾ «Гей!»—гукнувъ хтось
збоку.

Якъ гримъ божій зъ неба:⁴⁾
«Сюды, хлопци-запорожци!⁵⁾
Сёго намъ и треба!»
И Залѣзнякъ пишовъ гулять,
Якъ божая воля.
О, впору жъ ты, нашъ соколе,
Налетѣвъ тутъ зъ поля!
И ляцькими головами⁷⁾
Широку дорогу,
Мовъ камѣньцѣмъ кругъ паньського
Вымостывъ порогу...
«Впору, каже, пидоспѣлы,
Не втратылы часу!
Впору ножи козацькіи
Освятылы зразу!⁶⁾
Не даромъ мы цѣлий день сей⁸⁾
Въ лѣсѣ, въ темній гущѣ,
Пролежалы по байракахъ,¹⁰⁾
Якъ злодѣи въ пущѣ!
Недаромъ самъ старецъ божій,
Игумень зъ попами¹¹⁾
Выйшовъ до насъ зъ Манастыра¹²⁾
Зъ хрестомъ, зъ хоругвами,
И освятывъ наши ножи—
На кровь супостацьку,
На погибель шляхецькую,
На славу козацьку!¹³⁾
Недаромъ мы щиримъ серцемъ
Молылысь сёгодня:
Вже надъ нами горить-сяє

1) У вид. 1864 р. — „Імъ оддати!“ — каже“. Б. III.

2) Там же — „Се вовкъ скажений, сказавъ би“... Б. III.

3) Там же — „Ажъ тутъ“... Б. III.

4) Там же — „Якъ гримъ страшный зъ неба“... Б. III.

5) Там же — „Сюди, хлопци — запорожци!“ Б. III.

6) Підкресленням відмічено рядок, що його з ценз. умов бракує у вид. 1864 р. Б. III.

7) У вид. 1864 р. — „И вражими головами“. Б. III.

8) Там же замість цієї строфи:

„Гараздъ, каже, для почину,
Орли сизокрили!

И самому пеклу, душно

Одъ нашої сили!“ Б. III.

9) Там же — „Не даромъ же цѣлий день сей“... Б. III.

10) Там же — „Ми тулялись по байракахъ“. Б. III.

11) Там же — „Игумень, зъ ченцями“... Б. III.

12) Там же — „Въ яръ виходивъ зъ манастыря

Зъ хрестомъ, зъ корогвами“... Б. III.

13) Там же — після цього рядка бракує чотирьох дальших рядків. Б. III.

Благодать Господня...
Теперь, діты, на Чигиринь ¹⁾
Гайда!..

...Не спизнылись Козаченьки
На свьятую раду:
А же завтра Маковія —
Велькеє свьято!
О, то свьято въ Украинѣ
Буде надъ свьятами!
Зь ёго слава козацькая
Выросте вѣками! ²⁾
Нехай дзвонять у всѣ дзвонь!
Зь свьятими ³⁾ ножами
Везѣть пидводы на цвинтарь,
Та ставте рядами:
Розберемъ ихъ, якъ даръ божій ⁴⁾...
Зь ними на всѣ тракты
Украину, нашу матирь,
Пійдемъ ратовати! ⁵⁾
Роздамо ихъ нашимъ браттямъ, ⁶⁾
Де стрѣнемъ козака:
Хто свьяченый буде маты,
Той нашъ—Гайдамака!»

III.

Свьяченый.

Ще вчора я, Чумаченьки,
Вамъ сказавъ—згадаю—
Що сю пѣсьню вамъ про себе
Самого спѣваю...
Колы б давъ бувъ, хочъ нарокомъ,
Тому козакови
Яке имья, то й до киньця
Не змѣнявъ бы мовы;
Але трудно... та й на вищо
Прозваньня шукати? ⁷⁾
Лучче буду самъ видъ себе,
Якъ було, спѣвати—
Колы васъ ище не знудывъ,
Колы бачъ охочи...
«Нѣ, нѣ, батьку! спѣвай,
Хочъ бы й до пивночи».

Не знаю ⁸⁾ чи довго, чи нѣ,
Зь Ганнусею вкупѣ,
Мы пидъ тыномъ пролежалы
На Ляшенькивъ купѣ;
Знаю тильки, що колы вже
Я трохи очнувся—
Бувъ у хатѣ, на постелѣ;
Край мене Ганнуса
Бѣле лычко облывала
Гиркими слизами.
Сонце въ викно выглядало
Ясными очами.
Гляжу... не йму собѣ вѣры...
Чи то сонъ неначе?.. ⁹⁾
Батьку ты мій, дядьку ты мій! ¹⁰⁾
Се ты, Залѣзняче?
А винъ стоить коло мене...
«Здоровъ бувъ, небоже!—
Промовляє—якъ ся маєшь?
Не признаєшь, може?»
— О, де жъ минѣ не признати ¹¹⁾
Тебе, батьку мильй!—
Хотѣвъ схопитьця зь постели...
Та-ба, нема сылы!
И зновъ схилывсь головою
На мьякку перыну...
А винъ руку минѣ дає: ¹²⁾
«Лежи—каже—сыну!
Вычуняешь, тогдѣ встанешь.
Теперь подывися,
Якій тобѣ на весѣльлѣ
Гостынецъ принисъ я...
Се свьяченый... винъ цѣлу ничъ
Лывъ кровь супостацьку...

...Багацько, багацько!
Чисто, любо въ Чигиринѣ:
Цѣлу ихъ когарту
У кунтушахъ, та въ яломкахъ—
Геть выслалы къ чорту!
Потѣшились Козаченьки,
Душку вдоволнымы: ¹³⁾
Се бачъ на твоимъ весѣльлѣ
Журавля водылы! ¹⁴⁾
Вычуняй же, мій голубе,
Та й гайда за нами! ¹⁵⁾

¹⁾ Там же — „Теперь, браття, до Чигрина“... Б. III.

^{2), 3), 4)} Підкресленням відмічено рядки та окремі слова, що їх з цензурних умов бракує у вид. 1864 р. Б. III.

⁵⁾ У вид. 1864 р. замість останніх 3-ох рядків маємо:

... „На ворогів клятихъ.
Зь ними рідну нашу матирь
Пійдемъ ратовати“... Б. III.

⁶⁾ Там же — „И роздамо нашимъ браттямъ“... Б. III.

⁷⁾ Там же — „Прізвища шукати?“ Б. III.

⁸⁾ У вид. 1864 р. — „Не скажу“... Б. III.

⁹⁾ Там же — „Чудний сонъ неначе“... Б. III.

¹⁰⁾ Там же — „Придивляюсь... батьку рідний!“ Б. III.

¹¹⁾ Там же — „О, якъ минѣ не признати“... Б. III.

¹²⁾ Там же — „А винъ руку простягає“... Б. III.

¹³⁾ Підкресленням відмічено рядки, що їх з цензурних умов заборонено у вид. 1864 р. Б. III.

¹⁴⁾ Хто проживавъ въ Украинѣ, та кому траплялось бути на весѣльляхъ нашихъ, той добре зна, що тамъ таке журавля водыты на весѣльлѣ. Примітка автора.

¹⁵⁾ У вид. 1864 р. — „Та й рушай за нами“... Б. III.

Мы далеко, може, будемъ
 Міратись зъ Ляхами;
 Але насъ знайти не трудно:
 Трупы та пожары
 Вкажуть тобѣ шляхъ широкій
 До нашої хмары.
 Возьми жъ собѣ сей свѣченый
 Зъ рукъ Залѣзняковыхъ...
 Ты вже вписанъ Асауломъ
 Въ полкахъ моихъ новихъ.
 Отъ, вамъ гроши на хазяйство—¹⁾
 Буде кипъ зъ десятокъ.
 Схочешъ, бильше будешъ маты,
 Се тилькы задатокъ...»
 И на ковдру минѣ сыпле
 Зъ кишени дукаты...
 Видно, гараздъ походылы
 Край вражої шляхты!
 Я схопивъ свѣченый—ясный,
 Довгій та широкій;
 Поцѣлювавъ ёго трійчи,
 Положивъ при боку,
 И глядѣвъ кризь слезы пильно
 Въ очи Залѣзняка,
 Що такъ втѣшивъ душу й серце
 Широого Козака;²⁾
 Хотѣвъ трохи хочъ піднятысь,
 Що бъ подякуваты;³⁾
 Але винъ махнувъ рукою,
 Та й шмигнувъ изъ хаты.

IV.

Руины Чигирива.

Двѣ добѣ лежавъ я въ лижку,
 Ледве живъ остався;
 А на трейтю, зъ божій ласки,
 Помалу піднявся.
 Выйшовъ въ садокъ зъ Ганнусею
 На свѣтъ поглядѣты...
 Сонце сяло веселенько,
 Кругомъ цвѣлы квѣты;
 А на горѣ, въ Чигиринѣ,
 У дзвоны дзвонили:
 Було свѣято тогдѣ, якесь,
 Чи, може, недѣля.
 Серцю любо було слухать
 Тѣ свѣяты дзвоны.

...Але страшно було глянуть
 На Чигиринъ зблизьку:
 Якъ же ёго змалѣвали
 Въ ту ничь Маковѣйську!..
 Тамъ руины, а надъ ними
 Дымъ ище снѣѣ,
 А пидъ ними скільки жъ трупивъ
 Безъ могилы тлѣ!..⁴⁾
 Тилькы вцѣлѣвъ двиръ Гетьманьскій,
 Хочъ сумный, безъ славы,⁵⁾
 Де въ останню пору буявъ
 Староста зъ Варшавы;
 Та пидъ гаємъ манастырскій
 За мѣстомъ будынокъ;
 Та де не где видно трохи
 Козацькихъ хатынокъ;
 Та ще церквивъ божа, и тутъ
 (То страшна виддяка!)...

...Довго, довго Залѣзняка
 Тутъ згадувать будуть!
 Мало бувъ, зробивъ багацько—
 Повѣкъ не забудуть!
 Мій свѣченый въ ёго руцѣ
 Бувъ на добримъ вчинку:
 И за ёго и за мене
 Поравсь безъ спочинку.⁶⁾
 О, дай минѣ моѣ лыхо
 Хочъ трохи забуты,
 Та зъ Ганнусею моєю
 Днивъ кильки пробуты...
 Я найду тебе, хочъ бура,
 Може, слѣдъ твѣй здула...⁷⁾
 Ты побачишь ще край себе
 Свого Асаула!

V.

Розлука.

«Любо минѣ, Ганнусенько,
 Галонько ридненька,
 Любо житы-поживаты
 З тобою, серденько!
 Якъ дывлюсь тобѣ я въ очи,
 То минѣ здаѣтця,
 Що весь рай мій тамъ палаѣ
 И на мене льлѣтця;
 Але якъ на образъ гляну,
 Звидкиль выгледаѣ
 Мій свѣченый и до мене

¹⁾ Там же — „Отъ и гроши на хазяйство“. Б. III.

²⁾ Підкресленням відмічено рядки, що їх в цензурних умов заборонено у виданні 1864 р. Б. III.

³⁾ У вид. 1864 р. замість цього: „О спасибі, огамане!

Бігъ тобі заплатить“... Б. III.

⁴⁾ У вид. 1864 р. після цього йдуть такі ще рядки:

„А кругъ ёго скільки новихъ
 Могиль піднялося!“

Б. III.

⁵⁾ Там же — замість цього: „Безъ суда й росправи“. Б. III.

⁶⁾ Підкресленням зазначено рядки, викреслені цензурою у виданні 1864 р. Б. III.

⁷⁾ У вид. 1864 р. замість цього: „И слѣдъ би твѣй здула“. Б. III.

Ниби промовляе:
 Нащо тута лежу й доси?
 Чомъ я не въ работи?
 Чи на те жъ мене свѣтлы,
 Що бь блыщавъ та й годи?.. ¹⁾
 Мині жалко, мині нудно
 Стане, якъ въ неволі,
 Що мене тамъ тильки нема,
 Де всі наши въ полі.
 О, не плачь, моя ты пташко,
 Рыбонько дрибненька!
 Часъ съ тобою розлучитысь
 Мині вже, серденько!
 Чуєшь, що люде говорятъ:
 Медведивка пала; ²⁾
 Смѣла три дни и три ночи,
 Як пекло, палала;
 Иванъ Усачъ та Смѣлянський
 Сотникъ Шило жвавий
 Побраталысь зъ Залізнякомъ,
 Йдутъ до Богуслава;
 Канивъ зъ вѣжами своими
 Жде лыхой доли;
 Схаменулысь и Черкасы—
 Тамъ нашихъ доволи!
 Та на що людей питаты?
 Подывись на небо:
 Бачь, якъ воно червоніє!
 Чи такъ ёму треба?
 Ой, багацько крови льётця
 На всю Украину!
 Тильки мене тамъ немає
 Въ сю страшну годыну!»
 Такъ зъ Ганнусею на лижку
 Лежучи у ночи,
 Розмовлявъ я, ціловавъ я ³⁾
 И кары очи;
 А вона, моя голубка,
 Слова не промовить;
 Тильки горнетця до мене,
 Та ручками ловить,
 И вціпилася за шию
 Скільки сылы мала—
 Якъ бы тымъ мене видъ себе
 Не пустыть гадала;
 Дрибненькими слизоньками
 Кропить моє лице...
 «Не плачь, не плачь, моє серце!
 Часъ намъ розлучитьця!»

Завтра...! — Нї, нащо жъ такъ хутко? — ⁴⁾
 Каже—ще зо мною
 Побудь трохи, та тогдї вже
 И Господь зъ тобою!
 Призвычаюсь до недоли,
 Що одна на свѣтї,
 Якъ бильнка въ чистимъ полї
 Останусь тужиты!—
 «Не одна жъ ты остаєсь;
 Батько твій зъ тобою
 Буде тугу розважаты;
 Не крушись за мною!
 Я Асауль Залізнякивъ,
 Я Козакъ зъ уроды—
 Якъ же маю тутъ седїты,
 Зъ якои пригоды,
 Колы винь, нашъ батько ридный,
 Теперь зъ Козаками
 Бьє ворогивъ десь далеко
 Своими руками,
 И ратує нашу матирь,
 Нашу Украину?.. ⁵⁾
 Нї, Ганнусю, пусты мене,
 А не то—загину. ⁶⁾
 Що бь безъ ёго доси булы
 Мы?.. згадай лышь... може,
 Я бь давно тлївъ въ сырїй землї,
 А ты... милый Боже!..
 Завтра, завтра, хочъ и тяжко
 Тебе покидаты—
 Я поскачу, мое серце,
 Козакивъ шукаты!» ⁷⁾
 Гай-гай! глядїть, Чумаченьки!
 Заслухалысь дуже!
 Огонь погасъ, ничь стемнїла,
 А вамъ и байдуже!
 Аже завтра до схидъ сонця
 Намъ пиднятысь треба!
 Отъ и вїтеръ зъ гаю вїє
 И хмуритця небо!
 А мы собї спїваємо,
 Якъ тї Волохи.
 Ходїмъ лишень поляжемо,
 Та заснемъ хочъ трохи.
 Ще вечоривъ на чотыри
 Вамъ пїсьни моєи
 Стане... Годи! скончу колысь—
 Теперь не до неи!

¹⁾ Підкресленнямъ зазначено рядки, викреслені цензурою у виданні 1864 р. Б. III.

²⁾ Медведивка и тї, що тутъ же йдутъ за нею: Смѣла, Богуславъ, Канивъ, Черкасы — то мїстечка та мїста Кїївської губернии. Примїтка автора.

³⁾ У вид. 1864 р. замість цього: „Розмовлявъ я, цілуючи“... Б. III.

⁴⁾ Там же — „О, на що жъ такъ хутко?“ Б. III.

⁵⁾ Підкресленнямъ зазначено рядки, викреслені цензурою у вид. 1864 р. Б. III.

⁶⁾ У вид. 1864 р. замість цього: „Соколомъ долину“. Б. III.

⁷⁾ Там же після цього рядка починається вразу розділ „Сон“ (з III пісні). при чому бракує закінчення розділу „Розлука“. Б. III.

ПІСНЯ ТРЕЙТА.

1.

Нудьга.

Вечоръ. Тыхо. Місяць зъ неба
 Світитъ білолицій.
 Любо въ лузі. Вже настала
 Пора косовици.
 Оттуть моимъ Чумаченькамъ,
 Якъ бачите, люде,
 Надъ Десною надъ быстрою,
 Добрий ночлігъ буде!
 Гей-цобъ, воли крутороги,
 Звертайте зъ дороги
 Пидъ зеленую дуброву—
 Видпочинемъ трохи!
 Паши тутъ не переїсты,
 Воды не испиты;
 Лугъ широкій, Десна красна—
 Весело й глядѣты!
 Десна! Десна! ридна моя!
 Серця не вгамую...
 О, давно вже по тобѣ я
 Надъ Дністромъ сумую!
 И блукаю на чужині...
 Гирко мині, тяжко!
 Нехай нашимъ розлучникамъ
 Хочъ икнетця важко!
 Ще дитиною малою
 Мене ты поила,
 На човныку колыхала,
 На собѣ носыла.
 Я на березі крутому
 Твойому рись и вырись;
 Тамъ же взявъ и жинку-любку,
 Та доли не вынись!
 Доле, доле! пїду въ поле—
 Знайду тебе, може...
 Де жъ те поле?.. кругомъ горы
 Та скалы... мій Боже!
 Серце ные, вѣтеръ вѣе,
 Дністръ въ степу гуляє,
 И хвылями высокіи
 Скалы облыває...
 Нехай грає-облыває,
 Мовъ чію могилу,
 Нехай несе въ Чорне Море,
 Коля має сылу!
 Наглядѣлись мы на ёго
 Доволи, доволи!
 Седымъ мовчки, ждемъ погоды,
 Та питаемъ доли...
 Може, десь тутъ мижъ скалами
 Загулялась дуже,
 Або на Дністръ задвилась,
 А на насъ байдуже!
 Або зъ барками въ Одессу

Десь нышкомъ шмигнула—
 Послухатъ, якъ море грає
 Звидтиль до Стамбула...
 Нудно мині на чужині!..
 Коля бъ ще не жинка,
 Та не дѣты, та ще, може,
 Два-три чоловіка,
 Люде щирьи-бо наши
 Задесеньци то же,—
 То пропасть було бъ треба
 Тутъ зъ нудьги давно вже!
 Вони тильки розважають
 Мене, якъ дитину,
 Мині згадують собою
 Нашу Україну.
 Якъ зїдемо до купоньки,
 Видъ серця видляже!
 Намъ здаѣтця, що мы въ лузі,
 Надъ Десною нашій...
 Забуваємъ лыху долю;
 Думка думку гонять;
 Ниби зъ братомъ та зъ сестрою
 Серденько гомонять...
 Отъ, здаѣтця, передъ нами,
 На горі, пидъ гаємъ
 Ридне село, якъ макивъ цвѣтъ,
 На сонечку сяє...¹⁾
 Ось и церкивъ, и кругъ неи
 Зибралась громада...
 А онъ... гень-гень... въ киньцѣ села
 Батькивська хата...
 Далій, въ полѣ, ледве видно,
 Дзвоньця Троѣцька,
 И хрестъ Спаса, и на згирьи
 Манастиръ Ёлецкій,
 И Ялощины дуброва,²⁾
 И курганъ высокій,
 Де колысь бувъ теремъ, кажуть,
 Дуже въ давни роки...
 И будынокъ за будынкомъ,
 И валъ, де, хочъ въ ночи,
 Старосвѣцькіи гарматы
 Такъ и зяють въ очи...
 То Черніговъ, де до школы
 Я ходывъ ще змалку.
 Ридни мои! Мині й теперъ
 Все за вами жалко!
 О, чи скоро побачитьця
 Намъ трапитця зъ вами?
 Чи вже тутъ мині й загинуть,
 Мижъ сими скалами?..
 Отъ-такъ-то мы, якъ зїдемо,
 Та поведемъ мову—
 Загаємось, забудемось;
 Серцю легше знову!

¹⁾ Село Шостовиця, въ 10 верствахъ видъ Чернігова. До Десны видъ ёго бильше не буде, якъ въ пив-верствы. Черніговъ видень, а ще виднійше, якъ злізешъ було на драбину, що приставлена до сгрѣхи. Кажуть навить, що часомъ въ селі чутно дзвинъ Троѣцькій, але мині не траплялось чути. Примітка автора

²⁾ Ялощиною называецця велька пуща въ Черніговомъ, верствахъ въ пяты, або й бльжше. Туды було насъ, школьныкы, водять гуляты літомъ. Красно, як теперъ згадаю! Примітка автора.

Не багацько насъ тутечка,
 Та живемъ, якъ братья:
 Дружка дружцѹ радъ виддаты
 Останьнѣе шматътѣ.
 О дь нъ—любо васъ згадаты
 Тутъ минѹ!—правдивый
 Українець! хто не гляне,
 Скаже: незрадливый!
 Украиньське щире серце,
 Украиньська мова
 Такъ и свѣтитця наскризь въ нимъ,
 Въ кожнимъ ёго словѹ...
 Люблю зъ нимъ про все згадаты,
 Що колысь бувало,
 Що ё теперь, чого нема,
 Якъ ёго не стало.
 Люблю їздыть въ гай зелений
 Лѹтомъ по опеньки,
 Кашу зъ саломъ варить, мовъ бы
 Мои Чумаченьки;
 Або блукать безъ дороги
 По гладкому полю
 На ёго жъ воронѹ парѹ,
 Мовъ шукаты долю;
 Або на почтовѹ трѹцѹ,
 Куды глядять очи—
 До Хотьна, до Нѹгина —¹⁾
 Скакать до пивночи...
 Чого? Може, пильне дѹло?
 Крый Боже! схопились
 Тильки такъ, що бѣ, бачишь, наши
 Дома не журились!—
 Другѹй—то нашъ соловейко,
 Нашої Вкраїны
 Дытя ридне, незопуте,
 Чумаць на чужинѹ...²⁾
 Люблю зъ нимъ я розмовляты
 Про край нашъ далекий,
 И про нашу давню славу,
 Що лягла навѹки!
 Серцю нудно часомъ стане—
 Винъ намъ заспѹвае
 Нашу пѣсьню украиньську...
 И серденько грае!
 Серце грае, забувае,
 Що воно въ чужинѹ,
 И смѣтця, якъ смѣялось
 Колысь въ Украинѹ!—
 Трейтѹй... нѹ вже, выбачайге!
 Бильшь нема некого!
 И за тихъ що ночи нышкомъ
 Я дякую Богу—
 Що бѣ не чулы чужи люде,
 Часомъ не сказалы:
 Скільки вовка не кормиты,
 Все въ лѹсѣ поглядае!
 Нудно минѹ на чужинѹ!
 Не розважу туги!
 Жинко моя! дѹтки мои!
 И вы, мои други!

Ходѹмъ звидсиль до Чумакивъ,
 Посядемо зъ ными
 Надъ Десною, надъ быстрою—
 Тамъ мы мижъ своїми!
 Послухаемъ тоѹй пѣсни,
 Що Чумаць спѹвае,
 Старый, сывый неборака—
 Винъ бильше насъ знае.
 Довго живъ, блукавъ по свѣту,
 Якъ мы бачъ блукаемъ..
 Чуѣте, якъ винъ гукае
 Пидъ зеленымъ гаемъ?
 Отъ, надъ кобзою своєю
 Схилывъ стару спину,
 Та выпѹвуе про нашу
 Ридну Украину.
 Стѹй! стѹй! годи сумоваты
 На чужому полѹ!
 Не безъ милости Бигъ, кажутъ,
 Козакъ не безъ доли!
 Ось слухайте, намъ зъ Киѣва
 Яка пришла чутка:
 Поѹдемо въ Украину
 Може, хутко, хутко!
 Ой, спасыби, мѹй батечку,
 Наш ты Отамане,
 Що вызволышь мене звидсиль,
 Де я стратывъ марно
 Стыльки рокивъ, ще й найкращихъ
 Зъ життя мого, може!
 Нехай Бигъ тобѹ виддячить
 За мене й поможе!
 Тильки не зрадь, соколыку,
 Мѹй голубе сызый!
 Не зрадь мене, якъ зрадылы
 Такъ недавно инши—
 Що по губахъ помазалы,
 Ажъ серденько грало,—
 Та по усахъ текло тильки,
 А въ ротъ не попало!
 Бо якъ зрадышь, тогдѹ мене
 Зведешъ въ пекло зъ неба:
 Въ мене тильки и надѹи
 На Бога й на тебе!

II.

Сонъ.

Чорна хмара видъ заходу
 Усе небо крые;
 Вѹтеръ вѹе, степъ широкѹй
 Кругъ мене сынѹе.
 Въ лѹпши часы любивъ колысь
 Я степы такѹи:
 Въ ныхъ провѹвъ я въ Запорижьѹ
 Лѹта молодѹи.
 Любо, мило—якъ згадаешъ—
 Кругомъ обернутысь!
 Нищо ока не зпиняе,

¹⁾ Хотьнъ — невеличке повѹгове мѹсто, на тѹмъ боцѹ Днѹстра, якъ-разъ на бѣрезѹ, у 20-ты верствахъ видъ Каменьця-Подольського: то уже Бессарабѹя. — Нѹгинъ — село въ 18-ты верствахъ видъ Каменьця, перша почтова станѹцѹя по Киѣвському шляху. Примѹтка автора.

²⁾ Мы такѹи справди зовемо ёго Чумакомъ за ёго гарни чумацьки пѣсьни, що часомъ намъ аливае, и за щире, просто чумацьке серце. Примѹтка автора.

Ни нащо наткнутись!
 Летить зь вітромъ навзапуски—
 Хто кого обгонять?
 Не спиткнетця кинь, и вітеръ
 Насъ не перегонять!
 Але теперъ на серденьку
 Чогось смутно стало,
 Якъ я вѣхавъ въ степъ широкій,
 Та кругъ себе глянувъ...
 Гладко, пусто, сумно всюды!
 Придивитись треба,
 Що бь побачить гай далеко,
 Мовъ на краю неба.
 Середъ степу чисте поле:
 Знать, недавно вкрылы
 го свѣжи та високи,
 Безъ хрестивъ могили!
 Видно, все село въ ныхъ лягло!¹⁾
 Мовъ въ лыху заразу,
 Якъ бы вчора, насыпалы
 Ихъ люде видъ разу!
 И кругъ ихъ души живои
 Нехто не побачить,
 Тильки вороны надъ ними
 Летають та крячуть!
 Тильки вовки голодныи
 Сыру землю рыють:
 Чують трупы ляцьки свѣжи
 Пидъ нею и—выють.
 Страшно глядѣть на те поле²⁾
 Широке та гладке!
 Де Залѣзнякъ пройшовъ зь вѣйськомъ,
 Де йшли Гайдамаки—
 Земля кровью облылася,
 Нывы полягалы,
 Цѣлы села и мѣстечки
 Могилами стали!..
 Але бура зирвалася,
 Зь коня такъ и валить:
 Блыскавиця поре хмары—
 Такъ очи и палить;
 Гримъ зь киньця въ конецъ гуркоче
 По темному небу;
 Дорщъ полывся якъ изъ ведра...
 Десь сховатись треба...
 Де жь, у полѣ?.. хйба статы
 За яку могилу?
 Що жь вона минѣ поможе
 Пидъ такую сылу?
 А! онъ, одынъ на все поле
 Дубъ стоить высокѣй...
 Тамъ прихилюсь: и я теперъ,
 Якъ винъ, одынокѣй!
 Ставь пидъ дубомъ; пустывъ коня
 Травицю шипаты,
 А самъ прилигъ... Думка думку
 Пишла обганяты...
 И згадавъ я свою милу

Ганнусю... ридненька
 Седить вона въ киньцѣ стола,
 Сумуѣ серденько.
 Ввійшовъ батько, сѣвъ на лавцѣ...
 «Чого зажурилась?»
 — Нема мого Ивасенька!—
 И слизка скотылась
 На тѣ щички румьяненьки,
 Ягидки повненьки,
 Що я такъ ище недавно
 Цѣловавъ любенько...
 Гляжу въ поле,, на могилы...
 Серце зашимѣло...
 Схилывсь къ дубу головою;
 Въ очахъ потемнѣло...
 Бачу: крукивъ страшна сыла³⁾
 Пиднялась пидъ хмары;
 Въ кигтяхъ очи, кистки людзьки,
 Що не доклѣвалы...
 А тутъ—вовкивъ цѣле стадо
 На мене несетця;
 У зубахъ ихъ свѣжи трупы;
 Кровъ зь ныхъ чорна льѣтця...
 Де подѣтись? Якъ втѣкаты?
 А втѣкаты треба!..
 Ажъ гулькѣ... видкиль ни взялася,⁴⁾
 Мовъ плюснула зь неба—
 Стара баба, гидка, бридка,
 Безуба, курноса,
 Горбъ на спинѣ, вся въ морщинахъ,
 Ще й простоволоса...
 Може, вѣдьма нечистая?
 «Згинь, маро, видъ мене!»
 — Не цурайся, мѣй соколе!
 Се мѣсце свѣячене:
 Залѣзнякъ ёго покропивъ
 Замѣсть воды — кровью...⁵⁾
 Що жь, якъ тхиръ, дрижишь, небоже?
 Рушай хочъ за мною!
 А то якъ разъ достанесся
 Вивкамъ на вечерю...
 Дывись: отъ-отъ розшарпають,
 Мовъ яку тетерю!—
 И кистлявыми руками
 Вцѣпилась за мене;
 Тягне вгору... «Провалыся,
 Вѣдьмо навижена!»
 Гляжу: я вже вишше дуба...
 Духъ свѣятыи зо мною!
 Вышше... вышше... вже пидъ хмары...
 Пиднявся зь ягою...
 Чорни круки у погоню
 Махнулы за нами...
 Де тамъ!.. внызу, якъ комары,
 Мрѣють пидъ ногами.
 Орель сызый довго гнався,
 Поки выбивсь зь сылы;⁶⁾
 Але й той умахався
 И опустывъ крыла.

1) У вид. 1864 р. — «Видно, все село тутъ лягло!» Б. III.

2) Там же — «Страшно глянуть на те поле». Б. III.

3) У вид. 1864 р. — «Бачу: крукивъ темна сила». Б. III.

4) У вид. 1864 р. — «Ажъ гулькѣ... звѣдкѣль нѣ взялася»... Б. III.

5) Підкресленнямъ зазначено рядки, заборонені цензурою у вид. 1864 р. Б. III.
 У вид. 1864 р. — «Поки була сила» Б. III.

„Сонъ Запорождя“

(до пісні III, розд. II).

Малюнок Затиркевича з рукопису „Чумаки“.

Вже ни звiзды недалечко,
 Мiсяць червонiе,
 Сонце пече зверху мицно,
 Знизу вiтрикъ вiе.
 Пидо мною царства, панства,
 Мора, степы, горы...
 И мижъ ними Украина...
 Скажешъ—на просторi?
 Нi, здавили риднесеньку
 Зъ усiхъ сторинъ зрадни
 Рвуть, клюють iи сусiде.
 Якъ вороны жадни...
 Тамъ широка та глыбока
 Середъ неи яма;
 На краю тоiи ямы
 Вона, наша мама,
 Наша ридна Украина—
 Руки заламала...
 «Породыла — каже — дiтокъ,
 Лучче бi ихъ не мала!
 Моя сыло! моя славо!
 Я васъ пережила?
 Дiты мои, квiты мои!
 Се моя — могила!»¹⁾

— Ныжше, бабо!—кажу вiдъмi:
 Нечого не бачу.
 Спустысь трохи! несы мене
 Надъ землю козачу.—
 Села, мiста и мiстечки...
 Якъ вi нихъ сумно, пусто!
 А давно жъ ище бувало
 Тамъ такъ повно, густо?²⁾
 Отъ, и наше Запорижье...
 Бiють пороги збоку,
 Якъ и перше; Днiпръ гуляе
 Ясный та широкiй.
 Сiчь мовъ дрiмле; кругъ куренивъ
 Щось мало маячить;
 Ледве де-де козаченька
 Тамъ око забачить.
 Всi поланки вi степахъ сумны,
 Що сумно й глядiты!
 Тильки трохи й ворущатця
 Дiвчата та дiты.
 Ось и моя стара ненька
 Вi вiкно выглядае.
 Тяжка думка, якъ гадына,
 Серце облягае...
 Молись Богу, моя маты!

¹⁾ та ²⁾ Пiдкресленням зазначено рядки, забороненi цензурою у виданнi 1864 р. Б. III.

Винь одынь лышь скаже,
 Чи вернетця сынъ твій зъ поля,
 Чи въ чужині ляже?
 А на Кієвській Вкраині
 Пекломъ все палає;
 Бьє поломьє зъ усіхъ киньцивъ,
 До неба сягає.
 Запорожци й Гайдамаки
 Гуляють на славу:
 Чинять свою останнюю
 Козацьку розправу¹⁾
 «Далій, далій, бабусеньку!
 Неси мене хутко
 Туды—чуєшь—де всі наши...
 Тамъ спустыся, любко!»
 И на ласковеє слово
 Вѣдьма зласковѣла;
 Надъ лѣсами, надъ горами
 Вона полетѣла.
 Ныжше, ныжше... все виднѣйше,
 Куды не дывлюся...
 Отъ, Чигиринъ пидо мною:
 Тамъ моя Ганнуся!
 Бачу: ходыть по садочку,
 Головку склоныла...
 «Сюды, сюды, хочъ на часокъ,
 Бабусеньку мила!
 Тильки ии поцѣлюю,
 Притысну до серця!»
 — Було першъ того бажаты!—
 Вѣдьма озоветця:
 Першу волю я вчиныты
 Твою мусыть мала.—
 Далій, далій полетѣла,
 И спускатысь стала.
 Чи то Канивъ, чи Лысянка,
 Чи инше мѣстечко—
 Не скажу вамъ; коло ёго
 Тече мала рѣчка—
 Може, Тясминъ або Такичъ.²⁾
 Надъ нею будынокъ,
 Мовъ манастыръ якій дужій,³⁾
 Й багацько хатынокъ.
 Кругомъ стѣны высокіи;
 На стѣнахъ гарматы;
 Двиръ широкій, а народу
 Повень двиръ и хаты.
 Тутъ-то вѣдьма мене тыхо
 На землю спустыла;
 Сама зныкла, мовъ свѣтова
 Мара—вража сыла.
 Дывлюсь: Ляхивъ-панивъ повно

Въ велькій свѣтлицѣ;⁴⁾
 Пьютъ, гуляють, крутятъ усы,⁵⁾
 Їдять паляныци.
 «Стій же, вража бабо!» думавъ
 Я самъ собѣ мовчки.
 Але нічого робиты—
 Притулывся въ куточку.
 Розглядаю по всій хатѣ...
 Крикъ, шумъ, мовъ въ шинку де
 Паны, пани и панянки,
 Слуги и всі люде
 Верещать: «Нехай приходять
 Сюды Гайдамаки,
 Тѣ холопы поганыи,
 Вкраиньськи собаки!
 На киль усіхъ посадымо—
 Зоры пощитаты!»⁶⁾
 Залѣзнякъ найпершій буде
 Пидъ небомъ скакаты...⁷⁾
 Ажъ ось—рипъ до ныхъ хтось въ хату,
 Высокій, поважный,
 Ниби козакъ якій, дужій,
 Плечистый, одважный.
 «Добрывечоръ!—каже панамъ:
 Бачця, мене звалы?»—
 — Хто ты такій?—«Я—Залѣзнякъ,
 Колы вы чувалы».
 Оттуть треба було бачить,
 Якъ Ляхи знімѣлы!
 Нехто слова не промовывъ,
 Мовъ всі камьянѣлы.
 «Що жъ то—каже—хлѣба-соли
 Не просыте гостя?»
 Одынь Ляхъ захопивсь за шаблю...
 «Постій, ваша мосця!
 Не хапайсь попередъ батька
 Въ пекло!—якъ приказка
 Каже.—Ще я зъ вами сяду,
 Колы ваша ласка.
 Посуньсь трохи, моя любко,⁸⁾
 Пани, чи панянка!»
 Налыває собѣ вина,
 Выпивъ разомъ шклянку.⁹⁾
 «А що жъ мині прислужитысь
 Нехто не йде въ ката?
 Гей!» ажъ стѣны задрижалы
 И затряслась хата...¹⁰⁾
 И сыпнулы Козаченьки,
 Якъ до улья пчолы...
 Крикъ, гвалтъ... «Змилуйтесь для Бога!»
 Всіхъ перекололы.

¹⁾ Підкресленням зазначено рядки, викреслені цензурою у виданні 1864 р. Б. III.

²⁾ Тясминъ и Такичъ — дві рѣчки: перша въ Чигирині, а друга у Лысянці, Кієвської Губернії. Примітка автора.

³⁾ У вид. 1864 р. — «Мовъ манастыръ превеликий
 И досить хатынокъ» Б. III.

⁴⁾ Там же — «Въ високій свѣтлицѣ». Б. III.

⁵⁾ Там же — «Бенкетують, крутятъ усы»... Б. III.

⁶⁾ У вид. 1864 р. — «Полічити зоры!» Б. III.

⁷⁾ Там же «Пидъ небомъ на сворі». Б. III.

⁸⁾ Там же — «Посуньсь трохи, трохи, моя пташко». Б. III.

⁹⁾ Там же — «Выпивъ повну шклянку». Б. III.

¹⁰⁾ У вид. 1864 р. — «Гуинувъ на всю хату»... Б. III.

Я очнувся ниби зь ляку,
 Змешавсь зь Козаками.
 По всіхъ куткахъ шаряють... гроши
 Выносять мешками;
 И будынокъ запалылы;
 Залізняка гукає,—
 И містечко зь усіхъ киньцивъ
 Стогне та палає.
 Розбрилыся по світлицямъ
 Яснымъ та великимъ
 Козаченьки-Гайдамаки
 Всюды зь страшнымъ крикомъ.
 Блыщать ножи свьяченни,
 Кровью накіпѣлы;
 Кучи трупивъ пидъ собою
 Вражихъ навалылы.
 Видъ світлици до світлици
 Бежу, самъ не знаю,
 Якъ бы чого въ тѣмъ будынцѣ
 Я й собѣ шукаю.¹⁾
 Бачу: схидци широкии...
 Пустывсь по ныхъ вгоры;²⁾
 Отъ, зибрався вже високо,
 На самы хоры...³⁾
 Самъ одынъ... нема некого...
 Озыраю стѣны...
 Збоку дѣры... видчиняю...
 Боже милосердый!⁴⁾
 Тамъ світлычка невеличка;
 На стольцѣ икона;
 Передъ нею блыщить лампа,
 И пани моторна
 На колѣнахъ, зь дытыною,
 Божу Матирь просыть;
 Слизъ не має, тильки очи
 До неї пидносять.
 А маленькая дытынка,
 Якъ янголькъ зь неба,
 Ощепирилась за шію...
 Чи й їмъ згинуть треба?⁵⁾
 Серце все заколотылось
 У мене видъ жалю.
 Дывлюсь на ныхъ... самъ не знаю,
 Що вчиниты маю?⁶⁾
 Якъ минѣ ихъ вратоваты?
 Де дѣты видъ нашихъ?⁷⁾
 А тѣмъ часомъ трещать викна,
 И полымѣ паше...

Ажъ гулькъ въ дѣры Гайдамаки...
 Кругомъ обступилы...
 «Стійте! стійте! бійтєсь Бога!»
 Кричу що є сылы.
 Не слухають... Паню й доньку
 На списы пиднялы
 И кинулы... у полымѣ.
 «Ай! ай!» закричалы.
 И я крикнувъ, и такъ мицно
 Вдаривсь головою,
 Що... прошнувся⁸⁾ зь того ляку.
 Гляжу: надо мною
 Зеленіє дубъ высокій,
 А кругъ мене поле,
 И мій конькъ вороненькій
 Пасетця на волѣ.⁹⁾

III.

Лысянка.

Вечорѣло. Вже Лысянка
 Була недалечко:
 Яблоновського то Князя
 Велике містечко —
 Якъ бы місто яке дуже,
 Багате та красне.
 Бачъ, якъ грає на будынкахъ
 Паньськихъ сонце яснє!
 Якъ полымѣмъ облыває
 Высоки стрѣлныци,
 И хресты, мовъ золотыи,
 Костѣла й дзвоныци!
 Грає, сяє, облыває —
 Ниби воно знало,
 Що въ останній разъ уже ихъ
 Бачило й витало!
 Князь-Господарь у Варшавѣ
 Бенкеты задає:
 Може за шапку Гетьманьську,
 Або й царську дбає;
 А тѣмъ часомъ обступилы
 Козаки Лысянку...
 Ще годына — и я зь ными
 Выпью добру шклянку!
 Мій вороний стрепенувся,
 Заржавъ пидо мною:
 Почувъ своихъ — и понисся
 Якъ вѣтеръ по полю.

¹⁾ Там же — „И собѣ шукаю“. Б. III.

²⁾ Там же — „А ну по ныхъ вгори“. Б. III.

³⁾ Там же — „Пидъ саміи хоры“. Писля цього рядка у вид. 1864 р. йдуть ще й такі рядки:
 „Туть ще краще, якъ на долі...
 Мовъ въ царськихъ палатахъ,
 Срібломъ, влогомъ такъ и сяє
 Рай та й тилькі. Тилькі пусто,
 Глухо, якъ въ могилі“. Б. III.

⁴⁾ Там же — „Збоку дѣры.. очиняю...—Боже ти мій милий!“ Б. III.

⁵⁾ У вид. 1864 р. — „Чи й їмъ гинуть треба?“ Б. III.

⁶⁾ Там же — „Що чинити маю“. Б. III.

⁷⁾ Там же — замість цього: „Ратовати, десь сховати —

Такъ куди жъ, та й якъ же? Б. III.

⁸⁾ Там же — „Що — прокинувся зь того ляку“.. Б. III.

⁹⁾ Там же після слів „пасетця на волі“ йде ще 16 рядків, що ними закінчується в рукописі розділ „Розлука“ з II пісні; при цьому останні 4 рядка з них мають таку редакцію:

„Довго ще кінця не чути
 Годі, годі. Скончу потім;

Пісні вамъ мові.
 Теперъ не до неї“ Б. III.

Гнйлы й - Такичъ¹⁾ загородывъ
 Дорогу видъ шляху...
 Даромъ Ляхи попалылы
 Мосты на нимъ зъ страху!
 Козаченьки не шукалы
 Ни мосту, ни броду:
 Прямо зъ берега крутого
 Шубовсть въ ёго воду.
 И я не мавъ довго думать
 Бресты по ихъ слѣду:
 Сѣпнувъ коня за уздечку,
 Та й по той бикъ ѣду.
 Сонце сѣло; все стемнѣло;
 Нищо не шиширхне,
 Хиба пташка, яка зъ куста,
 Зачувъ мене, пирхне.
 Чорна хмара надъ лысяньськи
 Насунула степы...
 О, багацько буде гриму
 На землѣ й на небѣ!
 Задрижить, застогне поле
 И красну Лысянку
 И самъ ворогъ не признаѣ,
 Може, завтра зранку?
 Залѣзнякъ тутъ, якъ той воронь...
 Жде винь, не диждетця,
 Колы брама залѣзная
 Ёму видомкнетця:
 Бо Лысяньськи Козаченьки
 Зъ нимъ у добрій згоди...
 «Отъ — гукнулы на всѣхъ киньцяхъ —
 Рушайте та й годи!»
 И ворота залѣзные
 Въ брамѣ надъ мостами
 Затрещалы, видчинылысь
 Передъ козаками...
 «Гвалтъ! гвалтъ!» — шляхта репетуѣ
 По всѣму мѣстечку...
 А тутъ — колы, вѣшай, палы,
 Швыряй ихъ у рѣчку! —
 Князь Смѣлянський гримить... ага!
 Забувсь вамъ сказаты,
 Що вже давно Залѣзнякъ
 Сталы называты
 Запорожци-Гайдамаки
 И всѣ наши разомъ
 Полковныкомъ Чигириньськимъ
 И Смѣлянськимъ Княземъ.²⁾
 Щожъ то — каже — темно дуже?
 Засвѣтѣть лышь свѣчку.
 И пишовъ огонь палаты
 По всѣму мѣстечку!
 Крикъ народу, гукъ гарматный
 До неба доходыть;
 Кровь тече; Лысянка стогне
 И ходоромъ ходыть!
 «Добре, хлопци! хвацько, дѣты! —
 Залѣзнякъ озався:
 А де жъ Комисаръ той чванный,
 Кучевській сховався?»
 — Осьде! дывись: пидо мною!
 Гукнувъ козакъ збоку:
 Добрый бувъ бы, якъ бачите,

Зъ ёго кинь, невроку!
 Дозволь, батьку, поѣздыты
 Ще на ёго спинѣ:
 Бачъ, якъ огиремъ гарцюѣ,
 Якій жупанъ сынѣй! —
 И ѣздылы, якъ на козлѣ,
 На нимъ Гайдамаки,
 Довго ёго мордовалы,
 Далысь ёму въ знаки.
 «А чи краще нашимъ було
 Пидъ тобою, хаме?»
 И на списы ёго взялы,
 Та й кинулы въ яму!

Хочъ зибралась тутъ ихъ сыла
 Велька доволи.
 Все загинуло в Лысяньцѣ!
 Трупы та руины
 Тильки й видны на улыцяхъ...
 Боже мѣй ѣдыный!..
 Залѣзнякъ въ будынкахъ паньськихъ
 Самъ господаруѣ:
 Ломить скрыни, бере добро,
 Важно порядкуѣ
 «Теперь — каже — гайда въ лѣхи!
 Сылы пидкрѣпляйте!
 Тамъ багацько вина й меду —
 Пѣйте та гуляйте!»
 И сыпнулы всѣ видъ ёго...
 Винь одинъ въ покою
 Промежъ трупивъ вражихъ стоить,
 Кива головою...
 И задумавсь сумно, сумно...
 Ажъ ось — шмигъ зъ-за плечи
 Ляхъ усатый, дужѣй, страшный
 По за ёго плечи,
 И тяжкою шаблюкою
 Замахнувся що сылы...
 Такъ бы черепъ ёму й рознѣсь
 На двѣ половины!
 Але мѣй свѣченый блыснувъ
 Въ руцѣ мой в пору —
 И Ляхъ гримнувся, якъ камень,
 Объ пиль головою...
 Залѣзнякъ взнавъ мене зразу.
 «Спасибѣ, Козаче!
 Видкиль вѣявся сей дьяволь?
 Изъ пекла неначе?
 Розквитаѣмось ще, може,
 За сю твою справу...
 Теперь ходѣмъ, выпѣмъ чарку
 За Козацьку славу.»
 Выкотылы зъ лѣхивъ бочки
 Зъ винами, зъ медами;
 Розставилы на улыцяхъ
 Столы все рядами.
 Цѣлу ничку пѣють, гуляють,
 Танцюють пидъ дудку.
 Залѣзнякъ черкнувъ доволи,
 Та й думаѣ думку...
 «Тутъ справилысь добре, хвацько!
 Бигъ намъ помигъ, дѣты!

¹⁾ Рѣчка Лысяньська. Примѣтка автора.

²⁾ Зъ тоѣи поры, якъ винь зруйновавъ Чигиринь и всю Смѣлянщину. Примѣтка автора.

Але...» и задумавсь мицно,
 Й не ставъ говориты.
 — Але?... нащо намъ те але? —
 Сотникъ Шило каже:
 Була - Церкивъ — передь нами,
 Якъ Лысянка, ляже.
 Тильки звелы. — «Ні, не треба!
 Тамъ наши Гетьманы;
 Якъ мы теперъ добували
 Славу для Украины;
 Тамъ ворогивъ нашихъ повно
 И війська багато:
 Тяжко буде їи взяты,
 Шкода зруйноваты!
 Пійдемъ далій... въ Уманьщину.
 Але...» — Що? не близько?
 Чи насъ, може, залякає
 Потоцького військо?
 Аже військо те Козаче,
 Нашого жъ болота... —
 «Правда... але тамъ є Сотникъ,
 Хвацькій Сотникъ — Гонга!
 Що твои всі бочки меду
 Передь тімъ ведерцемъ?..
 И винь, кажуть, Потоцькому
 Служить щирымъ сердцемъ...
 Бо й є за що: бувъ винь перше
 Ёго бачъ пидданымъ,
 А теперъ живе, якъ чутко,
 На всю губу паномъ.
 Не багацько такихъ голивъ
 На Вкраиньськимъ полі!
 Тильки дві, якъ крапли росы
 На пешанімъ морі!
 Отъ, колы бъ намъ того Гонту
 На свій бикъ пидтяты,
 Хвистъ пиджалы бъ на всіхъ киньцяхъ
 Наши супостаты!
 Я бъ давъ ёму Уманьщину,
 И за першимъ разомъ
 Зробивъ ёго Полковныкомъ,
 Хочъ Уманьськимъ Княземъ...
 Що жъ? спитатысь... аже, кажуть,
 Спросъ біды не чинить!
 О, тогдї минї вся Польша
 Ворота видчинить!..
 Ходы сюды, мій Чупрыно!
 Надїя на тебе:
 Скачи заразъ въ Уманьщину,
 Бо то пильно треба.»
 Озвавсь до мене, и глянувъ
 Такимъ острымъ окомъ,
 Що пронызавъ наскризь сердце,
 Якъ ножемъ широкимъ.
 «Лысть до Гонты... може й буде
 Що ще зъ сєго жарту...
 Гей! каламаръ сюды дайте
 И паперу карту!»
 Сївъ, накрутивъ лысть чималый;
 Печать запоризьку
 Наліпивъ, якъ Отаманамъ
 Трапляєтця въ війску,
 И Грамоту золотую

Загорнувъ зъ нимъ разомъ,
 Та й виддавъ минї на руки,
 Съ козацькимъ наказомъ:
 Куды и що и якъ и де —
 На всяки випадки.
 «Гляды жъ минї, справся добре!
 Рушай без оглядки!»
 А я Князю Смілянському
 Въ поясъ поклонився,
 Сївъ на коня, и въ дорогу
 Зновъ одынъ пустывся.

IV.

Умань.

Вся Захидня Украина
 Тяжко засмутылась:
 Де пройшлы вже Гайдамаки —
 Пусткою зробилась;
 Де зъявилысь — вся палає,
 Въ крові затопає,
 Де ихъ не було ще — доли
 Такои жъ чекає...
 Нема кому бороныты,
 Порадоньки даты!
 Король раднийши бъ, та й ёго
 Гнуть Конхведераты.
 Війська трохи, та и те ще
 Зрадне вередує;
 А магнацьтво въ усъ некому
 Звичайно не дує.
 Шляхта гине: и злыха
 Топчуть Гайдамаки —
 Бо вона жъ-то чванна й далась
 Найбільшъ нашимъ въ знаки!
 Непорадна годинойка
 Для неи настала:
 Нїгде дїтысь! вона въ мїста,
 Якъ галычъ злетала —
 Що бъ тамъ разомъ бороныты
 Свой ляцьки кости;
 Але й тамъ їй стелють хвацько
 Незваннї гости!
 Умань крїпка, Умань славна,
 Найкраснїйше мїсто...
 И волость простягалась
 Верствъ трохи не зъ двїсти.¹⁾
 Давно, якъ нашу Украину
 Ще бралы магнаты,
 Захопивъ и Потоцькій
 Въ свои грапськи лапы.
 Мїста кращого въ тимъ краю
 Дармо и шукаты:
 Що тамъ каменныхъ будынкїв!
 Яки тамъ палаты!
 Що тамъ добра зъ усїхъ киньцивъ
 Лылось и лягало!
 Яки сады, яки поля
 Вітромъ колыхало!
 Яки школы тамъ збудовавъ
 Грапъ для Унытивъ,
 Для найзлїйшихъ на всїмъ свїти

¹⁾ У рукописові цей рядок виправлено олівцем на такий:
 „Верстовъ може зъ двїсти“. Б. III.

Нашихъ супостативъ!
 Шистьдесятъ тамъ посесоривъ
 Гнело народъ божій —
 Колясь волний, украиньській —
 Та драло зъ нихъ кожи.
 Самъ Потоцькій въ Христынполѣ,
 Якъ сыръ въ маслѣ, плюха;
 Винъ Короля й знать не хоче,
 Не тильки не слуха.
 Та й що Король?.. винъ бильшь ёго
 Маѣ сылы й воли
 И на Сеймахъ у Варшавѣ
 И на ратнимъ полѣ.
 А що бъ часомъ якій ворогъ
 Не смѣвъ верховодить,
 Полкъ козацькій зибравъ хвацькій,
 Та ёму вже й годить.
 Своимъ коштомъ свое вѣйсько
 Годуѣ, вдягаѣ;
 Воно ёму щиро служить,
 Умань зберегаѣ.
 Въ тимъ полку Обухъ Полковникъ;
 Але теперъ править
 Цѣлымъ полкомъ Сотникъ Гонта —
 Винъ-то ёго справить!
 Бо здатнѣйшій видъ Обуха,
 Розумный, одважный,
 Дужій, жвавый и проворный,
 Хочъ куды, такъ важный!
 Якъ гукне, то цѣле вѣйсько
 Его въ полѣ чуѣ,
 Коля бѣтъця зъ ворогами,
 Або такъ гарцюѣ.
 Самъ Потоцькій ёго любить,
 Якъ ридного сына,
 И для ёго не жалѣѣ
 Ни нывы, ни млына.
 Женывъ ёго, хочъ примусомъ,
 Хочъ на католичцѣ,
 Але давъ село въ приданне
 И дукативъ барильце.
 За те жъ Гонта ёму й присягсь,
 Якъ батьку, служити:
 Винъ за грапську славу готовъ
 Душу положити.
 Отъ сюды-то, въ сю-то Умань,
 Шляхта налетѣла
 Зъ усѣхъ киньцивъ Уманьщины,
 Та тутъ и засѣла.
 Младановичъ, шляхтычъ можный,
 Комисаръ Уманьській, ¹⁾
 Зибравъ раду, якъ боронить
 Ниби кутокъ паньській,
 А бильшь души свои ляцьки
 Та пухнату морду.
 Що кровь нашу неповинну
 Смоктала, якъ воду.
 И рѣшили: на стрѣлныци
 Стягнуты гарматы.
 ...А Обухъ за Умань мусить

Весты полкъ козацькій
 Насупротивъ всѣй ватази
 Лыхій Гайдамацькій —
 Що бъ не пустить Залѣзняка
 На нывы Уманьськи,
 Не дати ёму ихъ топтаты,
 Палить села паньськи.
 Обухъ зибравъ своѣ вѣйсько,
 Въ походъ снаряжаѣ;
 Гонта строить та муштруѣ,
 Бо клепку въ тимъ маѣ;
 Облетѣвъ, якъ соколъ сызый,
 Кожну сотню хвацько;
 Розмовлявъ недовго, але
 Широ, покозацьки,
 И стягнувъ на ланъ широкій,
 Де стоять костелы; —
 А Костецькій, ксѣндзь найстаршій
 Зъ Базыляньській школы,
 Сказавъ мову пышну, довгу,
 Щобъ духу придаты:
 Якъ правдывый воинъ винень
 За пана вмираты!
 Благословивъ, и полкъ выйшовъ
 По широкиимъ шляху;
 А въ Уманѣ стало сумно
 И все повно страху.
 Дни проходятъ; тыждень, другій
 И третій минаѣ;
 Зъ полку вѣсти ниякои
 Въ Уманѣ немаѣ.
 Що день шляхта зъ вѣжъ высокихъ
 Оглядаѣ поле:
 Тамъ все тыхо, пусто, сумно,
 Ниби жде недоли.
 Тамъ некого не побачишь,
 Тильки вѣтрыкъ дыше
 И колосьсѣ нывъ широкихъ,
 Якъ хвыли, колыше.
 На четвертый тыждень, глядять,
 Изъ-за гаю скаче
 Козакъ якийсь... «Може, зъ вистѣтю
 Видъ Гонты, Козаче?
 А може, то передовой,
 Що бъ знакъ тильки даты,
 Що вже блызько Гайдамаки?..
 Хто жъ то може взнаты?»
 У всѣхъ на думцѣ, та нехто
 Не розъзываетъ рота...
 Отъ, пидѣхавъ до будынка...
 Стукъ, стукъ у ворота...
 «Видчинить! нащо замкнулись?
 Хутко! чого стали?»
 Я видъ Грапа зъ Христынполя —
 Чи вже жъ не пизналы?»
 Очумалысь трохи зъ ляку,
 Якъ ёго зачулы.
 И ворота козакови
 Заразъ видомкнулы.
 Козакъ вѣхавъ, шапку знявши,
 На двѣрь Комисарьській;
 Скочивъ съ коня, и подаѣ
 Зъ пазухи лысть Грапській.

¹⁾ Те жъ саме, що Губернаторъ. Примѣтка автора.

Младановичъ трохи смутывсь,
 Лысть перевертає;
 На Костецького поглянувъ,
 Та усомъ моргає.
 «Лысть до Гонты... Шкода, хлопче!
 Гонта мусыть буты
 Десь далеко... въ насъ про ёго
 Нечого й не чуты.
 Сподіваємось, що скоро
 Вернетця додому;
 Тогдї сей лысть—скажешъ Грапу—
 Я самъ виддамъ ёму.»
 И пишовъ въ свои свѣтлыци...
 Жинка выбегає;
 «А що пишуть зь Христынполя?»
 У ёго пытає.
 Що? дурныця! Грапъ сказывся,
 Якъ я теперъ бачу:
 Лысть до Гонты... а я, що жъ то,
 Ничого не значу?»
 Ксєндзь Костецькій глядыть пильно,
 Закусывши губу,
 На той лысть, и промовляє:
 «Се минї не любо!
 Воно можна бь... чому жъ и нї?..
 Грїхъ на душу взяты;
 Тильки треба хитро, мудро,
 Та лысть прочитаты».
 Сїлы... вертять ёго въ рукахъ...
 Ножичокъ маленькій
 Пидрїзає... розвернулы...
 Еге! щось довгенькій!
 И читають... кожне слово
 Якъ рожномъ ихъ коле,
 Що Грапъ сыпле таки ласки...
 Гонто, мїй соколе!—
 Пише — теперъ всю надїю
 На тебе складаю.
 Ты одынъ до мене ширый,
 Вїрно служишь — знаю;
 За тежъ въ Уманї тебе я
 Надъ всїми поставлю,
 Чого хочешъ — грошей, добра,
 Все тобї доставляю.
 Тильки бороны ты Умань
 Шаблею своєю;
 Не дай, Гонто, Гайдамакамъ
 Глумитысь надъ нею!¹⁾
 «Ого!—каже Ксєндзь лукавый:
 Се недобрымъ пахне!
 Гляды, якъ разъ холопъ Гонта
 Въ Комисары бахне,
 Та нашими жъ головами
 Орудувать буде...
 — Нї, не дижде! доки живу,
 Сєго не добуде!—
 Довго ще читалы, але
 Нышкомъ, бо боялысь,
 Що бь хто часомъ не пидслухавъ,
 На ухо шепталысь,
 Розбиралы та радылысь,
 Поки замовчалы,
 Лысть зложили, якъ бувъ перше,

Та въ шахву сховалы.
 Тильки мїсяць чувъ и бачивъ
 Тутъ ихъ у виконьцю:
 Хиба винъ усе перекаже
 Козацькому сонцю!

V.

Зрада.

Чутка ходыть по Уманї,
 Росте, виростає;
 Хочъ—видкиль вона взялася—
 Нехто не питає...
 Перше шляхта дружка дружцї,
 И то тыхо, глухо,
 Озыраючись вьоколо,
 Шептала на ухо;
 Потимъ зь лякомъ на все мїсто
 Заревїла въ голосъ,
 Такъ що душа ввїйшла въ пяты
 И дыбомъ ставъ волосъ:
 «Зрада! зрада! Гонта грапськи
 Ласки забуває—
 Пристає до Гайдамакивъ
 И полкъ намовляє...»
 Хто вынись такую притчу?
 Видкиль таки вїсти?
 Бачця жъ нехто не прїїздывъ,
 И всї булы в мїстї!
 Хто жъ доносить?.. Про те править
 И самъ Ксєндзь-добродїй:
 «Дивно минї, та ще й дуже!
 Але такъ, та й годи!
 Отъ, Грапъ нагрївъ и выкохавъ
 Въ пазусї гадюку!
 Хто бь подумавъ, що выкине
 Гонта такую штуку?»
 — Може, кажуть, ще неправда!
 Може, то злослымый,
 Завидющїй ворогъ вынись...
 Гонта незрадлывый.—
 «Голосъ людзькій — голос божїй, —
 Младановичъ каже:
 Спитайсь, всякій на Уманї
 Про те тобї скаже.
 Моє серце ниби чуло,
 Якъ глядївъ я зблызьку,
 Коло винъ выходывъ зь мїста
 При нашому вїйську:
 Якъ винъ радъ бувъ! Якъ блыщалы
 Ёго зрадни очи—
 Якъ у вовка, що блукає
 Коло хлїва въ ночи!
 Якъ винъ шаблю свою тыснївъ
 Рукою у боку,
 И понисся, мовъ нечистый
 Духъ, попередъ полку!
 Нащо було такую волю
 Нам ёму даваты?
 Ёго бь треба на припонї
 Край себе держаты».
 — Мудрый, кажуть, Ляхъ по шкодї!
 Библейська простота!

1) Пидкреслення автора поеми.

Коней злодій вививъ, тогдѣ
 Винъ замкнувъ ворота!
 Такъ и мы теперъ за Гонту...
 Ксѣндзъ озвався знову:
 А бачили, що винъ робивъ,
 Якъ я казавъ мову!
 Яки мины показувавъ!
 Усь крутивъ до уха;
 А минѣ жъ тогдѣ здавалось,
 Що винъ широко слуха!
 Але пизно теперъ, кажу,
 Про те споминати!
 Треба думати-гадати,
 Що робити статы?
 Якъ бы я бувъ Комисаромъ,
 Я вчинивъ бы отъ що:
 Заразъ гоньчивъ на всѣ киньци
 Пославъ бы... а про що?
 Не про Гонту; бо колы винъ
 Хоче справди зрадыть—
 Не послуха, схаменетця,
 И лихо спровадыть!
 Тогдѣ й воронъ нашихъ кистокъ
 Не поносыть блыжше!
 Тогдѣ буде лестъ останья
 Видъ першой гирше!¹⁾
 Треба такъ тутъ ухитрытысь,
 Щобъ не дати и знаку,
 Що мы знаѣмъ вже про ёго
 Зрадлыву недяку...
 Треба гоньчивъ на всѣ киньци
 Видправити ризно,
 Що бъ найшли нашъ полкъ конечно,
 Колы ще не пизно;
 Що бъ всѣмъ Сотныкамъ звелѣлы
 До мѣста прибуты
 Якъ найхутчѣйше на раду,
 Що тутъ маѣ буты...
 Тогдѣ... тогдѣ побачимо,
 Що маѣмъ чиниты!
 Абы тильки намъ ворога
 Сюды заманыты!
 Младановичъ стынснувъ мицно
 Костецькому руку;
 За сю важну та розумну
 И шири науку;
 Радъ бувъ такъ, якъ бы звалывъ тутъ
 Зъ плечей цѣлу гору;
 Щось шепталысь, усмѣхнулысь,
 Та й пишы до двору.
 И гоньци вже поскакалы
 По шляхамъ Уманьськимъ.
 Комисаръ зъ Ксѣндземъ засѣлы
 У будынци паньськимъ.
 Цѣлу ничъ тамъ все радылысь;
 Сонъ знемигъ вже вранци...
 Такъ ихъ сонце и застало
 За столомъ на лавцѣ.
 Прискакалы три Сотныки
 И три Асаулы.
 Гонта думавъ, що на пыльне
 Ихъ дѣло клыкнулы;

А тѣмъ часомъ велять зибрати
 Тильки завтра до дня
 Всю громаду на пораду—
 Чому жъ не сѣгодня?
 Ще высоко ясне сонце—
 На що часъ теряты?
 А безъ Гонты полкъ, якъ крѣпость
 Въ степу безъ гарматы!
 Зійшлась шляхта въ двирь широкой
 Поглядѣть на ёго:
 Винъ веселый, смѣлый, жвавый,
 Не знаѣ ничего;
 На всѣхъ глядыть такимъ яснымъ,
 Такимъ щирымъ окомъ;
 Всѣхъ витаѣ, розмовляѣ,
 Якъ бы то нарокомъ.
 Нѣ, не зможе зрадныкъ въ очи
 Такъ глядѣть, якъ Гонта!
 Хиба прикинувсь? Чи вже жъ винъ
 Хитрѣйшій видъ чорта?
 Що жъ Комисаръ такъ насупивсь,
 Якъ пѣвень цыбатый,
 И туляѣтця видъ Гонты
 Зъ хаты та до хаты?
 Ниби дѣла такъ багацько
 Теперъ маѣ въ дому?
 Чому жъ лысту Потоцького
 Не виддаѣ ёму?
 Ксѣндзъ Костецькой выступаѣ
 Передъ Гонту зъ кругу,
 Заикаючись говоритъ:
 «Прѣйми не въ наругу...
 Намъ сказалы, що ты, Гонто,
 Змѣнивъ своему слову,
 Пристаѣшь до Гайдамакивъ,
 Ведешъ зъ ними мову...
 Мы не ймемъ, якъ бачишь, вѣры:
 Певно, намъ збрехалы...»
 — Замовчи, Ксѣндзѣ! — гукнувъ Гонта,
 Ажъ всѣ задрижалы.
 И сѣмъ, правда, винъ задрижавъ,
 Шаблю въ руцѣ стынснувъ,
 И на ксѣндза поблѣдлого
 Гнѣвнымъ окомъ блыснувъ...
 — Що ты сказавъ, Ксѣндзѣ лукавый?
 Я... зрадныкъ?.. я?.. Богу
 Дякуй, що ты живъ остався
 Ище пился сѣго!—
 «Не гнѣвися, пане Гонто!—
 Ксѣндзѣ, очнувшись трохи,
 Промовляѣ: мы такъ чулы;
 Але мы не плохи;
 Мы не вѣримъ, мы всѣ знаѣмъ,
 Що ты щирый слуга
 Вельможного Потоцького,
 Твого пана й друга...
 Намъ доносять...»—Хто доносыть?
 Вкажѣть ёго, братци!
 Я розибью ёму черепъ,
 Якъ лыхій собацѣ!
 А тобѣ, Ксѣндзѣ, руду морду
 Вмыю ёго мизкомъ!
 Такъ на сю-то раду вы насъ
 Розлучилы зъ вѣйскомъ?—

1) Слова зъ Святого Ёвангелья. Примѣтка та підкреслення автора.

«Ні, далиби! не гнівися!
 Се такъ прійшлося къ слову.
 Я замовчу, колы такъ ты
 Принявъ мою мову.
 Намъ доносять...» — «Хто доносить?
 Кажи... а то, чуєшь?
 Зь головою въ пекло, къ чортамъ,
 Якъ разъ помандруєшь!—
 Може бь справди Ксєндзъ заазятыи
 Обмывъ кровью рыло,
 Колы бь шляхта ёго хутчій
 Собою не вкрыла.
 Младановичъ тутъ надійшовъ:
 «Годи, каже, буде!
 Ксєндзъ выхопивсь, якъ зь-пидь
 лёду,

Що бь зибралысь люде.
 Чи ше мало, пане Гонто,
 Намъ клопить и туги?
 Завтра рада наша просыть
 Твоєи прислуги!»

Ничь темная; за хмарою
 Місяця не видно.
 Седыть Гонто в своїй хаті.
 «Якъ тобї не стыдно!—
 Жинка каже:—ты на Ксєндза
 Такъ озлывся дуже,
 Що й сонъ тебе не бере вже,
 Й на мене байдуже!
 Видпочинувъ бы хочъ трохи;
 Годи сумоваты!
 Ось ходїмъ-лышень зо мною
 Та ляжемо спаты!
 Сама слала постїль мьяхкв.
 Мій орле, для тебе:
 Ты сєгодня такъ зненацька
 Впавъ неначе зь неба.
 Бачить тебе, моє серце,
 Й не гадала зранку...
 Ой, знудылась по тобї я
 Тяжко, мій коханку!..
 Колы бь знала, по дїтей бы
 До школы послала:
 Хочъ бы глянувъ на ихъ батько—
 Якъ ихъ выкохала!»
 И ластыця коло ёго,
 Якъ ластивка тая:
 Чи справди такъ ёму рада,
 Чи такъ тильки вдає?..
 Але Гонто сумно глянувъ
 На неї зь-пидь лоба...
 «Иды—гримнув—колы хочешъ,
 Спи, ляцька утроба!
 А за мене не турбуйся...»
 И махнувъ дукою.
 Католичка вийшла зь хаты
 Зь злостью и зь журбою.
 Седыть Гонто. Его серцю
 Легше стало трохи.
 Думку думає глыбоку,
 Та усь крутыть довгій.
 Ксєндзъ проклятыи налїгъ ёму,
 Якъ камень, на душу.
 «О, ёму за сюю справу
 Я виддячить мушу!»

„Зрада“.

Малюнок В. О. Треніна (до пісні III, розд. V)
 з рукопису „Чумаки“.

Ажъ ось... глядыть: дверы тыхо
 Шатнулысь зненацька...
 Изь-за дверей показалась
 Чупрына Козацька...
 «Хто тамъ?..» — Цсь... — До губы палець
 Приложивши, входыть,
 И ни шамне, Козакъ въ хату,
 Ледве переводыть
 Духъ, мовъ зь ляку... «Ты самъ, Гонто?»
 Пошепкомъ питає;
 Озыраєтця по хатї...
 «И жинки немає?..»
 — Хто ты такїй? Чого треба?—
 «Тыхо, батьку, тыхо!
 Я прійшов тобї сказаты,
 Що жде тебе лыхо;
 Що сюю ничь шляхта хоче
 Напасты на тебе
 И погубыть, колы самъ ты
 Не вызволышь себе...»
 — Отъ що!.. А ты якъ знаєшь,
 Мій добрый козаче?—
 «Не питайсь, бо буде пизно...
 Хтось свиснув неначе?..
 Чуєшь?..» — Може, по улыцї
 Хто зь шинку мандрує...—
 «Нї, нї! сей свисть тобї, Гонто,

Не добро віщує...
 Скажу тильки: вась вызвали
 Не на раду, брацьку;
 А що бь зь світу звесты твою
 Голову козацьку...
 Комисарь та Ксєндзь на тебе
 Звели чорну славу
 За ширость до тебе грапську
 И пріязнь ласкаву.
 Кинь за мїстомь осїдланый
 З козакомь чекає...
 Втікай хутчїй, батьку ридный!
 Чась даромь вplyває...
 О, не бався! йды за мною,
 Бо ничь невеличка!
 Не потурай навить жиньцї—
 Вона католичка!
 Вона й сынивь твоихь души
 Навякь погубила:
 Католичками у школахь
 Обохь поробила...»
 — Що? Якь? дїты... ка-то-лы-ки?...—
 «Такь, такь! Але о тимь —
 Не турбуйся, батьку ридный!—
 Усе знаєшь потимь
 Може, ще мала годинка—
 И вже пизно буде...
 Чуєшь, якь тынь кругомь трешить,
 Вь двирь ломлятця люде?..
 Туши світло, скачи вь викно...
 Вь городь, та за рїчку...
 А тамь—вь помичь визьмемь шаблю
 Та темную ничку!»

Годи, годи, Чумаченьки!
 На сей разь зь вась буде!
 А то стануть зь нась смїятись
 Усї добры люде.
 Скоро пивничь. Мїсяць ясный
 Заходьть за горы;
 Потемнїло кругомь вь лузї,
 Тильки бlyщать зоры;
 Тильки Десна широкая
 Передь нами сяє,
 И хвылями крутый берегь

Хлище-пидмыває.
 Завтра зрана ще намь треба
 Рыбы наловиты,
 Що бь було зь чимь солодкой
 Юшки навариты.
 Я ще спершку десь вамь сказавь,
 Хочь тогдї й на вдачу:
 Пїсьня довга, а киньця ий
 И доси не бачу...
 Ще далеко: Край Нїжина
 Скончу вже вь господи.
 А може, вамь надокучивь—
 Такь скажїть, то й годи.
 Онь бачь: Якимь уже дримле,
 Та й Петро куняє,
 А Даныло щось мурмоче—
 Може, мене лає...
 «Що ты, що ты, дїдусеньку?
 Ты нашь соловейко!
 Твоя пїсьня сонь прогонить,
 Веселить серденько.
 Спївай, спївай ии що дня
 Зрана до пивночи!
 Нехай довга, якь свїть буде...
 Мы слухать охочи.
 Твоя пїсьня—наша слава,
 Слава Украины!
 Такихь пїсень у нась мало,
 Нашь кобзарю милый!
 И мы ии нашимь дїтямь
 Будемо спїваты,
 Що бь вони, якь ты, спївали
 Нашимь унучатамь.
 Нехай по всїй Украинї
 Вона розильлєтця,
 Та надь нею орломь сызымь
 Изь вїку вь вїкь вьєтця!
 Нехай весь свїть ии слуха,
 Та знає про того,
 Хто ратовавь Украину
 И якь и видь чого?
 Нехай слуха, нехай знає—
 Мусьть зрозумїты,
 Що Украина—наша маты,
 Що мы—и дїты!

ОГЛАВЛЕНІЕ ПЕРШОИ КНЫЖКИ.

- Замїсть предмовы.
 Пїсьня перша. I. Теперь и Колысь. II. Ничь вь Чигиринї. III. Максимь Залїзнякь.
 IV. Гонець. V. Ганнуса.
 Пїсьня друга. I. Манастырь Чигириньський. II. Весїльлє передь Маковїємь. III. Свя-
 ченый. IV. Руины Чигирина. V. Розлука.
 Пїсьня трейтя. I. Нудьга. II. Сояь. III. Лысянка. IV. Умань. V. Зрада.
 До першой кныжки приложены картыяки: № 1. Чумацькій ночлїгь. № 2. Ганнуса.
 № 3. День передь Маковїємь. № 4. Сонь Запорожця. № 5. Зрада.

ЧУМАКИ, або УКРАИНА

зъ 1768 року.

ПОЕМА ВЪ ШЕСТЫ ПІСЬНЯХЪ

співана свідкомъ тїхъ часивъ столїтнимъ чумакомъ

ИВАНОМЪ ЧУПРЫНОЮ

на ночлігахъ чумацькихъ въ 1848 року.

ПІСЬНЯ ЧЕТВЕРТА.

I.

Що то буде?

Надъ Нїжиномъ мїсяць свїтять,
Мовъ ляпа въ свїтлицї,
Мїсяць ясный, українськїй,
Повный, бїлолицїй.
Хресты церквей въ єго злотї
Горять, червонїють;
Кругомъ хаты та будинки
Зъ садами свїтлїють.
Остеръ-рїчка, край берегивъ
Ряскою повита,
Блїщить, якъ шкло, єго свїтломъ
Вся зверху залята.
И надъ нею Безбородзькїй
Будынокъ Лицея,
Зъ широкимъ дворомъ и зъ садомъ,
Такъ пышно бїлїє.
Тыхо, нечого не чутко,
Хочъ бы яку пташку;
Тильки часовий лицейськїй
Стука въ колоташку;
Тильки пїсьня українська
Здалека несеться,
И серденько, їй въ одповїдь,
И млїє и бьєтця.
Тамъ, на лану, коло ставу,
Середъ мїста стали
Чумацькїи возы зъ сїльлю,
И заночовали.
Пиду до ныхъ: Чумаць старїй—
Весь свїтъ єго знає—
Певно зновъ про Украину
Пїсьню тамъ спїває.
Люблю слухать єго пїсьни...
И смїюсь и плачу,
Якъ про нашихъ дидьвъ спїва,
Про славу козачу.
То не гримъ по-надъ степами
Скризь хмары гуркоче:
Загуркотївъ полкъ уманьськїй—

Слухатись не хоче.
Внять єго Обухъ Полковникъ,
Хочъ радъ бы, не зможе:
Буйный вїтеръ, морську хвилью
Хто жъ уняты може?
«Веды насъ на Умань зрадно,
А то пїдемо сами!»
Отъ що править полкъ уманьськїй
Всїми голосами.
— Якъ на Умань? Що вы, дїты?
Чи вы подурїлы?
Чи забулы, що тамъ ваши
Батькивськїи могилы?—
«Наши батьки у могилахъ
Звеселятця нами,
Якъ зачують, що ихъ крыємъ
Ворогивъ кистками!
Веды жъ, колы хочешъ буты
Нашимъ командыромъ!
А не то—рушай за вїтромъ
Хочъ на всї чотыры! ¹⁾
Нашъ Полковникъ буде Гонта:
Такого намъ треба!
Зъ нымъ въ огонь и въ воду пїдемо,
До пекла й до неба!
Зъ нымъ виддячимъ вражїй шляхтї
За всї кривды єму!
Бачъ, собаки, збеленылысь,
Сидючи у дому!»
— Братїята! други!—до ихъ Гонта
На весь степъ гукає...
Стыхло вїсько, такъ що чуты,
Якъ мошка летає.
— Я не пїду теперъ зъ вами
На Умань ледачу!
А поганїй шляхтї... не вмру,
Поки не виддячу!
Теперъ, братїята, не до неи;
Блызько Гайдамаки...
Зъ ными жде насъ инша слава,
Инши чести знаки!—

¹⁾ Такъ Обухъ и зробивъ: бо утікъ зляку за граныцю. Примїтка автора.

Ледве винь останнє слово
 Вымовывъ—по полю,
 Глядятъ, скаче козаченько
 На воронимъ коню...
 Чи пизналы, Чумаченьки,
 Того козака вы?..
 «То ты—теперь Чумакъ старый,
 Тогдѣ—козакъ жвавый!»

Такъ, то я бувъ, то я скакавъ
 По чистому полю
 Изъ лыстомъ Залѣзняковымъ
 На воронимъ коню.
 Гонты нѣчого питаты—
 И самъ пизнавъ зразу,
 Хочъ не бачивъ ёго въ очи
 Я нигде не разу.
 Козачище важный, дужій,
 Плечистый, робочій;
 Усы довги, нисъ орлыный,
 Соколыны очи.
 Серце зъ радости дрижало,
 Духъ мій пъявся вгору...
 О, въ пору я прибувъ тогдѣ,
 Въ саму лѣпшу пору!..

Гонта лысть перевертаѣ...
 Я гляжу на ёго...
 Хотѣвъ душу бѣ наскрызъ бачить...
 Що-то буде зъ того?
 Отъ, зачавъ читаты тыхо...
 Любо подывитьця!
 Якись огонь въ очахъ блыснувъ,
 Ниби блыскавиця;
 Ёго шоки заяснѣлы,
 Якъ рожи весною;
 Стрепенувся, якъ степовой
 Кинь передъ грозою...
 «Отъ теперъ-то—каже—други,
 Дайте минѣ раду!
 Выпророчивъ Младоновичъ
 Самъ на себе зраду!
 Ось послушайте, що пише
 Залѣзнякъ до мене...
 Бѣдна наша Украинно!
 Ридна наша нене!
 Що зъ тобою вражи Ляхи,
 Що вони зробили?
 Видъ Днѣпра до Збручи, правда,
 Могилами вкрылы!
 Скільки рокивъ, якъ рыбонька,
 Объ лидъ бѣтъця, бѣтъця!
 И ворогъ, якъ той воронъ,
 Ключѣ та смѣтъця!
 Скільки рокивъ довгихъ, тяжкихъ
 Въ кровѣ затопаѣ!
 Нехто ии не ратуѣ—
 Мовъ дѣтей не маѣ!
 Що жъ мы таке? чи пасынки,
 Чи такъ сыротята?
 Хиба жъ вона намъ мачуха,
 А не ридна маты?
 Нѣ, Залѣзнякъ не розбѣйныкъ,
 Якъ править намъ шляхта!
 Вона наша розбѣйныця,
 Наша супостатка!
 А Залѣзнякъ—ширый Козакъ,

Якихъ въ насъ немаѣ...
 Зъ нымъ ратовать нашу матирь
 Винъ насъ намовляѣ.
 Отъ, и грамота свѣтая
 До насъ всѣхъ хрещеныхъ...
 Прочитай имъ самъ, Чупрыно,
 Колы ты зъ письменныхъ;
 А я... нѣ вже! вона мене
 Так за сердце й щипле,
 И, здаѣтъця, на усѣхъ насъ
 Божимъ гримомъ сыпле...»
 Я зѣйшовъ на курганъ зъ нею,
 Мовъ дячокъ на крылось.
 Усе вѣйсько шапки зняло
 И перехристылось.
 Прочитавъ, якъ мигъ, выразно,
 Бо знавъ и напамѣять:
 «Гура! гура!»—закричалы:
 Вѣчна Ляхамъ памѣять!
 Зъ ихъ костей высокой зложимъ,
 Ажъ до неба, помныкъ!
 Залѣзнякъ—Гетьманъ Украиньскій,
 Гонта — нашъ Полковныкъ!»

II.

Отъ що!

Умань дуже сполошилась;
 Ума не приложитъ:
 Хочъ всякій козакъ за Гонту
 Голову положить;
 Але де винъ мусывъ дѣтысь?
 Мовъ плюснувъ у воду?
 Чи не провѣдавъ якъ-небудь
 Про шляхецьку згоду?
 Але якъ же?.. Ляхъ не зрадыть,
 Козацьтво не знало,
 Що смерть певна Гонту ничю
 Въ Уманѣ чекала.
 Хиба на Ксѣндза озлывся
 Такъ мицно, що й рады
 Не захотѣвъ дожидатысь,
 Та й шмигнувъ зъ досады?
 Якъ бы воно не було вже,
 Все-таки погано:
 Гонту треба бѣ звесты зъ свѣту
 Хочъ пизно, хочъ рано!
 Винъ на Умань лыху долю
 Наклыкаты може,
 Або шаблею своєю
 Розигнать поможе...
 Яка жъ теперъ зосталася
 Надѣя на ёго?
 Чи сыпне винъ гримомъ на всѣхъ
 Чи, може, нечого?
 Други Сотныки, що въ Умань
 Зъ Гонтою прибулы,
 На зорѣ ще, знать за нимъ же,
 До полку влызнулы.
 Козаки щось правлять... але
 Якъ имъ вѣру няты?
 Що прискакавъ видъ Обуха
 До Гонтовѣй хаты
 Гонецъ вечоромъ, и ниби
 Имъ промовивъ тильки:

„Чумацькій ночлігъ“

Малюнок Х. В. Соломовича (з 1852 року) з рукопису „Чумаків“
(до початку пісні IV).

«Гайдамаки недалеко!»
Та й назадъ навтики.
Але Гонтыха не чула,
Хочъ, каже, не спала.
Колы правда, то ще шляхта
Не зо всѣмъ пропала.
Дни проходять. Зъ полку чутки
Немає та й годи!
Младановичъ седыть смутный
У свойй господѣ;
Ксѣндзъ Костецькій, якъ сычъ, надувсь,
Сопе та сумує.
«Душа, каже, нудыть свѣтомъ—
Знать, лыхо вѣщує!
Гонта все передо мною,
Тільки єго й бачу!
Чи сплю, чи нѣ—винъ, проклятый...
Знаю єго вдачу!..
Такъ и стоить мижъ очима,
Якъ роженъ терновый!
Ледве очнусь—якъ духъ якій,
Винъ край мене знову!..»
— Охъ! я вже й мовчу про себе:
Нѣчого робиты!
Наварилы, друже, пива—

Треба жъ єго питы!
Комисаръ Ксѣндза вѣщає..
— А чѣя жъ то штука?
То все твоя превелебна,
Премудра наука!—
«Не наука тому винна,
А невдачна справа...
Заманылы кобця въ клѣтку,
А клѣтка дырява!
Рады: не летать єму вже
По-пидъ тучи хмурни!
А винъ пирхъ у ныхъ зъ-пидъ носу...
Дурни—кряче—дурни!
Такъ чѣя жъ то штука? моя,
Чи кого другого?
Чи той винень, хто заманыть
Вмѣвъ ворога злого,
Чи хто выпустывъ зъ-пидъ носу?
Та ще й нарѣкає?..»
— Отъ, невдача! Самъ чортъ єму,
Видно, помагає!
Ходѣмъ — лишень, подывѣмось
Зъ высокій стрѣлныци,
Чи не летять зъ того краю
Хочъ якій птыци?

Може, вони яку вістку
 Принесуть намъ зъ полку...—
 Пишли, головы схилывши,
 На віжу високу.
 Глядять... ниби щось тамъ мрѣ
 Далеко у полѣ...
 Блыжше... блыжше... мабутъ люде...
 Та ихъ и доволи!
 Край Козацької слобидки
 Таборомъ посталы...
 То полкъ уманьській... запевно,
 Ворогивъ прогналы!
 Видно, вражихъ Гайдакивъ
 Скрушили на славу?
 Даромъ вони бѣ не вернулысь
 Въ уманьську управу!
 Яка радисть!..

...Высыпало цѣле мѣсто...
 Кричать: «Бигъ за нами!
 Видно, Гонта Залѣзняка
 Втявъ по-молодецьки?»
 Тильки смутный Младановичъ,
 Та щось Ксѣндзь Костецькій.
 А то що тамъ?.. По дорозѣ
 По звенигородзькій
 Якась курява пиднялась
 На весь ланъ господзькій...
 По-надъ гаємъ зъ вѣтромъ вѣтця
 Стовпомъ ажъ до хмары
 Якъ бы весь гай и все поле
 Въ дымѣ та въ пожарѣ...
 Що то такє?.. Бачать: Гонта
 Въ полку порядкуѣ;
 Знать, готуѣтця до бою;
 Знать, ворога чуѣ!
 На козацькимъ своимъ коню
 Зъ краю въ край летаѣ;
 То на Умань, то на поле
 Шаблею махаѣ...
 Чи не йдуть то Гайдаки?..
 Такъ и ѣ... дывѣтця,
 Яка туча изъ-за гаю
 Суне й шевелѣтця!
 Блыжше... блыжше... вже имъ видно
 Козацьку слобидку,
 Де выстроивсь зъ полкомъ Гонта,
 Що бѣ турнуть ихъ къ дидьку...
 О, не дайте жъ намъ загинуть
 Видѣ рукъ Залѣзняка!
 На васъ вся наша надѣя!
 Вамъ вся наша дяка!..
 Шляхта дрижить, якъ осыка;
 Де подѣтысь, колы й Гонта
 Головы не зносыть?..
 Отъ, зъ ватаги гайдамацькій
 Козакъ виддѣлывся,
 Скаче одынъ попереду,
 На коня схилывся...
 Бачъ, по шляху широкому
 Якъ гарцюѣ, хвацькій;
 То на Умань поглядаѣ,

То на полкъ козацькій...
 Може, Залѣзнякъ?.. запевно!
 Назустрѣчь до ѣго
 Выѣджаѣ зъ полку Гонта...
 Що жъ-то буде зъ сѣго?
 Поривнялысь... дружка дружѣ,
 Глянь—руку подалы...
 Зрада! Зрада! теперъ всѣ мы
 Зъ душами пропалы!

III.

Уманьська рѣзня.

Задзвонилы у всѣ дзвоны
 Въ Уманѣ, мовъ въ свѣято;
 Галасують въ процессыяхъ
 Ксѣндзы-Уныяти;
 По всѣхъ улыцяхъ кругъ мѣста
 Ходять зъ хоругвами;
 Ажъ пидъ небо кричать: Боже!
 Змилиуйся надъ нами!
 Народъ высыпавъ на стѣны;
 Гуркотять гарматы;
 Земля дрижить, дымъ клубами
 Вѣтця по-надъ хаты...
 Запорожци зъ Козаками
 Мѣсто обступилы,
 И штурмують ѣго кругомъ,
 И все поле вкрылы.
 День проходыть, другій, третій...¹⁾
 Вся Умань палаѣ;
 Шляхта реве, не здаѣтця,
 Дрижить та стрѣляѣ:
 Бо зна добре, що їй лѣпше
 Згинуть пидъ стѣнами,
 Якъ достатысь въ руки Гонтѣ
 Зъ ѣго козаками,
 Або въ лапы Залѣзняку,
 Що на нихъ такъ злытця...
 Але що жъ? Не змоготу вже
 Далѣй становитця!
 Стѣны мицны, гайдамацька
 Не йме ихъ и куля...
 Та вже, знать, имъ день останній
 Кукуѣ зазуля!
 Воды въ Уманѣ не стало—
 Бѣда не велика!
 Меды въ лѣхахъ стоять даромъ,
 Бочками наливка...
 Ё ще смагу чимъ прогнаты,
 Сылы пидкрѣпиты!
 Але отъ бѣда та й годи—
 Що тута робиты?
 Уже останній порихъ сыплють
 В ружины, въ гарматы...
 Чимъ же далѣй боронитысь?
 Якъ за себе статы?
 Бахъ!.. ажъ поле застогнало...
 Та й давай навѣтки,
 Куды очи—хто въ костѣли,
 Хто въ лѣхи, въ будынки...
 Сами себе зъ нигъ збивають,
 Кожный давить, топче...

¹⁾ 8-ме, 9-те, 10-те юня 1768 р. Примѣтка автора.

Крикъ, плачь всюды, мовъ страшный судъ
 Надъ ными кликоче.
 А тѣмъ часомъ у Козакивъ
 Инша йде робота:
 Лѣзуть на стѣны високи,
 Стугонять въ ворота...
 Умань мицна! Умань красна!
 Що-то зъ тебе буде?
 Ще годына—и тебе вже
 Не пизнають люде!
 Стануть, може, на дорозѣ,
 Якъ мине незгода,
 Покачають головами,
 Шкода—скажуть—шкода!..
 Чи бачили, якъ весною
 Рѣчка розильлѣтця,
 Та хвылями въ греблю разомъ
 Зъ боку ий упретця?
 Дрижить гребля, страшна сыла
 Ии рве, термусыть...
 Зашаталась, затрещала,
 Похилытысь мусыть...
 Отъ, прорвалась вода наскризь,
 Та туды й гасае...
 Нема гребли—тільки рѣчка
 Реве та гуляе...
 Все понесла за собою,
 Що стрѣла, звалыла,
 И широко и глыбоко
 Весь лугъ затопила...
 Такъ Козаки, якъ ввирвалысь
 Въ уманьськи ворота.
 Страшно глянуть!.. а найпершій
 Зъ Залѣзнякомъ Гонта!
 «Колы погань нечистую!
 Згинуть всѣ зъ душами!»
 И пишлы всѣхъ молотыты,
 Мовъ снопы цѣпами.
 Всюды улыци уманьськи
 Кровью червонѣлы;
 Мы по трупахъ ишлы далѣй,
 Кололы, палылы.

...А тимъ часомъ Гонта выбивъ
 Дверы у костелѣ...
 «Сюды, дѣты!» а тамъ шляхты,
 Мовъ сараны въ полѣ...
 И полягла вона тутъ же
 Цѣлыми горами
 Пидъ козацькими ножами,
 Та пидъ ихъ ногами.
 А то хто тамъ у куточку
 Мовчкы притулывся?
 Можна бъ сказать, що то мертвецъ,
 Колы бъ не трусывся!
 «А, вельможный Комисару!—
 Гонта обиззався—
 Ледве пизнавъ тебе, друже!
 Чого такъ злякався?»
 Та й схопивъ ёго за косы,
 Та зъ костѣла тягне
 Через трупы шляхецькии...
 «Змилуйся, мій пане!—
 Забелькотавъ Младановичъ,
 Ледве промовляе...—
 Бери все, що тильки хочешъ,

Що душа бажае—
 Тильки мене безвинного
 Пусты, батьку ридный!»
 — Ты безвинный?.. а хто жъ винень,
 Колы ты безвинный?
 Черезъ кого жъ я въ Уманѣ
 Пролывъ крови стильки?
 Подивись на мои руки!
 Глянь кругъ себе тильки!
 Що мы зъ Умани зрили?
 Красна була, красна!
 Якъ калына цвѣла въ лузѣ
 Высока та рясна!
 А теперъ краснѣйша стала...
 Якъ тобѣ здаѣтця?
 Бо руины на руинахъ
 И кровь всюды льлѣтця!
 Головами вымощены
 Улыци широки...
 Чуѣшь, гуркотять кругомъ якъ
 Будынки високи?
 И каменя на каменю
 Скоро вже не буде...
 Отъ що Умань теперъ красна!
 А все ты, Юдо!
 Ты, гадыно! твоя справа,
 Твій гоноръ шляхецькѣй!..—
 «Нѣ, далиби!»—А хто жъ бильше?—
 «Костецькѣй! Костецькѣй»
 — Знаю, знаю. Васъ обохъ я
 Отгутъ, мижъ дзвонами,
 На одну гилью повѣшу
 Своими руками.
 А отъ, дывись... Гайдамаки—
 Якъ на поминъ легкѣй!—
 И ёго сюды ось котять,
 Мов бочку горѣлки!
 А, собаки! бодай булы
 Разомъ поздыхалы,
 Якъ вы лысту Потоцького
 Минѣ не виддалы!
 Де винъ?..—«Осьде, у кишенѣ...»
 Хотѣвъ бувъ виддаты...»
 — Брешешъ! давай, хочъ вже пизно,
 Бачъ, ёго читаты.—
 Младановичъ колотытця,
 Поблѣдлый, розбитый;
 Ксѣндзъ дрижить, якъ немичъ лыха,
 Весь кровью облытый,
 Гонта лысть читае пильно;
 Навернулысь слѣзы;
 Затрусывся неборака,
 Мовъ въ люты морозы.
 «О, чого вы, антыхристы,
 Чого наробили?
 Теперъ пизно—вже вернутысь
 Я не маю сылы».
 И тяжкою шаблюкою
 Черепы обоимъ
 За однимъ козацькимъ махомъ
 Надвоѣ розкроивъ...
 «А що жъ школы уныяцьки?»
 — Въ руинахъ, палають.
 Ксѣндзивъ иншихъ повѣшалы,
 Иншихъ добивають.—

«А школьники?.. сюды всіхъ ихъ,
 Малыхъ и великихъ,
 Усіхъ, усіхъ—навить сыновъ
 Моихъ—католиківъ!..
 Чувъ я, знаю... лыха маты
 Лыха наробила:
 Православны ихъ, козацьки
 Души погубила!..
 Отъ криниця край дзвоници—
 Всіхъ туды звалыты!
 Нехай гинуть Ляцьки души!..
 Діты жъ мой!.. діты!..»
 И замовкъ, якъ бы въ нимъ сердце
 Надвоє розпалось,
 Якъ бы душа въ часъ останній
 Зъ тіломъ розлучалась...
 Я самъ здрогнувъ, якъ поглянувъ
 На ёго: руками
 Закривъ очи, Гонта тильки
 Шевелывъ губами...
 А тутъ въ глыбокій колодезь
 Школяривъ швыряють...
 Воды нема, такъ землею
 Зверху присыпають...
 А тутъ... я не змигъ вже бильше
 На Гонту глядѣты,
 Якъ крикнулы: тату! тату!
 Та мы жъ твои діты!
 И по улыцѣ побігъ я
 По трупахъ, що сылы, —
 Ниби гналыся за мною
 Мертвеци зъ могилы.
 Бежу... одбігъ вже далеко...
 Гляжу — переулокъ...
 Туды... другій, трейтій... а тамъ
 Глухій закоулокъ.
 Гайдамаки на всіхъ киньцяхъ
 Бродять по містечку;
 Рѣжуть, топчуть, кого стрѣнуть,
 Кидають у рѣчку.
 Отъ, выбежавъ на улыцю
 Довгу та широку...
 Вітеръ свище мині въ уши
 Тату! тату! збоку.
 Всюды трупы кривавыи,
 Всюды страхи, крики,
 И палає недалеко
 Будынокъ великій.
 Гайдамакивъ повно въ дворѣ...
 Зъ ными смерть летає!
 Бряжчатъ шабли, блыщать ножи...
 Залѣзнякъ гуляє.
 Я въ будынокъ... дывлюсь кругомъ:
 Широки сѣньци,
 Коло стѣны мижъ стовпами
 Въ гору идуть схици;
 Збоку дверы до свѣтлыци...
 Самъ не пригадаю:
 Мині здалось, що не въ першій
 Разъ я тутъ буваю.
 Колысь... але де жъ и якъ же?
 Не притямлю... може,
 Десь и бачивъ сѣни й схици,
 На сѣн похожи.
 А ну далѣй... швыдко въ гору

По схицихъ збегаю...
 И тутъ, здаєтця, не въ першій
 Разъ я пробѣгаю...
 Видчиняю дверы... Боже!
 Сонъ пидъ дубомъ въ полѣ
 Якъ въ руку давъ... о, теперъ я
 Все згадавъ доволи!..
 Тамъ свѣтлычка невеличка,
 На столѣ икона,
 Передъ нею блыщить лампа,
 И пани моторна —
 (Ой, моторна! вѣкъ бы очей
 Не звѣвъ зъ ии лычка!
 Трудно вѣритъ, що бъ такъ гарна
 Була католичка!) —
 На колѣнахъ, зъ дытыною,
 Божу Матирь просыть;
 Слизъ не має, тильки очи
 До неи пидносыть,
 Та дытыну тысне мицно
 Малую до сердца;
 А воно, якъ янголятко,
 До неи гнететця,
 Ощепирилось за шію
 Ручками малыми...
 Смерть, мовъ страшна мара, зяє
 Кругъ ныхъ и надъ ными...
 Мій свѣченый выпавъ зъ руки;
 Душа трепетала;
 Мині здалось, що й чупрына
 Въ мене дыбомъ стала.
 Гляжу... чи не сонъ то знову.
 Въ головѣ темныця;
 Серце кровью облылося...
 Нѣ, се вже не снытця!..
 Озырнулась — стрепенулась,
 Якъ смерть, поблѣднѣла,
 И крикнула такимъ крикомъ,
 Якъ мене зуздѣла,
 Такимъ тяжкимъ, страшнымъ крикомъ,
 Що зъ нымъ вже, здаєтця,
 Вылетѣло разомъ зъ тіла
 Й материньське сердце...
 «Не бійсь! я тобѣ не ворогъ!
 Ставь я говориты:
 Радъ бы навить ратоваты,
 Колы бъ мавъ де вскрыты!
 Та де жъ и якъ?..» — Дытя мое!..
 Вымовила тильки,
 И кривавыми слизами
 Залыла повѣки...
 И дытыну ще моцнѣйше
 До серденька тысне;
 А воно вже, голубятко,
 Зъ ляку а ни писне.....
 Жаль пронявъ мене сердечный;
 Душа тяжко ныла...
 Тутъ палає, а тамъ страшна
 Гайдамацька сыла...
 «Мирковатысь — кажу — не часъ!
 Дытыну малую
 Ще вратую; тебе жъ, пани,
 Хиба Бигъ вратує!»
 Вона глянула на мене
 Такимъ окомъ гожимъ,
 Якимъ глядять тильки зъ неба

Угодніки божи.
 «Ратуй ёго! бильше не жду
 Й не прошу нечого!
 Я за тебе на тѣмъ свѣтѣ
 Мольтыму Бога!..
 Дытя моѣ! дытя моѣ!..
 Голову схилыла,
 Впала, якъ снѣпъ, минѣ въ ноги
 И — очи закрыла!
 А полонь вѣ викна паше
 Дымъ валыть вѣ свѣтлыци...
 Я схопивъ дытя на руки.
 Та й шмигнувъ на схидци;
 Хустыною, що у хатѣ
 На дзыглыку вбачивъ,
 Накрывъ ёго, що бѣ хто зъ нашихъ
 Въ дворѣ не побачивъ.
 Нема куды вже втѣкаты:
 Кругомъ все палаѣ,
 Крыша впала, и скрызъ стелю
 Огонь пробиваѣ...
 Де дѣватысь?.. вже не себе,
 Бильшь дытны жалко.
 Схидци дрижать пидъ ногами,
 И дымно и шпарко.
 Туды-сюды... зыркѣ: надъ викномъ
 До земли драбинка...
 Якъ китъ, кинувъ я до неи —
 И вылизъ зъ будынка.
 Бежу промежъ Гайдамакивъ
 Черезъ двѣръ широкѣй...
 Цѣле пекло тамъ гуркоче,
 Якъ въ ямѣ глыбокѣй.
 «Що несешъ?» — Мовчи, козаче!
 Колы бѣ Залѣзняка,
 Або Гонту знайти — була бѣ
 Минѣ добра дяка...—
 «Залѣзнякъ посередъ мѣста,
 За широкимъ ланомъ:
 го теперъ тамъ витають
 Украиньськимъ Гетманомъ...
 Гонта, Князь Уманьськѣй, мусыть
 Буты коло ёго...
 Дайте, хлопци, козакови
 До старшинъ дорогу!»
 Радъ, що вырвавъ на улыцю;
 Бежу безъ оглядки.
 Жалко минѣ дуже мицно
 Малого дытяти!
 Серце щимить... де зъ нымъ дѣтысь?
 Кому ёго впахнуты?
 На улыцяхъ повно нашихъ,
 Крикъ, гармидеръ всюды.
 Куды не глянь — видно, якъ въ день:
 Все горить, палаѣ,
 Чорный дымъ по-надъ мѣстечкомъ
 До неба сягаѣ.
 Ланъ широкѣй кругомъ вкрылы
 Ватаги козацьки...
 «Гура, Гетьманъ Украиньськѣй!
 Гура, Князь Уманьськѣй»
 И шапками козацькими
 Вкрылы Залѣзняка.
 Що жъ не видно Гонты? де винъ
 Теперъ неборака?..

„Уманьська рѣзня“.
 Малюнок В. О. Тренѣна (до пісні IV, розд. III)
 з рукопису „Чумаки“.

Сюды-туды... вже ватагу
 Веселу минаю;
 Выбегаю по-за мѣсто;
 Куды йду — не знаю.
 Видъ полонья поля кругомъ
 Делеко виднѣють;
 Мѣсяць, звѣзды такъ надъ ными
 Повѣкъ не свѣтлѣють!
 Стоить курганъ середъ поля;
 На курганѣ, бачу,
 Якисъ козакъ — гайдамака
 Маячить неначе.
 Пидбегаю бльше... Гонта —
 Пизнавъ черезъ сылу —
 На тѣмъ курганѣ копаѣ
 Для дѣтей могилу...
 А, не выдержавъ! по серцю,
 Знать, заскребло гладко
 Ястребиными кигтями...
 Що-то-таки батько!..
 Стеригъ, поки темна ничка
 На землю наляже:
 Де вже око не пизнаѣ,
 Тамъ серце покаже!
 Розрывъ своими руками

Страшную криницю;
 Всю закидавъ кривавыми
 Трупамн дзвоняцю...
 Знайшовъ-таки своихъ дѣтокъ,
 Вынисъ черезъ сылу
 На своихъ плечахъ за мѣсто;
 Выкопавъ могилу,
 Та й надъ нею ставъ, якъ камень.
 На вступъ схилвся,
 Влипивъ очи на два трупы,
 Пильно, задывився,
 Нерухомый, сумный, смутный,
 Якъ чорная хмара —
 Тильки очи блищать дыко
 Поломьѣмъ пожара.
 Духъ затявсь въ мене видъ жалю;
 Въ ухахъ затрещало;
 Ниби сотни трупивъ тяжко
 Зъ могилы стогнало;
 И мижъ ныхъ тяжчѣй, здавалосьъ,
 Два голоса злыты
 Белькоталы: тату! тату!
 Та мы жъ твои дѣты!
 Що робиты? Передъ Гонту
 Я боявсь стати,
 Що бъ дытыну католыцьку
 Ёму показаты.
 Гляжу... стежка въ гай зеленый,
 И кинь недалечко...
 Я до ёго — сѣвъ та й гайда
 Чимъ-дужъ видъ мѣстечка.
 Бежу годыну, другу;
 Кинь за вѣтромъ скаче;
 На рукахъ моихъ дытына
 Слизоньками плаче.
 Темно, пусто наоколо,
 Ни села, ни хаты;
 Мѣсяць сховався за хмару —
 Мовъ уклався спаты.
 Перше въ дорозѣ свѣтылы
 Пожары уманьськи;
 Довго въ степу розлягалсь
 Пѣсьни гайдамацьки;
 Але чѣмъ далѣй, темнѣйше
 Кругъ мене ставало;
 Въ чистимъ полѣ, на простори,
 Усе затыхало.
 Хочъ бы хату де якую
 Въ дорозѣ спиткаты,
 Що бъ на щирѣ руки чужу
 Дытыну виддаты...
 Може, душу христьяньску
 Де въ степу зустрѣну,
 Що пригрѣе, приголубить
 Бѣдну сыротыну!..
 «Стій! хто ѣде?» незнакомый
 Голосъ гримнувъ зблызька...
 Лыхтаръ блыснувъ минѣ въ очи...
 Гляжу — цѣле вѣйсько
 Коло мене шевельлось;
 Кругомъ обступалы...
 Видно, Ляхи до Умани
 Ниччю поспѣшалы!
 «Пизно!» думавъ я про себе,
 Й не знавъ, що початы.

А дытына якъ шелѣпне
 Зразу: тату! тату!
 Ледве на рукахъ удержавъ —
 Такъ зъ коня и пнетця,
 И колотытця сердечне,
 И плаче й смѣтця,
 И малыи рученята
 Тягне навижене
 До того Ляха, що першій
 Озався до мене.
 А той глядыть, пидбегаѣ,
 Вырвавъ зъ рукъ дытыну...
 «Де ты взявъ ин, собако?
 Кажы, вражій сыну!»
 И цѣлуѣ, обнымаѣ
 Дытыну зъ слизами.
 «Дитя моѣ риднесенъке!
 А де жъ твоя мама?»
 Бильшь не бачивъ и не чувъ я
 Нечого, нечого;
 Тильки здавалосьъ, що мене
 Волокы десь довго,
 Кудысь пхнулы, такъ що кистки
 Усѣ затрещалы...
 Може, въ сырую могилу
 Живцемъ закопалы!

IV.

Турма.

Довго, мабуть, пролежавъ я,
 А ни стрепенувся,
 Мовъ въ горосѣ при дорозѣ —
 Поки не очнувся.
 Видкрывъ очи... темно кругомъ.
 Серце замираѣ;
 Дрижу зъ холоду — не зъ ляку —
 До костей проймаѣ.
 Хотѣвъ стати — побежаты
 Не зможу та й годи!
 Пиднявсь трохи — забряжчало
 Щось ниби на сподѣ...
 Обмацую кругомъ себе...
 Ухъ! якъ лидъ, холодне
 Щось попалось минѣ въ руки,
 Тверде, непригодне...
 И зновъ бряжчить коло мене
 Такъ сумно, такъ тяжко...
 А, катюги! що бъ вамъ житы
 На свѣтѣ такъ важко!
 Се въ кандалы вражи Ляхи
 Мене заковалы...
 Лѣпше бъ булы въ сыру землю
 Навѣкъ закопалы!
 О, теперъ вже зъ бѣлымъ свѣтомъ
 Мушу распрощатысь!
 Награвсь козакъ, нагарцѣвавсь —
 Часъ, видно, унятысь!
 Скільки разивъ кули вражи
 Кругъ мене свисталы —
 Чому жъ воны козаченька,
 Чому не попалы!
 Скільки разивъ гостры шабли
 У вѣчи блыстѣлы —
 Чому воны мого серця
 Наскрѣзь не пробили?

Чому буйну головоньку
Не зняли видъ разу —
Якъ въ турмѣ чекаты смерти
Видъ часу до часу?..

Ажъ ось... гоминъ недалеко...
Прислухаюсь чутко...
Хтось застукавъ ниби въ дѣры,
Видчинивъ ихъ хутко.
Сонце блыснуло на мене
Ясно, ниби враньци.
Протыраю очи... де я?
Въ глыбокій землянцѣ!
Ввійшли Ляхи, обступили,
И давай питаты,
Де я взявъ малу дытynu?
И де ии маты?
Росказавъ все, що якъ було...
«Брешешъ, брешешъ!» кажуть.
Выволокли мене зъ ямы,
И до воза вяжуть.
Гляжу — кругомъ ланъ зеленый
И пуца соснова.
Прощай, воля козацькая,
Та бувай здорова!..
День и ничъ везлы прокляти,
А куды — не знаю;
Щось на пьятy вже ничъ стали
Въ сели, середъ гаю;
Зняли зъ воза: бо самъ встаты
Не мавъ вже я сылы —
Та й кинулы зновъ до ямы,
Якъ бы до могилы!

Довго седѣвъ тутъ, и свѣту
Божого не бачивъ.
Думавъ, згину — нѣ, не згинувъ:
Знатъ, Бигъ не назначивъ.
Дни йдуть марно, сумно; тыждень
И мѣсяць минаѣ.
Нудьга тяжка! радъ бы вмерты —
Та смерти немаѣ!
Мій свѣяченый теперъ бувъ бы
Въ вельку пригoду:
Я бъ самъ ёго пирнувъ въ серце,
Та й киньци бъ у воду!
О, чого я тутъ не згадавъ,
На думку не скинувъ!
Наши степы запорозьки,
Що навѣкъ покинувъ...
Свою неньку старенькую,
Що й доси неначе
Выглядаѣ у виконце,
Сумуѣ та плаче...
И Ганнусю мою милу...
Десь все мене кльче,
Та якъ горлыця, серденько,
Ныѣ та квилыче...
О, не ждѣть мене вже, ридни!
Видсиль не вернуса,
И до васъ, мои голубки,
Бильшь не прирогнуся!..

„Уманьська рѣзня“.

Малюнок Х. В. Соломовича з р. 1852 (до пісні IV, розд. III) з рукопису „Чумаки“.

V.

Товаришъ.

Разъ, схилывши головоньку,
Сежу собѣ въ ямѣ.
Не журба мене томила
Зъ тыми кандалами¹⁾;
Не турма гнела, душила
Якъ жорна ядерце —
Якась думка чорна, тяжка
Налягла на серце.
Цѣлый свѣтъ крутивсь кругъ мене
Безъ ладу въ тѣ поры:
То не сонце було ясне,
Не мѣсяць, не зоры...
Якесь море чорне, темне,
Глыбоке, безкраѣ,
Несло мене — залывало
Въ далекий край;
Якись горы надъ горами
Дрижалы, шаталысь,

¹⁾ У рукописові над цим словом написано олівцем: „кайданами“. Б. III.

И на голову козацьку
 Валылысь, здавалось;
 Якись образы безъ виду,
 Безъ цвѣту, безъ мѣры
 Пхалысь кругомъ въ мою яму
 Скризь стѣны, скризь дѣры.
 И земля съ-пидъ нигъ втѣкала,
 Куды я не гляну,
 И летѣвъ я въ якусь пропасть...
 Бездонну, безгранну...
 Що то дѣялось зо мною,
 Самъ не пам'ятаю:
 Мое лыхо рвало серце
 И не мало краю.

Якъ ось... чую, съ стукомъ, съ скрипомъ
 Видчинылысь дѣры...
 Я жъ думавъ, що то катюги
 Принесли вечеру —
 Хлѣбъ та воду, якъ звычайно
 Минѣ подавали,
 Що бъ бильшь мучивсь: видно, кары
 Ще злѣйшой шукалы...
 Нѣ, щось впхнули зверху тяжке;
 Дѣры зновъ зѣмкнулы.
 Чую: щось сопе и стогне
 У мой конурѣ...
 Ага! се вже не одынъ я —
 Товариша маю!
 «Хто ты такій, небораче?»
 У ёго питаю.
 — А ты хто? — винъ обиззався
 Густымъ, товстымъ басомъ.
 Щось знакове въ ёго мовѣ
 Здалось минѣ разомъ.
 «Я Асауль — кажу ёму —
 Зъ полку Залѣзняка.»
 — Бачця, Чупрына?.. здоровъ бувъ,
 Колы взнавъ козака! —
 «А ты, бачу, Сотныкъ Шило?
 Якъ тутъ опинився?»
 — Певно, такъ якъ ты, Иване,
 Мовъ воды напився! —
 «Де мы теперь? Въ ту ничь страшну,
 Якъ Умань палала,
 Якъ козацтво-Гайдамацтво
 Ин руйновало,
 Якъ Гонта самъ за мѣстечкомъ,
 При свѣтлѣ будынкѣвъ,
 Копавъ могилу для своихъ

Дѣтей — католикѣвъ —
 Я дытыну католицьку,
 Не свою, чужую,
 Выхопивши изъ поломья,
 Ратовавъ малую,
 И наткнувся зъ нею въ полѣ
 На вражеѣ вѣйсько...
 Мене взялы, заковалы,
 Везлы десь неблызько,
 Везлы, везлы и день и ничь
 Та тутъ, середъ гаю,
 И кинулы въ яму, де я
 Й доси пропадаю...
 Де жъ мы? Скажи, колы знаѣшь,
 Въ краинахъ якивськихъ?»
 — У Палѣѣвымъ Озерѣ¹⁾.
 У рукахъ кативськихъ. —
 «О, се я й самъ добре знаю,
 Бо на собѣ чую:
 Такъ давно въ рукахъ кативськихъ
 Долю клянѣ злую!
 А де жъ Гетьманъ нашъ — Залѣзнякъ
 Й запоризьке вѣйсько?
 Де нашъ Гонта — Князь Уманьскій?
 Чи звидсиль не блызько?
 Чи ще й доси бьють поганыхъ
 Ляхивъ, якъ першъ, хвацько,
 Чи вже, може, выщербилась
 Шаблюка козацька?..»
 — Постѣй, дай духъ перевести,
 Та сылу зибраты...
 Ой, багацько воды вплыло
 Тамъ безъ тебе, брате!
 Годы! нудьга серце давить,
 И голосъ не зводить.
 Та вже й пизно... Мѣсяць ясный
 За хмары заходить.
 Волы ревуть, воды не пьютъ —
 Господоньку чуютъ.
 Скоро, скоро коло стогу
 Дома заночуютъ!
 Въ Крымъ зѣздылы, силь привезлы,
 Вернулысь зъ дороги;
 Завтра ссыплемъ, та й до села
 Гей-цобъ, крутороги!
 Тамъ и пѣсьню мою скончу
 На просторѣ, може —
 Колы сылы ще достане,
 Колы Бигъ поможе.

ПѢСНЯ ПЯТА

I.

Росказъ Шила.

Годи, жинко, штаповаты
 Спидныци чи юпки!
 Оберны свои до мене
 Рожевыи губки!
 Кинь пидъ лавку отце шматѣтѣ,
 Чи сховай у боднѣ!
 Цѣлый день, моя лебѣдко,
 Працюѣшь сѣгодня.

Бѣлыхъ рукъ не покладаѣшь
 Видъ самого ранку;
 Мовъ на паншинѣ, сердечна,
 Робишь безъ устанку.
 Вже й на мене очей карыхъ
 Не пиднимешъ, любко,
 И словечка не промовишь,
 Сызая голубко!
 Ниби гнѣвна, боронь Боже,
 Або такъ сумуѣшь...
 Годи жъ, годи! Такъ ты буцимъ

¹⁾ Палѣѣвымъ Озеромъ зовуть село, недалеко коло мѣста Балты, Подольскои Губервыи.
 Примѣтка автора.

Нечого й не чуєшь!
 Ты жъ казала, пригорнувшись
 До мене близьенько,
 Колысь, якъ що на чужині
 Блукалы, серденько, —
 Що въ Нїжині, въ риднимъ краю,
 Не знатимешъ горя,
 Будешъ рада, веселенька,
 Якъ рыбонька въ морі,
 Будешъ мині українськи
 Пїсеньки спїваты,
 Якъ та пташка, що щебече
 Край нашої хаты.
 Отъ же мы и въ риднимъ краю...
 Чого ще намъ треба?
 Глянь у викно... полюбуйся
 На украинське небо!
 Нїжинъ весь передъ очима —
 Бачъ, якій широкій!
 Отъ и Лицей нашъ бїлїє,
 Пышный та высокій...
 Такъ, мы въ риднимъ теперъ краю,
 Дякуваты Богу
 Й добрымъ людямъ! Вже далеку
 Одбулы дорогу;
 И вернулись до господы
 Ажъ зъ-пидъ скаль Днїстровыхъ
 На широки наши степы,
 На луга шовковы...
 Але серцю догодыты
 Десь на свїтї трудно:
 И тамъ ныло, сумовало,
 И тутъ ёму нудно!
 Годи жъ, покинь — кажу тобї —
 Схилывшись до грубки,
 Штаповаты, примїряты
 Спидныци чи юпки!
 Бери дїтей, моя зирко!
 Мїсяць двоєрогій
 Зїшовъ — выйдемъ за ворота
 Походыты трохи.
 Чуешъ, якъ тамъ, коло ставу,
 За тыми церквами,
 Де Чумаки другу ничку
 Ночують зъ возами,
 Знову пїсня украинська
 На весь ланъ гукає:
 То Чумаць нашъ сывый знову,
 Знать, на кобзї грає.
 Ходїмъ хутчїй, послухаємъ
 Старого Чупрыну...
 Ёго пїсня все про нашу
 Ридну Украину.
 Цїлу ничъ палала Умань,
 Якъ и самъ ты бачивъ.
 Добре Гонта тамъ за себе
 Ворогамъ виддячивъ!
 Трупъ на трупї по мїстечку
 У ногахъ валялысь;
 А зъ будынкївъ одны тильки
 Руины осталысь.
 На лану широкимъ наши
 Зїшлысь погуляты.

Туды знеслы ляцьке добро,
 Срїбло и дукаты;
 Туды выкотылы бочки
 Зъ пивомъ и зъ медами.
 Пьютъ, гуляють напропале,
 Мовъ дома свѣтками.
 Залїзнякъ кругъ ихъ обходять...
 Душа ёго грає.
 «Гуляй, дїты! все тутъ ваше!»
 На весь ланъ гукає.
 Але Гонта щось сумує,
 Якъ въ лыхїй недолї:
 Седыть мовчки, пидперсь локтемъ,
 Та глядыть у поле.
 А тутъ кобзарь, дїдъ сывенькій,
 На бандурцї грає,
 Про бувальщину свѣтую
 Козакамъ спїває.
 «Пречъ ты зъ пїсьнями своимї!
 Розвесельвсь дуже!»
 — Такъ я смутну заспїваю...
 Ой не шуми, луже!.. —
 «Нї, не хочу.» — Ага, стїй же!
 Якъ збиравсь въ дорогу,
 Тобї пїсня сподобалась
 Про Чайку - небогу... —
 «Гарна пїсня! вона тугу
 На душу наклыче...
 Наша маты, Украина
 За дїтьми кигиче...
 Якъ не кричаты,
 Якъ не летаты?
 Дїтки маленькї —
 А я ихъ маты!¹⁾.
 Дїтки, дїтки!.. а я... що жъ я?..
 Нї, дїду, не сюю!
 Колы хочешъ догодыты,
 Заспївай такую,
 Що бъ заграло сынє море,
 Задрижалы горы,
 Що бъ самъ Гонта стрепенувся,
 Забувъ своє горе...
 Грай, кобзарю, та памьятай,
 Божїй чоловїче,
 Що въ тебе не двї старыи
 Головы на плечахъ!..»
 Кобзарь схилысь на бандуру;
 Сухою рукою
 Перебирає всї струны
 Одну за другою...
 Пиднявъ голову, пригладывъ
 Косы по-за уха —
 И спїває, лебедь бїлый...
 Гонта ёго слуха.
 У Варшавї дзвонять въ дзвоны,
 Мовъ въ вельке свѣто;
 Бьютъ у бубны, въ барабаны
 На все мїсто гвалтомъ;
 Народъ сыпле зъ усїхъ кинь-
 цивъ
 Дывитысь на дыво:
 Середъ мїста варить будутъ
 Украинське пиво!

1) Підкреслення авторове.

Тамъ, на лану на широкомъ,
 Зъ хоругвомъ висячимъ,
 Мідный быкъ стоить, набитый
 Угольлѣмъ горячимъ;
 На деревьяныхъ кобылахъ,
 Зъ гострыми кигтями,
 Лежать лапы залѣзныи
 Довгими рядами.

Кругъ ихъ висять на таганахъ
 Казаны зъ водою,
 А пидъ ными трещать трѣски,
 Дымъ вѣтъця горою...

Тутъ же, на стовпахъ, колеса
 Крутятця, мовъ въ возѣ,
 И скриплять, якъ бы вже тыж-
 день
 Безъ дѣгтю въ дорозѣ...

Отце нашихъ дѣдывъ, батькивъ,
 И славныхъ Гетьманивъ,
 нашихъ матокъ, бративъ, се-
 стерь.

Нашихъ Отаманивъ —
 Збираютця на радощахъ,
 Безъ суда-росправы,
 Мордоваты, распинаты
 Катюги въ Варшавѣ!

И для того дзвонять въ дзвонѣ,
 Мовъ въ вельке свѣято;
 Бьютъ у бубны, въ барабаны
 На все мѣсто гвалтомъ!
 Отъ таке тутъ варитымутъ
 Украиньське пиво!
 И сюды-то народъ валить —
 Дывитысь на диво!..¹⁾

«Годи! годи! — гукнувъ Гонта —
 Спасибѣ, кобзарю!
 Знавъ, чѣмъ сердце распалыты,
 Пиддаты ёму пару!
 Твоя пѣсня зъ очей давить
 Кривавыи слѣзы...
 Падуть воны на головы
 Ляцьки, голомозы!»
 — Чекай! ще я маю тобѣ
 Инщю насподи...
 Вгожу — добре, нѣ — будь ласкавъ,
 Выбачай та й годи! —

Середъ степу широкого
 Высока могила.
 Стара маты тамъ сумненько
 Голову схилыла;
 Глядыть въ поле, руки ломить,
 Гирко, гирко плаче;
 А надъ нею, якъ той ворогъ,
 Чорный воронъ кряче.

Дѣтки мои — лыхо мое,
 Де вы, сыротята?
 Чи вернетесь ще до мене,
 Ридни соколята?
 Ой вернитесь зъ буйнымъ вѣ-
 тромъ,

Розрыйте могилу —
 Де вы славу поховалы,
 Мою славу милу...

Раскопайте сыру землю,
 Де ии зложили!
 Мене зъ нею поховайте,
 Дѣтки мои милы!
 Серцю нудно въ божимъ свѣтѣ,
 Серце смерти просыть —
 И кривавыми слизами
 За вами голосыть.

О, не дайте минѣ згинуть
 Безъ васъ мижъ чужими!
 Закопайте мене сами
 Руками своими,
 Та насыпте надо мною
 Высоку могилу,
 Посадѣте на могилѣ
 Червону калыну...

Нехай цвѣте, рясна, красна,
 На весь свѣтъ господній,
 Лыстомъ неба досягаѣ
 Корнѣмъ — преисподней!
 Нехай мѣру всѣму скаже —
 Якъ стане питаты —
 Що пидъ нею лежить, дѣты,
 Славна ваша маты!..¹⁾

«Нѣ, кобзарю! — обиззався
 Теперъ Гонта знову —
 Не ту дѣтки свой матцѣ
 Готують обнову!
 Не высокую могилу
 Насыплють надъ нею;
 А пиднымуть славу матирѣ
 Славою своею.»

И, зновъ дужий и веселый
 Кругомъ озырнувся,
 Махнувъ рукою на поле,
 Якъ кинь стрепенувся...
 «Видпочинемъ, погуляѣмъ
 На Уманѣ, дѣты,
 Та й потягнемъ далѣй, далѣй —
 Ворогивъ губиты.
 Шило! — до мене промовивъ —
 Ты визьмешъ гарматы,
 Та Подольськими шляхами
 Рушай ажъ до Балты;
 Иванъ Чупрына, якъ найдетця —
 Бо пропавъ безъ вѣсти —
 Пийде зъ полкомъ до Каменця
 Мамалыги ѣсты.
 Чи такъ, вельможный Гетьмане?»
 — Гараздъ, свѣтлый Князю!
 Досыть слова твого, друже —
 Не треба й указу!
 Душѣть, палѣть супостативъ,
 Вѣшайте та бѣйте.
 Нехай поломѣмъ та кровью,
 Весь ляцькій духъ зйде!
 Що бъ не пахъ на Украинѣ,
 Нечистый, безъ славы...

¹⁾ Підкреслення авторове.

А мы зъ Гонтою потягнемъ
Хочъ бы й до Варшавы.
На всю Польшу — бузувѣрку
Сылы въ насъ достане...
Чи такъ, Свѣтлый Князю?—«Такъ, такъ,
Вельможный Гетьмане!»
Я радъ бувъ, що намъ на долю
Досталось багацько;
Зибравъ свою Смѣлянськую
Ватагу козацьку,
Та й поплѣвся, якъ свѣнуло,
Битыми шляхами.
Дымомъ села и мѣстечки
Йшли всюды за нами.

...Взналы
Насъ и Турки: наши шабли
Й надъ ними блящали!
Балту, якъ помеломъ, чисто
Вымелы на славу...
Ажъ ось... вѣйсько необачне
Гулькѣ намъ зъ-пидъ Варшавы.
Черезъ степы Бессарабськи
Воно мандрвало
И зненацька зъ усѣхъ киньцивъ
Насъ атаковало.
Мы пишли ёму назустрічь...
Нехай всѣ поляжемъ,
А живыи не виддамосъ
Супостатамъ нашимъ!
Билысь три дни и три ночи...
Де въ насъ сылы брались!
Чѣмъ меньше насъ становилосьъ,
Тѣмъ дужши здавалисьсь.
На четверту ничь, якъ тильки
Заблыщали зоры;
Мы змовились, що бъ не сталося,
Пробитыся въ горы.
Осѣдлалы своихъ коней,
Помолылись Богу,
Шабли въ руки, та й пустылись
Въ непевну дорогу...
Налетѣлы буйнымъ вихромъ
Вразъ на вѣйсько ляцьке —
И брызнула кровъ нечиста
На лице козацьке...

Бильшь не тямлю вже нечого...
Протыраю, очи,
Гляжу... темно наоколо,
Якъ бы о пивночи...
Чую, хтось тамъ ворушитця
Край мене неначе,
И въ темнотѣ окликає...
Се ты, мій козаче!
Такъ намъ, видно, на роду вже
Написано, брате:
Разомъ гралы, руйновалы —
Разомъ погибаты!
Але Гонты шкода, шкода,
Колы тому правда!
Кажуть, ёго захопила
Десь недавно шляхта...
Кажуть, вѣйсько гайдамацьке
Й славне запоризьке
Вже розбили, розигналы

Десь звидсиль неблызько...
Замовкъ Шило, тяжко здыхнувъ...
Я сплеснувъ руками;
Серце въ мене занѣмѣло,
А по-за плечима
Ниби морозъ дравъ по кожѣ;...
Духъ затявсь видъ жалю...
«А Залѣзнякъ?..» — Про ёго я
Нечого не знаю. —
«Такъ конецъ всѣму вже, видно!
Змовкнутъ тяжки буры!
Теперь нашу Украину
Загребутъ и куры!»

II.

Казнь Гонты и кары козацьки.

Довго у сырїй земляньцѣ
Безъ свѣту, мы зъ Шиломъ
Нудылыся, погибалы
Душею и тѣломъ.
Тяжко було споминаты
Про те, що минуло;
А ще тяжчѣй про те, що ё —
Бодай вѣкъ не було!
Якъ гадына, наше серце
Йла лыха доля...
Минулася, не вернетця
Козацькая воля!
Вже не буде зъ буйнымъ вѣтромъ
По степахъ гуляты!
А що жъ теперь Украина,
Наша ридна маты?..
Ворогъ топче и нывы,
Кровью залыває,
И глыбокую могилу
Для неи копає...
А мы, дѣты и щиры,
Йй податы руки
Вже не зможемъ — роздырають
Насъ пекельны муки.
«Нумо землю рыть руками —
Бо бильше нема чѣмъ!
Хочъ засыпле насъ навѣки,
Хочъ свѣтъ бѣлый вбачимъ!
И взялысь мы рыты-рваты
Сыру землю разомъ...
Тяжка й непевна робота,
Але часъ за часомъ,
Мы врывалысь глыбше, вышше;
Спускалысь у ямку
Тильки тогдѣ, якъ що шамне,
Або стукне въ клямку —
Що бъ по куску кинуть хлѣба,
Мовъ якимъ собакамъ,
Намъ — якъ шляхта насъ честыла —
Вкраиньськимъ бурлакамъ...
Та тогдѣ, якъ выбѣмсь зъ сылы —
Що бъ трохи спочинуть...
Чи вже жъ нашимъ тутъ головамъ
Навѣки загинуть?
Гребемось, що сылы малы;
Вже довгую нору
Собѣ вырылы мы навскись,
Все въ гору та въ гору...

Що се?.. коріньні дубове?
 «Ага! недалеко!»
 Намъ надія свище въ уши —
 И серденьку легко.
 Ще скільки днів... може, завтра,
 А може, й сёгодня —
 И мы світъ побачимъ божій,
 Якъ бачили щодня!
 И каміньнємъ розибьємо
 На собі ланцюги;
 Будемъ вольни, якъ соколи —
 Скаль и вітривъ други!
 Але лыха наша доля
 Греблася за нами...
 Разъ, зачувши стукъ у дверей,
 Мы були вже въ ямі;
 Лежимо, та стогнемъ мицно,
 Ниби хвори дуже;
 Ждемо... двери видчинялись...
 Мы буцимъ байдуже.
 Ввійшло Ляхивъ щось чимало;
 Вразъ заокотілы,
 И зъ нашої турмы выйты
 Намъ обомъ звелілы.
 Що то буде?.. наша праця
 Ни за що осталась!
 Квітка нашої надіи
 Зразу обирвалась!
 Куды ведуть насъ катюги?
 Може — катоваты?
 Прощай, моя Ганнусенько!
 Прощай, стара маты!
 Ясне сонце закололо,
 Мовъ шпильками въ очи,
 Якъ вийшли мы на світъ білий
 Зъ глибокої ночі.
 Мы закрылы ихъ руками,
 Приперлысь до валу,
 Поки буйными слизами
 Не зійшли помалу.
 Але йты немоготу намъ
 Було по дорозі.
 Посадылы обохъ разомъ
 На закритимъ возі,
 И повезлы... Куды? зачимъ?
 Лыхій тамъ ихъ знає!
 Нехто слова намъ не каже
 И въ насъ не питає.
 Два дни іхалы мы сумно
 Степами, гаями;
 А на третій — тильки сонце
 Піднялось за нами —
 Насъ привезлы въ село С е р б ы.
 Що край Могилёву.
 Отъ тутъ видно вже насъ муки
 Ждутъ кативськи знову!
 Дністръ, якъ воленька козацька,
 На степахъ широкихъ
 Бьётця, грає та гуляє
 Промежъ скаль високихъ,
 Та хвылями плеще въ берегъ —
 Шукає простору,
 Поки самъ не схаменетця
 У Чорному мору!
 Душа весело заграла,
 Якъ глянувъ на ёго:

Наши степы запоризьки
 И Дніпръ и пороги —
 Все, чімъ памьять козацькая
 Живе и світліє —
 Все згадалось мині зразу,
 Хочъ серденько нмє.
 «Стій!» гукнулы на майдані
 Ляхи тутъ зненацька.
 Кругъ майдану війська дуже
 Вражого багацько.
 Середь ёго... страшно глянуть!
 Бодай не дывитьця!..
 Стоить плаха рубленая
 На високихъ схидцяхъ...
 Каты ходять по майдану,
 Хлещуть батогамы,
 Ждутъ кривавой роботы
 Зъ нашими спинами!
 Региментаръ військъ шляхецькихъ,
 С темпковськїй гарцює,
 На татарськимъ статнимъ коню,
 И всімъ порядкує.
 А народу тутъ, народу —
 Трудно й доступитьця —
 Мовъ на яке дывне диво
 Зибралось дывитьця!
 Насъ зняли катюги зъ возу,
 Привелы до плахи...
 «Прощай — кажу — друже Шило,
 И вы, сіромахи!»
 — Прощай, Йване! — каже Шило —
 Дай руку пожаты!
 Скоро ліпше побачимось
 На тимъ світі, брате! —
 «В е д у т ь! в е д у т ь!» загукалы
 На весь майданъ люде,
 И замовкы. Мы дывимось...
 Кого-жь-то ще буде
 Зъ нами разомъ распинаты
 Супостацька орда?
 Глядымъ пильно... и крикнулы
 Въ одынъ голос: Гонта!..
 А винъ иде, неборака,
 Якъ той Самсонъ хвацькій,
 Що льва розидравъ руками
 На степахъ ёрданьськихъ,
 Що кандалы залізныи
 Розрывавъ, якъ нитки,
 Клавъ ворогивъ тысячами
 Однимъ махомъ кистки...
 О, стрепенясь, нашъ Самсонє!
 Трехны кандаламы, —
 Та покажи супостатамъ,
 Що Бигъ ще за нами!..
 Такъ я думавъ, и ждавъ чуда,
 И мині здавалось,
 Що й вороги наши ёго
 Ще мицно боялись:
 Бо хочъ кругомъ ланцюгамы
 Залізными вкрылы,
 И вже тяжко змордовалы
 И выбилы зъ сылы;
 Але ціла рота салдаты
 Ёго провожала,
 И штыками ёму въ очи

Голыми бльщала.
 Може, й Ляхи, якъ я грѣшный,
 Видъ Гонты на пласѣ
 Ждали чуда самсоньського,
 И дрижалы въ страсѣ.
 Але чудесь теперь въ свѣтѣ
 Хрещенимъ немае...
 Гонта сходять вже на плаху,
 Кругомъ позырае...
 Насъ забачивъ... стрепенувся...
 Очи пиднявъ въ стелю —
 И на плаху лигъ сердечный,
 Якъ бы на постелю...
 Три дни кожу полосами
 Тутъ здыралы зъ ёго;
 На четвертый — куски тѣла
 Рвалы ще зъ живого —
 Поки душу виддавъ Богу
 Козацькую, шириу —
 За ридную Украину,
 За свѣтую вѣру...
 Скільки нашихъ козаченькивъ
 Головы зложило
 На тѣмъ мѣстѣ, на тѣй пласѣ!..
 И Шило мій, Шило!
 И винъ полигъ въ мукахъ такихъ,
 Що й въ пеклѣ скакалы!
 И ёго Ляхи-катыги
 Тамъ замордовалы!
 Щодень лылась кровъ козацька,
 Головы котылысь...
 И по селахъ, по мѣстечкахъ
 На страхъ розвозылысь.
 Иншимъ — ноги видтыналы
 И руки по локти,
 Иншимъ жилы вытягалы,
 Смалылы на дѣгти,
 Кожу зъ головы здыралы,
 Уши, носы рвалы —
 И калѣками на шляхи
 Вкраиньськи пускалы:
 Що бъ лякалы людей въ свѣтѣ
 За кровъ, за пожары,
 Що бъ свѣдками булы всюды
 Кативськой кары...
 Чоловѣче! чоловѣче!
 Де твѣй образъ божій?
 Винъ бувъ въ тобѣ, винъ ё въ тобѣ —
 На що жъ винъ похожій?
 Ты распалывъ, роздувъ ёго
 Своѣй злости жаромъ,
 Залывъ кровью братерською,
 Осмалывъ пожаромъ...
 И теперь про тѣ часы
 Якъ тильки згадаю,
 Слѣзы льютця зъ очей старыхъ,
 Самъ себе питаю:
 Що то було—чи свѣтъ божій,
 Чи пекло геѣнны?
 Чи звѣрюки яки люти,
 Чи люде хрещени?...
 Замокъ... слеза на бороду
 Сывую скотылась;
 Пиднявъ очи въ сынѣ небо,
 Де хмарка носылась—
 Та й задумавсь дуже, дуже,

Мовъ самъ втонувъ въ хмарцѣ...
 «Годи!—каже—на потуху
 Выпѣмо по чарцѣ!»
 — Добре!—Чумаки гукнулы,
 Кинувшись до пляшки:
 Але ще намъ заспѣваешъ
 Ты зъ своѣи ласки.
 Хочъ скажи намъ, якъ на свѣтѣ—
 Бильшъ не вымагаемъ —
 Ты остався живой, цѣлый,
 Що и мы тебе знаѣмъ?—
 «Гараздъ, дѣты! хочъ знемигся,
 Хочъ часъ бы спочиты—
 Ще вамъ трохи заспѣваю.
 Що зъ вами робиты?
 Радъ, що вамъ прилась по серцю
 Моя пѣсня — бачу...»
 — Довга, дзвинка и правдыва,
 Якъ слава козака!—

III.

Уманьська Пани зъ того свѣту.
 Що день, тильки сонце зйде,
 Зъ острогу на страхи
 Насъ водылы на ланцюгахъ
 Сотнями до плахи:
 Що бъ дывылысь, якъ тамъ наши
 Братья погибалы,
 Та що бъ кожый день такой жъ
 Собѣ доли ждалы.
 А якъ тильки сонце зайде
 За скалу Днѣстрову—
 Хто остався ще на свѣтѣ,
 Того гналы знову
 До острогу на цѣлу ничь—
 Думаты-гадаты:
 Завтра, може, день останній...
 Дай-то, Божа Маты!
 Разъ—стою я коло плахи,
 Заплющивши очи;
 Радъ бы й уши заткнуть — та-ба,
 Не стае вже мочи:
 Руки, скованы залѣзомъ,
 Заклякы, дрыжалы;
 А козацька давня сыла—
 Поминай якъ звалы!
 Чую, хтось мене термусытъ
 И кричить по-ляцьки:
 «Що жъ не дывисся, небоже,
 На бенкетъ козацькій?
 Завтра ты вже першій пйдешъ
 На поклонъ до ката...»
 Гляжу—то бувъ самъ Стемпковський,
 Звѣрюка завзята.
 Тыхо, темно у остроцѣ;
 Товариши спалы;
 Тильки думы мои сумны
 Надъ ными леталы;
 Тильки, ниби имъ въ одповѣдь,
 Скризь сонъ хтось миждъ нами
 Здыхне тяжко, або злыха
 Брязне кандалами...
 Наше серце... нема ёму
 На свѣтѣ вгону!

Будь письменний, хочь пидь пару
 Цару Соломону—
 А нехто ёго, якъ треба,
 На папирь не спише:
 Чого хоче, чого бьётця
 И чѣмъ воно дыше?
 Трудно ёму догодыты!
 Нудыть бѣлымъ свѣтомъ!
 Зове зыму; зыма бухне—
 Нудытця за лѣтомъ!
 Гирко ёму, тяжко ёму,
 Притысне незгода—
 Хоче вмерты; смерть приходыть—
 Шкода, каже, шкода!
 Ще надѣя була повна
 Зъ людьми помиритысь;
 Хочь бы трохи ще пожиты,
 На свѣтъ подывитысь!..
 А тутъ думки стрепенутця
 Про неньку старую,
 Та про сонце ненаглядне—
 Жинку молодую..
 Думки, думки, мовъ тѣ пташки,
 Що летять изъ раю.
 Що вѣщуютъ щастѣ въ свѣтѣ
 Серденьку безъ краю...
 О, не хочу вже вмираты!
 Не стій за дверима;
 Моя смерте, моя доле,
 Зъ чорными очима!..
 И залывся я слизами,
 И павъ на колѣна,
 И молився широко, широко,
 Якъ мала дытына.
 Ажъ ось—чи то мара яка?—
 Темна ничь свѣтаѣ,
 Ниби зиронька небесна
 Надо мною сяѣ...
 Серце бьётця дуже, дуже...
 Якась дывна сыла
 Обвила ёго легенько,
 Мовъ янгола крыла...
 Дывлюсь... Боже мій великій!
 Самъ собѣ не вѣру:
 Ясна, якъ на небѣ мѣсяць,
 Бѣлѣйша видъ снѣгу—
 Тая пани уманьська,
 Що ин дытыну
 Я зъ поломья уратовавъ,
 Бѣдну сыротыну—
 Стоить, и очи на мене
 Блакитны влѣпила;
 Ниби зъ жалѣмъ зъ того свѣту
 Одвѣдаты злетѣла
 Мене въ останню годыну,
 Пидслухать нарѣки,
 Якъ я зъ бѣлымъ свѣтомъ божимъ
 Прощався навѣки...
 Я й не стямивсь... мои руки,
 Сами, поневолю,
 Простягнулыся до неи,
 Якъ до мойй доли...
 «Рятуй мене, моя пани,
 Мій янголе милый!»
 Тильки й крикнувъ; павъ й въ ноги,
 И лежавъ безъ сылы...

Пиднявъ голову... якъ перше,
 Нечого не бачивъ;
 Зновъ стемнѣло все кругъ мене,
 Нехто й не маячивъ...
 Хтось прошнувсь видъ мого крику,
 Брязнувъ ланцюгами.
 Я прилѣгъ собѣ тыхенько,
 Та й залывсь слизами.
 Плакавъ довго; бѣдне серце
 Рвалось и болѣло—
 Поки сонъ знемигъ помалу,
 И заснуло тѣло.
 Давно такъ мицно и смачно
 Не спавъ я, здаѣтця!
 Хиба колысь зъ Ганнусею,
 Коло ин серця.
 Цѣлу ничь вона — голубка
 Менѣ малѣвалась:
 То летѣла десь якъ зъ неба,
 До мене спускалась,
 И горнулась мицно, широко;
 Ручками своими
 Обвивалась, якъ въ дни щастя,
 Кругъ мойй ший...
 И я припадавъ до неи,
 Цѣловавъ въ радощахъ,
 И серденько трепетало
 И млѣло въ любощахъ...
 То якъ ниби зъ нею разомъ
 Въ вишневымъ садочку,
 Ходымъ, взявшись за рученьки,
 По жовтимъ песочку...
 Мѣсяць ясный зъ зироньками
 Плыве по-надъ нами;
 Чигиринъ въ горѣ бѣлѣ
 Зъ божими церквами;
 А надъ ними на все небо
 Хрестъ сяѣ великій...
 «Такъ засяѣ наша вѣра!
 Згинуть католыки!»
 То вже ниби въ Запорижѣ,
 Над Днѣпромъ широкимъ,
 Край порогивъ, на курганѣ
 Седьмо высокимъ.
 Степь широко зеленѣ
 Килымомъ шовковымъ:
 Днѣпръ хвылями плеше въ берегъ
 Пидъ гаѣмъ сосновымъ,
 И човныки козацькѣ
 На собѣ колыше...
 Серце граѣ край милои
 И радистьтю дыше.
 И схлыла головоньку
 До мене голубка,
 И тыхенько руку тысне,
 И цѣлуѣ любка.
 Ажъ тутъ маты бежить зъ хаты...
 «Ляхи! Ляхи!» каже.
 Дывлюсь... степъ зешевельвся—
 Сыпле вѣсько враже;
 И на насъ, якъ выхоръ темный,
 Котыть, налетаѣ...
 Я схопить хотѣвъ Ганнусю—
 Сылоньки немаѣ.
 Руки й ноги обомлѣлы,
 Питъ льѣтця, мовъ въ банѣ...

Піднявъ очи; — а надъ нами
 Уманьська пани
 Ниби зъ неба високого,
 Якъ янголь, злетѣла,
 И бѣлою хустыною
 Насъ обохъ накрыла...
 Я прошнувьсь... гляжу: въ виконце,
 Повзъ залѣзни краты,
 Пробиває красне сонце
 До темной хаты.
 Товаришивъ мой доли
 Кругъ мене немає...
 А мене жъ кривава плаха
 Першого чекає!
 Хочъ оддавсь на божу волю
 И не мавъ вже страху;
 А здригнуло моє серце,
 Якъ згадавъ про плаху...
 Я схопивсь на ноги швидко;
 Дывлюсь: молодая
 Стоить пани; коло неи
 Дытына малая;
 А за ними Ляхъ усатый.
 Очи протыраю...
 Дытя пизнавъ, Ляха пизнавъ,
 А пани не визнаю.
 Вона перша промовила
 До мене тыхенько:
 «Ты моєи сестры дытя
 Вратовавъ маленьке.
 Отце воно пришло сюды
 Тобѣ дякуваты;
 Зъ нымъ дякує зъ того свѣту
 Ридна єго маты.
 Бо сюю ничъ вона зъ неба
 До мене злетала,
 И за тебе, якъ за брата
 Ридного, прохала».
 — О, сюю ничъ на тимъ мѣсцѣ,
 Де ты стоишь, пани,
 И я, грѣшный, ии бачивъ
 Грѣшными очами!
 И мене моя голубка
 Прилетала зъ раю
 Одвѣдаты передъ смертьтю,
 Що давно чекаю...—
 «Нѣ, не вмрешъ ты, мій козацѣ!
 Се батько дытаты,
 Що въ кандалы тебе забивъ,
 Пришовъ ихъ изняты.
 Иды собѣ куды хочешъ,
 Дякуй Пану Богу!
 Отъ и грошей собѣ трохи
 Возьми на дорогу».
 Я не вспѣвъ ще озырнутысь
 И вслухатысь въ мову,
 Чи то справди, чи то сонъ бувъ,
 Чи то мара знову—
 А кандалы мои тяжки,
 Що вѣулысь и въ тѣло,
 Вже лежалы на порозѣ,
 На сонцѣ блистѣлы...
 И минѣ було такъ легко
 На душѣ й на тѣлѣ,
 Що, здавалось, пригорнувъ бы
 Свѣтъ до себе цѣлый.

„Уманьська Пани зъ того свѣту“.
 Малюнок В. О. Треніна (до пісні V, розд. III)
 з рукопису „Чужаків“.

И я кинувсь руки пани
 Цѣловать... дывлюся—
 Таки бѣлы, таки мьяхки,
 Якъ въ мой Ганнуси!
 И зъ радости не чувъ себе...
 Дытыну малую
 Схопивъ, притыснувъ до серця,
 Въ виченьки цѣлую...
 Дверы турмы видчинылысь—
 Изъ усеи мочи
 Я шмигнувъ въ ныхъ.. по улыцѣ
 Бежавъ, куды очы...
 Тильки тогди пришовъ въ себе
 И згадавъ про волю,
 Якъ бувъ за селомъ далеко,
 У чистому полю.

IV.

Смерть Залѣзняка.

Ранокъ бувъ; на яснимъ небѣ
 Сонечко котылось;
 Въ горѣ пташки щебеталы,
 Усе веселылось.
 Тильки на землѣ Господній
 Не було пригоды:

Всюды пусто, всюды сумно,
 Якъ у чорни годы.
 Чисте поле украиньське
 Кругомъ пожовтѣло.
 Чи такъ рано все поспѣло?
 Чи сонцемъ спалыло?
 Не поспѣло жито въ полѣ,
 Не спалыло сонце...
 Седять козакъ зъ дѣтьми въ хатѣ,
 Дывитця въ виконце...
 «Ой що, дѣты, будемъ ѣсты?
 Порадьте вы минѣ:
 Затоптаны наши нывы,
 Ни шеляга въ скрынѣ!...»
 Серце нывѣ, якъ поведешъ
 Кругъ поля очима:
 А ни стебла—пидь ногами
 Все лягло людзькими!
 Тильки въ лузѣ гень-гень травка
 Нова пробиваѣ...
 Ага! тамъ нашъ Днѣпръ широкиѣ
 Хвылями гуляѣ!
 Бачу, бачу... коло мене
 Винъ такъ уже близькѣй...
 Здрастуй, Днѣпръ великѣй, славный,
 Батько запоризькѣй!
 И я кинувсь, що мавъ сылы,
 На гору високу...
 Винъ такъ граѣ, винъ такъ сяѣ,
 Що ажъ любо оку!
 Знявши шапку, збѣгъ до ѣго,
 Нызько поклонывся,
 И водыци, мовъ свѣтои,
 Нагнувшись напився.
 Стоить човнокъ на бѣрезѣ.
 Козакъ рыбку удыть;
 Сумна думка въ ѣго очахъ—
 Знать, серденько нудыть.
 «Помагай Бигъ, козаченьку!»
 — Спасиби, небоже.—
 «А видкиля колы ласка?
 Зъ Чигирина, може?»
 — Нѣ, Чигиринъ ще не близько.
 Хяба не тутешнѣй?—
 «Запорожець, якъ самъ бачишь,
 Бурлака сердешный».
 — Звидкиль же йдешъ?—«Просто зъ пекла,
 Додому вертаюсь».
 — Такъ ты нашъ братъ—Гайдамака?
 Вгадавъ, сподѣваюсь?—
 «Такъ, землячѣ! Зъ Залѣзнякомъ
 Чиннылы росправу».
 — Зъ Залѣзнякомъ?.. Гай-гай, щирый
 Бувъ козакъ на славу!—
 «Де винъ теперъ? Що зъ нымъ, брате,
 Куды ѣго дѣлы?
 Чи не чувъ ты?»—Якъ не чуты?
 Ризно говорили.
 Инши кажутъ, що такъ мицно
 Зажурился бѣдний,
 Якъ зачувъ винъ про казнь Гонты,
 Нашъ батенько ридный,
 Що не ѣвъ, не пивъ соколыкъ
 Три дни и три ночи,
 Та все думавъ, якъ бы брызнуть
 Смертьтю въ вражи очи.

Але, видно, не придумавъ,
 Сылоньки не стало;
 Не вгамовавъ свого серця—
 И все зъ нымъ пропало!
 Тильки човнокъ ѣго плававъ
 Середъ рѣчки й хвацькѣй
 Въ нымъ свѣченый ѣго лежавъ
 Та поясъ козацькѣй;
 А ѣго вже зъ того часу
 Не бачилы люде...
 Хто жъ теперъ за Украину,
 Якъ винъ, стоять буде?..
 Инши кажутъ, до Кіѣва
 Сердечного взялы,
 И тамъ буйну головоньку
 На пласѣ виттялы...
 Чи то правда, чи то правда—
 Бигъ тамъ свѣтый знаѣ;
 А вже батька Залѣзняка
 На свѣтѣ немаѣ!..—
 Я слухавъ рѣчь козакову;
 Серденько крепилося—
 Ни слизоньки не проронывъ,
 Хочъ плакати хотѣлось.
 Не новина минѣ була
 Козацькѣи кары...
 Бачивъ Гонту я на пласѣ,
 Чувъ кативськѣи вдары!..
 Поплѣвсь берегомъ Днѣпровымъ,
 Голову схилывши:
 Думка думку догоняла—
 Смутнѣйши, чорнѣйши,
 Поки згадавъ, що вже завтра
 Ганнусю побачу...
 О, тогдѣ вже зъ нею разомъ
 Зъ радости заплачу!..

V.

Тѣнь Ганнуса.

Я не йшовъ, летѣвъ, здавалось,
 Хочъ змѣнялы сылы,
 Якъ кругъ мене Чигириньськѣи
 Степы зажовтѣлы.
 Серце грало, трепетало,
 Выскочить хотѣло,
 Такъ и рвалося до Ганнуса,
 Летѣло бѣ, летѣло.
 А вона й не жде сѣгодня?
 Не чуѣшь, серденько,
 Що я такъ вже, моя радисть,
 Край тебе блызенько?
 Стукне клямка у воротяхъ—
 Глянешъ у виконце...
 Побачила, взнала зразу,
 Мое ясне сонце...
 «Що се?—батько запитаѣ:
 Куды такъ Ганнуса?»
 — Ивась, Ивась, мѣй голубчикъ,
 До мене вернувся!—
 Выскочила... летыть моя
 Пташка легкокрыла;
 Не торкнетця до травици
 Нижка ии бѣла...
 Приленула, обвилася
 Кругъ ши, цѣлуѣ...

О, серденько намъ не ворогъ—
 Доленьку вѣщує!..

Отъ Лебедынськїи гаи¹⁾
 Вже передо мною...
 Зеленіють, якъ и перше,
 Въ полі надъ горою.
 Сонце золотомъ осыпає
 Верхи ихъ зъ заходу.
 Зъ-за нихъ хресты церквей
 Блыщать,
 Мовъ звѣзды въ погоду.
 То Чигиринь... слизоньками
 Дайте жъ обильлюся:
 Тамъ всѣ радости для мене,
 Тамъ—моя Ганнуся!

По-пидь гаємъ червоніє
 Малынонька рясна;
 Тамъ ягідки щипле въ кошикъ
 Дівчинонька красна...
 Може, вона?... де тамъ! се вже
 Було бъ якъ нарокомъ...
 Пійду блыжче, кину збоку
 На дівчину окомъ.
 Попитаю—може, вона
 Мою милу знає...
 На що питать?... Онъ, Чигиринь
 На сонечку сяє...
 Тамъ побачу голубоньку,
 Въ самой спитаю,
 Чи тужила такъ за мною,
 Якъ я въ чужимъ краю?
 «Добрывечоръ, дівчинонько!
 Запизнылась трохи:
 Сонце сѣдає, а въ гаю
 Непевны дороги...»
 Вона глянула на мене,
 Вся зачервонѣла,
 И сплеснула рученьками,
 И кошикъ вронила.
 «Иванъ! Иванъ! ты вернувся
 Зъ того свѣту наче?»
 — Катерино, моя любко!
 Чи тебе я бачу?
 Кажи хутчѣй, мое серце,
 Милая Катрυσю,
 Якъ ся має-поживає
 Моя тамъ Ганнуся?—
 «Ой, лишенько мині тяжке!
 Про що ты питаєшь?
 Чи вже жъ доси недоленьки
 Своєи не знаєшь?
 Бидна моя головонько!
 На що я зустрѣлась?
 Лучче бъ була вся скризъ землю
 Теперь провалылась!»
 Що жъ таке? кажи, голубко!
 Не рви мого серця!
 Воно дуже й такъ терпѣло—
 Бачъ, якъ бѣдне бѣтъця!
 Кажи,—може, немичь яка?..
 За мною знудылась?..
 Я вылічу и зразу—
 Тильки бъ подывилась!..—

„Гѣнь Ганнуся“.

Малюнок В. О. Тренїна та Х. В. Соломовича
 з р. 1852 (до пісні V, розд. V) з рукопису „Чумаки“.

«Не вылічишь: Ляхи ии
 Й батька залічили!
 Не пиднять ихъ тобѣ, Йване,
 Зъ сырой могилы!..»

Я захопився за голову
 Обома руками,
 Та й звалывсь на пень дубовый,
 Що стоявъ за нами.
 Потемнѣло въ очахъ моихъ,
 Серце зашмило;
 Ниби громомъ мене зразу
 Небеснымъ розбило...
 Бильшь не тямлю...

Видкрыв очи,
 Якъ прїйшовъ до себе...
 Мѣсяць повный надо мною
 Свѣтивъ середъ неба;
 Зирки ясныи глядѣлы,
 Якъ божїи очи.
 Катерины вже не було:

¹⁾ Де стоявъ Манастыръ Чигириньскїй. Примітка автора.

Десь боялась въ ночи
 Одна, зъ трупомъ чоловѣчимъ
 Остатися въ гаю—
 Пишла въ село дати знаты,
 Що я погибаю.
 Лѣпше бь згинувъ бувъ видъ разу,
 Серце бь не нудылось!
 Стильки щастя ждавъ я въ свѣтѣ—
 Де жь воно подѣлось?
 За що ёго братьтя-люде
 Такъ нагло розбили,
 И зъ нымъ всѣ мои надѣи
 Въ багнѣ утопили?..
 Куды йти ще? чого теперъ
 Мижъ людей шукаты?
 Щастѣ-долю знайшовъ було,
 Та не вмѣвъ сховаты!
 Заховаю жь лыху долю,
 Якъ змѣю, край серця...
 О, ии нехто видъ мене
 Не вырве, здаѣтця!
 Пиднявсь, скрепивсь, втеръ полою
 Кривавыи слѣзы,
 Та й поплѣвся, куды очи,
 По битѣй дорозѣ...
 Йшовъ чи довго, чи недовго—
 Не скажу: живои
 Не чувъ души въ собѣ зъ лыха,
 Ни думки, ни воли...
 Усе стратывъ—умъ и памѣять!
 Якъ лыстокъ осѣньній,
 Котывсь, куды тильки вѣтеръ
 Котывъ по дольнѣ.
 Але здоргнувъ ниби въ страсѣ,
 Пиднявъ сумны очи,
 Якъ дзвинѣ загувъ манастырськѣй,
 Що вдаривъ пивночи...
 Дывлюсь: кругъ мене ясиють
 Могилы зъ хрестами...
 О, душа моя й бажала
 Мовы зъ мертвецями!
 Вона сама направляла
 Сюды мои ноги:
 То мѣгилки чигириньськи
 Въ полѣ, край дороги.
 Тутъ все моѣ, минѣ ридне,
 Куды не дывлюся:
 Тутъ весь свѣтъ мѣй, всѣ надѣи,
 Тутъ—моя Ганнуся!
 Мѣсяць свѣтитъ; зъ хрестивъ, зъ могиля
 Лежать довги тѣни;
 Зеленѣють березоньки
 Кругомъ по дольнѣ.
 Де жь ии тутъ могилонька,
 Голубки моѣн?
 Я бь самъ лигъ тамъ въ сыру землю,
 Абы коло неи!
 Ажъ зыркь... сердце стрепенулось,
 Шукало привѣту...
 Вона, вона, Ганнусенька,
 Янголь зъ того свѣту,
 Коло мене, на могилю,
 Бѣлѣтця збоку...
 Личко сяѣ, вѣнецъ райськѣй
 Квѣчаѣ головку.

Очки горять, якъ зироньки,
 Ручки пиднялися,
 И до мене бѣленьки
 Разомъ простяглыся;
 Рожевыи губки шепчуть;
 Хоч не чутко слова,
 Але въ душу минѣ лылась
 Зъ ныхъ небесна мова:
 «Живи, Йване! не прогнѣвляй
 Господа журбою:
 Винъ все знаѣ, що намъ треба,
 Лѣпше насъ зъ тобою.
 Житѣтѣ наше на сѣмъ свѣтѣ,
 Якъ билина въ полѣ;
 Але й волосъ нашъ не згине
 Безъ Божой воли.
 А тамъ... цѣла вѣчність сяѣ,
 Безъ кинѣця безъ краю...
 Тамъ я мого Йвасенька
 До себе чекаю...»
 Я кинувся, що бь пойматы
 Хочъ рученьку бѣлу;
 Але обнявъ уже тильки
 Холодну могилу!
 Зныкнувъ янголь божѣй въ небо,
 Якъ бы й не бувала...
 Тильки хрестъ блыщавъ въ тѣмъ мѣсцѣ,
 Де вона стояла.
 Я розрывавъ сыру землю
 Руками моими;
 Плакавъ гирко, звавъ Ганнуся
 На ии могилю...
 Серце, бурею розбите,
 Въ своємъ тяжкимъ горѣ
 Вже втопало, погибало,
 Якъ пешина въ морѣ.
 Тильки слово заповѣдне
 Янгола свѣятого
 «Живи, Йване!» мене въ свѣтѣ
 Вдержало самого...
 И я живъ оставсь, топлennyкъ,
 Выкинутый моремъ...
 Довго рвавсь, поки потроху
 Звыкнувъ зъ моимъ горемъ.
 И теперъ, якъ озырнася...
 Ясныхъ днѣвъ такъ мало,
 А що темныхъ надо мною
 Скільки жь пролетало!
 Доли не знавъ—бо й не бажавъ
 Я ии привѣту...
 А отъ, сто лѣтъ промаячивъ
 По бѣлому свѣту!

Теперъ мои Чумаченьки,
 По сѣй довгѣй мовѣ—
 Якъ приказка давня каже—
 Буваймо здоровы!
 Глядѣть, мѣсяць вже на краю
 Нѣжиньського неба...
 И намъ трохи видпочинуть
 Давно бь уже треба.
 Силь ссыпалы, рошиталысь
 Зъ купцями у лавцѣ.
 Воля лежать коло ставу
 На зеленѣй травцѣ

Завтра у Данынѣ¹⁾ будемъ,
У своій господи...

Тамъ и пѣсню доспѣваю.
Годи! годи! годи!

ПѢСНЯ ШОСТА.

I.

Война зъ Туркомъ.

Вечорѣло; сонце сѣло
За гаѣмъ горяче;
Вѣтеръ зъ поля повѣваѣ
На село чумаче.
Пипъ зъ вечерни, въ чорній рясѣ,
Якъ голубъ, сывенькій,
Йшовъ поважно, на трость довгу
Пидпиривсь старенькій.
З нымъ народъ православный,
Хочъ не такъ багато—
Бильше бабы, молодыци,
Дѣты та дѣвчата.—
Идутъ и тыхо розмовляють;
Свою церквѣ гожу
Мижъ собою восхваляють,
Якъ свѣтѣлку Божу,
Що зъ-за лыпъ вѣчистыхъ хрестъ свѣй
Пидносятъ высоко,
И глядытъ на ныхъ мовъ зъ неба,
Материньськимъ окомъ.
Оглянулысь: пыль за селомъ
Пиднялася въ гору...
Бачця жъ, череда пройшла вже,
И люде въ сю пору
Зъ поля мусылы вернутысь—
Бо завтра недѣля;
Видно, инши опизнылысь—
Докончали дѣла,
Або на нывахъ далекихъ
Вечирнѣго дзвону
Не дочулы, на свѣять вечеръ
Хапалысь додому.
Скрипляютъ возы по дорозѣ,
Та ихъ и багацько...
Серце тѣхнуло видъ разу
У жинокъ чумацькихъ:
«Наши ѣдутъ Чумаченьки,
Соколыки, зъ Крыму!
Онъ-онъ... дывись... попереду
Твѣй батенько, сыну!...»
И кинулысь навзапуски
Чумакивъ стрѣчаты—
Хто батька, хто чоловѣка,
Хто дядка, хто брата.
Чомъ же мого Чумаченька
Нехто не стрѣчаѣ,
Старенького, що намъ пѣсню,
Такъ гарно спѣваѣ?
Чи вже жъ въ ёго на всѣмъ селѣ
Не маѣ родыны?
Брыде, голову схилывши,
За возомъ едыный!
Почекайте... Привитавшись
Ридъ зъ родомъ, до ёго
Усѣ кинулысь—витаты

Чупрыну старого.
Самъ панотець, шапку знявши,
До ёго пидходить—
Благословивъ, поцѣловавсь,
И рѣчь зъ нымъ заводять.
Бо всѣ ёго поважають
И люблять побрацьки—
За умъ-розумъ, щире серце,
За пѣсню козацьку.
Отъ, пидѣхавъ, одынъ собѣ,
До своѣи хаты...
Пусто въ дворѣ—нема кому
Й тутъ ёго стрѣчаты!
Роспригъ воливъ, пустывъ у хлѣвъ,
Визъ пидъ стрѣху котытъ;
Видчиняѣ виконыци,
По двору проходить;
Выйшовъ въ хату, три поклони
Одбивъ, порядкуѣ;
Стеръ на лавцѣ пыль полою;
Сѣвъ за стиль, сумуѣ...
Уже пизно Чумаченьки
Зибралысь до ёго
Одвѣдаты въ ёго хати
Чумака старого—
Хто зъ теплыми пирогами,
Зъ жинчиной ласки,
Хто зъ пампушками, зъ кнышами,
Хто зъ колцемъ ковбаски;
И сусѣдзьки молодыцы
Зъ пляшками вишнѣвки,
Мовъ на яки вечорныци
И хлопци и дѣвки—
До Чупрыны старенького
Въ хату приленулы
Послухаты ёго пѣсень,
Бо давно не чулы.
Чумацькъ звеселывсь серденькомъ,
Кожного витаѣ.
«Спасибѣ вамъ, дѣты, други!—
Скризь слизь промовляѣ—
Що вы мене не забулы
Безридного въ свѣтѣ,
И втѣшили моѣ серце,
Други мои, дѣты!
И я, ниби зъ кривымъ родомъ,
У себе гуляю...
За те жъ пѣсню вамъ сѣгодня
Мою доспѣваю».

И взявъ кобзу. Ниби трохи
Полагодытъ мусывъ;
А тѣмъ часомъ обтеръ слѣзу,
Що збѣгла на усы.
Выпивъ чарку, зѣувъ пирожокъ
Почесавъ за ухомъ
Пиднявъ голову старую,
Зновъ зибрався зъ духомъ;

¹⁾ Данина—Чумацьке село Нѣжиньського уѣзду, въ 20-ты верствахъ видъ Нѣжина, въ степу.
Примѣтка автора.

Повівъ по всіхъ щиримъ окомъ,
 Здувъ порохъ на кобзѣ—
 И залывся на всю хату,
 Якъ перше въ дорозѣ.

Січъ кипіла: Запорижѣ,
 По слову Царыци,
 Збиралося йти пидъ Турка,
 За свои граньци.¹⁾

Всѣ поланки зворушились
 Далеки и близьки;
 Отаманы куренны
 Муштровалы війско.

Самъ Кошевий, Калнышевський,
 Запорижѣя всѣго
 Отаманъ и батько щирый,
 Мусывъ весты ёго.

Грапъ Румьянцовъ, що вже потимъ
 За дунайськимъ звався,
 Що фельдмаршалъ бувъ війскъ руськихъ,
 До ёго озвався:

«Тобѣ—писавъ—Кошевому
 И славному війску
 Запоризькому край мене
 Треба буты близько.
 Разомъ пійдемъ руйноваты
 Татарські аулы;
 Крымъ захопимъ, побуваёмъ,
 Може, и въ Стамбулѣ».

Отъ що було въ Запорижѣ,
 Якъ я, зъ лихомъ въ серці,
 Доплѣвсь до ёго й видчинивъ
 Въ мою хату дверци.

Пусто въ хатѣ... стара маты
 Сына не витала:
 И ии вже не заставъ я—
 Давно спочивала,
 Якъ Ганнуся, въ сырїй землѣ.
 Усѣ мене въ свѣтѣ
 Покинули... оставсь одиный
 За ными тужити!

Я поплакавъ на могилѣ
 Гиркими слизами,
 Сивъ на коня, та й пидъ Турка
 Пишовъ зъ Козаками.
 Може—думавъ—лыху долю
 По полю розтычу,
 Або смерть собѣ певнійшу
 Скорѣйше наклычу.

Злон доли въ чистимъ полѣ
 Козакъ не розтыкавъ,
 Й смерти, що душа бажала,
 Собѣ не наклыкавъ!

Двѣ арміи тогдѣ руськи
 Йшло на басурманивъ:
 Одну повівъ Князь Галыцинъ
 До самыхъ Лыманивъ
 Дністривськихъ, краёмъ захиднимъ,
 Якъ чорную хмару,
 Що несла въ собѣ багацько
 Грому и пожару;

Другу мавъ весты Румьянцовъ,
 Якъ кару небесну,
 Черезъ степы Татарськіи
 До Крыму на весну.
 И до ёго нашъ Кошевий,
 По волѣ Царыци,
 Примкнувъ зъ війскомъ запоризькимъ
 Беретти граньци.

Але перше якъ арміи
 Выступили зъ шанцивъ,
 Керимъ-Гирей, Ханъ Татарській,
 Зъ ордами Ногайцивъ,
 Зирвався зъ Крыму, и якъ выхоръ,
 Налетѣвъ зненацька
 На рубежны наши степы
 И села козацьки.

И багато проливъ крови,
 По степахъ, по полю;
 Топтавъ нывы, палывъ села,
 Гнавъ нашихъ въ неволю.

Двѣсти дѣвиць запоризькихъ
 Выславъ нечестивецъ,
 Що найкращихъ, до Стамбула—
 Султану въ гостынецъ!

Стрепенулысь Козаченьки,
 Якъ тильки зачулы,
 И назустрічъ ворогови
 Чимъ-дужи майнулы.

Якъ забачивъ Керимъ-Гирей
 Запоризьке війско—
 Нырнувъ въ степы Ногайськіи,
 Мовъ не бувъ и близько.

Мы навздогинѣ слѣдомъ за нымъ—
 Кололы, топталы;
 Ледве самого Гирея
 Въ степу не піймалы.

Утикъ, мовъ заѣць, до Крыму,
 Й дякувавъ шайтану,
 Що голову вынісь цѣлу
 Зъ козацького лану.

Довго, мабутъ, рокивъ изъ пять,
 Война зъ Туркомъ длылась.
 Уже Орда Ногайская
 Вся намъ покорылась;
 Крымъ державсь ще, але й ёго
 Царство миновалось.

Все ажъ до Чорного Мора
 Москалямъ досталось.
 Запорожци нову славу
 Собѣ добувалы,
 И Грамоты видъ Царыци
 Милостывы бралы.

Тогдѣ Руськи ёнералы
 За честь собѣ малы,
 Що бѣ имья ихъ въ запоризькимъ
 Куренѣ вписалы.

Князь Прозоривський, Грап
 Панинъ,
 Сынъ Аншехва Глѣба,²⁾
 Навить Ейлеръ, той, що кажуть,
 Звѣзды зводывъ зъ неба...

¹⁾ Въ 1769 року. Примітка автора.

²⁾ Батько ёго прозывався Глѣбовъ, и бувъ Генераль-Аншеховомъ и Кіївськимъ Генераль-Губернаторомъ; але сына ёго Запоризьци звали просто Глѣбъ. И коротче и якосъ лѣпше гуде въ нашихъ уху. Примітка автора.

И чимало иншихъ... де вже
 Теперь ихъ згадаты!
 Вся лестылыся патенты
 На козацтво маты.
 Самъ Потёмкинъ такъ сподобавъ
 Козацьку одвагу,
 Й житятѣ наше запоризьке,
 И нашу ватагу,
 Що й винъ бажавъ запорожцемъ
 И Козакомъ статы,
 И лыстомъ до Кошевого
 Просывся намъ въ браты.
 И ёго въ курѣнь Куцевскій
 Въ реѣстеръ вписалы,
 И Грицькомъ Нечосомъ вдалымъ
 За кудры прозвалы.
 Наше славне Запорижѣ
 Тогдѣ й не гадало,
 Що винъ дастя ёму въ знаки
 Якъ потимъ дознало.
 Султанъ вѣйсько славъ за вѣйськомъ
 За Балканьскы горы;
 Всюды ёго розбивалы
 На землѣ й на морѣ.
 Тутъ мы збоку гарцѣвалы
 На степахъ Ногайскыхъ,
 И тхнуть ёму не давалы
 Ажъ до гирлѣ Дунайскыхъ;
 А на захидъ—видъ Хотына,
 Де й теперь, мовъ копы,
 Ще Голыциньскы чорнѣють
 Надъ Днѣстромъ окопы,
 Ажъ до тихого Дунаю,
 Де въ давнюю пору
 Козацькы човны гулялы
 По Чорному мору—
 Все було Московськимъ вѣйськомъ
 Взято видъ Султана:
 Всюды чисто, всюды тихо,
 Якъ въ свѣтлыцѣ пана...
 Ни ёднои чалмы; ворогъ,
 Узявшисъ за боки,
 Махавъ звидисъ, яко мога,
 За Дунай широкой;
 Кидавъ все—волы и кони,
 Що вздовжъ табунами
 Паслысь въ степахъ Бессарабскихъ
 Й надъ Днѣстра скалами.
 Але тамъ ще, за Дунаѣмъ,
 Мовъ въ пеклѣ палало—
 Кровъ лылась, дрижалы горы
 И земля стогнала.
 Уже пидъ Кучукомъ гримѣлы
 Московскы гарматы...
 Султанъ схаменувъсь, ставъ миру
 Въ Царыци прохаты.¹⁾
 И все стыхло... Орель Чорный,
 Махнувши крылами;
 Нову славу, якъ свѣтъ, ясну
 Нѣсь уже надъ нами.
 И мы верталысь додому.
 Сѣчь насъ стрѣла хвацько:
 Вся Старшина выѣхала
 На коняхъ козацькихъ,

И за городомъ, далеко,
 Кошевого й вѣйсько
 Привитала, поздоровляла,
 Пидѣухавши блызько.
 Отъ якъ Сѣчь насъ принимала,
 Ридна наша маты!
 Народъ кишѣвъ на улыцяхъ,
 Ревѣлы гарматы;
 Попы, зъ хрестомъ, зъ хоругвами,
 Выйшы на дорогу
 И насъ въ церкву проважалы—
 Подякувать Богу
 За все—за наши побѣды,
 За козацьку славу,
 За те, що мы вже вернулысь
 Пидъ свою управу.
 И пишы для насъ бенкеты;
 Що день пировалы
 И гулялы, веселылысь—
 Мовъ лыха й не зналы!
 И велькая Царыця
 Насъ не забувала:
 Грамотами Кошевого
 Й вѣйсько обсылала,
 Та дякувала за вѣрность,
 За щирю прислугу,
 Що помоглы бачъ скрутыты
 Й Султана въ дугу.
 Але недовго гулялы
 Запорожцы въ Сѣчѣ:
 Неминуча бѣда зновъ намъ
 Налягла на плечи...
 Давно споры йшы въ насъ жарки
 За наши граныци,
 Й насъ страхалы немилостьтю
 И гнѣвомъ Царыци:
 Наши блызькыи сусѣде,
 Донцы й Слобожане,
 На степахъ живылысь нашихъ
 Якъ тыи цыгане;
 Пустошили наши гаи,
 Травы вытравлялы,
 И хutory на рубежныхъ
 Земляхъ будовалы.
 Розправлялысь зъ ными сами
 Мы було, якъ зналы—
 Не разъ незваныхъ гостей мы
 Й кильлѣмъ проважалы!
 Война зъ Туркомъ запалала...
 Наше вѣйсько зразу
 Собѣ славы добуваты
 Выйшло по наказу.
 А сусѣдамъ то й на руку—
 Воны булы рады,
 Що нѣкому въ Запорижѣ
 Даваты порады.
 Пишы споры, пишы соры...
 Отце-то насъ зѣло!
 Въ Петербурсѣ нахапалысь
 Розбираты дѣло;
 А воно росло й бухтѣло
 При нашій незгодѣ,
 И Царыцю, нашу Матирь,
 Гнѣвыло та й годи!—

¹⁾ Въ 1774 року — Кучукъ-Кайнарджскій миръ. Примѣтка автора.

Мы вернулись зъ-пидь Турка,
 Бенкетовать стали...
 Ажъ рипъ до насъ нове лыхо,
 Якъ бы ёго звали.
 Чуёмъ—рубежны поланки,
 З степами, зъ полями,
 Що мы зъ дідывъ и зъ прадідывъ
 Лічили за нами—
 Стали одну за другою
 Видъ насъ виддѣляты,
 И зъ Ногайськими степами
 Новорусью зваты.
 Князь Потемкинъ, нашъ записный
 Запорожець хвацькій,
 Нашъ Грицько-Нечось удалый,
 Пріятель козацькій,
 Схотѣвъ земли поривняты
 По самеє море—
 И поланки наши взяты,
 А насъ взяло горе!
 Калнышевській споривсь довго,
 Доказувавъ права...
 Видъ насъ Грамотъ захотѣлы—
 И пишла розправа!
 Треба було депутативъ
 Въ Петербурхъ послаты.
 На те здавсь Полковий Писарь
 Антон Головатый.
 Зъ Асауломъ,¹⁾ зъ Козаками
 Винъ поплѣвсь въ Столицю,
 Що бь прохатъ за Запорижьѣ
 Тамъ саму Царыцю.
 Взявъ всѣ Грамоты зъ собою,
 Всѣ Універсалы,
 Що вольности наши й права
 Здавна пидтверждали...
 Думавъ певно, що докаже
 Хочъ цѣлому міру:
 Бо на все мавъ Гетьманьській
 И Царськи папиры.
 Довго чекавъ; надѣями
 Все ёго манылы;
 А тѣмъ часомъ якъ схотѣлы,
 Такъ собѣ й зробили.
 Запорожци и не счулысь,
 Якъ попались въ сѣты...
 Наша воля, наши права—
 Якъ не були въ свѣтѣ!...
 Воно, правда, й лѣпше стало,²⁾
 Якъ кинешъ нарокомъ,
 Колы кровь уже застыла,
 На все щирымъ окомъ!
 Нема воли гарцѣваты,
 Якъ колысь бувало;
 Нема Сѣчи, Запорижьѣ—
 И слѣду не стало!
 За те жь красно й тыхо всюды,
 На всій Украинѣ...
 Наши степы широкіи,
 Де вѣтеръ въ пустыні
 Тильки й буявъ зъ козацькою

Волею що слы—
 Теперь села та мѣстечки
 Ихъ новыи вкрылы...
 И обѣдвѣ Украины,
 Всихдня и Захидня—
 (Любо на ихъ подывитысь!
 Якого жь ще злыдня,
 Намъ бажаты теперь статы?)
 Злучилысь въ єдыну,
 Якъ двѣ ридныи сестрыци,
 Руську Украину.
 Одынъ Батько въ насъ Царь Бѣлый,
 Одна Маты ридна—
 Православна Русь широка,
 Що й киньця не видно!
 И нашъ ворогъ вѣковѣчный
 Смирывсь передъ нею;
 И винъ зъ нами ии зове
 Матирью своєю...
 И голову невѣрную
 Схилывъ въ ии пута,
 И цѣлує ии руку,
 Якъ Христа Іюда!..

II.

Атакованьѣ Сѣчи.³⁾

Веселенько сонце грало
 Видъ ранку надъ Сѣчю,
 Писля дорщѣку дрибною,
 Що такъ кропивъ ниччю.
 Весна степы запоризьки
 И гай скрасыла;
 Сѣчь, якъ садочокъ вишневый,
 Кругомъ зеленѣла;
 Бо день свѣтокъ бувъ зеленыхъ:
 Кругъ куренивъ зразу
 Ниби гай молодой за ничъ
 Вырисъ по заказу.
 Красно, любо! душа рветця
 До сынѣго неба!
 Та й на землѣ ий, здаѣтця,
 Лѣпше вже не треба...
 Сыдыть батько, панъ Кошевий,
 Та думає думки.
 Давно щось зъ Москвы видъ нашихъ
 Ни вѣстки, ни чутки!
 Царыця и Двиръ весь булы
 Въ Москвѣ на ту пору:
 Тамъ и наши депутаты
 Ждали приговору.
 Головатый—якъ останній
 Ёго лысть доносыть—
 Ще крепитысь Кошевого
 И старшину просыть.
 «Стою, каже, й стоятому
 За Сѣчь головою,
 За вольности наши й права,
 Якъ дубъ пидъ грозою.
 Хочъ нашъ братикъ Грицько Нечось,
 Вяземській и Стрикаловъ
 Щось багацько дуже вчора

¹⁾ Сыдоромъ Бѣлымъ. Примѣтка автора.

²⁾ У рукописовѣ починаючи із слѣвъ „Воно, правда, й лѣпше стало“ до роздѣлу „Атакованьѣ Сѣчи“ перекреслено олівцемъ. В. III.

³⁾ 4-го Юня 1775 року, у день пресвѣятои Троици. Примѣтка автора.

На насъ горло дралы;
Але маємъ ще надію
На Бога вельку,
И на наши аргументы,
Що зь нами безъ ліку.
Нечось дуже розходився,
И промовивъ навить,
Що скоро въ Січъ ёнерала
Текеля видправить...
«Хиба—кажу—добродію,
«Якъ вы, схоче взнаты
«У вашого жь Куренного,
«Що-то гарцёваты?
«А безъ діла буты нудно
«На степахъ козацькихъ!»
— Знайде діло, не турбуйся,
Безъ гарцивъ бурлацькихъ!
Винь на місці вашу справу
Резбере на славу...—
«Отце добре було бь справді!
«Колы бь тильки жваво!»—
Щось недобре замышляе
Нашъ пріятель щирый...
Може, вловлю ёго въ словахъ,
Або й на папри...»
Отъ що писавъ Головатый
У останнімъ лыстї!
И зь тої поры нема
Ни чутки, ни вісти.

Седыть Петро Калнышевській,
Та гадку гадае...
Хотївъ глянуть у виконце,
Якъ сонечко сяе...
Ажъ дывитця: кругомъ військо
Московське маячить...
«Ого, дітки! гляньте сюды!
Що се таке значить?
Отце мабутъ Москальки
Пришлы зновъ насъ зваты,
Що бь йшлы зь ними Татарь, Туркивъ,
Якъ сарану, гнаты...»
— Ой, батечку! се не те вже!
Бачь, гарматы горломъ
Такъ и зяють намъ у вичи
Кругомъ по-надъ ровомъ...—
«Пійдїть, хлопци, рзвїдайте,
Чого-то имъ треба?»
Кинулыся Козаченки...
Мовъ дозналысь зь неба,
Що Нечось приславъ Текеля
Січъ атакваты,
Що симдесять полкивъ пришло
Запорижьбє браты,
Що вже всї наши поланки,
Далеки и близьки,
Вь одынъ день атакваны,
Якъ Січъ Запоризька...
«Гай-гай!—каже Калнышевській—
Лыхая година!
Може, намъ хочь скажуть—таки,
Що жь то за причина?»

Прибувъ гонецъ¹⁾ видъ Текеля,
Старшинї доносить,
Ще ёнераль ии въ гости
Всю до себе просить.
Зійшлась рада. Сам Кошевий
Зачавъ говориты:
«Що, панове-Отаманы,
Будемо робиты?
Москаль кличе насъ у гости—
Пійдемъ, чи не пійдемъ?
Чи виддамо Січъ безъ бою,
Чи битыся выйдемъ?»
Одны кажуть: Москалеви
Шкода Січъ виддаты
За спасибі—та вже видно
Нїчого й гадаты!
Треба йты вже, колы клыче,
Поклонитысь нызько:
Бачь, яка туча кругъ насъ
Московського війська!—
Други кажуть: нї, не дижде!
Нехай не здывѣ.
Ще кожний зь насъ свою сылу
Козацькую чуе!
Не першїй разъ, не останній
Намъ за Січъ стояты!
Не виддамо! нехай визьме,
Колы зможе взаты!
Лучче разомъ всї поляжемъ
Край свого пожитку!..
Такъ скажи своему Текелю,
Та вбирайся къ дидьку!—
И гиньця хотїлы буйни
Гряззю закидаты...
Ажъ ось... зь хрестомъ иде зь церкви
Архимандритъ²⁾ въ шатї.
«Дїты!—каже—чію кровъ вы
Хочете пролыты?
На кого йдете, слїпыи,
Руку наложиты?
Християне на християнъ,
И на бративъ братьят!
Бїйтесь Бога! страшны ёго
Кары и проклятьят!
Не берїть грїха на душу.
Знать, така вже доля
Наша—за грїхи вельки:
То Господня воля!
Свята церкивъ вь моимъ лыку
Васъ теперъ благае:
Гордымъ самъ Бигъ протывитця,
Смирнымъ—помагае.
Смирїтєся жь, колы Божу
Шануе́те волю!
Цїлуйте хрестъ: винь спасе васъ
И дасть лїпшу долю!»
И всї кинулысь зь слизами
Той хрестъ цїловаты.
— Послухаємъ тебе, отче!
Бо знавъ, що сказаты.
Колы треба йты, то й пійдемъ,
Нїчого робиты.

¹⁾ Полковныкъ Мисюрєвъ. Примїтка автора.

²⁾ Владымеръ Сокальській. Примїтка автора

Хлибомъ-сильлю Москалеви
 Поклонъ учинити.—
 Кошевий ще запитався:
 «Що жъ, дѣти? Якъ буде?»
 — Роби такъ, якъ самъ ты знаєшь!—
 Загулы всѣ люде:—
 Ты въ насъ батько: що намъ треба,
 Самъ лѣпше насъ знаєшь;
 Пйдемъ всюды за тобою,
 Куды загадаєшь!—
 «Такъ помолымося жъ Богу
 На риднимъ помостѣ,
 Та й вйдемо зъ хлѣбомъ-сильлю
 До Москаля въ гости.
 Вже що буде, те и буде,
 Отаманы-братци!
 А буде те, що самъ Бигъ дасть—
 Всѣ мы въ ёго ласцѣ...
 Охъ, серденько чоґось щимить
 И дуже сумує!
 Лыхо тяжке та недолю
 Мабуть намъ вѣщує...
 Запорижѣ наше славне,
 Сѣчь—наша родына!
 Чи вже жъ отце настає вамъ
 Останья годына?..»
 Замокъ, одбивъ три поклоны,
 Повѣвъ кругъ очами...
 Слѣзы брызнули—и всѣ мы
 Залылысь слизами.
 Енераль Текелій ходыть
 По палатцѣ швидко;
 Якась думка ёго гнете,
 Що й по лыцю видко;
 Ниби жеде чоґо въ тривозѣ:
 Дзыгаръ изъ кишени
 То до очей, то до уха
 Пидносыть у жменѣ.
 То на дзыглыку присяде,
 То зирветця зъ ёго;
 Щось спитає за дверима
 Въ свого часового;
 То погляне у виконце
 На Сѣчь нашу свѣтлу...
 Отъ, товчетця по палатцѣ,
 Якъ Марко по пеклу!..

Прискакавъ гонецъ изъ Сѣчи...
 Винъ весь стрепенувся...
 «А что?»—гукнувъ по-московськи,
 И голосъ запнувся...
 — Всѣ съ повинной головою,
 Тихи и покорны.—
 «Я не ждалъ такой развязки:
 Запорожцы вздорны!
 Гдѣ жъ они?»—А вотъ...—И знявши,
 Козацькїя шапки,
 Старшина ввѣйшла вся наша
 Зъ Кошевымъ въ палатку;
 Поклонылась енералу,
 Хлѣбъ и силъ пидносыть.
 Винъ принявъ. «Благодарю васъ».
 И пизнатысь просыть.
 «Кто вы?»—каже.—Я Кошевий

Петро Калныш.¹⁾ — «А ты?»
 — А се Войськовий Судья нашъ
 Павло Головатый;
 Отце—Войськовий нашъ Писарь
 Иванъ Глоба... двоє
 Ще додому не вернулись—
 У Москвѣ обоє:
 Тамъ Полковий Писарь, кажу,
 Антон Головатый
 И Войськовий Асауль Сыдоръ
 Булыи—як два браты.
 А отци, бачъ, сорокъ парнивъ,
 То все Отаманы
 Куренныи... Отъ, и всѣ мы
 Тутъ, вельможный пане!
 Що намъ скажешъ, добродію —
 Чи Татарву биты,
 Що бъ до насъ впадать не смѣла
 Хаты холодыты;
 Чи пидъ Турка, чи пидъ Ляха—
 Абы бачъ здоровы,
 Волю Матеры-Царыци
 Мы вчинитъ готовы...—
 Винъ посадывъ Кошевого
 Коло себе зблызьку,
 И всю Старшину садытысь
 Просывъ запоризьку.
 И веселый и раденькїй
 Енераль ласкаво
 Почавъ зъ ними розмовляты
 Про ихъ давни права.
 Частовавъ ихъ по-московськи
 Виномъ та сластями;
 Задружився такъ, що любо,
 Зъ своими гостями.
 Гости знали честь—пиднялысь
 Та й прощатысь стали,
 И хазяину за добре
 Слово дякувалы.
 Винъ вызвавсь самъ ажъ до Сѣчи
 Гостей провожаты;
 Не забувъ ёднакъ команды
 Й охвыцеривъ взяты.
 Сичъ злюбилась ёму зразу:
 Постоявъ на мостѣ...
 Та й каже: «А что жъ меня вы
 Не просите въ гости?»
 Кошевий ставъ запрошаты
 До куреня свого
 Вельможного енерала
 Й охвыцеривъ ёго.
 «А що жъ—сказавъ, якъ ввѣйшлы вже—
 Чи звольте й сами
 Хлѣба-соли козацькою
 Одвѣдаты зъ нами?»
 Моргнувъ—и столы дубовы
 Довги та широки,
 Скатертыны бѣлы вкрылы;
 Талирки глыбоки,
 Точеныи зъ осокора,
 И ложки кленовы,
 И коряки и виделки,
 И рушныки новы,
 Червоною заповочю

¹⁾ Калнышевській ввавъ себе часомъ для скорости Калнышемъ. Примѣтка автора.

Выстрочени зъ виду—
 Кругъ столивъ уже лежалы:
 Бо часъ бувъ обѣду.
 Отъ, и страва у ваганахъ
 Та въ мыскахъ несетця;
 Пара у нисъ бѣе горяча,
 И пидъ стелю вѣтця.
 Ёнераль сѣвъ на покутѣ,
 Кошевий край ёго,
 Охвыцерство зъ Старшиною
 Мѣралось недовго.
 Исть Текелій, присмакуе:
 Козацьки potravы
 Дуже ёму сподобалысь—
 Стравы жъ бо то, стравы!
 А якъ пиднеслы у кубкахъ
 Наливки та меды,
 Що ще въ бочкахъ заправлялы
 Не батькѣ, а дѣды—
 Ёнераль здвигнувъ плечима,
 Серденько заграло:
 Языкъ лыпне, мовъ смолою
 Ёго облывало.
 «Чудень вашъ медъ и наливки!—
 Каже, якъ одвѣдавъ:
 Я такъ сытно, съ такимъ вкусомъ
 Давно не обѣдалъ.
 Только жаль, что вы ѣдите
 Съ корыта, не съ блюда.
 Я вамъ пришлю съ Петербурга
 Фарфору на чудо...»
 — На що, озвавсь Троць, куренный
 Отаманъ—тѣ блюда?
 Мы зъ корыта, та досыта,
 Вы зъ блюда—та худы!..—
 Текелій задумавсь трохи,
 Здыхнувъ поневоли:
 Знать, приказка наша взяла—
 Правда очи коле!
 Розвеселывсь, якъ вже потимъ,
 Мовъ бы на потуху,
 У турецькихъ хвилижанкахъ
 Внеслы варенуху.
 Выпивъ одну и другую,
 Ще й третю подалы,
 Та побоявся пить сердечный...
 Отъ, зъ-за столу всталы.
 Перехристывсь; Кошевому
 Стыснувъ руку мицно...
 «А твоей, Троць, пословицы
 Не забуду вѣчно!»
 Та й пишовъ ходыть по Сѣчи.
 Въ кожый курѣнь смѣло
 Заглядавъ—поки за горы
 Красне сонце сѣло.
 На другій день гонецъ прибѣгъ
 Трохъ найстаршихъ зваты.
 Видправились—Калнышевськѣй,
 Глоба й Головатый.
 Ввійшлы въ палатку Текеля...
 Винъ не той, що вчора:
 Седыть смутный, чи сердытый.

Влѣпивъ очи вгору,
 Лысть въ руцѣ перевертае
 Зъ боку на бикъ зблызьку,
 И не глядыть на Старшину
 Нашу запоризьку.
 Петро зырнувъ пыльнымъ окомъ,
 Ниби ненароком,
 На Павла, Павло на Йвана,
 Хочь стоялы бокомъ...
 И тѣмъ зглядомъ вѣщимъ, щирымъ—
 Що тильки гадалы,
 Все видъ разу дружка дружцѣ,
 Якъ словомъ, сказалы.
 Вставъ Текелій, прочитавъ имъ
 Указъ видъ Царыци—
 И звелѣвъ збиратысь заразы
 Всѣмъ тромъ до Столыци;
 А тѣмъ часомъ калавуромъ
 Кожного обставивъ,
 Та видъ себе на обахту
 Войськову видправивъ.
 А самъ Сѣчь взявъ въ свои руки;
 Всѣ наши порядки
 Козацьки на ладъ московськѣй
 Крутыть, та й негадки.
 Всюды гонцями зъ лагира
 Приказъ розсылае.
 Що вже Сѣчи й Запорижья
 На свѣтѣ немае...
 Такъ забралы нашу славу
 Сѣчь, а зъ нею й волю!
 Такъ мы втратылы навѣки
 Козацькую долю!

III.

Запоризька штука.

Сумно, головы схилывши,
 Ходылы по Сѣчѣ,
 Коугъ куренивъ, Козаченьки,
 Безъ мысли безъ рѣчи—
 Поки схаменулись трохи,
 Та й стали гадаты,
 Якъ бы Текеля видъ разу
 У шоры убраты?¹⁾
 Отъ, пятьдесятъ Запорожцѣвъ
 Идутъ до Текеля;
 Поздравляють ёго зъ свѣтомъ—
 Бо була недѣля.
 «Кланяёмось, добродѣю,
 Тобѣ хлѣбомъ-силляю».
 — Благодарю, Запорожцы!—
 Одвѣтывъ Текелій:
 Что скажете?—«Отъ що: чутко,
 Що намъ вже не можно
 Ходыть зъ Сѣчи безъ билетивъ
 Никуды...»—Такъ точно!
 Не ходите безъ вѣома
 Моёго покуда.—
 «Отъ для того жъ то вѣдома
 Мы й пришли бачъ тута,
 Щобъ бѣ на всѣхъ насъ хочь одынь бы
 Билетъ написалы:

¹⁾ Убратъ кого у шоры по нашому значить обдурить та ще й хвацько, а по-руськи обмануть, провести. Примѣтка автора.

Всі держатимемось купы,
 Вризь не пійдемо самы». —
 — Хорошо, — сказавъ Текелій:
 Какъ же то бывало
 У васъ прежде?—«Въ насъ никола
 Билетивъ не знали.
 Ни батьки, ни дѣды наши,
 Ни прадѣды пане,
 Про ихъ навить и не чулы;
 А куды хто гляне,
 Куды схоче, туды ъде,
 Чи йде було пѣшки.
 Намъ въ дорожѣ ниякоу
 Не було замѣшки».
 — Куды жъ и за чѣмъ съ билетомъ
 Вы пойдете сами?—
 «Треба йти на заробитки—
 Въ Тилигуль до лямы.¹⁾
 Соромъ сказать... выбачайте...
 Злыдень поганяе:
 Ни свитыны ни сорочки,
 Ни чобитъ чортъ-мае!
 Обирвались такъ, що гидко
 На себе глядѣты!
 А ще жъ, кажуть, и подушне
 Треба заплатыты,
 Та й панамъ бачъ удѣлыты,
 Звычайно, хочъ трохи...»
 Зареготавъ нашъ Текелій,
 Ажъ взявся за боки.
 — Съ Богомъ—сказавъ—Запорожци,
 Хочъ по всѣму мѣру!—
 И всѣмъ звеливъ билетъ дати
 На ѣднимъ папиру.

 Тильки мѣсяць лѣтъ за хмары—
 На берегъ Днѣпровый
 Выйшли Козаки билетни
 И багацько новыхъ,
 Усѣхъ, може, до тысячи,
 Зъ клунками на спинѣ:
 Зійшлись крадькома, тихенько,
 На самѣй долинѣ,
 Край порогивъ. Кожный сумно
 Обернувсь до Сѣчи,
 Одбивъ земныхъ три поклоны
 Скризь слизь, хочъ безъ рѣчи;
 Взявъ землицы ридненькою
 У жменю, цѣлуе;
 Туають и до серденька,
 Голубить, пѣстуе,
 Плаче навзрѣдъ по-надъ нею,
 Тильки що не каже;
 Горне и у хустынку,
 До хрестыка вяже...
 Ще до Сѣчи поклонились
 Нызенько, нызенько...
 А слизеньки зъ очей капъ-капъ,
 А щимать серденько!..
 Сѣлы въ човны, що тутъ булы
 Мижъ очеретами,

И веслами закивалы—
 Въ Тилигуль до лямы!
 Текелій порядки въ Сѣчѣ
 Московськи заводыты;
 Всѣхъ козакивъ до присяги
 Що день божій водыты;
 А самъ здоровъ у лагирахъ
 Зъ вѣйскомъ проживае:
 Може, ще боитця Сѣчи—
 Бигъ тамъ его знае!
 Зновъ пятьдесять Запорожцивъ
 Приходятъ зъ дарами,
 И билета на всѣхъ просятъ—
 Въ Тилигуль до лямы...
 «Съ Богомъ!» — говоритъ Текелій,
 Билетъ имъ выдае—
 И зновъ ничью до тысячи
 Веслами кивае!
 Козаченьки звеселылысь,
 Якъ вбачили зразу,
 Що въ билетахъ видъ Текеля
 Не мають одказу.
 Зновъ пятьдесять посылають
 Отаманы самы
 На всѣхъ билета просыты—
 Въ Тилигуль до лямы!..
 Скільки тысячъ вышло зъ Сѣчи,
 Одна за другою,
 Такъ, забравши своѣ шматѣтѣ,
 Що малы, зъ собою!..
 А минула ще не бильше,
 Якъ трейтя недѣля...
 И всѣ ниби по билету,
 Зъ вѣдома Текеля,—
 Крадькома, тихенько, ничью,
 Зъ своими клунками—
 И всѣ веслами кивалы
 Въ Тилигуль до лямы!
 Хватывсь мицно за голову
 Сердечный Текелій,
 Та вже пизно—якъ довѣдавсь,
 Що Сѣчь опустѣла.
 Злывся дуже самъ на себе,
 Що сырома проста
 Такъ у шоры его вбрала
 Не дорогимъ коштомъ!
 Заперсь у своѣй палатцѣ,
 Смутный и сердытый;
 Цѣлый день ни зъ кимъ ни слова
 Не ставъ говориты;
 Тильки въ вечеръ Отаманивъ
 Куренныхъ зывае;
 Але й тѣхъ зійшлося трохи—
 Бо бильше й немае!
 Роскричавсь на ихъ Текелій,
 Ажъ въ ушахъ трещало...
 «Я всѣмъ приказаль явиться—
 Что жъ пришло такъ мало?»
 — Всѣ на лице, скільки е насъ.—
 «А прочѣ?»—Видно,

¹⁾ «Тилигуль» — рѣчка. въ Одеськимъ уѣздѣ, що великимъ озеромъ впадае у Чорне Море. Туды часомъ наши Запорожци ходылы на заробитки до Татаривъ. До лямы — значить тягнутъ канатомъ неводъ. Примѣтка автора.

По зымныкамъ розбрилися:
 Слонятысь обрыдло!
 Та мы й сами соби рады
 Не дамо, та й годи:
 Чи йты куды, чи седѣты
 Та ждаты погоды?
 Старшину всю нашу взяли,
 Вѣйска намъ не маты...
 Кого жъ слухатыся будемъ?
 Кѣмъ командуваты?—
 «Гдѣ же войско ваше дѣлось?»
 — А хто жъ ёго знаѣ!
 Може, доси по-надъ моремъ
 Веслами киваѣ!
 Аже, кажуть, добродѣю,
 Вы звелѣлы сами
 Всѣмъ билеты выдаваты
 Въ Тилигуль до лямы,
 Чи, може, куды ще й далѣй —
 Не намъ про те знаты!
 А Сѣчь пучта, у куреняхъ
 Хочъ вовкивъ ганяты... —
 Зачервонѣвъ панъ Текелій,
 Затупавъ ногами...
 «Вотъ я же васъ, озорники!
 Въ Тилигуль до лямы!..»
 Ажъ ось и мы, останьниі,
 Хлѣбъ и силъ пидносимъ,
 Кланяѣмось ѣнералу
 И — билета просимъ.
 «Куда, злые Запорожцы?»
 Гукнувъ передъ нами,
 Такъ що дѣры зашатались.
 — Въ Тилигуль до лямы. —
 «Все въ Тилигуль да въ Тилигуль!
 А городъ пустѣеть...
 Прочъ съ глазъ моихъ, и подойти
 Пусть никто не смѣеть!»
 Мы пишли... и тильки небо
 Засяло звѣздами —
 Всѣ веслами закивалы
 Въ Тилигуль до лямы!

IV.

Кошъ запоризькій за Дунаѣмъ.

Вѣтеръ вѣѣ, повѣваѣ
 Зъ тихого Дунаю.
 Несы, вѣтре, хочъ ты вѣсти
 Зъ далекого краю,
 Зъ далекого, зъ ридненького,
 Де вже намъ не буты!
 Ой, доходятъ до насъ вѣсти —
 Бодай ихъ не чуты!
 Сѣчь — сонечко наше яснѣ,
 Що на всю Вкраину
 Зъ-за чорной тучи-хмары
 Тильки ще й свѣтыло —
 Нема иі, голубоньки!
 Навить иі слѣду
 Хочъ не шукай, бо не найдешъ
 Нигде вже по свѣту!
 Тильки курганы высоки
 Середъ степу стали,

Де вольниі Запорожци
 Колысь гарцѣвали!
 Тильки де-негде могила
 Зъ вѣтромъ розмовляѣ
 Про козацьку давню славу,
 Та й про сѣчь згадаѣ!
 Хочъ бы статы поплакаты
 Широю душею
 И ридными слизеньками
 Бигъ прививъ надъ нею!
 Хочъ бы воронъ, якъ вже буду
 Тлѣть въ землянимъ склепѣ,
 Занисъ кистку мою звидсилъ
 Въ запоризьки степы!..
 Дунай гуде, зъ вѣтромъ граѣ
 И хвыли, мовъ горы,
 Котыть одну за другою
 У Чорнеѣ Морѣ.
 Стою одинъ на березѣ
 Крутимъ та высокимъ...
 Тамъ, далеко... ой далеко,
 Надъ Днѣпромъ широкимъ,
 Три могила тильки ридны,
 Мовъ на ихъ дывлюся...
 Батько й маты лежать вкупѣ,
 А далѣй — Ганнуся...
 Нудьга тяжка грызе, точить,
 Якъ червѣякъ ядерце,
 Моѣ бѣдне, безталанне,
 Кругъ розбите серце!
 Дывлюсь, плачу, якъ безридна
 Дытына маленька...
 Батько й маты жылы въ свѣтѣ,
 А вона, миленька —
 Квѣтка красна, тильки, тильки
 Що на свѣтъ зырнула, —
 И лыстоньки свѣженьки
 Къ сонцю розвернула —
 Налетѣла темна бура,
 Квитоньку зирвала,
 Пескомъ жовтымъ засыпала,
 У землю втоптала...
 О, чому я тамъ, край неі
 Не лигъ пидъ туманомъ!..
 Терпи, козакъ! — кажуть люде —
 Будешъ отаманомъ!

Хочъ багацько насъ зибралось
 За тихимъ Дунаѣмъ,
 Маѣмъ вѣйска своѣ знову
 И старшину маѣмъ,
 И Сѣчь на степахъ Буджацькихъ
 Нову збудовали —
 Але доли вже не диждемъ
 Такои, якъ малы.
 Нудно, гирко на чужинѣ!
 Турокъ насъ пѣстуѣ,
 И лестыця до насъ дуже —
 Бо нужду въ насъ чуѣ;
 Давъ намъ степы широкіі
 За тихимъ Дунаѣмъ...
 Та вже те, що басурману
 Мы служиты маѣмъ,
 И блукаѣмъ въ чужимъ краю,
 Якъ сыроты бѣдни —
 Жаль задаѣ серцю й тугу
 По матерѣ ридній!

Ишли роки за роками — ¹⁾
 Мы ихъ не лічили!
 Булы войны кривавыи —
 Мы въ походъ ходылы,
 И кровъ свою пролывалы
 За невѣрныхъ въ полѣ, —
 Та все нылы, сумовалы,
 Бо не малы доли!
 Рады бь уже вернутыся
 До ридного краю,
 Та стереже вражій Турокъ
 Пильно зъ-видъ Дунаю,
 А старшинѣ нашій годыть,
 Якъ лыхій болячцѣ,
 Що бь намъ воли не давала
 На всѣму Буджаці.
 А тутъ вѣсти зъ Запорижья
 Ридного доходятъ,
 Що тамъ наши Козаченьки
 Зновъ у ласцѣ ходять;
 Що царыця ихъ шануѣ,
 А Потѣмкинъ любить
 И до себе ёму вѣрныхъ
 Горне и голубить.
 Зибравъ усѣхъ, що въ поланкахъ
 Осталысь козацькихъ,
 Давъ имъ имья Чорноморцивъ, ²⁾
 Ще й додаѣ — хвацькихъ,
 Давъ старшину кошевую,
 Якъ перше бувало...
 Тильки Сѣчи й Запорижья
 Навѣкъ вже не стало!
 Самъ Гетьманомъ вѣйськѣ козацькихъ
 Назвавъ себе скоро,
 Та й пославъ ихъ Туркивъ биты
 До Чорного Мора.
 Пригодылысь Козаченьки
 Царыцѣ й Гетьману:
 Втерлы носа, та ще й добре,
 Вражому Султану.
 Зновъ зъ нымъ бились, тогдѣ якъ мы
 Ёму вже служили;
 Зновъ славою чорноморськи
 Берега покрылы! ³⁾
 Тутъ Кошевий ихъ Чепега,
 Судья Головатый,
 Та Полковникъ Сыдоръ Бѣлый,
 И Старшинъ багато. —
 Доказалы зъ Козаками,
 Що Царыця-Маты
 Не даромъ ихъ въ своій ласцѣ
 Обѣщала маты.
 Крѣпость мицну на островѣ
 Березанѣ взялы, ⁴⁾
 И на штурмѣ Очакова

Перши выступалы;
 Булы въ човнахъ край Бендеривъ,
 Булы въ Акерманѣ,
 Де держалысь мицно, щиро,
 Дружно басурмане...
 Въ Измаилѣ зъ Суворовимъ,
 Що здывивъ свѣтъ цѣлый,
 Неприступну крѣпость бралы,
 Пекломъ гуркотѣлы;
 Въ Хаджибей Ендыню
 Замокъ зруйновалы —
 Де теперъ вельке мѣсто
 По-надъ моремъ стало;
 Тамъ козаки инши собѣ
 Хатами засѣлы —
 И тѣмъ першій брусъ будовы
 Одесѣ положилы. ⁵⁾
 Зновъ затыхла война зъ Туркомъ;
 Султанъ смиривъ скоро.
 Чорноморци ще блукалы
 На берегахъ мора —
 Бо не малы собѣ нигде,
 Притулку на свѣтѣ,
 И не знали, де голову
 Свою прихилыты.
 Потѣмкина, ихъ Гетьмана,
 Що пиднявъ ихъ знову
 Зъ руинъ Сѣчи запоризькѣй
 Й давъ нову основу —
 Вже не було... въ чистимъ полѣ,
 На степу, зненацька
 Лягла ёго удалая
 Голова козацька! ⁶⁾
 Зъ нимъ и останья надѣя
 Чорноморцивъ, може,
 Лягла въ землю?.. Нѣ, стривайте,
 Ще имъ Бигъ поможе!
 Серце Матери-Царыци
 Змилылось надъ ными:
 Бо вѣрно їй послужили
 Шаблями своими —
 И вона имъ даровала
 Видъ царськои ласки
 Островъ Таманъ и широки
 Степы прикубаньскѣ. ⁷⁾
 Туды ввійшли Козаченьки
 Своими полками...
 Кругомъ степы, далѣй горы
 По-пидъ небесами...
 Свои земли на поланки (станыци),
 Якъ перше, розбили,
 И новий Кошъ надъ Кубанью
 Въ степу заложилы;
 И на памѣть вѣковѣчну
 Назвалы не-даромъ

¹⁾ Починаючи з цього рядка й до кінця твору в оригіналі текст почеркано олівцем. Проте текст поеми подаємо без скорочень, а саме тому, що важко сказати, хто саме зробив пізніші помітки олівцем, чи автор поеми, чи хтось інший. Що деякі помітки олівцем в рукописові зробив не автор, про це свідчать сторінки рукопису — 110 (ч. I) та 102 (ч. II), де знаходимо несподівані приписки, які не мають ніякого відношення до поеми. Б. III.

²⁾ В 1783 року. Примітка автора.

³⁾ В війні з Туркомъ, видъ 1787-го до 1791-го року. Примітка автора.

⁴⁾ 7 ноября 1789 р.; а ті крѣпости, що далѣй идуть, взяты в 1789 р. Примітка автора.

⁵⁾ В 1793 року. Примітка автора.

⁶⁾ В 1791 року. Примітка автора.

⁷⁾ 30-го юня 1792 року. Примітка автора.

Даръ Царыци Катерины
 Катерино даромъ. ¹⁾
 Отъ-тамъ наши Чорноморци
 И доси проживають,
 Якъ на степахъ Запоризькихъ,
 Та й лыха не знаютъ.
 А мы?.. горе на чужинѣ
 Тильки й розважалы
 Тимъ, що за Дунай глядѣлы,
 Та Сѣчь споминалы,
 Та зъ Некрасивцями билысь,
 Зъ сусѣдами, часомъ,
 Що давно вже втекли зъ Дону
 Зъ Игнатомъ Некрасомъ...
 Давно... то було ще мабутъ
 При Петрѣ Велькимъ,
 Якъ за змѣну винъ приструнивъ
 Донцивъ тугимъ лыкомъ —
 Пидъ часъ бунтивъ Буловина
 Й Гетьмана Мазепы —
 Що стемнылы наши славны
 Украиньськи степы...
 Завзятѣйши зъ отаманомъ
 До Турка шмигнулы,
 Якъ мы, видно, зъ Запорижья,
 Мовъ до Тилигула;
 Та на степахъ задунайськихъ
 Таборами сталы...
 Ажъ и мы до ихъ въ сусѣдство
 Потимъ причвалалы.
 Намъ простору було мало —
 Мы ихъ гналы въ горы:
 И зъ того булы мижъ нами
 Кривавыи споры...
 Отъ якъ жилось намъ пидъ Туркомъ
 За тыхимъ Дунаѣмъ!
 Мы тужилы, сумовалы
 Всѣ за риднымъ краѣмъ.
 Звыкмысь зъ горемъ, зъ недолею;
 Десятками годы
 Пролеталы по-надъ нами,
 Якъ быстрыи воды;
 Уносмы нашу славу,
 Якъ лысточки зъ квѣтомъ,
 И всѣ думки, всѣ надѣи
 Козацьки за вѣтромъ!
 Ажъ ось — нова вѣсть мижъ нами
 Пронеслася скоро:
 Наши братья Буткальськѣи,
 Що жили край мора,
 Въ часъ незгоды Руськихъ зъ Туркомъ
 Забравши пожитки,
 Въ темну ничку переплылы
 За Дунай великѣи,
 Та Бѣлому Цару въ ноги
 Повинувшись палы,
 И прощенья ёго й ласки
 Для себе благалы. ²⁾
 И винъ, Батько нашъ правдывый,
 Принявъ ихъ, якъ бачимъ,
 И назвавъ ихъ своимъ вѣйськомъ

Дунайськимъ Козачимъ
 Та й звелѣвъ усѣмъ селытысь
 По-надъ Чорне море.
 Отъ, зажили та й забулы,
 Що ё въ свѣтѣ горѣ!
 Схаменулысь и мы було,
 Та й сталы гадаты,
 Якъ бы и намъ теперъ Турка
 У шоры убраты?
 Та постеригсь нехристь вражѣи:
 Вѣйськомъ насъ обставивъ,
 А Старшину, мовъ на раду,
 У Стамбуль видправивъ.
 Але наши Козаченьки
 Пробиралысь часомъ
 За Дунайськи быстры воды,
 Тильки що не разомъ;
 И до Одесъ приплывалы
 По берегу мора;
 Ришиль ё примавъ ихъ: на те
 Була Царьська воля. ³⁾
 Мы седѣлы, та все ждалы
 У моря погоды;
 А над нами пролеталы
 Наши лѣпши годы!
 Отъ, война зновъ запалала
 Въ двадцять вѣсьмимъ року,
 Якъ и Греки зашумѣлы
 Султанови збоку...
 Всѣ вы чувалы про неи...
 Орлы Руськи — крыла
 Зновъ широко надъ Дунаѣмъ
 Свои распустылы.
 Султанъ приказъ даѣ — вѣйсько
 Козацьке зибраты,
 Та въ Силистрію якъ можна
 Хутчѣй поспѣшаты.
 Кошевый Васыль Чернюга
 Пѣ собѣ, гуляѣ;
 А тѣмъ часомъ Ёсыпъ Гладкѣи
 Курени збираѣ.
 Зѣйшмысь, смутни, невесели,
 Головы схилылы;
 А смутнѣйши отаманы
 Коло ихъ ходылы;
 А смутнѣйшѣи за всѣхъ Гладкѣи:
 Журба серце крушить
 И козацьку щѣру душу,
 Якъ рожномъ, ворущить!
 «А що — каже — товариши,
 Будемо робиты?
 Чи пѣйдемо въ Силистрію
 Султану служиты?»
 — Ой, не палы бѣ, Отаманѣ!
 Нѣчого сказаты!
 Та Кошевый велыть хутко
 Въ походъ выступаты! —
 «Такъ нехай же панъ Кошевый
 Самъ зъ кѣмъ хоче пѣйде:
 Може, въ ёго хочъ разѣ-таки
 Хмѣль зъ головы выйде!»

¹⁾ 15-го августа 1793 року. Примѣтка автора.

²⁾ Въ 1806 року. Примѣтка автора.

³⁾ А найбільше зъ 1818 року. Примѣтка автора.

Чи довго жъ намъ отце житы,
 Якъ живемо, други?
 Що мы таке? Запорожци?
 Нї, Султанськи слуги!
 За що, про що ёму служимъ?
 Та ще и ниякій
 Не бачимо, не чуємо
 Ни ласки, ни дяки!
 Гляньте лишъ на Чорноморцивъ:
 Рокивъ три-чотыры
 Послужать тамъ Москалеви —
 Та вже й командиры,
 Охвыцеры, Полковныки,
 И грошей багацько:
 Ё зъ чїмъ погулять и втїшитъ
 Душеньку козацьку!
 А мы... чорзна що таке!..»
 — Правду кажешъ, правду!
 Дай же ты намъ теперъ добру
 Та щирю пораду!
 Годи на чужинї житы,
 Нехристю служити!
 Веды самъ насъ куды знаєшъ —
 Тебѣ вже не вчиты!
 Будь Кошевымъ нашимъ, батьку,
 На козацькій згоди!.. —
 «Що вы, братья? якъ то можна?»
 — Отъ, можна та й годи!
 Поки вольни, намъ Старшину
 Вольно выбираты!
 Та и часъ теперъ настає
 Громаду збираты...
 Пречъ Чернюгу! Ёсыпъ Гладкій
 Нашъ Кошевий буде!
 Винъ насъ лїпше попровадыть
 И выведе въ люде! —
 И шапками Отамана
 Отаманы вкрылы;
 А Чернюгу у газартї
 Ледве що не вбили:
 Колы бъ новый Кошевий бувъ
 Самъ не заступився —
 Певно, кровью винъ своєю
 Тогдї жъ бы облывся!
 Звеселылысь Козаченьки,
 Серденько заграло...
 Давно радости такой
 У насъ не бувало!
 Стильки рокивъ пройшло смутныхъ,
 Гиркихъ на чужинї:
 Знову будемъ гарцєваты
 Въ ридній Украинї!
 Якъ же приме своихъ дїтокъ
 Старенькая маты,
 Що блукалы геть по свїту,
 Мовъ тї сыротята?
 Чи пизнає, привитає?..
 О, й того не знаємъ,
 Чи й ии вже, нашу неньку,
 Мы теперъ пизнаємъ?..
 Наши степы запоризьки...
 Хочъ бы на ихъ глянуть!
 Стильки памьтокъ сердечныхъ —

Чи вже жъ то имъ звьянуть?
 Не повьяне наша слава
 На Украиньськимъ полю!
 Не поростуть наши степы
 Глухою травою!
 Скосымъ траву, глухе зїльлє
 И зъ корїньнємъ вырвемъ,
 И пахучими Украинну,
 Квїтками засїємъ!

V.

Конецъ всѣму.

Война поломьємъ палає,
 Гуркоче безъ змїну
 Дунай реве, несе въ хвыляхъ
 Кривавую пїну.
 Надъ нымъ Московськи знамена
 Зъ орломъ двоєглавымъ
 Розвїваютьця, и зъ вїтромъ
 Гомонять про славу.
 Билый Царь самъ, Батько ридный,
 Веде своє вїйсько.
 Теперъ винъ у Измаилї
 Край Дунаю близько.
 Зїйшовъ на курганъ высокій —
 Тыхїй и поважный;
 Глядыть въ трубу прозорную
 На свїй станъ одважный...
 Ажъ ось — бачить: плывуть човны
 Зъ Турецького краю;
 Гребуть гребци удалыи
 У верхъ по Дунаю.¹⁾
 Ёго станъ зашевелывся...
 Винъ махнувъ рукою:
 Ниби вгадавъ, що не ворогъ,
 А свїй пидъ горою.
 Човны стали на бєрезї,
 Край стїнь Измаила
 Выйшлы гребци — все удальци —
 Чимала ихъ сыла.
 Бїлу хоругву по вїтру
 Въ горї розвївають,
 И по берегу крутому
 У городъ вступають.
 «Стой! кто какой?» въ першїй брамї
 У нихъ запиталы.
 — Запорожци Буджацькіи. —
 Смїло одвїчалы.
 «Что вамъ нужно?» — Цара-Батька!
 Ёго ясни очи
 Мы, зрадлывы ёго дїты,
 Бачиты охочи. —
 А винъ стоить на кїрганї,
 Тыхїй и поважный;
 Бачить въ трубу прозорную
 Козакївъ одважныхъ.
 Отъ пидходятъ, ще здалека
 Шапки поздымавши;
 Царь зъ кургана до ихъ сходыть,
 Батько найласкавший,
 И орлынымъ окомъ глядыть...
 Вони не смутылысь —
 И велькому у ноги

1) 20-го мая 1828 р., на 42 човнахъ. Примїтка автора.

Цару поклоньлись.
 «Встаньте! кто вы? что вамъ надо?»
 Царь до ихъ промовивъ.
 — Мы Буджацьки Запорожци:
 Найстаршій зъ ныхъ мовивъ:
 Я—Есыпъ Михайловъ Гладкій,
 Отаманъ Кошовый;
 Отце—Василь Туманевичъ,
 Асауль Войськовый;
 Отце—Писарь, то жъ Войськовый,
 Степанъ Коханенко;
 Си—Куренни Отаманы:
 Василь Хведоренко,
 Грицько Смирный, Иванъ Таранъ,
 Се—Иванъ Чупрына,
 Василь Бурый, Павло Орелъ,
 То—Иванъ Дубина,
 Трохимъ Баланъ, Грицько Таранъ,
 Илья Бардашенко,
 Степанъ Чумаць, Петро Рудый,
 Якимъ Середенко,
 Андруй Струльцовъ, Иванъ
 Кожухарь,
 Микхворъ Бѣлюга,
 Василь Смыкъ, Антонъ Бартовській
 Антонъ Чернюга,
 Семень Морозъ, Михайло Губа,
 Иванъ Оберемокъ,
 Микхворъ Чалый, Иванъ Калакай,
 Мойсѣй Католенокъ,
 Та—Петро Заика...¹⁾ усѣ
 Товариши годни,
 Въ чистимъ полѣ и на радѣ
 Дотепни, пригодни.
 А отци всѣ, скільки є ихъ,
 Наши вѣрни слуги,
 Праци нашої и доли
 Найпевнѣйши други.
 Є ще насъ багато дуже
 За тыхимъ Дунаємъ;
 На степахъ Буджацькихъ Сѣчь мы
 И поланки маємъ.
 Мы за себе и за всѣхъ ихъ
 Прибулы богаты,
 Що бь ты, Царь Велькій, звольвѣ
 Насъ усѣхъ приняты.
 Въ твоє царськеє пидданство,
 Въ ласкаву опеку—
 Вѣрно будемо служиты
 Всѣ тобѣ довѣку.
 Отъ—булаву отаманську,
 Що Кошъ минѣ ввѣривъ,
 И шапку, що Султанъ минѣ
 Въ Стамбулѣ примѣривъ,
 И хвирманы Оттоманьськи,
 И шаблю козацьку—
 Всѣ знакі мои складаю
 Въ твои ноги царськи...
 Прими насъ якъ батько дѣтей
 Зблудившихъ прѣймає!
 Нехай твоя царська слава
 Всѣму свѣту сяє!

Нехай весь мѣръ божій буде,
 Якъ мы теперъ, свѣдокъ,
 Що ты, Царь Велькій, Мудрый,
 Батько своихъ дѣтокъ!—
 Заяснѣлы царськи очи,
 Якъ выслухавъ мову;
 Щось промовивъ Грапу—теперъ
 Князю—Воронцову.
 «Вижу—до насъ обизвався—
 Что чистосердечно
 Вы хотите быть моими
 Подданными вѣчно:
 И потому готовъ принять
 Васъ къ себе на службу.
 Обѣщаю мою милость,
 Но только—не дружбу!
 Своевольства не потерплю,
 Буйствъ вашихъ козацькихъ,
 Какъ бывало въ Запорожьи
 И въ степяхъ Буджацькихъ,
 Не позволю: тихо, мирно,
 Усердно и вѣрно
 Служить и жить, гдѣ вамъ
 скажутъ.
 Должны не премѣнно.
 Вотъ заветъ мой первый съ вами
 И послѣдний...»²⁾—Всѣ мы
 Дывились Царю въ очи,
 Якъ бы булы нѣмы.
 Тильки сердце въ грудяхъ билось,
 Радистью палало;
 Царське око єго наскризь,
 Якъ стрѣла, проймало.
 — Рады—Гладкій зновъ озвався,
 Якъ зибрався зъ духомъ—
 Рады тобѣ послужиты
 И тѣломъ и духомъ!
 И за тебе, нашъ Батечку,
 Де тильки зможемъ,
 И головы наши щиро
 Козацьки положимъ.—
 «Вѣрю!»—сказавъ Батько ридный
 Намъ, якъ дѣтямъ новымъ:—
 «И займусь судьбою вашей
 Съ Графомъ Воронцовымъ...
 Кстати: за Дунай миѣ надо
 Переплыть сегодня...
 Вамъ знакомъ онъ, какъ пять
 пальцовъ
 На вашей ладони...
 Дай мне лоцмана...»³⁾ И Гладкій
 Весь зрадѣвъ и каже:
 — Я твѣй лоцман, а гребцями
 Отаманствѣ наше
 Дозволь, Батьку, першу службу
 Тобѣ послужитысь—
 Та й моргнув на мене значно,
 Звелѣвъ лагодытысь...
 И свѣй човенъ отаманьській
 Якъ найлѣпше вбраты,
 И царською хоругвою

¹⁾ Кожне имья и призвище, якъ тутъ є, такъ воно й було справди. Примѣтка та курсив автора.

²⁾ та ³⁾ Підкреслення автора.

Ї го заквітчаты...
 Бїлы сорочки, якъ въ свѣто,
 Мы понадївали,
 Шовковими поясами
 Ихъ пидперезали...
 И нашого Цара-Батька,
 Якъ теперъ згадаю—
 До Силистріи повезлы
 Сами по Дунаю...
 Довго война клекотїла...
 Силистрія пала,
 Шумля здалась, вже и Варна,
 Чуємъ, не встояла.
 За Балканьські горы полки
 Пробиратысь стали...
 Тамъ Грапъ Дибичъ - Забалкань-
 ській,
 Федьмаршалъ удалый,
 Праву руку вже простягавъ
 На Адріанополь,
 А лївою показувавъ
 На Костантынополь...
 Тогдї Гладкій зайшовъ смїло
 У свїй Кошъ Буджацькій,
 И звелївъ усїмъ збиратысь
 Хутко, по-козацьки,
 Зъ усїмъ добромъ, що тамъ малы,
 Въ далеку дорогу...
 Выпроводивъ всїхъ за Дунай,¹⁾
 И дякувавъ Богу.
 Грапъ Воронцовъ у Одессї
 Всїхъ принявъ ласкаво,
 И полкъ Азовській Козачїй
 Зъ насъ выстроивъ жваво;
 А Гладкого Полковникомъ
 Видь Цара поздравивъ—
 Та на степы насъ Азовськи
 На житїтї видправивъ.
 Такъ мы зновъ всї зєднинились
 За стільки лїтъ, братци!
 Зъ боку край насъ Чорноморци,
 Зъ другого—Дунайци.
 Тамъ зажили, та й забулы,
 Що-то доля злая,
 Пидь рукою батькивською
 Цара Миколая.
 Я бувъ старий—висимдесять
 Тогдї вже минуло!
 Для козацького звичаю
 Серденько заснуло!
 Хочъ ще сылы малось трохи,
 Кровъ грїла й безъ печи—
 Не то, що теперъ, як сотня
 Налягла на плечя...
 Але гарцївать на коню
 Хисти не хватало,
 И козацька шабля въ руцї
 Щось уже дрижала.
 А тїмъ часомъ старе серце
 Знову запалало
 До ридной Украйны,
 Де змолоду грало.

Де найшовъ я не надовго
 Стильки щастя-доли,
 Де все стративъ, самъ остався,
 Якъ билина въ полї!
 Де могилы батька, матки,
 Моїи Ганнуси...
 О, тамъ и я, хочъ на старисть,
 До ныхъ прихлюся!..
 Коныченька вороного
 И все своє збижже
 Променявъ на пару воливъ—
 Пишовъ въ Запорижїє...
 Але — не пизнавъ вже єго:
 Такъ мицно змїнилось!
 Степы нывами жовтїлы,
 Селами вкрасылысь.
 Ридныхъ могилъ не найшовъ я—
 Зъ землею зривнялысь!
 Серце рвалося, слїзы зъ очей
 Старыхъ пробивалысь.
 Обїшовъ кругъ Украйну
 Видь Дону до Днїстра...
 Все змїныла, все пронесла,
 Стрїлка часу быстра!
 Де та страшна Гайдамацька
 На Вкрайнї незгода?
 Де тї смуты? де тї кары?
 Де Залїзнякъ, Гонта?
 Чи вже жъ минї тильки сиылысь
 Тї пекельны ночи?
 Чи пидь старисть не такъ бачать
 Мои зрадни очи?
 Так, здаеця, ще недавно
 Небо червонїло,
 Кровъ лылась, палалы села,
 Пекло клекотїло...
 Люде бїглы на край свїта,
 Грукотїлы гмахи;
 Крикъ, плачъ, трупы кривавыи,
 И казни, и плахи...
 А теперъ... куды не глянешь—
 Любо, мило, тыхо!
 Люде неначе й не чулы
 Про те тяжке лыхо!
 Тильки кобзари по селахъ
 На бандурцї грають,
 Та про Гонту й Залїзняка
 Мірянамъ спївають...
 Чувъ я писню и про себе:
 Молоду дївчину
 Разъ пидслухавъ, якъ спївала
 Про Йвана Чупрыну...
 Чи думала чорнобрыва,
 Що той Чумакъ сывий,
 Що такъ пильно и слухавъ
 На зеленїй нывї,
 Бувъ—той жвавий, молоденькій,
 Лычко якъ калына,
 Чорнобрывий, уродливый
 Козакъ Иванъ Чупрына?¹⁾
 Не багато такихъ свїдкїв
 Осталось въ Украйнї
 Тїхъ кривавыхъ, страшныхъ часивъ.

¹⁾ Въ 1830 року. Примїтка автора.

²⁾ Пидкреслення автора.

И чорныхъ и славныхъ!
 Не багато!... Може, я зъ нихъ
 Останья руина!
 И мене давно чекає,
 Моя домовина!
 Не довго я уже зъ вами
 Чумаковатыму!
 Въ останній разъ отце сходывъ
 За сильлю до Крыму!
 «Не радъ яворъ хилытсыя —
 «Вода корни мыє!»
 «Не радъ козакъ журитсыя» —
 «Та серденько ныє!»¹⁾
 Не радъ чумака седить въ хатѣ —
 Та ноги не носятъ,
 И сто рокивъ зъ обохъ бокивъ
 У могилу просятъ!
 Не довго вже минѣ й пѣсьни
 Вамъ таки спѣватъ!
 О, дякувать Богу й за те,
 Що давъ доспѣватъ!
 Захуйте мою пѣсьню
 Коло свого серця:
 Може, й вамъ и спѣватъ
 Колы доведеться
 Вашимъ братьямъ, або дѣтямъ,
 Або унучатамъ,
 Або такъ якимъ сердечнымъ
 Вкраиньськимъ хлопьятамъ:

Що бъ тямилы свою матирь,
 Ридну Украину,
 Та й згадалы добрымъ словомъ
 Чумака Чупрыну...
 И видъ мене бильше не ждѣтъ:
 Волю крутороги
 Довезлы вже Чумаченька
 До киньця дороги...
 Сталы—бо й визъ рострусывся
 Старенькій чимало,
 И колеса скрипятъ дуже—
 Дѣгтю вже не стало!
 Тамъ, на небѣ, мижъ зарями,
 Зиронька ясенька,
 Давно жде мене до себе
 Ганнуса миленька!
 Снылась минѣ въ прошлу ничку—
 Якъ живую бачу—
 Стоить вона надо мною
 Десь въ полѣ неначе,
 И одною рученькою
 Киває до себе,
 А другою показує
 На блакитне небо—
 Якъ бы мовляла до мене:
 Тамъ, де сяють свѣты,
 Скоро злучимось навѣки!..¹⁾
 Аминь, мои дѣты!..

ДО ТОГО, КОМУ ТРАПИЦЯ ЧИТАТИ СЮ ПОЕМУ

Якъ збиривсь я писаты отцю пѣсьню старого Чумака, довго думавъ та гадавъ, якъ бы минѣ лѣпше положити ии на папири, припам'ятовавши собѣ розличнымъ, все на иншій ладъ надрюкованыи наши украиньськи кныжки — мирковавсь, мирковавсь самъ зъ собою. ледве лоба не протеръ собѣ до самого мизку, розмовлявъ и зъ людьми письменными, — та й зачавъ писаты просто, якъ що лежить на языцѣ, безъ усякихъ вытребенькивъ; оттакъ, якъ сами бачите: и легше пидъ перо ляжитця, и легше читаты! Якъ кому, а минѣ здаѣтця, що воно й добре.

Уже, бачте, нашого брата — мужика ничого вчиты, якъ вымовить по - нашому яку лытеру, або хочъ и цѣле слово: прочитає гладко, и усомъ не моргне, якъ бы й самъ столѣтній Чупрына — нехай легко згадаѣтця, колы живе ще на свѣтѣ, а колы вмеръ, нехай надъ нимъ перомъ земля лежить, — але якъ трапитця часомъ читаты мою пѣсьню якому пану-добродѣю, та ще, не при насъ кажучи, черезъ тыи окуляры, то ёму треба добре помирковатысь: а то. бороны Боже, такъ часомъ рубне, що ажъ въ ухахъ залящитъ.

Такому не завадыть хочъ трохи поучитысь нашого чумацького письменства. Нехай тильки уважає пильно чотыры лытеры мои: е, ё, ё, ъ; останнии всѣ нехай, на здоров'є, вымовляє ривнисинько такъ, якъ вони вымовляютьця въ Граматкахъ Велькоруськихъ — та й киньци у воду!

Е, е — треба вымовляты, де бъ воно не трапилось, скільки можна твердо, якъ руська э, На прикладъ: небо, поле, сонце, дерево, береза, сердце.

Ё, ё — я ставлю надъ сѣєю лытерою, якъ тамъ кажутъ, сѣрый - конхлесь, чи що, на те, що бъ вымовлялы ии скільки можна м'якко, якъ руське е: тильки крый Боже вымовляты ёго за іо, якъ часомъ по - руськи трапляѣтця! — На прикладъ: гаёмъ, знаёмъ, житѣте, весильае, зѣльае, моё, теё, сынѣе, сынѣе, червонѣе.

Ё, ё — по - руськи ся лытера, зъ двома краплями надъ нею, вымовляѣтця якъ іо, и у насъ тожъ. На прикладъ: слѣза, пенѣкъ, ёму, ёго, сѣго.

И, и — и по - руськи и по - нашому вымовляѣтця м'якенько, хочъ у нашихъ иншихъ словахъ часомъ бува воно и досыть тверда, та все не такъ, якъ ъ; але ъ вымовлять треба ще м'якчѣйше, якъ бы ъи. Я ставлю сю лытеру тильки тамъ, де, перевернувши слово на руській ладъ, треба бъ писаты ъ, безъ которого мы, такъ же, якъ и безъ э, обѣтыся можемо. На прикладъ: лѣто, мѣсто, ѣхаты, ѣсты, надѣя, добродѣй, цѣлый, лѣпшій, милѣйшій, нѣ, нѣгде, нѣколы.

¹⁾ Підкреслення автора.

Наши Черніговці — нехай имъ не вадыть, колы не чують — вымовляють сю лытеру якъ ъ, навить ще м'якчійше, якъ бы було ьѣ. На прикладъ: Чернѣговѣ. Нѣжинѣ, тобѣ, мицѣ, нѣ. Замість ѣ, можна бѣ було всюды поставити ъ, тильки сказаты, що бѣ ёго вымовлялы якъ ѣи, такъ же якъ замість е можна бѣ писати э; але минѣ здалось, що такъ лѣпше, та й годи!

Отъ и тильки всѣи науки! Коротко и ясно — поковацьки!

Може ще хто назове мою поему чумацькою казкою... нѣ, выбачайте, се не казка! Розгорнѣть, колы не траплялось читаты, Исторію Бантыша Каменского, Маркевича, навить Архієпископа Конисского, а для останнѣи, шостои пѣсьни, Исторію Новои Сѣчи, або останнѣго Коша Запоризького — Скальковського: тамъ все найдете, мало що, може, не такъ. И про то не я виненъ, а хиба не симъ будь пом'януть — свѣдокъ тѣхъ часивъ, столѣтній Чумаць Иванъ Чупрына: може, що й забувъ сердечный за старистью — выбачайте! Я пильно прислухавсь до ёго видъ самого Каменьця-Подольского, де въ першій разъ вустрѣвъ ёго на ночлѣзѣ чумацькимъ пидъ гаёмъ, ажъ до Нѣжина; усе записувавъ, що бѣ чого часомъ не забути — и отъ, шѣсть ёго пѣсень теперъ передъ вашими очима. Читайте на здоровѣчко, колы хто любить чумацьки пѣсни; а нѣ — такъ не берѣть и въ руки... отъ що!

ОГЛАВЛЕННЄ ДРУГОИ КНЫЖКИ.

Пѣсьня четверта. I. Що то буде? II. Огъ що! III. Уманьська рѣзня. IV. Турма V. Таришь.

Пѣсьня п'ята. I. Росказъ Шила. II. Казнь Гонты и кары козацьки. III. Уманьська Пани зъ того свѣту. IV. Смерть Залѣзняка. V. Тѣнь Ганнуси.

Пѣсьня шоста. I. Война зъ Туркомъ. II. Атакованнѣ Сѣчи. III. Запоризька штука. V. Кошъ Запоризькій за Дунаёмъ V. Конецъ всѣму.

До того, кому трапитця читаты сю поему.

До другои кныжки приложены картынки: № 6. Чумацькій ночлѣгъ. № 7. Уманьська рѣзня. № 8. Уманьська рѣзня. № 9. Уманьська Пани зъ того свѣту. № 10. Тѣнь Ганнуси.

МИКОЛА ІВАНОВИЧ ГУЛАК В ПЕРМСЬКІМ ЗАСЛАННІЮ В 1850—1856 РОКАХ.

(За даними Пермського Окружного Архіву).

В фонді колишньої „Пермской ученой архивной комиссии“, який тепер перебуває у віданні пермського ОкрАрхіву, є цікава справа про М. І. Гулака, висланого в 1850 році з найвищого наказу до Перми. В справі цій Гулака офіційно зветься „главнымъ руководителемъ украинскаго Кирилло-мефодіевскаго общества возникшаго въ Кіевѣ въ 1846 году“. Заголовок справа має такий: „Дѣло по предписанію шефа корпуса жандармовъ Алексѣя Федоровича Орлова о коллежскомъ секретарѣ Николаѣ Гулакѣ, высланномъ въ Пермь на жительство по высочайшему повелѣнію“. Почалося „дѣло“ 12 червня 1850 року й закінчено 8-го березня 1855 р. Все це „дѣло“ має 69 арк. (за друкованим описом № 617).

Історія українського слов'янського товариства, а також діяльність найвищих представників його: Т. Г. Шевченка¹⁾, М. І. Костомарова, М. І. Гулака, Н. І. Савича й В. М. Білозерського вже не раз притягали до себе увагу дослідників. Назвемо такі ґрунтовні праці з цих питань як статті Семевського В. І.²⁾ та Стороженка М. І.³⁾. Майже всі джерела про „українсько-слов'янське“ братство однаково оцінюють значну роль в недовгій діяльності цього товариства М. І. Гулака освіченого й кришталево-чесного юнака з полтавських дворян, що незадовго перед тим (в 1843 р.) скінчив дорпатський університет із „ступеню кандидата прав“⁴⁾. Обвинуваченого М. І. Гулака, яко головного проводиря товариства, що так стурбувало миколаївський уряд, було ув'язнено на 3 роки в Шлісельбурзькій фортеці. Після цих трьох років, „буде исправится въ образѣ мыслей“ його повинні були вислати до якоїсь далекої губернії⁵⁾.

І дійсно, відбувши три роки ув'язнення в фортеці, на підставі відомостей, що їх дав комендант фортеці (майор Троцький) „о скромномъ поведеніи и безукоризненномъ образѣ мыслей“, Миколу Івановича Гулака з найвищого наказу було вислано до Перми під „сторожайшій надзоръ полиціи“. Під доглядом 2-х жандармів 13 червня 1850 року Гулака було „исправно“ приставлено до

¹⁾ М. Славинський, на підставі слів Куліша, запевнює що „Шевченко, повидимому, не принадлежалъ къ этому братству“ (себ-то Кирило-методіївському товариству). Тарас Шевченко, „Кобзарь“ въ переводѣ (ріжних авторів) подъ ред. М. Славинскаго СПб. 1911 с. XVII. Але Костомаров у своїй автобіографії дав підставу для припущення про приналежність великого поета до братства (Автобіографія Костомарова, „Рус. Мысль“ 1885, кн. V).

²⁾ Найцінніша його стаття: Кирилло-Мефодіевское Общество 1846-47 г., „Рус. Богатство“ 1911, № 5, сс. 98—127, № 6, сс. 39—67. Порівн. статтю його: „Н. И. Гулакъ“, в „Галлерей Шлісельбургскихъ узниковъ“, СПб. 1907 р., т. I, сс. 37—55 та невеличку замітку на ту ж саму тему в енцикл. слов. „Граната“ т. XVII, сс. 364—366.

³⁾ „Кирилло-Мефодіевскіе заговорщики. Н. И. Гулакъ“, „Кіев. Ст.“ 1906 р. № 2.

⁴⁾ Див. напр. „Признанія Н. И. Костомарова в III-мъ отдѣленіи“ („Былое“ 1907, серпень сс. 200—228).

⁵⁾ Цитована справа № 617, л. 1 та 2: „Секретное отношеніе“ шефа жандармів А. Ф. Орлова до пермського губернатора І. І. Огарьова.

Перми. Один із конвоїрів його (жандармський унтер-офіцер Носков) приставив і 60 крб. особистих грошей Гулака. Пермський губернатор Ілля Іванович Огарьов 17 червня довів про це все до відому шефа корпусу жандармів Алексія Федоровича Орлова¹⁾ і рівночасно зробив розпорядження пермській міській поліції „имѣть за Гулакомъ строжайшій надзоръ и о послѣдствіяхъ такового надзора доносить мнѣ черезъ каждыя двѣ недѣли“²⁾).

Про пермське заслання Мик. Ів. Гулака в історичній літературі докладних відомостей зовсім немає й цей наш невеличкий етюд ставить собі завданням по зможі виповнити цю прегалину на підставі випадково зацілілого в Пермі джерела. Через деякий час після свого приїзду до Пермі М. І. Гулак звернувся до пермського поліцмейстера з проханням відіслати поштою його листа до батька Івана Івановича Гулака в село Миколаївку, в Нову Прагу, Херсонської губ., Олександрійського повіту. Поліцмейстер передав листа пермському губернаторові, а той в свою чергу 24 червня переслав його херсонському губернаторові для передачі адресатові³⁾. З такими ж формальностями пересилалися й листи до М. І. Гулака від його батьків⁴⁾. Листи доходили розпечатаними. Тому то мати Мик. Івановича, Надія Андрієвна Гулак, посилаючися на зайву повільність, з якою провадилося це листування й скаржачися, що син її дістає листи розпечатаними, в лютім 1851 року звернулася з проханням до шефа жандармів А. Ф. Орлова. Вона прохала його дозволити їй листуватися з сином просто поштою „безъ предварительнаго разсмотрѣнія оной („переписки“) начальствомъ“. Але Орлов не знайшов можливим задовольнити прохання матері Гулака. В своїм листі до пермського губернатора він „для ея успокоенія“ лише робить таку пропозицію: „не изволите ли Вы, милостивый государь, признать возможнымъ приказать, чтобы переписка Гулака съ его родственниками разсматривалась безъ особеннаго промедленія и пересылалась въ запечатанныхъ конвертахъ“⁵⁾).

2-го травня 1851 р. М. І. Гулак подає таке прохання на „высочайшее имя“:

Находясь въ городѣ Перми съ іюня мѣсяца прошлаго 1850 года по высочайшему повелѣнію подъ надзоромъ полиціи безъ всякой службы, я имѣю ревностное желаніе вступить въ гражданскую службу и тѣмъ дать средства къ содержанию себя при ограниченномъ состояніи моихъ родителей, а потому всеподданѣйше прошу. Дабы повелѣно было дозволить мнѣ вступить въ службу по вѣдомству министерства внутреннихъ дѣлъ въ канцелярію пермскаго гражданского губернатора. Нужные же всѣ для поступленія моего на службу документи, какъ то: копія съ протокола полтавскаго депутатскаго дворянскаго собранія о признаніи меня въ дворянскомъ достоинствѣ, формулярный списокъ службъ отца моего и дипломъ на степень кандидата юриспруденціи выданной мнѣ изъ дерптскаго императорскаго университета, были представлены мною въ канцелярію, его высокопревосходительства г. кievскаго военнаго, подольскаго и волинскаго генерал-губернатора при первоначальномъ моемъ поступленіи туда на службу въ 1845 году⁶⁾.

Пермській губернатор дав хід цій справі, і сам 5-го травня 1851 р. звернувся до київського генерал-губернатора прохаючи вислати в Перм до-

¹⁾ Ibid. л. 3 і зв., „Донесенія“ І. І. Огарьова з 17 червня 1850 р. за № 201 шефові жандармів А. Ф. Орлову.

²⁾ Ibid., л. 3 зв.—4 зв. Наказ губерн. І. І. Огарьова пермській міській поліції в 17 червня 1850 р.

³⁾ Ibid., лл. 5—6. Рапорт пермського поліцмейстера місцевому губернаторові в 24 червня 1850 р.

⁴⁾ Ibid., л. 10—13: 1) завідомлення на ім'я перм. губернатора „від III отд. собств. его вел. канцелярії“ з 25 липня 1850 р. 2) наказ перм. губернатора місцевій міській поліції з 12 серпня 1850 р., та 3) власноручний підпис М. І. Гулака в одержанню листа від його батьків 13 серпня 1850 р.

⁵⁾ Ibid., л. 22 та зв., завідом. шефа корпусу жандармів гр. А. Ф. Орлова до перм. губернатора з 16 лютого 1851 р. № 288.

⁶⁾ Ibid., л. 29 і зв., власноручне прохання М. І. Гулака на найвище ім'я. До прохання дописано рукою переписувача Токова: „Сіє прошеніє на бѣло переписывалъ пермскій мѣщанинъ Гаврило Семеновъ Токовъ“, а далі йде власноручний підпис самого М. І. Гулака: „прошеніє сочинялъ самъ проситель коллежскій секретарь Николай Ивановъ сынъ Гулакъ. Жительство жмѣю въ г. Перми“.

кументи Гулака¹⁾. Проте з Києва на протязі 4-х місяців не було дано ніякої відповіді й 8-го вересня пермський губернатор удруге запитав канцелярію київського генерал-губернатора про те, чи вислано потрібні документи²⁾. 13-го жовтня було одержано повідомлення, що документів М. І. Гулака в канцелярії київського генерал-губернатора не знайдено й що найбільш імовірно, вони знаходяться в канцелярії ради петербурзького університету, де Гулак перед своїм арестом був на службі³⁾. 10-го листопада пермський губернатор зробив відповідне запитання в петербурзький університет⁴⁾. А тим часом 10 листопада з департаменту поліції при міністерстві внутрішніх справ було повідомлено пермського губернатора про те, що у відповідь на прохання Гулака дозволити йому поступити на цивільну службу в Пермь „государь императоръ высочайше соизволилъ на сіе, но съ тѣмъ, чтобы продолжасмъ былъ учрежденный надъ Гулакомъ полицейскій надзоръ“⁵⁾. 28 листопада 1851 року ректор петербурзького ун-ту переслав у Пермь документи Гулака: свідоцтво про дворянство з 17 вересня 1832 р. за № 1112 та диплом дорпатського університету за № 585⁶⁾. Діставши ці документи, пермський губернатор 22 грудня 1851 р. за № 1722 запропонував пермському губернському Правлінню зробити розпорядження про призначення колежського секретаря М. І. Гулака на службу до штату губернського Правління⁷⁾.

Через те що серед документів М. І. Гулака не знайшлося його формулярного списку, 15 січня 1852 р. в журналі пермського губернського Правління I відділу 1-го столу було записано постанову: „объ опредѣленіи Гулака въ штатъ губернскаго Правленія доложить присутствію Правленія по полученіи формуляра, о скорѣйшемъ доставленіи котораго вновь просить отъ лица начальника губерніи ректора с. петербургскаго университета“⁸⁾.

24 січня губернатор запропонував губ. Правлінню призначити Гулака „переводчиком“ в губернське Правління, але тому, що листування й формальності з приводу призначення на службу Гулака ще не були закінчені, то губ. Правління призначило Гулака на службу „кандидатом“, „впредь до особаго распоряженія“ й доручило йому виконання посади „переводчика“⁹⁾.

15-го березня формуляр М. І. Гулака, що його вислав ректор петербурзького ун-ту незадовго перед тим, губернське Правління одержало¹⁰⁾. З формуляру видно, що М. І. Гулака по закінченню курсу в дорпатськiм ун-ті було призначено на службу в канцелярію київського генерал-губернатора в 1845 році 27-го листопада, і 1846 року він дістав чин колежського секретаря; в штрафax і під судом він ніколи не був і його атестувалося „способнымъ и достойнымъ“¹¹⁾. Але через те, що в формулярі не було сказано, де Гулак був до призначення його на службу перекладача, а також не було зазначено, за що його було заслано під догляд поліції в Перм, 6 червня 1853 р. губ. Правління зробило

1) Ibid., л. 30—31. Завідомлення перм. губернатора І. Огарьова до київ. ген-губернатора з 5 травня 1851 р. за № 680.

2) Ibid., л. 34—35, теж з 8 вересня 1851 р. за № 1215.

3) Ibid., л. 36, завідомлення виконуючого обов'язки київ. ген-губернатора з 13 вересня 1851 р. за № 4051.

4) Ibid., л. 37 та зв., завідомл. перм. губерн. до ради петерб. ун-та з 10 листопада № 1490.

5) Ibid., л. 38 та зв., завідомл. на ім'я перм. губернатора з департам. поліції з 10 листопада 1851 р. № 195.

6) Ibid., л. 39 та зв., теж від ректора петерб. держ. ун-ту на ім'я перм. губернатора з 28 листопада № 1717.

7) Ibid., л. 40 й зв., „Предложеніе“ перм. губернатора Правлінню з 22 грудня 1851 р. № 1722.

8) Ibid., л. 42-43, витяг з журналу пермського губ. Правління I-го відділу по I-му столу.

9) Ibid., л. 46 зв., витяг з журнальних протоколів перм. губ. Правління з 6 червня 1853 р.

10) Ibid., л. 45, завідомл. пермського губернатора на ім'я перм. губ. Правління з 15 березня 1852 р. № 493.

11) Ibid., л. 47 зв., витяг з журнальних протоколів перм. губ. Правління з 6 червня 1853 р.

постанову не робити ніяких розпоряджень щодо представлення Гулака для нагородження його дальшим чином, залишаючи це „на усмотрѣніе губернатора“¹⁾.

Восени 1853 року Гулак почав клопотатися, щоб перевестися на службу до херсонського губернського Правління. Принципіальна згода херсонського губ. Правління на такий перевод була вже, але за браком вакансії перекладача М. І. Гулакові було запропоновано просто „зачислитися“ в штат. Було запитано пермське губернське Правління, чи не має воно якихось перешкод до переходу Гулака на службу в Херсон. 23 листопада пермське губерн. Правління повідомило херсонське губернське Правління, що М. І. Гулак перебуває під доглядом поліції й тому на перехід його на службу до Херсону повинна бути згода пермського губернатора²⁾. Очевидно тоді з Херсону було післано запитання до пермського губернатора, бо з губернаторської канцелярії 27 лютого 1854 року ще раз було підтверджено, що для переводу Гулака до Херсону потрібно дозвіл вищого уряду, бо його заслано в Перм під якнайсуворіший догляд поліції, і від цього догляду Гулака не звільнено й досі³⁾.

Служба „переводчика“ в закинутім на далекій провінції місті для живої і освіченої людини не давала ніякого задоволення, хіба що маленьке матеріальне винагородження (200 карб. платні й 143 крб. „квартирних“ на рік). Не діставши дозволу повернутися на батьківщину, М. І. Гулак на весні 1854 р. звернувся до директора училищ Пермської губернії (Ів. Грацінського) з проханням призначити його „старшимъ учителемъ законовѣдѣнія“ в пермській гімназії. 15 червня директор звернувся із офіційним запитанням до пермського губернатора: чи своєю волею Гулак прибув до Перми й який „образъ его жизни“⁴⁾. 18 червня пермський віце-губернатор Владимиров повідомив директора, що Гулак прибув до Перми 1850 р. під якнайсуворіший догляд поліції, з найвищого наказу, як „главный руководитель состоявшагося въ Кіевѣ въ 1847 года Украино-славянскаго общества“, що у відповідь на прохання Гулака прийняти його на службу „по гражданскому вѣдомству“ 1851 р. „послѣдовало высочайшее соизволеніе“, але з тим, щоб і надалі він був під доглядом поліції. Щодо другого запитання то віце-губернатор повідомляв, що поліція з часу приїзду Гулака до Перми „постоянно свидѣтельствуєть о хорошемъ поведеніи его и безукоризненномъ образѣ мыслей“⁵⁾.

1-го лютого 1855 року виконуючий обов'язки пермського губернатора П. Клушін звернувся до „III-го отдѣленія собств. е. и. в. канцелярії“ з таким проханням:

Вслѣдствіи производившагося въ 1847 году въ III отд. собств. его императорскаго величества канцелярії дѣла о состоявшемся въ Кіевѣ Украино-славянскомъ обществѣ, коллежскій секретарь Николай Гулакъ, какъ главный руководитель сего общества заключень былъ, согласно высочайшему повелѣнію въ Шлиссельбургскую крѣпость на 3 года, по миновеніи же срока заключенія, онъ, на основаніи засвидѣльствованія г. коменданта Шлиссельбургской крѣпости, о скромномъ поведеніи и безукоризненномъ образѣ мыслей заслужилъ всеподданнѣйшаго ходатайства вашего сіятельства объ облегченіи его участи, и в 1850 году, съ высочайшаго его императорскаго величества соизволенія, высланъ въ г. Пермь, подъ строжайшій надзоръ полиції. Потомъ въ 1851 г. онъ Гулакъ по ходатайству губернскаго начальства, засвидѣльствовавшего его отличное поведеніе, удостоень высочайшаго разрѣшенія вступить въ службу по гражданскому вѣдомству съ тѣмъ, чтобы продолжаємъ былъ учрежденный за нимъ полицейскій надзоръ.

1) Ibid., л. 46—49 зв., витяг із журнальних протоколів перм. губ. Правл. з 6 червня 1853 р.

2) Ibid., л. 54 й зв., витяг із журнальних протоколів пермського губерн. Правління з 23 листопада 1853 р.

3) Ibid., л. 55—56, „Отношеніе“ пермського губернатора з 27 лютого 1854 р. на ім'я пермського губернського Правління.

4) Ibid., л. 61 і зв., „Запросъ“ директора училищ перм. губернії Ів. Грацінського віце-губернаторові Владимирову з 15 червня 1854 р.

5) Ibid., л. 62 і зв., „Отношеніе“ в. о. пермського губернатора Владимирова на ім'я директора училища Ів. Грацінського з 18 червня 1854 р.

„Поступивъ на службу сначала въ число канцелярскихъ чиновниковъ пермскаго губернскаго Правленія, Гулакъ выказавъ въ занятіяхъ своихъ особенное трудолюбіе і ревностю своею къ службѣ обратилъ на себя вниманіе мѣстнаго начальства, по распоряженію котораго въ 1852 г., опредѣленъ онъ на классную должность переводчика при губернскомъ Правленіи, каковую должность и нынѣ отправляетъ.

„По предписанію г. министра внутреннихъ дѣлъ отъ 30 декабря 1853 г. существующіе въ имперіи губернскіе статистическіе комитеты, въ томъ числѣ и Пермскій, подлежатъ переобразованію по обширной программѣ, согласно которой слѣдовало собрать многочисленныя свѣдѣнія изъ разныхъ источниковъ въ особенности въ такой губерніи, какъ Пермская, обширная по пространству и населенію и богатая своими произведеніями изъ всѣхъ царствъ природы, и потому двигателемъ или производителемъ сего дѣла належало быть лицу сколько просвѣщенному, столько же дѣятельному и вполне благонадежному.

„Трудъ этотъ палъ на долю чиновника Гулака, какъ получившаго образованіе въ одномъ изъ высшихъ учебныхъ заведеній и какъ примѣниваемаго теоретическіе знанія свои къ практическимъ. Съ самого вступленія на это поприще занятій, Гулакъ не оставяя прямой своей должности, не перестаетъ оказывать неутомимое усердіе къ службѣ и вполне оправдываетъ возложенное на него столь трудное и столь полезное для науки назначеніе.

„Убѣждаясь таковою отлично-усердною службою чиновника Гулака при похвальномъ образѣ мыслей и поведеніи, я осмѣливаюсь утруждать ваше сіятельство покорнѣйшею просьбою: не изволите ли признать возможнымъ участь сего чиновника, уже болѣе четырехъ лѣтъ подъ надзоромъ полиціи находившагося, повергнуть, всемилостивѣйшему воззрѣнію государя императора и испросить высочайшее его императорскаго величества соизволеніе на освобожденіе Гулака отъ полицейскаго надзора...¹⁾

Клопотання пермського губернатора мало успіх. Граф А. Ф. Орлов у лютім 1855 р. докладав про цю справу імператорові (вже Олександрові II, що вступив на престол 19 лютого), який „всемилоствивѣйше соизволилъ“ звільнити Гулака від догляду за ним поліції. 24-го лютого Орлов повідомив про це Клушіна²⁾. 8-го березня з губернаторської канцелярії було дано розпорядження пермській міській поліції „учрежденный надъ чиновникомъ Гулакомъ полицейскій надзоръ прекратить“³⁾. Рівночасно дано було знати про знесення поліційного догляду над Гулаком і на місце служби його, в пермське губернське Правління⁴⁾. Секретна справа про колежського секретаря Гулака, що провадилася на протязі майже 5-ти років, уривається...

Дальша доля „главнаго руководителя украинскаго славянскаго Общества“ — добре відома. Додамо лише деякі деталі, що ми їх взяли з „формулярного списка о службѣ переводчика пермскаго губернскаго Правленія титулярнаго совѣтника Николая Гулака“, що його приложено до розглянутого нами „дѣла“ і ми тут його подаємо в оригінальнім вигляді:

¹⁾ Ibid., л. 63—66, завідомлення вик. об. пермського губернатора П. Клушіна на ім'я начальника „III отд. собств. е. в. канцелярії“ А. Ф. Орлова з 1 лютого 1855 р.

²⁾ Ibid., л. 67, повідомлення А. Ф. Орлова про звільнення Гулака з-під догляду поліції, заадресоване перм. губернаторові з 24 лютого 1855 р., № 299.

³⁾ Ibid., л. 68 і зв., наказ вик. об. перм. губерні. місцевій поліції з 8 березня 1855 р., № 94.

⁴⁾ Ibid., л. 69, завідомлення в. о. перм. губернатора П. Клушіна на ім'я губерні. Правл. з 8 березня 1855 р., № 96.

Ф О Р М У Л Я Р
о службе переводчика пермского губернского Правления титулярного

I	II	III	IV	V	VI	VII
Чин, имя, отчество, фамилия, должность, лета от роду, вероисповедание, знаки отличия и получаемое содержание	Из какого звания происходит	Есть ли и мение				Где получил воспитание и окончил ли в заведении полный курс наук, когда в службу вступил, какими чинами, в каких должностях и где проходил оную; не было ли каких особенных по службе деяний или отличий; не был ли особенно кроме чинов, чем награжден, и в какое время; сверх того, если находясь под судом или следствием, был оправдан и признан невинным, то когда и за что был предан суду и чем дело кончено?
		У него самого и у родителей		У жены, буденат		
		Родовое	Благоприятное	Родовое	Благоприятное	
Титулярный советник Николай Иванович Гулак, переводчик пермского губернского правления. 33-х лет, вероисповедания православного, знаков отличия не имеет, получает жалованья 200 р. квартирных 143 р.	Сининовника 7 класса.	У родителей состоит недвижимое имение в Полтавской губернии	Не	имеет.		<p>По окончании курса в дерптском университете со степенью кандидата, определен на службу в канцелярию военного полдольского волынского генерал-губернатора тысяча восемьсот сорок пятого года, ноября двадцать седьмого дня.</p> <p>Указом правительствующего сената от 11 июня 1846 года утвержден в чине коллежского секретаря, со старшинством со дня вступления в службу, т. е. тысяча восемьсот сорок пятого года с двадцать седьмого числа ноября.</p> <p>Предписанием г. главный начальник III отделения собств. его велич. канцелярии, граф Орлов от 2 июня 1850 г. за № 1152, г. начальнику Пермской губернии дал знать, что коллежский секретарь Гулак по производившемуся в 1847 г. в III отд. его велич. канцелярии делу о состоявшемся в Киеве украинском-славянском обществе по высочайшему государя императора повелению заключен в Шлиссельбургскую крепость на три года и по окончании сего срока по высочайшему государя императора повелению отправлен в г. Пермь под строгий надзор полиция.</p> <p>Предложением от 22 декабря 1851 года за № 1722 г. начальник Пермской губ. пермскому губернскому Правлению дал знать, что Гулаку по всеподданнейшему докладу просьбы его государь императ. высочайше соизволил разрешить вступить в службу по гражданскому ведомству, но с тем, чтобы продолжался бы над ним полицейский надзор.</p> <p>По предложению г. начальника Пермской губернии от 24 янв. 1852 г. за № 438, Гулак допущен к исправлению должности переводчика пермского губ. Правления. В каковой должности утвержден.</p> <p>Предложением от 8 марта 1855 г. за № 96, г. начальник Пермской губернии дал знать, что Гулак от учрежденного над ним надзора по высочайшему повелению освобожден.</p> <p>По предложению г. начальника губернии, вследствие постановления статистического комитета 5 сентября состоявшегося назначен делопроизводителем комитета с оставлением его в должности переводчика по губернскому Правлению.</p> <p>По предложению г. начальника губернии и вследствие постановления статистического комитета 2 апреля состоявшегося за успешное окончание отчета за 1854 г. награжден выдачею тридцати рублей серебром из сумм комитета.</p> <p>Высочайшим приказом, отданным по гражданскому ведомству, за № 246, произведен за выслугу лет в титулярные советники.</p>

Н Ы Й С П И С О К

советника Николая Гулака. Составлен 1 октября 1856 г.

VIII Г о д ы	IX Месяцы и числа	X Были ли в походах против неприятеля и в сражениях и когда именно?	XI Были ли в штрафах, под следствием и судом; когда и за что именно предан суду; когда и чем дело окончилось?	XII К продолжению статской службы способен и повышения чином достоин ли; если же нет то по каким причинам?	XIII Были ли в отпусках когда и на сколько именно времени; являлся ли на срок и если просрочил, то когда именно явился и была ли причина просрочки признана удовлетворительною?	XIV Были ли в отставке с награждением чина, или без оного, когда и с которого по какое именно время?	XV Холост или женат на ком, и ест ли детей, кого именно; год, месяц и число рождения детей; где они находятся и какого вероисповедания.
1845	Ноября 27.	Н е	б ы л		Был с 7 февраля 1846 года на две недели и на срок явился.	Не был.	Женат на Терезе Ивановой, детей не имеет. Жена вероисповедания лютеранского.
1845	27.						
1852	Январь 9.						
1852	Января 25 Марта 26.						
1855	Марта 8.						
1854	Сентября 5.						
1855	Апреля 2.						
1856	Декабря 5.						

На пропозицію губернатора, за постановою статистичного комітету, що її було винесено 5 вересня 1854 року, Мик. Ів. Гулака було настановлено діловодом статистичного комітету, разом із тим він не кидав посади й перекладача в губернськiм Правлінні. На пропозицію губернатора й за постановою статистичного комітету з 2 квітня 1855 р. за успішне закінчення справоздання за 1854 рік М. І. Гулак одержав із сум комітету грошову нагороду в сумі 30 карб., в 1856 р. 5 грудня М. І. Гулак дістав чин титулярного совітника.

З деяких інших джерел ми дізналися, що 1859 р. М. І. Гулак перейшов на службу в міністерство народньої освіти й був учителем спочатку в ставропольській, потім кутаїській й нарешті в одній з тифліських гімназій. Всюди він користувався любов'ю товаришів й учнів як надзвичайно ретельний, сумлінний й чесний працівник. 1886 р. він вийшов у відставку й 1899 року помер.

Оцей матеріал не був під руками у В. І. Семевського, коли він писав свій нарис про М. І. Гулака¹⁾, де він навів деякі відомості з періоду пермського заслання Миколи Івановича. Семевський використав дані „III отд. собств. е. и. в. канцелярии“ в архіві департаменту поліції. Отже природня річ, що листування між пермським губернатором і гр. А. Ф. Орловим було невідоме В. І. Семевському. Наш матеріал доповнює джерела В. І. Семевського.

На підставі його ми приходимо до висновку, що і в Пермі М. І. Гулак залишився глибоко чесною й витриманою людиною, незвичайним працівником, багаті здібності якого не могли не дістати позитивної оцінки і бюрократії глухої провінції.

Олександр Савич.

¹⁾ В „Галереѣ Шлиссельбургскихъ узниковъ“ ч. I сс. 37—55.

ЛИСТИ М. КОСТОМАРОВА ДО А. КРАЄВСЬКОГО.

Листування М. Костомарова з А. Краєвським, відомим журналістом, видавцем „Отечественных Записок“ і „Голоса“, не визначається великою змістовністю, не відкриває нових фактів у житті та творчості історика українського. Листування це відноситься переважно до петербурзького періоду життя Костомарова, коли обидва кореспонденти мали змогу часто бачитись і коли кореспонденція відзначала лише окремі, випадкові моменти цього знайомства. Проте, в своїй сукупності листи Костомарова заслуговують на певну увагу дослідника: вони яскраво відтіняють деякі факти, відомі нам, так би мовити, з зовнішньої, показової сторони; такі, приміром, згадки про цензурні митарства „Богдана Хмельницького“, про полеміку з Погодіним, Кояловичем тощо. Все це виправдує публікацію цих листів, що переходять нині в архіві А. Краєвського (Держ. Публічна Бібліотека в Ленінграді); найпотрібніші пояснення та коментарії дано в примітках.

Подав Ієремія Айзеншток.

I. Милостивый Государь, Андрей Александровичъ,

Я получилъ письмо Ваше съ деньгами. Благодарю Васъ отъ души за благо-склонное вниманіе къ моему труду.

Невыносимая глазная болѣзнь до сихъ поръ препятствуетъ мнѣ заниматься какъ слѣдуетъ и ѣхать въ Москву и Санктпетербургъ для продолженія предпринятыхъ работъ надъ древнею русскою жизнію. Я проводилъ лѣто почти въ бездѣйствіи то въ Саратовѣ, то въ деревнѣ у Калачова, ожидая, по совѣту Кабота, благотѣльныхъ результатовъ отъ воды, воздуха и времени: все это въ совокупности мало мнѣ помогаетъ¹⁾. Сколько нибудь свободныя минуты я употребляю на чтеніе румянцовскихъ грамотъ, полного собранія законовъ и другихъ напечатанныхъ въ разныя времена матеріаловъ для моего труда; къ несчастію болѣзнь удѣляетъ мнѣ нечасто такія свободныя минуты.

Бѣлозерскій издалъ „Южнорусскіе лѣтописи“, это изданіе еще неизвѣстныхъ въ ученѣмъ мірѣ историческихъ памятниковъ не подвергалось, кажется, разбору въ Отечеств. Запискахъ. Я написалъ статью объ этомъ изданіи и отдалъ А. Н. Пыпину. Вѣроятно, онъ уже Вамъ ее отдалъ, — если же нѣтъ, то возьмите у него, когда будетъ угодно²⁾.

Будьте добры и милостивы къ моему несчастному Богдану Хмельницкому: спасите его отъ фрейгангскаго плѣненія. У меня одинъ только экземпляръ этого сочиненія и потому, признаюсь, я сильно боюсь за его цѣлость въ рукахъ такого добраго пріятели, какъ Андрей Ивановичъ Фрейгангъ³⁾. У меня нѣтъ терпѣнія Василя Кирилловича; нѣтъ, притомъ, и здоровья его, чтобъ вновь писать свою исторію, которая стоила мнѣ многихъ лѣтъ⁴⁾.

Въ „Русскомъ Вѣстникѣ“ появляются такія статьи, при которыхъ мой Хмельницкій имѣетъ подавну право пройти въ цензурныя ворота. Будьте же добры, почтеннѣйшій Андрей Александровичъ, прекратите мытарства бѣднаго гетмана. Вѣроятно, Лажечниковъ не подвергнетъ его такой участи, какая постигла этого православнаго казака въ кохтяхъ добродѣтельнаго и мирнаго гернгутера⁵⁾.

Приношу увѣреніе въ чувствахъ глубочайшаго уваженія и совершенной преданности, Вамъ, Милостивый Государь, покорнѣйшій слуга

Окт. 1. 1856.

Н. Костомаровъ.

II. Милостивый Государь, Андрей Александровичъ,

Отправляю вамъ обѣщанную историческую статью „Борьба украинскихъ казаковъ съ Польшею въ первой половинѣ XVII вѣка до Богдана Хмельницкаго“; извините, что опоздалъ: глазная болѣзнь не покидаетъ меня до сихъ поръ и я могъ заниматься только въ счастливыя минуты отдохновенія отъ этого демона; въ добавокъ болѣе мѣсяца провозился съ безграмотными переписчиками, а грамотныхъ достать негдѣ было. Если по чему-нибудь эта статья не будетъ имѣть счастья появиться въ „Отечественныхъ Запискахъ“, то возвратите ее Чернышевскому. Я старался, сколько возможно, угодить доброму пріятелю моему Андрею Ивановичу, послѣ того какъ Богданъ Хмельницкій познакомилъ меня съ его вкусомъ⁶⁾. Въ настоящее время я готовлю критическій обзоръ источниковъ исторіи Южной Руси, который доставляю Вамъ по пріѣздѣ въ Петербургъ⁷⁾.

Назадъ тому двѣ недѣли послана къ Вамъ отъ кандидата петербургскаго университета г. Мордовцева очень любопытная статья о школьномъ ученіи въ древней Руси: по новости фактовъ и по стройному изложенію Вы вѣроятно почтите ее вниманіемъ⁸⁾.

Примите увѣреніе въ чувствахъ моего глубочайшаго къ Вамъ уваженія и совершенной преданности, съ которыми честь имѣю пребыть Вашимъ, Милостивый Государь, покорнѣйшимъ слугою Н. Костомаровъ.

III. Сдѣлайте милость, Андрей Александровичъ, распорядитесь о напечатаніи этой статьи объ университетахъ въ С. П. б. Вѣд. если можно скорѣе. Хощу еще преломити конецъ копія словесе своего ратующе противу суемудрственныя софистикии російскихъ книжниковъ⁹⁾.

Глубоко уважающій Васъ и душевно преданный Н. Костомаровъ.
Дек. 6. 1861.

VI. Милостивый Государь, Андрей Александровичъ,

Прошлаго года г. Максимовичъ обличалъ меня въ нѣкоторыхъ ошибкахъ, вкравшихся въ мое сочиненіе Богданъ Хмельницкій, и печаталъ свои замѣчанія въ С. П. Б-хъ Вѣдомостяхъ. Я спорилъ противъ него тамъ же. Но теперь занимаясь дѣлами Малороссійскаго приказа я увидалъ, что многія изъ замѣчаній г. Максимовича справедливы и я прошу Васъ покорнѣйше напечатать въ С. П. Б-хъ Вѣдомостяхъ прилагаемое объясненіе, въ которомъ я приношу повинную¹⁰⁾.

Съ глубочайшимъ уваженіемъ имѣю честь пребыть Вашъ, Милостивый Государь, покорнѣйшій слуга Н. Костомаровъ.

Дек. 23. 1861. С. П. Б.

V. Многоуважаемый Андрей Александровичъ,

Я выпросилъ корректуру. Ошибокъ была бездна. Съ Погодинымъ я видѣлся; онъ хочетъ воевать далѣе, и я не прочь биться съ нимъ, пока мы другъ другу боковъ не надсадимъ¹¹⁾.

Среда 16. ф.

Глубокоуважающій Н. Костомаровъ.

VI. Многоуважаемый Андрей Александровичъ,

Посылаю Вамъ отвѣтъ мой Погодину. Сдѣлайте одолженіе, прикажите прислать мнѣ корректуру, чтобы не вкралось ошибокъ особенно когда будутъ

набирать съ моей руки, не отличающейся, при всемъ моемъ стараніи, качествами, удобными для смысла наборщиковъ.

Глубоко-уважающій Васъ и преданный Н. Костомаровъ.

Февр. 26, 1864.

VII. Многоуважаемый Андрей Александровичъ,

Будьте добры напечатайте прилагаемый отвѣтъ въ „Голосъ“. Такъ-какъ это не литературная статья, а защита противъ обвиненій въ государственномъ преступленіи, то я умоляю Васъ употребите все стараніе, чтобъ она была напечатана, ибо это ужасно: будутъ обвинять, а тутъ молчи¹²⁾.

Апр. 28.

Васъ глубоко уважающій Н. Костомаровъ.

VIII. Многоуважаемый Андрей Александровичъ,

Вчера я съ-горяча написалъ отвѣтъ Кояловичу, но потомъ егда утишишася чувства, нашель его неумѣстнымъ и написалъ другой, который покорнѣйше прошу помѣстить въ „Голосъ“, а прежній предать всесожженію¹³⁾.

Глубоко уважающій и душевно преданный Н. Костомаровъ.

[1864] Май 8. СПбу.

IX. Многоуважаемый Андрей Александровичъ,

Сей моужъ, его же видите предъ очима Вашима, нарицается Даніиль Лукичъ Мордовцевъ, моужъ зѣло честенъ, и премудръ и праведенъ во всѣхъ путехъ своихъ, витія изряденъ, въ писаніи же россійскимъ языкомъ велми искусенъ, злокозненнаго московскаго надменія прелести бѣгаяй, суесловиваго же ниглизма отменяяся сіяяй, въ терпѣніи же твердъ и крѣпокъ аки адамантъ. Сей предстоитъ предъ Вами аки овча руно злато носяй: Остризѣте е ножицы благословія Вашего. Аще оугоденъ будетъ моужъ сей предъ очима Вашима облицыте и въ броню истины соборнаго писанія Вашего, нарицаемаго Гласъ и дадите въ руцѣ ему лопату вѣщанія, да отребитъ гумно словесъ земли россійскія и да пребудеть Гласъ Вашъ аки многоденная житница отягченная пшеницею мудрости въ наоученіе юнымъ и во свѣтъ мірови даже до конца вѣка. Аминь.

Смиренный старецъ Николай иже ни Невѣрѣцъ¹⁴⁾.

Писано въ царствующемъ градѣ Св. Петра лѣта от сотворенія міра зтог от воплощенія же бога слова въ 4771, Декемврія въ 15 день на память св. Пророка Аггея въ среду седмицы Святыхъ Праотецъ.

X. Многоуважаемый Андрей Александровичъ,

Посылаю Вамъ маленькій отвѣтъ Кояловичу. Вчера отлупили этого подлеца достойнымъ образомъ. Теперь отъ меня проглотить полнѣйшее презрѣніе¹⁵⁾. Сдѣлайте одолженіе, многоуважаемый Андрей Александровичъ, прикажите въ конторѣ Голоса сдѣлать расчетъ со мною: отъ Голоса мнѣ придется кое что получить, а теперь мнѣ нужно.

Ноябрь 24 [1865].

Глубокоуважающій Васъ Н. Костомаровъ.

Въ неделю надѣюсь повидаться съ Вами и поговорить.

XI. Многоуважаемый Андрей Александровичъ,

Отправляю два пакета съ корректурами моей статьи о дворянствѣ. Кое гдѣ я сдѣлалъ надлежащія прибавки. Со вниманіемъ пересмотрѣлъ я въ сводѣ законовъ и въ прибавленіяхъ законоположенія, но право очень мало пособило мнѣ; все это извѣстно и есть у меня, а въ подробности не пускаться же; не переписывать же законы въ газету.

Я очень сожалью, что давно не зрѣлъ Васъ. Бѣсъ мусикійскаго козлогласія

искушаетъ меня и каждый вечеръ недѣльный тянетъ мысленными вервѣями за уши въ Большой театръ.

Знаю, что согрѣшаю, но что дѣлать?

Съ глубочайшимъ уваженіемъ имѣю честь пребыть искренно преданный и глубоко Васъ уважающій Н. Костомаровъ.

Мартъ 16.

XII. Многоуважаемый Андрей Александровичъ,

Мой знакомый хохоль Левченко изъ Херсонск. губ. прислалъ мнѣ очень любопытное свѣдѣніе, которое проситъ помѣстить въ Голосѣ, а гонорарій, какой Вы сами назначите, по Вашему усмотрѣнію, вручите мнѣ для доставленія ему.

Іюня 28.

Вамъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

XIII. Многоуважаемый Андрей Александровичъ,

Позвольте Васъ побезпокоить покорнѣйшею просьбою. Обратите вниманіе на горчайшее положеніе одного крайне бѣднаго и честнаго семейства, о которомъ подробности сообщитъ Вамъ сегодня же Юліанъ Даниловичъ Коснерскій. Дѣло не въ томъ, чтобъ дать имъ нѣсколько рублей — (хотя и это для нихъ благодѣяніе), но найти способы къ жизни. Прошу Васъ объ этомъ во имя челоуѣколюбія. Я надѣюсь, что Вы не оставите моей просьбы безъ вниманія и, конечно, съ Вашимъ практическимъ взглядомъ на вещи лучше меня дадите добрый совѣтъ, какъ помочь тѣмъ, за которыхъ я прошу. Глубокоуважающій Васъ и душевно преданный Н. Костомаровъ.

Октябрь 12. 1867.

XIV

Храбрый сей воинъ ничтоже мудро изрече. Статью мою о дворянствѣ я przygotowляю очень прилежно. Я прихожу къ такому мнѣнію, что Екатерина вовсе не хотѣла творить аристократическаго сословія, а думала устроить образованный и свободный классъ въ Россіи, къ которому бы примыкали всѣ стихіи, отрывавшійся отъ старой Московщины. Дѣло въ томъ, что способы поступленія въ дворянство были чрезвычайно легки. Личные дворяне въ то время были только ступенюю къ наслѣдственнымъ. Опишите крѣпостное право (теперь уничтоженное), расширьте вступленіе въ дворянство на тѣхъ основаніяхъ, на какихъ оно было при Екатеринѣ, только дайте болѣе правъ воспитанію (сообразно петровскимъ учрежденіямъ — ибо Петръ ставилъ въ непременную обязанность дворянину учиться) и Вы получите, дѣйствительно классъ такой, который по всѣмъ правамъ долженъ стоять на челѣ націи. Очень много затормазили мысль Екатерины указы ея потомковъ, затруднившихъ вступленіе въ дворянство. Теперь безъ крѣпостнаго права почему бы не соединить право на дворянское званіе съ служебными должностями, къ которымъ доступъ обусловить полученіемъ университетскихъ степеней или даже прямо не соединить ученой степени съ дворянствомъ. Это было-бы исторически послѣдовательно; это былъ бы прямой выводъ изъ учрежденій Петра и Екатерины.

Васъ глубокоуважающій Н. Костомаровъ.

XV. Многоуважаемый Андрей Александровичъ,

Не угодно ли Вамъ будетъ помѣстить въ „Голосѣ“ статью, прямо относящуюся къ современному вопросу, занимающему Васъ. По моему она написана очень хорошо¹⁶⁾.

Мая 25. 1871.

Вамъ преданный Н. Костомаровъ.

XVI. Милостивый Государь, многоуважаемый Андрей Александровичь,

Нашъ общій знакомый Алексѣй Петровичъ Стороженко поручаетъ мнѣ узнать отъ Васъ: можетъ ли быть, согласно его посланію напечатано его сочиненіе, которое онъ прислалъ къ Вамъ (его мемуары) и если не можетъ, то просить меня взять рукопись отъ Васъ и попытаться съ нею войти въ двери какой нибудь храмины російскаго періодическаго слова. Заѣзжалъ къ Вамъ и не засталъ Васъ. Будьте милостивы, удостойте отвѣтомъ относительно резолюціи Вашей по этому вопросу¹⁷⁾.

Имѣю честь пребыть съ чувствами глубочайшаго уваженія и искреннѣйшей преданности Вамъ и готовый ко всякимъ услугамъ: Н. Костомаровъ.

Мартъ 27. 1872. В. Остр. IX л. д. 4, кв. 8.

XVII. Многоуважаемый Андрей Александровичь,

Я принимаю на себя смѣлость поручить Вашему вниманію вручительницу настоящаго моего письма, вдову доктора Вьюкова. Она мнѣ хорошо извѣстна уже въ теченіи многихъ лѣтъ, какъ особа честная, трудолюбивая и крайне бѣдная. Удостойте выслушать ее и не лишите ее Вашей помощи по тому вліянію, какое, какъ мнѣ извѣстно, Вы имѣете въ Градской Думѣ. Будьте добры и милостивы, сдѣлайте для ней доброе дѣло, чѣмъ навсегда обяжете благодарностію Вашего неизмѣнно Вамъ преданнаго, глубоко Васъ уважающаго и всегда готоваго къ услугамъ Николая Костомарова.

С. П. Б. Вас. Остр. IX л. д. 4 кв. 8.

Апрѣля 10 1882 года.

П Р И М І Т К И.

¹⁾ Кабот—відомий лікар-окуліст; про очну хворобу Костомарова, що загрожувала йому навіть сліпотою, див. „Автобіографія“, с. 227.

²⁾ Костомаров має на увазі видання „Лѣтописи Южнорусскія, открытыя и изданныя М. Бѣловерскимъ“ (т. I. Кієвъ, 1856). Рецензію Костомарова було надруковано в „Отечеств. Запискахъ“ (1857, т. CX, № 2, отд. II, с. 114—123); незрозуміло чому Н. Бухбіндер, коментуючи листи Костомарова до О. Пипіна, зауважує, що „рецензію... було надруковано в „Вѣстникъ Европы“ (Україна, 1928, кн. 4, с. 77).

³⁾ За „несчастнаго Богдана Хмельницкаго“ згадує Костомаров у своїй „Автобіографіі“. „Въ мартѣ 1856 года,—пише він,—я отнесъ экземпляръ исторіи Богдана Хмельницкаго къ цензору Фрейгангу, какъ вдругъ неожиданно для меня услышалъ отъ него, что при покойномъ государѣ состоялось секретное запрещеніе допускать мои сочиненія къ напечатанію. Я отправился къ генералу Дуббельту съ просьбою объ исходатайствованіи снятія съ меня этого запрещенія. Дуббельтъ принялъ меня очень ласково, обнадежилъ исполненіемъ моего желанія и обѣщавъ поговорить съ цензоромъ, чтобы онъ былъ ко мнѣ снисходителенъ. Когда черезъ недѣлю послѣ того пріѣхавъ я къ Фрейгангу, онъ сообщилъ мнѣ, что Дуббельтъ призывалъ его и толковалъ съ нимъ обо мнѣ, но не просилъ, какъ обѣщавъ, быть ко мнѣ снисходительнымъ, а напротивъ, предостерегалъ быть особенно строгимъ и внимательнымъ, тѣмъ не менѣе, разрѣшеніе було мнѣ выдано и путь къ литературній дѣятельности открытъ.—Моего Богдана Хмельницкаго я предназначавъ для печатанія въ „Отечественныхъ Запискахъ“, которыя цензуровалъ, Фрейгангъ. Вѣрный наставленію Дуббельта, этотъ цензоръ былъ дѣйствительно ко мнѣ очень строгъ: вымаралъ множество мѣстъ, не представлявшихъ ничего подозрительнаго, если не прилагать особаго желанія толковать ихъ съ натяжкою въ дурномъ смыслѣ. Мой Богданъ Хмельницкій однако прошелъ и поступилъ въ распоряженіе Краєвскаго, издателя „Отечественныхъ Записокъ“ (Автобіографія Н. И. Костомарова. Подъ редакціей В. Котельникова. М. 1922, сс. 225—226). Монографію Костомарова „Богданъ Хмельницкій и возвращеніе Южной Руси къ Россіи“ було надруковано в „Отечественныхъ Запискахъ“ (1857, кн. I, сс. 200—290; кн. 2, сс. 515—575; кн. 3, сс. 207—264; кн. 4, сс. 529—574; кн. 5, сс. 323—371; кн. 6, сс. 377—424 кн. 7, сс. 1—50; кн. 8, сс. 315—358). Року 1859 монографію було дещо перероблено, доповнено й видано окремо в двохъ томах; пізніше, в знову переробленому вигляді перевидавалася в рр. 1870 і 1881.

⁴⁾ „Василій Кирилловичъ“—Тредіаковський, якого вважалося за зразокъ працевдатности та бездарности.

⁵⁾ Иван Иванович Лажечников (1792—1869), відомий у свій час автор багатьохъ історичнихъ романів, обіймавъ посаду цензора і бувъ відомий досить прихильнимъ ставленнямъ до авторівъ. —

Гернгутери—протестантські релігійні товариства: Костомаров очевидно має на увазі лютеранина Фрейганга.

⁶⁾ Статтю Костомарова „Борьба украинских казаковъ съ Польшею въ первой половинѣ XVII вѣка до Богдана Хмельницкого“ було вміщено в „Отечеств. Записках“ (1856, кн. 9, сс. 195—254). „Пріятель мой Андрей Ивановичъ“—Фрейганг.

⁷⁾ Під „обзоромъ источниковъ исторіи Южной Руси“ треба мабуть розуміти дві рецензії Костомарова: згадану вгорі на книгу М. Біловерського та другу, на „Записки о Южной Руси“ П. Куліша (Отеч. Записки, 1857, кн. 6, сс. 41—74; кн. 9, сс. 1—26).

⁸⁾ Данило Лукич Мордовцев (1830—1907) був одним з найближчих друзів Костомарова підчас перебування останнього в Саратові. Статті Мордовцева „О школьномъ ученіи въ древней Руси“, скільки відомо, в „Отечеств. Записках“ не з'являлося: можливо, що пізніше її було вміщено п. з. „О русскихъ школьныхъ книгахъ XVII-го вѣка“ в „Чтеніяхъ о-ва Исторіи и Древностей Россійскихъ“ (1861, № 4, сс. 1—102 і окремо, М. 1862).

⁹⁾ В другій половині року 1861, в російській пресі точилася жвава дискусія про університети, що в ній Костомаров узяв досить активну участь, полемізуючи з „Днемъ“ та „Московскими Вѣдомостями“. Ми знаємо ці його статті: „Замѣчаніе о нашихъ университетахъ (По поводу напечатанія в № 1 газеты „День“ статьи Хомякова), (СПБ. Вѣдомости, 1861, № 227); „Еще нѣсколько словъ объ университетахъ (Въ отвѣтъ на статью Чичерина въ № 247“ „Моск. Вѣдом.“), (СПБ. Вѣдомости, 1861, № 258); „Еще объ университетахъ (проектъ открытыхъ университетовъ)“, (СПБ. Вѣдомости, 1861, № 261); „О служебныхъ преимуществахъ университетовъ (По поводу статьи Чичерина въ № 250 „Моск. Вѣдом.“), (СПБ. Вѣдомости, 1861, № 262); „Замѣтка на замѣтку Никитенка объ университетахъ“ (СПБ. Вѣдом. 1861, № 270); „Замѣчаніе на статью „Русскаго Инвалида“: Наши университеты“ (СПБ. Вѣдом. 1861, № 275); „Еще одно и последнее замѣчаніе объ университетахъ“ (СПБ. Вѣдомости 1861, № 281). Певно, останню статтю й має на увазі Костомаров у своїй записочці до Краєвського.

¹⁰⁾ „Богданъ Хмельницкій“ Костомарова викликав досить жваву дискусію поміж авторами майбутньої монографії: з одного боку та Максимовича і Погодіна—з другого. Максимович поставився до „Богдана“ з великим піднесенням: він уважав, що „Богданъ Хмельницкій“ хороше, какъ широкій дніпровскій лугъ, въ ту пору, когда красѣтся онъ длинными рядами свѣжихъ травныхъ покосовъ послѣ удачной косовицы и благовременной гребовицы. Но за привольною и веселою работою косарей и гребцовъ, настаѣтъ спѣшная и тяжелая работа тягальниковъ и кидальниковъ, чтобы уготованное, благоуханное сѣно сложилось плотно въ стройныхъ скирдахъ“ (Николай Барсуковъ, Жизнь и труды М. П. Погодина, кн. XVI, СПб. 1902, ст. 495). Визнаючи художню вартість роботи Костомарова, Максимович заперечував низку помилкових його тверджень та уявлень; див. примітки статті в „Русской Бесѣдѣ“ (1859, № 6, сс. 93—100), „Украинцы“ (1859, № 1, сс. 149—174), СПб. Вѣдом. (1859, № 122, 1860, № 8). „Объясненіе“, що про нього згадує Костомаров у цьому листі, нам невідоме.

¹¹⁾ Мова, певно, йде про дискусію Костомарова з Погодіним з приводу статті першого „Куликовская битва“ („Приложеніе къ Мѣсяцеслову на 1861 годъ“, изд. Академии Наук, сс. 3—24); Погодін зараз же видрукував власні „замѣчанія“ (День, 1861, № 4), що в свою чергу викликали відповідь Костомарова: „М. П. Погодину. Отвѣтъ на замѣчаніе его на мою статью „Куликовская битва“ („Голосъ“, 1861, № 32). Нарешті, в „Голосі“ (1864, № 62) було вміщено статтю під назвою: „Переписка г.г. Погодина и Костомарова“, де під № 1 вміщено статтю Погодіна, під № 2—статтю Костомарова. Про ці статті згадує Костомаров так у листі з 16 II (1864), як і 26. II. 1864.

¹²⁾ Записка ця так само, певне, відноситься до полеміки з Погодіним. В „Автобіографіі“ своїй Костомаров пише таке: „я, руководясь источниками, указавъ на такія черты въ личности Дмитрія Донского, которые противорѣчили сложившемуся о немъ и ставшему какъ бы казеннымъ мнѣніемъ, какъ о доблестномъ и храбромъ героѣ княжескихъ временъ. Противъ меня поднялась цѣлая буря патриотическаго негодованія... Въ ученomъ отношеніи эти попытки сказывались очень слабыми, потому что за нихъ брались люди заслуживавшіе одобреніе только за свой патриотизмъ, а никакъ не за ученость. Къ нимъ слѣдовало отнести и Погодина, который писалъ на меня въ газете „День“ рядъ статей, главнымъ образомъ указывая на мою склонность къ какому-то недоброжелательству къ Россіи—унижать великихъ людей русской исторіи. Я защищался противъ него на страницахъ газеты „Голосъ“... (с. 363—364). Але і сам Костомаров згодом мусив одмовитися од деяких своїх тверджень. „Погодину и другимъ моимъ противникамъ очень не нравилось извѣстіе лѣтописной повѣсти о томъ, что Дмитрій Донской, передъ Куликовской битвой, наделъ свое великокняжеское платье на своего боярина Бренка, а самъ въ одеждѣ простого воина, въ концѣ битвы, очутился лежащимъ подъ срубленнымъ деревомъ... Погодинъ силится всѣми натяжками объяснить это событіе въ хорошую для Дмитрія сторону и, конечно, не могъ; я же старался показать истинный смыслъ, какой представляло лѣтописное повѣствованіе; но ни я, ни Погодинъ не обратили вниманія, что самая эта лѣтописная повѣсть не выдерживаетъ критики и должна быть отвергнута, о чемъ я и заявилъ уже впоследствии, въ своей „Русской Исторіи въ жизнеописаніяхъ“ (ibid, с. 364).

¹³⁾ М. Коялович розпочав друком у „Дне“ свої лекції з історії „Западной Россіи“ й просив читачів указувати ему помилки. Костомаров надрукував статтю „Лекції г. Кояловича

по історії Західної Росії" („Голосъ", 1864, № 118), яка викликала з боку Кояловича кілька дражливих зауважень. Про відповідь на ці зауваження й згадує Костомаров у своїй записці до А. Краєвського („Отвѣтъ на отвѣтъ г. Кояловича" — „Голосъ", 1864, № 127); в цій відповіді він запевняє, що писав свою першу статтю „въ совершенно спокойномъ духѣ и не имѣлъ никакого повода къ гнѣвному чувству въ отношеніи г. Кояловича" і подав кілька нових поправок. Обидві статті Костомарова передруковано в книзі: „Науково публіцистичні і полемічні писання Костомарова. За редакцією акад. Михайла Грушевського" (ДВУ, 1928 р., сс. 204—210).

¹⁴⁾ Данила Мордовцева зв'язувала з Костомаровим, як сказано, давня тісна дружба. Знаємо з біографії Мордовцева, що Костомаров двічі заохочував його переїхати до Петербургу на кафедру російської історії в університеті (1860, 1864). Костомаров же, як знати з цього листа, познайомив Мордовцева з Краєвським і таким чином, увів його до редакції „Голоса", де він пізніше, у 60—70-х роках, відігравав досить значну й поважну роль: сам Краєвський, — який взагалі не дуже любив даремно вихвалити людей (тим більше своїх співробітників), — категорично визнавав, що саме Мордовцев указав „Голосу" справжній газетний шлях, — надто в фейлетонній частині та полемічній, надавши газеті різноманітність, гостроту, ту певну ідейну вартість, що її свого часу мав „Голос". В „Голосі" Д. Л. Мордовцев умістив безліч „передових" статей, вів постійний фейлетон тощо — під власним прізвищем та під багатьма псевдонімами. Цікаве листування Мордовцева з Краєвським ми готуємо до друку. Див. Б. Г л и н с к и й, Среди литераторов и ученых. СПб. 1914, с. 241—242, 243—244).

¹⁵⁾ Мова йде за „Об'яснение" Костомарова з приводу полеміки з Кояловичем, яка потроху дійшла до дрібниць („Голос", 1865, № 327; так само: „Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, с. 215). Останню, зовсім коротку (три рядки!) репліку подав Костомаров у „Голосі", 1865, № 342 (так само, *op. cit.*, 215).

¹⁶⁾ Можливо, що записку цю писано, підчас посилки до Краєвського другої замітки Костомарова в справі полеміки з Г. Карповим, а саме — „Заметка по поводу недавно изданной в Москве книги под названием: „Г. Костомаров, как историк Малороссии, соч. Геннадия Карпова" („Голос", 1871, № 130; „Наук.-публ. і полем. писання К-ва", сс. 237—239).

¹⁷⁾ Відомий письменник український Олекса Стороженко звернувся до Краєвського (лист з 25.ІІ. 1872) в листом, де писав: „Поручаю Вашему покровительству мое детище, которое отлежало себе бока и просится в свет. Сюжет романа из польской революции 1863 года, под названием „Былое и минувшее; записки русскаго землевладельца". Він пояснював, що „прослуживши в крае с самого начала мятежа и до окончания... был посвящен во все таинства польской интриги и имел возможность собрать все факты, относящиеся к мятежу" (О. С т о р о ж е н к о, Твори, т. IV, ДВУ, 1929, с. 293). Як зауважує А. Шамрай, коментуючи цей лист, згаданий роман так і не був опублікований. Чи зберігся рукопис, чи може загинув — на жаль не маємо відомостей (*ibid.*, 394). З Костомаровим Стороженко був з давня добре знайомий: Куліш пізніше згадував, що бачився з Стороженком „большею частью у Н. И. Костомарова" (*ibid.*, 330).

ЛИСТ М. КОСТОМАРОВА ДО І. П. КОРНІЛОВА.

В початку 60-х рр. М. І. Костомаров умістив в „Основі“ статтю, де зазначав потребу видавати українською мовою науково-популярну літературу. Стаття ця зустріла сприятливий відгук. Почали з різних місць надходити до нього пожертви на цю справу. 1863 року, 6 квітня, за ініціативою М. І. Костомарова, у Петербурзі в залі „Дворянського Собранія“ відбулася літературно-музична вечірка на користь видання науково-популярної літератури українською мовою. Вечірка пройшла з великим успіхом і з великою кількістю публіки.

Музичний програм вечірки був доволі різноманітний, здебільшого з творів Глинки, Драгомижського, уривків українських п'єс і арій. Літературна частина складалася з читання невиданих робіт: 1) М. І. Костомаров прочитав „О преподавании на местном языке в Южной Руси“ та „Владимир Мономах и Богдан Хмельницкий“; 2) К. Н. Бестужев-Рюмін — „Об изучении русской истории сравнительно с историею славянских народов“; 3) В. Н. Каховський — уривок з оповідання „Пан Канарчук“ українською мовою; Н. Г. Помяловський — уривок з начерку „Женихи в бурсе“ й 5) прочитано було також вірша Т. Г. Шевченка „Прощай світе“.

В газетних звітах 60-х рр. про вечірку 6 квітня відмічалось що „интерес вечера сосредоточивался на выступлении Н. И. Костомарова, вызвавшем полное сочувствие публики и несколько раз прерываемом оглушительными рукоплесканиями“ („Голос“, 1863 р. № 83).

Подаваний нижче лист М. І. Костомарова до І. П. Корнілова, відноситься саме до цієї вечірки. І. П. Корнілов був у той час помічником попечителя петербурзької шкільної округи і від нього залежало дозволити вечір і затвердити програм його. Він зі співчуттям поставився до такої вечірки. Згодом Костомаров записав у своїй автобіографії про І. П. Корнілова такі рядки: „Попечителем виленского учебного округа был тогда Корнилов, человек энергически предавшийся мысли о просвещении простого белорусского народа и о заведении в крае повсеместных народных училищ. Это была одна из симпатичнейших личностей, какие мне приходилось встречать в жизни“. (Литературное наследие“ с. 169).

Наводимо цей лист:

Я очень Вамъ благодаренъ, Иванъ Петровичъ за Ваше замѣчаніе. Воспользовавшись имъ я прибавляю слѣдующія слова: мы никакъ не думаемъ ставить этого презрѣнія къ южнорусской народности великорусской націи, напротивъ въ немъ были виноваты гораздо болѣе малороссіяне: то былъ предразсудокъ общества вообще, котораго прошедшія ошибки мы должны сами обличить, чтобъ не впадать въ нихъ болѣе¹⁾.

Относительно статьи Помяловскаго я буду Васъ покорнѣйше просить содѣйствовать ея пропуску въ измѣненномъ и смягченномъ видѣ, ибо самъ

¹⁾ На вечірці М. І. Костомаров, певне, зробив зазначені в листі цім поправки але публікуючи цю статтю (в „Голосі“ 1863 р. № 94) цих поповнень він не вніс.

авторъ боленъ, не можетъ писать новой, а обѣщаль измѣнить и смягчить прежнюю; мы же въ афишѣ уже напечатали, и не ловко будетъ если онъ совсѣмъ не будетъ. Никакихъ выраженій, возбуждающихъ толкованій не допустимъ. Можетъ быть Вы возьмете на себя трудъ вымарать, что тамъ есть сомнительнаго или мнѣ поручите, или ему изволите переслать—однимъ словомъ, сдѣлайте милость, распорядитесь какъ угодно: мы за все будемъ благодарны, лишь бы она была прочитана. Я самъ вовсе не желаю бросать публикѣ либеральные фокусы, напротивъ, если бы даже цензура пропустила что-нибудь, что я считаю дразнящимъ неперераженныя и легкомысленныя побужденія толпы, то я бы самъ не пользовался этимъ и просилъ бы выкидывать все подобное.

Съ чувствомъ глубочайшаго уваженія и преданности остаюсь Вашъ готовый къ услугамъ Н. Костомаровъ¹⁾.

Марта 30. 1863 (года).

Подалъ *Наум Бухбіндер*.

¹⁾ Лист друкуємо за оригіналом, що зберігається в Державній Публічній Бібліотеці в Ленінграді.

ШКОЛА В. В. ЛЕСЕВИЧА.

Український рух початку 1860 рр. простував двома течіями: культурно-освітньою і громадсько-політичною, але обидва завдання всебічного і зокрема культурного піднесення народніх мас ставили на чільне місце, вбачаючи в ньому шлях до дальшого визволення з соціальної та національної неволі. Столична петербурзька громада, на чолі з старими ватажками кирило-методіївцями, як Костомаров і Куліш, надаючи переваги освітньому моментові в своїй діяльності проти політичного, перша викинула просвітянський прапор, заходжуючись коло педагогічно-видавничої справи на задоволення потреб сподіваної народньої української школи. Надії покладалися певні, бо зміна всього соціально-політичного ладу в Росії і нові перспективи для України здавалися неминучими.

Першою ластівкою стала граматка Куліша, видана в 1857 р., за нею пішли букварі Шевченка, Гатцука, Шейковського, Ященка, арифметика Мороза та Кониського, інша підручна література; заходжувалися коло видання шкільної літератури з історії, географії тощо. Зі шпальтів провідного журналу „Основи“ ширилися по Україні заклики до освіти народу на національному ґрунті, зокрема в статті Костомарова „О преподавании на южнорусском языке“; заклики ці підтримувалися тогочасною російською педагогічною думкою (Ушинський, Весель, Водовозов), поступовою публіцистикою (Чернишевський, Добролюбов, Герцен). І широкий педагогічний загал з України в „Замечаниях на проект устава общеобразовательных учебных заведений и на проект общего плана народных училищ“, виданих у 1862 р. з приводу реформи системи народньої освіти, обстоював українську викладову мову в народній школі; такої думки були й 84 київські педагоги звичайних і недільних шкіл (між ними Драгоманов, Чубинський, Антонович), що подали простору записку до петербурзького комітету „грамотности“ в цій справі.

Негайна потреба освіти народу зразу знайшла свій вияв у недільних школах, де українська мова широко вживалася в навчанні, в читанні зразків рідної літератури, в мові. В цьому рухові перед вели Полтава, Харків, Чернігів та Київ, особливого значіння набираючи, звичайно, в Києві, де під захистом куратора шкільної округи відомого Пірогова рух мав змогу виявити себе ширше ніж де інде. Тут у 1862 р. виникла тимчасова педагогічна школа, що мала завдання підготувати вчителів на село. Ліберальний помічник куратора Тулов закликав до школи викладати студентів, переважно членів київської Громади. Визначне місце в школі, як учитель, посідав Драгоманов, що для російського громадянства у відповідному тоні писав про мету, яку ставлять діячі педагогічної школи, виховуючи нового вчителя: „южно-русский учитель должен знать историю и быт южно-русского народа, понимать и уважать дух его, выразившийся в его поэзии. Народный учитель в южно-русском крае, для того, чтобы противодействовать полонизму, должен знать отличия ю.-рус. народа от польского, должен быть знаком с теми здоровыми и симпатичными качествами малоросса, которые будучи развиты и просветлены образованием, должны поставить их не ниже, если не выше пресловутой интеллигенции. Только зная народ ю.-рус., симпатизируя ему, учитель может моти-

вировать общие идеи цивилизации идеями национальности, может плодотворно действовать на народ и возбуждать в нем самоуважение. Это последнее достигалось в педагог. школе преподаванием местной истории и разъяснением особенностей народной рус. поэзии вообще и ю.-рус. в частности¹⁾.

Та надії на українську школу, на підготовку кадрів нового вчителства скоро розвіялися: починається нова хвиля реакції, усувають Пірогова з Києва, закривають недільні школи, зводять нанівець працю громад, арештовуючи та засилаючи визначних її діячів, на міністра внутрішніх справ призначають Валуєва, що 1863 р. видає наказа заборонити видання популярно-наукової літератури для народу та підручників, писаних українською мовою, усувають з посади ліберального міністра освіти Головіна, який поділяв і хотів здійснити принцип ступневого переходу в початковій школі від народньої української мови до російської, а далі церковно-слов'янської, і видають кінець-кінцем 1864 р. новий шкільний статут, що за ним навчання повинно провадитися лише російською мовою.

На тлі таких одмінних проти сподіваного умов виникає українська народня школа В. В. Лесевича.

Відомий філософ В. В. Лесевич народився 1837 р. в с. Денисівці на Лубенщині. Давні його предки неодноразово посідали в Гадяцькому полку від часів Богдана Хмельницького і до скасування гетьманщини невисокі старшинські уряди, а ближчі разом із українським шляхетством обернулися в „благородное российское дворянство“.

Провчившись два роки в київській гімназії Лесевич вступає 1850 р. до військово-інженерної школи в Петербурзі, і скінчивши її, як офіцер бере участь у походах та експедиціях проти горців на Кавказі. Згодом повертається до Петербургу, вступає до Академії генерального штабу, закінчуючи її в 1861 р. Відчуваючи, що воєнна кар'єра органічно йому чужа, Лесевич кладе їй край і їде на батьківщину в с. Денисівку, де закладає в 1864 р. першу на Україні народню школу з викладовою рідною мовою, а разом пристає до українського культурно-освітнього та громадського руху. Та ця доба в житті Лесевича була скороминуща: з кінця 60 років Лесевич залишає Україну і постійно більше як 30 літ перебуває поза її межами.

Як філософ Лесевич спочатку виступає прихильником теорії позитивної філософії Конта, а згодом бере під розвагу принципи позитивізму і від популяризації його ідей переходить до змагання розвинути і посунути їх наперед. Пізніше Лесевич переходить до табору новокантіянців, що прибрав далі формемпіріокритицизму, переносючи здобутки цієї філософії на російський ґрунт.

Лесевич не мав визначеного політичного світогляду з тогочасних прямувань найбільше співчуваючи народовольцям, і воно не було платонічне, а діяльне, виявляючись у допомозі діячам „Народньої Волі“ в їх революційних змаганнях. Як „неблагонадійного“ Лесевича заслали 1879 р. спочатку в Сибір, а далі у внутрішні губернії, не дозволяючи жити в столицях до 1888 р.

Світогляд Лесевича, політичні умови не дали йому змоги посісти університетську катедру, хоч мав потрібні до того дані визначаючись, як видатний учений і лектор на тлі безбарвних університетських професорів, примушених у своїх викладах підлягати офіційальним вказівкам і поглядам пануючої верстви на науку та її здобутки.

Лесевич виступав і на публіцистичному полі, як співробітник і член редакційного комітету журналу „Русское Богатство“ на чолі з Михайловським і Короленком.

¹⁾ „С.-Петербургские ведомости“, 1865 г. № 317, — „Как должен быть поставлен вопрос о рус. народном образовании в юго-западном крае“

Хоч наукові його заняття, публіцистична діяльність на російському ґрунті далеко одбігали українського громадського руху, проте тут він не був чужий і навіть більше того. Е. Ганейзер у спогадах про Лесевича зазначає: „українець по происхождению, он был им и по духу, и отрицательно относился к отщепенцам, отрекшимся от своего языка и своего народа... Он вообще был сторонником самой широкой автономии народностей, насильственно втиснутых в рамки российской империи. Украина, Польша, Кавказ и Сибирь должны были иметь свою жизнь, свое самостоятельное развитие“. Питання культурного розвитку саме гноблених народів брав Лесевич зглибока, виступаючи в статті „Международный язык культурных сношений“ в оборону народніх мов, що на його думку є провідники просвіти в маси, обтяжені працею настільки, що про заміну їх мов іншими не може бути й речі. Народні мови поєднують покоління у їх наступництві, а тому суспільне значіння їх є непорушний аргумент для того, щоб зберігати їх всюди, завжди і при всяких випадках. Вони основа духовного життя народу, а всі інші, які можуть дійти до народу збоку, здобувають значіння допомогових мов, як, наприклад, державні або чужі мови.

„Про українську мову Лесевич не раз висловлювався в газетах і, не вважаючи на нагінки з боку цензури, завжди міг певно поставити і боронити права мови, якою говорять десятки мільйонів українського народу“¹⁾. Українські теми Лесевич часто зачіпав і в лекціях на провінції, висловлюючись у такому разі езоповою метою, вживаючи замість назви Україна слово Прованс.

Йому не раз спадала думка писати по-українському, особливо коли його донька побралася з письменником В. Леонтовичем. Напередодні віддання дочки Лесевич писав до одного свого приятеля: „читая его произведения (Леонтовича), я нередко сожалел, что посвятил свои силы не родному слову, а полез туда, где и без меня много. Настала, кажется, пора подумать и об этом темном народе оставленном и забитом, и я с особенным удовольствием думаю, что хоть Юлия попадет на верный путь и пойдет по нем рука об-руку с человеком, который доказал уже свою способность успешно работать в этом направлении“²⁾.

Зв'язок з українським життям проявлявся у Лесевича неодноразово і не випадково. В 1870 і 80 роках допомагав він грошовими датками Драгоманову в Женеві та радикалам у Галичині в їх видавничій діяльності, передаючи суми через Мальованого та Ковалевського. Подорожуючи по Європі використовує добру нагоду і вміщує в еспанській часописі „*Ilustracion Espaniola*“ чотири статті про Шевченка. Перебуваючи в Римі познайомився з Карманським, пізніше письменником, що вчився в духовній семінарії при папському дворі. Карманський хитався в світогляді і Лесевич допоміг йому вибратися з релігійного полону морально та матеріально підтримуючи під час науки письменника у львівському університеті, куди порадив вступити.

В 90-их роках у Петербурзі виникло т-во „издания общепользных книг“ українською мовою, що своїм існуванням повинно завдячувати також і Лесевичеві, який склав нарис пляну видавничої його діяльності. З його таки пропозиції при літературному фонді утворився громадський капітал імені Шевченка і перший внесок 500 карб. вчинив він.

На схилі літ з 1901 р. живучи вже на батьківщині Лесевич не вважаючи на літа заходжується коло праці над українською народньою словесністю. Наслідком його інтересу до рідного фольклору став 14 том „Етнографічного

¹⁾ „Голос Минувшего“, 1914, 8, Е. Ганейзер, — „В. В. Лесевич в письмах и воспоминаниях“.

²⁾ Ibidem.

збірника“ Наукового т-ва ім. Шевченка, де, з чималою передмовою, подано словесний матеріал, записаний зі слів діда Чмихала. Увага до літературного, наукового та громадського українського руху виявилася і в статті про творчість Євгена Гребінки, і в статті з історії східних культів, поданій до збірника на пошану М. С. Грушевського, і в заповіті великої власної книгозбірні Науковому т-ву ім. Шевченка ві Львові.

В світлі спогадів Ганейзера участь Лесевича в українському визвольному рухові проступає досить виразно і промовисто: з ним він був органічно зв'язаний, і не можна погодитися з думкою, що за останні чверть віку визначний філософ і публіцист пустив у забуття колишнє своє українство¹⁾.

Доводиться лише шкодувати, що ми маємо так мало даних до всебічної біографії Лесевича. 25-річчя його смерті, що припадає на листопад 1930 р., треба сподіватися приверне увагу на цю призабуту і високо-визначну постать і в нашому громадському рухові. Високо піднесеним моральним мірилом суспільних явищ тогочасної похмурої російської дійсності, протестом проти усяких форм насильства нагадує він двох славетних своїх земляків-філософів із одного кутка Полтавщини — Григорія Сковороду і Олександра Потебню. Впадає в око тотожність поглядів О. О. Потебні і Лесевича на значіння мови в розвитку людства; обидва вважали, що втрата національністю свого обличчя є втрата в усесвітній культурі, що денационалізація призводить до духовного і морального занепаду народу. І ці погляди обидва учені обґрунтовували зглибока в своїх працях, що разом ставали авторам і за шлях до самовизначення. З цього погляду варта уваги розвідка Лесевича про Данте, де він підніс питання про значіння народніх мов у культурному розвою людства.

Влітку 1864 р. в своєму маєтку в с. Денисівці Лесевич поставив будинок-школу, закупив приладдя та підручники, устаткував її всім потрібним і закликав на вчителя колишнього дворака Давида Безуглого, що з осені 1863 р. на його кошт учився в київській тимчасовій педагогічній школі. Безуглий, не скінчивши педагогічної школи, в березні 1864 р. складає при 1-ій київській гімназії іспита на сільського вчителя і повертається додому.

На школу Лесевич подарував селянам 4.000 крб., що становили частину викупної суми, і на проценти з цього капіталу вона мала утримуватися.

Гадаючи з осені 1864 р. розпочати навчання Лесевич подав до доглядача шкіл Лубенського повіту таку заяву:

Господину Смотрителю Училищ

Помещика, отставного штабс-капитана Владимира Лесевича прошение.

При заключении выкупного договора с бывшими моими временно-обязанными крестьянами, я пожертвовал по 200 рублей ежегодно из процентов следовавшей мне выкупной ссуды на учреждение в с. Денисовке училища; ныне же по утверждению выкупа и окончании постройки, назначаемой под училище, и имею честь покорнейше просить Вас зависящего распоряжения об открытии сего училища, при чем, на основании правил о частных учебных заведениях имею честь объяснить:

- 1) что денисовское училище может быть поставлено на степени приходского;
- 2) что при нем будет состоять один учитель, именно крестьянин Давид Безуглый имеющий удостоверение о выдержании при киевской 1-ой гимназии экзамена на приходского учителя;
- 3) что наибольшее число учеников предполагается 30;
- 4) что помещение состоит из особой новой избы, построенной крестьянами при моем содействии, и снабженной всем необходимым;
- 5) что училище будет содержаться на счет вышеупомянутых 200 руб., с. из числа коих 150 руб. назначается на жалованье учителю, а 50 на разные расходы, необходимые для училища и производимые учителем-же под непосредственным наблюдением сельского общества;
- 6) что в учителя закона божия предполагается пригласить диакона денисовской церкви, что, впрочем может быть сделано лишь в будущем году, так как в настоящем при всеобщей в здешнем селе безграмотности, можно будет только начать обучение азбуке и складам и хотя

¹⁾ „Нова громада“, 1906, 1, „В. Лесевич“, Д. Дорошенка.

немного подготовит совершенно неразвитых учеников к пониманию рассказов из священной истории и евангелия;

7) что в сем году, следовательно, будут обучать, по вышесказанной причине, только грамоте, с будущего же года введется преподавание закона божия, чистописания и арифметики;

К сему этому имею честь присовокупить, что училище будет совершенно готово и уроки могут быть в нем начаты 1-го октября сего года, а потому я смею надеяться, что при участии Вашем к делу просвещения, Вы не замедлите оказать, в чем следует, Ваше содействие.

Августа, 6 дня, 1864 г.

с. Денисовка.

Вл. Лесевич.

Заява Лесевича викликала на протязі 1864 і 1865 років безконечно в тих часах листування між доглядачем шкіл Лубенщини, директором, єпископом і Безуглим з приводу формальних моментів: про документи Безуглого, що перебували в педагогічній школі, про призначення місцевого диякона на вчителя закону божого, про платню йому тощо¹⁾. Дозволу на відкриття не було; офіційно школа не існувала, а навчання в ній, почавши з осені 1864 р., давно вже провадилося. Директор так і не відкрив школу, передавши в грудні 1865 р. справу до губерніяльної шкільної ради, що тоді на підставі нового статуту почала свою діяльність. Минав другий рік, а про Денисівку ніби забули. Тим часом російська преса ліберального та консервативного табору українського питання не спускала з ока. Ліберальні „С.-Петербурзькі вѣдомости“ на чолі з редактором Коршем повсякденно провадили думку всебічного розвитку і поширення засад буржуазних реформ 60-х р., і підтримували зокрема змагання за культурно-національний розвиток України, даючи на своїх шпальтах місце нашим шестидесятникам, а між ними Драгоманову, що в одній із статей обстоював думку повільного переходу в початковій школі на Україні від народньої до російської, а далі, відповідно до програму, і церковно-слов'янської мови. Статтю було надруковано 4 квітня, а 6-го Каракозов учинив замах на Олександра II. Почалася нова хвиля реакції. „Московські вѣдомости“ на чолі з Катковим цюкуючи будь-які прояви українського культурно-громадського руху, кваліфікуючи його як сепаратизм і нігілізм, побачили певний зв'язок між статтею Драгоманова і пострілом Каракозова²⁾. Виступ „Московських вѣдомостей“ був одверто провокаційний. Під таку пору в кінці квітня за підписом „член чернігівського земства“ з'явилась стаття: „Еще о земстве и народном образовании на южной Руси“. — Автор спочатку говорив про значіння української мови в народній школі, а далі послався і на блискучі наслідки навчання рідною мовою:

„Я расскажу об одной школе, которую мне случилось видеть в Полтавской губернии, основанной частным лицом, и где преподавание происходит на местном языке. В этой школе детей учат с самого начала по известной методе Золотова, с малорусскими словами, потом им дают рассказы Марка Вовчка и другие такие же книжки. Как только дети в состоянии слагать слова, то слышат знакомые звуки и стараются вникнуть в смысл читаемого; таким образом голова их работает, и способность понимания развивается. Затем когда дети привыкли к беглому чтению, преподаватель заставляет каждого из них рассказывать то, что он понял из прочитанного, а так как книжки, которые им впервые попадают в руки, заключают в себе поветствования о предметах им доступных и написаны на родном их наречии, то они рассказывают то, что прочли, замечательно толково и берутся при том за чтение с большей любовью делая удивительно быстрые успехи. Преподавание на великорусском языке начинается тогда, когда дети выучились читать бегло и сознательно по малороссийски. Им прежде всего дается русское евангелие. Тому, кто читает на одном языке, не трудно выучиться читать и на другом, в особенности когда эти языки так сходны, как великорусский и малорусский, но при этом способе детям не представляется двойной работы: учиться процессу чтения и заучивать слова чужой речи. Наконец третью ступень обучения составляет чтение церк.-славянское, которое также после толкового чтения на малороссийском и великороссийском языках представляет мало трудности. Таким образом, в школе, о которой идет речь, все преподавание направлено на то, чтобы заставить ученика читать со смыслом и развивать его способности, а не сделать из него Петрушку Гоголя.

¹⁾ Полтав. окрарх., фонд дирекції шкіл, 1864 р. № 185.

²⁾ Драгоманов, „Автобіографія“, К. 1917.

Постепенное преподавание на малорусском, великорусском и ц.-славянском языках мне кажется приемом самым рациональным и наиболее пригодным для тех школ, которые земство учредит в Малороссии. Если земские собрания южных губерний найдут, что это дело полезное, то они должны ходатайствовать перед правительством о даровании малорус. языку прав гражданства в народной школе и о дозволении печатать учебники и детские книжки на этом языке. Те, которые видят в первоначальном обучении на малор. языке какую то опасность для государственного единства России или подозревают в защитниках этой меры скрытые политические замыслы, показывают тем самым совершенное невежество в отношении к Малороссии, где химеры сепаратизма, с которыми редакторы некоторых „Ведомостей“ борются, подобно тому как некогда Дон-Кихот сражался с мельницами — никогда не могут зародиться или же они предумышленно на нас клеветают.

Мы признаем, что народу южно-рус. губерний необходимо учиться и великороссийскому языку, мы глубоко убеждены в том, что первоначальное обучение на малорос. языке никогда не может сделаться орудием для каких либо противозаконных целей, но желаем воспользоваться его огромным педагогически образовательным значением для дела народного образования в Малороссии“.

Директор шкіл Полтавщини Кульжинський, що разом із іншими діячами недільних шкіл на початку 60 років брав участь у культурницькому рухові в Полтаві, ознайомившись із статтею переполошився: свідомий протиукраїнського курсу державної політики, прислухаючись до офіційного голосу „Московских ведомостей“, що подавали дороговказ у щоденній практиці представникам офіційного суспільства, наляканий фактом існування на підлеглому йому терені української школи, розсилає 20 травня усім повітовим доглядачам шкіл такого конфіденційного листа:

„В одном из апрельских с. г. нумеров „С.П.Б. ведомостей“ напечагано, что в Полтавской губ. существует в помещичьем доме сельское училище, в котором преподавание происходит на малороссийском наречии. Покорнейше прошу Вас конфиденциально донести мне: известно ли Вам такое училище, где оно находится и сообщите возможно подробнейшие сведения об нем. т. е. о его учреждении, учредителях, преподавателях, учебных пособиях, а равно и о том, как местное общество, разумея и крестьян, относится к сему училищу“¹⁾.

Більшість доглядачів подала загальну відповідь, що такої школи немає:

„мне неизвестно (писав, например, доглядач Гадяцького повіту) существующее в Полтавской губ. в помещичьем доме. сельское училище, в котором преподавание происходит на малороссийском наречии и что при всем старании моем, разузнать что нибудь стороною, о месте нахождения такого училища от известных, имеющих обширные связи и знакомства с помещиками Полтавской губ. людей, я решительно ничего узнать не успел“.

Інші подавали разом і свої принагідно зауваження.

Пирятинський: „такого уч-ща в уезде нет, как нет вообще проявления хлопоманства. Если и встречаются, и то очень редко, два или три лица, преимущественно во время ярмарок, в серых свитках и красных поясах. то это недоросли недоучившиеся, которые далее красной ленты в воротнике рубахи не идут“ — Золотоніський: „простой народ по собственным моим наблюдениям вообще не признает грамотности и письменности вне тех, на которых основываются его отношения к религии и государству. Если в бывших воскресных школах и происходило преподавание на малорос. наречии, то это отношение народа к науке было пассивное: оно шло не снизу, не от самого народа, не было проявлением собственных его желаний и убеждений, а сверху, от тех, которые учили его; народ, как дитя, брал в этом случае то, что ему давали. Ответ одного сельского общества на вопрос помещика члена земства, что признает оно лучшим: учиться ли на церковном и русском языках, или по хохлацки, вернее всего высказывает собственный взгляд народа на дело обучения. Ответ же этот был такого, буквально, содержания: „Що-то воно уже і за грамотность буде, коли учитися по хохлацкі“. — Лохвицький: „не только не существует ни одного уч-ща, в котором бы преподавание грамотности было на малорос. наречии, но даже нет таких личностей, которые бы сочувствовали неразумному распространению его; что же касается до прочих уездов Полтав. губ., то из достоверных сведений я узнал, что в Пирят. у. в с. Березовой Рудке имеется школа в доме помещика Закревского, где, как говорят, преподается грамота на малорос. наречии, но кто учит, — какое число учеников, — каков способ учения, — какие пособия, — а равно каково сочувствие к нему об-ва — я не мог узнать, не имея дозволения посещать школы в чужом уезде“.

І кінець-кінцем лубенський доглядач подав таке:

— „О существовании в Лубенском уезде в помещичьем доме сельского уч-ща, в коем преподавание происходит на малороссийском наречии мне не известно. Не относится ли это к пред-

¹⁾ Полт. арх., фонд дирекції шкіл, 1866, № 67.

полагаемому к открытию училищу в с. Денисовке, в имени пом. Лесевича, в которое учителем просился Безуглый, документы которого представлены вашему высокородию еще в прошлом году, но как это уч-ще еще не открыто, то мне об нем ничего неизвестно“.

Директор запропонував Митькевичу — доглядачу шкіл Лубенського повіту—подати докладні відомості. Митькевич одвідавши особисто школу відповів, що в ній 22 учнів із колишніх кріпаків Лесевича, будинок, збудований Лесевичем, зручний і гарний, викладає Безуглий.

При преподавании преподаватель и ученики из'ясняются на малорос. наречии. При чем я просил преподавателя, чтобы он старался об'ясняться с учениками преимущественно по-русски. В библиотеке уч-ща между учебниками, каковы: букварь Золотова, арифметика Буссе, грамматика Василькова, история Вебера, география Корнеля, краткая священная история и катехизис и книги для чтения Паульсона и некоторые издания т-ва „общественная польза“, находятся следующие сочинения на малорос. наречии: Основ'яненко — Перекотиполе, Конотопська відьма, Козирь-дівка, Пархимове снідання; Куліша — Хата і Досвітки; Котляревського — Москаль-Чародій и Наталка-Полтавка; Каменецкого 10 українських писень; Гречулевича — Пропозеди; Де-що про світ божий и арифметика на малоросійском наречии сочинение неизвестного. Эти последние сочинения по словам Безуглого даются некоторым ученикам для прочета. При чем в. высокоблагородие честь имею доложить, что за неимением в этом уч-ще законоучителя Безуглый преподает также ученикам краткую священную историю и краткий катехизис, который об'ясняет им на малорос. наречии, по словам самого преподавателя. Противного православной вере и колеблющего чувства преданности престолу и отечеству, повинования закону и любви к порядку в этом уч-ще ничего не замечено. Местное общество и крестьяне относятся к этому уч-щу хорошо. Преподавателя Безуглого одобряют и питают к нему доверие и расположенность. Можно ожидать, что число учеников умножится, это видно из того, что при начале в оное поступило 3 ученика, да и то неохотно, но теперь их на лицо 22. Это видно также еще и из того, что Лесевич учредил это училище единственно для бывших своих крестьян, а ныне поступили в оное училище 3 ученика из денисовских казаков, с платою по 4 руб. сер. в год¹⁾.

В 1860-х р. в боротьбі з загрозою революції самодержавство вийшло переможцем, відбивши цю перемогу на всіх, зокрема освітній, ділянках державного життя. Шкільний статут 1864 р. цілковито зберіг за панівною клясою старі позиції політики на ґрунті „самодержавия, православия и народности“, хоч культурний і економічний розвиток народів Російської імперії був у жалювому противенстві з такою застарілою і націоналістичною системою. Догляд на місцях за навчальними закладами за статутом належав губернським і повітовим шкільним радам. В цю пору в губернській шкільній раді були за голову єпископ Іван, члени — губернатор Мартинов, правитель палати державних маєтків ген.-майор Яковлев, директор Кульжинський, і представник від земства, губ. маршалок кн. Долгоруков та ген.-майор Забаринський. Такий склад ради, де переважали урядові особи, а вся вона репрезентувала лише панівну верству, наперед обумовлював розв'язання усякого питання з офіційного погляду. І звичайно, що в одному із перших своїх засідань у серпні 1866 р. рада виразно визначила свій погляд на запровадження народньої мови в школі:

Известно мнение, будто первоначальное обучение в народных школах нашей губернии должно совершаться на южно-русском наречии, известны и попытки составить элементарные книги на этом наречии. Губ. училищный совет, находя излишним прибегать к теоретическим доказательствам всеми рассудительными людьми признанной неосновательности подобного мнения, считает своим долгом в настоящее время только указать на закон, требующий чтобы „в начальных народных училищах преподавание совершалось на русском языке“, именно высочайше утвержденного положения 14 июня 1864 г. ст. 4 и покорнейше просит уч. советы иметь строгое наблюдение, чтобы преподавание на южно-русском наречии и по учебникам на сем наречии составленном нигде и ни под каким видом терпимо не было.

На цьому ж засіданні директор Кульжинський повідомив про денисівську школу. Розглянувши листовну пропозицію голови лубенської повітової шкільної ради, що Безуглого потрібно усунути, бо „своим преподаванием не только

¹⁾ Ibidem.

нарушил требования закона, но и подал новое подозреть его в убеждениях, противоречащих русской народности“, і назначити на вчителя закону божого попа Михайлівського, рада її ухвалила. Поза тим, щоб позбавити Лесевича змоги обрати іншого вчителя на засіданні 27 вересня з пропозиції єпископа рада ухвалила вважати Михайлівського за вчителя всіх предметів поки замість Безуглого не буде призначено нового¹⁾.

Надходив початок нового навчального року, а школа була в непевному стані. На телеграму Лесевича залишити Безуглого на посаді, бо в протинному разі дасть капіталу інше призначення, 1 листопада рада відповіла, що навчання можна почати, але Безуглому вчити заборонено, і на вчителя тимчасово призначено Михайлівського. Стурбована за офірований капітал рада запропонувала мировому посереднику доглядати за точним виконанням умов викупної угоди, бо на її думку Лесевич не має права призначати капітал на іншу мету²⁾. Постанови про звільнення Безуглого Лесевич не виконав. В грудні 1866 р. звертається він до лубенської повітової шкільної ради пояснюючи, що навчання українською мовою провадилося до запровадження нового шкільного статуту, а тепер він не дозволяє ухилятися від його засад. Коли в школі й навчали по українському, то допущено це було з суто-педагогічних міркувань — починати вчити на мові цілком зрозумілій для учня, як це широко застосовано по німецьких школах, де він знайомився з методиксю навчання. Лесевич прохає залишити Безуглого на посаді обіцяючи, що він точно виконуватиме правила нового статуту про початкові школи. Лист викликав у кінці грудня подорож члена лубенської повітової шкільної ради Новицького до Денисівки. З доповіді, яку він подав, знати, що школу було устатковано дуже добре. Учні в числі 21 поділено майже на три частині; старші з них крім закона божого, читання і письма знають арифметику, малюють і вивчають околицю природу та її явища з оповідань учителя. Учні читають по-російському і слов'янському задовільно. Викладають Безуглий та Михайлівський, останній—закон божий, за підручниками ухваленими міністерством народної освіти. Школа цілком справедливо може вважатися зразковою для інших. Школярі поводяться дуже добре не вважаючи на те, що кари не вживаються. На підставі листа Лесевича і подорожі Новицького лубенська рада видала Безуглому свідоцтво на вчителювання і повідомила губ. раду, що вважає за можливе залишити Безуглого на посаді, бо й громада с. Денисівки за вчителя бажає мати лише його.

В школі тим часом відносини між Безуглим і Михайлівським були прикрі. Михайлівський, спираючись на ухвалу полтавської губерн. ради, дивлячись на школу, як на джерело додаткового прибутку, бажав сам стати за вчителя, спонукуючи Безуглого залишити посаду.

Вдача Михайлівського виявилася яскраво, коли виїхав закордон Лесевич. Він прийшов до школи і заходився кричати і лаяти вчителя, розігнав дітей, а далі зібрав громаду і оповістив, що поки сам не стане за вчителя, доти гнатиме Безуглого і школярів. Не маючи підтримки ні від громади ні від лубенської шкільної ради, що надала Безуглому формальних прав і далі викладати, Михайлівський пише до губерніяльної ради доноса, що Безуглий, на зауваження припинити навчання, образив його і закрити школу³⁾. Губернська рада, складена з високих урядових осіб краю, Росіян походженням, знехтувавши ухвалу Лубенців, не розглянувши сумнівного доносу Михайлівського, постановила звернутися до губернатора, також члена ради, вжити проти Безуглого адміністративних заходів. Зимом 1867 р. лубенське поліційне упра-

1) „Полтав. губ. ведомости“ 1866 р. № 63, 77, 87.

2) „Полтав. губ. ведомости“ 1866 р. № 87.

3) Дело полт. губ. земской управы, 1867 № 14.

вління доручило місцевому приставу мати постійний догляд за Безуглим, щоб він не викладав у школі¹⁾.

Та перемога Михайлівського була скороминуща. Заходи губ. ради перед „присутствием по крестьянским делам“ зберегти за школою капітал Лесевича видалися марними. Громада с. Денисівки ухвалила офіровану на школу суму і проценти обернути на громадські потреби. Головна мета Михайлівського — платня випорснула з рук²⁾. Надії Михайлівського розвіялися, він кидає вчителювати і школа десь зимою 1868 р. закривається.

Про незаконне звільнення Безуглого, про призначення Михайлівського за вчителя проти бажання селян Лесевич подав до Сенату скаргу на полтавську шкільну раду. Розглянувши справу в березні 1869 р., Сенат ухвалив дозволити Безуглому викладати в школі, і дати волю Лесевичу турбуватися про призначення іншого вчителя закону божого.

Зимою 1870 р. навчання в школі знову почалося. Замість Безуглого, що відмовився вчителювати, в школі була нова особа, закликає Лесевичем, а замість Михайлівського єпархіяльна влада призначила іншого попа з сусіднього села.

Така історія денисівської школи. На протязі двох літ, з осені 1864 і до осені 1866 р. блискучу своїми наслідками спробу, сперту на ретельне ознайомлення фундатора з досягненнями європейської, зокрема німецької, педагогії в галузі освіти народу, було утято брутальними руками, що на шпальтах „Полтавских губернских ведомостей“ обвинувачували прихильників рідної школи „во введении системы преподавания, проникнутой зловредным духом сепаратизма, клонящейся к восстановлению гетманщины, гайдамачины и пр.“.

Коли про Денисівку пішли широкі поголоски і на неї звернули увагу офіційні кола, то Лесевич, добре знаючи, що він порушив „Положение о начальных народных училищах“ 1864 р., а саме ст. 4 і 5 про те, що навчання в школі провадиться лише російською мовою за підручниками ухваленими мініст. нар. освіти, і ст. 15, що закон божий викладає парохвіяльний піп, пропонує Безуглому учити по російському, закликаючи разом Михайлівського. Він сподівався, що так урятує інші здобутки школи: методу, організацію і особу вчителя. Лубенська повітова рада була цілком об'єктивна, коли на підставі одвідин школи Новицьким видала Безуглому дозвіл на вчителювання.

На цьому конфлікт міг би і вичерпатись.

Але губернська рада проти волі патрона школи і сільської громади усунула Безуглого, призначила Михайлівського за вчителя, порушивши тим ст. 24 статуту, що губ. рада карає чи нагороджує вчителя на подання повітової. В Полтаві сиділи особи, які далеко стояли від справ освіти: в раді перед великим єпископом Іваном, губернатором Мартиновим, кн. Долгоруковим, — типові обскуранти, втілювачі в краї політики міністерства народного „помрачення“. В цьому була їх сила. Проти неї не зважилися виступати ні Тулов, помічник куратора округи, знаний, як ліберал з українофільськими тенденціями, ні директор Кульжинський, учасник культурно-освітнього руху 1861—63 рр. у Полтаві. Обидва нічого не зарадивши лише заманіфестували своє співчуття школі. З приводу повідомлення Кульжинського про Денисівку Тулов написав листа, що не зберігся, де висловлював думку, про потребу пояснювати по-українському, коли діти не розуміють по-російському. Кульжинський відповів, що і його можна „при желании выдать за поборника „кулішівки“, потому что в приходских училищах, особенно сельских, я очень часто выражаюсь по-малороссийски и требуя объяснения прочитанного, употребляю и детей за-

¹⁾ Полтав. дирекція шкіл, 1864 № 185.

²⁾ „С.-Петербургские ведомости“ 1868 № 91.

ставляю употреблять наши местные выражения“¹⁾). Розв'язання справи звичайно набрало б іншого характеру, коли б залежало від цих представників шкільної адміністрації.

Молодий Лесевич виявив чималий громадський темперамент, трибуну на оборону себе і школи знайшовши на шпальтах ліберальних „С.-Петербургских ведомостей“, викликавши тим полеміку з губ. радою і громадський інтерес до школи. Засмучений і розчарований пригодами зі школою Лесевич одну із статей скінчив таким протестанським проти соціально-політичних умовин мотивом:

„Удивляются ли после этого слабости нашей общественной инициативы в провинции? Говорят, провинция спит. Но скажите, положив руку на сердце, у многих ли достанет охоты действовать при таких условиях? Можно ли обвинять безусловно тех, которым истории подобные моей, служат уроком и предостережением? Не думаю! А темные силы, между тем, торжествуют!“²⁾).

І в 70 роках денисівська школа вважалася за одну із кращих на Полтавщині, але була чужа мовою викладу, замулюючи дитячу психіку нерідною сферою впливу.

Українська школа в Денисівці не була самотня. В с. Березовій Рудці Пирятинського повіту з ініціативи Г. П. Закревського і на його кошт 1863 р. відкрилася парахвіяльна школа³⁾. За відомостями доглядача Лохвицького повіту школа була навіть у будинкові Закревського і навчання в ній провадилося українською мовою. Цікавлячись практикою і методом навчання по українському Закревський на весні 1866 р. одвідав Денисівку, подавши до „С.-Петербургских ведомостей“ статтю, яка викликала біду на обідві школи⁴⁾. Влітку 1866 р. коли пішов розголос про невідому українську школу на Полтавщині, Закревський, за прикладом Лесевича, і собі запропонував учителю попу Денису Х. викладати по російському. В жовтні в Березовій Рудці з'являється місцевий поліційний ісправник, чинить трус, допитує Дениса Х., забирає деякі книжки, закриває тимчасово школу, наказавши сільській поліції, щоб навчання геть до дозволу губ. шк. ради не починалося⁵⁾.

Школи Лесевича і Закревського є відгомін громадсько-політичного руху 60 років. Обидва Полтавці вчилися в Петербурзі в той час, як тамошня громада на чолі з Костомаровим і Кулішем ставала центром усього українського руху. Імена популярного професора Костомарова, редактора „Основи“ Куліша, поета-засланця Шевченка були широко відомі між студентською молоддю і російськими та українськими колами в столиці.

Було звичайно, що студенти Лесевич і Закревський з яскраво виявленою громадською свідомістю, оберталися в цім часі в сфері впливу північної, провідної української громади, спробувавши з молодечим запалом здійснити на практиці культурницькі постуляти шестидесятників.

Михайло Гніп.

¹⁾ Фонд полт. дирекції шкіл, 1866, № 67.

²⁾ „С.-Петербургские ведомости“, 1867, № 315, стаття Лесевича — „Печальная история одной сельской школы и ее учредителей“. По за тим вміщено ще: 1866 № 276 (із журналу Полт. ради); скарга Михайлівського на Безуголого і відповідь останнього — 1867, № 102; лист Луб. шк. ради — 1867 № 126; допис Лесевича — 1867, № 257; відповідь губ. ради на статтю Лесевича — 1867, № 360; нова стаття Лесевича — 1868 № 59; допис ради — 1868 № 89; дописи Лесевича — 1868, № 91, 1869, № 102; співчуття Лесевичу луб. зем. зборів, — 1869 № 217.

³⁾ Гнат Платонович Закревський, син відомого учасника т-ва „мочемордів“, гарного знайомого Т. Шевченка, що часто перебував у маєтку Закревських у Березовій Рудці. Гнат Закревський 1861 р. скінчив столичну правничу школу із 1864 і до 1874 р. був участковий суддя в Петербурзі. Далі прокурор спочатку казанської, а потім харківської судової палати; в кінці століття обер-прокурор І-го департаменту сенату. І на схилі літ визначався поступовими поглядами; усунений з посади за статті вміщені закордоном про рос. уряд. Характерна його передсмертна стаття „Да здравствует разум“, присвячена виборцям Полтавщини до державної думи.

⁴⁾ М. Драгоманов стверджує, що подава вище стаття за підписом — член чернігівського земства — належить саме Гнату Закревському. („Громада“ (женеvська), 1878 р. № 2, с. 209—210).

⁵⁾ „СПб. ведомости“ 1868 № 3, стаття Закревського.

ЛИСТИ П. П. ЧУБИНСЬКОГО ДО Я. П. ПОЛОНСЬКОГО (1860 — 1874).

На сторінках „Архівної Справи“ за 1927 р. ч. 4, у відділі „Червоний Архів“ сс. 6—13 Вол. Міяковський надрукував під назвою „Історія заслання П. Чубинського“ текст записки, оригінал якої за підписом Чубинського знаходиться в справі III-го Відділу.

У передмові до неї, висвітлюючи обставини й причини заслання Чубинського, Міяковський зазначив, що другий її примірник „Павло Чубинський очевидно надіслав своєму батькові до Баришполя, бо всі дані записки іноді навіть дословно ввійшли до докладної записки батька його Платона Чубинського, що подав її шефові жандармів Долгорукову 8 березня 1863 року“.

Із листа Чубинського до Полонського з 11 червня 1863 р., а також з листа батька Чубинського до сина з 10 травня того ж року, що обидва їх нижче друкуємо повністю, дізнаємося, що батько Чубинський дістав таку відповідь на свою записку з III-го Відділу, в якій зформульовано причини заслання сина.

В листі до засланого на Архангельщину Чубинського, в якому батько висловлює між іншим пораду „ладить с начальством, хотя бы оно было и в недостатке здравого разсудка“, зазначено три причини вислання: 1) посещение могилы Шевченка, 2) пение разных возмутительных песень, 3) напивость водкою. Повідомляючи про це Полонського, переказуючи зміст цього листа і навіть надсилаючи його разом зі своїм, Чубинський додавав ще 4-ту причину — „ношение малорусского костюма“, і закінчив цю частину листа такими словами: „Вот за что я сослан! Из писем отца видно, что готовятся уже новые обвинения!..“

Коментуючи нову для нас, невідому ще в друку причину заслання — пияцтво — Чубинський так спростовує це гідне пера сатирика обвинувачення: „Водкою я никогда не напивался и не имею к ней привязанности. Да положим, что и напивался, в этом нет преступления, в особенности государственного!“

Наприкінці цього листа Чубинський виявляє тих, що на його думку утворюють проти нього підозріння в офіційних колах і пояснює їх мету: „Этим подозрением, пишет він, мы обязаны польским агитаторам, которые намекают на существующую будто бы солидарность малороссов с поляками, а также обязаны им же в обвинении нас в сепаратизме и бунтовании крестьян“...

Ми переказали зміст одного з п'яти листів Чубинського до Полонського з Архангельська, який разом з одним чернігівським з 1 березня 1860 р., і двома київськими листами з 1874 р. переходять у рукописному відділі Пушкінського Дому В. А. Н. у Ленінграді (12.597. LXX 6.).

У своєму хронологічно першому листі з Ропші Чернігівської губ. Чубинський подає не лише відомості важливі для його особистого життя, згадуючи про роман своїх молодих років, але й про свою науково-громадську роботу. У Баришполі він лаявся з „тамошними помещиками-сутягами“, читав і записував народні пісні, вишукував старовинні документи. Вивчаючи цивільне право, він написав навіть одному козакові апеляцію на повітовий суд в 16 пунктах „довольно порядочную, где разбил в пух и прах действия суда“.

В інших своїх листах з півночі він оповідає про тамошнє життя, — „пустыню человеческой мысли“, не лише прозою, але й віршами згадує про „поля родные“ —

Широкий Днепр с его волной,
И дом родной, село родное..

у кожному листі прохає допомогти йому визволитися з неволі.

В останньому недатованому листі з Архангельську (мабуть 1866 року, бо автор згадує, що він уже 4-й рік на засланні) Чубинський повідомляє про свої заходи для визволення з заслання й наводить 5 шансів, які мали ніби піти йому на користь — і перш за все те, що „сослан без суда, следствия и даже не сказано за что“. Все це важливі для його біографії моменти.

У двох листах 1874 р. з Києва, в яких Чубинський змалював сумну картину свого тяжкого матеріального становища, він прохає Полонського підтримати його заходи, щоб здобути посаду завідуючого якимось бюро в управлінні фастівської залізниці, що мала будуватись тоді, або посаду „агента по отчуждению земель“ для неї.

Не знаємо, в якій мірі вдалося Чубинському зреалізувати цей проєкт свій. З наказу вищої влади йому довелося залишити Київ у 1876 р. і перебратися до Петербургу.

Наші листи не дають відомостів коли саме і при яких обставинах Чубинський не лише познайомився, а й наблизився до поета Я. П. Полонського (1819 — 1898) та його сем'ї. Під час секретарювання в цензурному Комітеті по чужоземному відділу (почав з 1860 р.) Полонський допоміг Русову добитися дозволу на перевозку до Росії й України першого тому „Кобзаря“ пражського видання, де у першому томі (с. IX—XIV) надруковано було його спомини про Шевченка. Це вже виявляє його давні звязки й симпатії до українства¹⁾.

Серед листів Чубинського до Полонського друкується тут ще один лист з 21-го січня 1866 р. (13595 LXXIII б. 12) до Олени Андріївни Штакеншнейдер, що була приятелькою поета і якому для ознайомлення очевидно вона сама й передала листа Чубинського. Про своє знайомство з цією впливовою в тодішньому Петербурзі сем'єю Чубинський згадує в своєму першому до Полонського листі з Чернігівщини. Можливо, що з її підтримкою вдалося йому швидче звільнитися з північного заслання.

Зміст листа дуже цікавий. Він подає деякі нові риси про відношення до висланих з боку місцевої жандармерії, доноси й атестації якої мали більше значіння для центральної влади, аніж клопотання губернаторів про полекшення долі їх піднадзорних. Чубинський інформував свою знайому, що архангельський жандарський полковник Локс, що розгнівався на нього за відмовлення підтримати інтригу проти кол. губерн. Гартинга, у своїх дописах обвинувачує його за якусь книжку з публічної бібліотеки, де олівцем було зроблено напис „о желаніи малороссовъ. быть самобытными и непочтительное выраженіе о царствующемъ домѣ“. Звертаючись зі своїм листом Чубинський надіявся на допомогу з Петербургу в його тяжкому й небезпечному становищі.

При цій нагоді опублікування невідомих ще листів Чубинського, більшість яких стосується до його заслання на північ, вважаємо за доцільне подати недрукований ще початок споминів Ол. Ол. Русова про Чубинського, що переховується в рукописному відділі ВБУ. II, ч. 513. В останній частині цього уривку Русов пригадав про цікаве оповідання Беренштама щодо настроїв Чубинського в останні дні перед від'їздом із Києва на заслання до Архангельщини: „Кажуть, що коли хто згадує про помершого вже чоловіка, писав Русов, то він більше пригадує не те, що про його треба було-б сказати, а те

¹⁾ „Україна“ 1907, II, с. 130.

які траплялися з їм самим пригоди при зустрічах з тим чоловіком. Може воно інакше й бути не може, й коли я згадую про Павла Платоновича Чубинського, то завжди приходиться пригадувати свої почуття, які викликала талановита постать цієї щирої й привітної людини. Через те я поперед усього прошу вибачити мені, коли казатиму про себе, згадуючи про мої відношення до Чубинського.

„Почув я перший раз про його, коли у київо-подольську прогімназію, де служив я учителем прийшла оповістка з імператорского Географічного Товариства, що член цього Товариства буде об'їздити Західній Край Російської держави, збираючи статистичні і економічні знання про цей край. Запитав я тоді В. Л. Беренштама, що це за чоловік П. П. Чубинський. Ви мабуть його добре знали, кажу:

— „Ще б то не знати! каже Беренштам. Товаришував колись, були у одній громаді з ним разом, — то й розкажу, що знаю. От Вам одна пригода, один випадок з його життя, якого я не можу забути.

Сиділо нас кільканадцять чоловік похнюпившись на Кузнечній вулиці за пивом, а між нами сидів арештант, якого вже було присуджено до заслання у Архангельське. Сумні думки, що вже не побачимо ми його серед нашої громади через кілька днів, позав'язували нам язика, і ми не знаходили слів, щоб розігнати ті думки:

— Чого зажурилися? каже нам цей арештант: що оце я їду у таку далеку північну сторону? що там загину, або замерзну? Не бійтеся: і там є люде, а там де люде — добре буде! І житиму добре й вернуся!“

Як дізнаємося з листів, що друкуються далі, жити йому там було не дуже то добре, а повернутися — він дійсно повернувся, ще й багато доброго зробив для української справи.

Федір Савченко.

1-го Марта 1860 года.

1. Многоуважаемый Яковъ Петровичъ! Благодарю Васъ за нѣсколько теплыхъ строкъ, подѣйствовавшихъ на меня весьма утѣшительно. Много воды утекло въ море съ тѣхъ поръ какъ мы видѣлись въ Петербургѣ! Какъ много я перенесъ горя и какъ я счастливъ теперь. Прежде, впрочемъ, чѣмъ скажу о причинѣ моего отъѣзда изъ Петербурга, еще разъ поблагодарю Васъ за вашу память обо мнѣ. Вы меня немного обидѣли окончаніемъ вашего письма, въ которомъ вы говорите, что бы я откликнулся „если еще не забылъ Васъ“. Какимъ образомъ вы могли подумать о возможности забыть васъ? Всякій Русскій знаетъ васъ, всякій твердитъ ваши дивныя и до безконечности теплыя произведения; — какъ же можетъ забыть Васъ тотъ, кто зналъ Васъ какъ человека, зналъ не по однимъ идеямъ, а по жизни? Нужно, чтобы память моя потеряла свое назначеніе, если я забываю „людей“. Другой совершенно вопросъ ваша память обо мнѣ. Она мнѣ очень дорога. Много проходятъ мимо Васъ (люд) юношей подающихъ прекрасныя надежды, но вѣдь только надежды, а это еще даетъ мало права на то, что бы оставить по себѣ память въ такихъ людяхъ какъ Вы. Задушевное мое желаніе — достигнуть того чтобы дѣйствительно быть достойнымъ вниманія лучшихъ людей Россіи. Вы упрекаете меня за то, (зак. нерозб). что я уѣхалъ не простившись съ вами. Глупая исторія, бывшая причиною моего отчужденія съ домомъ Штакеншнейдера, препятствовала мнѣ видѣть Васъ. Отъѣздъ же мой былъ рѣшенъ за три дня до его осуществленія. Горькимъ былъ для меня такой финалъ моихъ отношеній къ дому Штакеншнейдера! Вы я думаю убѣждены, что все

что я дѣлалъ для Али и Андрюши, внушено было расположенностью къ нимъ. Совѣсть моя по крайней мѣрѣ чиста. Зла имъ (не) я не могъ сдѣлать, потому что самъ не имѣю къ нему склонности. Эта исторія опечалила меня очень. Потомъ еще одно грустное событіе. Мы условились жить и заниматься вмѣстѣ съ Рашевскимъ, лучшимъ моимъ другомъ. Ему представился случай уѣхать за границу на нѣсколько лѣтъ. Въ ту ночь, когда онъ рѣшился ѣхать, я так же рѣшился ѣхать домой. Тѣмъ болѣе, что за выходомъ Боголюбова изъ университета и отъѣздомъ Рашевскаго, остался я одинъ бороться съ сильными сего міра. Я долженъ былъ бы дѣйствовать энергичнѣе, потому что общество студентовъ дѣлалось все болѣе и болѣе апатичнымъ къ своимъ главнымъ интересамъ. Тѣмъ болѣе мнѣ можно было уѣхать, что пріятель обѣщали выслать записки необходимыя для меня, да въ виду было сдѣлать что нибудь полезное для семейства своего. Я уѣхалъ. Не доѣзжая до дому влюбился. Пріѣхалъ въ гнусный Борисполь, пожилъ тамъ три мѣсяца, бранясь съ тамошними помѣщиками сутягами, занимаясь съ сестрами, читая, записывая народныя пѣсни, открывая старые документы и изучая русское гражданское право. (Одному казаку написалъ аппеляцію на уѣздный судъ въ 16 пунктахъ, довольно порядочную, гдѣ разбилъ въ пухъ и прахъ дѣйствія суда). Читалъ на Рождество въ приходской церкви проповѣди Гречулевича на малороссійскомъ языкѣ и своимъ примѣромъ побудилъ двухъ поповъ къ говоренію проповѣдей на народномъ языкѣ. Вотъ все что я сдѣлалъ. Теперь же я въ Ропшѣ, Черниговской губерніи, занимаюсь съ братомъ моего друга Рашевскаго. Въ этомъ же селѣ живетъ та которую я люблю и которою люблю. Что за чудное созданіе эта Лиза (ея имя)! Но нѣтъ объ этомъ не буду писать. Боюсь, что не сумѣю описать ея достоинствъ. И такъ я теперь счастливъ! Не думайте что я провожу время въ однихъ мечтаніяхъ. Нѣтъ я занимаюсь насколько хватаетъ матерьяловъ. Пріятель петербургскіе меня надули. Обѣщали выслать лекціи и до сихъ поръ не присылаютъ. Если вышлютъ лекціи, то я Васъ увижу въ сентябрѣ; если же невышлютъ, то я долженъ буду ѣхать въ Петербургъ въ маѣ. Будьте такъ добры, Яковъ Петровичъ, въ свободныя минуты удѣлите время на переписку со мной. Она мнѣ будетъ всегда отрадна. Какъ ваше здоровье? Какъ ваши обстоятельства? Да перешлите въ письмѣ хоть одно изъ вашихъ стихотвореній новѣйшихъ. Да нельзя ли выхлопотать у редакціи Библіотеки для Чтенія того, чтобы она дала переводить съ французскаго романъ Жоржъ-Зандъ или кого нибудь другаго. Здѣсь много дѣльныхъ людей нуждающихся въ работѣ. Еленѣ Васильевнѣ¹⁾ мое нижайшее почтеніе; вашего миленькаго Андрюшу цѣлую.

Жму крѣпко вашу руку и остаюсь глубоко уважающій васъ П. Чубинскій.

Адресъ: Въ Черниговѣ а оттуда въ с. Ропшѣ, Никанору Яковлевичу Рашевскому для передачи мнѣ.

2. Многоуважаемый Яковъ Петровичъ! Пишу къ Вамъ изъ Архангельска; вѣроятно Вы никакъ не предполагали, что я попаду въ такую сторонушку. Я и самъ того не предполагалъ, однако пришлось. Тѣ самыя сплетни, противъ которыхъ мы объяснялись въ „Отзывѣ изъ Кіева“ в 46 № Совр. Лѣт. Рус. Вѣстн., были причиною ссылки моей безъ слѣдствія и суда. Я посланъ въ Пинегу въ самый отвратительнѣйшій городокъ Архангельской губерніи и буду получать въ сутки 15 коп. сер. кормовыхъ. Я писалъ къ Сухомлинову и просилъ его похлопотать о томъ чтобы мнѣ помогъ Литературный фондъ. Не знаю, что съ этого будетъ. Если можно то приложите старанія и Вы. Вручающій это письмо: Г. Козловъ, (прекраснѣйшій господинъ) можетъ Вамъ рассказать о

¹⁾ Перша дружина Я. П. Полонського.

моемъ житъе бытъе. Извините за такое безалаберное письмо. Козловъ сейчасъ выѣзжаетъ и я только и успѣлъ это написать.

Пожимая Вашу руку и остаюсь уважающій Васъ П. Чубинскій.

Пожалуйста пишите мнѣ. Это будетъ утѣшеніемъ, будетъ поддерживать бодрость духа, а такая поддержка нужна мнѣ въ моемъ положеніи.

1863 года Іюня 11 дня.

3. Многоуважаемый Яковъ Петровичъ! Посылаю Вамъ письмо отца, изъ котораго Вы увидите, что не только меня, но и его бѣднаго старика преслѣдуютъ. Прочтите его письмо и Вы увидите, что долженъ былъ чувствовать я, читая его. У него дѣлали обыскъ ночью, не взирая на то, что мать и сестры спали. Ихъ разбудили обыскивали въ кроватяхъ даже. Его заподозрили въ храненіи запрещенныхъ книгъ. Обыскъ ночью въ семейномъ домѣ съ 40 понятными!!! Каково это для старика? Онъ пишетъ мнѣ, чтобы я писалъ объ этомъ государю и защитилъ его отъ нападеній и позора. Бѣдный старикъ! Онъ приноситъ жалобу мнѣ—какъ будто я самъ не нуждаюсь въ защитѣ. Изъ письма отца Вы увидите отвѣтъ изъ III-го Отдѣленія на его ходатайство за меня. Меня сослали: 1) за посѣщеніе могилы Шевченка въ количествѣ 20 особъ. Я дѣйствительно посѣщаль могилу Шевченко 13-го іюня 1862 года—но насъ было всего пять человѣкъ и мы сказали наши имена квартальному надзирателю, г. Коневу, по его требованію и онъ ихъ записалъ. Но что же преступнаго въ посѣщеніи могилы нашего дорогого поэта? Его прахъ позволилъ перевезти на родину г. министръ внутреннихъ дѣлъ и мы съ Петербурга провожали его со слезами и насъ за это сочувствіе не казнили. Между тѣмъ посѣтившій его могилу—преступникъ. Вѣдь не запрещали же этого, а что не запрещено—то позволено и ерго—каратъ за это нельзя. 2) за пѣніе возмутительныхъ пѣсенъ. Гдѣ и когда? и какихъ? Неужели каждая малорусская пѣсня—возмутительна? Противъ кого возмутительна? Противъ правительства?—нѣтъ, такихъ пѣсенъ народу я не пѣлъ. За такія пѣсни самъ народъ бы меня связалъ. Онъ чувствуетъ добро сдѣланное ему государемъ и не позволитъ сказать противъ государя ничего непочтительнаго. Да послѣдовательно ли было бы, если бы я былъ врагомъ правительства, освободившаго 22 мильона рабовъ и давшаго имъ человѣческія права? Нѣтъ. Я вмѣстѣ съ крестьянами деревни Александровки Остерскаго уѣзда Черниговской губерніи—служилъ молебень (въ) на свѣтло Христово воскресеніе прошлаго года,—о здравіи государя. И здѣсь уже въ день 19 февраля, въ моемъ мѣстѣ ссылки,—нанималъ молебень (кроме бывшаго по закону)—о здравіи государя. Я думаю вы увѣрены въ моемъ чистосердечіи и увѣрены, что въ этомъ не было задней мысли. Нужно не любить народа чтобы вмѣстѣ съ нимъ не помолиться за освободителя въ памятный на всегда день 19-го февраля.—Теперь другое предположеніе: можетъ быть я пѣлъ пѣсни возмутительныя (для) противъ помѣщиковъ? Нѣтъ. Это клевета пущенная въ ходъ польскими помѣщиками. Усиливать сословную вражду, можетъ только, мальчишка взболмошный или пьяница; первый чтобы порисоваться передъ народомъ, второй—чтобы напиться на счетъ народа. 3) за то что я напивался водкою.—Водкою я никогда не напивался и не имѣю къ ней привязанности. Да положимъ что и напивался—въ этомъ нѣтъ преступленія въ особенности—государственнаго. 4) за ношеніе малорусскаго костюма. Я носилъ простонародный костюмъ не съ политической цѣлю, какъ это дѣлаютъ Поляки—а съ цѣлю лучшаго изученія народныхъ обычаевъ. Простонародный костюмъ не былъ запрещенъ—(до) такъ какая же въ этомъ вина? Вонъ за что я сосланъ! Изъ писемъ отца видно, что уже готовятся новыя обвиненія. Гимназистъ Владиміръ Синегубъ—показалъ, что я сочинилъ

возмутительную пѣсню. Вѣроятно его напугали и взяли съ него вынужденное показаніе—или онъ подѣ вліяніемъ страха взвелъ на меня обвиненіе—пущенное въ ходъ моими врагами, въ которыхъ недостатка нѣтъ. Кстати я сосланъ и на меня слѣдовательно можно валить всякое обвиненіе. Но эти обвиненія меня не пугаютъ—правому пугаться нечего. Все это меня глубоко огорчаетъ. Пусть я страдаю—за что же терпитъ такой позоръ мой отецъ и за что такъ нагло поступаютъ съ нашимъ семействомъ. Но я не падаю духомъ я надѣюсь на дарованіе мнѣ справедливости. Государь даровавшій амнистію тѣмъ, которыя проливали кровь—не захочетъ что бы страдали тѣ, на которыхъ клевета набрасываетъ подозрѣніе. Этимъ подозрѣніемъ мы обязаны польскимъ агитаторамъ, которые намекаютъ на существующую будто бы солидарность малороссовъ съ поляками,—а также обязаны имъ же въ обвиненіи насъ въ сепаратизмъ и бунтованіи крестьянъ. Политика ихъ—политика Societatis Iesu. Они насъ ненавидятъ—потому что мы ихъ ненавидимъ. Такова то моя судьба—добрѣйшій Яковъ Петровичъ. Но я не падаю духомъ У насъ есть народная малорусская пѣсня:

„Перебули пригодоньку
Перебудемъ лихо“.

Я надѣюсь что рано или поздно а кончатся мои страданія, 'благодаря участію добрыхъ людей.

Прощайте. Остаюсь искренно преданный Вамъ П. Чубинскій.

10-го Мая 1863.

4. Любезный сынъ Павелъ! Благодарю Тебя за поддержаніе меня съ семействомъ высылкою 50 рублей серебромъ, кредитъ мнѣ по лавкамъ былъ прекращенъ но я евреямъ мясникамъ Гершку и Рядіону по лавкамъ въ свечной заводъ и другимъ имѣлъ возможность половинные части выплачивать и надѣюсь долше пользоваться довѣріемъ получилъ и послѣднее твое письмо совмѣстное съ Г. Нионовымъ—Удивляетъ меня что ты не получилъ моего письма въ извѣщеніи тебя о посылки мною докладной записки III отдѣленію равно и два документа метрику и о утвержденіи въ дворянствѣ—въ томъ же письмѣ тебѣ высланные и уже полученъ результатъ чрезъ правителя канцеляріи III отдѣленія Полковника для объявленія мнѣ частно, что ты высланъ по заключенію комиссіи съ утвержденія государя императора за посищеніе могилы Шевченка до 20 особъ студентовъ, гимназистами и другихъ лицъ и простолюдинъ пеніе разныхъ возмутительныхъ пѣснь и напивость водкою. Теперь надо подать прошеніе полагаю необходимо государю равно и послѣдующимъ причинамъ. Я прошу тебя прослужи тамъ и старайся ладить съ Вашимъ начальствомъ хотя бы они были и въ недостаткѣ здраваго разсудка ибо служба того требуетъ, и повременни старайся помѣстится въ штатъ губернатора чиновниковъ особыхъ порученостѣй.—Сообщить имѣю тебе вѣсть убійственную для меня сію ночь 9-го мая въ 12-мъ часу ночи земскій исправникъ ассесоръ государственной палаты и приставъ съ 40 простолюдинамы и 10-ю солдатамы, головою и сельскими урядникамы окружили домъ мой жилой требовали отворить. Я какъ неупрашивалъ чрезъ окошко чтобы обождали разсвѣта но прозба моя не уважилась должны было отворить и побунтовали семействомъ, за входомъ Костя былъ взятъ по некоторому секретному разпросу ночью отправленъ подѣ арестъ въ квартиру пристава—а мнѣ исправникъ предъявилъ свой журналъ заключеной 7-го мая съ добавочнаго допроса съ заключеннаго въ переяславской тюрьмѣ Владимира Сынегуба, онъ якобы показалъ что ему подарены полковникомъ съ сылочнымъ Красовскимъ несколько запретительныхъ книгъ и рукопись поименовалъ какіе именно и отдалъ для сохраненія будто бы мнѣ каковыя книги сынъ мой Констан-

тинъ говорилъ ему что будто бы таковыя закопанны мною въ хуторѣ и затѣмъ произвели обыскъ и перебрали вездѣ всяки письма и бумаги по сундукамъ шафамъ и кроватямъ до шнура но ничего пожеланія ихъ не оказалось—а потомъ по дню отправились въ хуторъ не приглашая меня и Кости копали и рыли но ничего тоже какъ небывалаго не нашли. Костю въ квартирѣ пристава допрашивали и тотъ ничего о таковыхъ книгахъ не знает и съ Сынегубомъ о томъ вовсе не говорилъ.—Онъ представилъ въ оправданіе личности своей съ Сынегубомъ пчерлику (?) ¹⁾. Письма писаннаго къ тебѣ о обыдахъ нанесенныхъ Сынегубомъ ему и потому питаетъ къ нему вражду чрезъ что объговоръ могъ произойти.—Допрашивали его когда и въ какое время сходились студенты въ хутора и кто именно и взяли отъ него въ томъ допросъ а пообѣдѣ отпустили вѣроятно съ наблюденіемъ присмотра.—И что съ нами дальше будетъ незнаю, я далъ отъ себя отзывъ въ неправильномъ навлекательствѣ на меня и что я съ Владимиромъ Сынегубомъ вовсе какъ тебѣ извѣстно незнакомъ—а что былъ онъ у меня однажды какъ я замѣтити могъ проѣздомъ 8-го или 9-го августа 1862 года и съ дому моего поужинавши съ братомъ его Викторомъ и другими въ Кіевъ выѣхали—а о старшемъ Сынегубѣ я писалъ такъ какъ оно было что онъ въ хуторѣ проживалъ и пользовался вольнымъ воздухомъ пилъ парное молоко равно приготавлился къ дисертаціи на магистра; Владимиръ Сынегубъ и какой то 16 лѣт: Пилипенко взятый 5-го мая в тюрьму, за пѣніе возмутительныхъ песѣнъ въ селеніяхъ: въ показаніяхъ своихъ посписывали ровно указавъ заставителей таковыхъ писемъ какого то Свитницкаго и тебя в томъ оклеветавъ,—Рады бога напиши о семъ государю или кому признаешь и защиты меня 60 лѣт: старыка отъ дальнѣйшихъ нападений и позора—Любящій тебя отецъ П. Чубинскій.

5. Многоуважаемый Яковъ Петровичъ! Вручающій это письмо Вамъ, извѣстный Вамъ уже г. Нероновъ мой большой пріятель, можетъ сообщить всѣ подробности о моемъ житѣ бытѣ; Его тутъ не влюбили за то что онъ горячо беретъ за дѣло, что онъ высказываетъ смѣло правду. Онъ (ѣдетъ) пріѣхалъ въ Петербургъ поискать лучшаго мѣста—будьте такъ добры помогите ему своей рекомендаціей; у Васъ вѣроятно есть знакомые, могущіе быть полезными ему.

Скучно, Яковъ Петровичъ, жить въ этихъ снѣгахъ, вдали отъ родины въ неволѣ, не зная ни дня, ни часа въ который прійдетъ освобожденіе. На Васъ одна надежда. Вы начали уже хлопотать обо мнѣ, только я не знаю въ какомъ положеніи мое дѣло теперь.

Дорого бы я далъ, чтобы только проститься съ этимъ краемъ.

Желая Вамъ Яковъ Петровичъ всего лучшаго, въ особенности здоровья, остаюсь уважающій Васъ и преданнѣйшій П. Чубинскій.

12-го февраля 1864 года. Архангельскъ.

Архангельскъ 22 Марта 1864 года.

6. Многоуважаемый Яковъ Петровичъ! Давно я получалъ отъ Васъ письмо; ужъ много времени прошло съ тѣхъ поръ;—правда я былъ виноватъ что долго не писалъ Вамъ. Нероновъ вѣроятно видѣлся съ Вами и рассказалъ о моемъ житѣ бытѣ; и Вамъ вѣроятно было пріятно слышать его рассказъ, потому что Вы принимаете участіе въ моей судьбѣ. Когда бы Вы знали, какъ дорого мнѣ ваше участіе! Тяжело Яковъ Петровичъ жить въ этой сторонкѣ. Природа мрачная и суровая. Люди представляютъ собою, какъ выразился мой одинъ знакомый,—„пустыню человѣческой мысли“. Хотя фигурально, но вѣрно. Есть правда небольшой оазисъ среди этой пустыни, небольшой кружокъ мыслящихъ людей; но и этотъ кружокъ хандритъ, потому что кругомъ пустыня; (кр) не кого любить, не кого ненавидѣть. Не весело. В тяжелыя минуты душевной

¹⁾ Не чітко.

невзгоды и я грѣшный пускаюсь въ стихотворство, малорусское, иногда впро-
чемъ и великорусское. На оборотѣ пишу Вамъ два своихъ бѣдныхъ тво-
ренія. Одно изъ нихъ касается былой любви. Помните съ какимъ увлеченіемъ
я рассказывалъ Вамъ о предметѣ моей страсти, какіе планы чертилъ? Я помню
какъ Вы мнѣ сочувствовали и одобряли. Да Яковъ Петровичъ! Вы правду
сказали о себѣ в своемъ стихотвореніи

Ваше сердце родникъ, ваша пѣсня волна
Пропадая въ дали разливается,
Подъ грозой Ваша пѣсня, какъ буря темна.
На зарѣ—въ ней заря отражается.

Все доброе, все гонимое, найдетъ мѣсто въ Вашемъ сердцѣ.

Пришлось по душѣ мнѣ Ваше стихотвореніе „И мы не нужны и оно не
нужно“.—Безотрадно, но что же дѣлать когда жизнь такъ сложилась.

Вы помните какимъ я был оптимистомъ; теперь же все болѣе и болѣе
склоняюсь къ (ре) песимизму. Невольно сдѣлаешься песимистомъ, когда на
каждомъ шагу жизнь даетъ себя знать съ безотрадной стороны. Эхъ! кабы
краснымъ дѣвкамъ можно было вѣрять... Да кабы голодный всякій день обѣ-
далъ. Да кабы неправды человѣкъ не вѣдалъ. Все это несчастное, или лучше
сказать, незбыточное кабы — портить жизнь. Эхъ какбы то мнѣ отдали
„поля мои родныя“ — Да нѣтъ... У сокола крылья связаны, и пути ему
всѣ заказаны. Эхъ куда я занесся со своей печалью. Еще пожалуй Васъ за-
печалю. Скорѣй попроситесь. Прощайте добрѣйшій не забывайте Вашего
преданнѣйшаго П. Чубинского.

Уснуло все: и трудъ и лѣнь
Веселье шумное и слезы
Чего же бродишь ты какъ тѣнь?
Куда тебя умчали грезы?
Усни; прости съ тоской своей,
Забудь сердечныя мученья
Я буду нянею твоей,
Къ тебѣ пошлю я сновидѣнья...
Увидишь все: Твой край родной,
И степь и небо голубое,
Широкий Днѣпръ съ его волной,
И домъ родной, село родное.
Увидишь старика отца
И мать, въ слезахъ по миломъ сынѣ,
И трудъ тяжелый, безъ конца
Твоихъ сестер, и образъ милой...
Она ужъ замужемъ теперь,—
Живетъ въ довольствѣ утопая
И къ ней не постучится в дверь
Нужда, подруга бѣдныхъ злая.

Ты ею ужъ забыть давно,
Мечтатель бѣдный и изгнанникъ, —
Любимымъ быть не суждено
Тому, кто въ этомъ мірѣ странникъ.

Кто гордо выступилъ на бой
Съ неправдой зла и дикой силы:
Тому нѣтъ радости иной
Какъ честнымъ дожить до могилы.

П. Чубинскій.

Угрюмаго сѣвера трауренъ видъ
Снѣга и снѣга и все холодомъ вѣетъ
Туманное небо нахмурясь глядитъ
Невольню тоска и хандра одолѣетъ.
И въ этой пустынѣ холодной, печальной,
(Я долженъ томиться), Судьбою заброшенъ,
в тоскѣ изнывая,
(Въ д) Вдали отъ родимой и милой Украины,
Я долженъ томиться, исхода не зная.
Разбитое сердце болѣзненно стонетъ
И мысль застываетъ при звукѣ цѣпей...
И дни вереницею длинной проходятъ
Готовъ бы проститься я съ жизнью моей.

Такъ вотъ какъ я поживалъ милѣйшій Яковъ Петровичъ! Не подумайте,
чтобы я исключительно предался тоскѣ. Нѣтъ. Работаю много по части ста-
тистики края и служу искусствамъ.

Мы тутъ устроили три спектакля съ благотворительною цѣлію. Давали—
„Женидбу“ и „Не въ свои сани не садись“ и „Доходное мѣсто“. Еще будетъ
послѣ праздника 4-й спектакль.

19-го Апреля.

7. Многоуважаемый Яковъ Петровичъ! Не знаю, какъ благодарить Васъ за
принятое во мнѣ участіе. Ваше письмо принесло мнѣ много радостныхъ минутъ
и я все еще не освободился отъ вліянія его. Ахъ когда бы Вы знали, что я
только перечувствовалъ въ эти дни,—надежды, мечты и планы смѣнялись

одни другими, и всѣ такъ привлекательны. Мнѣ такъ и кажется что я уже въ Петербургѣ съ Вами. Ахъ еслибы это сбылось. Я боюсь, что меня не совершенно освободятъ, а только разрѣшатъ служить въ другихъ великороссійскихъ губерніяхъ. Я былъ просто въ отчаяніи когда писалъ министру докладную записку а потому просилъ его въ заключеніи, если онъ не найдетъ возможнымъ совершенно освободить изъ подъ надзора полиціи съ предоставленіемъ права возвратиться на родину, то предоставитъ мнѣ право службы въ великороссійскихъ губерніяхъ съ освобожденіемъ изъ подъ надзора полиціи или даже безъ оногo по его усмотрѣнію. Боюсь, чтобы этимъ не повредилъ себѣ. Я просилъ такъ условно, потому что министръ отказалъ мнѣ въ декабрѣ. Въ то время, какъ Вы получите это письмо, должно рѣшатся мое дѣло. Будьте такъ добры приложить при этомъ свое стараніе и выхлопочите мнѣ полное освобожденіе. Иначе, только перемѣнится мѣсто ссылки. Попросите такъ же Елену Андреевну¹⁾ окончить начатое дѣло. Кажется въ мою пользу много шансовъ: 1) сосланъ безъ суда слѣдствія и даже мнѣ не сказано за что; 2) четвертый годъ въ ссылкѣ и во все время атестуютъ поведеніе примѣрно хорошо, 3) что касается моей служебной дѣятельности, то она извѣстна высшему правительству съ хорошей стороны, по заявленіямъ губернаторовъ; 4) пользовался довѣріемъ ихъ, что тоже говоритъ въ пользу; 5) семейныя обстоятельства таковы, что не могутъ также не обратитъ вниманія. На все это въ министерствѣ есть факты. Мнѣ необходимо полное освобожденіе; вопервыхъ потому что ссылка очень пагубно дѣйствуетъ на энергію человѣка, вторыхъ потому что я желалъ бы служить или въ Петербургѣ или на родинѣ. Хлопочите добрые люди за меня, спасите отъ нравственной пытки и дайте случай скорѣе увидѣть Васъ, скорѣе обнять Васъ и ожить душою среди мыслящего человечества. Вѣдь здѣсь не только природа дика и сурова, здѣсь также и нравственный міръ людей представляетъ однообразіе и первобытность. Холодно, уныло и гадко. Выручайте, авось изъ меня еще чтонибудь и выйдетъ.

Надѣюсь на доброту Вашу и расположеніе ко мнѣ и потому бодрюсь. Глубоко уважающій и преданный Вамъ П. Чубинскій.

8. Добрѣйшая Елена Андреевна! Благодарю Васъ отъ души за то теплое участіе, которое Вы принимаете во мнѣ, — теперь оно для меня тѣмъ болѣе необходимо, что враги мои не покидаютъ меня. Здѣшній жандармскій полковникъ Локсъ, съ которымъ я былъ сперва хорошъ, — но который озлобился на меня за то что я не принялъ участія въ его интригѣ противъ бывшаго губернатора Гартинга (озлобился) сдѣлалъ на меня новый доносъ, о которомъ я узналъ изъ достовѣрнаго источника. Ему попалась въ руки книга, въ которой сдѣлана карандашемъ глупая надпись о (самомъ) желаніи малороссовъ быть самобытными и непочтительное выраженіе о царствующемъ домѣ.²⁾ Нечего и говорить, что эта надпись не могла быть написана мною. Я никогда не отличался подобными выходками. А еще менѣе могъ написать это на книгѣ публичной бібліотеки. Но г. Локсу это на руку. Онъ вездѣ рассказывалъ, что

¹⁾ Близька приятелька Полонського, відома Е. А. Штакеншнейдер, в салоні бабтків якої збиралися видатні артистичні й художні сили того часу. Про знайомство своє в студентські часи з цією сем'єю і про якусь „глупую историю“, що викликала „отчуждение с домом Штакеншнейдеров“ згадує Чубинський у першому листі, що тут друкується, з 1-го березня 1860-го року. (Про Штакеншнейдер див: „Рус. Вести“. 1901, 5, 6, 8, 10.; „Голос Минувшего“ 1916, 4, с. 44-76).

²⁾ У листопадовій книжці „Отеч. Зап.“ за 1860 р. проти рядка статті Соловйова про історію Росії: Можно-ли допустити мысль о вашей диктатуре, назначенной для спасения народности?— було написано: „Совершенно справедливо; к черту русская диктатура. Малороссы хотят быть самобытными. Да здравствует хохлацкий царь Перебвнда. Долой Романовку.“ (Моск. Арх. Рев. Справа 1862 р. ч. 38, № 230 л. 186).

меня сотретъ съ лица земли. Онъ всегда хвастался, что несмотря на не однократныя ходатайства губернаторовъ о моемъ освобожденіи изъ подъ надзора — это не удавалось, потому что онъ меня дурно атестуетъ. Пользуясь случаемъ онъ постарался выставить меня, какъ только можно съ неблагопріятной стороны.

Я бы ничего не желалъ, какъ только того, что бы губернатору было поручено произвести изслѣдованіе. Я даже думаю, что надпись сдѣлана кѣмъ либо по наущенію Локса, для того, чтобы меня погубить. Похлопочите Елена Андреевна и попросите Якова Петровича, какъ нибудь въ томъ, что бы дѣло безъ изслѣдованія на мѣстѣ не рѣшали въ Петербургѣ.

Ахъ какъ бы я желалъ перейти въ другую губернію, чтобы освободиться отъ Локса. Еслибы можно въ Черниговъ совѣтникомъ губернскаго правленія, я бы былъ очень радъ.

Надѣясь на Вашу помощь въ трудномъ моемъ положеніи, остаюсь глубоко преданный и уважающій Васъ П. Чубинскій.

21-го января 1866 года.

9. Добрѣйшій Яковъ Петровичъ! По старой дружбѣ обращаюсь къ Вамъ съ просьбой. У насъ въ Югозападномъ краѣ приступаютъ къ постройкѣ Фастовской желѣзной дороги. Строитель Поляковъ. Если Вы съ ними разошлись безъ непріятностей, то Вамъ не трудно будетъ замолвить за меня слово — рекомендуя меня на какую либо порядочную должность при сооруженіи этой дороги.

Я въ настоящее время, какъ Вамъ извѣстно служу въ частной службѣ, а именно: состою директоромъ-распорядителемъ товарищества дѣятель, имеющаго сахарный заводъ въ Дорожнѣ, инспекторомъ кievскаго общества взаимнаго страхованія сахарныхъ и рафинадныхъ заводовъ и агентомъ правленія Днѣпровскаго Пароходства.

Но первыя два дѣла новые и потому вознагражденіе невелико а между тѣмъ семья велика. Вы знаете что я умѣю трудиться а потому смѣло можете рекомендовать меня, или начальникомъ бюро, если таковое будетъ въ Кіевѣ, или по ревизорской части или агентомъ по отчужденіи земель.

Надѣясь на Ваше доброе ко мнѣ расположеніе остаюсь въ ожиданіи скорого отвѣта, весь Вашъ П. Чубинскій.

19-го октября 1874 года.

Адресъ: Кіевъ. Большая Житомирская, д. Контребинского.

10. Многоуважаемый Яковъ Петровичъ! Отъ души благодарю Васъ за то, что будучи больны, Вы немедленно отвѣчали мнѣ и притомъ приняли горячо къ сердцу мою просьбу.

Вы высказываете сожалѣніе, что я не служу въ государственной службѣ. Я самъ сожалѣю объ этомъ. Не будь я въ ссылкѣ я бы сдѣлалъ служебную карьеру, но ссылка мнѣ повредила въ этомъ отношеніи. Пришлось служить въ частной службѣ. Доля моя такова, что вѣчно приходится скитаться и въ одно и тоже время заниматься нѣсколькими дѣлами, набирая по грошамъ, чтобы имѣть хлѣбъ. Этотъ годъ для меня особенно тяжелъ. Въ заводѣ, въ которомъ я управляю первый годъ и который только въ прошломъ году устроенъ, — неурожай свекловицы, поэтому прибыли не будетъ а я на процентахъ, жалованья не получаю, слѣдовательно ничего не заработаю. Хозяйство, которое я завелъ тоже первый годъ, дало убытки, въ слѣдствіе засухи. Вотъ два обстоятельства подрѣзавшія мое матеріальное положеніе. Затѣмъ двѣ моихъ другихъ должности по страхованію и по пароходству даютъ мнѣ мало. Поэтому то я так усердно прошу Васъ употребить всѣ странія, чтобы доставить мнѣ порядочное мѣсто у Полякова.

Самъ я теперь не могу пріѣхать въ Петербургъ ранѣе февраля мѣсяца. Но я боюсь, что тогда будетъ поздно.

Ваша болѣзнь, столько неприятная для Васъ, является также врагомъ моего дѣла.

Нельзя ли придумать какого небудь средства помочь мнѣ? Нельзя ли Вамъ пригласить того племянника Полякова, котораго я видѣлъ у Васъ и черезъ него передать письмо къ Полякову?

Нельзя ли вообще отдать письмо, черезъ семейство Полякова?

Вы правы, что письмо Ваше можетъ попасть Полякову въ числѣ многочисленныхъ другихъ писемъ, но это можно устроить сдѣлавъ передачу письма, черезъ кого либо изъ лицъ близкихъ къ Полякову, которое объяснило бы ему, что Вы только потому лично не ѣдите, что прикованы болѣзнію къ дивану.

Такой путь у Васъ вѣроятно найдется. Откладывать же дѣло нельзя. Просятся другіе и тогда трудно будетъ помочь.

Когда выздоровѣете — тогда лично попросите, еслине удастся путь переписки.

Мнѣ бы важно было знать поскорѣе. Если удастся что, то я бы пріѣхалъ въ Петербургъ.

Вы знаете, что я способенъ къ работѣ, а потому смѣло можете рекомендовать меня.

Порадѣйте добрѣйшій Яковъ Петровичъ о старомъ пріятелѣ, который не мало вынесъ на своемъ вѣку и котораго вы не узнаете, такъ онъ постарѣлъ отъ заботъ.

Я убѣжденъ, что Вы найдете путь передать Ваше письмо черезъ семью Полякова, и тогда можетъ быть онъ самъ пріѣдетъ къ Вамъ и Вы можете подробно описать меня.

Напишите добрѣйшій ему, не откладывая. Можетъ быть удастся. При этомъ прилагаю свое *curriculum vitae*, можетъ быть оно нужно будетъ для Вашего письма. Мнѣ сдается, что Вы можете вполне помочь мнѣ.

Что касается „Пчелы“, то я охотно буду въ ней сотрудничать. „Современника“, въ которомъ есть критика Дружинина, я не бралъ, вы вѣроятно отдали кому небудь другому. Относительно легендъ и рассказовъ, сообщите, на какомъ языкѣ прислать ихъ Вамъ. По малорусски или по русски.

Скажу Вамъ о себѣ, что послѣднее время сильно страдаю. Неудача и нездоровье. Обидно, что неудачи отъ природы, этого неумолимого деспота. Все было сдѣлано для того, что бы было хорошо и засуха крушитъ.

Тяжело невыносимо.

Придумайте Яковъ Петровичъ путь къ скорѣйшему осуществленію моей просьбы и утѣшите веселой вѣсточкой. Вѣдь Вы знаете, что энергія все превозмогаетъ, а потому роскинувши умомъ разумомъ Вы найдете путь помочь мнѣ. Я уже вѣроятно писал Вамъ, что у меня трое дѣтишекъ. Малоросы говорятъ: „Богъ дастъ дѣтву, Богъ дастъ и на дѣтей.“

Потому то я и увѣренъ что на мою долю, что небудь вытанцуется. Буду ждать съ нетерпѣніемъ Вашего письма. Я Полякову могу быть очень полезенъ.

Если будетъ Бюро и меня сдѣлаютъ его шефомъ, то какъ знакомый съ коммерческимъ счетоводомъ и отчетностію, я буду на мѣстѣ.

Если назначатъ агентомъ по отчужденію земель подъ дорогу — то и тутъ я буду полезенъ. Съ крестьянами я могу лучше говорить, какъ знающій по малорусски, съ помѣщиками, какъ знающій по польски, — при чемъ у меня много знакомствъ какъ потому что я изслѣдовалъ этотъ край такъ и потому что служба въ разныхъ учрежденіяхъ имѣлъ случай входить въ сношенія съ различными лицами. Качества мои Вамъ извѣстны.

Въ надеждѣ на Ваше энергическое содѣйствіе въ моемъ дѣлѣ и свидѣтельствуя отъ себя и моей жены почтеніе Вамъ и супругѣ Вашей.

Остаюсь весь Вашъ П. Чубинскій.

29-го октября 1874 года.

Кіевъ. Большая Житомирская, д. Контребинского.

ЛИСТИ П. КУЛІША ДО В. ТАРНОВСЬКОГО.

В першому числі „Киевской Старины“ за 1899-й рік видрукувано частину листів Куліша до Василя Васильовича Тарновського, сина досить відомого в свій час громадського діяча, товариша Гоголя, — Василя Тарновського. І батько й син були знайомі з Шевченком, Кулішем і цілим рядом видатних українських діячів.

В. Тарновський - син (1837—1899) народився на Полтавщині, середню освіту набув у Москві та Петербурзі, а вищу в київському університеті. Пізніше був борзенським і ніжинським повітовим маршалком. Вславився своєю відомою колекцією предметів української старовини, що він її почав збирати ще з 18-ти років. Це найбагатша й найцінніша збірка речей, що належали Т. Шевченкові та іншим видатним людям XVIII і XIX століття. Колекція була спочатку в маєтку В. Тарновського в Качанівці, про яку не раз згадується в Кулішевих листах. 1889-го року збірку перевезено до Києва. Тут В. Тарновський видав два каталоги своєї збірки („Каталог предметов мало-русской старины и редкостей коллекции В. В. Тарновского, К. 1893 и 1898“). Вмираючи він заповів збірку Чернігівському земству. В Чернігові вона перебуває й досі. Щодо Куліша то тут зібрано найцінніші його рукописи, листування й речі.

Крім листів, видрукуваних у „Киевской Старине“ розшукали ми ще 14 листів не друкованих. Листи цінні тим, що дають змогу точніше встановити цілий ряд дат у житті Куліша та докладніше висвітлити деякі моменти, зв'язані з його громадською діяльністю. Всі до одного листи датовані; починаються вони з кінця 1855 року, тоді, як перший лист видрукуваний у „Киевской Старине“ 1857-го року. Перший лист, навіть дрібний своїм змістом, дає підставу говорити, що зиму 1855-56 року Куліш прожив з дружиною в Києві. Всі справи зв'язані з устаткуванням приміщення. Другий лист свідчить про близьку участь Куліша в виданні „Черниговской летописи“ Н. Білозерського. Можливо, що публікацію робив сам П. Куліш під маркою Білозерського. П'ятий лист цікавий своїми побутовими подробицями. Куліш обстоює „широ-слов'янський“ стиль будинку Тарновського.

Між 6 і 7 листом перерва цілих 8 років. Наче якимсь холодком повіяло: „Вы не отвечаете на мое письмо, доставленное Вам одним общим моим знакомым“. Лист прекрасно характеризує Кулішеву діяльність. Відомо, що він вкладав у свою видавничу діяльність не тільки свої власні кошти, але й притягав до участі всіх своїх знайомих українських поміщиків. Гроші він добував, поступаючись часами навіть своєю амбіцією. Так він притягав на допомогу М. Юзефовича, Галагана, так він видав свою „Чорну Раду“, майже примусово поширюючи передплатні квитки. Так і в цьому листі: „Каковы бы ни были причины Вашего молчания решаюсь писать Вам еще раз“... Виклавши мету, на яку потрібні гроші, обґрунтувавши її відповідно, він пише: „поэтому слова мои совершенно просты. Благovolите ассигновать 10.000 рублей на поддержание русского элемента в Галиции“, під словом „русского“ тут слід розуміти „українського“, оскільки гроші призначено на українські видання: переклад біблії, видання українсько-російського словника, збірки народніх

дум і пісень. В дальших чотирьох листах менше цікавих Куліш виступає перед нами, як звичайний поміщик, з суто комерційними інтересами. І нарешті в останньому листі маємо досить важливе відкриття. Відомо, що Куліш не раз пробував видавати власний орган. У кінці 1859-го року він проектував журнал „Хата“, але не діставши дозволу, видав тільки альманах. Робив він кілька спроб і в 60-их роках. З останнього ж листа ми довідуємося, що 1876-го року Куліш намагався заснувати „Київський Журнал“ з російською орієнтацією. Але й на цей раз Кулішеві не дозволено його видавати.

Переглядаючи вже видрукуване в „Киевской Старине“ листування ми знайшли кілька цікавих купюр, зроблених видно з цензурних міркувань. Так у листі № 11 з 4. X 1896 р., в якому Куліш прислав свої автографи для музею, після слів: „нехай же вони (наслідники) бачать, як працював предок їх, та й самі його робом працюють“... маємо: „визволяючись із під цензурної неволі“. В листі № 13, дякуючи за Шевченковий альбом (мабуть „Офорты“, що їх видав В. Тарновський 1891 року), Куліш писав про Шевченка. Купюра в листі така: „хоч я й ганю його за „ножі обоюдні“ і таке інше, та в попередньому „слові до німців на появ Позиченої Кобзи“ присвячую вічній пам'яті його три хвалебні строфи ось які“ (далі йдуть не три, а чотири строфи — 32 рядки, починаючи з рядка):

„Могила придушив у Києві нам духа
Схоластика його засіла й у Москві
Постала й там була письменницька засуха
Та не подужала міцної голови“...

Після цього Куліш дописує: „Я й в Москву ганю, а тут оддаю їй шану по заслuzі перед усім світом“.

Після рядка: „Як царство сотворив нове колись Іван“ маємо: „Іоан III, по слову Карамзіна, уталантованого понад усі Костомари, Соловійови, Іловайські, Бестужеви і tutti quanti“.

Після п'ятої строфи:

„Бурлива в кобзаря була вода живуца“...—„виступаю не ворогуючи з старим Карамзіно-Пушкінським духом, як і перш“...

До цього ж листа додано P. S. В ньому Куліш сповіщав про пропозицію видати Шекспіра додатком до „Зорі“. Куліш післав був „Коріоляна“. Кінець P. S. такий: „якийсь розумник червоним олівцем попереpravляв в оригіналі всюди що на що. Не йняв би віри, коли б не бачив своїми очима“.

В постскрипті до листа з 2. XII—1896 року сповіщається, що „Куліш у пеклі“ видрукувано. Додано: „не укажете ли мне способа, как их доставить из Женевы в Киев“. Далі в друкованому тексті Куліш пише, що „Дзвін“ у нього тільки в одному примірникові: *Spiewak niestety, spiewać nie mam komu*“, далі недруковане місце: „так жаловался Мицкевич и написал следующую сатиру на соотечественников:

*Szedł szlachcic z bandurką, gościńcem
biłym — drum, drum! drum, drum!
Spotkał się z Chrystusom, na krzyżu
pozybiłym. Drum, drum! drum, drum!
Jak się masz, szlachcicu? Jak się ma dusza!
Drum, drum! Drum, drum!
I szlachcic nie słucha i dalej [нерозбірно]
Drum, drum! drum, drum!*

В листі 16. XII—1896 року є купюра, не зв'язана з контекстом: „А то ще й от що: не відписує мені з Женевы нічого „Turographie de l'Ukraine“. Чи нема в Вас таменьки такої людини, щоб її підштовхнула. Далі Куліш в листі скаржиться, що нема в нього „Псалтиря“ друкованого в Львові й просить пошукати в себе: „або чи не випишите через університетську бібліотеку“.

В дальшому листі 21/XII—1896 року знов купюра про Женеву: „А ви все таки спасибі Вам: пишіте до якого приятеля, щоб дав нам звістку про „Tyrographie de l'Ukraine“.

В постскриптумі листа з 8/I—1897, писаного незадовго до смерті маємо таку купюру: „коли б хто прислав мені які книжки з Галичини, адресуючи в університетську бібліотеку так чи треба на папіровому обгорті надписувати Василю Вас. Тарновському?“

І нарешті є дві записки без дат: „Спасибі, козаченьку, що догадались прислать рушницю. Се чужа штука, то як би мені було чоловікові в вічі дивиться, коли б не привіз? Рад же я цій оказії, щоб через Вас низенько вклонитися Вашому панотцеві й пані матці й подякувати їм за любу гостину. Цілую ручки обом панночкам і Емілії Васильовні. Ваш Куліш.

„А Сухостав плакав од жалю, що не дала йому свого портрета. Добре б зробила, коли б прислала в Москву на ім'я Бодянського для передачі, а я вже навчу Бодянського, як ізнайти Сухостава.

„Пришліть мені простим пакетом 2 листи „Зорі галицької“.

Листи й купюри друкуємо за сучасним російським і українським правомисом.

Подав Євген Кирилюк.

I. Вчера вечером я хотел зайти к Вам, но встретилась помеха. Сегодня я еду за женою. Квартиру нанял в доме Мартынова во флигеле. Будьте так добры, Василий Васильевич, отрядите когонибудь из Ваших слуг купить мне три сажени дров, и одну из них заказать пильщикам перепилить, а две оставить в первобытном состоянии. Перепиленные дрова пускай сложат и замкнут в сарае, а те так сложат. Не скучайте такими хлопотами, я тоже для Вас сделаю что-нибудь скучное. Прилагаю 30 р. сер.

Еще: когда окончится переписка, отдайте прошу Вас, мою рукопись переплесть в папку¹⁾. Обрезать листов не надобно, а разве чуть-чуть поровнять.

Еще: возьмите под свое покровительство Гурковского, соседа Красновских и напоминайте о нем Галагану²⁾ до тех пор, пока Гурковский получит у него место.

Еще: В пятницу потрудитесь послать на Подол к живописцу Сенчилле,³⁾ в дворянское училище, чтобы забрать у него купленную для меня посуду и перевезть в мою квартиру. Преданный Ваш П. Кулиш.

1855, Ноября 15⁴⁾.

Еще: при случае заезжайте в дом Мартынова для осведомления, поддерживается ли теплота в моей квартире. Когда привезут рояль (может быть, он уже отправлен), прошу Вас распорядиться чтоб его вынул знающий человек из ящика и поставил в комнате. За все сии одолжения требуйте у меня чего хотите. Вашим добрым тетенькам — мой усерднейший поклон.

Поблагодарите графа Дебальмена⁵⁾ за указание квартиры.

II. Юноша благий Василий Васильевич! Посылаю Вам начало летописей⁶⁾. Договоритесь на 1200 экземпляров с его бумагой, оберткою и брошюровою. Заглавный лист на котором написано: печатать дозволяется, только покажите и возьмите обратно, т. е. полулист 2 и 3-й, они мне нужны. Их наберут отдельно по отпечатании книги. Ваш П. К.

1855, Ноября 30.

Если потребует Завадский, дайте задаток. Если Завадский не возьмется напечатать к условленному времени, обратитесь к другому типографщику.

III. Коханий паничу Василь Васильовичу! Завіз я у своїх папірах Ваш косяний ніжик. Вложу його в ящик з книжками, котрий посилаю через транспорт пану Каменецькому⁷⁾.

Жінка моя дуже дякує Вам за мережану сорочку и за корячок, котрий послали з моїми ложками.

Що там у Вас у Києві діється? Чи весело живеться? А в нас тут добре, дарма, що непогодь що-дня.

Цілую Вас щиро од серця.

А писать більш не маю часу, бо ніколи борщу хльобнути, ніколи у смак заснути.

1856, Окт. 11. С.-Петербур.

Ваш П. Куліш.

IV. О юноше благий Василіє Васильовичу! Прошу Вашої ласки: загляньте у мою скриню й коли єсть там 1-й—2-й томи Пам'ятників Київської комісії,⁸⁾ то одошліть зараз до Каменецького, щоб переслав до мене. Коли ж там 1-й и 3-й томи, то Ви 3-го не посылайте, бо в мене тут єсть, а приложите до 1-го свій другий том і одошліте Каменецькому,

Спасибі Вам, що потурбувались ізнайти з Каменецьким деякі мої папери.

Бувайте ж здоровенькі да не забувайте Вашого щироприхильного земляка П. Куліша.

1856, Ноября 16. С.-Петербург.

Будьте ласкаві знайдіть іще в малому сундучку рукопись Жемчужнікова⁹⁾, казки которі він записав. Там і надпис єсть. То оддайте Каменецьким, щоб укупі з книжками прислав.

Та ще там у сундучку єсть недомальована мати божа, то й ту одошліть Каменецькому—нехай у його лежить до случаю, а нарощне не посылаєть.

Проповіді¹⁰⁾ вийдуть у світ через три дні і уже у зшивальщика. Пришлю Вам по екземпляру на душу, поки дійдуть до Вас ящики для миру. Коли б дав господь щоб читаючи їх, подвигнулась душа Ваша на все розумне і добре! А скажу Вам щиро—і не блазнітесь Ви словами моїми—що не одни там стих написан кров'ю моєю, а не то, що сльозами!..

V. Юноше благий Василю Васильовичу! Дуже звеселив мене любий лист Ваш, що в Києві таки схаменулись на Тараса. Гроші пошліть так, як я писав пану Галагану, чи пану Рігельманові, а що пишете про рисунки для кам'яниці то було в мене їх трохи, да ніяк не знайду між паперами. Як попадуться на очі, то зараз пришлю. Тільки не раджу Вам, мій голубе, мурувати кам'яницю, пкки ми з Левком вернемось із чужих земель. Будемо ми проходжати через Славянщину, вбачатимем старосвітську будову, розметуємо її добрим розумом і введем на папері всякі будинки, панські й мужичі, як їх будувати подобає по щирослов'янському, а не по німецькому стилю. А тепер Ви поспуєте запас і збудуєте сміховище, а не кам'яницю.

Коли ж уже Вам пильно припало, то добудьте хороший чертеж чернігівської кам'яниці, що стоїть на валу—як вона знадвору і як із середини вимурована—да й поставте собі таку штуку в Качанівці, пустивши частину на піддашся—тим же самим важким стилем. На сю будову всяке дивитиметься з ушануванням, як на кожні стародавні вещи й ніхто Вашого смаку не зневажить.

Панотець Ваш другий день, як виїхав; то й записочки Вашої не оддав я йому, а вертаю Вам назад.

Що ж Ви, Паничу! чи потоваришили з студентами? І чи єсть між ними хороші люди? Здається, в Києві можна б рости не одним тополям.

Пані моя гостює на Вкраїні, а я кланяюсь усім Вашим сем'янам щирою душею. Спасибі, що шлете мені картину мою. Ось те, що іще вчиніте, будьте ласкаві заберіть у Марії Павловни Дебальменихи¹¹⁾ мої романи Вальтер Скотта, бо то книжки моєї пані, котора просить прислати їй, хоче перечитати живучи без діла, тільки трошки подождіть посилати, поки я напишу куди іменно; а заберіть зараз і скажіть, що зараз і пошлете да й заховайте в скриню. А то послі то ніколи Вам буде зайти туди, то Марії Павловні, ніколи буде їх познаходить да й загається діло.

Бувайте ж здорові, да не забувайте щиро прихильного земляка свого П. Куліша.

Р. Б. 1857, Лютого 27 дня. С.-Петербург.

VI. Я привезу Вам свідительство у Качанівку, а тепер нельзя швидко його достать, треба довго держать Вашого посланця. Виїду я, або 1-го або 2-го сентября із Мотроновки, то й буду в Вас коли не 2-го то 3-го числа.

Глядіть же, не одлучайтесь нікуди з господи. П. Куліш.

Р. Б. 1857, Августа 25.

1869, Февреля 20. Венеція.

VII. Милостивый Государь Василий Васильевич! Вы не отвечаете на мое письмо, доставленное Вам одним общим моим знакомым. Каковы бы ни были причины Вашего молчания решаюсь писать к Вам еще раз.

С самого юного возраста Вы заявляли себя весьма выразительно последователем русской идеи народности, основанной на этнографических законах, которых положительность признана лучшими европейскими умами. В настоящее время по всем внешним признакам Вы остаетесь верны той же идее. Это дает мне право говорить с Вами без обиняков о предмете для нас обоих общем.

Вы видите перед собою наших соплеменников, Галицких Русинов отстаивающих свою народность против Ляхов с удивительною энергиею и стойкостью. При всей своей бедности они в настоящее время печатают полный перевод библии на украинско-русский язык, стихотворный перевод книги Иова и такой же перевод псалтыря. Сверх того, они готовят к изданию большой словарь украинско-русского языка, полное собрание народных дум и песен и другие подобные книги. Издерживая большие деньги на роскошь, Вам должно быть совестно не принять соответственного участия в этом деле имеющем историческое значение. Об'ясняю себе Вашу пассивность незнанием означенных фактов и потому доводя о них до Вашего сведения, я бы советовал Вам, как старый друг молодец, засвидетельствовать о достоинстве Вашего украинско-русского образа мыслей пожертвованием, которое ускорило бы ход великого дела и обезпечило бы его от самых прозаических затруднений. Я предлагаю честь Вашему имени в настоящем и будущем. Поэтому слова мои совершенно просты. Благоволите ассигновать 10.000 рублей на поддержание русского элемента в Галиции. Может быть у Вас такой суммы нет в наличности. В таком случае пришлите на первый раз, сколько Вам угодно, а для высылки остальных денег извольте сами назначить сроки. Если же Вы оставите мое предложение без внимания, тогда мы станем относиться к Вам как к человеку совершенно чуждому лучшим нашим убеждениям.

За границей я намерен остаться года два, ни в каком случае не меньше года. Этого требует мое здоровье, расстроенное умственными трудами на государственной службе.

Истинно преданный Вам П. Куліш.

Адресовать: или так: Italia—Venezia al Signor Pantaleone Culise, hôtel Laguna.

или так: Italia—Venezia, al Signor Jior Bieloserski, hôtel Laguna.

VIII. Милостивый Государь Василий Васильевич!

Хозяйственные мои дела не позволили мне воспользоваться ни одним из Ваших любезнейших приглашений. Верьте словам моим, хотя Вам, при Ваших обстоятельствах и трудно представить столь крайнюю необходимость постоянно сидеть дома. В непродолжительном времени должны произойти хозяйственные события, которые позволят мне посетить Вашу очаровательную и гостеприимную Качановку. Тогда, побеседовав со мною, Вы — я уверен меня извините.

Между тем позвольте сделать Вам следующее предложение. В моем распоряжении находится 21 дес. лесу и сенокоса. Густого леса на этом пространстве можно полагать десять десятин. Дров выйдет не менее 300 саж. Но лес не весь дровяной, а на половину строевой. Вообще он состоит из берез, осины и дуба, береза помоложе, осина старее, а дубы очень старые; есть и высокие осокоры. Цена всему вместе с землею 2000 руб. Без земли не продается. Сенокос превосходный, так что если 300 саж. дров ценить в 1500 р., то покупщики сенокоса найдутся в Борзне, от которой лес отстоит на 4 версты, а именно между хутором Кругликовой и владениями Свирского, возле Касьяновых хуторов. Извольте также принять к сведению, что все 21 десятины обнесены старым окопом, почему и называются Демидовским окопом (иначе Демидовщина). Уступки из 2000 р. не будет; деньги все разом. Вот Вам все условия моего предложения.

Затем пожелав Вашему сыну счастливо расти, прошу засвидетельствовать мое почтение Вашей супруге и матушке, а если Эмилия Васильевна и Надежда Васильевна с Вами, то и им также и будьте уверены во всегдашней моей к Вам любви и преданности. П. Кулиш.

1872, Апр. 28. Борзна.

Р. С. Пишу чужим пером в Мировом С'езде и потому едва ли Вы узнаете мой почерк.

IX. Милостивый Государь Василий Васильевич!

На имение Василия Михайловича наложено было запрещение за 600 р., которые он задолжал давно родственнице своей Сребдольской. Эти 600 р. я уплатил и запрещение теперь снято. Следовательно препятствие к выдаче Вам купчей на Демидовщину устранено, о чем считаю долгом Вас уведомить.

Не нужно ли Вам сажень 500 осиновых и ольховых дров? Могу продать Вам саж. 50 и дубовых. Рубка да будет Ваша. Цена сажени на месте (с Вашею рубкою) 5 руб. (дуб. по 7 р.), но при этом вот какое условие. Дровосеки обязаны срубить деревья низко и сложить в купе голье, негодное для дров, да сверх того окончить рубку через месяц, вывозка же может производиться и зимою, но не позже, как по 1 марта 1873 года. Деньги за условленное количество сажений я получу вперед. Местность назначенного к срубке леса — возле Мотроновки и Пиддубня.

Благоволите поспешить ответом, потому что евреи торгуют у меня лес, который годится и на постройки.

Я возвратился из за границы через месяц, получив известие о болезни Александры Михайловны, которая посылает Вам усерднейший поклон. Потрудитесь засвидетельствовать мое почтение Вашей супруге.

С истинным почтением и совершенною преданностию имею честь быть Вашим Милостивый Государь покорнейшим слугою П. Кулиш.

Р. С. Через месяц или полтора опять уезжаю за границу, но уже вдвоем и надолго.

1872, Сент. 1. Пиддубень.

Х. Милостивый Государь Василий Васильевич! Подлинная доверенность Василия Михайловича находилась по одному делу у Никодима Никодимовича и возвращена мне только вчера. Сегодня послал я ее Ходоту, на имя которого Вы имеете доверенность Александры Михайловны. Считаю долгом предупредить Вас, что Палата может прицепиться к несоблюдению в ней какойнибудь формальности, так как она дана в Варшаве по тамошним правилам. Поэтому вместо того, чтобы посылать поверенного в Чернигов, советовал бы я Вам сделать так, как я поступаю в подобных случаях, именно: дать доверенность товарищу Ходота, коллежскому асессору Константину Юрьевичу Галузевскому (в которого доме Ходот и живет) на совершение купчей крепости от покупателя. Это гораздо будет дешевле и удобнее. Я сам ожидаю от них совершения нескольких купчих крепостей, почему и послал подлинную доверенность, которая находясь в руках Ходота, послужит и для Вашей купчей крепости.

Свидетельствую мое почтение Вашей маменьке и Супруге. Истинно преданный В. П. Кулиш.

1872, Окт. 12.

XI. Милостивый Государь Василий Васильевич! Подлинная доверенность Палатою признана и одна из купчих крепостей совершена, поэтому и для совершения Вашей купчей крепости затруднение не предстоит. Доверенность остается в руках моего поверенного Ходота.

Потрудитесь подписать прилагаемый отзыв и прислать мне для подачи в Земскую Управу.

Преданный Вам П. Кулиш.

1873, Янв. 3. Пиддубень.

XII. Милостивый Государь Василий Васильевич! Александра Михайловна уведомила меня о получении в Мотроновке Вашего письма на счет купчей. Во время оно я снабдил Вашего поверенного всеми документами, какими (!) он желал иметь для совершения купчей и потому о несовершении оной узнал с изумлением и огорчением. Давно уже я умыл руки от продажи земель Вас. Мих. для выручки денег, которые он мне задолжал в Варшаве. Теперь Александр Михайлович распродает остальные земли в его пользу. Могу Вас уверить, что она не замедлит доставкою Вам купчей или доверенности Вашему поверенному, да и сам я завтра выезжаю домой.

В Киев приехал я, между прочим, и вот по какому делу. Столичная журналистика при всем своем желании изображать прошедшее и настоящее русских провинций, часто судит о них так, как судил некий чабан о вкусе каши: чув я як говорили, що бачили, як їли. С другой стороны и провинциальная пресса вдается нередко в исключительность, а не то усиливается наперекор истории, покрыть все русские области одной и той же краской. Необходимо комуто изображать с провинциальной точки зрения весь русский мир насколько его влияние чувствовалось или чувствуется в нашем краю и в то же самое время представить русскому миру изображение нашего края с точки зрения—не только русской, не и европейской. За неимением людей к которым я желал бы примкнуть для такой работы, решился я сам образовать орган, который бы разрабатывая украинский элемент без вредной для него исключительности, служил проведением в нашу публику понятий, очевидно в ней мало распространенных. Для получения разрешения на издание так называемого Киевского Журнала, необходимо благо-расположение к редактору местного генерал-губернатора. Я надеялся, что известная Вам особа вызовется предварить его о моем появлении в качестве ходатая; но она никак не

может отделить от проектируемого мною ежемесячного издания украинскую тенденцию к сепаратизму и потому не догадалась, в каких видах я показал ей программу, а ограничилась только советом представить ее генерал-губернатору. Я не виню сию особу потому, что ей недосуг было вникать в мою философию истории, и она совершенно простосердечно игнорирует несколько лет моей жизни, посвященных весьма прилежным и разносторонним изучением. Генерал-губернатор, никак не предуведомленный естественно взглянет на меня теми же глазами и потому я решился ждать более счастливых комбинаций. Мою идею не будет поздно осуществить и через сто лет, а работы у меня и в одиночку довольно.

Прошу передать мои поклоны Вашей маменьке и Супруге и принять уверение в моем истинном почтении П. Куліш.

1876, Марта 8. Киев.

ПРИМІТКИ:

¹⁾ Про який рукопис іде мова достеменно невідомо, можна гадати що це були „Искатели счастья“, невидрукуваний досі роман Куліша, що зберігся в копії, писаний невідомо чияю рукою, в Чернігівському Музеї. Рукопис оправлено і подаровано В. Тарновському 1.І. 1856. Не могла бути це „Чорна Рада“ (теж оправлена), бо надпис Куліша на ній 1857 року.

²⁾ Г а л а г а н Г. П. (1819—1888) український поміщик, приятель Максимовича, Метлинського, Шевченка й Куліша, фундатор колегії Павла Галагана в Києві, пізніше відійшов від укр. руху.

³⁾ С е н ч и л л о - С т е ф а н о в и ч О. Ф. — художник, приятель Шевченка.

⁴⁾ Листа писано з Києва.

⁵⁾ Г р. Д е б а л ь м е н — поміщик, з яким приятелював Куліш. Не раз він був у нього в маєтку Линовиці.

⁶⁾ „Южно-русскія лѣтописи, открытыя и изданныя Н. Бѣлозерскимъ, томъ I, Черниговская лѣтопись, 1587—1750. Киевъ. Въ университетской Типографіи, 1856, с. 156+(4) 12“. Цензурний дозвіл: „Кіевъ. 1 ноября 1855 г. Цензоръ Д. Мацкевичъ“.

⁷⁾ Довірений П. А. Куліша, пізніше завідувач його друкарні в Петербурзі.

⁸⁾ „Памятники, изданные временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ, высочайше утвержденною при кіевскомъ военномъ подольскомъ и волынскомъ генераль-губернаторѣ“. Кіевъ т. I, 1845, с. XI+274+112+473; т. II. К. 1846, VIII+371+162; том III, V. 1852, XXXVII+99+192+440.

Участь у них брали Шевченко, Куліш і Рігельман. Шевченкові належать деякі малюнки.

⁹⁾ Л. М. Ж е м ч у ж н і к о в, художник, один із близьких приятелів Куліша. Познайомились вони на початку 50-х р. в С.-Петербурзі. Бувши Росіянином, Жемчужников зацікавився українським життям. Крім використовування українських сюжетів для своїх картин, він багато працював як етнограф, записавши 500 пісень і поклавши їх на ноти. Казки, про які тут згадується записав він у Пирятинському повіті. Видрукувано їх у „Записках о южной Руси“ т. II, СПб. 1857, с. 3—103: „Сказки и сказочники“. Дата: „1855 декабря 25 Кіевъ“.

¹⁰⁾ „Проповѣди на малороссійскомъ языкѣ протоіереея Василя Гречулевича“, издание второе исправленное. СПб. 1857, с. XIV—203. Куліш переробив, дописав дещо сам.

¹¹⁾ Про М. П. Дебальмен в кілька згадок у Кулішевих листах.

ОПАНАС ІВАНОВИЧ МИХАЛЕВИЧ.

1848—1925 рр.

Висока постать, срібне волосся, рум'яне обличчя з молодими блакитними очима і привітним трошки лукавим усміхом — таким знала я доктора Опанаса Івановича Михалевича наприкінці 1894 року, 2 роки після його повороту з заслання. Спільні інтереси хутко зблизили нас і ми були добрими друзями до самої його смерті.

Бачилися ми нечасто, і наші розмови більше торкалися сучасности або загальних питань: я вважала неделікатним розпитуватись про його минуле, а сам він споминав його тільки доречі, і мене завжди вражало його беззлобне, майже епічне відношення до того, що йому довелося пережити. Тільки згадуючи тих, хто його зрадив, він з гіркістю підкреслював, що вони були з походження селяни.

З цієї причини, і ще тому, що всі його папери дісталися в інші руки, я не можу багато сказати про найцікавіший з громадського погляду, період його життя.

Крім моїх особистих споминів, матеріалом для цього начерку були: „Хроніка Скулинских Михалевичей“ — спогади О. І. про своє дитинство, написані для його дітей 1886 р. в одеській тюрмі, відомості, подані його сином, О. О. Михалевичем, і його молодшими товаришами з елисаветського українського гуртка: А. М. Грабенком та О. Ф. Волошиним і спомини О. Г. Амчиславської, що працювала з ним і була близькою до нього в останні роки його життя.

О. І. Михалевич народився 5-го липня 1848 р. в родині священника с. Скулина Ковельського повіту Волинської губ. Біографія його діда о. Антонія Михалевича незвичайна для людини його стану. Родом з с. Велинче тієї ж губернії, він змолоду був завербований до польського війська Косцюшки. У якомусь бою його було взято в полон, він попав у деньщики до російського офіцера і, коли російське військо підійшло до Бердичова, він випросився в свого начальника і залишився в Бердичові. Діставши посаду у якогось польського пана і зібравши трохи грошей він повернувся на батьківщину. 1812 рік застає його вже священником в с. Скуліні. На старість він отемнів, і викликавши з архієрейського хору свого сина Івана передав йому парафію в Скуліні.

Мати О. І. померла з пологів за другою дитиною, і він не пам'ятав її, хоч і щиро любив. Крім батька, його родина складалася з старенької бабусі і якоїсь родички його матері, що була проскурницею в Скуліні і жила в окремому будинчку в садибі його батька, і яку й син і батько звали „цьоця“. Всі ці дорослі і старі особи щиро любили хлопчика, але все ж таки йому бракувало матернього догляду й ласки, і він почував себе самотньо. Його батько був людиною тихої та мовчазної вдачі, навіки засмучений своєю тяжкою втратою та невеселою долею: йому треба було поставити на ноги молодшого брата, трьох сиріт-племінників та свого сина. Працюючи на парафії та в своєму господарстві, особливо в овочевому саду, якого любовно пестив, він

оскільки міг держав хлопчика при собі, але не мав часу або не вмів ні розважити дитину ані задоволити її природню цікавість.

Син з великою любов'ю й пошаною оповідає про нього, і перед нами встає постать людини без міцної ініціативи і широких інтересів, але чистої серцем доброї та щирої в своїй цраці і відношенні до людей. Його довірливність давала людям привід казати, що „хто схоче, той і обдурить його“, а з делікатности син залічує його до тих людей — про яких хтось сказав: „отже він, певне, вмере від учтивости“. — Це прислів'я О. І. любив прикладати, коли траплялося.

Неуважний і неговіркий в щоденному житті Михалевич-батько не любив так званих „ділових“ розмов, про практичні справи, але з охотою слухав оповідання про різні таємничі й містичні випадки. Деякі з цих рис спадково відбилися в характері сина, але ще більше вплинули на нього обставини життя, що були ним обумовлені. „Я був, хлопчики, дикий, каже М. в своїх споминах, страшенно несміливий, соромливий, боязкий перед усім, і ця риса залишилася в мене на все моє життя. Ще й тепер, нехай людина поводитьсь зо мною нахабно — і я втрачаю всяку тям, увесь розум, стовпію і не можу допустити, щоб нахабність досягла такого краю. Згодом, підрісши, я став сміливіший, але не міг звільнитися від цієї нещасної риси свого характеру, і напр., тепер я не люблю ходити або їздити по головних вулицях, а волію краще бокові, не люблю стрічатися з силою людей, будь то знайомих, чи незнайомих“.

З такою вдачею хлопчик та ще почувавши себе „паничем“, не міг уповні використати товариства селянських дітей, з якими гуляв в околиці батькової садиби, і тільки дивувався на їхню спритність та здібність до всяких вигадок і приладь у різних дитячих грах. Це товариство та великий батьків сад так чи інакше розважали його влітку й давали потрібні дитині вражіння, але взимку від нудився в порожніх покоях батькового дому тим більше, що й нянька його, вже немолода дівчина Настя, була людина суворої і мовчазної вдачі. Вона любила й пестила хлопчика, але від неї він не зберіг ні дитячої пісеньки ні казки. Від цієї нудьги він утікав у пекарню, де вже вдосвіта починалася жвава і різноманітна робота, і залізши на піч або в який куточок, придивлявся й прислухався до всього, що робилося. Він мав приятелів серед батькових наймитів, напр., Сидора, що був прегарним оповідачем і тишив його чудовими казками, які уносили його в чарівний світ фантазії; Івана, що погано вимовляв, але знав силу пісень „та все таких жалісливих та побожних“. Одна з них особливо вражала хлопчика, навожу її правописом О. І.

Прыйшла годына
Для всех ѣдына
Треба вже умырати.
Як скажуть з неба
Що души треба
Світ сей покудати.
Вже смерть за мною
Стоить з косою
Никому боронити.

Свите мій ясный
Свите прекрасный
Годи вже тебе любыты.
Есть жинка в мене
Есть дитки в мене
Хто йих буде доглядаты?
Бог з неба гляне
Він Батьком стане
Буде йих утишаты.

Від батька, архієрейського співака, М. дістав у спадщину природню музикальність, і більш ніж казки Сидора чарувала його гра на клярнеті його молодого дядька П. А. Михалевича та співи родичів — семінаристів, між якими було чимало гарних голосів.

Письма він почав учитися в батька, але тут діло йшло не зовсім плавко: хлопцеві не давалася арифметика, він плакав, батько сердився і погороджував потягти його лінійкою, що вже зовсім збивало його з пантелику. Свого часу його було одвезено до мілецької повітової духовної школи. Вчився він гарно

і привозив до дому на вакації похвальні листи. Він вже закохався в читанні, перечитав батькову бібліотеку, захоплюючись разом і романами Булгаріна і „Хуторами“ Гоголя і, знайшовши на горіщі якісь старі книжки й листи, перечитав усе. Син скулинського дяка Орачевського дає йому якісь рукописні „Записки Зайця“ (на його думку твір Гребінки), що йому дуже подобаються.

Культурний рівень життя Скулинських Михалевичів був нижчий за рівень інших семей їх родичів, і полохливий та самолюбивий хлопець через свою невихованість не раз попадав у прикре становище.

По закінченні школи М. вступив до кременецької семінарії. На жаль в „Хроніці“ немає жодної хронологічної дати, і можна тільки гадати, що це було приблизно в першій половині шістдесятих років. В семінарії з ним трапився випадок, що глибоко образив і одразу відштовхнув його від неї: якось він спізвився на лекції, і ректор поставив його на коліна перед усією клясою. Перебування в школах поширило його інтереси, надало йому сміливості й товарискости, і з його споминів можна бачити, як вже іноді притягали його увагу і захоплювали талановиті й оригінальні особи серед товаришів. В обоїх школах він з захватом співає у церковному хорі, а в семінарії вчиться грати на гітарі і на скрипці. Тоді ж починає він з власної охоти вчитись французької мови. На вакаціях старий батьків товариш стряпчий Оставовський, „п'яничка, але дуже дотепна людина“, умовив батька перевести сина до гімназії. Батько згодився, а син дуже зрадив, бо вже починав мріяти про лікарство.

Після піврічної підготовки О. І. вступає до 5-ої кляси ровенської гімназії, але, скінчивши п'яту клясу, кидає гімназію, щоб швидше підготуватись до атестату. Можна гадати, що при цьому він не покидав зв'язків з гімназією, бо перебування в ній мало рішучий вплив на його світогляд і наступне життя. „Українофільство було йому прицеплене, пише його син О. О. Михалевич, викладачем ровенської гімназії, надхненною людиною, що закликав учнів до себе, читав їм „Кобзаря“ і „Основу“, ідеалізував українську пісню і навівав любов до рідного побуту і культури. Діставши атестата, М. вступив до медичного факультету київського університету, а по його закінченні залишився у відомого хірурга Караваєва при хірургічній клініці.

Ще з часів студентства починається зв'язок М. з київською Громадою, а 1873 р. бачимо його все в її складі¹⁾. Під впливом Громади він остаточно й став народником. В громаді М. був найближчий до В. Б. Антоновича, О. О. Русова, і Ф. К. Вовка. Знав Драгоманова і захоплювався довідністю його слова, простотою і надзвичайною образністю. До глибокої старости М. високо цінував у своїх спогадах Стару Громаду, особливо Антоновича і Драгоманова, і ще перед самою смертю цитував якісь слова останнього. Народництво та близькість до Громади звернули на М. увагу адміністрації, і після тругу його було вислано з Києва.

Обравши собі на життя Ніжин Чернігівської губ., він довго там не затримався, бо його тягло в народ. Він дістав посаду земського лікаря в Полтавській губ. і влаштував там один з двох перших лікарських участків, в с. Шишаках Миргородського повіту. Другий учасок тим часом влаштував відомий полтавський хірург Багаєвський. В Шишаках М. одружився з Катериною Григоровною Шевченко (однофамільцею, але не родичкою великого поета), що до самої своєї смерті була його щирим другом і помічницею у всіх прикростях його життя. „Узявши собі дружиною представницю народу, він не розлучався з нею до її смерті і через неї почував свій зв'язок з народом, завжди черпаючи в цьому моральне вдоволення“²⁾.

¹⁾ О. Рябінін-Скляревський, Єлисаветградський гурток, „Україна“ 1828 р. кн. 4.

²⁾ О. О. Михалевич.

З Полтавської губ. його було взято на військову службу під час русько-турецької війни, і 1877 р. ми бачимо його знову в Ніжині лікарем шпіталю, що його улаштував був на свої кошти жіночий монастир. Після війни М. повернувся до Києва, але не дістав дозволу залишитись там. В Громаді обговорювалося питання, куди йому їхати, і В. Б. Антонович налягав на Єлисавет, де на його думку були надто потрібні українські інтелігентні сили. Так і сталося, і з 1878 р. по 1885 р. Михалевич прожив у Єлисаветі, з перших років набувши в місті та його околиці славу одного з найкращих і найпопулярніших лікарів. Не вважаючи на категоричні заяви А. М. Грабенка і О. Ф. Волошина, що відносять його приїзд до 1876 р., я додержуюся дати 1878 р. на підставі власних спогадів О. І., який пише, що жив у Ніжині коли „була війна з Турками“, що як відомо, скінчилася в лютому 1878 р.

Популярність М. була наслідком його надзвичайно співчутливого і безкорисливого відношення до своїх пацієнтів, особливо з простого народу. Заробляючи значні гроші своєю практикою, він не тільки нічого не брав з бідних пацієнтів, а навіть сам давав їм ліки та допомагав грошми. Частенько він зовсім не записував аптекарських ліків, і навчав хворих обходитись домашніми заходами. Згадуючи своє перебування в Єлисаветі, С. Ф. Русова пише: „Жив у Є. ще один видатний Українець, демократ чистої води, євангельської моралі у відносинах з людьми, доктор Михалевич“¹⁾. А свої спогади про нього А. М. Грабенко закінчує словами: елисаветградське громадянство поважало його як лікаря й він мав велику практику, і особливо як щирого чоловіка, що готовий був допомогти кожному бідному“.

В ті часи в Єлисаветі вже був невеличкий і не дуже виразний український гурток, що купився навколо М. Ф. Федоровського і влаштованого ним „Ремесленно-грамотного училища“. Склад цього гуртка був такий: І. К. Тобілевич, М. Ф. Федоровський, М. О. Лашенко — „смотритель“ духовного училища, К. Т. Стиранкевич — інспектор того ж училища, Іос. В. Шевченко, юнкер, син двоюродного брата Тараса Григоровича, І. Т. Стиранкевич — студент і деяка молодь, що стихійно тяглася до українства. Пізніше бачимо в гуртку О. О. Русова, О. Ф. Волошина, А. М. Грабенка, Т. О. Василевського і товариша прокурора Д. В. Марковича. Так би сказати, почесним членом гуртка й великим авторитетом в галузі літературної праці і видавництва був відомий етнограф В. А. Менчиц — великий приятель Михалевича. Спочатку робота гуртка була невелика і майже не мала іншої прояви, крім українських спектаклів. Звичайно вступ до складу гуртка такої особи як О. І. Михалевич, людини широкої освіти, гарячих переконань і великої працездатності, повинен був мати великий вплив і на темп його роботи. „З 1880 р., пише А. М. Грабенко, робота гуртка трохи пожвавішала стала більш практичною, хоч спектаклі українською мовою вже були під гнітом „закона Юзефовича“, тоді ще секретного. Першою спробою гуртка було все ж таки „ходатайство“ про театр: після концерту М. В. Лисенка, що відбувся, здається, наприкінці 1880 чи на початку 1881 р., гурток звернувся до міністерства внутрішніх справ, з „ходатайством“ про дозвіл виставляти по театрах (хоч з благодійною метою) українські п'єси тодішнього репертуару... „Ходатайство“ на превелике диво було задоволене, і українські п'єси стали репертуарними й по російських трупах“. Мимоволі хочеться зв'язати це з листом Костомарова до Пипіна²⁾, від 1 грудня 1880 р., де він пише, що дістав 3 листи з Кишиньова і Єлисаветграда, у яких прохають М. М. Стасюлевича, як члена „Комісії о пересмотрѣ законовъ о печати“, вплинути своїм голосом і своїм журналом „Вѣстникъ Европы“, щоб звернено було увагу на варварское стѣсненіе

¹⁾ С. Ф. Русова, Мої спомини, „За Сто Літ“ кн. III, с. 155.

²⁾ „Україна“, 1928 р. кн. 4.

малорусскої літератури и вообще на гоненіє, претерпѣваемое малороссами, которимъ не позволяють даже в концертахъ пѣть своихъ пѣсень, а на сценѣ давать малорусскія пієсы“. Чи не під впливом цього листа і завдяки клопотанню Стасюлевича сприятливо розв'язалося це питання? Хоч, за словами А. М. Грабенка, ініціатором цього кроку був М. В. Лисенко, але певне здійснився він не без активної участі Михалевича. „Гурток почав ретельно працювати над поширенням української літератури взагалі, і до цензури було післано багато перекладів з російського і оригінальних праць, що так і захряли в цензурі“¹⁾. Через свій моральний авторитет М. став на чолі гуртка і брав жваву участь в літературній праці. Він сам багато писав, молоді давав теми для перекладів і самостійних праць і дбав про те, щоб робота була доведена до краю і своєчасно надіслана до цензури. Він витрачав свої гроші на пересилку рукописів і навіть на купівлю потрібних книжок. Так він придбав на свої кошти 1-ий т. „Капитала“ Маркса і гурток почав його студіювати поруч з „Основами политической экономіи“ Дж. Ст. Мілля в перекладі Чернишевського і з його славнозвісними „Примѣчаниями“.

„Збиралися ми, оповідає А. М. Грабенко (звичайно в господі О. І.), частіше ніж то було попереду до 1880 р. і я пам'ятаю на цих зборах О. І. дуже добре. Він був на цій роботі завжди спокійним, висловлював свої думки просто, коректно, ніколи не ганявся за тим, щоб прийнято було його пропозиції і дбав тільки про те, щоб робота йшла якнайкраще, щоб з неї вийшло „діло“, а не „шумування“. Про політичні справи, про будьякі революційні заміри він ніколи не говорив, про свої стосунки до старої київської Громади ніколи не згадував, і тільки випадково раз познайомив нас з Хв. К. Вовком, що в самий той час перебирався закордон. Про якінебудь близькі стосунки з тодішньою молоддю він теж ніколи не говорив, і я не пам'ятаю, щоб він мав зносини з Кольдєєвим, про що згадує Рябінін-Скляревський, і з другими молодими революціонерами, і не даром ми його звали „Афанасій Осторожний“, бо він справді був „осторожний“, не вводячи нашого гуртка в курс своєї роботи по за гуртком“.

Тепер перед нами підноситься питання, що це була за робота, і яку ролу відіграв Михалевич у революційному (народовольчому) рухові. О. Рябінін-Скляревський і Зінов'ївський Істпарт¹⁾, хоч і відокремлюють український гурток від народовольчого, але вважають Михалевича, за архівними документами, мало не головою останнього. Але не треба забувати, що ці документи — допити, донесення свідчення тощо, мають у собі чималу долю творчості й урядовців, що будували тоді на таких справах свої кар'єри, і обвинувачених, що сподівалися таким чином звільнитися від кари. Тому здається далеко правдоподібнішим те освітлення цього питання, яке маємо в оповіданнях його сина і товаришів про становище Михалевича у цій справі.

„За словами покійної матері знаю, пише О. О. Михалевич, що живучи в Єлисаветі до арешту і заслання, батько виявляв себе як переконаний соціаліст, народник і Українець. Діяльність його без сумніву мала просвітньо благодійний характер. Маючи перед засланням велику практику він значну частину свого заробітку роздавав на купівлю книжок та брошур для шкільних бібліотек (через юнаків та „стрижених“, як казали мама, дівчат, що його оточували). Крім того, цих же юнаків та „стрижених дівчат“ він матеріально підтримував. На мою думку якраз таким „побічним шляхом“ утворюється зв'язок батька з революційними гуртками“.

Безумовно, зв'язок цей був далеко глибший, ніж то здається його синові,

¹⁾ А. М. Грабенко.

²⁾ „Красные Веки“, Зиновьевское Бюро Истпарта, 1925 г.

що сам був тоді ще немовлятком. Так знаємо, що М. брав участь у переправі з-за кордону заборонених книжок (невідомо яких), мав зносини з членами народовольчого гуртка Дяченком і Дудіним, чиї викази і спричинилися пізніше до його арешту. На мій погляд цілком правдиве те розуміння цього питання, яке висловлює О. Ф. Волошин, член українського гуртка і тоді сільський учитель.

„Протягом всього часу перебування О. І. в Єлисаветі я частенько одвідував його, а під час літніх вакацій навіть гостював у нього цілими тижнями. А проте про його участь у революційному (народовольчому) гуртку, що складався майже виключно з молоді, нічого певного сказати не можу. Ні Цинковського, що про його згадує Рябінін-Скляревський, нікого іншого з членів того гуртка в господі О. І. я не зустрічав, і сам він нікого при мені не згадував. Певна річ, що не тільки Михалевич, але й кожен з членів нашого культурно-просвітнього гуртка ладен був допомогти й певно допомагав так званим тоді „бунтарям“, коли комунібудь з них загрожувала небезпека опинитися в лабетах нашого спільного з ними ворога — царського уряду, але в тих способах боротьби з урядом, що їх вживали „бунтарі“, ніхто здається мені, безпосередньої участі не брав, за винятком Омеляна Дяченка. Дяченко був у нашому культурно-просвітньому гуртку і разом з тим брав участь у справах революційного гуртка“.

Михалевич і деякі члени українського гуртка цікавилися штундою, як раціоналістичною сектою; його одвідував відомий у свій час штундист Рябошапка і рядовий штундист пічник Калина. Під час тусу у М. було знайдено рукопис, що написав цей самий „Калина каліченою російсько-українською мовою. З доручення Опанаса Івановича А. М. Грабенко переклав його на російську мову. Цей переклад було надруковано в „Устоях“ під назвою: „Записки южно-русского крестьянина“ і „Как и стал духовным братом“ за підписом А. Г. Відомо, що уряд штунду вважав дуже революційною сектою, і що єлисаветські народовольці з свого боку намагалися нав'язати зв'язки з нею, вважаючи її за гарний революційний матеріал¹⁾.

Зрозуміло, що людина такого калібру і такого напрямку була не до смаку адміністрації, і тільки незвичайна тактовність і велика популярність до якогось часу рятували М. від прикростей. Недаром же в громадянстві казали, що його втопив той самий жандар, що по гостях грав з ним у карти. Ось як оповідає про цю подію А. М. Грабенко.

„В кінці 1884 р. ми почали складати альманаха з українських (небагато їх тоді було) і російських „произведень“ і збирати для цього матеріал. І „вдруг оказія“! Між директором нашої земської школи М. Р. Завадським і учнями старших класів виникло якесь непорозуміння, і учні побили вікна в квартирі директора. Що то було за „непорозуміння“ я так і до цього часу не знаю, а наслідки його добре пам'ятаю. Жандарі почали „следствие“, перетрусили й порозпитували хлопців, та якось причетили й нас. „Плачевно“ відбилося це найбільше на О. І.: він та деякі хлопці (Тарковський, Хороманський і Дудін) опинилися на довгий час за Байкалом, декого (О. О. Русова, Т. О. Василевського та О. Ф. Волошина) продержали з місяць у острозі і випустили на волю, а весь склад (український і не український) статистиків перевели до Херсону й Українців скинули з посад, і у 1887 р. віддали під „гласный надзор полиции“.

Це все відбулося в січні 1885 р. Заарештованих було обвинувачено в „организации тайного общества имевшего целью в более или менее отдаленном будущем, путем распространения среди крестьян дозволенных цензурой книг на малороссийском языке, ниспровергнуть существующий порядок“. Арест

¹⁾ Спомини О. В. Тарковського.

Михалевича дуже схвилював громадянство, і на загальну думку справу було навмисне роздуто, щоб посунути кар'єру жандармського ротмістра Дремлюги, що справді незабаром дістав вищу посаду. В цитованих вже „Споминах“ С. Ф. Русова оповідає, що „баби з сел приносили в тюрму своєму лікареві молоко, садовину тощо і плакали на тюремному дворі, що немає кому тепер лікувати їхніх дітей“. Тоді ж пішли поголоски, що М-ча обмовили Дяченко й Дудін, який щоб не називати імен, малював постаті тих, на кого виказував, бо вже в школі був гарним маляром. Однак треба сказати, що й вони обидва постраждали, і їх було заслано до Сибіру на три роки. З другого боку, як не намагалися витягти з цього справжнє діло, матеріалу для будлі якого суду не набралось, і справу було розв'язано „в административном порядку“. У виданні Зінов'ївського Істпарту „Красные Вехи“, надруковано „показание А. Михалевича“, з якого бачимо, що його обвинувачували в тому, що він: давав злочинні видання революційним гурткам, мав зносини з членами и приїзжими керівниками цих гуртків (Панкратов, Горбунов, Левандовський і ін.), і передавав їм гроші; приймав від Дудіна досенення про справи гуртка; давав робітникам книжки для читання, як „Очерки ирландской жизни“, Псалмы“ Максимовича, „Положение рабочего класса в России“ Флеровського; мав зносини з Мальованим і штундистами; читав і роз'яснював з шевцем Степаном Микуленком євангеліє та „Отчественные Записки“, і дав Тарковському свій лікарський диплом для підложного документу. М-ч відхиляє всі ці обвинувачення, крім знайомства з штундистами і видачі книжок для читання, і заявляє, що в „ніякій злочинній діяльності ніякої участі не брав“.

Після допитів М. перевезли в одеську тюрму, де він два роки просидів в окремій камері. Оповідали, нібито він так занехаяв себе в тюрмі, що навіть деякий час не стриг волосся і нігтів. Але все, що відомо про ті часи, свідчить, що душевної рівноваги він не втрачав ні на хвилину. Він попав у в'язницю з якоюсь шлунковою хворобою і в січні або лютому 1886 р. мав першу кишкову кровотіч, від якої трохи не вмер. Тому він додержувався строгої дієти по книжці д-ра Віля, яку завжди дуже цінував. Як зовнішній вигляд, так і зміст його писань показують велику систематичність і доцільність його праці. Втомившись від праці він голосно співав, щоб розважити себе, але коли через 1½ роки до нього хотіли посадити товариша, він одмовився, боячись натрапити на провокатора.

Він узявся до вивчання чужоземних мов (грецької та англійської) за біблією та євангелієм, і англійську мову знав так добре, що до самої війни передплачував медичний журнал на цій мові і ще перед смертю читав Дарвіна в оригіналі. До кінця віку він залишився великим прихильником і знавцем біблії і часто-густо брав з неї переклади і паралелі до сучасного життя. Він багато писав про свої вражіння й переживання, але з цих писан мені знайомі лише його спогади про своє дитинство, які закінчуються пляном дальшого оповідання і мають додатком спогади про його першого синочка, що помер з якоїсь нещасної пригоди, цілу дисертацію про живлення, що призначалася як підручник його дружині для годування дітей, теми наукових праць, плян лікаря і замітку „Об авторитетах и чтении книг“.

„Хроника Скулинских Михалевичей“ писана російською мовою від 12 березня по 26 серпня ст. ст. 1886 р. і подає детальну картину життя напівполонізованого волинського духівництва в ті часи: „Я вважаю корисним, пише М., дати в руки вам, моїм дітям, безпосереднє, далеке від усяких вигадок, правдиве оповідання про минуле людей, що крєвно зв'язані з вами. Як цілому народові корисно знати своє минуле, так — і окремій дюдині. Відкіля ж черпати досвід, навчання для життя, як не з минулого?“

Хоч М. постійно скаржитья, що його самотнє дитинство не розвинуло в

ньому спостережливості й пам'яті на числа (то правда, що в споминах немає жодної хронологічної дати), але його оповідання і описи свідчать про надзвичайну пам'ять. Вони так перевантажені дрібницями, що навіть пропадає загальна перспектива, через що втрачається частина інтересу. М. взагалі уперто ганявся в своїх писаннях за цією фотографічністю, і тому вони ніколи не мають тої живості и кольоритности, як його усні оповідання або побіжні замітки.

В „Хроніці“ він невтомно повторює дітям і жінці про необхідність розвивати в них спостережливість, наказує до всякого приглядатися, прислухатися, чи про все розпитувати, розказувати старшим про свої вражіння й спостереження і записувати їх, як і всякі числові дані. Навіть радить показувати дітям різану худобу і водити їх на всякі нещасні пригоди: поводи, пожежі, мертві тіла, тощо. Брак такої спостережливості і систематичності він вважає за причину багатьох прикростей свого життя. „Це надзвичайно корисно, пише він, привчає людину до акуратности, свідомого відношення до кожного свого кроку, до ощадности, дає багато знань, необхідних у житті, визволяє людину від знущання, до якого охочі різні пройдисвіти і т. ін. Лише тепер я починаю розуміти важливість поняття про число, час, короткість нашого життя і його малоплідність і застерігаю вас, щоб і ви не зробили тої самої помилки, яку я робив так довго, може якраз тому, що ніхто в свій час не показав її мені“. Але це потрібно людині не тільки для її особистої користи, а й для того, щоб краще виконати ту працю, яка є неодмінним обов'язком у житті кожної людини. Цю думку можна вважати за лейтмотив „хроніки“. Поруч з нею червоною ниткою проходить значіння людської особистості особливо, коли вона більш-менш визначна. „Від одної талановитої людини можна взяти більше цікавого, ніж від тисячі середніх людей, немічних розумом“. Краще знати навіть помилки геніяльних людей (бо й вони навчають), ніж мудрування, що здаються оригінальними і новими, людей середнього хисту“. „Раджу вам тримайтеся уважливше слухайте, вивчайте, спостерігайте людей здібних, талановитих, добрих оповідачів, які мають балухаті жваві очі та інші прикмети розуму“. На нивах душ людських як у квітнику: знайдеться один геніяльний робітник, засіє багато корисного для всіх, вирве бур'яни, пильнує ниву культури, і цвіте там наука, промисловість, містечтво, з'являються талановиті люди по всіх галузях, і країна іде поперед усіх у своєму розвитку. Але ці люди „не самім собі вдячні своєю могутністю та силою. Їхній геній—дар божий, і на жаль таких людей мало, скупі між грішним родом людським. Бог не часто надсилає людям такі дари, або, як кажуть люди, природа скупа“. Як найкращу дорогоцінність треба розвивати культуру і оберігати її від усяких варварів: „пустіть некультурну людину в царину культури, вона не знає, як поводитись у цій ніжній тонкій царині, почне виявляти свої некультурні інстинкти і тільки насмішить добрих людей“. Культура є наслідок праці багатьох поколінь і вимагає певних спадкових властивостей. „Породистість, каже М., оповідаючи про дядькових коней, має величезне, найперше, превалююче значіння і в світі тварин і в світі людському. Хто не розуміє значіння цього закону спадкової передачі певних властивостей, що їх виробили цілі попередні покоління, той ризикує впасти в грубі помилки. Як не плекай непородисту коняку, не зробиш її породистою!“

1887 року Михалевича було заслано до Сибіру. З „статейного списку о политическом ссыльном Афанасии Ивановиче Михалевиче, составленного в канцелярии одесского градоначальника 13 января 1887 г.“ бачимо, що перед засланням було подано „всеподданный доклад управляющего министерством юстиции дела о елисаветградских революционных кружках“. На цей доклад „государь император в день 10-го дек. 1886 г. высочайше повелеть соиз-

волил: вислати обвиняемого Михалевича в распоряжение генерал-губернатора Восточной Сибири под надзор полиции на 5 лет.“

На життя йому призначили село Тунку Іркутської губернії за Байкалом, куди незабаром приїхала до нього жінка з його сестрою і чотирма дітьми, з яких молодшому було 3 роки. Природа того краю дуже красива, і згодом М. так полюбив її, що майже до самої смерті згадував і скучав за нею. Населення складається там з Росіян і Бурятів, що їх звали „братськими“ за їх коротке і лагідне відношення поміж себе і до людей. М. почував до них велику симпатію, приглядався до їхнього життя і записував їхні оповідання й пісні. Зблизився він і з тамошніми місіонерами, і пізніше дав нариси деяких їхніх постатей, що були надруковані в одеському часопису: „По морю и суше“. В тій країні було чимало політичних засланих, між яких найближчими до нього були: Манцевич, Шварц, Ющинський, Пілсудський (тоді ще зовсім юнак), Тарковський і Рклицький. Йому було заборонено лікарську практику; він дуже нудився без живої праці і звернувся до практичної діяльності, яку в теорії так шанував. В Тунці не було млина, і він надумав збудувати на загальну користь нашого українського вітряка. Але місце було звідусіль так захищене горами, що не мало досить міцного вітру, і вітряк ніяк не працював. Хазяйновита Катерина Григоровна дбала про городину, бо тамошні тубільці не мали звичаю її сажати, майже її не знали і навіть картоплю звали „яблуками“, вважаючи її за якийсь дорогий овоч. Краєва адміністрація ставилася до М. досить прихильно, а все ж таки в його житті траплялися неприємні випадки: „Раз батько виїхав з Тунки за 40 верстов до дифтеритного хворого, оповідає О. О. Михалевич, і подавши лікарську допомогу, на другий день повернувся до Тунки. Проте по інстанціях пішли папери з донесенням про провину батька. Від іркутського губернатора було зроблене „попередження“ з поясненням, що така поблажлива міра кари обумовлювалася короткістю його відсутності. Однак батькові категорично пропонувалося стримуватись від повторення таких вчинків“. Другий „страшений“ випадок був такий. З М. заприятелювала дочка якогось засідателя (щось на взірць пристава). Отже засідатель дістає з Іркутську сувору догану і категоричну заборону пускати доньку до „державного злочинця, що може мати шкідливий вплив на дівчину“.

М. прохав про дозвіл йому лікарської практики, але „не вважаючи на прихильне відношення до батька з боку краєвої тункінської влади, що з усієї сили клопоталася про задоволення батькового прохання, не вважаючи на поважну мотивіровку прохання (повна відсутність у великому районі будьякої лікарської допомоги) іркутська адміністрація, після зносин з департаментом поліції дозволила батькові не лікарську, а лише фельдшерську практику¹⁾. У нас оповідали, що й цього дозволу М. дістав тільки завдяки пригоді, що трапилась у дорозі і з якоюсь „особою“, що він їй допоміг. Згодом йому було дозволено і лікарську практику.

Тимчасом піросли старші хлопці і треба було їх учити. М. прохає дозволу запросити до дітей на домових викладачів декого з політичних засланих: Михайла Рклицького, Осипа Пілсудського і Степана Ющинського. Справа доходила аж до міністерства внутрішніх справ, і прохання було задоволене. З цими вчителями старші хлопці дістали добру підготовку і потім прегарно вчилися в елисаветській клясичній гімназії.

М. ніколи не скаржився на матеріальні умови свого сибірського життя, але можна зрозуміти, що для родини з чотирма дітьми воно було нелегке, і тільки практичний розум та невтомна праця Катерини Григоровни могли утворити чоловікові привітне огнище, до якого тяглися самотні заслани

¹⁾ О. О. Михалевич.

того краю. Подружжя дуже різнилося характером і світоглядом, але О. І. високо цінував свою „маму“, що пильнувала „батька“ нарівні з дітьми і раз, при якійсь маленькій сутичці з приводу його непрактичності, сказав мені: „А що ж ви думаєте? Як би не вона, я був би пропав у Сибіру!“ В своїй „Хроніці“ він не раз зупиняється на значінні матері в житті людини і вказує дітям на велику любов і працю їхньої мами, що пережила стільки біди й горя за них усіх.

Записки М. про його сибірське життя дуже цікаві, і він мав намір надрукувати їх, але так і не виконав цього наміру, мабуть, захопившись іншою працею. Дещо з них було надруковано в часопису „По морю и суше“, і здається мені, десь були надруковані спомини про життя в Сибіру Чернишевського, записані зі слів якогось тубільця або засланця. Ще в тюрмі він вигадав собі окремі способи для своїх писань: починав з кінця зшитка і писав перекачуючи через сторінку. Це дуже заважає читачеві, але і він сам часом плутався перекидаючи сторінки. Писав найбільше російською мовою.

1892 року Михалевич повернувся на старе огнище, до Єлисавету, що щиро привітав свого любимого лікаря, і кілька років жив з приватної практики. Практика ця мала своєрідний, характер: з одного боку міська біднота, робітники, селяни, з другого — представники найрізноманітніших кіл суспільства, від найосвіченіших і поступовіших до яких небудь старосвітських пережитків кріпацтва. Та лагідність і толерантність, що визначає в ньому ще молодий А. М. Грабенко, ще побільшала після заслання, і до кожної людини він умів підійти співчутливо і знайти спільну точку з нею. Людська особистість в її творчих, моральних, інтелектуальних та громадських проявах ось що найбільше цікавило його в останній період життя. Він старанно записував кожну рисочку, що траплялася йому в цій царині, із якоюсь особливою радістю одмічав такі риси в людях, що їх взагалі не можна було високо цінувати. На ґрунті цього інтересу виникла і наша дружба. При першому знайомстві ми почали оповідати один одному про оригінальну постать і долю філософа А. О. Шпіра, про якого обидва нарізно чули від його двоюрідного брата. М. дуже спонукав мене до перекладу творів Шпіра, а я його (між іншим) до видання його сибірських спогадів, що почасти й здійснилося через посередництво В. М. Ястребова, що мав зв'язок з часоп. „По морю и суше“.

Серед його паперів повинно бути чимало цікавих записів про народне лікування, легенди, повір'я (напр. „чому жінка в неділю працює“) і т. інш. Передаючи оповідання якогось селянина про гайдамаку, що його було поховано серед степу, він не міг утриматися від захвату його закінченням: „ось тут він ліг і каменем укрився!“ — „Тож прелесть! Подумайте тільки: проста, некультурна людина, і таке художнє почуття, така образність: „каменем укрився!“ — „Тож прелесть!“ було його любимим прислів'ям, коли йому що справді подобалося або навпаки, викликало іронічне відношення. А коли що діялося не доладу, він було казав: „Ну, це вже виходе — приший кобилі хвіст!“ На жаль той природній гумор, що так яскраво блищав в його розмові, якось згасає в його писаннях. Чимало записував він зі слів місцевого Сковороди В. А. Менчиця, з яким приятелював ще до заслання і, здається, надіслав до „Київської Старини“ спомини Менчиця про Костомарова. Старий приятель і кум Михалевича М. К. Крижановський запевняв мене, що він після смерті Менчиця склав статтю про нього і що навіть її було десь надруковано, але мені не вдалося відшукати її слідів. Згодом ця дружба чогось ослабла, але він не переставав тішитися, немов якоюсь художньою постаттю, оригінальною особою Менчиця, якого прозвав Перебендею.

Не перепиняючи своїх записів, але й не оброблюючи нічого для друку М. взявся до роботи, яку вважав більш поважною і потрібною — до україн-

ського перекладу „Богатства народів“ Адама Сміта. На моє запитання, чому він викопує таку старовину, він одповів: „А треба ж починати з абетки“. За словами О. Гр. Амчиславської, він через О. О. Волкенштейна надсилав цей переклад до Полтави на перегляд В. Г. Короленкові. Пізніше він на свої кошти надрукував його в Галичині і подарував усе видання Просвіті. Останніми часами він перекладав „Опыт закона о народонаселении“ Мальтуса, і цей рукопис повинен бути серед його паперів, бо він похвалявся мені, що таки врятував його з загальної розрухи.

Михалевич не брав участі в ніякій політичній або громадській організації (здається, крім Червоного Хреста), і тільки, коли улаштувалися які популярні лекції або курси з його фаху, без нього не обходилося діло. Так довгий час він читав такі лекції на заводі Ельворті (тепер „Червона Зірка“). Він по змозі пропагував українство, напр., маючи серед своїх давніх пацієнтів М. А. Пулевича, що часом складав вірші російською мовою, умовив його писати українською, що й справді виходило далеко краще. Ці вірші автор видав під псевдонимом „Дід Микола“. М-ча засмучував брак одностайности серед Українців: „Не даром, мовляли, де два Українця, там три партії“ — казав він. Сам він не належав до будь-якої політичної партії, кажучи: „Коли мене питають, якої я партії, я відповідаю — партії Михалевича“, бо ніяка партійна програма не задовольняла вповні його етичних вимог. Не вважаючи на свою широку толерантність він не допускав ніяких компромісів у цій галузі і, здається, з цього приводу розійшовся де з ким з тодішніх поступових діячів, вважаючи їхнє поведження надто опортуністичним. Але про це можна тільки гадати, бо він уникав недобре висловлюватись про людей. До своєї колишньої діяльності він ставився трошки іронічно, як до ясної, але непрактичної мрії, і, переживаючи останніми роками деякі розчарування, казав: „Це тільки така стара нігілятина могла того сподіватися“, або „тому вірити“.

Які ж були його моральні вимоги від себе самого, показує розмова, що він мав зі мною незадовго перед смертю. Довгий час він дружив з одною дуже інтелігентною і доброю особою, що з нею його зв'язувала, oprіч симпатії та спільних інтересів, ще й спільна філантропічна діяльність. Коли ця особа виїхала до Москви, він завжди цікавився її долею і розпитував мене про неї. Раз я й кажу йому: „Ви ж колись листувалися з Н, чому ж тепер ви їй не напишете? Вона була б така рада!“ — Ні, каже, я не можу їй писати: я зробив таке, що вже не можу їй писати“. — „Що ж таке ви могли зробити?“ — „Я ніколи не забуду, що коли вона ще була тут, і їх виселили з будинку, я ні разу не одвідав її; після цього я вже не можу нагадувати їй про себе“. І як я не вмовляла його, що його приятелька певно, добре розуміє його тодішнє поведження і не почуває образи на нього, він тільки повторював: „Ні, я вже не можу, я не можу!“

Наприкінці 90-х років Михалевич дістав посаду лікаря в міській лікарні. Головним лікарем був тоді І. Я. Симонович, відомий хірург і гарна людина, а до того ще й Українець, про якого М. казав: „Оце справжній „хохол“, він чернігівський, а я, що я? Українець польської культури. Такі ми всі на Волині“.

Сердечні відносини обох лікарів поміж себе сприяли тому, що М. міг часом порушувати суворі правила лікарні, щоб допомогти якійсь нещасній людині. Напр., 1899 р. за епідемії скарлятини він дозволяв матерям жити при дітях у лікарні. „Пам'ятаю, пише О. Г. Амчиславська, як він урятував життя бідній жінці, що її покинув чоловік вагітну і з хворими на скарлятину дітьми. Всі діти хворі. В хаті злидні й холод. Мати чекає пологів. Довідавшись про це, О. І. розв'язує питання просто: бере жінку з усіма дітьми до свого скарлатинозного відділу, а коли настали пологи переводить її до породільного покою, де вона щасливо і породжає дитину. Треба було дивуватися, як О. І. при

своїй величезній практиці знаходив змогу входити в життя та інтереси бідноти. Багаті пацієнти давали йому змогу утримувати свою родину, він їх лікував, але бідноті він, крім грошей, старих чобіт, одежі, ще знаходив змогу віддавати частину своєї люб'ячої душі“.

До медицини, як науки, М. ставився скептично, і вважав лише хірургію справжньою наукою, а в терапії „ми знаємо тільки два певних ліки — хінін та меркурій, а все інше, це блукання в темряві“.

Це, таке ясне і плодотворне життя стало затьмарюватись: його старший син захворів невиліковною психічною хворобою, другий син, молодий студент, скінчив життя самогубством. Ці події страшенно вразили батьків, що поклали в дітей всю свою душу, і пригнітили все родинне життя. О. І. почав хворіти і незадовго перед війною їздив до Львова на якусь операцію. Ця подорож дуже його підбадьорила, він повернувся, захоплений культурністю закордонного життя зокрема діяльністю Просвіти. Взявши в руки коробку від сірників, він раз сказав: „Там навіть і такі речі використовують на освіту народу“. Тоді ж улаштував він і видання свого Адама Сміта. Після цієї подорожі він ще якийсь час працював з попередньою енергією, поки його не звалив черевний тиф. П'ятимісячна хвороба позбавила його частину сил і практики, яку він все ж таки не покидав. Лютневу революцію він зустрів радісно, зараз же витяг сховане галицьке видання „Кобзаря“, і пішов читати його робітникам на заводі Яскульського, налягаючи на лейтмотив Шевченка: „Обніміть найменшого брата“, що був лейтмотивом і його власного життя.

1918-19 роки в тяжких умовах тодішнього життя він все більше втрачав практику, а вечорами не міг сам працювати за браком світла. Щоб розважити себе, він брався за скрипку, але завжди діловита К. Г. заборонила йому грати і сховала смичка, мабуть щоб музикою не звертати уваги на свою квартиру, і він в комічній формі оповідав: „перебираю струни пальцями“. Проте, хоч і стиснене, це все ж таки було колишнє родинне життя. Раптом на весні 1920 р. Катерина Григоровна захворіла на черевний тиф, що ускладнився запаленням колоушних залоз, і після декількох операцій померла. Це вже був остаточний крах всього життя Михалевича. Спочатку він видався досить спокійним, неначе не мав ще повної свідомості своєї втрати. Але згодом почув себе самотнім і безпорадним і без сліз не міг згадувати дружину. Оповідають, що туга довела його до замаху на самогубство, від якого товаришам вдалося його врятувати.

Після цього в його квартиру перебрався д-р Сикорський з родиною, але він незабаром виїхав, і тоді до нього вселили чужих людей, що бачили силу занехаяних речей та стали їх розбирати. „Наляканий старий кидався на всі боки, все розгубив і сам тремтів від холоду з двома унуками і їхньою старенькою бабусею. — Залізна піч не горіла, всі вони були брудні й чорні, тремтячи від холоду та голоду“¹⁾. Якось улітку мені довелося одвідати його хворого, і мене вразила пустка й занепад, у якому я його застала. Він лежав розхристаний, непокритий, в кімнаті було брудно. Це були мої перші відвідини після смерті К. Г. і болем стиснулося серце, пригадуючи щирі любов і піклування, якими вона все життя оточувала свого „батька“.

Не пригадую, коли саме М. втратив посаду в лікарні, але добре знаю, що років зо два зо три дуже бідував. На моє запитання, чи не возять йому чогось селяни, що на їхню користь він так щиро працював, він одповів негативно. Деякі знайомі робітники запросили його, і він щотижня у певні дні ходив до них обідати.

Здається, маленький заробіток давали йому лекції, що їх він читав у якомусь

¹⁾ О. Г. Амчиславська

будинку чи клубі. Там з ним трапився такий випадок: бачачи, як там щовечора п'ють чай, а його не запрошують, він кінець-кінцем сказав: „Ото добре! Хто не працює, той п'є чай, а хто працює, тому нема й шклянки чаю!“ Тоді розпорядчики схаменулися і стали частувати його чаєм.

Якось пристосувавшись до нових умов свого життя, М. знов направив свою думку на те, що вважав головнішим у людському житті, на любов до ближнього.

Улітку 1921 р. О. Г. Амчиславська збиралася їхати за кордон для лікування. Раз він ранком прийшов до їхньої господи і дуже урочисто спитав її, чи не може він побалакати з нею віч на віч. „Здивована такою незвичайною його поведінкою, я пішла з ним до кабінету. Тут він одразу почав. „Я не спав вночі і думав про ваш виїзд. Ось ви виїжджаєте і невідомо чи побачите ще колись свого сина. То не забудьте ж його вмовити, щоб у своєму житті він навчав знищувати ворожнечу. Головним чином не треба ворожнечі й злосливості — це так важно!“

Спочатку М. одержував звичайну пенсію (щось карбованців з 20, або що) і тільки на початку 1924 р. дістав персональну пенсію в 100 карб. щомісячно „за окремі заслуги перед революцією“, як сказано в постанові Наркомсобезу. Це відразу поліпшило його становище, він перебрався до старих знайомих у дві гарненькі кімнатки (його внуки з матір'ю тим часом виїхали з Зінов'ївська), став краще жити і спокійніше жити.

Саме тоді Українська Академія Наук запросила його до співробітництва у збиранні відомостей про місцевих діячів для біографічного словника. Це прийшлося йому дуже до вподоби, і він захоплювався широкою постановкою її програми. Пригадуючи зо мною наших діячів, він казав: „Про всіх, про всіх треба писати. Хоч би в злі, а коли була видатна людина, треба про неї писати!“ Я написала про відомого метеоролога і громадського діяча Г. Я. Блізніна, а М. про Гордіна, відомого єврейського письменника, що почав свою кар'єру в Єлисаветі, як основоположник так званого „Біблейського Братства“. Це був досить живий імпресіоністичний нарис, якому бракувало хронологічних та фактичних даних. На моє зауваження, що може така форма не задовольє вимог словника, він одповів: „Еге! Коли їм треба писати, коли родився, де вчився та коли помер, нехай вибачають — так я писати не буду!“. За його словами, обидва наші рукописи були надіслані до Академії, але що з ними сталося — не знаю.

Мабуть це була остання праця М. „Протягом всього свого життя, пише його син, батько вів записи своїх вражінь, даючи їм форму щоденника, споминів, начерків і оповідань. Після його смерти мною через посередництво О. О. Тулуба рукописи батька передані Українській Академії Наук. Сибірські спомини, що мають найголовніший інтерес, передані О. О. Тулубу між іншими рукописами“.

Але старість та пережиті пригоди вже давали себе в знаки: О. І. якось ослаб, став легше дратуватися, навіть часом лаявся, і з старечою упертістю не хотів дбати про своє здоров'я. Через те він застудився, захворів на легені й помер уночі на 1 лютого 1925 р.

Згідно з його бажанням, його поховано без духівництва на Биковському кладовищі, поруч з його вірною дружиною. Чи дбає зінов'ївське громадянство про могилу цього чудового чоловіка й діяча, що віддав Зінов'ївщині так багато своїх сил і свого щирого серця — мені невідомо.

Наталя Бракер.

З ЖИТТЯ ГУРТКІВ „НАРОДНОЇ ВОЛІ“ НА РОМЕНЩИНІ ¹⁾

(1878 — 1884 рр.).

До п'ятдесятих роковин виникнення партії „Народної Волі“.

П'ятдесятирічний ювілей героїчної партії „Народної Волі“, що минув торік, викликав у історичній літературі питання про саму дату виникнення „Народної Волі“, тобто питання про те, чи лічити такою датою Липецький з'їзд землевольців (17-21 червня 1879 р.), чи Воронізький їх з'їзд (21-24 червня того ж року), або ж такою датою лічити фактичний розкол „Землі й Волі“ на організації: власне „Народню Волю“ й „Чорний переділ“? Авторитетною організацією, а саме Народовольчим гуртком при Всесоюзному Товаристві Політкаторжан та засланоосадчих, зазначене питання про дату виникнення „Народної Волі“ розв'язане: цією знаменною датою повинно лічити 15-27 серпня 1879 року — час фактичного розколу „Землі й Волі“ ²⁾.

Якщо центральні організації й постаті діячів „Народної Волі“, їх революційна діяльність та епізоди їх героїчної боротьби з царатом мають уже величезну мемуарну й загально-історичну літературу, то діяльність місцевих, периферійних народовольчих організацій ще бідна літературою ³⁾. Особливо це потрібно сказати про літературу за наші українські місцеві організації й діячів: здебільшого вони не виявлені й не описані в історичній літературі, через що немає змоги дати загальну картину українського революційного руху кінця 70-х та початку 80-х років, неважаючи вже на те, що Українці були й серед найвидатніших діячів „Народної Волі“. Оця невелика стаття якраз торкнеться деяких дрібних, місцевих організацій, як роменський ⁴⁾, лохвицький та гадяцький ⁵⁾ гуртки кінця 70-х та початку 80-х років, тим більше, що ці гуртки, як наприклад, роменський з'явилися школою й для наступних діячів уже суто робітничого руху України 90-х років, як це яскраво виявилось на одному з основоположників робітничого руху на півдні України, роменцові-Ювеналії Дмитровичу Мельнікові ⁶⁾.

Можлива річ, що не всі ці організації 78 й 79 років хронологічно можуть підійти под номенклатуру власне „народовольчих“. Але безперечно, що ідеологія народовольства вже відбивалась на них: особливо це можна сказати про діячів 79 року, кінцевої грані „сімдесятих“ і „вісімдесятих“ років. На такій точці зору розмежування ідейного й організаційного тієї переходної епохи стоїть і сучасна історично-революційна література ⁷⁾.

¹⁾ Роменщину беру в сучасному, територіально-окружному масштабі.

²⁾ Повідомлення секретаря народовольчого гуртка — К. М. Терешковича, за що складаю йому щирю подяку.

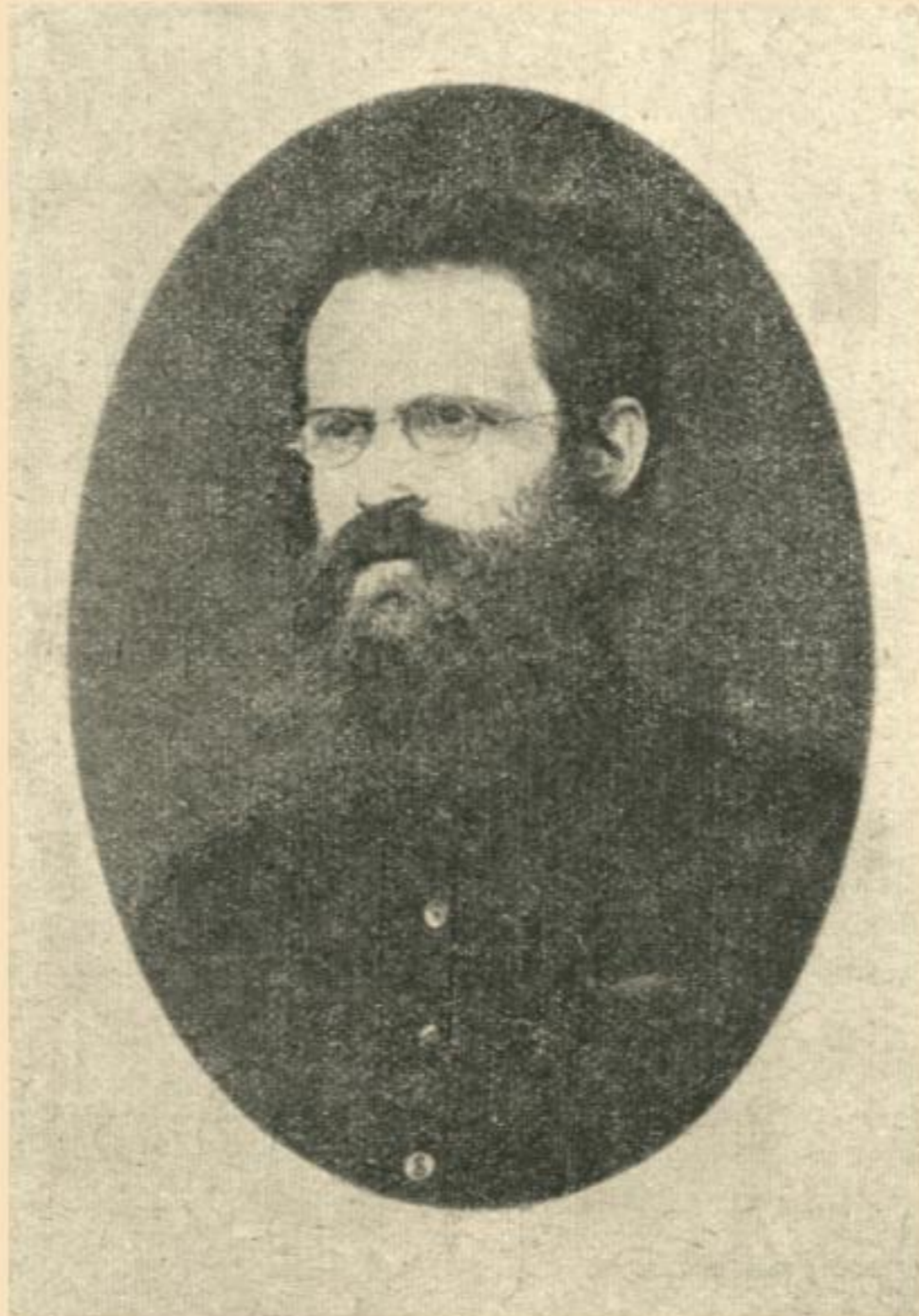
³⁾ В останній час вона збагачується виданнями Народовольчого гуртка: видано збірники: „Народовольцы после 1 марта“ 1 й 2, незабаром вийде й 3-й.

⁴⁾ Про роменський гурток дещо є в статті С. Козлова, Революційні силуети Роменщини, „Радянське життя“, 1925 р. № 122.

⁵⁾ В зв'язку з тим, що стаття розрослася, деталі щодо лохвицького й відомості за гадяцький гуртки складуть зміст окремої самостійної статті.

⁶⁾ С. Козлов, Революційні силуети Роменщини. Ювеналій Дмитрович Мельніков, „Радянське життя“, 1928 р. № 70.

⁷⁾ Био-библиограф. словарь деятелей редвижения, т. II, вип. I, передмова, с. X.

Л. Г. Дейч.

Фотографія 1890-х років (?). Зі збірки Музею „Каторга и ссылка“.

Я. В. Стефанович.
Фотографія 1882 р.
Зі збірки С. Козлова.

Д. М. Кольчевська
Фотографія початку 900-х років
Зі збірки С. Козлова.

М. П. Шершавицький.
Фотографія кінця 1880-х років.
Зі збірки С. Козлова.

М. Г. Глекке.
Фотографія кінця 70-х років.
Зі збірки С. Козлова.

П. О. Морозов.
Фотографія кінця 70-х років.
Зі збірки С. Козлова.

Н. Т. Ярошенко.
Фотографія 70-х років.
Зі збірки С. Козлова.

М. Г. Глекке.
Фотографія 1911 року.
Зі збірки С. Козлова

В. Д. Мельникова.
Фотографія кінця 80-х років
Зі збірки С. Козлова.

Ще землевольці мали зв'язки з Роменщиною. Так Л. Г. Дейч та Я. В. Стефанович⁸⁾ після „Чигиринської справи“ ховалися у студента київського у-та Миколи Опанасовича Полетіки, поміщика хутора Ясинівки біля ст. Талалаївка, Роменського повіту, й 17 вересня 1877 року тамечки ж були заарештовані разом з хазяїном⁹⁾. Після ув'язнення в київській Лук'янівській тюрмі, Полетіка захворів на сухоти, а потім, виряжений в 1878 р. на адміністративне заслання в одну з північних губерній Росії, помер¹⁰⁾.

1878 року вислані з Києва студент у-ту медик Євген Викентович Добровольський (висланий був з Києва за участь в розрухах студентів з приводу арешту в березні 1878 року студента Подольського й др.¹¹⁾ причетних до справи замаху на тов. прокурора Котляревського) та студент Василь Лаврентьев утворили в Ромні революційний гурток, до которого крім них увіходили¹²⁾: дочка Роменського попа Марія Федоровна Дяконенко, брат її — студент київ. у-ту Олександр Федорович Дяконенко, вислана до Ромен з Петербургу під догляд поліції за участь у демонстрації на Казанському пляцу (6/XII—76 р.) — Марія Дмитровна Кольчевська¹³⁾, навчателька роменської жіночої гімназії Марія Васильовна Грабовська й народня навчателька з гімназіальною освітою, Поліна Олексійовна Савойська¹⁴⁾.

Гурток цей, за агентурними даними III Відділу, збирався у Дяконенкової по Пушкінській вул. м. Ромна, № 8 та в вищезазначеного піддоглядного Полетіки (до його заслання). Гурток проіснував до кінця 1879 року, з якого часу учасники його через розпочаті репресії роз'їхалися. За даними кол. міністерства юстиції¹⁵⁾ діяльність цього гуртка й окремих його членів маюється так:

⁸⁾ Родом з сусіднього Роменщині села Дептівки на Конотопщині.

⁹⁾ Ласкове повідомлення Л. Г. Дейча. Також його „Четыре побега“. Теж С. Козлов, Революційні силуети Роменщини, „Радянське життя“ 1925 р. № 122.

¹⁰⁾ Повідомлення Л. Г. Дейча, за що приношу йому подяку.

¹¹⁾ Ол. Назаревський, Березневий рух київських студентів р. 1878, „За сто літ“, кн. 3-я, с. 108.

¹²⁾ Центрах РРФСР (Москва), фонд III Відд., 3-я експ., 1878 р. № 283, ч. II. Також з картотек „Био-библиограф словаря“, ласкаво даних мені до користування секретарем словника — К. Д. Нікітіною, за що щиро їй вдячний.

¹³⁾ Родом з Сінчі Лохвицької; подруга визначної учасниці Казанської демонстрації — Л. В. Ніколаєвської. За участь у демонстрації Кольчевська сиділа півроку в „Предварилке“; у Ромні вийшла заміж у 78 році за кол. студента київськ. у-ту, лікаря Миколу Павловича Шершавицького, родом Миргородця. Шершавицький був, за словами зрадників Велєдницького й Богославського, членом ради київської „Громади“ (див. „Сводъ указаній, данихъ нѣкоторыми изъ арестованныхъ по дѣламъ о госуд. преступленіяхъ“, „Былое“ 1907 р., № VI, стр. 120, 125). М. Д. Кольчевська жива й тепер.

¹⁴⁾ Була навчателькою школи в м. Глинську. Сама родом з с. Волошинівки Ром. повіту. Пізніш по чоловікові — Григоровичева; жива й досі.

¹⁵⁾ Ленінгр. Центр. Историч. Архив, фонд М. Ю. 2-ий крим. від., № 7967. „Дѣло о бывшей учительницѣ ром. женск. гимназій М. Грабовской“. Матеріали з цього архіву про роменські гуртки одержані мною за ласкавою допомогою відомого знавця ревруху. співредактора „Біо-бібліографічного словника діячів ревруху“ — Ол. Ол. Шілова, за що складаю йому щиро подяку. Що торкається питання про цінність самого архівного фонду міністерства юстиції, як джерела до історії ревруху, то для характеристики можна привести таку авторитетну вказівку: „Архивный материал М. Ю. имеет особое значение. При широте развития революционного движения, правительство не имело возможности преследовать всех участников движения судебным порядком, так как зачастую не располагало обоснованными юридическими уликами; к тому же суд не всегда оправдывал возлагавшиеся на него надежды (ср. результаты нечаевского процесса). В виду этого, согласно новому закону 19 мая 1871 г., дела о государственных преступлениях могли разрешаться не только судом, но и внесудебным порядком. Министр Юстиции сообщал свои предположения относительно разрешения дела шефу жандармов; после соответствующих поправок в М. Ю. составлялся доклад на высочайшее имя, который содержал изложение обстоятельств дела, устанавливал степень участия различных лиц, предлагал определенные наказания для каждого лица и делал постановление о прекращении дела. Представленный на

1-го грудня 1879 року навчитель засульської сільської школи Роменського повіту, син дяка Григорій Язловецький подав приставу 3-го стану того ж повіту „19 книгъ на малоросійскомъ языкѣ¹⁶⁾ и при этомъ объявилъ, что всѣ эти книги онъ получилъ отъ бывшей учительницы роменской женской гимназіи Маріи Грабовской, находящейся нынѣ въ Кіевѣ на педагогическихъ курсахъ“. Далі той же Язловецький повідомив, що він одержав з Вільни 2 листи в котрих невідомий пропонує йому взяти участь у розповсюдженню „между народомъ“ книжок „возмутительного содержания“. Він, мов би, догадується — хто надіслав ці листи й „предлагаєть войти съ тѣми лицами въ переписку для изобличенія ихъ“ (sic!). Самі ж листи він знищив. Про все це пристав 2/XII доповів пом. нач. пол. губ. жанд. упр., що жив в Ромні. У свою чергу вик. посаду прокурора полт. окр. суду повідомив про це прокурора харків. суд. палати й 5 грудня — міністра юстиції. 5/VI 1880 року міністерство юстиції запитало від прокурора полт. окр. суд. додаткові відомості. Прокурор 11/VIII 80 р. повідомив, що справа по заяві Язловецького „о преступной пропагандѣ“ пом.-нач. полт. губ. жанд. упр. була надіслана 19 V 80 р. на висновок полтавського губернатора й розв'язана тимч. харківським ген.-губернатором, при чому Язловецького звільнено від догляду поліції (?).

Грабовська за політичну неблагонадійність та надання своєї адреси для нелегальних листів з Києва вже заслана була під догляд поліції до Вологодської губернії¹⁷⁾. Савойську теж віддано було під догляд поліції, крім того проти неї даремно розпочиналась справа про налаяння нею в школі в присутності учнів Олександра II (246 арт. Улож. о наказ.). Також догляду поліції віддані були й обидва Дяконенки.

Незалежно від цього угруповання, як окремі члени його, так і Роменці, що організаційно не прилучились до нього, були причетні і до більш поважних революційних справ, а саме співучасти в забитті 9/II 1879 року харківського губернатора кн. Крапоткіна.

Безпосередній виконавець цього акту, що щасливо зник після його скоєння, Григорій Гольденберг

„будучи задержаннымъ въ ноябрѣ 1879 г. подъ именемъ Ефремова на ст. желѣзной дороги Елисаветградъ динамитомъ, который онъ, какъ оказалось впоследствии, провозилъ въ Москву для приготовления тамъ взрыва полотна Курской ж. д., рѣшившись дать откровенныя показанія по обстоятельствамъ предъявленнаго къ нему обвиненія въ принадлежности къ соціально-революціонной партіи, сознался не только въ убійствѣ кн. Крапоткіна, но и въ другихъ преступленіяхъ, въ теченіе двухъ послѣднихъ лѣтъ съ политической цѣлью совершенных¹⁸⁾, поименовалъ всѣхъ своихъ сообщниковъ и изложилъ свѣдѣнія о ихъ дѣятельности, чѣмъ далъ возможность составить отчетливое представление о всѣхъ преступленіяхъ, совершенныхъ террористической фракціей соціально-революціонной партіи, виднымъ дѣятелемъ коей онъ, самъ Гольденбергъ, состоялъ“¹⁹⁾.

Дочка дрібного землевласника, вдова навчителя німецької мови — Марія Григоровна Глекке (уроджена Ярошенко), що проживала на хуторі Ярошковому біля с. Засулля Роменського повіту, з 1875 року прилучилася до рев-

высочайшее имя доклад министра утверждался государем, и дело разрешалось тем самым в административном порядке. Дела М. Ю. и составленные по ним доклады представляют исключительную ценность во всех случаях, когда дело, не доходя до суда, разрешалось в административном порядке“. (Словник т. II, вип. I, с. XV, XVI).

¹⁶⁾ Заголовки книжок не показані; видно книжки з заборонених.

¹⁷⁾ Словник, тм. II, вип. I, с. 304.

¹⁸⁾ Гольденберг, як відомо, крім забиття губ. Крапоткіна, брав участь у Липецькому з'їзді, в московському підкопі й інш. терористичних заходах „Народньої Волі“. Після арешту в листопаді 1879 р. він виказав підсаженому в сусідню камеру агенту III Від. Куріцину майже всю організацію „Народної Волі“. Пізніш повісився в Петропавлівській фортеці. Викази Гольденберга: Сводъ указаній, данихъ нѣкотор. изъ арестован. по дѣламъ о госуд. преступ. „Былое“ 1907 р. № 8; процессъ 16-ти террористовъ, ред. Бурцева; „Исповедь Гольденберга“ — „Красный архив“ 1928 р. № 5.

¹⁹⁾ Процессъ 16-ти террористовъ, с. 6.

руху й була під негласним доглядом поліції. Через вищезазначеного піддоглядного Василя Лаврентьева вона мала зв'язок з роменським гуртком. На хуторі ж у неї перебував нелегальний, кол. студент київськ. у-ту Іван Федорович Фесенко²⁰), що зостався нерозшуканий по „процесу 193“. Молодша сестра М. Г. Глекке — Настя Григоровва Ярошенко, з 1874 р. петербурзька курсистка, була „... живым образцом того, как влияли тогда (перша половина 70-х років), так называемые „передовые“ романы на молодежь; она вся была под впечатлением „Знамений времени“ Мордовцева, и герои его были в ее глазах образцами, как надо жить“, як характеризують її сучасники²¹). 1879 р. Настя Ярошенко вийшла заміж за магістра російської словесности Петра Йосиповича Морозова²²). З цим Морозовим був знайомий по Петербургу Гольденберг і після забиття кн. Крапоткіна й замаху 2/IV 79 року Соловйова на Олександра II, за вказівкою Морозова Гольденберг вирішив тимчасово укриватись на хуторі у Ярошенкової-Глекке, а разом з тим повести звітти листовну організаційну роботу по підготовленню Липецького з'їзду. Приїхавши 30/IV—1879 р. на хутір Ярошків до М. Г. Глекке з листом від Морозова, Гольденберг зостатись там довго не зміг через несподівану нервову хворобу самої Глекке, викликану смертю її старого батька й звіттія відїхав до Гамаліїв²³) у х. Чаплинку, Лохвицького повіту. Крім зазначених осіб у Глекке бував і другий учасник забиття харківського губ. Крапоткіна — кол. студент київськ. у-ту Опанас Андрійович Зубковський²⁴). Не знаючи про передчасний відїзд Гольденберга од Глекке, Зубковський сам попрямував до її хутора, але по дорозі туди, в с. Засуллі 14/V 1879 р. був заарештований під чужим прізвиськом Саковича. І хоч простих доказів про співучасть його в забитті губ. Крапоткіна було й досить, але наступна обмова Гольденберга остаточно виказала його²⁵).

За офіційними даними, а саме висновком прокурора петербурзької судової палати (усланеного згодом Плеве), справа подружжя Морозових та Глекке малюється таким документом:

З а к л ю ч е н і е

о дальнїйшемъ направленїи дознанїя по обвиненїю магістранта императорскаго с.-петербургскаго университета Петра Осиповича Морозова въ государственномъ преступленїи.

Въ ночь на 25 іюля 1879 г. былъ произведенъ обыскъ въ деревнѣ Тярлевѣ, близь г. Павловска въ квартирѣ кандидата с.-петербургскаго университета (магістранта) Петра Осипова Морозова. При этомъ у означеннаго лица отобраны двѣ книги, исписанныя стенографически и № 6 газеты „Земля и Воля“. Обвиняемый Петръ Морозовъ, 25 лѣтъ, объяснилъ, что онъ оставленъ при университетѣ для приготовления къ экзамену на степень магістра и, выдержавъ таковой, готовится диссертацию. Кроме того, по словамъ Морозова, онъ занимался литературнымъ трудомъ и работаль, между прочимъ, въ редакціяхъ газетъ „Сѣверный Вѣстникъ“ и „Русская Правда“. № 6 газеты „Земля и Воля“ онъ нашель 22 іюля въ Павловскомъ паркѣ и не успѣль даже прочестъ его. Рукописныя (стенографически) книги содержатъ выписки, имѣющія то или другое отношенїе къ исторїи русской литературы, конспекты читанныхъ книгъ; бѣглыя замѣтки, мысли и т. п.

По осмотру упомянутыхъ книгъ черезъ стенографа оказалось, что въ нихъ занесено значительное число запрещенныхъ сочиненїй и не цензурныхъ стихотворенїй. Въ такомъ положенїи

²⁰) Зі слів Е. К. Глекке—сина Марії Григоровни. Про Фесенка див. Дебогорій-Мокрїевич. Воспоминанїя, с. 109; С. Лившиц, Подпольные типографии 60-х, 70-х и 80-х годов, „Каторга и ссылка“, 1929 р. № 1, с. 75.

²¹) Н. Головина, Мои воспоминанїя, „Кат. и сс-ка“, 1923 г. № 6. с. 28.

²²) Пушкініст, фаховець по історїї російської літератури, редактор у 1887 р. творів Пушкіна, видання Т-ва допомоги неспроможним літераторам та вченим.

²³) Про Гамаліїв нижче.

²⁴) Родич вищезазначених Дяконенків, родом Миргородець. Ховався з квітня 1877 року. Проживав у Києві по студентському документу, одержанному від О. Ф. Дяконенка.

²⁵) Крім Гольденберга, Зубковського, правда, виказував і другий зрадник, відомий по справі Д. Лизогуба — В. Дрига („Былое“, 1907 р. № 8, с. 90).

дознаніє о Морозовѣ получило уже дальнѣйшее направленіє, когда по свѣдѣніямъ, полученнымъ правительственными властями въ послѣднее время, сдѣлалось извѣстнымъ, что отъѣздъ Морозова въ началѣ лѣта 1879 года изъ С.-Петербурга въ Полтавскую губернію (передъ произведеннымъ у него обыскомъ), вызванный, по его объясненіемъ смертью отца его жены и помѣшательствомъ старшей сестры его жены г-жи Глекке, имѣлъ связь съ противоправительственною дѣятельностью Морозова, который, по отзыву о немъ арестованнаго в ноябрѣ 1879 г. купеческаго сына Гольденберга, одного изъ видныхъ дѣятелей террористической партіи, — сочувствуетъ направленію, принятому этою партією и оказываетъ посильную поддержку ее членамъ. Такъ, на примѣръ, между прочимъ, Гольденбергъ показалъ, что въ 1878 г. судившійся по дѣлу Мирскаго дворянинъ Ипполитъ Головинъ²⁶⁾ познакомилъ его, Гольденберга, съ Морозовымъ, на котораго указалъ ему какъ на человѣка, могущаго служить посредникомъ въ перепискѣ его, Гольденберга, съ находившимся въ административной ссылкѣ Федоромъ Когутовымъ, что приѣхавъ затѣмъ въ Петербургъ въ апрѣлѣ 1879 г. и чувствуя себя особенно усталымъ, онъ, Гольденбергъ, высказалъ Морозову свое желаніє отдохнуть въ деревнѣ и Морозовъ указалъ ему для этой цѣли на сестру жены своей Марію Григорьевну Глекке, къ которой и далъ ему письмо, рекомендуя его, Гольденберга, какъ домашняго учителя; письмо это изъ предосторожности не было адресовано. Гольденбергъ былъ извѣстенъ Морозову только подъ прозвищемъ „Биконфильда“ или „Шмидта“. Наконецъ получены были свѣдѣнія, что по отъѣздѣ Гольденберга у г-жи Глекке поселился обвиняемый нынѣ въ государственномъ преступленіи Зубковскій, арестованіє котораго совпало съ поѣздкою на хуторъ Глекке Морозова. Вновь допрошенный по содержанію этихъ свѣдѣній Морозовъ, не отрицая своего знакомства съ „Шмидтомъ“, котораго онъ призналъ въ предъявленной ему фотографической карточкѣ Гольденберга, показалъ, что тотъ Шмидтъ явился къ нему въ началѣ іюля 1878 г. съ визитною карточкою товарища его, Морозова, Котелянскаго (нынѣ уже умершаго) и просилъ занятій въ редакціи „Биржевыхъ Вѣдомостей“, въ которой онъ, Морозовъ, работалъ. Затѣмъ Шмидтъ по объясненію Морозова былъ у него нѣсколько разъ въ 1878 и въ началѣ 1879 г., но онъ, Морозовъ, порученія къ сестрѣ жены своей Маріи Григорьевнѣ Глекке Шмидту не давалъ. По словамъ Морозова онъ, будучи лѣтомъ 1879 г. въ имѣніи г-жи Глекке—Засульѣ Роменскаго уѣзда, Полтавской губерніи, слышалъ разсказъ г-жи Глекке о какомъ то неизвѣстномъ человѣкѣ, хотѣвшемъ быть домашнимъ учителемъ въ ее домѣ и затѣмъ скрывшемся, вслѣдствіє сдѣланнаго на него г-жею Глекке заявленія полиціи (?)—но кто былъ этотъ человѣкъ—ему Морозову, неизвѣстно. Равнымъ образомъ Морозовъ отвергъ приписываемую ему готовность служить посредникомъ въ перепискѣ съ сосланнымъ Федоромъ Когутовымъ, котораго, по его объясненію, онъ вовсе не знаетъ.

Жена Морозова Настасья Григорьевна, подтверждая показаніє мужа своего о знакомствѣ его со Шмидтомъ, портретъ котораго она признала въ фотографической карточкѣ Гольденберга, присовокупила, что во время отъѣзда ее и мужа изъ г. Роменъ в Петербургъ, лѣтомъ 1879 г., они, въ Роменскомъ почтамтѣ встрѣтили этого Шмидта, который сказалъ имъ, что въ тотъ же день онъ уѣзжаетъ съ отцомъ своимъ въ г. Полтаву.

Изъ показанія бывшаго станового пристава Роменскаго уѣзда Свѣтличникова видно, что во время происшествія, бывшаго въ имѣніи г-жи Глекке лѣтомъ 1879 года съ неизвѣстнымъ человѣкомъ, который хотѣлъ поступить къ г-жѣ Глекке домашнимъ учителемъ и затѣмъ скрылся (человѣкъ этотъ, какъ оказалось впоследствии былъ Гольденбергъ), Морозова и жены его въ имѣніи г-жи Глекке не было.

По показанію бывшаго студента Зубковскаго, обвиняемаго такъ-же въ государственномъ преступленіи, онъ ни г-жи Глекке, ни Морозова и его жену не знаетъ.

Морозовъ содержался подъ предварительнымъ арестомъ съ 30 іюля по 7 октября 1879 г., а съ тѣхъ поръ находится на порукахъ у профессора императорскаго с.-петербургскаго университета Веселовскаго съ денежною ответственностью этого послѣдняго въ 5000 руб. По отзыву университетскаго начальства обвиняемый принадлежитъ къ числу молодыхъ ученыхъ, подающихъ серьезныя надежды.

Разсмотрѣвъ вышеизложенное и принимая во вниманіє: а) что свѣдѣнія, сообщенныя правительственной власти купеческимъ сыномъ Гольденбергомъ, о размерахъ и дѣятеляхъ современнаго революціоннаго движенія, провѣренныя особымъ дознаніемъ, оказываются вполне достоверными, б) что на основаніи этихъ свѣдѣній Морозова слѣдуетъ причислить къ числу тѣхъ неблагонадежныхъ въ политическомъ отношеніи лицъ, которыя, уклоняясь отъ непосредственнаго участія въ дѣятельности русскихъ социалистовъ, оказываютъ имъ тѣмъ не менѣе нравственную и матеріальную поддержку и в) что такое направленіє магистранта Морозова, представляясь особо опаснымъ въ виду избранной имъ карьеры, которая со временемъ можетъ дать ему значительное вліяніє на учащуюся молодежь, вынуждаетъ къ принятію противъ него предупредительныхъ мѣръ, я полагаю бы разрѣшивъ настоящее дѣло въ порядкѣ административномъ, магистранта Петра Осипова Морозова, 25 лѣтъ, выслать изъ С.-Петербурга на ро-

²⁶⁾ Дѣло замаху 13/III-78 р. на шефа жандармів ген. Дрентельна; притягнуті були Л. Мірський, офіцер Тархов, адвокат Ольхін, Головін і др., (Словник, т. II, вип. I, стр. 279),

дину его въ г. Нижній Новгородъ съ отдачею его подъ надзоръ полиціи на 3 года и съ вос-
прещениємъ ему проживать въ столицахъ и университетскихъ городахъ. 31 іюля 1880 г.
Прокуроръ Судебной Палаты П л е в е ²⁷⁾.

Відносно ж М. Г. Глекке справа за постановою тимч. харківського гене-
рал-губернатора від 27/XI—1880 року розв'язана була адміністраційним по-
рядком з віддачею Глекке під гласний догляд поліції на 5 років ²⁸⁾.

До діяльності південних терористичних груп того ж часу за ідейним та
організаційним зв'язком з ними слід віднести й діяльність Лохвичан, Лох-
вицького гуртка ²⁹⁾, що складався, власне, з родини лохвицьких поміщиків
Гамаліїв ³⁰⁾. Родина ця складалася з старого батька — мирового судді
Олександра Павловича Гамалія ³¹⁾, жінки (першої) його — Олександри Андрі-
йовни й дітей: Якова, Володимира, Віктора, Костянтина, Софії, Ольги й не-
вістки (жінки Віктора Олександровича) — Жозефіни Яковлевни, уродженої
Недзельської. Зв'язок сем'ї Гамаліїв з київськими терористичними угрупу-
ваннями та їх членами почався через молодих Гамаліїв, що учились у Києві.
За свідченнями Гольденберга ³²⁾, ще в грудні 1878 року, коли він надумав
був забити харківського губернатора кн. Крапоткіна, то, з метою виявити
відношення й співчуття до цієї справи, почав заводити про це розмови в
Києві на зібранні, де були: Людмила Яковлевна Самарська (подруга Жозе-
фіни Гамалій), Віра Ремізовська, Надежда Симоновна Смирницька, Гнат Іллі-
шевич, студент київського у-ту Боліцький та інші. Зустрівши в них співчуття
й підтримку своєму наміру, Гольденберг їздив до Харкова, де 9/II—79 року
й виконав акта відносно губернатора Крапоткіна, після чого знову повернувся
10/II до Києва й про вдатне виконання акту повідомив Киян, у тому числі й
Л. Я. Самарську. До Самарської Гольденберг з'явився й наступного свого
приїзду до Києва 7/IV (після справи 2 квітня 1879 р.), але Самарської не
застав, бо вона поїхала до Гамаліїв на Полтавщину, а в квартирі Самарської
бачився з Жозефіною Гамалій та Смирницькою, що жили всі вкупі ³³⁾. Після
своєї невдалої подорожі, з метою зникнути, до М. Г. Глекке на Роменський
повіт ³⁴⁾ та арешту там Зубковського, Гольденберг ховається у Гамаліїв на
х. Чаплинка ³⁵⁾, де від Віктора Гамалія одержує 60 карб. на дорогу й від-
їжджає до Чернігова, а потім до Києва, звідкіль знову до Гамаліїв на Лох-
вицький повіт і по дорозі, в Ромні бачиться з чоловіком та жінкою Морозо-

²⁷⁾ Лен. Центр. Іст. Арх., дѣло Мин. Юст., 2 уголовн. отдѣлен. 1879 г. № 7959 „О канди-
датѣ СПб Университета Петрѣ Морозовѣ“, л.л. 14—16.

²⁸⁾ ЛЦІА, фонд М. Ю. 2 деп. 1880 р. № 8340, „Дѣло о дворянахъ Яковѣ, Владимирѣ, Вик-
торѣ, Константинѣ, женѣ Виктора Юзефѣ и объ отцѣ, мировомъ судѣ Александрѣ Павловичѣ
Гамалѣяхъ, Маріи Глекке и др. (начато 5/III—80 г., окончено 23/V—81 г.)“.

²⁹⁾ Ibidem.

³⁰⁾ Мали понад 600 д. землі при с.с. Безсалах, Голінці й декількох хуторах: Чаплинці, Ку-
чакові й інш.

³¹⁾ Олександр Павлович Гамалій „род. 30 авг. 1820 г. въ с. Безсалахъ; съ 14 авг. 1839 г.
студентъ университета св. Владимира, курсъ котораго окончилъ 24 іюня 1843 г. дѣйствитель-
нымъ студентомъ по юридическому факультету; 22 нояб. 1843 г. — кандидатъ (по представле-
ній диссертациі); 10 авг. 1845 г. — въ службѣ въ Лохвицкомъ уѣздномъ судѣ съ чиномъ кол-
лежскаго секретаря; 29 мар. 1847 г. — уволенъ; 18 сент. 1847 г. — депутатъ дворянства Лох-
вицкого у.; коллежскій ассесоръ (1864); судья Лохвицкаго уѣзднаго суда; мировой посредникъ
по 25 нояб. 1863 г.; предсѣдатель Лохвицкой уѣздноі земскоі управы (съ 1868 по 1869 г.)“.
В. Модзалевскій, Малоросс. родословник, т. I, с. 259.

³²⁾ Процессъ 16-ти террористовъ, сс. 89, 94, 102, 107, 109, 111 й 112.

³³⁾ Смирницька того ж 1879 року адміністративно заслана була на північ; судилася 83-го
року по „процесу 17-ти“ й засуджена була на каторгу; отруїлася під час Карійської трагедії
1889-го року.

³⁴⁾ Про це було раніш.

³⁵⁾ Тепер Білоусівської сільради, Чернухського району, що відійшов до Лубенщини.

вими³⁶⁾ й від них довідується про арешт Зубковського. У Гамаліїв Гольденберг ховається майже до половини червня й від них виїждився до Липецького з'їзду. На Липецькому з'їзді, за словами Гольденберга, він піднімав питання про звільнення з заслання вказаної Л. Самарської для якої мети матеріально йому давали допомогу Ольга й Софія Гамалії, постачивши йому для дисконто в банку векселями над 300 карбованців.

Після Липецького з'їзду Гольденберг знову живе в х. Чаплинці в Гамаліїв до свого від'їзду до Петербургу в липні 79 року, звідки, з вирішенням питання про царезабиття, знову їде до Гамаліїв у Чаплинку: „это было последнее мое пребывание у Гамалѣевъ“, каже Гольденберг³⁷⁾ і з ними, в особі Жозефіни, Ольги й Віктора Гамаліїв, він зустрічається лише в Києві.

За словами Гольденберга, старі Гамалії „сочувствують соціально-революційному движенію, а молодежь — Владимиръ — привлеченъ къ дѣлу о кievскомъ преступномъ сообществе, а Яковъ и Викторъ, Ольга, Софія и Жозефина — извѣстны по принадлежности къ революційной партіи, изъ нихъ Жозефина Гамалѣй знала о томъ, что онъ, Гольденбергъ, былъ убійцей губернатора Крапоткина“³⁸⁾.

У кінці 1879 року виник ще один роменський гурток, що відрізнявся від попередніх як кількісно, так головне й складом своїх членів: коли до цього часу особовий склад гуртків був суто інтелігентський, то віднині до роменського гуртка прилучаються вже й робітники, відповідно міняється й напрямок революційної роботи гуртка. В цьому, звичайно, були економічні причини, зміна самої економіки тодішньої Роменщини, — вірніше міста Ромна.

Процвітання Ромна в XVIII й перші половині XIX вв., як відомо, обумовлювалося наявністю славетного роменського Іллінського ярмарку, з його багатомільйонними обігами. Перенесення цього ярмарку в Полтаву в 1852 р. було початком економічного занепаду Ромна, від якого місто почало оправлятися нешвидко.³⁹⁾ До середини 70-х років Ромни було глухим провінційним містом з 5600 чоловік населення, з повною відсутністю фабрик та заводів, а значить і промислових робітників. Середина 70-х років збіглася з поживавленням економічного життя міста, в котрій величезну й переважну роль відіграло проведення через Ромни у 1874 році Ландварьово-Роменської залізниці (пізніш ця назва змінена на Лібаво-Роменську). Цей зв'язок міста простим залізничним шляхом з портом Лібавою в свою чергу викликав поживавлення і зростання промисловости міської. На початок 80-х років у Ромні було вже 2 великих тютюново-махорочних фабрики з 430 робітниками й річним їх обігом у 1.450.000 карб., 3 парових млина з 50 робітниками, спиртоочищувальний завод, чавуново-ливарний завод, 2 друкарні⁴⁰⁾. Отак з'явився і пролетаріят. Зміна економічної бази життя міста дала стимул до змін і в надбудові: в 1878 році роменська жіноча прогімназія (відкрита в 1871 р.) перетворюється в гімназію. В тому ж році відкривається роменська чоловіча реальна школа, спочатку в складі 4-х старших класів: 3, 4, 5 и 6-го⁴¹⁾. Учні цих шкіл і робітники й склали вже місцевий революційний матеріал гуртка 80-х років. Офіційні дані, правда, майже не кажуть про робітничу частину роменського гуртка 80-х років, про зв'язок його з другими містами й інш., але це не більш того, що жандарі по просту прогавили. Живі ж ще учасники цього гуртка інак,

³⁶⁾ Див. вище.

³⁷⁾ Процессъ 16-ти террористовъ, с. 120, 121.

³⁸⁾ „Былое“ 1907 р. № 8, с. 122 — 123.

³⁹⁾ Ф. Д. Николайчик, Ильинская ярмарка в период ея существования в г. Ромнах, с. 1

⁴⁰⁾ И. Курилов, Роменская старина, с. 220, 221.

⁴¹⁾ Там само, с. 203, 204.

М. В. Калюжна.
Зі збірки Музею „Каторга и ссылка“.

О. П. Литвинов.
Фотографія кінця 80-х років.
Зі збірки С. Ковлова.

А. І. Шеденко.
Фотографія 80-х років
Зі збірки С. Ковлова.

М. М. Алексенко-Сербинова.
Фотографія 1876 року.
Зі збірки С. Ковлова.

П. А. Шеденко.
Фотографія 80-х років.
Зі збірки С. Козлова.

П. І. Алексенко-Сербинова.
Фотографія кінця 60-х років.
Зі збірки С. Козлова.

С. Ф. Анцибор.
Фотографія кінця 80-х років.
Зі збірки С. Козлова.

С. К. Давидович.
Фотографія 1899 р.
Зі збірки С. Козлова.

всебічно малюють і склад і діяльність гуртка, ніж це подають офіційні дані⁴²⁾. Офіційні дані також односторонньо малюють, сказати-б, динаміку цього роменського народовольчого гуртка 80-х років, беручи тільки зовнішню, при тім і невірну, сторону його життя. При цьому характерно, що прокуратура схильна швидче зменшувати ролю й значіння гуртка, жандарі ж і міністр. внутр. справ, навпаки, згущують фарби. Обрисовку дійсного стану гуртка можуть дати лише спогади живих учасників гуртка, як коректив до офіційних реляцій.

Наведеними далі офіційними документами⁴³⁾ справа з роменським гуртком малюється так:

Секретно.

Его высокопревосходительству господину министру юстиции.

Исправляющаго должность прокурора харьковской судебной палаты. Рапортъ.

Имѣю честь донести вашему высокопревосходительству, что до свѣдѣнія помощника начальника полтавскаго губернскаго жандармскаго управления въ Роменскомъ уѣздѣ дошло, что проживающіе въ томъ уѣздѣ и известные ему по политической неблагонадежности Вѣра Мельникова, Шеденкова, Марфа Сербинова и Григорій Лозовой устраиваютъ между собою сходбища, на которыхъ принимаютъ участіе и приѣхавшіе въ Роменскій уѣздъ съ неизвѣстною цѣлью дворяне Конашевичъ и Кулябкина, вслѣдствіе чего и въ виду показанія еврея Кричевскаго, живущаго въ домѣ смежномъ съ домомъ Мельникова, что 25 минувшаго іюня, ночью, въ домѣ Мельникова было значительное сборище, а дворъ дома и садъ оберегались въ ту ночь сторожами, 6 сего іюля произведены обыски, при чемъ у Мельниковой во время обыска застигнуты были казакъ Григорій Лозовой, студентъ харьковскаго университета Ивашинъ (Ивашина?), слушательница Бестужевскихъ курсовъ Анастасія Шеденкова и Конашевичъ. При обыске у Мельниковой найдены были одна печатная прокламація „Къ русскому народу“, писанное воззваніе „Русскому обществу отъ революціонеровъ“, писанная программа для собиранія свѣдѣній въ провинціи, гектографированная брошюра „О сущности конституціи“ соч. Лассаля и много компрометирующихъ Мельникову писемъ и замѣтокъ. При обыскѣ въ чемоданѣ Конашевича найдена „Азбука соціальныхъ наукъ“ Флеровскаго. Въ шкатулкахъ Кулябкиной, проживавшей у Сербиновой оказалось нѣсколько „программъ исполнительнаго комитета“ отъ 15 мая 1883 г., подписные листы отъ партіи „Народной Воли“, „Программа рабочихъ членовъ“ той же партіи, рѣчь Грачевскаго на процессѣ 17 лицъ и другія революціонныя изданія. У Пелагеи Шеденковой найдена книга „Положеніе рабочаго класса въ Россіи“ Флеровскаго.

По поводу вышеизложенныхъ обстоятельствъ приступлено къ производству дознанія по закону 19 мая 1871 года.

№ 1032

іюля 13 дня Харьковъ. И. д. прокурора суд. палаты, тов. прокурора (подпись).⁴⁴⁾

Список — див. на звороті.

Министерство
Внутреннихъ Дѣлъ
Департаментъ Полиціи
По 4-му Дѣлопроизв.
3 іюля 1884 г.
№ 1369.

Господину министру юстиции.

Секретно.

Возвращая при семъ дознаніе (въ 3-хъ томахъ) по обвиненію Конашевича, Мельниковой, Алексенко-Сербиновой и другихъ, всего въ числѣ 17 лицъ, въ государственныхъ преступленіяхъ, составленное по сему дѣлу, заключеніе и слѣдующія къ оному вещественныя доказательства, имѣю честь увѣдомить ваше высокопревосходительство, что преступный кружокъ, членами котораго состояли обвиняемые по настоящему дѣлу, по дѣятельности своей и по значительному числу лицъ примкнувшихъ къ оному, имѣетъ, по мнѣнію моему, серьезное значеніе и вызываетъ необходимость въ принятіи мѣръ, могущихъ способствовать къ прекращенію его существованія. Въ этомъ отношеніи слѣдуетъ признать цѣлесообразнымъ высылку въ отдаленныя мѣстности главныхъ руководителей означеннаго кружка, каковыми являются Пелагея Шеденко, Марфа Алексенко-Сербинова, Вѣра Мельникова и Григорій Лозовой, а также удаленіе изъ настоящаго мѣстожительства пособниковъ ихъ: Андрея и Анастасію Шеденко. Изъ имѣющихся въ департаментѣ полиціи достовѣрныхъ свѣдѣній, подкрѣпленныхъ данными настоящаго дознанія, извѣстно, что первоначальная организація означеннаго кружка относится къ 1879 году и съ тѣхъ поръ члены его группировались около семейства Шеденко, при чемъ Пелагея Шеденко собирала у себя сходки для революціонной пропаганды и устраивала подписки въ пользу преступнаго сообщества. Съ своей стороны Марфа Алексенко-

⁴²⁾ Про це далі.

⁴³⁾ ЛЦІА, фонд М. Ю. 2 крим. від. 1883 р. № 11210, справа „О Вѣрѣ Мельниковой, Шеденковыхъ и др.“, 3 томи (почато 20 липня 1883 р., закінчено 25 серпня 1884 року).

⁴⁴⁾ Ibidem, арк. справи 1 — 2.

СПИСОК

№№ по пор.	Имя, фамилия и происхождение	Лѣта	Какая принята мѣра неуклоненія отъ суда и когда?
1	Вѣра Мельникова, слухательница Фребелевскихъ высшихъ курсовъ	17	Съ 9 іюля 1883 г. по 15 февраля 1884 г. подѣ стражею, а съ 15 фев- раля подѣ особымъ надзоромъ полиціи.
2	Ольга Кулябко, слухательница аку- шерскихъ курсовъ	19	Съ 9 іюля 1883 г. подѣ стражею.
3	Григорій Лозовой, учитель народ- наго училища	28	Съ 16 октября 1883 г. подѣ стра- жею.
4	Марфа Алексенко-Сербинова, слу- хательница акушерскихъ курсовъ	24	Съ 16 октября 1883 г. по 15 февр. 1884 г. подѣ стражею, а съ 15 февр. подѣ особымъ надзоромъ полиціи.
5	Василій Конашевичъ, дворянинъ	24	Подѣ стражею.
6	Владимиръ Сементовскій, ученикъ реального училища	20	Съ 2 ноября 1883 г. обязанъ под- пиской о неотлучкѣ.
7	Александръ Велецкій, ученикъ ре- ального училища	18	Съ 31 октября 1883 г. обязанъ под- пискою о неотлучкѣ.
8	Иванъ Храпаль, дворянинъ	18	Съ 15 ноября 1883 г. обязанъ под- пискою о неотлучкѣ.
9	Степанъ Анциборъ, казакъ	18	Съ 7 іюля 1883 г. подѣ особымъ надзоромъ полиціи.
10	Михаилъ Анциборъ, казакъ	22	Съ 27 октября 1883 г. подѣ осо- бымъ надзоромъ полиціи.
11	Андрей Шеденко, казакъ	55	Съ 2 ноября 1883 г. подѣ особымъ надзоромъ полиціи.
12	Пелагея Шеденко, казачка	26	Съ 2 ноября 1883 г. подѣ особымъ надзоромъ полиціи.
13	Анастасія Шеденко, казачка	21	Съ 7 ноября 1883 г. подѣ особымъ надзоромъ полиціи.
14	Прасковья Желѣзнякова, казачка	21	Съ 5 ноября 1883 г. подѣ особымъ надзоромъ полиціи.
15	Прасковья Алексенко - Сербинова, мѣщанка	46	Съ 11 іюля 1883 г. подѣ особымъ надзоромъ полиціи.
16	Владимиръ Емельяновъ, сынъ діакона	17	Съ 9 декабря 1883 г. обязанъ под- пискою о неотлучке.
17	Федор Давидович, бывшій ученикъ реального училища	19	Съ 1 ноября 1883 г. подѣ особымъ надзоромъ полиціи.

И. д. прокурора харьковской судебной палаты (подпись).⁴⁵⁾

Сербинова проявляла ту же дѣятельность и между прочимъ давала пристанище, посѣщавшимъ Ромны агитаторамъ, изъ которыхъ слѣдуетъ указать на сосланныхъ впоследствии въ Сибирь Литвинова⁴⁶⁾ и Нечволодова⁴⁷⁾ и привлеченнаго въ настоящее время къ дознанію Дьяконен-

⁴⁵⁾ Ibidem, с. 13 і звор.

⁴⁶⁾ Олексій Петрович Литвинов, народ. 1860 р. в д. Богданово, Глух. повіту, Черн. губ., в сем'ї дрібного поміщика. Учився в глухівськ. гімназії й київськ. колег. Галагана. З шкільної лави прилучився до ревруху (глухівський гурток В. Ф. Демича, О. Литвинова, Боголюбова, Петровського й інш.). У 1878 р. поступив до V класи ром. реальної школи, де разом же з реалістами В. Конашевичем, С. Давидовичем того ж 78 р. заснували революційний гурток з учнів реальної школи й залізничних робітників місцевого депа. В лютому 79 року за політичну неблагонадійність звільнений з школи разом з Конашевичем. У 1882 році працює в ростовському н/д гуртку разом з С. К. Пешекеровим і А. П. Нечволодовим. Арештований в Ромні в травні 83 року по справі роменського гуртка й засланий на 3 роки до Західнього Сибіру, де одружився з піддоглядною Н. А. Шеденко. Живе й зараз у Глухові („Автобіографія Ол. Литвинова“ — рукопис моєї збірки. Н. К-на, Матеріали к історії рус. адмін.-політич. ссылки в Степной Край — „Записки Семипалат. п/отд. Зап. Сибирск. Отд. Рус. Географ. О-ва“, вип. XIV, с. 16. И. Белоконский, К истории политич. ссылки 80-х годов, „Каторга и ссылка“ 1927 г. № 2, с. 150. Словарь, т. II, вип. I, с. 344).

⁴⁷⁾ Андрій Платонович Нечволодов, народ. 1860 р., родом з Прилуччини, син дрібного поміщика; учився в сумській реальній школі; наїздив до Ромен; притягався по справі ростов-

ко^с). Крім того направлення сего кружка опредѣляется предполажавшимся между его членами насильственнымъ освобожденіемъ арестованнаго въ Ромнахъ политическаго преступника Зубковскаго и дальнейшей дѣятельностью обвиняемаго Конашевича, на котораго падаєть нынѣ обвиненіе въ участіи въ убійствѣ подполковника Судейкина и который, одно время, скрывался на хуторѣ у Григорія Лозоваго, имѣвшаго у себя складъ революціонныхъ изданій, распространявшихся кружкомъ. Находясь подъ вліяніемъ Конашевича и Литвинова, Вѣра Мельникова и Анастасія Шеденко были солидарны съ ними во всѣхъ проявленіяхъ преступной ихъ дѣятельности по роменскому кружку; что же касается отца послѣдней, Андрея Шеденко, то по имѣющимся свѣдѣніямъ, онъ не только допускалъ въ домѣ своемъ преступныя сборища, но принималъ активное въ нихъ участіе.

На основаніи вышеизложеннаго имѣю честь покорнѣйше просить ваше высокопревосходительство не изволите ли Вы признать возможнымъ, разрѣшивъ настоящее дѣло административнымъ порядкомъ, выслать Пелагею Шеденко, Марфу Алексенко-Сербинову, Вѣру Мельникову и Григорія Лозоваго въ Западную Сибирь подъ надзоръ полиціи на три года и подчинить Андрея и Анастасію Шеденко такому же надзору и на тотъ же срокъ въ избранныхъ ими губерніяхъ, внѣ мѣстностей объявленныхъ въ положеніи усиленной охраны.

Къ сему имѣю честь присовокупить, что я присоединяюсь къ предположеніямъ вашего высокопревосходительства относительно прочихъ обвиняемыхъ по настоящему дѣлу.

Товарищъ министра внутреннихъ дѣлъ,
завѣдывающій полиціею, сенаторъ, генераль-лейтенантъ Оржевскій.

За Директора (подпись)⁴⁹⁾.

З а к л ю ч е н і е.

По дѣлу о дворянахъ: Василіи Петровѣ Конашевичѣ, 24 лѣтъ, слушательницѣ Фребелевскихъ высшихъ курсовъ въ С. Петербургѣ Вѣрѣ Дмитриевой Мельниковой, 17 лѣтъ, слушательницѣ акушерскихъ курсовъ въ городѣ Харьковѣ Ольгѣ Павловой Кулябко, 19 лѣтъ, ученикахъ реальныхъ училищъ: полтавскаго — Владимирѣ Алексѣевѣ Сементовскомъ 20 лѣтъ, кременчугскаго — Александрѣ Николаевѣ Велецкомъ 18 лѣтъ, окончившемъ курсъ роменскаго реального училища Иванѣ Георгіевичѣ Храпалѣ, 18 лѣтъ, о казакахъ: окончившемъ курсъ роменскаго реального училища Степанѣ Федоровѣ Анциборѣ, 18 лѣтъ, бывшемъ ученикѣ того же училища, Михаилѣ Федоровѣ Анциборѣ, 22 лѣтъ, бывшемъ ученикѣ того же училища, а затѣмъ народномъ учителѣ Григоріѣ Павловѣ Лозовомъ, 28 лѣтъ, домовладельцѣ города Ромень Андрѣ Ивановѣ Шеденко, 55 лѣтъ, и его дочеряхъ: Пелагеѣ Андреевой Шеденко, 26 лѣтъ, и слушательницѣ С.-Петербургскихъ курсовъ Анастасіи Андреевой Шеденко, 21 года, о дочерѣ казака Прасковіи Тимофеевой Железняковой, 41 года, о мѣщанкахъ Прасковіи Ивановой Алексенко-Сербиновой, 46 лѣтъ, слушательницѣ акушерскихъ курсовъ въ Харьковѣ — Марфѣ Михайловой Алексенко-Сербиновой 24 лѣтъ, о сынѣ священника, бывшемъ ученикѣ роменскаго реального училища, Владимирѣ Степановѣ Емельяновѣ, 17 лѣтъ, и о сынѣ діакона, бывшемъ ученикѣ того же училища Федорѣ Клементьевѣ Давидовичѣ, 19 лѣтъ, обвиняемыхъ въ государственныхъ преступленіяхъ предусмотрѣнныхъ 251 и 318 ст. Улож. о наказ.

1-го іюля 1883 года недалеко отъ хутора Анцибора, Роменскаго уѣзда, около роши былъ найденъ проходившею мимо крестьянкою листъ гектографированнаго оттиска съ предисловія переводчика къ сочиненію Шефле „Сущность социализма“. На нѣкоторыхъ мѣстахъ этого оттиска буквы неясно отпечатавшіяся наведены перомъ черными чернилами (л. д. 1 и 5).

При сличеніи почерка найденнаго оттиска съ почеркомъ руки только что окончившаго въ то время курсъ реального училища казака Степана Анциборъ, проживающаго въ хуторѣ того же названія, экспертами было высказано мнѣніе о сходствѣ обоихъ почерковъ, но при производствѣ обысковъ въ хуторѣ Анцибора и въ м. Смѣломъ, гдѣ проживало семейство Анцибора, ничего его компрометирующаго не найдено (л. д. 3, 7 и 9).

6 — 20 іюля были произведены обыски въ городѣ Ромнахъ въ домахъ семействъ Мельниковыхъ, Алексенко-Сербиновыхъ и Шеденковыхъ, близко знакомыхъ между собою и возбуждавшихъ подозрѣніе въ политической неблагонадежности происходившими у нихъ собраніями молодежи, преимущественно учениковъ мѣстнаго реального училища, изъ которыхъ нѣкоторые были замѣшаны въ дѣла по преступленіямъ государственнымъ.

При обыске у слушательницы С.-петербургскихъ Фребелевскихъ курсовъ Вѣры Мельни-

скаго н/д гуртка разомъ з Литвиновим та Пешекеровим. Адміністраційно заслано його до Західного Сибіру на 3 роки (Н. К-на, Материалы к истории русской административно-политической ссылки в Степной Край, „Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского Отдела Русского Географического Общества“, вып. XIV, стр. 67. И. Белокопский, К истории политической ссылки 80-х годов, „Каторга и ссылка“, 1927 г. № 2, стр. 151).

⁴⁸⁾ Про Дяконенка див. вище.

⁴⁹⁾ Ibidem, а. с. 31 — 32 звор.

ковой, найдено: 1) печатная прокламація „Къ русскому народу“ отъ соціалистовъ народниковъ, 2) переписанная въ тетрадь прокламація „Къ русскому Обществу отъ русскихъ революціонеровъ“, 3) двѣ писанныя программы для еобирания свѣдѣній въ провинціи, 4) выписка изъ журнала „Земля и Воля“, начинающаяся словами: „въ двухъ основныхъ положеніяхъ сходятся русскія революціонныя партіи“, 5) гектографированная брошюра Лассаля „О сущности конституціи“, 6) рукописныя замѣтки объ экономическомъ положеніи населенія и о положеніи крестьянъ послѣ реформы, 7) писанное стихотвореніе противоправительственнаго содержания, начинающееся словами: „утро, ночи тьма рѣдѣтъ“, 8) гектографированный каталогъ книгъ, предназначенный для руководства къ систематическому чтенію и заключающій въ себѣ, между прочимъ, названія нѣкоторыхъ запрещенныхъ книгъ и статей изъ запрещенныхъ журналовъ и 9) нѣсколько писемъ подозрительнаго содержания.

При обыскѣ въ домѣ Прасковьи Алексенко-Сербиновой, у старшей ее дочери, слушательницы харьковскихъ акушерскихъ курсовъ Марфы Михайловой Алексенко-Сербиновой ничего, ее компрометирующего не найдено, въ запертой же шкатулкѣ, принадлежащей пріѣхавшей изъ Харькова въ гости къ послѣдней подруги ее — Ольги Кулябко оказалось: двѣ гектографированныхъ „Программы Исполнительнаго Комитета“, печатный „Листокъ добровольнаго сбора партіи Народной Воли“ № 20 1883 г., „Программа рабочихъ членовъ партіи Народной Воли“, рѣчь Грачевскаго при процессѣ 17-ти лицъ, писанное стихотвореніе: „по чувствамъ братья мы съ тобою“ и „мой привѣтъ тебѣ, другъ по несчастью“ — противоправительственнаго содержания, гектографированная рѣчь о культурномъ значеніи интеллигенціи въ обществѣ и отношеніяхъ ее къ народной массѣ, выписка изъ журнала „Народной Воли“ и нѣсколько писемъ сомнительнаго содержания (л. д. 23).

У сестеръ Пелагеи и Анастасіи Шеденковыхъ въ ихъ домѣ и у Лозоваго въ его хуторѣ (при троекратномъ обыскѣ) ничего запрещеннаго не найдено.

При производствѣ формальнаго по этому дѣлу дознанія свидѣтели Кричевскій и Дьяченко (л. д. 53 — 55), живущіе рядомъ съ домомъ Мельниковыхъ, показали, что въ послѣднемъ очень часто собираются гости, засиживающіеся у нихъ до поздней ночи. Вечеромъ 25 іюня ими было замѣчено, что у Мельниковыхъ собралось особенно много посѣтителей, что ворота были заперты, а рабочіе Мельникова сторожили дворъ и садъ, такъ что невозможно было проникнуть туда, не будучи замѣченнымъ, что Вѣра Мельникова выходила поздно вечеромъ въ садъ и вынесла изъ стоявшей въ саду особой пристройки ящикъ, изъ котораго выпала какая то бумага, поднятая, по словамъ Дьяченко, самою Мельниковою, а по словамъ Кричевскаго, двумя какими то молодыми людьми, вышедшими изъ дома на встрѣчу Вѣрѣ Мельниковой и замѣтившими эту выпавшую бумагу. Кричевскій, сверхъ того добавилъ, что одинъ изъ этихъ молодыхъ людей тогда же спросилъ другого, откуда онъ пріѣхалъ, и тотъ ему отвѣтилъ, что изъ С.-Петербурга, что затѣмъ часть общества, собравшагося въ домѣ отправилась черезъ дворъ въ отдѣльный флигель, гдѣ кто то что то читалъ. Изъ лицъ собравшихся въ этотъ вечеръ у Мельниковыхъ свидѣтель Кричевскій узналъ Григорія Лозоваго и Василя Конашевича, а извозчикъ, который подвезъ кого то къ дому говорилъ свидѣтелю, что привезъ Сербинову и съ нею какую то барышню, которая, какъ думаетъ свидѣтель, судя по костюму, была пріѣхавшая изъ Харькова гостя Сербиновой Кулябко; затѣмъ рабочій Мельниковыхъ, когда кто то еще подѣхалъ, сказалъ свидѣтелю, что то была Шеденкова, свидѣтель обратилъ вниманіе еще на личность, пріѣхавшую съ чемоданчикомъ съ вокзала желѣзной дороги, какъ сказалъ свидѣтелю извозчикъ. Что такое было въ этотъ вечеръ у Мельниковыхъ, свидѣтель положительно объяснить не могъ, но думаетъ, что была противоправительственная сходка. Зная Лозоваго лично, свидѣтель отозвался о немъ, какъ о чловѣкѣ политически неблагонадежномъ, но изъ чего вывелъ онъ такое заключеніе, свидѣтель опредѣленно не объяснилъ.

Относительно семейства Алексенко-Сербиновыхъ, состоящего изъ матери Прасковьи Ивановой, двухъ ее дочерей Марфы и Анны Михайловыхъ и малолѣтняго сына, свидѣтели Маркъ, Израиль и Юсифъ Левины, Елена Терновець, Бѣлосорожка, Иконникова, Дьяковъ и Рыжакова показали, что въ домѣ Сербиновыхъ бывали часто ученики мѣстнаго реальнаго училища Давидовичъ, Сементовскій, Велецкій, Емельяновъ, Ковалевъ, Храпаль, Степанъ Анциборъ и его братъ, бывшій ученикъ реальнаго училища, Михаилъ. Затѣмъ бывали Конашевичъ, Лозовой, братъ Давидовича — Семень,⁵⁰⁾ двѣ сестры Шеденковы, сестры Мельниковы, слушательница

⁵⁰⁾ Семен Климентович Давидович, народ. 1860 р. в Клинцях, Суразького повіту на Чернігівщині; син диякона; учився спочатку в новозибківській реальній школі, а потім у роменській, з котрої вийшов у 1880 р. Як уже зазначалося вище, був членом роменського реугуртка; вільний слухач київськ. й харківськ. у-тів. Арештований в 1883 р. в Харкові разом з Вознесенським та Чемодановою по справі народовольчої таємної друкарні, поставленої В. Фігнер у Харкові й виказаної Дегаєвим. Засланий на 5 років до Схід. Сибіру. Умер у 1925 р. в Новозибкові членом Колегії Оборонців (повідомлення Ул. Абр. Давидович — дружини небіжчика. С. Елпатьевский, В Сибири (из воспоминаний) — „Красная новь“, 1928 г. № 2, стр. 143. И. Белоконский, К истории политич. ссылки 80-х годов, „Каторга и ссылка“ 1927 г. № 2, с. 147. А. Бахъ, Воспоминанія народовольца, „Былое“, 1907 г. № 1, с. 142).

высшихъ курсовъ въ Петербургѣ Савойская,⁵¹⁾ Самсонова, студентъ Штейнъ (рѣдко), братъ и сестра Мироненки, Высочинъ, студентъ Драгомановъ⁵²⁾ (рѣдко), означенная выше свидѣтельница Рыженкова, дѣвушка Прасковья Желѣзнякова, проживавшая у нихъ ранѣе въ качествѣ швеи, и прїѣхавшая изъ Харькова подруга Марфы Сербиновой — Ольга Кулябко. Сверхъ того по словамъ Рыженковой раза три приходилъ привлеченный къ дознанію по обвиненію въ государственномъ преступленіи конторщикъ табачной фабрики Нарочницкій и еще нѣкоторые другіе.

Наиболѣе тѣсная связь въ средѣ поименованныхъ лицъ, какъ показала свидѣтельница Иконникова, существовала между Сербиновыми, Федоромъ Давидовичемъ, Сементовскимъ, Ковалевымъ, Лозовымъ и Желѣзняковой. Лозовой всегда игралъ среди этихъ лицъ первую роль и былъ для нихъ авторитетомъ. Когда по вечерамъ собиралось у Сербиновыхъ общество, то ставни на улицу закрывались и въ передней, обыкновенно, находилась Самсонова, чтобы предупредить собравшихся о появленіи кого либо посторонняго. Свидѣтельница Коломійцева добавила, что слышала отъ бывшей служанки Сербиновыхъ, Острижковой, что ее посылали за ворота сторожить, чтобы внезапно не появились жандармы или полиція, но сама Острижкова этого не подтвердила. Было ли что преступное въ собраніяхъ, происходившихъ въ домѣ Сербиновой, никто изъ приведенныхъ свидѣтелей объяснить не могъ, отзываясь, что они, собственно говоря, не знаютъ что дѣлали молодые люди, сходившіеся по вечерамъ у Сербиновой. Но тѣмъ не менѣе нѣкоторые свидѣтели, судя по тому, что общество обыкновенно запиралось, „секретничало“, что что то такое читалось сообща, что когда Марфа Сербинова прїѣзжала домой изъ Харькова, гдѣ училась, то собранія въ домѣ Сербиновой происходили гораздо чаще и „окургались скрытностью“, высказывали предположеніе, что собранія происходили съ противоправительственной целью. Это мнѣніе поддерживалось слѣдующими замѣченными свидѣтелями обстоятельствами: когда зимой 1881 и 1882 г. Лозовой квартировалъ у Сербиновыхъ, то онъ устроилъ переплетную мастерскую, хотя онъ считался сельскимъ хозяиномъ и помѣщикомъ. Въ этой мастерской видѣли Марфу Сербинову и Степана Анцибора занятыми переплетаніемъ какихъ то тетрадей, тамъ же эти лица одно время переписывали что то синимъ черниломъ. Проживавшая у Сербиновыхъ дѣвушка Прасковья Желѣзнякова въ послѣднее время постоянно находилась въ разѣздахъ, то прїѣдетъ, то уѣдетъ неизвѣстно куда и за чѣмъ, причемъ мѣняла свои платья и прическу и даже надѣвала мужское платье, вслѣдствіе этого явилось предположеніе, что она служила передатчицей писемъ и извѣстій членамъ ихъ кружка. Шкатулка, въ которой найдены были запрещенныя изданія, находилась въ общемъ пользованіи Марфы Сербиновой и Ольги Кулябко; послѣдняя очень бѣдная дѣвушка и носитъ даже платья Марфы Сербиновой. Марфа же Сербинова на вопросъ свидѣтельницы Рыженковой, почему она запирается со своими гостями, отвѣтила однажды, что не желаетъ, чтобы полиція знала, что у нея собираются ученики реального училища. Она же просила ту же свидѣтельница при допросѣ ее по настоящему дѣлу показать въ ее, Сербиновой, пользу. Въ другой разъ Сербинова ей говорила, что у нее проиаводится подписка по подписнымъ листамъ и что имѣются уже много подписей учениковъ реального училища и затѣмъ подписные листы передадутся въ женскую гимназію для той же цѣли (л. д. 451).

Свидѣтель Дыковскій (л. д. 104), пасѣчникъ на хуторѣ Анцибора, показалъ, что лѣтомъ 1882 года на пасѣкѣ жили братья Степанъ и Михаилъ Анциборы, къ нимъ часто прїѣзжали знакомые молодые люди, изъ которыхъ онъ знаетъ Сементовскаго и Федора Давидовича. Прїѣзжая они всегда читали что то, но что именно, онъ, свидѣтель, не знаетъ, но замѣтилъ, что въ разговорахъ они часто упоминали о социалистахъ. Когда же онъ, свидѣтель, однажды спросилъ, чего хотятъ социалисты, то Степанъ Анциборъ отвѣтилъ: „если бы только богъ имъ помогъ, то всѣ бы увидѣли“. Въ другой разъ Дыковскій, войдя въ бесѣдку, выстроенную на пасѣкѣ, замѣтилъ на полкѣ газеты, которыя онъ тогда просмотрѣлъ и увидѣлъ, что на одной было написано „Черный передѣлъ“, а на другой „Земля и Воля“; кому принадлежали эти газеты и кто ихъ положилъ въ бесѣдку онъ, свидѣтель, не знаетъ.

Въ виду данныхъ, обнаруженныхъ настоящимъ дознаніемъ, Прасковья и Марфа Сербиновы и Григорій Лозовой были привлечены къ дѣлу по обвиненію ихъ въ принадлежности къ преступному сообществу (318 ст. Улож. о наказ.), а Вѣра Мельникова, Ольга Кулябко, Степанъ Анциборъ и Василій Конашевичъ, сверхъ того, въ распространеніи противоправительственныхъ сочиненій (251 ст. Улож.), при чемъ показали:

Прасковья Сербинова, 46 лѣтъ, что никакихъ сходокъ въ ее домѣ не было, что всѣ указанные свидѣтелями лица, за исключеніемъ Нарочницкаго, дѣйствительно у нее въ домѣ бывали, какъ знакомыя ее дочери, нѣкоторыя изъ нихъ, какъ Ивашинъ, Драгомановъ и Пелагея Шеденко, были всего только по одному разу, Желѣзнякова часто прїѣзжала изъ села Григоровки, гдѣ постоянно живетъ, потому что прежде была ученицей ее дочери Марфы по шитью, а потомъ мастерицей и у нихъ въ домѣ бываетъ, какъ хорошая знакомая. Кулябко очень бѣдная дѣвушка и ее взяли изъ Харькова просто изъ милости, такъ какъ она тамъ голодала; о томъ, что у нее, Кулябко, въ шкатулкѣ запрещенныя сочиненія никто и не зналъ. Свидѣте-

⁵¹⁾ Про неї див. више.

⁵²⁾ Який це Драгоманов — зі справи не видко.

лямъ Иконниковой и Левинымъ просить не довѣрять, такъ какъ они имѣють противъ нее не-удовольствіе. Тоже самое приблизительно показала обвиняемая Марфа Сербинова, которая присовокупила, что узнавъ отъ Степана Анцибора, приѣхавшаго въ маѣ 1883 г. изъ Харькова, гдѣ онъ кончилъ спеціальній классъ реального училища, что Кулябко находится въ Харьковѣ безъ всякихъ средствъ и голодаетъ, она просила его привезти ее съ собою, когда по окончаніи своихъ экзаменовъ, онъ будетъ возвращаться изъ Харькова домой въ Ромны. Кружка саморазвитія она, обвиняемая, не устраивала и о народныхъ бѣдствіяхъ и притесненіяхъ народа не говорила, а съ Лозовымъ, дѣйствительно, читала разныя книги по беллетристикѣ. Однажды студентъ Штейнъ далъ ей сочиненіе Луи Блана „О французской революціи“, никакой кассы у нее не существовало и никакихъ сборовъ съ какою бы то ни было цѣлью ею не производилось. Обвиняемая Ольга Кулябко, первоначально показала, что найденныя у нее запрещенныя сочиненія она получила въ Харьковѣ, но отъ кого, объяснить отказалась и что сочиненій этихъ никому въ Ромнахъ она не показывала и о существованіи ихъ у нее никто не зналъ, в послѣдствіи же⁵³⁾ обвиняемая заявила, что всѣ запрещенныя сочиненія, найденныя у нее в шкапулкѣ, были ей переданы въ іюнѣ Вѣрой Мельниковой, просившей ее сохранить ихъ у себя; между переданными ей изданіями былъ также одинъ номеръ журнала „Земля и Воля“, который Мельникова просила уничтожить, вслѣдствіе чего она, Кулябко, сдѣлала предварително выписку изъ этого журнала, который и былъ найденъ въ шкапулкѣ (л. д. 30 и 125).

Обвиняемая Вѣра Мельникова (л. д. 32, 124, 129 и 227) первоначально отказалась объяснить, откуда она достала найденныя у нее запрещенныя изданія, заявивъ лишь, что они принадлежать ей, затѣмъ⁵⁴⁾ она показала, что всѣ эти изданія были даны ей Конашевичемъ на другой день его приѣзда въ Ромны, съ просьбой ихъ сохранить; часть изъ нихъ она отдала Ольгѣ Кулябко, прося ее ихъ спрятать. Конашевичъ, какъ вполнѣ увѣрилась она, обвиняемая, социалистъ по убѣжденіямъ, но принадлежитъ ли онъ къ какой либо организованной, тайной партіи, она, обвиняемая, не знаетъ, такъ какъ Конашевичъ ей объ этомъ никогда не говорилъ; въ Ромны онъ, Конашевичъ, приѣзжалъ, какъ думаетъ обвиняемая, съ цѣлью „ознакомиться съ почвою для противоправительственной дѣятельности“. Что касается сходокъ или организованнаго кружка „саморазвитія“, то таковыхъ ни у нее, обвиняемой, ни у Сербиновой никогда не было, но, дѣйствительно, бывая у нее по вечерамъ, читали иногда вмѣстѣ.

Обвиняемый Степанъ Анциборъ (л. 40 и 151), не отрицая своего знакомства съ Василиемъ Конашевичемъ, Мельниковыми, Сербиновыми, Шеденковыми и Кулябко (которую привезъ по просьбѣ Сербиновой изъ Харькова), не призналъ себя виновнымъ ни въ принадлежности къ какому либо тайному сообществу, ни въ распространеніи или составленіи противоправительственныхъ сочиненій; найденное близъ хутора Анцибора гектографированное предисловіе переводчика къ сочиненію Шеффле обвиняемый не призналъ написанными его рукою, заявивъ что сходства между его почеркомъ и почеркомъ, которымъ написано „предисловіе“ никакого не существуетъ (которое, однако, въ дѣйствительности слѣдуетъ признать); откуда же могли быть на ихъ пасѣкѣ запрещенныя изданія „Черный передѣлъ“ и „Земля и Воля“, обвиняемый заявилъ, что не знаетъ и таковыхъ не видѣлъ, присовокупивъ, что чрезъ ихъ пасѣку всегда проходитъ много разнаго народа, такъ какъ она расположена на краю села. Что касается проэкта сельско-хозяйственной ассоціаціи, то онъ и Лозовой, какъ любители сельскаго хозяйства, дѣйствительно, разсуждали о преимуществахъ веденія большаго хозяйства, а, слѣдовательно, выгоды хозяйства на началахъ ассоціаціи и изучая сами литературу какъ по этому вопросу, такъ и по сельскому хозяйству, вообще совѣтовали заняться тѣмъ же Сементовскому и Давидовичу, предполагая возможнымъ осуществить когда нибудь свою идею на практикѣ.

Обвиняемый Лозовой виновнымъ себя въ принадлежности къ тайному сообществу не призналъ; знакомства же своего съ Мельниковой, Сербиновыми, Шеденковыми и прочими лицами не отрицалъ. Относительно ассоціаціи обвиняемый показалъ, въ сущности то же, что и Степанъ Анциборъ, присовокупивъ, что идею свою онъ уже пытался осуществить вмѣстѣ съ крестьянами хутора Бобровицка, съ которыми собирався купить сообща 140 десятинъ земли (л. д. 159, 209).

Обвиняемый Конашевичъ заявилъ, что отобранныя у него сочиненія Флеровскаго „Азбука социальныхъ наукъ“ онъ купилъ в Кіевѣ у букиниста, зная, что изданіе этого сочиненія запрещено, но не предполагая, чтобы было запрещено обращеніе уже выпущенныхъ экземпляровъ. Въ Ромны онъ приѣхалъ, чтобы повидаться со своей невѣстою Лидіей Мельниковой⁵⁵⁾ и остановился у своихъ знакомыхъ Шеденковыхъ. Спрошенный 7 іюля и отданный подъ особый надзоръ полиціи онъ 9 іюля, до полученія о немъ свѣдѣній, какъ о человѣкѣ политически неблагонадежномъ, скрылся⁵⁶⁾ изъ Ромень и не розысканъ. Изъ сообщеній роменскаго исправ-

⁵³⁾ Зміна виказів чинилася після того, як втік Конашевич.

⁵⁴⁾ Те саме.

⁵⁵⁾ Пізніш вийшла заміж за поштового службовця Кушнеренка, що звільнявся з служби за свою політичну неблагонадійність.

⁵⁶⁾ Після втечі ховався на квартирі Я. С. Пилипченка й ніччю, на паротязі, під виглядом знайомого, приставлений був Пилипченком (про його нижче) на ст. Бахмач, звідкіль Конашевич відїхав до Києва („Воспоминания Я. С. Пилипченка“ — рукопис мовї збірки).

ника и начальника черниговскаго губернскаго жандармскаго управленія видно, что Конашевичъ былъ исключенъ изъ V-го класса роменскаго реального училища за вредное вліяніе на своихъ товарищей, былъ вслѣдствіе этой же причины высланъ изъ Роменъ в 1879 году, затѣмъ пріѣзжалъ на короткое время въ 1880 г., послѣ чего вновь пріѣхалъ въ Ромны 26 іюня 1883 г. Въ мѣстѣ своего жительства въ гор. Черниговѣ онъ постоянно своими разъѣздами въ Кіевъ и разныя селенія Черниговской губерніи и неправильными отмѣтками мѣстъ, куда выѣзжаетъ, навлекъ на себя подозрѣніе въ политической неблагонадежности и по распоряженію департамента полиціи находится подъ негласнымъ надзоромъ. Изъ переписки и наведенныхъ по настоящему дѣлу справокъ видно, 1) что Лозовой въ 1879 г. привлекался къ дознанію по обвиненію его въ принадлежности къ противоправительственной партіи, но дѣло это, за недоказанностью, по отношенію къ нему прекращено въ 1882 г.; при производствѣ дознанія о Литвиновѣ и др. и о Лисовецкомъ Лозовой уличался въ сношеніяхъ съ обвиняемыми, но за недоказанностью уликъ привлеченъ не былъ; затѣмъ по сообщенію полиціи Лозовой при производствѣ настоящаго дознанія продолжалъ посѣщать Сербиновыхъ, Мельниковыхъ и Шеденковыхъ, постоянно являлся изъ своего хутора Талалаевки на станцію желѣзной дороги „Талалаевку“, гдѣ встрѣчался съ пріѣзжавшими по желѣзной дорогѣ неизвѣстными личностями. Хуторъ свой онъ приобрѣлъ отъ политическаго ссыльнаго Полетики,⁵⁷⁾ съ которымъ былъ въ близкихъ отношеніяхъ, и какъ ходятъ слухи, за хуторъ ничего не заплатилъ, 2) что Прасковья Желѣзнякова живетъ въ с. Григоровкѣ Конотопскаго уѣзда у своихъ родителей, занимается шитьемъ женскихъ платьевъ (модистка); имѣя двухъ братьевъ телеграфистовъ на станціи желѣзной дороги „Григоровка“, она часто къ нимъ приходитъ и приноситъ съ собою книги, которыя и читаетъ съ братьями, 3) что Ольга Кулябко, хотя на своей родинѣ, Сердобскѣ, ни въ чемъ предосудительномъ замѣчена не была, но въ г. Харьковѣ она жила на одной квартирѣ съ студентами Корниловымъ, Воиновымъ, Славинскимъ, привлекавшимися къ дознанію по обвиненію ихъ въ политическомъ преступленіи (245 ст. Улож. о нак.) и была знакома съ другими лицами политически неблагонадежными, какъ то Павловской, Бѣлецкой, Ежовымъ и Щаровскимъ, а также Сарачевымъ, Немоловскимъ, Сабко и Карниевымъ (Чуйко), вслѣдствіе чего она и привлечена къ дознанію о Сарачевѣ, Корниевѣ и другихъ, по обвиненію ее въ преступленіи, предусмотрѣнномъ 250 ст. Улож. и препровождена въ С.-Петербургъ и 4) что Вѣра Мельникова, живя въ Петербургѣ, имѣла много знакомыхъ молодыхъ людей, изъ которыхъ нѣкоторые были подъ надзоромъ полиціи.

По разсмотрѣніи настоящаго дѣла начальникомъ полтавскаго губернскаго жандармскаго управленія, которому оно было препровождено для дальнѣйшаго направленія, имъ было признано необходимымъ привлечь къ настоящему дѣлу въ качествѣ обвиняемыхъ безъ изыятія всѣхъ лицъ посѣщавшихъ сходки, а равнымъ образомъ отца и дочерей Шеденковыхъ, въ домѣ которыхъ, какъ присовокупилъ полковникъ Банинъ, имѣютъ пріютъ всѣ политически неблагонадежные и чрезъ которыхъ ведется преступная переписка и такъ какъ они, растлевая нравственность, ничего, кромѣ вреда, не приносятъ обществу (тм. II, л. 308).

Вслѣдствіе этого требованія были привлечены къ настоящему дѣлу по обвиненію въ принадлежности къ противоправительственному сообществу слѣдующія лица: Андрей Шеденко, 55 лѣтъ, Пелагея и Анастасія Шеденковы, Желѣзнякова, Михаилъ Анциборъ, и бывшіе въ 1883 г. учениками роменскаго реального училища, въ данное время выбывшіе изъ него и проживающіе въ разныхъ городахъ Россіи Велецкій, Сементовскій, Храпаль, Емельяновъ и Федоръ Давидовичъ. Ранѣе допроса этихъ лицъ въ качествѣ обвиняемыхъ у нихъ были произведены внезапные обыски, при чемъ у Пелагеи Шеденко найдены два экземпляра гектографированнаго каталога книгъ, въ одномъ изъ которыхъ названія всѣхъ запрещенныхъ сочиненій оказались вымаранными или вырѣзанными и Храпалю — нѣсколько тетрадей съ его сочиненіями на малороссійскомъ языкѣ, преимущественно стихотвореніями и переписка съ его товарищами; ни въ сочиненіяхъ, ни въ перепискѣ не усматривается ничего прямо противоправительственнаго. Въ одномъ изъ отобранныхъ у Храпалю писемъ, подписанныхъ Бушtedтъ, оказалось нѣсколько строкъ зашифрованныхъ; въ другомъ сообщалось объ обыскѣ у Марфы Сербиновой, совѣтывалось быть осторожнымъ въ письмахъ и рекомендовалось пересылать ихъ „при случаѣ“; въ этомъ же письмѣ говорится о предположеніи устроить вмѣстѣ съ Доминскимъ кассу (л. 413 — 423).

У Федора Давидовича при обыскѣ оказалась тетрадь съ различными сельско-хозяйственными выписками, нѣсколькими статьями на малороссійскомъ и русскомъ языкахъ о значеніи и выгодахъ сельско-хозяйственной ассоціаціи, раздѣленіи труда и необходимости борьбы противъ капитализма и разными замѣтками изъ сочиненій Писарева, Ткачева, Некрасова, Бехера (sic!) и другихъ и переписаннымъ уставомъ международной ассоціаціи рабочихъ. Тетрадь эта оказалась принадлежащей Степану Анцибору и имъ писана. У остальныхъ лицъ ничего запрещеннаго и подозрительнаго не оказалось.

Изъ переписки по настоящему дѣлу видно, что Федоръ Давидовичъ за послѣдніе три года ни въ чемъ предосудительномъ на родинѣ своей замѣченъ не былъ, но въ гор. Ромнахъ онъ

⁵⁷⁾ Про його див. вище.

Н. А. Шеденко
Фотографія С. Козлова.
Зі збірки С. Козлова.

В. В. Стефанович.
Фотографія кінця 80-х років.
Зі збірки С. Козлова.

І. В. Самичко.
Фотографія 80-х років.
Зі збірки С. Козлова.

А. З. Околов.
Фотографія 900 х років.
Зі збірки С. Козлова.

въ маѣ 1883 г. подозрѣвался въ разбрасываніи прокламацій и былъ привлеченъ къ дознанію въ качествѣ обвиняемого⁵⁸⁾; заключеніе по означенному дѣлу направлено особо.

Свидѣтель Бушtedтъ, ученикъ ростовскаго, а ранѣе роменскаго реального училища, представилъ ключъ къ шифру, посредствомъ котораго было имъ писано нѣсколько строкъ въ письмѣ къ Храпалю, строки эти означаютъ слѣдующее: „як получите се писъмо, пильненко дивиться печаті та одговорітесь“, что означаетъ: „когда получите это писъмо, то осмотрите печать и сообщите“. Кроме того, свидѣтель Бушtedтъ, а также и свидѣтели Тарабановъ, Пуринъ и Цилюрикъ⁵⁹⁾ объяснили, что Храпаль мечталъ о возрожденіи малороссійской національности, желалъ посвятить себя этому дѣлу, и находилъ все хорошее только въ малороссійскомъ.

Относительно семейства Шеденковыхъ свидѣтель Вареникъ (л. д. 33) показалъ, что къ Шеденковымъ часто приходили ученики реального училища, Марфа Сербинова и Вѣра Мельникова, часто съ книгами въ рукахъ; пріѣзжали, кроме того, какія то неизвѣстныя личности въ очкахъ, въ „костюмахъ привилегированныхъ людей“, вообще подозрительныя. Что тамъ дѣлалось, ему, свидѣтелю, неизвѣстно, но ходили слухи, что у Шеденковыхъ собираются социалисты. У нихъ одно время жилъ Литвиновъ (высланный по высочайшему повеленію въ Западную Сибирь подъ надзоръ полиціи) и часто бывалъ Лозовой. По сообщенію же полиціи на имя Андрея Шеденкова одно время (въ бытность у нихъ Литвинова) получалась большая корреспонденція, которая, по всей вѣроятности, предназначалась для передачи.

Обвиняемые Андрей, Пелагея и Анастасія Шеденковы (л. д. 361, 365 и 427), не признавая себя виновными въ принадлежности къ тайному сообществу, показали, что въ домъ ихъ никакихъ сходокъ не было, ученики реального училища, а также квартировавшіе у нихъ въ разное время Литвиновъ, — женихъ Анастасіи Шеденко, Конашевичъ, Лозовой и прелекавшійся къ дознанію по обвиненію въ государственномъ преступленіи Нечволодовъ, посѣщали ихъ, какъ знакомые безъ всякой преступной цѣли, читали иногда, „чтобы время даромъ не терять“, но запрещенныхъ книгъ не читали. На имя Андрея Шеденко, дѣйствительно, Литвиновъ получалъ изъ Ростова писъма, но писъма эти передавались Литвинову потому, что по ростовскому штемпелю заключалось о томъ, что писъма назначены ему, при томъ же Литвиновъ, какъ женихъ одной изъ обвиняемыхъ, былъ у нихъ своимъ человѣкомъ и читалъ писъма, предназначенныя Андрею Шеденко, какъ плохо видящему. Что касается найденныхъ двухъ каталоговъ, то таковыя были оставлены у нихъ Литвиновымъ, что подтвердилъ и Литвиновъ.

Изъ переписки по настоящему дѣлу видно, что Анастасія Шеденко, въ Петербургѣ, гдѣ слушаетъ высшіе курсы, сама ни въ чемъ предосудительномъ не замѣчена, но находилась въ близкихъ отношеніяхъ съ Литвиновымъ. Пелагея Шеденко, привлеченная къ дѣлу о Литвиновѣ, подчинена гласному надзору полиціи на три года съ воспрещеніемъ проживать въ мѣстностяхъ, объявленныхъ въ положеніи усиленной охраны⁶⁰⁾.

Обвиняемый Лозовой, въ дополненіе прежняго своего показанія (л. л. 457 и 517), заявилъ что никогда не говорилъ о томъ, что улучшение положенія народа послѣдуетъ путемъ революціи и что доходы отъ проэктируемой имъ сельско-хозяйственной ассоціаціи имѣютъ быть употреблены на народное дѣло и на воспомоществованіе политическимъ преступникамъ; чтъ мнѣніе о немъ, какъ социалистѣ, сложилось у многихъ лицъ потому, что постоянно производимые у него обыски и преслѣдованіе полиціей должно было сдѣлать его въ глазахъ людей поодозрительнымъ человѣкомъ. Что касается запрещенныхъ сочиненій, найденныхъ въ октябрѣ 1883 г. въ крышѣ народнаго училища села Березовки, въ которомъ онъ, обвиняемый, состоялъ въ 1875 г. помощникомъ учителя (л. 7 особаго объ этомъ дознанія), то таковыя ему не принадлежатъ, и кто ихъ спряталъ въ крышѣ, онъ, обвиняемый, не знаетъ.

Изъ дознанія о запрещенныхъ сочиненіяхъ, найденныхъ въ крышѣ березовскаго народнаго училища, видно, что найдены были: 1) „Мужицкая правда“, 2) „Про бѣдность, розмова перва“, 3) „Правда“ — оповідання, 4) „Разказы бывалаго человѣка“, 5) „О смутномъ времени на Руси“ и 6) 1 нумеръ газеты „Работникъ“ за 1875 годъ. Всѣ названныя книги изданія 1875 года, на одной изъ нихъ имѣется надпись: „дешево, но на лыхо“; эксперты, сличавшіе эту надпись съ рукою Лозового дали заключеніе, что, за недостаточностью матеріала, невозможно съ увѣренностью опредѣлить, сдѣлана ли надпись рукою Лозового, но тѣмъ не менѣе сходство съ почеркомъ Лозового признали. При болѣе же внимательномъ разсмотрѣніи надписи оказывается, что она заключается въ словахъ „дешево и на лыхо“, а не „дешево, но на лыхо“, какъ ошибочно прочли эксперты, и начертаніе отдѣльныхъ буквъ (х, д) существенно разнится отъ начертанія ихъ в письмѣ Лозового. Изъ дознанія, кроме того, видно, что съ 1874 по 1879 годъ учителемъ даннаго училища былъ Бѣлецкій, прелекавшійся къ дознанію по обвиненію его въ государственномъ преступленіи; слѣдовательно, книги эти могли быть спрятаны въ крышѣ Бѣлецкимъ, а не Лозовымъ.

На основаніи вышеизложеннаго, я полагаю бы разрѣшить настоящее дѣло въ административномъ порядкѣ, обвиняемымъ: Мельниковой, 17 лѣтъ, и Марфѣ Сербиновой, 24 лѣтъ, вмѣ-

⁵⁸⁾ Про ці прокламаціі буде ниже.

⁵⁹⁾ Учні ром. реальної школи.

⁶⁰⁾ До цієї справи осаджена була в м. Обояні, Курськ. губ.

нить въ наказаніе время, проведенное ими въ предварительномъ заключеніи, и, сверхъ того, воспретить имъ пребываніе въ мѣстностяхъ, объявленныхъ въ положеніи усиленной охраны съ учрежденіемъ надъ ними гласнаго надзора полиціи на три года; въ виду того, что улики, собранныя настоящимъ дознаніемъ по отношенію къ обвиняемой Ольгѣ Кулябко, 19 лѣтъ, указываютъ на участіе ее въ противозаконной дѣятельности обвиняемыхъ по дѣлу о Сарачевѣ и другихъ, къ каковому она и привлечена по обвиненію ее въ преступленіи, предусмотрѣнномъ 250 ст. Улож. о наказ.,⁶¹⁾ — особому наказанію ее по настоящему дѣлу не подвергать; по отношенію къ обвиняемому Конашевичу дѣло оставить безъ движенія до розыска Конашевича. Вопросъ объ умѣстности оставленія Лозового въ мѣстностяхъ, объявленныхъ въ положеніи усиленной охраны, предоставить усмотрѣнію высшего административнаго начальства. Степана Анцибора, 18 лѣтъ, подвергнуть аресту при полиціи на двѣ недѣли съ отмѣною затѣмъ учрежденнаго надзора полиціи; по отношенію же остальныхъ обвиняемыхъ: Михаила Анцибора, 22 лѣтъ, Ивана Храпаля, 18 лѣтъ, Владимира Сементовскаго, 20 лѣтъ, Александра Велецкаго, 18 лѣтъ, Федора Давидовича, 19 лѣтъ, Владимира Емельянова, 17 лѣтъ, Прасковіи Желѣзняковой, 21 года, Прасковіи Алексенко-Сербиновой, 46 лѣтъ, Андрея Шеденко, 55 лѣтъ, Пелагеи Шеденковой, 26 лѣтъ и Анастасіи Шеденковой, 21 года, настоящее дѣло оставить безъ дальнѣйшихъ послѣдствій съ отмѣною принятыхъ противъ всѣхъ обвиняемыхъ мѣръ пресѣченія. Имѣющіеся при дѣлѣ документы и незапрещенныя сочиненія возвратити по принадлежности; запрещенныя же оставить при дѣлѣ.

Прокуроръ харьковской судебной палаты Закревскій⁶²⁾.

Министерство Юстиціи
Августа 25 1884 г.
№ 1986.

Арестантское.

По всеподданѣйшему докладу моему обстоятельства дѣла объ организаціи революціоннаго кружка въ г. Ромнахъ государь императоръ, въ 22 день августа 1884 года высочайше повелѣтъ соизволилъ: разрѣшить настоящее дѣло административнымъ порядкомъ съ тѣмъ, чтобы:

I. выслать Григорія Лозового, Марфу Алексенко-Сербинову, Вѣру Мельникову и Пелагею Шеденко на жительство подъ надзоръ полиціи въ мѣстности Западной Сибири на три года съ оставленіемъ безъ дальнѣйшаго исполненія мѣры, опредѣленной Пелагеѣ Шеденко высочайшимъ повеленіемъ 19-го октября 1883 года.⁶³⁾

II. Анастасію и Андрея Шеденко подчинить гласному надзору полиціи въ избранныхъ ими губерніяхъ, внѣ мѣстностей, объявленныхъ въ положеніи усиленной охраны, на три года⁶⁴⁾.

III. Степана Анцибора подвергнуть аресту при полиціи на двѣ недѣли съ подчиненіемъ затѣмъ гласному надзору полиціи на 1 годъ.

О такомъ высочайшемъ повеленіи имѣю честь увѣдомить ваше сіятельство, вслѣдствіе отношенія за № 1369 для зависящихъ съ вашей стороны распоряженій относительно вышеупомянутой высылки Лозового, Алексенко-Сербиновой, Мельниковой и Пелагеи Шеденко и подчиненія Анастасіи и Андрея Шеденко и Анцибора указанному надзору полиціи.

Управляющій министерствомъ юстиціи, сенаторъ (підпис)⁶⁵⁾.

За вице директора М. Люце.

Министерство Юстиціи
Августа 25 1884 г.
№ 1987.

Господину прокурору харьковской судебной палаты.

Возвращая поступившее въ министерство юстиціи, при рапортѣ за № 263 дознаніе (въ 3-хъ томахъ) по дѣлу объ организаціи революціоннаго кружка въ г. Ромнахъ, поставляю ваше превосходительство въ извѣстность, для зависящихъ распоряженій.

A) что по высочайшему докладу моему обстоятельство сего дѣла, государь императоръ,

⁶¹⁾ Ольга Павловна Кулябко, народ. 1864 року; з Саратовської губ. У 1884 р. притягнута по „дѣлу 73 лицъ, привлеченныхъ къ дознанію генер. Середою по обв. въ государственн. преступленія“. У складі притягненихъ були: Вас. Иван. Папін, Олександр Григорьевъ, Палажка Чернишова, Федор Іваницький, Семеня Шарій, Дмитро Іванів, Федір Завалішн, Микола Кір'яков, Матвій Фомін, Леонід Голиков, Настя Матвеева, Іван Шаровський, Гаврило Сарачев, Олександр Адіасевич. Заслана була на 4 роки до Захід. Сибіру (Н. К-на, Материали к исторіи рус. адм.-полит. сс-ки в Степн. Край, „Записки Семипалат. п/отд. Зап.-Сибирск. Отд. Рус. Геогр. О-ва“, вип. XIV, с. 25).

⁶²⁾ ЛЦІА, фонд М. Ю., 2 крим. від. 1883 р. № 11210, арк. спр. 33 — 51. Висновок привожу з скороченням, випускаючи довгі покази свідків та обвинувачених.

⁶³⁾ У 1885 році прибули й впроваджені: Лозовий — в Акмолинську, Алексенко-Сербинова — в Атбосарі (в 1886 році в заслани вийшла заміж за засланого ж О. О. Пуссет), Мельнікова — в Какчетаві (в заслання ж вийшла заміж за засланого В. П. Маслова-Стокос) і П. Шеденко — в Семипалатинську (Н. К-на, Материали, с. 76).

⁶⁴⁾ Поселені були в Семипалатинську разом з П. Шеденко (Н. К-на, Материали, с. 76).

⁶⁵⁾ ЛЦІА, фонд М. Ю., 2 крим. від. 1883 р. № 11210, арк. справи 59 та звор.

въ 22 день августа 1884 года высочайше повелѣть соизволилъ, разрѣшить настоящее дѣло административнымъ порядкомъ съ тѣмъ чтобы:

I) выслать Григорія Лозового, Марфу Алексенко-Сербинову, Вѣру Мельникову и Пелагею Шеденко на жительство подъ надзоръ полиціи въ мѣстности Западной Сибири на три года съ оставленіемъ безъ дальнѣйшаго исполненія мѣры, опредѣленной Пелагеѣ Шеденко высочайшимъ повеленіемъ 19 октября 1883 года. II) Анастасію и Андрея Шеденко подчинить гласному надзору полиціи въ избранныхъ ими губерніяхъ, внѣ мѣстностей объявленныхъ въ положеніи усиленной охраны, на три года и III) Степана Анцибора подвергнуть аресту при полиціи на двѣ недѣли и подчинить затѣмъ гласному надзору полиціи на 1 годъ.

и Б. — что я, по соглашенію съ министромъ внутреннихъ дѣлъ призналъ возможнымъ дознаніе въ отношеніи Прасковьи Алексенко-Сербиновой, Владимира Сементовскаго, Федора Давидовича, Ивана Храпаля, Александра Велецкаго, Владимира Емельянова, Михаила Анцибора и Прасковьи Желѣзняковой дальнѣйшимъ производствомъ прекратить, а въ отношеніи Василя Конашевича приостановить для совокупнаго разсмотрѣнія всѣхъ упадающихъ на него обвиненій. Къ сему считаю нужнымъ присовокупить, что о вышеизложенномъ высочайшемъ повеленіи мною вмѣстѣ съ симъ сообщено министру внутреннихъ дѣлъ относительно указанной высылки Лозового, Алексенко-Сербиновой, Мельниковой и Пелагеи Шеденко и подчиненіи Анастасіи и Андрея Шеденко и Анцибора означенному надзору полиціи и что обвиняемая Ольга Кулябко, привлекавшаяся независимо отъ настоящего дѣла, къ дознанію, произведенному генераль-майоромъ Середою по высочайшему повеленію, послѣдовавшему въ разрѣшеніе сего дознанія 30 іюля 1884 года, подлежитъ, по совокупности всѣхъ упадающихъ на нее обвиненій, высылкѣ въ Западную Сибирь на четыре года, о чемъ и сдѣлано своевременно надлежащее распоряженіе.

Управляющій министерствомъ юстиціи, сенаторъ (підпис) ⁶⁶⁾.

За вице директора М. Люце.

Як уже вказувалося вище, офіційні дані про роменський гурток 80-х років не охоплюють так усіх його учасників, саме робітничої частини, як і всієї його діяльності.

Крім уже перелічених осіб, до гуртка належали: слюсарі роменського залізничного депа Іван Васильович Самичка⁶⁷⁾, Андрій Зіновович Околов, Гончаренко, Петрушевський, Лазоренко, Рогозін; службовці ром. міської управи Іващенко й Панащенко; робітник тютюнової фабрики Нарочницький; помічник потягового машиніста Як. Степ. Пилипченко. До гуртка ж прилучалися: реаліст Т. М. Могилат, навчителька ром. жіночої гімназії В. В. Стефанович⁶⁸⁾, гімназистки — Л. Д. Мельнікова, Н. Стефанович, Марія Вас. Калюжна⁶⁹⁾, Ганна Андр. Галковська⁷⁰⁾, Ганна Ковальова⁷¹⁾.

Що майже всіх цих також учасників гуртка жандарі саме тоді „прогавили“, видно, хоч би, з листування вже 90-х років, що торкається, правда, одного вищезазначеного Ів. Вас. Самичка:

Помощникъ Начальника
Полтавскаго
Губернск. Жандармскаго
Управленія
Въ Роменскомъ уѣздѣ
3 Декабря 1897 г.
№ 472.

Секретно.

Господину начальнику
полтавскаго губернскаго жандармскаго
управленія.

Вслѣдствіе записки вашего высокоблагородія отъ 28 минувшаго ноября, за № 3120, имѣю честь довести, что со времени прибытія въ г. Ромны состоящаго подъ негласнымъ надзоромъ полиціи, сына коллежскаго регистратора Ювеналія Дмитріевича Мельникова, чего либо явно предосудительнаго за нимъ замѣчено не было. Постоянное же общеніе его со служащимъ въ роменскомъ желѣзнодорожномъ депо нѣкимъ Иваномъ Васильевичемъ Самичкою, личною очень

⁶⁶⁾ Ibidem, арк. спр. 60, 61.

⁶⁷⁾ Мав дужий вплив на молодого Ю. Д. Мельнікова й навчив його слюсарству. Приймав участь в обладованні в 90-х роках друкарні київської с.-д. газети „Вперед“ (С. Козлов, Ювеналій Дмитрович Мельніков, „Радянське Життя“ 1928 р. № 70. А. Поляк, Воспоминания о революционной работе на Юге России, „Каторга и ссылка“ 1929 р. № 4, с. 19 — 20).

⁶⁸⁾ Сестра Якова Васильовича Стефановича.

⁶⁹⁾ „Былое“, 1907 р. № 8, с. 291. Згодом отруїлася на каторзі в зв'язку з „Карійською трагедією“.

⁷⁰⁾ Згодом жінка (перша) Ю. Д. Мельнікова. Про неї — С. Козлов, Ювеналій Дмитрович Мельніков, „Радянське Життя“ 1928 р. № 70.

⁷¹⁾ „Воспоминания Я. С. Пипипченка“, — рукопис мові збірки.

подозрительною, который при многочисленных обыскахъ, бывшихъ въ гор. Ромнахъ въ 1883 и 1884 г.г. не попалъ въ число административныхъ сосланныхъ тогда (Вѣры Мельниковой, нынѣ Масловой-Стокозъ, Пуссетъ, урожденной Сербиной, Лозовскаго и др.) только благодаря находчивости матери своей, сжегшей всѣ его книги и бумаги при извѣстїи о томъ, что у прїятелей ее сына производятся обыски и съ которымъ Мельниковъ находится въ самыхъ близкихъ отношенїяхъ, все это требуетъ самага бдительнаго надзора за дѣятельностью этихъ лицъ. Ревностной помощницей ихъ въ каждомъ преступленїи можетъ служить сестра Мельникова — упомянутая Маслова-Стокозъ, живущая въ одномъ домѣ съ братомъ. Мельниковъ боленъ и не выходитъ никуда изъ дому, хотя по вечерамъ, какъ слесарь, работаетъ у себя на квартирѣ вмѣстѣ съ лучшимъ слесаремъ мѣстнаго депо, тѣмъ же Самичкою.

Самичко этотъ уже однимъ своимъ видомъ можетъ навлечь на себя подозрѣнїе во всякомъ дурномъ дѣлѣ: злое лицо, бѣгающїе маленькіе глазки, смотрящіе не прямо, а изподлобья, отрывистая, сухая рѣчь, однимъ словомъ, типъ, сразу отталкивающей отъ себя. Онъ, какъ и Маслова-Стокозъ (Мельникова) повидимому терпѣть не можетъ полиціи и особенно жандармовъ, такъ, что проходя мимо послѣднихъ, они съ озлобленїемъ, но вмѣстѣ съ тѣмъ и, какъ бы виновато (sic!), отворачиваютъ отъ нихъ свои фізіономїи.

Ротмистръ (підпис).⁷²⁾

Гурток розповсюджував прокламації й не тільки привозні — з Києва, або Петербургу, але на гектографі друкувалися й на місці. Так, наприклад, у березні 1883 року випущена була місцева прокламація „Воззваніє къ машинистамъ, помощникамъ ихъ и къ кочегарамъ роменского депо“⁷³⁾. 17/V—1883 р. гуртком була розкидана по вулицяхъ Ромна друкована відозва „Къ русскому обществу“, петербургської друкарні „Народной партїи“. 23/V—того ж року були розповсюджені: „Къ русскому обществу“, „Къ русскому народу“ й „Люде добрі“ (українською мовою).⁷⁴⁾

Зостався зовсім невиявленим жандарями й звязок гуртка з другими організаціями й тільки спогади сучасників освітлюють цю сторону діяльності гуртка.

О. Бах у своїх спогадах⁷⁵⁾ каже про наявність на ст. Бахмач Курсько-київської залізниці революційних гуртків серед робітників місцевих майстерень. Це й були ніби філіяльні відділи роменського гуртка, як про це оповідає ще живий учасник і організатор одного з цих гуртків:

С течением времени мною был образован кружок на ст. Бахмач. По ходу своих обязанностей (кочегар, а потомъ помічник потягового машиниста) я рейсировал между ст. Ромны и ст. Бахмач, задерживаясь на ст. Бахмач часто на сутки, иногда и более. В этот бахмачский кружок входили: составитель поездов ст. Бахмач — Лащенко, маневровый машинист Биржин, вагонный весовой мастер (фамилию его забыл), старший стрелочник Петров и смазчик на ст. Талалаевка — Рак. При організації кружка на ст. Бахмач имелось главным образом в виду использование членов кружка для передачи нелегальной литературы и людей. Собрания происходили обыкновенно в вагоне-мастерской. Когда на роменский кружок посыпались репрессии, жандармы выследили и Нарочницкого. Он был арестован⁷⁶⁾ по подозрению в революционной пропаганде и высидал в роменской тюрьме 6 месяцев. Вскоре был арестован и перебравшийся в Либаву Гончаренко. Мне удалось предупредить Гончаренка о разгроме роменского кружка посылкою ему телеграммы такого содержания: „Нарочный (понимай — Нарочницкий) упал в колодезь неогороженный возле тюрьмы“. Как потом Гончаренко рассказывал, он сообразил в чем дело и к приходу жандармов почистился. Все же он был арестован и привезен в Ромны. Одновременно с арестом Гончаренка по распоряженію жандармов был взломан пол в депо ст. Ромны возле станка, где работал Гончаренко, с целью обнаружения склада оружия (Гончаренко иногда изготовлял кинжалы). Обнаружено, однако, ничего не было.⁷⁶⁾

Через Конашевича роменський гурток мав зв'язок не тільки з Києвом, але й з зовсім віддаленою організацією, а саме — з „Народовольчою Подільською дружиною“, що складалась з кам'янець-подільських семінаристів на чолі з

⁷²⁾ Н. Масин, Ювеналій Дмитрієвич Мельников, изд. Астраханск. Истпарта, стр. 20. С. Козлов, Ювеналій Дмитрієвич Мельніков, — „Радянське Життя“ 1928 р. № 70.

⁷³⁾ Михайло Бужинський, Революційні відозви в 1883 році на Полтавщині, — „За сто літ“, кн. 3, стр. 123.

⁷⁴⁾ Ibidem, с. 123.

⁷⁵⁾ А. Бах, Воспоминания народовольца, „Былое“, 1907 р. № I, с. 124.

⁷⁶⁾ „Воспоминания Я. С. Пилипченка“ — рукопис мові збірки.

В. І. Дзюбинським⁷⁷⁾, М. П. Стародворським⁷⁸⁾, Г. Ф. Львовичем та В. Т. Старинкевичем⁷⁹⁾. Що це була досить солідна організація, видно, наприклад, з того, що в 1883 р., вже після арешту Дзюбинського, за допомогою цієї дружини відбили у варті затриманого нелегального Воляжного⁸⁰⁾.

За такими умовами стає зрозуміла глуха вказівка департаменту поліції й про наміри роменського гуртка: „...„Крім того направлення сего кружка (роменського) опредѣляется предполагавшимся между его членами насильственнымъ освобожденіемъ арестованного въ Ромнич був викликаний до Петербургу. За постановою виконавчого комітету „Народної Воли“ забивши 16/XII—83 року в Петербурзі разом з Стародворським інспектора таємної поліції Судейкіна, Конашевич щасливо зник, але 3/I—84 року був арештований у Києві на квартирі студента Ейберга з фалшивим паспортом на ймення Бориса Ростіцького, при чому в квартирі була виявлена значна кількість нелегальної літератури, примірники проклямацій з приводу забиття підполковника Судейкіна, підручник про вибухові знаряддя й декілька приладдя до виробів останніх, у вигляді шкляних реторт та металічних дудок. Разом з тим було доведено, що Конашевич у кінці 1883 р. приїздив до Петербургу, хоть обставину цю він уперто заперечував⁸¹⁾. У зв'язку з цим у надрах самого міністер. юстиції виникло таке листування — запропонування міністру юстиції⁸²⁾:

Докладъ
Министерство Юстиціи
Департаментъ
Второе уголовное
отдѣленіе
Апрѣля 7 дня 1885 г.

Къ проивводившемуся нынѣ при с.-петербургскомъ губернскомъ жандармскомъ управленіи дознанію по дѣлу объ убійствѣ подполковника Судейкина привлеченъ въ качествѣ обвиняемаго дворянинъ Черниговской губ. Василій Петровъ Конашевичъ. Изъ имѣющихся въ министерствѣ юстиціи свѣдѣній усматривается.

І, что в 1883 году Конашевичъ принималъ участіе въ образовавшемся въ г. Ромнахъ Полтавской губ. преступномъ кружкѣ и снабжалъ принадлежащую къ означенному кружку слуша-

Фотографія 80 х років
Збірка Музею „Каторга и ссылка“.

нахъ политическаго преступника Зубковскаго...“⁸¹⁾ Практику „подільської дружини“, видно, малось на думці пристосувати й в Ромні й не без участі, може бути, членів самої цієї подільської дружини. Але певних даних про це немаємо.

Зостається ще сказати декілька слів про одного з членів цього роменського гуртка, чия доля згодом була й найбільша яскрава, й найбільш трагічна, — про В. П. Конашевича.

У своїх спогадах О. Бах говорить, що ще в серпні 1882 року Конашевич пропонував йому себе для вчинення терористичного акту⁸²⁾. За рік, через Росію Конашевич

Секретно.

⁷⁷⁾ Згодом посол III й IV Держ. Думи.

⁷⁸⁾ Разом з Конашевичем згодом забив Судейкіна.

⁷⁹⁾ И. Попов, Владимир Иванович Дзюбинский, „Каторга и ссылка“, 1928 р. № 7, с. 176

⁸⁰⁾ Ibidem. Попов невірно дав назву відбитому — Воляжний: це був Микола Іванович Волянський (див. Словарь, том. II, вип. I, стр. 224 — 225).

⁸¹⁾ Вищенаведене відношення деп. поліції від 3/VII—84 р. № 1369.

⁸²⁾ А. Тун, История революционного движения в России, с примеч. Л. Шишко, с. 367.

тельницю с.-петербургських Фребелевських курсовъ дворянку (?) Вѣру Мельникову преступними изданіями. Произведенное по сему предмету, при полтавскомъ губ. жанд. управленіи, дознаніе, разрѣшенное въ отношеніи большинства привлеченныхъ къ оному лицъ высочайшимъ повелѣніемъ отъ 22 августа 1884 года, относительно Конашевича было приостановлено, въ виду упадавшихъ на него новыхъ обвиненій,

и II, что въ томъ же 1883 году онъ былъ вновь привлеченъ къ дознанію при кievскомъ губернскомъ жандармскомъ управленіи, каковымъ дознаніемъ установлена виновность его въ составленіи въ Кіевѣ преступнаго кружка, имѣвшего свою тайную типографію, для коей Конашевичемъ были доставлены необходимыя принадлежности. Дознаніе это, разрѣшенное высочайшимъ повелѣніемъ отъ 30 января текущего года, относительно Конашевича также было приостановлено, вслѣдствіе привлеченія его къ дѣлу объ убійствѣ подполковника Судейкина.

Докладывая о вышеизложенномъ и принимая во вниманіе, 1) что для всесторонняго выясненія преступной дѣятельности Конашевича вышеозначенныя приостановленныя въ отношеніи его дознанія подлежатъ приобщенію къ производящемуся нынѣ о немъ при с.-петербургскомъ губернскомъ жандармскомъ управленіи дознанію по дѣлу объ убійствѣ подполковника Судейкина, и 2) что первое изъ сихъ дознаній возвращено по разрѣшенію онаго, прокурору харьковской судебной палаты при ордерѣ отъ 25 августа минувшаго года за № 1987, а второе прокурору кievской судебной палаты отъ 31 января текущего года за № 294, Отдѣленіе, съ своей стороны признало бы соответственнымъ поручить прокурорамъ означенныхъ Палатъ препроводить подлинныя производства по дознаніямъ о роменскомъ и кievскомъ преступныхъ кружкахъ въ с.-петербургское губернское жандармское управленіе.

На случай одобренія вашимъ высокопревосходительствомъ означеннаго представленія прозкты ордеровъ при семъ представляются.

Управляющій отдѣленіемъ Сергѣй Фроловъ.

Исп. об. вице-директора (підпис).

Просидівши в Петропавловській фортеці 3 роки, по процесу „21-го“, 1887 року Конашевич, як відомо, був присуджений до кари на смерть, заміненої йому довічною каторгою й був ув'язнений в Шліссельбурзі. Там цей, визначний на фізичну силу й богатырську будову, чоловік, „смелий боець — Конашевич, собрат скандинавского Тора“, як звав його Г. Лопатін⁸⁵), уже на 1890 рік психічно захворів і в безумстві став звати себе гетьманом Конашевичем-Сагайдачним. Тільки 1896 року його перевели до Казанської психіатричної лікарні, де й помер⁸⁶).

Сергій Козлов.

⁸³) Висновок обвинувачення по справі Г. Лопатіна й др., „Былое, 1906 р. № IV, с. 18 („Дегаевщина“).

⁸⁴) ЛЦА, фонд М. Ю., 2 крим. від., справа № 11210, стр. 64 — 65 звор.

⁸⁵) Е. Колосов, Государева тюрьма Шліссельбург, с. 103.

⁸⁶) Лифшиц, Революционеры в Казанской психиатрической лечебнице, „Пролетарская революция“, № 20.

З ТЕМРЯВИ МИНУЛОГО.

(1881—1891 роки на Волині)

I.

Перший промінь.

На деревлянім паркані, що відділяв наш садок від широкої й брудної вулиці, вкритої талим снігом та кінським кіз'яком, з'явилося якесь страшне оголошення; страшне не значінням своїм, яке було тоді мені ще незрозуміле, як то кажуть „за неписьменністю“, а своїм зовнішнім виглядом. Це був величезний білий аркуш паперу, обведений по берегах чорним жалібним пругом із такими ж чорними рядками. Нагорі над рядками був хрест, такий же рівний і чорний, як на кладовищі. Всі, хто проходив чи переїздив повз нього, спинялися. Одні читали, інші силкувалися розпитатися у когось письменного, що там таке написано, й мовчки відходили. Ми жили на околиці, на битім шляху; було це на провесні, селяни везли до міста сіно, солому й всі спинялися коло оголошення, зовнішній вигляд якого справляв вражіння не тільки на дітей, але й на дорослих.

— Забили царя... Царя забили... пошепки говорили один одному.

— А хто ж його забив?

Знизували плечима й уходили збентежені й стривожені. Приїхав із міста батько, привіз два кусні важкої тканини, з якої зараз же почали шити великий прапор. Одна половина смуги була жовта, із золотої парчі, друга із чорного шовку. Зрубали в садку високу, тоненьку ялинку, пообтинали всі гілля, й прибили цвяхами прапора. Все це цікавило нас своєю незвичайністю, як незвичайні були й неспокійні турботні передзвони, що полинули до нас з міських церков, як незвичайний був настрій дорослих, що все кудись поспішали й мало пояснювали нам значіння всього, що відбувалося навколо нас.

В такій тривожній і мовчазній метушні проминуло кілька днів. У нашій помешканню з'явилися газети, які читалося напів-пошепки. Там описувалося все докладно. Але мене чомусь найбільш за все зацікавила царська розтрощена карета. А тому що в нас в одній возовні стояла чиясь старовинна карета з гербами та м'якими сидіннями, то всі наші забави було перенесено саме сюди, і тут ми інсценували по своєму „злочин 1-го березня“. Кидали бомби, ловили „злочинців“, і уносили на руках на смерть пораненого царя. Але незабаром нам заборонили цю гру, возовню зачинили та повісили колодку й наказали дітям сидіти в хаті.

Проте й в помешканню робилося щось незвичайне. До нас переїхали з міста якісь люди, нам, дітям, незнайомі. Вони привезли з собою силу всяких речей, якими було заповнено колишню нашу дитячу кімнату. Разом із дорослими були й діти; з ними ми швидко сприятеливали й бавилися в різні гри у великій кімнаті, яку раніш називалося вітальнею. Було кілька таких днів, коли ворота й фіртку зачинялося на засувку, і нам не дозволялося ви-

ходити навіть у садок. Ми нудилися, старші читали газети, яких раніш у нас в домі не бувало, часом ми бачили заплакані обличчя у дорослих, чого також раніш не доводилося бачити. Іноді наші гості одягалися в якісь особливі смугасті плащі, одягали на голови чорні шапочки, перетягували руки тоненькими ремінцями й напів співаючи говорили якісь сумні слова.

Метушня в домі тривала й далі. Кравець Полоцький познімав міру з усіх дітей і незабаром приніс для кожного з нас новенький костюмчик із блискучими гудзиками, а до того ж саме головне — штани навипуск; це внесло деяке оживлення в сумну обстанову нашого полону. Старші трохи кепкували з нашого „дорослого“ вигляду, а потім усі при повній параді їздили до соборної церкви. Їздили не тільки ми, але й наші гості. В церкві було багато військових, і серед них багато наших знайомих. І серед священників були також наші знайомі, але їх не можна було пізнати в їх золотих одягах. Особливо було дивно, що один панотець, який частенько приходив до нас після рибальства з цілою сіткою окунців та щук, тепер кричав з усієї сили, намагаючися перекричати півчу. Це були також мої перші відвідини церковної відправи й вона мені сподобалася своєю пишнотою та співами.

Після цього ніби якимось пояснішало. Мабуть тому, що стало тепліш, що прийшла весна й затримати нас у хаті було неможливо. Повеселішали й наші гості. Те жахливе, чого вони боялися, розсіялося й зникло, як гнилий туман. Страхи минули.

Якимось усі дорослі й свої й чужі, поїхали до міста й повернулися з силою всяких подарунків та коробок із цукерками. Подарунки було розподілено між дітьми, але ми в свою чергу також обмінювалися подарунками одне з одним.

— Сьогодні ми від вас виїздимо... Все, все минуло й ми повертаємося додому.

Нам було шкода розлучатися з новими приятелями, але ми розлучалися з тим, що як тільки настане літо, вони будуть приходити в наш садок, і ми будемо бавитися разом.

Ввечері ми попрощалися. В помешканню стало пусто и мовчазно. Але вже прилетіли пташки й крізь розчинені вікна цілий час було чути їх веселі щебетання. Життя увійшло в свою звичайну колію, досить таки одноманітну.

Але події 1-го березня 1881 року назавсіді залишилися в моїй пам'яті. Мені було тоді всього лише чотири роки й тому тепер, перебираючи в пам'яті все, що заціліло з доби дитячих літ та дитячих переживань, перебираючи величезну „коробку життя“, я знайшов на дні її це перше свідоцтво свідомого вже ставлення до зовнішнього оточення.

Звідси, як каже літописець „почнем и числа положим“.

А з тих часів проминуло майже п'ятдесят літ. П'ять десятиліть!

І яких десятиліть! Скільки казок поступилися своїм місцем правді, і скільки моторошної правди одійшло до царини коли не казок, то переказів про колишнє минуле, що, на щастя, не може вже повернутися!..

І чи не час уже оглянутися на шлях, що його пройдено, перебрати „коробку спогадів“, особливо пересідаючи з труської пушкінської „телеги життя“, в спокійні урівноважені мономахівські „сани“.

„Сядя на санех“ — так починає Мономах свої старечі спогади, що відкривають у нашій українській літературі величезну й цінну царину мемуарів.

До речі, про сани. Вони збереглися не тільки в заповіті Володимира Мономаха, як символіка останнього життєвого рейса, і не тільки на стародавніх фресках, на яких намальовано похорон Бориса та Гліба, можна побачити фактичне потверження цієї символіці.

„Сани життя“ існували в нас на Україні аж до недавніх порівнюючи часів. Щось років із тридцять тому у газетній справі я був у Тираспільській

та Балтській окрузі. Ця моя поїздка була зв'язана з кошмарним фанатичним злочином тираспільських сектантів, які живцем поховали себе в землі, щоб врятуватись від антихристового перепису. І от, в однім селі коло Балти я зустрів дивний похорон. Діялося це влітку, а небіжчика везли в санях, в які було запряжено три пари волів. Труну було вкрито, за звичаєм, червоною китайкою й на рогах у волів хилиталися стрічки з китайки ж. Процесія звернула з вкритого пилом шляху й попливла степовою цілиною.

Я й собі приєднався до процесії, щоб розвідатися, чим пояснюється дивовижність похорону. Але люди йшли мовчазні й похмурі, захоплені своєю справою, яка не дозволяла ніяких відволікань у бік. Особливо суворі й ніби то скам'янілі були обличчя у старих жінок, голови яких були вкриті довгими кисейними намітками.

Нарешті я звернувся до старенького хирого діда, що від старости ледве ледве поспівав за процесією. Іноді він спинявся й набирився духу для дальшого подвигу.

— Що це за похорон такий дивний? — спитав я його.

Він повернув до мене мальовничо-прекрасне засмалене обличчя, облямоване сріблястим кучерями, оглянув мене з ніг до голови й спочатку спитав:

— А ви здалека?

І лише по моїй відповіді пояснив мені, що це вмер у них на селі найстаріший з дідів. Йому було понад сто літ і він заповів поховати його за старим звичаєм.

— А у нас так з давніх давен заведено... Як виражаємо у далеку путь, то ставимо домовину на санях, на гринджолах... Бо далека путь чоловікові. За зеленими ярами, за сніговими горами, де земля кінчається, де небо з землею зустрічається...

Отже сідати в сані, збираючися в останній рейс, річ звичайна. Так ось і тепер... чи не час би оглянутися на життєвім „полустанку“, пересідаючи з візка, досить таки нищеного, поломаного, з вісями, що постиралися, з колесами, що порозсихалися, в спокійні сані?!

Перебрати „коробку життя“, викинути старий непотрібний мотлох і залишити цінне, що може бути дороге собі й корисне іншим...

Ніби то час!

II.

В долині журби й сліз.

Жили ми тоді в місті Старокостянтиніві на Волині. В минулому арена кривавих боїв і великих подій, сліди яких залишилися на сторінках історії поруч із іменами Хмельницького та Кривоноса, місто, що своїм іменням зв'язане з Константином Острозьким, діяльність якого також належить історії. Старокостянтинів зберіг з минулого лише своє ім'я та старий замок, що його царі обернули на касарню, та старі кладовища. Старовинні кладовища з високими братськими могилами, з старими могильними плитами, вкритими землею, цвіллю; кладовища-гайки з старими гіллястими деревами з широкими полянами, вкритими густою травою.

В гушавині цієї трави чудово наливалися й дозрівали запашні полуниці, які й принажували нас, дітей, і ми обрали кладовище за найкраще місце для своїх прогулянок.

Та ще про старі часи оповідала річка Случ, що відіграла велику роль в історичній долі України й Польщі, що вписала своє ім'я не тільки на сторінках історії обох народів, але й у піснях, переказах та балядах про минувшину.

Не знаю, звідки залетів і яким робом зберігся в пам'яті, як квітка в старій книзі, уривок якогось ліричного вірша, де наша маленька річечка, у всякім випадку її ім'я, зв'язана з якоюсь особистою драмою невідомого мені поета. Але цю пісню я чув у дитинстві, й коли згадую покручені стрімкі береги Случі, мимоволі згадую й цю пісню...

Dumko tęskna, dumko cicha,
Leć w daleki kraj,
Gdzie moj anioł się usmiecha,
Tam to dla mnie raj.

Gdzie Słucz nurty swoje toczy
Pośród gór i skał,
Tam zwrócone moje oczy.
Tam mi szczęście, tam!

Jesli ona lzy wylewa,
Przynies łezkę mnie.
A jeżeli ze mnie smieje
Nie`powracaj — nie!

Квітка зів'яла й очевидно пошкоджена часом. Але пахощі далеких часів, коли розмовляли мовою Конопницької, чувається і в цих зів'ялих пелюсточках.

Старі Поляки, до яких я з юнацькою цікавістю звертався за поясненнями, творили легенду про якогось молодого поета. Його було заслано до далекого Сибіру, і звідти він прислав привітання своїй коханій, що залишилася на берегах Случі.

Даремно ми шукали, в якому замку, в якій вежі жила або могла жити його кохана. Одинокий замок, як уже я згадав, було обернуто на касарню, а всі інші халупки, що ліпилися по берегах мальовничої річки, не будили ніяких спогадів. Жива журба, живий сум і живі тихі радощі їх знаходили собі інші слова й інші образи.

Ще менше для мови романтичної поезії являло собою місто само по собі. Запорошений і брудний ховався Старокостянтинів у глибокій долині від таких витворів цивілізації, як скромна залізниця; він тягнув мізерне животіння повітового глухого містечка, докотившись до становища „приватної власності“ якоїсь повдової, чи то може старої панни, княгині Абамелек.

Княгиня була вся в боргах, як муха в меду, а тому місто гуляло по біржі, як затасканий вексель, як старий акторський фрак, що обійшов усі позичкові каси й опинився на столі аукціоніста...

— Місто Старокостянтинів „продається з молотка!“ Хто більш дає? Раз, Два...

І в той момент, коли молоток повинен був ударити втретє, висхла, довга рука княгині протягувала паку асигнацій, що діяла як подушка з киснем у ліжку хорого, засудженого на смерть... Відрочення до дальшого разу...

Княгиня виїздила невідомо куди, й місто животіло далі. Першу скрипку в цій симфонії животіння грав офіцерський стан. Полковники на пенсії згадували Плевну та Шипку, курили міцний тютюн і пили горілку. Дійсні капітани та штабс-капітани (їх жартом називали „шнапс-капітани“) робили те ж саме з неменшим успіхом. А офіцерська молодь закинута до цієї діри, марнувала свої дні в дешевім коханню, в дешевеньких романах, у бешкетах та пияцтві. Іноді в цю нудну симфонію вривався постріл. Це хтось із молоді уривав своє пусте життя. Найчастіш із-за розчарування в життю, але частенько і через сифіліс, який тоді вважалося й великим лихом і ганьбою.

Була ще одна група військових: це інваліди війни, що згубили там розум свій. Вони ходили по місті в парадних уніформах, голосно командували уявленими військовими загонами, провадили наступи й відступи... Один із них упав у криницю з вигуком: „Плевна у ніг його імператорської величності“ й втопився, другий пішов у зимову хуртовину „на розвідку“ і його замерзлого було знайдено в полі.

Зрештою, це той світ, який знайшов своє художнє відображення в оповіданню Купріна „Поединок“. Деякі персонажі цього оповідання, як капітан Слива чи Дювернуа, якого солдати звали „Доверни-нога“, зберегли в оповіданню не тільки свій моральний образ, але й прізвища.

Це жахливий, страшний світ. Коли у старшого покоління були якісь спогади, коли дехто з них міг і собі повторяти казку про визвольну ідею війни й вважати себе „визвольником Слов'ян балканських від турецької кормиги“, то молодь, яка не мала цих спогадів, животіла в тупій свідомості своєї висшости над штатськими, або мерзотно й брутално знущалася над безсловесним і безборонним салдатом, який охоче міняв касарню на в'язницю й навіть на каторгу.

Проте офіцери грали першу скрипку.

Нудну „волинку“ тягли урядовці, завсіди обтяжені великими родинами, заклопотані видаванням своїх перестарілих дочок за когось із військових. Так що навіть на танцювальних вечірках під звуки клавікорда чи поганенького фортеп'яна, панночки танцюючи співали куплети на мотив „ляньсьє“.

Да где-же мужа мне искать?
Искать не надо, сам найдется.
Ах русский муж, притом военный
Составит счастье для жены...
И солдаты уважают всех по мужу и меня
Все с восторгом называют: „Ах ваше благородие!“

Нескладно й немудро, але невибагливому серцю поручника було зрозуміле й доходило свого.

В місті була одна однісінька „русская“ крамниця Журавльова. Філія значної фірми, що мала свої магазини в Житомирі, в Кам'янці, в Острозі, та в Старокостянтиніві.

Вся торгівля за цим винятком та крім базарної була в руках Євреїв, як значна так і дрібна. Іноді така дрібна, що навіть тяжко собі уявити із-за чого сидіти й мерзнути на морозі цілісінькі дні й довгі вечори. Розбиті ночви, і в них десяток-півтора гнилих грушок та яблук. І от сидять бідні старі Єврейки цілісінький день, поставивши під ноги залізний горщик із жевріючим вугіллям для ogrівання, щоб заробити кілька копійок для численної голодної родини.

Але були й багаті, що робили великі діла, особливо в добу панського й дворянського „зубоження“, в добу першого наступу хижака-капіталу.

Часом на тлі одноманітного й сірого базарного майдану, — звичайно наприкінці серпня, з'являлося щось нове, цікаве, екзотичне. Це Молдавани приїздили на величезних гарбах, навантажених барилами з вином і кошиками з виноградом. Розпинали намет над піднесеними вгору дишлами, так що вся гарба стояла в середині цього намету, й починали торгівлю.

- Нушти русешти, шти малдаванешти.

Ввечері засвічували величезний лихтар і торгували далі, а разом і гуляли. Грали на дудках, били в бубон, ставали в коло й танцювали свій „джок“. Нудний одноманітний танок.

Потім вихоплювався з кола меткий хлопець й на ламаній мові співав різні куплети, а ногами виробляв усякі штуки. Особливим успіхом користувалася інсценіровка того, як ухиляються від військової служби. Якось зовсім несподівано здоровий, моторний Молдаванин ставав калікою, у якого одна нога була значно коротша за другу, лівиця мотлялася, як пуга, одне око випиналося наперед, друге дивилося в перенісся. Публіка реготала до нестями. Коли ця вистава закінчувалася, глядачі розходилися по хатах, захопивши „око“ винограду або глечик вина. Молдавани клалися спати під гарбами й лише один

старий залишався на варті. Він сідав на кожух і затягував свою безконечну жалібну тужливу „дойну“. Співав він тонесеньким фальцетом тихо, тихо, ніби боячися збудити заснуле місто.

Не расте трава,
Де вогонь горів.
Не росте трава.
Не вернулась моя мила,
Не відгукнулась моя козонька.
Певне десь в степу
Загубилася.

Вранці вони лаштувалися в поворотну путь на свою рідну Бесарабщину, веселі й п'яні. На вікнах у дбайливих господинь з'являлися великі сулії з свіжо видушеним виноградним соком. Готувалося вино на зимові свята. На весілля, на іменини й для всяких таких випадків.

Чим далі відходилося від центра, тим більше брудне і неохайне місто втрачало свій міський характер й переходило в справжнє село, з садочками, з городами та білими хатками, критими соломою, які уходили далеко в поле, або тягнулися на декілька верстов над берегами Случі та її допливу, Ікопоті. Це врятовувало все місто й надавало йому, особливс влітку, мальовничого сільського облямовання... Ще далі починалися фольварки, за ними великі села Григоровка, Мовчани, Терешки, Самчики, Красилів, Антонини. Все це колишні маєтки польської родовитої шляхти, яка, як відомо, панувала на Волині на протязі кількох століть. Так звана „рухавка“ 1863 року дала урядові привід замінити це польсько-шляхетське „засилля“ іншим таким же самим урядово-дворянським засиллям. Таким чином, останки шляхетських маєтків заціліли лише де-не-де. Там жили лише ті, які засвідчили свою відданість російському самодержавству й їх було помилувано в суворій розправі, вчиненій над „інсургентами“. Друга частина дрібної шляхти оселилася в місті, намагаючися підтримувати дворянську гідність, не зважаючи на матеріяльні нестатки.

Були ще так звані „посесори“, що орендували поміщицькі маєтки. Частина їх також жила в місті, складаючи середній стан польської аристократії.

Це були ділки, жмикрути, промисловці, що добре розуміли все значіння прислів'я: *Co mnie po tym tytule, kiedy niema nic w szkatule.*

І щоб поповнити спустілу „шкатулу“ вони заводили нові форми господарства, брали в оренду гуральні та броварні й на величезних ланах пшениці відроджували стару панщину, з об'їздчиками, з лановими й приказчиками, які як хорти ганяли по полях зраня до пізнього вечора, підхльостуючи „малахаєм“ замордовану працею жницю чи косаря, що як раз у ту хвилину ловив гав.

А зрештою, з неменшим завзяттям намагалися реставрувати кріпацькі звичаї і нові хазяї, російські дворяни та „жаловані“ урядовці, що осіли в маєтках, з яких жандарі повиганяли старих власників. Отже справді були всі дані для того, щоб у селянській свідомості де-не-де зароджувалася цілковито здорова думка про те, що „воля“ — це лише для панів. Що „воля“ звільнила панів від усяких обов'язків щодо селян, а селянство як було в неволі, та так і залишилося в ній. Лише ще в гіршій... І під свист малахая росла думка про справжню волю, що правда, тоді ще далеку. Без панів...

А покищо ці пани періодично приїздили до Старокостянтинова на „четвериках“ і навіть „шестериках“, уряджували для „вибраних“ пишні бенкети з фейєрверками та „віватувками“, з великими грами в карти, про які потім говорило все місто.

Була й ще одна група панів. З відблиском хлопоманських настроїв, із зовнішнім демократизмом та з якоюсь фаталістичною готовністю йти на зустріч неминучому.

Серед них запав мені у пам'ять зовсім матейковський образ Ксаверія Собещанського. Нам, малечі, він таємничо оповідав, що рід його суто королівський, що Собещанські більш родовиті, аніж Собеські, але що тепер прийшли інші часи, треба зійти зі сцени й дати місце іншим. Сизий ніс, сиваво руді пишні вуса, сині очі сміються під суворими насупленими бровами, синій жупан, смушкова з сивизною шапка й широкі штани, низенькі, м'які „козлові“ чобітки з гострими носками, — все це так і просилося, щоб його змалювати.

Весь у боргах, і вже загубивши надію чимсь наповнити свою „шкатулу“, він кінець кінцем вирішив розпродати рештки свого фамільного срібла, вимовивши собі право зробити прощальну вечерю. І коли на світанку було випито останні келихи, покупці забрали срібні полумиски й вази, добре спакували їх, притоптуючи чобітьми зверху, щоб паки вийшли менші, й увезли на підводах рештки шляхетської величі.

Я не перевіряв по друкованих збірниках, чи збігається текст його улюбленої пісні з оригіналом, а лише пам'ятаю його трохи хрипкий голос, пердзвін гуслів і зацілілі уривки слів.

Злетів орел над діброву,
По-під хмари хвилі гнать.
Прийшла думка козакові
Давню пісню заспівать!

Але козак добре знав,
Спливе щастя як вода,
Скоро з нами загуляв
Золотая борода.

Прибуди, прибуди до нас Ляше,
Прибуди польське гетьманя,
Дзюба білі ручки сплеще,
Як ти сядеш на коня!

Тут він звичайно спинявся, вихиляв чару наливки чи меду, обтирав рукавом вуса — по казацькому! — й кінчав свою пісню у стилі якогось переможного гімна:

А молодців герелиця
Крикнуть гура! на заді,
Скинуть шапки, уклоняться
Золоті бороді.

Ніхто нікому не забороняє умирати так, як йому здається найкращим. І Собещанський, звільняючи місце новому господареві, що з'явився в старі палаци „без черемухи“, і обернув могильні склепи в чудові склади для збіжжя та картоплі, — замість „надгробного риданія“, уходив від життя з п'янчою казкою про поворот колишньої гетьманської слави.

Після цього його можна було зустрінути не раз на великім кінськім ярмарку в Ярмолинцях, де він допомагав ремонтерам вибирати коней та за одно вже діставав від ліверантів відповідну пайку за свою допомогу. А вночі як і раніш лунала його розвесела пісня про майбутнього рицаря із золотою бородою.

Але за цієї національної рябизни, завдяки „одности прив'язі“, всі ми жили більш чи менш дружньо. Навіть болячки антисемітизму не було в цій глушині. А „власти предержашіє“ іноді вважали для себе корисним перебутися ексцесів. Так принаймні було в Старокостянтинові, про який сам ісправник казав вихваляючися:

— У мене ніколи не було ні холери, ні погромів!

Щодо холери то від неї Старокостянтинів був застрахований завдяки чудовим джерелам, що постачали людности прекрасну криничну й мабуть навіть цілющу воду. Особливо славилися „Кринички“, звідки воду розвозили в бочках по дворах водовози. І справді, коли навкруги лютувала холера, тут було все гаразд. А щодо погромів то, за переказами, з Старокостянтинова

пішла та система „парі“, яку багато разів уживалося й майже завсіди з позитивними наслідками навіть за останніх представників повітового самодержавства. Система ця дуже нескладна, і серед побутових явищ далекого минулого заслуговує, щоб її тут згадати.

Коли представники єврейської громади, стурбовані голосними чутками про погром, з'являлися до представника влади, він їх зустрічав з дитячою простодушністю.

— Який погром? Нічого не чув! Гадаю, що й не буде. А зрештою вам видніш.

— А ми боїмося, як би чогось не сталося.

— Ну, щож... Давайте закладемося. Я кажу, що не буде, а ви запевняєте, що буде. Ви кладете гроші, я даю свій вексель. Буде погром, ваша взяла, не буде — моє щастя.

Чи треба говорити, що ісправник вигравав парі на обопільне задоволення. Все питання було лише в сумі, на яке йшло парі; іноді вона сягала кількох десятків тисяч. Після цього ісправник звичайно уходив на спокій й віддавав свій час плеканню квіток, а його наступник терпеливо чекав такого же випадку.

На жаль, такі ідилії могли бути лише в глухих кутках. Центри робили за директивами „згори“ й діставали догани та докори, коли погроми не здобували потрібного ефекту. Щодо цього дуже знаменна резолюція останнього царя на докладі про київський погром. Прочитавши, що кількість забитих визначилася в числі „сімнадцять“, цар „начертав“: „Только семнадцать?“

Але повертаюся до перших моїх вражінь.

Мабуть таке самісіньке парі відбулося й тоді, коли після 1-го березня Старокостянтинів щасливо уник кривавої ганьби, яка гураганом пролетіла по всіх великих містах України, у вигляді єврейських погромів. І термін виробився такий особливий: „погром“... В практиці самодержавства існувала ціла низка таких синонімів. Коли справа йшла про Євреїв, це звалось „погром“. Коли це стосувалося Вірменів, той же самий злочин звався „різня“. Коли це стосувалося Поляків, це ж саме звалось „усмиренням“, а коли нагайка самодержавства залітала за межі власних кордонів, то це вже звалось „експедиція“. Коли це стосувалося селянства, ця ж сама самодержавна акція звалась „екзекуція“, а в пристосовуванні до інтелігенції просто „ізбієніє“.

З цього всього нагайкового репертуару в пам'яті Старокостянтинінова зберегалася в ті далекі часи лише одна згадка про люту розправу з польськими повстаннями 63-го року. Ніби відродилися пожовклі сторінки кривавих літописів тих часів, коли через Волинь проходили з огнем і мечем ворогуючі полчища, залишаючи по собі кривавий слід і дим руїн.

Нагайка й мотузка та два стовпи з поперечкою, або „шибениця“, були факти реальної політики, що розірвали рожеве павутиння ліберальної словесности доби, так званих, „великих реформ“.

Шістьдесят третій рік був спробою міцності нашої власної коноплі. Спочатку випробували її на шиях польських революціонерів, а потім, після короткої перерви, „подарунки на іменини“ заманячили по всій „єдиній неділимій“.

Тяжка, глибока, кровоточива рана не гоїлася довгий час. І хоч з часів цієї розправи в дні моїх дитячих років минуло двадцять п'ять-тридцять літ, але скільки було таких самітних мучеників, в очах яких на віки вічні застиг кривавий жах. Ніби то й справді мав рацію Гете, коли казав, що кров людини є рідина особливого гатунку.

У розп'ятів можна було бачити матерів, що висохли від нерозвіяного, невтішного жалю: „им не забыть своих детей“...

І по чужих кутках тинялися безпритульні бездомні, як живі примари минулого. Одні вчили чужих дітей грамоти, інші від всього свого минулого зберегли лише знання французької мови та вміння грати на скрипці. Це також давало їм мізерний шматок хліба, але з одною умовою не сидіти довго на одному місці.

Шістьдесят третій рік для них залишився назавжди позначений кривавою фарбою.

Ті, що найбільш любили волю й яких помилювала шибениця, через декілька років пішли боротися на чужих барикадах, і ім'я Домбровського вписане в історію Паризької Комуни. А інші, що не могли відірватися від батьківщини, тинялися навколо рідної оселі, покалічені, змучені, безпритульні... І тягли мізерне животіння безправних людей.

У них також був свій коробок за плечима. І сама легенда про коробку життя належить не мені, а одному з таких епізодів польської „рухавки“, Алоїзові Врублевському, який звичайно якогось глухого осіннього вечера приїздив до нас настроювати старенький шредеревський довгохвостий рояль і за цим настроюванням проживав у нас цілий тижень, а то й більше. Як ми любили його оповідання, з якою жадібною увагою стежили за всім, що він робив, скільки цікавості викликала в нас його велика коробка, в якій містилося все, що було потрібно для того, щоб зробити чудо над інвалідом-роялем.

— Вам не тяжко носити оту коробку пане, Алоїзе? — долитувалися ми.

— Не, моє дзєцко, та коробка не вадить. Інша коробка мене пригнічує до землі, інша коробка жене мене в могилу... То коробка мого життя, моє дзєцко...

— А що в тій коробці, пане Алоїзе? Чому вона така важка?

— Там ланцюги, моє дзєцко, там сто відер моїх сліз. Там кров мого сина, моє дзєцко, там... Там венц як дзєсьонц таких фортеп'янів розбитих надзей мого краю, мого народу...

Він відмахувався від нас, як від настирливих мух, і поринав у свою працю, але не надовго.

З того часу я полюбив дух киплячого карука, бо поки карук закипав, він мішав його лопаточкою й оповідав про минуле.

Дивне одно. Він уривав розмову, як у хаті з'являвся хтось із домашніх служачих.

— Вони не пішли за нами. Ми їм обіцяли волю й вільність, а вони полювали на нас у лісах, хапали нас, як зайців, і видавали нас до рук жандармів.

Ми не могли собі вяснити, чому це так сталося, тай не могли перевірити, чи справді так воно було, але почували, що між ним, паном Алоїзом, та тими простими людьми, які нас оточували й яких ми любили, як рідних, залягла якась прірва.

Вони його називали лайдаком і дармоїдом, а він уперто мовчав, не казав їм ні „ти“, ні „ви“, а висловлювався звичайно діейменниками.

— Треба принести води.

— Треба забрати сміття, треба відчинити вікна, щоб вийшов чад після карука.

За вечерею він був дуже балакучий, але розмови його тоді мали не такий конспіративний характер. Спочатку йшли новини про всіх сусідів. У Прушинських готуються до весілля, у Терлецьких пропав племінний бугай, у Дунаєвських збільшення родини. Потім кожна справа відрожувала якусь пригоду з практики. Самчинецька матушка набрала білих грибів, а вони показали отруйними, в усіх дітей повспухали животи; в Антонинах хтось вночі добувся до теплиці й попсував усі ананаси.

Цей травний бюлетень нагоняв нудоту. Нас тягло до іншого, до того, що дійсно переховувалося в коробці життя... До оповідань про ланцюги, про сльози, про кров, про боротьбу...

Зараз же за містом починалися ліси. Вони уходили далеко, далеко, густі, непрохідні. Ми ходили туди по черешні, які росли в цій дикій лісі, але нас тягло далі, до тих таємничих болот, в яких колись ховалися інсургенти, рятуючись від козацьких роз'їздів. Ми забували проте, що це було давно, цілих двадцять п'ять років тому. Але нам здавалося, що й до цього часу вони переховуються в нетрях, волохаті, одягнуті в шкіри забитих звірів. Ми залишали їм частину свого сніданку десь у дуплі старої липи, й прийшовши знову туди тішилися, як хтось скористав з нашого сніданку.

— Звичайно це вони, інсургенти. Треба залишити їм записку, щоб вони знали, коли прийти.

Записок наших ніхто не брав. Очевидно, їжу уносили пташки або пси, але ми й думки не припускали, щоб це був хтось інший, а не інсургенти.

А „коробка“ й далі дарувала нам нові вражіння.

Коли реставрацію рояля було закінчено, пан Алоїз спочатку грав полонез Огінського, а після того, як ми сходилися до нього ніби на трубний сигнал, він співав нам жартовливу пісеньку, дуже смішну й веселу, про якусь бабусю та її пригоди.

Не пам'ятаю, здається, кінець-кінцем ця бабуся повинна була втопитися, але він співав так смішно, що ми сміялися навіть над бабусиною бідною. Коло рояля стояла маленька карафка, з якої пан Алоїз потрошку випивав і залежно від випитого комічне повинно було відступати місце трагічному. Пам'ятаю, як у тумані, уривки цих трагічних балад, що їх він співав приглушеним голосом.

— „Я не побачу своєї халупки, я не побачу своїх близьких. Ні братів, ні мами, ні милої нареченої. Ні, не побачу їх ніколи!“

Окремо врізалися в пам'ять слова про те, як на порозі залунав „жандара голос“ і як на виду у заарештованого, „гдє кольор бил“, засиніла кров.

На все місто було два жандарі. Два старі унтери з пишними вусами. В дні великих свят ми бачили, як вони гуляють по базару, де мабуть вони стежили за контрабандою, якою наше місто, як прикордонне, дуже славилося. Після пісень Алоїза Врублевського ці жандарі викликали у нас жах. Нам здавалося, що це як раз вони вдиралися в домівки повстанців - Поляків й вводили юнаків, у яких синіли обличчя від переляку й жаху. Виїздив пан Алоїз, увозив свою коробку й від живих оповідань ми переносилися до спогадів. А на зміну йому приходили інші, не менш інтересні люди. Нібито навмисне для того, щоб наповнити багатим змістом наше вбоге дитинство в глухій брудній і мертвій місті.

Приходив „Венгерець“ також із коробкою. З величезною коробкою, яку він носив за плечима. Там були малюнки, взірці для гаптування, легкі тканини, панчохи, скарпетки, запинки, — цілий галантерейний магазин. Дух пачулі й зараз я чую, при одній згадці. Але для нас, для дітей, крім малюнків розфарбованих і перебиток, у цій коробці таїлася ще особлива насолода. У горішній її накривці було натягнуто струни, які закривала тоненька горіхова дощинка. Наступав час, коли цю дощинку знімалося, „Венгерець“ брав у руки молоточки й грав на струнах, як на цимбалах. Струни здригалися, дзвонили, тремтіли, плакали й сміялися. Іноді з цими струнами зливався людський голос. Про що він співав — ми не розуміли. Мова була чужа, а мотиви нібито рідні, знайомі. Але ні, не тільки спів. Іноді раптом вихопиться кілька слів, нібито не чужих, а своїх, близьких, зрозумілих. Дитячий мозок схоплював і відбивав у собі легкі рими, які десь в архівах пам'яті заціліли до цього часу.

Я сем се наздала, же поле горело,
 А то се мілему личко червонело...
 А сем се наздала, же гуска летела,
 А то се мілему кошулька белела...

А чому ж ти „Венгерець?“ Хіба ж вони говорять, так, як ми? І знову розкривається інша коробка, — коробка смутку... Він оповідає про жандармів Мадьярів, лютих Мадьярів, гнобителів, що поневолили його й його братів, оповідає про свій маленький нарід, який багато, багато років терпів цю неволю. Словаки — от ім'я цього народу. У них є свої пісні, своя мова, своя земля, але Мадьяри не визнають їх за нарід.

В дитячій уяві Мадьяр зливається з жандармом. Обидва — яко жахливі гнобителі. А „Венгерець“ - Словак стає близьким та рідним.

На прощання перед тим, як піти, він грав марша. Звався він „марш Кошута“. А хто такий Кошут — дуже важко було нам дізнатися від бідного Словака.

— Такий богатыр був... Хотів волі для свого краю... А російський цар Микола не дозволив.

Уходив „Венгерець“, уносив свою коробку, а в дитячій пам'яті залягала якась чорна думка про жандармів про Мадьярів - гнобителів і про російського царя, який не дав якомусь Кошуту звільнити свій нарід.

Цілими юрбами тинялися Сербіяни. Старі й молоді. На плечах лахміття старих салдатських „шинелей“, на голові „безкозирки“ з червоною околичкою, помняті, брудні, діряві. У старих суворі засмалені обличчя з огнистими палкими очима, волосся й вуса чорні з сивизною. Хлопчаки, мов циганчата. У кожного за пазухою бубон і малпочка. І дівчата краси невимовної. Вони підносили свої довгі хвилясті чорні вії, ніби крильця метеликів, і дивилися зажуреними, але прекрасними очима.

Таких очей більш ніколи й ні у кого я не бачив.

Вони приходили на подвір'я, ставали півколом і співали. Співали й плакали й простягали довгі, худі руки по милостиню. Їх мова здавалася нам спочатку також чужою, незрозумілою, а співи нібито свої, рідні. Але потроху й у них починали прохоплюватися зрозумілі слова про кров, про страждання. Старі розкривали подерті „шинелі“ й показували на грудях, порослих, як ковилем, сивими космами волосся, глибокі сліди від ран. І дівчата показували глибокі шрами на руках і на грудях і гірко плакали.

Ми плакали разом із ними. Щоб припинити цей потік сліз та слізних оповідань старші виносили хліб, гроші, цукор. Після цього картина відразу мінялася. Бубон бубонів ритм марша, малпочка сідала на землю й крала із старої салдатської фуражки цукор, напихаючи ним собі повного рота, а всі і старі й молоді співали. — „Шуми Марица окровавлена, плаче дівця люто ранена“...

Слова були сумні, а мотив веселий і приспів ще веселіший.

Марш, марш генерале наш,
 Ми запоем Александру марш!

Або щось подібне. Хвальний гимн цареві Олександрові.

Марш „Шуми Марица“ був дуже популярний. Його видавали за слов'янський національний гимн. Проте дивно: з якою захопленою увагою та співчуттям ми, діти, слухали смутні оповідання про рани та гніт, з такою ж байдужістю ставились до цього барабанового гимну. Потім я це зрозумів, коли прочитав десь про те, що „національний слов'янський гимн“ на швидку руку склав один німецький капельмейстер, скориставши для цього з мотиву самої заїздженої касарної німецької пісні: „Wenn die Soldaten durch kleine Stadt spazieren“.

Але в залозі нашого міста і на покою було багато таких, які вірили безоглядно в те, що війна, яку вони вели з Турками, була визвольною, і рани, сліди яких вони носили, були їх жертвою во ім'я звільнення балканських Слов'ян від турецького ярма; тому вони особливо щедро нагороджували цих мандрівних співців - жебраків, почувуючи себе героями.

Так як би там не було, але наші дитячі симпатії схилялися в бік більш безкористовних спогадів та балад, і похвальні гимни „братушек“ нас не хвилювали.

І коли я оце тепер згадую про них, то лише за для повноти мовляв міжнароднього й ріжноплемінного оточення, в ароматі якого минали наші дитячі літа. Пісні знедолених, пісні образи й суму каламутними струмками спливали в нашу долину й залишали в ній тяжкий безрадінний осад.

Лише пісні помсти могли внести нове в цей безпросвітний сумний акорд.

Ці пісні, вірніш ці мотиви, вже довелося почути з уст свого рідного народу. Пісні й оповідання про Кармелюка, про його пригоди, про його закон: „у багатих одбирає, бідних наділяє“, були першими засівами помсти на ґрунті спущеним кривавими спогадами про всякі насильства та кривди. Про Кармелюка говорилося цілком конкретно, як про живу людину, яку не лякає Сибір, тому що й „над Сибіром сонце сходить“, яку не лякають ні кари, ні в'язниці. Мотиви пісень про Кармелюка тужливі й монотонні, а слова повні бадьорости й певности... „І на мене Кармелюка всю надію майте“.

Співали ці пісні люди неясного стану, старі, бувалі. За якоюсь хатньою роботою, а найбільш коло куренів у великих садах. Ці старі діди, самітні бурлаки, розклавши невеличку ватру і поставивши на багаття казанок з якоюсь юшкою, поринали в свої думки, супроводячи ці думки тихою журливою піснею про славного розбишаку.

Зауваживши нашу напружену увагу, дід обривав пісню и переходив до оповідань.

— А деж тепер цей Кармелюк?

— А по людях ходить... Останній раз його бачили на Подолії. А то прочане, що ходили до Почаєва, бачили й коло Рудні. В лісі. Баби сиділи спочивали, а він і підійшов до них, попрохав хліба. Попрохав у самої убогої старої баби. Був у неї один одним шматочок, вона й розділила його напополам. — На каже, добрий чоловіче, не прогнівайся, що черствий. — Він узяв, одкусив кусничок. — Твій хліб, каже, для мене краще за паску. — А після того розв'язав торбу й висипав перед нею купу червінців. — Бери, каже, може тобі ці черепки придадуться, а мені важко їх тягати за плечима.

— А звідки в тебе, чоловіче добрий, це золото? І чому ти, маючи стільки золота, просиш хліба у старчихи? — А тому, каже, що ці гроші не мої, а твої й таких убогих людей, як ти. Прийшов я до пана Кременецького вдень, а він сидів на ганку і псів годував. Попрохав у нього хліба, а він нацькував на мене псів і хліба не дав. Так я прийшов до нього вночі й примусив його віддати мені все золото, яке в нього було. Пошкодував, кажу, шматка хліба — заплати тепер золотом. Зв'язав пана, поклав його на ліжку та ще й, вибачайте, наклав на нього цілу купу. Ото тобі замість золота... Такий то отой Кармелюк. Баби оповідали. Коли вони брехали, то і я брешу. А коли правду казали, значить і я правду кажу. Ой, то такий чоловік характерний. Його увесь світ боїться. Я, каже, один на світі. А коли б нас таких було дванадцять, ми б усю неправду „зністожили“, й на всім світі запанувала б правда!..

Так про помсту вперше промовив до мене Кармелюк. До того ж ця помста мала в нього глибокий соціальний характер й була перейнята клясовою зненавистю до гнобителів та експлоататорів.

Проте, перебираючи мотиви пісень та переказів, що вражали мене в мої дитячі й хлоп'ячі літа, відроджуючи в пам'яті те, що пролежало непорушеною цілі десятиліття, я згадую ще одну пісню помсти й смутку, яку чув лише один раз, але це не завадило їй врізатися в пам'ять невитравним тавром.

Ми ловили рибу на березі Случі, коло стародавнього татарського кладовища. А біля нас молода жінка різала очерет. Нудну й важку роботу вона полегшувала розважаючи себе піснею, якоюсь особливою, незвичайною мотивом своїм і якоюсь суворою своєю структурою. Співала вона глибоким грудним голосом, спиняючися, передихаючи, знову співаючи далі з того місця де вона переривала свою пісню. Образа, сум та помста — от її зміст:

Ой не стій не стій,
Вербонько, над водою.
Не плач не журись,
Дівчинонько, за мною.
Ой якже ж мені
Молодій не журитись.
Я заміж не йшла,
А ти хочеш женитись.
Женися милий,
Бог тобі допоможе.

За мою щирість
Покарай тебе боже.
Покарай, боже,
Пожаром і водою.
Покарай, боже,
Лихою дружиною.
Пожар і вода
Або буде, або й не буде,
Лиха дружина
Не вийти межі люди...

Слова вихоплювалися з океану смутку, билися об високий берег і пливли далеко, далеко до невідомого напасника, як закляття покривдженої.

Тепер мені уявляється, що це співала рідна сестра тої самої Ярославни, яка посилала через гори й долини, через степи та пороги, з хвилями Словутича свої сердечні думи. Але там була ласка кохання й турбота, а у цеї, скривдженої, туга, сум і прокльони.

Оскільки я знаю мотиви наших українських народніх пісень, мені здається, що мотив помсти один із тих, що не часто трапляються... Особливо в царині лірики.

Вертаючися до соціальних і політичних мотивів, повинен сказати, що народня творчість на Волині охотніш удається до іншого, не менш могутнього знаряддя, аніж словесна помста, до іронії, до глуму, як напр. у відомій пісні про „засідателя“, що провалився під лід.

Всю його урядову велич розбивають на дрібки удари гострої іронії. Даремні були всі тривоги, всі турботи й заходи, даремно спускати у воду линви, сітки й гаки. Досить було поманити його гришми і він сам вискочив із води.

Колись Руданський записував ці „співомовки“. Є в нього й про „засідателя“. Але волинський текст значно повніший і визначається більшою розробленістю сюжета. Це дає мені право навести волинський варіант, якого нема у Руданського.

Стали шарить по кишнях.
Найшли золотих три,
Диви-диви, засідатель
Виглянув з води.
Шатнулися по кишнях,
Найшли гривень п'ять,

Диви-диви, засідатель
Виглянув уп'ять.
Знову шарять по кишнях,
Найшли гривень сім.
Диви-диви засідатель
Вискочив зовсім.

Таких жартів була сила силенна. Але чувати їх доводилося лише віч-на-віч. Що правда, і вибір сюжетів був дуже вільний і різноманітний. Пан, ісправник, капітан, чернець, дяк, ксьондз — всі проходили крізь чистилище сміху. Діставали своє і „крючкодьори поліцейські“, і секретарі та писарі... Економічно пригнічені й політично принижені, селяни знаходили в сміху одинокий тоді продох, зовсім не знаючи того, що їх земляк Гоголь дав філософське обґрунтування сміху, як знаряддю боротьби... „Ибо смеха даже боится тот, кто никого и ничего не боится на этом свете“.

Все це в цілому, в зіставленню з мовчазним урядництвом, з ура-патріотичним офіцерством, з гімнами й хвальними піснями, що їх виконували за допомогою мідяних сурм і виполуджених казьонних горлянок, мимо волі підносило нарід у нашій дитячій уяві на якийсь особливий п'єдестал. Це нічого що треба було скидати шапку й низенько вклонятися! Щодо такого зовнішнього рабського плазування у них були свої убійчі, все нищучі й частенько досить таки нецензурні жарти: „що кому помагається: мужик цілує пана в руку, а пан собаку в с...“ Але і в таких ланцюгах гніту нарід зберегав свою внутрішню протестуючу гордість і незалежність, що в цілому відбилося в народній творчості, в мові в звичаях. І їх незайманість була своєрідним протестом проти бюрократичного нівелювання, проти офіційного невизнання й брутального зневаження національних прав і національної культури.

На папері це були „крестьяне юго-западного края, говорящие на простонародном малороссийском наречии“, а на ділі це був нарід, що заздрісно й ревно охороняв свої національні риси, в той час як ми, діти того ж самого народу, всім своїм вихованням і зо всіма прищепленими нам навиками, повинні були виявляти й доводити, що народне то є лише „простонародне“...

Дорого довелося заплатити нашому поколінню за це калічення, що залишило невитравні риси потворности, як сліди каліцтва компрачікосів на обличчі Гвінплена, що постійно сміявся.

Мені було вісім років, коли я почув оповідання про Кармелюка. Тоді мене якраз готовили до іспиту. І мій навчитель Ілля Денисович, якому я розповів про цю історію, порадив мені нікому не розповідати про те, від кого я чув це оповідання.

— Тобі нічого, ти малий, а йому за такі оповідання можуть бути великі неприємності.

Так уродилася перша таємниця й перша конспірація — про Кармелюка. Зрештою це ім'я не було одноким в царині епосу, яким дихала тоді Волинська земля. Якось я приніс з вулиці кілька рядків пісні, яку несамовито голосно наспівувала простоволоса дівчинка, намагаючися заколисати свою маленьку плачучу сестричку. Колиску було підвішено до старої груші, де в холодку ми ховалися від спеки. Дівчинка-нянька гойдала цю колиску за допомогою мотузка, який вона тримала в руці й махала ним то праворуч то ліворуч. Колиска була подібна до плохенького човна, що гойдається на морських хвилях. Дитина кричала несамовито й нарешті затихала від цілковитого знесилення. А дівчина й далі заколисувала його піснею, яка так само мало нагадувала коліскову, як и саме колісання... Смішно було те, що дівчинка гаркавила і замість „с“ іноді казала „х“. І тому замість „вспів“ у неї виходило „вхпів“, замість „слава“ виходило „хлава“. Так я і запам'ятав її пісню, і в такому вигляді приніс її додому.

Та не вхпів Нечай, та не вхпів козак
 Шуки риби з'їхти:
 Як поглянув в хвою кватирочку,
 А вже ляхи в міхті.

Довго вона оповідала про всякі лиха, що впали на Нечаєву голову, і закінчувала свою баладу описом похорону:

Походили козакові в головах калину,
 Хтала хлава Нечаєві на всю Україну...

Ми сміялися й дрючилися з дівчинки, називаючи її „хтала-хлава“, але вона не ображалася. Співала вона якось не так, як усі, і пісні її були також якісь особливі, незвичайні.

Запас цих пісень був у неї невичерпний. Маленька, худенька, веснянкувата, з тоненькими кісками, яких у неї було щось із дванадцятіро і всі в ми-

шачий хвостик завтовшки, вона своєю серйозністю скорше нагадувала стару, а не дитину. І разом з тим це було, як я собі зараз уявляю, живе джерело народньої творчості.

Особливо відзначалася вона в дитячих грах: у веснянках, в організації колективних ігрищ у ворона, в перепілку, в зайчика, в короля. І все вона робила серйозно, без усмішки, діловито і не по дитячому. І наші глузування не справляли на неї ніякого вражіння. Вона й далі гаркавила й мішала звук „с“ із звуком „х“, і відкликала на „хлаву“, нібито це було її ймення. „Хлаво, а як далі?“ питали її дорослі дівчата, що випадково забули слова якоїсь пісні, і вона не зупиняючися казала далі слова пісні.

— Хлаво, а коли почнемо співати Купайла? Чи у цю суботу, чи ні?

— Хе-ге, у людей ще тієї хуботи хпівали... Хе-ге!.. А ви й забули, чи що?

Вона любила керувати молодшими. Але не приятелювала з ними. Якесь дуже дивне приятелювання було в неї з самотньою жінкою, яка жила наприкінці великого подвір'я в маленькій халупці й часто була п'яною. Звали її „московкою“, і всі її цуралися, бо часом вона ходила вся в синяках, коси розпатлані й проти звичаю, нічим не покриті.

— Гола, боса, простоволоса.

Старий фурман чи машталір іноді на неї гримав і також якимось незвичайно.

— Бахуса справляла?! Шуліку ганяла? Видко, видко... Добре нагулялася...

— А якого такого Бахуса вона справляла? — цікавилися ми дізнатися, але старий машталір додавав лише одне слово „капость“ та йшов до коней.

І був ще один пришелепуватий хлопець, довгов'язий ледацюга й жебрак, який приходив до неї в гості. Тоді всі в дворі говорили:

— Бахус прийшов!..

І часто виганяли його з подвір'я.

Значно пізніш, коли я був більш менш дорослим, я зрозумів значіння цих імен та натяків. На Волині існував звичай, що був відгомном стародавніх грецьких ігрищ чи то римських сатурналій, в яких брали участь „московки“ та молоді вдови. Ігрища ці мали грубо еротичний характер і головною дівою особою був якийсь „пришелепуватий“ хлопець, щось подібне до того напівідіота, який приходив до нас на подвір'я. Через те і звали його Бахусом, себто Бакхом.

Наша „московка“ була привідцею цих бакханалій і через те її всі зневажали. Дехто вважав її навіть за відьму.

Проте „Хлава“ її любила й постійно перебувала у неї в халупці, поки її не покличуть.

— „Хлаво, Хлаво“! Ти знову там, у тої паскуди! От я тобі...

І „Хлава“ бігла, як стріла, чуючи, що їй попаде...

Вона була одинокою дівчинкою, що брала активну участь в різдвяних колядках, які мені дуже подобалися, і тому і я був у числі колядників і навіть у числі артистів, що виконували славне „Иродово действо“.

Хтось був тут і режисером, і організатором, і охоронцем театральної бу-тафорії і театрального реквізита. Ми вчилися народніх пісень, прибиралися в костюми та машкари й ходили по дворах. У Ірода був плащ, меч та корона, у чорта — рога й хвіст. У запорожця — повний одяг геть аж до шаблюки. Шаблюка турецька, з зіркою і місяцем на держакі. Мабуть чийсь військовий трофей. Але особливо вражав своєю пишнотою блакитний атласний одяг польського пана і польської панни. І навіть малинова оксамитова шапочка-конфедератка з павовим пером.

І коза була справжня. А в середині „зірки“ була справжня декорація на різдвяний сюжет.

Вистава всюди користувалася гучним успіхом. І коли міхоноша з жартами та приказками обходив слухачів і глядачів: „дайте ковбасу, а то хату разнесу“, — ніхто не шкодував подарунків.

І було дивно, коли на другий день у церкві той же самий піп, що був серед гостей і з видимою приємністю слухав колядки і дивився на виставу, починав громити „поганський, язичеський звичай коляди“, і наприкінці звертався до „властей предержавних“, прохаючи їх допомогти йому в боротьбі з шкідливими звичаями.

Старі люди по своєму пояснювали цю ієрейську ревність:

— Він боїться, що йому замало перепаде..

— Або, або, — по волинськи притакували старі жінки, — мовляв кому, мовляв що, а курці, мовляв, просо... Або, або..., що на волинській говірці визначало: так, так, певно...

І коляда існувала й далі.

Десь там у центрі у військовим зібранні, в клубі урядовців, горіли вогники традиційної ялинки з вальсами, з мазурками, з кадрилими й котильйонами. А серед снігових заметів цілісіньку ніч мигтіли смолоскипи національного зимового карнавалу. Пісні, машкари, гри...

І в усім цім почувався суворий клясичний стиль, тоді ще не пошкоджений касарною бруднотою та паскудством міщанської культури. У весільні дні перед нашими очима переходили всі стадії надзвичайно цікавої „весільної драми“; коли вони ховали своїх родичів і близьких — від цієї трагедії віяло чимсь стародавнім, тисячолітнім. Весь рід збирався на обряд великого смутку. В похороннім обряді було багато елементів аналогічних тим, з яких у старій Еладі виросла й розцвіла грецька трагедія.

Обряди культу сонця та господарські обряди, що власне були дійсною їх релігією, мали також клясичний характер. Над цим доводилося замислюватися вже значно пізніш, особливо під впливом розмов незабутнього гімназіяльного наставника, Ореста Івановича Левицького, що зумів у процесі вивчення граматики виявляти природу народньої творчості. Але про нього мова буде далі.

Найбільше за все, доступніш за усе й любіш за все були для мене купальські ігрища й купальські пісні. Ці ігрища улаштовували поблизу нашої домівки; вони починалися з вечора й закінчувалися радісною зустріччю сходу сонця. І хоч уночі я повинен був, як годиться дітям, спати у своїм дитячій ліжку, але не побачити сходу сонця, того сонця, що „вгору йде, виграє“, було неможливо.

Сонечко вгору йде, виграє,
Тоді моя дівчинонька устає...
Розчесала русу косу...

В розчинені вікна линули переливчасті хвилі цього гимна сонцеві, що пробуджується й виринає з-за обрію, і ми схоплювалися й вибігали на вулицю, дивилися на схід, де підбивалося вгору золоте, вогняне коло й кидало снопи свого ніжного проміння. Треба було дивитися розплющеними очима прямо на сонце, тоді й справді здавалося ніби то воно виграє, міниться всіма фарбами... І червоною, і зеленою, і жовто-гарячою, і синьою...

Це було вже в останній день купальських обрядів. А до цього дня, на протязі двох тижнів, вечорами на узліссі, над річкою, біля прикрашеного зеленого деревця, дівчата збиралися в коло, співали сумних тужливих пісень, повних якоїсь невиясненої, незрозумілої тривоги.

Про що ці пісні?...

— „Дзвіннеє деревце, дзвіннеє,
Та далеко воно чуткеє“...

Це лише приспів. А пісенна баляда плете далі своє мережево. Про тополя, що стоїть край чужого поля, про пишну мальву „рожу“, що розцвілася й чекає того, хто буде її пестити й охороняти від грубих рук. І довго не приходить такий охоронець. Ні брат, ні сестра, ні батько, ні мати не придатні для цього.

Паршива сторожа, пощипана рожа.
Дзвіннеє деревце, дзвіннеє,
Тай далеко ж воно чуткеє.

Нарешті з'являється милий і рожу врятовано. Пісню скінчено. Але зараз же починають другу. Про брата, що загубив сестру. І слова жорстокі, й мотив сумний, і ритм особливий, ніби навмисно вигаданий для похороного марша.

Купайла на Івана-а
А брат сестру загубляв,
Купайла на Івана...

„Не з усякого жолудя виростає гігантський дуб“, казав мені з цього приводу Орест Іванович. Дубові потрібний простір, дубові потрібна буйна, сита земля. І сонце і вохкість. А нема цього—і занидіє дерево, не піде ні в широчінь, ні у височінь. Лишайми вкриється... Так і в творчості народній. В пісні про брата, що загубив сестру, зарождався сюжет для трагедії. Як у Греків із міта про Іфігенію. Але над Україною не було сонця вільної Елади. І народня творчість пустила могутні парості тай спинилася. Баляда не розрослася в трагедію...

Проте, це говорилося пізніш, коли я будучи вже учнем третьої класу, повернувся після літніх вакацій і на звичайну тему „Як я провів літні канікули“ написав про пісні, які мені дуже сподобалися. Орест Іванович дуже зацікавився моєю роботою. І перед відпуском він уже мені сказав:

— А ти там на Волині старайся прислухуватися до народніх пісень і приглядатися до народнього життя. Та попрохай батька, щоб він з тобою попоїздив по Волині. Там ти знайдеш багато цікавого.

Це поклато початок новому періоду в моім життю, тісно зв'язаному з шкільними роками.

Це ж поклато початок моїй пристрасті до мандрівок. Потім мені довелося об'їздити вздовж і впоперек не тільки всю територію старої Росії, але й Європу, спускаючися до самої Сіцилії, до Корсіки й Сардинії.

Але перші „мандрівки“ відбулися на Волині...

І тому, не можу без почуття глибокої подяки згадати й вшанувати пам'ять Ореста Івановича, що скерував мене на путь етнографічних мандрівок, і пам'ять мого батька, який серйозно поставився до цієї справи й дав змогу здійснити й усвідомити ці, тоді ще дитячі, поривання.

Але це збіглося з періодом моїх шкільних років, до яких я й переходжу.

Годі байдики бити!

— Ану, ану, годі байдики бити! Треба рушати, бо нерано! — вигукував старий візник балагульщик Бенюмен, постукуючи пужалном у ворота. За ворітьми стояла велика, вкрита подертою парусиною, балагула запряжена тройкою різномасних коней... звичайно, коли можна назвати кіньми ці шкапи високі, кощаві, з витертими боками і з такими ж кістявими горбоносими черепами.

У Бенюмена було два „виїзди“. Один міський, так званий „фаєтон“, і до нього пара швидких циганських коней, які інакше не бігали, як тільки скоком, обсипаючи прохожих порохом, закидуючи болотом, як в яку дорогу.

Цей „виїзд“ звався „офіцерським“.

І крім того, на далекі віддалення у нього була ще багагула, і до неї трійка коней. Два руді, а третій білий, дуже високий кінь, підручний. Цей кінь був дужчий за тих двох, і на його долю припадала головна робота, коли треба було їхати на гору. Проте на крутих узвозах, у ролі коней виступала вся та численна пасажирська публіка, яка у вигляді безплатного додатка, обтяжала й без того довгу й втомлену путь із Старокостянтинова в Полонне, до залізничної станції.

На таку подорож витрачалось цілий день, хоч віддалення від міста до станції всього п'ятдесят верстов. Спочатку шлях йшов під гору, потім лісом, ланами та ярами. На половині дороги був заїзд „Три корчми“, де подорожні й коні діставали спочинок та підживлення. Спочивши тут години дві чи три, пускалися знову в путь під веселе погукування Бенюмена:

— Вйо-вйо! Бо нерано!

І завсіди в нього було „нерано“, хоч день щойно починався і часу попереду було більш, аніж досить. Але він вірив, що можливі геть усякі несподіванки й тому волів їздити „із закладом“.

Так було й тоді. Серпневий день тількино починався. В домі почалася метушня як звичайно перед виїздом, а він уже стукав пужалом у ворота й божився, що коли не виїдемо тої ж таки хвилини, то спізнимося.

На цей раз і я став у число пасажирів. Мене виряжали до Києва, для вступу в гімназію. Старші брат і сестра вже вчилися в гімназії, а я був третій.

Власне кажучи спочатку був обраний Житомир. Там уже вчився мій старший брат, до якого ми їздили на побачення. Але там тоді царював страшний звір Антонюк, один вигляд якого примушував тремтіти дитячі серця. Взагалі на посаду директорів гімназій призначалося страшних людей. Але Антонюк був страшніший за всіх. Червоний від пияцтва з виряченими очима, з вищиреними зубами, весь якийсь квадратний, незграбний і вайлуватий, він навіть не говорив, а гарчав, як собака на ланцюгу, і більш над усе на світі ненавидів дітей. Тому то й призначено було його за директора гімназії.

Його педагогічна діяльність відзначена цілою серією самогубств та божевілья серед учнів і кожна така нещасна пригода збільшувала його авторитет в очах вищого начальства.

Прозвіще „булдог“, яким охрестили його школярі, була б образою для пса, але не для нього. Лікарі запевняли, що він божевільний. Учні, що жили в пансіоні, казали, що він п'є запоем та іноді по ночах кричить в нападах білої гарячки.

Я так перелякався його вигляду, що зовсім занімів. Не міг назвати ні свого ймення ні прізвища, і кінець кінцем розревівся. Вночі у мене стався напад, після чого мої батьки вирішили, що в Житомирі мені не минути лиха. Тоді спинилися на Києві, куди було переведено й мого старшого брата.

Бенюмен був наш спільний приятель. Він любив нас часом підвозити на своїх прудких конях, пізніш він перший посвятив мене в таємниці театра,— тоді в Старокостянтинові подвизався фундатор єврейського театра Гольфаден, а покищо він брав якнайживішу участь у моїм вступі до гімназії.

— Ой, Володько, я вже не дїждуся, коли ти будеш носити на шапці орла. Гімназіст, так це все одно що студент... А студент—так це вже доктор... Ой скоріш, час рушати бо нерано!

На превеликий жаль не тільки Бенюмена, але й мій, і моїх батьків, на цей раз я повернувся ще без орла на шапці. Орлом називав Бенюмен гімназичний герб.

І сталося це через обставини зовсім непередбачені. У мене був маленький дитячий коник, „муцик“, на яким я їздив із своїми селянськими однолітками

на водопій, на річку й навіть у поле на пасовисько. Останні дні перед від'їздом я так ревно змагався у верховій їзді, що після цього не міг сидіти на твердій лавці. І тому на іспиті сталася біда. Я впав з лавки і серед урочистої екзаменаційної тиші проголосив:

— Оце упав, так упав! Та ще й здорово забився!

— Чий це хлопець?—гукнув директор: заберіть його геть звідси, коли він навіть на іспиті не може спокійно посидіти...

Батько зніяковів. Хотів пояснити, але директор розлютувався.

— І до того ж він говорить по мужичому! Ні, ні, заберіть його!

І мене забрали. Щоб не губити цілий рік, мене спробували було віддати до бурси, тим паче, що ми жили на Стрілецькій вулиці, яка безпосередньо притикала до Софійської бурси.

Але й тут мені не пощастило. Треба було читати по слов'янськи. Про титла та скорочення я нічого не знав і тому слово „Ізраїля“, написане під титлом, я прочитав „Ілія“... І вийшло так: „І славу людей твоїх Ілія“.

— Хо, хо, хо! зареготав здоровенний інспектор... „Ілію глашаєт! Христу подражаєт!“..

Учителі облесливо захихикали. Я стояв, як засуджений на кару.

— Іди! Навчися читати, тоді приходь... А тепер геть!.. — Я втік з тим, щоб більше туди не повертатися. Після цього мене було віддано до „городського училища“, до другої групи, де я й пробув цілий рік. „Без орла на шапці“.

Але як же це сталося і хто був винний в моїй ганьбі? А вийшло це тому, що я був самоук. Коли є старші, це трапляється постійно. Старші вчать, молодші слухають і раптом виявляють себе грамотними. Читати я навчився по газеті, але головну роль у моїй початковій освіті загравав наш староко-стянтинівський Сковорода, а попросту „Петро Павлович“.

Хто він і що він—нікому невідомо. І чим він був подібний до сержанта у Беранже, що на полянці вчив дітей „буки аз, буки аз, щастя в грамоті для вас“,—це також не можна пояснити. Але в його була любов до освіти, а до того ж він був автор власної системи, яку носив завсіди при собі в кешені. На стайні, на кухні, в людській, або на березі річки, чи то в полі Петро Павлович збирав навколо себе всіх, хто прагнув освіти, і посвящав їх у таємниці мудрости. Щось справді сковородинське було в нім, як я це собі ясно уявляю. Трошки блазенства, трошки зовнішнього юродства і якась внутрішня мудрість й таємничість.

— „Мир мене ловил, но не поймал“.

Проте цей „убогий жайворонок“ був улюбленцем дітей. Часто буваючи на підпитку, він спантеличував усякого своєю „повестью на букву пы“, яку він випалював одним духом, випроставшись як струна, по військовому:

— „Полтавського петровського пехотного полку питьхвებელ Петр Павлович Петров, по прозванью Пирогов пошел по полю, поймал птицу перепелицу. Первой пьяница. Птица перепелица пити похотела пурх-полетела, пала-пропала. Пофтори!“.

При слові „пурх-полетела“ він присідав і підскокував, розставивши руки як крила. Обличчя його виявляло широку розпливчасту радість..

Цю „повість на букву пы“, треба було відразу ж повторити не запинаючися. І хто з дітей міг це зробити, того він брав у дальшу науку. Тоді вчили двома системами: церковною і цивільною.

Першу він звав зневажливо.

— Аз-буки, кия в руки тай за чередою..

А другою він пишався, бо сам був її автором та винахідником. У нього була колода карт із нарисованою літерою на кожній карті, за абеткою. Зі-

бравши дітей в коло—бували й дорослі—він спочатку розкладав усі карти-літери за порядком і потім починав свою „повість про бабушку или письмо на родину“. Так звалася його система навчання грамоти. Спочатку вся „повість“ говорилося поволі, щоб краще було її запам'ятати.

— „Ах Бабушка, Ваш Гаврюша Дядюшка Едить Жениться, Земляк Иван Іоанович Кланяється...“

Як бачите, слова розложено за абеткою; а, б, в, г, д, і так далі. Потім перераховувалися ті, кому він „кланявся“ за тим же порядком.

— „Кланяється: Леночке, Маничке, Надиньке, Олиньке, Полиньке, Раечке, Соничке, Таничке, Улиньке... „Хвеничке“...“

„Хвеничку“ він виголошував особливо розчулено, тикав пучкою у літеру „ф“ і казав:

— Ач яка! В боки та в скоки, да навприсядку! Ха-ха!

„Феничку“ затямлювали відразу... Але оповідання йшло далі... Після ф ідуть х-ц-ч, ш і так далі. Так воно й виходило в нього.

— Хочеться Цілувать, Чесно, Широко, Щастя пожелать... Єр-єри-ять Фита-Ижица.

З жартами та приказками це виходило так кумедно й весело, що „письмо к бабушке“ затямлювалося після двох-трьох разів. А після цього починали „ловити рибу“.

— Давай „бабушку з довгим носом“... І хлопчисько витягав „б“.

— Тягни, „Уліньку“, щоб не впала, бо на одній ніжці стоїть...

Хлоп'ята тягнули „у“. Далі треба було визволяти „Леночку“, що не може „через рівчачок перейти, стоїть тай плаче“; після „Леночки“ треба було знайти того, що „кланяється“ і „одну ніжку одставив і шапочку ізняв“—на сцені з'являлося „К“.

— А тепер давай „Ах“, розкривай рота, бо „булка“ готова! Із зібраних літер виходила „булка“.

Ніколи в своїм життю, ні при яких обставинах, я не бачив, щоб навчання грамоти проходило так весело, з такою неослабною енергією, так захоплено... „Олинька“ і „Полинька“, і „Земляк“, і „Гаврюша“, і „Дядюшка“,—всі раптом шикувалися лавами, як старі знайомі, кожне із своїми відзнаками, та із сполучення їх з'являлися нові слова.

Гра в „бабушку“ ставала найулюбленішою грою, всі інші гри забувалося. У кожного хлопчика в окремії „палятурці“, а в деяких випадках навіть в окремії „поляресі“, був повний припас кусників картону з „бабушками“, і діти змагалися в швидкості й точності, не помічаючи втоми...

Чи дивно ж, що грамотність приходила зовсім непомітно, на превелику втіху Петру Павловичу—він же в дійсності „Іван Іванович“... А в тім, хто він був насправді—ніхто нічогісінько певного сказати не міг. Судячи з „повести на букву пы“ він був „питьхвебель“ „Петр Павлович Петров, по прозванью Пирогов“. Судячи з червоного носа та з деякого специфічного духу, який схоплював дитячий нюх, він можливо був і „первим п'яницею“ Для дорослих він був „Іван Іванович“, а для нас, для дітей, це був перший приятель, учитель і товариш. З дитячою радістю він ловив сіткою дрібну рибу, уламком кешенькового ножика вирізував із дерева „вітряк“. Зрештою тим же ножиком він заготовлював із гусячого крила цілі паки пер, бо не визнавав „німецьких вигадок“, і писав тільки гусячими перами. І атрамент робив він із дубових „горішків“, за якими уряджував окремі експедиції. Назбиравши горішків, він їх варив і кіп'ятив у кам'яній чашечці з-під помади—тоді помада була у великій моді—і нарешті діставав атрамент...

Взявши нове загострене перо й щойно виготований атрамент, він робив спробу за старовинним традиційним звичаєм.

— Проба пера і чорнила, яка в ньому сила. Перо пише, як муха дише. Писав Іван Іванович...

І викрутасний підпис „під Мазепу“ із закарлючками, з колечками, з тоненькими волосинками, із широкою гарною лінією через увесь підпис...

— Рукою власною...

Найцікавіш те, що за такою ж системою вчив він і польського „абеткада“. Звідки це вміння до нього прийшло—ніхто не знав, як ніхто кінець-кінцем не знав, звідки з'явився у нашій місті сам Іван Іванович і куди він врешті зник, залишивши по собі добрі спогади та „повість на букву пы“, та жартівливу абетку-„бабушку“, завдяки якій десятки дітей, тай не тільки дітей, а й дорослих, пізнали плоди першої цивілізації.

Дехто не любив його за гострі жарти, за юродство та блазенство, які не подобалися чванькуватим урядовцям та дрібним шляхтичам, і вони пускали чутки, що він втікач-каторжанин або у всякім разі арестант.

А назвати в ті часи людину арестантом, це значило нанести йому пекучу образу. А втім, він на це не казав ні так, ні ні. І коли його питали, де він навчився ліпити з хліба дитячі забавки, виточувати з волових костей каламарі та ножі для розрізування паперу, направляти й відчиняти всякі замки, коли господиня, бувало, загубить ключі, звідки, нарешті, він приніс свою чарівну „бабушку“-абетку,— він глибого зідхав і говорив приповідно:

— Де я був,—там нема мене. Де мене носило—і з дзвіниці не видко.

Та як би там не було, але коли перед іспитами до мене запросили нашого загального й досвіченого вчителя Іллю Денисовича, він був змушений визнати, що з грамотою справа у мене стоїть добре. Таблицю множення я також легко затямив з чужого голоса, а щодо писання, то й тут усе було гаразд.

Але з мовою вийшла прикрість. І російська, і польська, і українська, і навіть трошки циганська, бо після війни у нас, як мамка, жила циганка Маріула.

— Сир ту дживес?—Як ся маєш?

— Сир приявела!—Як доведеться!.. Заділаби мангі діли!—Заспівай мені пісню...

Недивно ж що через таке „многоязичіє“, в основі якого лежала всеж таки мова українська, бо нею розмовляв у родині батько, і вона була в нас спільною мовою з моїми однолітками, я мимоволі вразив слух гімназійного директора своєю „мужицкой речью“. І треба було згубити цілий рік у школі, щоб до певної міри вирівняти мою мову на каззонний кшталт. Та й то тільки до певної міри...

На повторнім іспиті сліди „мужицької мови“ де-не-де прозирали. А втім наслідки цього були надзвичайно добрі. Вони поклали початок моєму зближенню з тою людиною, яка на протязі перших чотирьох років мого перебування в гімназії була не тільки вчителем російської мови, але й вихователем і другом. Це був згаданий вже Орест Іванович Левицький.

На іспиті треба було прочитати, розібрати щодо складу й розповісти своїми словами вірш, що починався так:

Небо в час дозора
Обходя, луна
Светит сквозь узоры
Мерзлого окна

„О ком тут говорится?“ спитав учитель.

— „О луне“.—„Что о ней говорится?“—„Что она светит. Луна—подлежащее, светит—сказуемое“,—„Дальше“...

Я підніс руку й сказав: „господин учитель, это „нісенітниця“, потому что луна не светит“, а только „котиться“

— „Ах ты, варвар!.. Чо это ты говоришь? Какая такая „нісенітниця?“ Ты откуда родом?“

— „Я с Волыни. Из города Староконстантинова“.

— „Ну так что ж? Там так не говорят“

— „Но мой отец так говорит, а он родом из Богодуховского уезда“...

— „Из Слобожанщини... Так, так, там говорят „нісенітниця“... Но почему же тут „нісенітниця?“

— „Потому что луну видеть нельзя... Ее только можно слышать“...

Він подивився на свого сусіду, також екзаменатора, своїми великими, східними, опуклими очима, посміхнувся...

— „Ах ты варвар, варвар, варвар... Ну мы с тобой об этом поговорим в другой раз. А теперь можешь идти. И помни, что не все то „нісенітниця“, чего ты не знаешь... Можешь идти“.

Така була наша перша зустріч із Орестом Івановичем Левицьким. Серед напруженої тиші, серед чванькуватих мовчазних фізіономій, що засідали за екзаменаційним столом, його дзвінкий сміх, його м'який, ласкаючий голос, його добродушне „варвар“, все відразу ж притягло до нього наші симпатії. Я прийшов додому радісний і зачарований... Через три дні я вже міг повідомити в листі до своїх батьків, що цього разу все обійшлося добре. А Бенюменові прохав переказати, що орел на шапці вже в мене є, і на нім „Кіевская 4-я Гимназія“.

Так почалися гімназіальні роки, що залишили, всупереч загальній opinio, багато ясних і радісних вражень. Учителі, коли я роздивився ближче, показали не такими вже страшними. Деякі з них і самі тремтіли, коли несподівано розчинялися двері й на порозі з'являвся директор, Олександр Васильович Михайлов. Безкривне, бліде, характерне в зморшках обличчя, сиві композиторські кучері, гладенько виголені щоки й невеличкі сиві вуса. Низенький, сухорлявий, з хрипким непривітним голосом.

— Олімпієць!

Коли його голос лунав ще десь на парадних сходах, усе починало трепетати.

Учителі заст'юбували свої віцмундири, клясний надзиратель Павло Власьєвич Гребеновський біг навшпиньках із переляканим обличчям і лише шепотів:

— Тихо, тихо, ради бога тихо... Ви мене в могилу загоните...

Директор повільно йшов сходами і спинявся на порозі рекреаційної залі. Вся шкільна маса відразу кам'яніла... Ні шелесту, ні згуку, ні руху. В таких випадках звичайно кажуть, що нібито чути, як муха бренить. Мені здається, що й муха не наважувалася порушити цю тишу. Триста-чотириста очей дивилися на невелику фігуру, від якої нібито залежали життя й смерть...

Томлива хвилина здавалася вічністю. Після цього привід зникав і придушена енергія з гуркотінням та галасом вихвачувалася на волю.

— Тихше, тихше, ради бога тихо, ви мене в могилу загоните!—кричав Павло Власьєвич. Але його плачущий голос тонував у масі веселих, дзвінких дитячих голосів.

А тим часом під машкарою олімпійця, або великого інквізитора, ховалася визначна людина, інтересний й добродушний собеседник і глибоко освічена людина.

Після того, як він уже покинув службу, будучи вже на спокою, Олександр Васильович раптом звернувся до мене, тоді ще тількино починаючого літерата, з проханням проглянути його велику літературну роботу, над якою він провів майже десять років.

Це був повний переклад всього Гайне. Навіть подвійний переклад: спочатку підрядковий, прозаїчний, а поруч віршований. І головне все... І гостра сатира над міщанською Німеччиною, і ліберальне гайневське богохульство, і

найніжніша лірика. Під кожним перекладом педантично було поставлено не тільки рік, але й місяць, і година. „Подорож на Грац“ зазначено роками, що збігалися з добою нашого страху й трепету перед страшним олімпійцем. Очевидно, наш голос та тупотіння порушували його надхнення, і він, залишивши у себе в кабінеті скорботну гайневську машкару, виходив до нас із головою Медузи, наводив жах і трепет на всю підвладну йому людність. І на старих, і на малих.

Проте серед учителів не всі скидалися на трепетнолисту осіку. З цілковитою гідністю поведився Мойсей Миколаєвич Пантелеєв, математик, якого пізніш заступив талановитий, але з великими вимогами до нас, учнів, Чехлатов. З неменшою гідністю тримав себе й шановний Микола Іванович Козловський, що зумів показати нам принадність Софокла й тонку діалектику Демостена. Деяку республіканську браваду виявляв Француз, добродушний й легковажний Карл Іванович де-Боккар, який нам подобався своїм ледарством та повним небажанням нас чогось навчити.

— „Занимайтесь по сторонам!“, казав, він з'явившись на лекцію після веселого сніданка.

— Але—при цьому він оглядався й знижував голос—але коли увійде директор, хай Пищатовський робить переклад.

Пищатовський був у нас „жертвеним козлом“. Він один у класі знав французьку мову й міг перекладати *à livre ouvert* перше-ліпше місце з підручника Ігнатовича, чим рятував репутацію цілої класи та вчителя.

Але були й убогі, затуркані, залякані та безсловесні фігури, ймення яких навряд чи заслуговують згадки про них. Тоді ще Чехів не пустив в оборот свого дотепного зазначення „людина в футлярі“. Проте футляр цей в період кінця восьмидесятих і початку дев'ятдесятих років ми відчували й бачили на кожному кроці.

Молодість не знала милосердя й плямувала їх ганебними прозвищами. І слово „сапожник“, „босяк“ завсіди красувалося на таблиці, коли повинен був з'явитися в класі вчитель історії—нудний урядовець, бездара й страхополох.

Він мовчки стирив написане на таблиці, облизував пучки, замащені крейдою, умощувався за катедрою і, поглажуючи свою чорну бороду, бороду візника, нудно й монотонно починав коментувати Іловайського: „Печеніги, Печеніги, яснее діло, Печеніги не могли чекати нападу і, яснее діло, опинилися в пастці. Воїни Святослава, яснее діло, не помилювали ні одного з них. Але на другий рік, яснее діло, вони знову з'явилися на берегах Дніпра“...

Так ледачий віл повільно й апатично ремигає свою жуйку... Але як то нам було бути свідками цього травного процесу...

Анекдотичний характер мали уроки закона божого. Половину лекції витрачалося на питання попередньої лекції, а другу—присвячувалося всяким оповіданням... Про подорож до Єрусалиму, про зустріч з перекупками, які відпльовувалися, про дорожнечу життя.

Мова його була нечемна й бундюча.

— І от через Хевронський потік мені довелося перебратися на ослі... Чуєш, Угричич-Требинський, чуєш Пенський, чуєш Радченко? На ослі... Але цей осел був дуже розумна тварина. Не схожа на вас! Чуєте? Чуєш, Всеволоде?

— Ми Орестові Івановичу поскаржимося!—вихопилося в мене, ображеного за себе, і за своїх товаришів.

— Що, що? Я гадав що ти „Чаг-овець“, а ти, показується, „Чаг-ослов!“ Ха, ха, ха... І холодний, лютий сміх, образливий і зневажливий, довгий час лунав у мовчазній класній кімнаті. Кострубаті дотепи продовжувалися.

— „Чаг-ослов!“ Ха, ха, ха! Скільки ж їх у тебе під началом? Ха, ха, ха!..

Підлесливі хлопчики підхоплювали „батюшкин“ дотеп.

— А що таке „чаг“ батюшка, що таке „чаг“?..

— А це хай вам розповість Орест Іванович... От ви йому поскаржіться на мене, а він хай вам оповість... Ха, ха, ха!.. Він може... Він це знає!

Оповідання про подорож по Єрусалиму на ослах продовжувалося далі. З позіханням, з відригами, з голосним сяканням... Так тяглися уроки закона божаго в отця Климента.

Ми постановили скаржитися Орестові Івановичу, який був нашим „класним наставником“.

III. Учитель і друг.

— Ах ви, варвари! Та що я з вами робитиму! Поводьтеся краще, от і доведете о. Климентові, що ви люди. Ну, ну, йдіть собі, ідіть, я йому скажу, що ви вже дорослі...

Якась дивна м'яккість відчувалася в його відносинах до дітей. І це любе „варвар“, яким він охрещував кожного, хто в чимсь завинив або прошпетився, не тільки нікого не ображало, але навпаки—наближувало, споріднювало.

Разом із тим, певна річ, ніяких пустощів на його уроках не траплялося, але не було й тої тиші як на кладовищі, яку вважали за ідеал.

— Ей, ви, варвари! Досить! Пишіть переказ... Я спочатку прочитаю вам, а після цього ви перекажете своїми словами.

Він вибирав уривки з славної в свій час хрестоматії Перевлесьького, хоч офіційним підручником був Лев Поліванов. Звідти, з Перевлесьького, він вибирав відповідний уривок, який потім докладно розроблялося.

— „Олимпийские игры в древней Греции“ і „Вертеп в Малороссии“; „Лубочные картины русского народа“ і „Происхождение гравирования“ й таке інше.

Так навчання грамоти, уроки російської мови, перетворювалися в цікаві культурні розмови.

Ще ширше й глибше він ставив вивчення церковно-слов'янської мови, що також входило в програм його навчання.

Я пригадав свого „Ілію“, і він разом із усією клясою дуже реготав над моїм нещастям.

— Ну й варвар ти, а ще думав в архіереї вийти! Ну й архіерей би з тебе вийшов!

— Це тому, Орест Іванович, що бурса дуже близько від мого дома. А не тому...

— Так, так... Це й лихо, що ми не рахуємося з вашими здібностями... А після цього й виростають варвари... Він хоче бути машиністом, а ми його в клясики готуємо... Ну, та досить! До праці!

І всі поринили в працю. Читав він добре, як співав, м'яким тенором, дуже живо й виразисто. Після цього ми писали переказ, а він розглядав якісь книжки, які завсіди носив із собою у величезній кількості. Завсіди він був із книгами... І в клясі, і на вулиці. Портфелів тоді не уживали, так він перев'язував їх мотузочком.

— Дозвольте вам допомогти, Оресте Івановичу...

— Геть, геть, варваре!.. Досить з тебе й твого ранця.

Всяку таку спробу прислужитися, або як тоді називалося „подлизатися“, він припиняв гостро й суворо. Був рівний зо всіма. нікого не відзначав, і ні про кого не забував. Найгірші учні в нього кінець-кінцем, як то кажуть, вирівнювалися. Один тільки раз він ніби перейшов міру, — зареготав, так, що учень від сорому мало не заплакав, але зараз же виправив свою помилку. Читали текст із Остромирова Євангелія:

— Сядящу же Ісусу на березе...

Пищатовський — Поляк — прочитав і переклав так, нібито Ісус видряпався на березу.

Це було так несподівано й так смішно, що вся кляса пирснула зо сміху, а Орест Іванович просто таки розсміявся аж до сліз. Пищатовський зніяковів. Тим паче що він був старший за нас усіх роками, хоч крім французької мови, більш ні в чім не виявляв успіхів. А слов'янська мова була для нього „камнем преткновенія.“ Але він був дуже амбітний і сміх учителя дуже його образив.

Орест Іванович відразу це відчув. Він зійшов із катедри, приязно підійшов до школяра й попрохав у нього вибачення.

— Ти нас вибач, Пищатовський. Зрештою я один винний, що не пояснив тобі наперед.

Інцидент було вичерпано.

Перейшли до читання Несторового літопису. Перед Орестом Івановичем відкрилися безмежні простори.

В найближчу неділю всі пішли в Лавру, в печери. Спинилися коло підземної келійки, де, за переказом, зародилася наука історії землі руської, і Орест Іванович переніс дитячу уяву в далекі часи.

— Дико було навкруги. Кочовники носилися навколо Києва. В княжих теремах ішло велике пирування та столовання, а тут у темнім підземеллі, що його ледве освітлював чадний каганець, закладалися перші цеглини науки. Не в пишних палацах родилася наука, а у вохкій темній печері, і вже звідси вийшла на світ. Тяжка була путь освіти...

Ми пожадливо слухали й переймалися повагою до носіїв та діячів культури. А після цього писали в клясі роботу.

„Начало просвещения в Киевской Руси“. Це було в ювілейні роки. В 1888 році в Києві святкувалося дев'ятсотліття охрещення Руси. Свято це ознаймувалося тим, що підчас паради на Володимірській горці упав з коня й помер від апоплексії генерал-губернатор і командувач військ київської округи, — славнозвісний генерал Дрентельн.

Про нього казали: Володимир хрестив Киян водою, а Дрентельн кров'ю. Так говорили згадуючи його криваві розправи з революціонерами та кривавий єврейський погром на весні 1881 року.

І через те його смерть, та ще за таких виключних обставин, під час такого всеросійського свята, справила величезне вражіння.

На тім місці, де він упав, було йому зроблено пам'ятника з козацьких списів та гвинтовок, а потім його було замінено невеличким кам'яним стовпчиком із відповідним написом.

— Тут помер такий і такий генерал під час паради з такої то нагоди...

Революція знищила цей стовпчик, як справді нікому непотрібний спогад.

Але, очевидно, дещо з цієї події деякий час пам'яталося, і вже будучи вчителем у Фундуклеївській гімназії, в 1903 році, я несподівано зустрівся з цим епізодом. На випускнім іспиті одна учениця, з екстернів, написала „блискуче сочиненіє“ на тему: „О значении памятников“.

— „На високім березі Дніпра, писала вона, гордо здіймається бронзовий пам'ятник на честь його імператорської величності великого князя Володимира Олександровича. Неподалеку від нього, на горішній площадці збудовано й скромного пам'ятника його сподвижникові, генералові Дрентельну, забитому влучним ударом у бою з Татарами під час хрещення Руси“...

Виходило так, що в однім місці „Володимир Олександрович“ хрестив Киян, а в той же самий час генерал Дрентельн, його сподвижник, б'ється в горячій бою з Татарами й умирає смертю героя... А хрещення триває далі...

Та й справді обидва вони сподвижничали в охрещенню Руси... Але вже в другім, кривавім... Але, при чім же тут Татари?

Цей маленький відбіг навіяли спогади про наші перші шкільні „сочиненія“, які Оресту Івановичу доводилося іноді без усякого жалю нищити, щоб не стягти на себе якихось неприємностей. А йому треба було мати подвійну обережність, бо він був у числі „неблагонадійних“, йому і в університеті не давали, як то кажуть, „ходу“ та й в гімназії тримали лише в молодших класах на російській та церковно-слов'янській граматиці. І лише завдяки своєму педагогічному хисту та широким знанням він міг з сухої граматики зробити найцікавіші лекції.

Але що поробиш, коли в результаті його розмови про перших сіячів культури, легковажний школяр пише чорним по білому:

— В той час, як царі цілий час пили, гуляли та тішилися полюванням, одні тільки ченці займалися культурою та освітою...

Не знімаючи бучі, не говорячи ні слова, Орест Іванович уносив із собою такі відкриття й нищив.

А це ж було гірше, як посадити Ісуса на березу над Генісаретським озером.

В зв'язку з ювілеєм у школі багато читали й розповідали про Київ, як про „мати городів руських“, діти мусіли вчити всяких віршів, як от напр.:

Высоко передо мною
Старый Киев над Днепром.
Днепр сверкает под горою
Переливным серебром.

І навіть деклямували уривки з Карамзіна:

„Уже Батый давно слышал о нашей древней столице днепровской, ее церковных сокровищах и богатстве людей торговых“...

Твердо вивчали учні довгі карамзінські періоди. Досі вони зацілили в мене разом із латинськими „исключениями“, разом з текстами із катехізиса та переліком слів на літеру „ять“.

— Бѣдный бѣглый бѣлый бѣс от обѣдни ушел в лѣс. Долго по лѣсу он бѣгал и нигдѣ не пообѣдал...

А після цього, вже у восьмій класі підчас проходження курсу логіки знову забивали мозги схоластиком. Barbara — Celares...

Велику, урочисту промову про Київ та про його відображення у художній літературі на урочистім акті читав учитель словесности М. І. Іванов. Суха, хоч можливо й розумна, промова не залишилася в пам'яті. Але Орест Іванович, при читанню літопису, докладно й цікаво тлумачив „честного Нестора“.

Читаємо у літописця про заснування Києва. Про Щекавицю, про Хоревіцю, про Либедь.

Орест Іванович крокує по класі, виправляє помилки в читанню. Дочитали розділ до кінця.

— Ну, от. А можливо й не так... Можливо „невегласі“ краще пояснювали походження Києва. Хто коло дерева працював — Древліани; хто поля обробляв — Поляни, а хто „кьями“ на паромах переправляв купців з одного берега Дніпра на другій, ті звалися „Кьяни“. Звідти й Кьяновщина й Київ.

— А Щекавиця? А Хоревіця? А Либедь? — подавали репліки з місць.

— Щекавиця? А може „Чекавиця“, де чекали, виглядали з гори приходу ворогів, наближення торгових караванів. А може й не Щекавиця й не Чекавиця, а Шовковична гора... шовковиця. А на Хоревіці збиралися хороводи водити на зелених луках, на горбах, коло ріки Либеді. А на Либеді в затоках, в очеретах лебеді водилися, на Звірінці, в яругах, усякого звіра була сила силенна... Сказати напевно тяжко... А припускати можна... Ну, а Несторові прикро було, що „мати городів руських“ дістала свою назву від поромщиків, від плотовиків, від кьян. От і стало три брати та сестра Либедь — Лебідь біла. Ну, тепер далі...

Так поволі дійшли нарешті й до „Слова о полку Ігореве“. Це вже було в четвертій клясі.

Читали, вивчали, пояснювали, перекладали, читали чужі переклади. Нарешті прийшли до „Плачу Ярославни“... Ясний, надхнений приходив Орест Іванович у ці дні. Варвари спотикалися на кожному слові.

— „Рано кычеть...“ Орест Іванович! Що таке „кычеть“?

— А от що... Орест Іванович дістає книжечку Максимовича й читає:

— Чайка кигиче, згинь ти куличе... Киги, киги, злетівши вгору, краще втопитися в Чорному морю..

— Отже, не кличе й не зве, а стогне, немов чайка... Киги, киги...

— А зегзицею? А як це „врани граяхуть“?

І знову виступає „зозуленька“ та „грайворон“... І поволі, ступнево накопичуються один за одним докази так званого „южно-руського“ походження Слова. Більше казати тоді не можна було. Бо офіційно в ті часи „Україна“ не існувала.

Після цього сам Орест Іванович читав „Ярославну“ на всіх мовах. Приносив виписки з різних книг і читав... Починав з Козлова: „То не кукушка в роще темной“... Потім по черзі Ярославна плакала по польськи, по чеськи, по болгарськи, по сербськи й закінчувала свій плач мовою Шевченка.

В Путівлі граді вранці рано
Співає-плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує
Словами жалю додає.
Полечу каже, зигзицею,
Тією чайкою-вдовицею,
Та по-над Доном полечу
Рукав бобровий омочу
В ріці Каялі...

Покінчили з „Словом“. Прочитали відповідні уривки з Іпатьєвського літопису, приступили до підсумків.

Згадали забуте... „Про батюшкину образу“.

— А що таке „чага по резану, а кошей по ногате“?

— Так от пам'ятаєте, ми читали: „была бы чага по ногате, а кошей по резане“. Чага — це Половчанка. Коли захоплювали в полон цілий половецький табор, відділяли жінок-полонянок від чоловіків. Полонянки-Половчанки звалися чагами, а бранці половецькі звалися кашеями. Кашеї йшли на важкі роботи, а для полонянок відводили іноді окремий табор, оточували його сторожею й тримали до викупу. От у Липовецькім повіті є село таке. Чагово... Дике, своєрідне село... Тобі б там побувати на своїй прабатьківщині... — звернувся він до мене... Від цих чаг і пішло покоління... На півночі „чагіни“, а в нас „чаговці“... Половецькі нащадки... І ніяких „овець“ і ніяких „ослов“ сюди приплутувати не треба...

— А ми родом із Харківщини, на межі з полтавщиною, з під Опошні..

— Дуже просто... Звідси на Слобожанщину багато перебралося наших людей... На слободи, на вільні землі..

Так розв'язалася образа, що трималася цілий рік. Мені чомусь було дуже приємно... Не те, що я почував себе Половчанином, а так якимось, що й пояснити цього не можу. Але „Слово о полку Ігореве“ з того часу стало моїм найулюбленішим твором далекої художньої старовини. І само воно зробилося якимось мимоволі товаришем мого і наукового й літературного життя.

Ще будучи в сьомій клясі гімназії я написав кілька письмових праць про „Слово“ для кінчаючих восьмиклясників, коли вранці, в день іспиту „з канцелярії попечителя учебної округи“ було викрадено підкупом екзаменаційну

тему й всі дуже засмутилися, бо більшість з них мала про „Слово“ дуже поверхові знання.

— Слово о полку Ігореве. як художня пам'ятка.

Здається, ми тоді разом з моїм товаришем Левинським (Гарольдом) працювали для восьмиклясників. Його вважали в нас і тоді вже блискучим словесником та поетом.

Скажу дві слові, раз уже довелося, про цей злочин, в яким щороку брали участь учні восьмої кляси. Він став звичайним разом із системою, згідно з якої по всій окрузі призначалися в один і той самий день та в одну й ту саму годину письмові іспити на одну й ту саму тему. Між учнями збирали гроші; що їх назбирувалося до двох-трьох тисяч карбованців. Ці гроші комусь передавалося і кінець-кінцем із секретної канцелярії попечителя запечатана в конверті таємниця ставала відомою учням. Тоді во всі околиці міста: в Житомир, в Златополь і в Кам'янець з різних поштових філій посилалися аналогічні телеграми на умовлену адресу...

— Ігор виїздить як художник. Чекайте.

— Ігор помер. Ярославна гірко плаче.

— Збираємося до вас походом. Ігор.

Люта система недовір'я породила таку ж саму лють з боку учнів. Цього замало... З викраденою темою можна було з'явитися до свого ж таки вчителя, з яким її разом проробляли. Бо й вчителі були зацікавлені в тім, щоб їх учні не сплехували на іспиті.

Пізніш цю систему було скасовано. Але ми ще кінчали курс при ній і, звірившись на чесність продажного урядовця, мало не загинули.

Нам передали тему: „Тьмы низких истин мне дороже нас возвышающий обман“, а коли було розпечатано конверта, то вийшло зовсім інше.

— „Наука сокращает нам опыты быстротекущей жизни“, Пушкін.

Все це було давно і, як кажеться, „былием травным поросло“, як могольна плита старого життя.

Але, як каже Віргілій:

— *Longa est injuria, sed summa sequar fastigia rerum.*

— Багато було образ та кривди, але ми відзначимо лише сліди найважливіших подій.

І перше ніж розлучитися з Орестом Івановичем, який довів нас до п'ятої кляси й передав дальшу нашу долю до інших, так би мовити, більш благонадійних рук, треба сказати й про ту роботу, яка ніби то входила в коло гімназичної науки, але в дійсності носила глибший характер.

Це укладалося в офіційну форму „канікулярної роботи“.

Кожний повинен був зробити докладне звітлення про літню роботу свою.

Одні описували природу, другі людей, треті писали про побутові особливості, про пам'ятки старовини, про народню творчість.

— Пам'ятай, що твоя Волинь — це місце великих історичних подій. Там кожний камінець може розповісти тобі цікаве оповідання. Спостерігай, записуй, веди щоденник...

З таким, мовляв, соціальним замовленням я виїздив із Києва до Старокостянтинова, перешедши з третьої кляси до четвертої і з четвертої кляси до п'ятої. Як я вже казав, мій батько охоче пішов на зустріч цьому завданню й зробив усе можливе для його здійснення.

Подорож до Почаєва, до Кремінця та до Вишневеця залишили такі *summa rerum fastigia*, що згадати про них тепер це просто конечна потреба в огляді видатних подій цього періода мого життя...

Не пам'ятаю, з якого приводу... Здається через холерну епідемію в 1891 році, початок навчання в гімназії було відстрочено до вересня. Це дало мені

змогу зробити подорож до Почаєва й саме на той день, коли туди збиралися десятки, а може й сотні тисяч так званих „богомольців“, прочан, к дню храмового свята Успенія, к 15-му серпня. Це був перший випадок єднання з величезними народними масами, охопленими якоюсь ідеєю, в якій релігійний мотив, так мені здається, грав другорядну роллю. Тут відбувалося якесь масове „действие“, якийсь порив до казки, до творчості, до живих творимих легенд, як антитеза одноманітного й сумного трудового життя, в якім минали звичайні селянські будні. А головню поривання до єднання, до масовости, до соборности.

От де джерело цієї паломницької пристрасти, яка була особливістю українського народу в минулу добу.

І подорож до Почаєва давала для такого „соборного действа“ всі можливості.

IV. Серед „взискуючих града“.

Думалося йти пішки. Та так воно в дійсності й вийшло. Широка бричка була лише базою, де переховувався провіант, де лежало запасне манаття на випадок дощу чи ночівлі в лісі. І для пари коней було досить таки тяжко тягти весь наш табір. Що правда, битим шляхом, що його уторували тяжкі вози—возовиця щойно закінчилася— конячки потрошку собі тюпали. Але коли шлях хоч трошки йшов на гору, ми плигали з брички і йшли пішки. Путь була далека, незвикла. Через Кульчини, Теофільпіль (Човгун), Ямпіль, на Кремінець... А звідти вже недалеко...

Спочатку, як звичайно. Хто випереджує нас, кого випереджуємо ми. Тихого пекучого дня курява, як запона, пливе за колесами, здіймається вгору, забиває рота, очі, ніс, вуха...

У саму спеку спинилися над Горинню, викупалися сами, викупали коней, добре собі під'їли, напилися чаю з молоком та з свіжим хлібом нового врожаю, і лягли спочити в холодку.

Вдоволені й вже зовсім не голодні ми, пам'ятаю як зараз, через п'ять хвилин знову починали їсти свіжий хліб, немов ласощі.

— Мамко моя рідна, там такий хліб, як той медовик... От звольте покушать... Хто із'їсть, той знову буде просив...

Так примовляла перекупка, що винесла свіжі хліби на битий шлях, яким уже тяглися прочани. І справді, що може бути смачніш за свіжий хліб, що його спечено з свіжої муки нового урожаю? Медом пахне, в роті тане, як медовий пірник.

Мені все здавалося, що селяни тут говорять неправильно...

— Буду спав, буду просив, буду погоняв...

Вдома ми говорили „спатиму“, „проситиму“. Трохи мене Орест Іванович просвітив, і я вважав нашу форму правильною, східньою-слов'янською. А в говірці Волині почував я вплив західніх Слов'ян. Усі ці особливості записував я до свого дорожнього зошити.

При від'їзді нас прохали ще погуляти, доки принесуть молока з-під корови й дивувалися, чому ми так „мало ся барили“.

Знову таки мені була притичина з цим „ся“. Я пускався у філологічні суперечки в межах шкільної церковно-слов'янської граматики. Старі люди слухали, притакували й казали „або, або“. „Яке мовляв село, така мовляв розмова. Оден мовляв так, а другий інакше... А бог мовляв усякого зрозуміє. Кажуть тільки-но, що Мадьяра оден чортяка розбере, про що він белькоче, та ще кажуть плащуватого цигана... Ну, з тим, і будьте здорові...“

Всеж таки затримались над Горинню довше, аніж було треба. І в Теофілпіль приїхали пізно вночі, досить таки перемучені. В'їхали в заїзд просто до шопи разом із бричкою, і зараз же повалилися спати на сіні... А люди йшли всю ніч без перестанку, і всю ніч брехали собаки, і над самою головою в нас, на сідалі, без усякого жалю до нас кричали півні... Великий ліхтар звішувався з самої стелі на мотузі й кидав жовті відблиски на обличчя, на голови коней, на бродячих собак, що чуяли їжу і тинялися, намагаючися продертися до дорожніх кошків, в яких було сховано нашу дорожню харч.

Машталір, що дрімав на бричці, підпускав їх дуже близько, а потім без усякого жалю хльостав батогом. Вони вищали й тікали за ворота, а звідти вже починали на нас голосно брехати... Як же тут заснути. А півень закукурікає і довго потім слухає, навіть голову нахилляє, щоб якимось не помилитися, аж поки на його сигнал не відкликнуться по черзі всі сторожеві півні. Я нарахував їх дванадцять. Тоді він знову кукурікав. Курки заспокійливо покрекували, переступали з ноги на ногу й далі солодко спали. І так до рана. О шостій годині ранку в розчинені ворота заглянуло сонце, і з ним звідкись прилетіла й бадьорість і радість. Кури з оглушливим галасом злітали з високого сідала, чепурилися, випростовували крила, а потім почали розгрібати соломку, в якій після молотьби залишалося немало зерен...

Нашвидку випили чаю, підживилися, нагодували коней, понапували їх і рушили далі. Дорога була зовсім інакша. Кремениста. Коли ми спускалися з крутої гори, коні понесли, бричка підскокувала на кам'янистих вибоїнах, і нарешті сталося те, про що нас попереджував наш машталір, ще коли ми виїздили з дому. Обидві задні ресори тріснули від дужого струса, і ми мало не повилітали на каміння.

— Так воно і єсть, як я казав... Краще було б запрягти воза. Хто ж видав у таку путь та на таких ресорах... А тепер, хоч пішки йди, хоч назад до Теофіполю вертайся...

Біда сталася серед поля. Якимось підв'язали мотузкою поломані шини й ступою попленталися далі. І на ніч ледве ледве дісталися до лісу під Кременцем.

Ліс гудів, як вулик перед тим, як з нього вилітає рій. Палали ватри, навколо ватр, під возами, сиділи старі, на возах солодко спали діти. Біля ватр метушилися господині, чистили рибу, заливали „пательні“ зеленою конопляною олією й кидали туди шматки білої риби.

Все це готувалося на завтра, к святу. А сьогодні, з вечера, вже нічого не можна було їсти... Останній день посту... Подорожники поскидали з старих плечей тяжкі клуночки, постлали на землі брунатні кобеняки та білі свитки, посідали колом, як перелітні птахи на вилеті, сидять і про щось ледве чутно гомонять.

Про що ж? Про збіжжя, що його вже звезено й підраховано, про всякі біди, які траплялися в страдну пору, про корови, що з'їли на леваді якогось шкідливого павука й околіли без допомоги... Про дітей, які невідомо з чого вмирають... Про нещасні шлюби, про молодих жінок, яких чоловіки б'ють невідомо за що... Про холеру, що мовляв десь „ходить“ й косить людей як траву...

— Де стояв, там і впав, а де впав, там і душу віддав...

Де ж, коли, в якій іншій обстанові можна погомоніти про все це так, щоб ніхто не заважав, щоб не мукала корова, яку треба напоїти, щоб не плакали діти, бо їсти хочеться, що час прядиво витягати з води, а там п'явок-п'явок, що не оберешся... Що за несплаченими податками вже двічі приходили й сказали, що як втретє прийдуть, то й останню курку заберуть... Де можна

забути це все? Лише в подорожі. Все залишено вдома, все забуто. Голова на декілька днів захоплена чимсь іншим. — Де ж побачити нових людей, нові місця, послухати, подивитися, як люди живуть, за чим плачуть, чим журяться, на що сподіваються...

І пливуть, як тихі води, без кінця-краю оповідання, що їх оповідається тою простою і ясною мовою, якої не перекажеш, не запам'ятаєш, не вигадеш...

От, як би це записувати саме так, як оповідалося... із зідханнями, з довгими мовчанками, після яких хтось мудрий прорікає свій суд! Яке багатство мови, образів, думок, міркувань... Глибоких, мудрих, прекрасних... І поруч темних, похмурих безпросвітних, що їх нібито було виношено в непролазних лісових нетрях, куди не заглядало сонце, куди не залітала далека думка, що її вже давно породила людина. Думка про правду, про путі людського щастя, про причини тяжкого горя й недолі...

Жадання чуда повстає з антитези. Чим гірше життя, тим палкіша жага казки й чуда. І воно приходить й колисає своєю рожевою облудою втомлений мозок, як рожева смуга вечірньої заграви під тяжкими навислими осінніми хмарами.

І сюди, в цю лісову тишу, над зеленими берегами Стирі, в цю чарівну ніч приходить чудо й змушує замовкнути, зректися земних турбот, і слухати звуки й голоси, що здаються віщими, чарівними...

Було десь о півночі, коли від заснулої ріки, від глибоків затонів спочатку поплило невиразне гудіння, яке то затихало то налітало новою хвилею, нагадуючи далеке гудіння дзвонів...

Звідки воно? До Почаєва ж бо ще двадцять верстов... Далеко!

Люди стоять і щось шепечуть. А дзвони все ясніш та ясніш, з припливами та відпливами.

Засвітилися свічки в руках прочан... Одна за одною пропливають іскорки по темній гушавині... Люди стоять над рікою, слухають таємничі дзвони. І лише тут, в одному місці, коло крутої луки, що творила мертвий затон.

Чари й далі діють. В гудінні дзвонів чути нібито далекий людський голос. Слів не розбереш, але справді від ріки, від стрімких берегів пливе вгору хвиля людських голосів.

Натовп мовчить, чутно як шиплять і спалахують, і потріскують воскові свічки. То краплі роси, а може то впала тяжка сльоза й зашипіла на полум'ї свічки...

Ми також стоїмо зачаровані, бо ясно чуємо, як гудять дзвони й переливається хвилями далекий масовий спів. І довго, довго діяли чари. І раптом усе обірвалося, пролетів вітрець, рікою побігли білясті баранці туману, замовкли звуки...

— Ну, час у дорогу!.. — Зарухався людський мурашник, заіржали коні, замукали воли... Потяглися на дорогу довгою валкою... Далеко, далеко видко вогники. Це свічки в руках у тих, хто як стояв над рікою, так і вирушив далі, до кінцевого пункту, до Почаєва. Щоб поспіти вчасно...

Звідси двадцять верстов... Чотири п'ять годин рівної ходи, — і як раз прибудеш у Почаїв к першому дзвону... Так уже встановлено, так вивірено, так заведено...

Ми також вліваємося в піщу лаву. Ці двадцять верстов ми проходимо разом із юрбою, нікого не випережуючи й не відстаючи.

В юрбі говорять про удачу, про добрий знак... Не завжди можна чути, як правлять службу богу в потонулій церкві...

— В якій церкві?

— А як же... Тут стояла церква... А невірні підступили й спалили все село..

Весь наряд сховався в церкві, шукаючи оборони, захисту. А полум'я бушує, а вороги наближаються...

І розкрилася земля й поглинула церкву з усім народом, а невірні, як були, як стояли, піднесши руки, озброєні списами та сокирами— всі попереверталися в лід дрімучий... І ото в ніч напередодні храмового свята, можна чути й гудіння дзвонів й спів. Це дзвонять службу в потонулій церкві...

Я слухаю й думаю про те, яку доповідь я прочитаю Оресту Івановичу... Легенду про затоплену церкву. Але як пояснити ці звуки, що ясно й виразно доносилися з глибини. Невже таке велике було мана?

Повільно тане синява ночі, біліє схід. От і перші рожеві пальці заграви. В повітрі дуже прохолодно. Ми ступаємо по важкому кременистому ґрунту. По обочинах дороги бачимо чудернацькі кремінці. Ніби то пташині голови закам'яніли, ніби то людські кістки, що пролежали під землею тисячоліття. У мене вже повні кешені дивних екземплярів. Старі діди також збирають кремінчики й пробують їх кресалом. Іскри зірками розсипаються. Але звичайно, це тільки спроба. Люльку запалити було б кощунством у таку ніч. Втома бере своє. Ми починаємо відставати, проте до брички ніхто не сідає. Зрештою вона як і раніш ненадійна. Машталір наш гадає, що в Рудні можна буде покласти латки, заклепати стягнути, чи зварити розірвані ресори... Там, кажуть, стоять циганські кузні спеціально з приводу великого з'їзду. Різні ж можуть бути пригоди в дорозі.

От і сонце... Он і високі лісом вкриті горби... Он і Лавра. Високо, високо на голій скелі...

— Близько відаць, та далеко дигаць!—кажуть старі жінки, дріботячи маленькими кроками й постукуючи костурами по камінцях.

— А так, а так, мовляв той...

Хто це „той“— невідомо. Важно лише підтвердити правдивість його мудрого вислову...

Цілковито знесилені, ми входили до Почаєва... А там уже справжній ярмарок. Ні окинути оком, ні перелічити, ні протовпитися. Людський океан. Виразно відзначаються мешканці прикордонних сіл. У чоловіків волосся на чолі підстрижене, а по боках і ззаду падає униз, прикриваючи комір сорочки. Жінки якимось по особливому замотані. Лише більш рельєфно обличчя визначаються на чорно-малиновім тлі великих хусток, які зав'язуються на маківці, але щільно підтягують підборіддя, як у середньовічних урсулінок. І в обличчях у них якась нюрнберзька суворість і краса, як на статуях, вирізьблених із чорного дерева...

І серед них уже справжні „Австріяки“, що прийшли на свято з чужої землі, яка звідси зовсім близько, тільки що не видно.

Усі пишні, урочисті, чистенько одягнені, святочні...

Що мене вразило, так це продавці коралів, які обступили нас з усіх боків. Вони вбрані в самі звичайнісінькі довгі люстринові сурдути, позастьобані до самої шиї. Але зараз же, озирнувшись навколо, вони розстібали гудзики, відкидали поли своїх лапсердаків і відкривали груди, завішані кораловими намистами різної барви та якості. Тут і дешева „січка“ і великі, рубані і справжня прегарна „сангвина“,— і все це вкриває груди суцільним кораловим панцером до самого пояса.

Це контрабанда. Але якась вона була узаконена чи, що було найбільш імовірно, на цей день очі доглядачів закривала шапка невидимка. У всякім випадку торгували не ховаючися. А щоб зміркувати її розміри, треба взяти на увагу, що кожна прочанка, яка б убога вона не була, повинна була принести з Почаєва своїй внучці, доні чи невістці низку коралів.

Такий був звичай. Як із Опошні ніяк не можна прийхати без череп'я, без

баранчика, якому треба свистіти у хвіст чи мордочку, як із Іллінського ярмарку неможна було повернутися без полумиска з сластьонами, так із Почаєва ніхто не вертався без низочок коралів. Коралі ці привозилося сюди з Австрії і навіть із Італії, та торгувалося ними виключно контрабандою, але в такій наївній формі, що робилося смішно.

Продираючися крізь людське море, ми с'як-так прийшли до монастирської гостинниці, де й улаштувалися в маленькій нумерочку, в якій, крім нас, уже було дві родини.

Прегарно гуділи тисячепудові дзвони. Ченці та послушники цілий час плу- талися серед прочан, подзвонювали карнавками, провадили якісь записи, одержували гроші, торгували пляшечками з почаєвською водою.

Людські хвилі тут із загального моря розпливалися в різні боки. Хто в широ- ко розчинені двері церкви, хто к печері Іова, хто на вершок гори, звідки віркри- вався чудовий краєвид і звідки, як на долоні, було видно „австрійську землю“.

Якесь предивне й нове відчуття маси. Тоді ми ще не бачили й не знали, що таке рухлива революційна маса. Суворий закон старого життя ве визна- вав ніяких масових походів та зібрань, крім лише релігійних та патріотич- них. І через те, опинившись в людському океані, я вперше почув себе у владі стихії. Ти плывеш разом із хвилею. Твоя воля, твої бажання, як окремої особи, відступають місце масовому імперативу...

Тард іронічно звав це „стадністю“... Хай так, але „стадність“—це почат- кова, ембріональна форма, з якої потім в міру поглиблення свідомости виро- стають усі дальші форми масової акції, як прояв спочатку масової, а потім і клясової, колективної волі.

І тому я з радістю поринув у це величезне „стадо“ й довгий час збері- гав у своїй пам'яті це відчуття масової волі й масового поривання. Бо, мов- лям Аристотель, людина є тварина суспільна, всупереч усім хитрим витівкам старої влади, що визнавала лише індивіда й рішучо відкидала всякий прояв колективної волі. „Не скопляйся“...

А що ж з нічими чарами? Адже легенда про потонулі церкви й далі хви- лювала думку своєю неловимою реальністю?

Відроджуючи ці наївні відчуття і переживання, я зовсім не хочу йти услід за тими, хто каже, що цивілізація та наука вбивають поезію. І вся пое- зія була б нічим іншим, тільки болотяною квіткою, коли б силами, що посу- вать її наперед, були темнота та неосвіченість. І хіба Гете перестав бути поетом через те, що „була ему звездная книга ясна“... І хіба тим, що на зміну потонулим дзвонам з'явилося радіо, яке майже в кожному селі передає голоси й пісні далеких країн, вбито творчу думку й фантазію? Звичайно ні. І коли ми з такою увагою прислухаємося до наївних переказів минулого, то лише для того, щоб упевнитися в наявності творчої енергії, яка пробивалася наверх, з під тяжкого каміння темноти й сліпого нещастя.

Але звідки ж бралися ці таємничі голоси й звуки, що ніби то виходили з глибокого затону? Певна річ, це відбивалися голоси й звуки почаївської дзвіниці. З високої гори, при сприятливих атмосферних умовах, вони плвли у хвилях етеру й падали в лісову улоговину, як у резонатор. Так утворюва- лися перекази про потонулі церкви та міста і в нетрах разкольніцьких ски- тів, і на стрімких берегах Бретани, і над гірськими озерами на Карпатах, і біля нерухомих блакитних вод горяної Абхазії, і у великого „града Китежа“.

В неаполітанському музею на двох кінцях довгого склепінчастого кори- дора, стоять дві величезні нефритові чаші, що їх було знайдено при розко- пах якогось стародавнього міста¹⁾). Кожному відвідувачеві за звичайну нече-

¹⁾ Так звані „Діонісові вуха“.

личку плату провідники пропонують знайомитися з акустичними властивостями цих ваз, що їх поставлено в певних умовах. Стоячи перед самою чашею, досить плескатою, яка стоїть на підніжжі в півтора метри й має в діаметрі коло трьох метрів, ви можете розмовляти з людиною, що стоїть у такої ж вази на другім кінці коридора, навіть коли б і ви, і він говорили пошепки. Але найголовніше це те, що особи, які стоять між цими чашами або на боці від них, не чують ваших голосів... Так стародавні маги та чарівники творили чуда, так творилася таємниця оракулів. На наївності одних і хитромудрості других. Такі ж закони акустики, діючи в сприятливих природніх умовах, творили казки про таємничі голоси та звуки.

Таке ж саме походження кременецького чуда, на яке приходили в старі часи тисячі люду. Але швидко це чудо зникло із дуже прозаїчної причини.

Для збудування залізничих колій треба було прорубити просіки, зруйнувати лісовий масив і вирубити не одну сотку вікових грабів. Цього було досить, щоб підводні дзвони замовкли й вже назавжди.

Їх замінили пронизливі свистки паротягів та деренчливі дзвінки полустанку. Можливо, що ці звуки не такі мелодійні, але в них нема ні чортovinня ні таємничості, а безпосередня й реальна дійність і така ж практична користь.

„Казка старого млина“ віджила свій вік. Присадкуватий трактор воліє краще працювати без участі лісовиків, водянників, русалок і всякої іншої нечистої сили. Йому б лише добрі робочі руки, та паливо, та шмарування... Він то й заграє величезну ролю в перетворенню цілої нязки казок у реальну дійсність. Але для нього ще не прийшла доба спогадів. І коли ми заговорили про нього, то лише в пляні діалектичнім, щоб знову повернутися від наших днів тріумфуючого розуму до тих далеких днів, коли — „взыскующіе града“ шукали чуда й золотих, облудних снів.

Бо „к правді святій“ тоді ще не було знайдено путі.

Гомонить багатотисячний натовп, хилитається, як хвилі, від краю до краю. І гори, і доли, і кам'яні сходинок, і запорошені майдани — все вкрили люди. Гудуть, переливаються дзвони, десь на горі, над натовпом блищать на сонці золочані корогви та крести, чутно доброголасний спів канона. Але це там, на горі.

А тут уже йде тривожне оповідання про нове чудо.

— Ось там, бачили її... Казали... Не я бачила, а люди бачили. Іде жінка й груди у неї відкриті й на грудях дві криваві плями... А в руках несе двох вужів... Такі довгі, згори чорні, зі споду білі, а на головах червоні маківки. Іде й плаче й розповідає... Розповідає про те, як на Магдалину (22 липня) вийшла вона пшеницю жати... Поклала дітей край поля, прикрила їм личка білою хустиною, від мух та від сонця, а сама взялася за роботу... А на зустріч їй старець з хрестом. Підійшов і спинився і не сказав „помагай бі“, а лише спитав: „а який сьогодні день у нас молодице? Хіба ти забула, що сьогодні свято Магдалини?“ — „Ні, каже молодиця, не забула я, а тільки тяжко мені, вдові та ще з близнятами на руках, справлятися. Не піду сьогодні в поле — пшеницю птахи поклюють, чим мені сиріт своїх годувати?“ — „Ну добре, як так, сказав старець: годувала ти двох, будеш годувати ще пару“. Сказав і зник. Притомилася жниця, лягла на хвильку на стерні, а з нори виповзли дві гадюки, чорні та страшні. Виповзли й приссалися до її грудей... Кинула вона жати, побігла до дітей, а вони лежать мертві... Тут вона їх і закопала, а сама пішла замолювати свій гріх... Ходила довго, — не помогло. Викручуються чорні гади, не молоко п'ють, а кров живу, не дають спокою, ні вдень ні вночі. І от, нарешті вимолила нещаслива грішниця собі прощення. Познаменувалася сьогодні вночі до святої криниці, а гади попадали на землю мертві... І тепер вона ходить тут, серед людей, плаче й оповідає про своє чудо...

— Так де ж вона? Невже тут?

— Тут, тут. Люди бачили, казали... І криваві плями бачили, і гадюки в руках, як чорні батоги висять...

Здрігається, коливається море, стурбоване страшною легендою. Страшний „бог помсти“ гнітить своїми чорними крилами й без того втомлене, пригнічене, прибите народне сумління.

І знову щось еллінське, стародавнє й страшне відчувається у цій темній легенді про бога-месника. Тремтить убоге, налякане стадо. І ніхто не скаже, що цю легенду вже не раз чули. І ніхто не скаже, що він сам на власні очі бачив цю жертву розгніваного бога помсти...

— Люди бачили... он там, на горі...

Слухають із затаєною тривогою й діти, і діди, і старі баби, і молодиці.

І понесуть із собою, разом із пляшкою джерельної води, разом із радісною низочкою червоних коралів, разом із чарами потонулих дзвонів, і цю темну люту, казку про бога-месника.

І ніхто не скаже, що це лише пуста, нікчемна казка... Ні...

— Люди бачили, люди казали... Отже, так воно і є.

Багато років минуло з того часу і ось знову довелось зустрінутися з цєю чорною легендою про мстивого бога. В 1904 році, в дні російсько-японської війни, коли ми зацікавилися не тільки японським озброєнням, японською тактикою й діянням японської „шімози“, але й японською культурою, — у збірці японських народніх казок я зустрів цілковите повторення казки про бідну жницю, що її покарав лютий бог... З такими ж подробицями, з такими ж жахами. І двійко сиріт і два гади й довга блуканина по святих місцях, і пізне милосердя розгніваного бога.

Простежити шляхи, якими пройшла ця легенда від почаївських гір до берегів Жовтого моря, мені не вдалося. Але в свій час вражений таким дивним збігом сюжетів у народів, що не стикалися між собою ні своїми географічними межами, ні расовими чи то економічними відносинами, я лише надрукував статтю, в якій навів обидва тексти: український та японський, і поставив знак запитання: „откуда сие бысть?“¹⁾.

Але відповіді не дістав.

Вертаючися з Почаєва, ми спинилися в Кремінці для більш серйозного ремонту нашої брички, бо почаївські Цигани, що підковували коней, не могли уважно поставитися до нашої роботи...

— Ніколи, паночку, ніколи! Робота кипить, руки болять... Притомилися, приморилися, другим разом, паночку, іншим часом, паночку; з охотою, з любовію. Ніколи...

В Кремінці ми оглядали останки минулої величі. Колишні Волинськ Атени лежали в руїнах розтоптані копитами миколаївських верхівців.

Страшний був цей наскок калмицьких юрм. Цар помсти змагався в жорстокості з богом помсти, не милуючи ні живого, ні мертвого. І коли казка про бога помсти невідомими путями пролетіла над горами, над морями, над океанами від Жовтого моря навколо всього світу і зачепилася за кремінясте придорожнє каміння у підгір'я Карпатського, під Почаєвом, чи може навпаки: казка що родилася тут, допливла до країни Самураїв, то тупотіння царських месників, що розтоптали польську волю в 1831 році, пролетіло гучною луною по містах Європи і відбилася на берегах Гвадалквівіра трагічною баядою Еспронседи.

З жахом дивився вольнолюбний Єспанець на скажений гін північного верхівця, що ринувся на Європу з диких просторів калмицьких степів, і йому здавалося, що це гін нового Аттіли, який переодягнувся в царський одяг.

¹⁾ „Киевская Мысль“ 1904 р.

Hurra, cosacos! Gloria al mos valiente!
Esos hombra de Europa nos verán:
Hurra! nuestros caballos en su frente
Hondas sus herraduras marcarán.

Ура, козаки! Переможцям слава!
Народи Європи вас мусять пізнати.
Ура! І на лобі лякливих владарів нікчемних
Хай ганьбою з'яє підкови печать...

І далі каже поет:

Церкви перетворимо ми в лупанари,
У стайні та стійла—палаці та замки,
Ми — вітер і буря, ми — степ і стихія,
Ми нових законів гінці і творці!

Так співав про них Еспронседа тільки з чуток. А ми ступали по руїнах, де кожний крок носив на собі слід отої самої підкови. Кременець розстилався перед нами, як старе кладовище, над яким пролетів гураган. І тільки з вікон колишнього ліцея, в якому колись професорами були й славний філолог Алоїзій Осинський і романіст Ісиф Корженевський, а з ліцеїстів вийшли такі поети й письменники як Словацький та Генрих Сенкевич, крізь розчинені облуплені вікна вилітала буйна пісня семінаристів.

Я з особливим хвилюванням слухав оповідання старого каноніка про кременецький ліцей, бо вже знав про другий такий же ліцей, царсько-сільський, який відіграв в історії російської культури таку ж самісіньку роль, як і кременецький для культури польської. Імення Словацького й Сенкевича я чув поруч із іменнями Пушкіна та його славних „однокашників“ поетів... І ліцеїсти-декабристи ріднилися з ліцеїстами кременецькими, що повторили в 1831 р. спробу повстання проти царської неволі... Ми ходили по кладовищу. Крижаний подих північного тирана відчувався й тепер, не зважаючи на те, що з того часу минуло вже багато десятиліть.

Ми були під вражінням миколаївського гурагану, який закрутився на Сенатським майдані зимового ранку 14 грудня, пролетів над Волинню, а потім, кілька років пізніш, перелетів у долини Угорщини, залишаючи повсюди „підкови печать“.

І недурно ж Маркс у своїм першому виданні „Капітала“, будучи під вражінням цього північного наскоку з жахом дивився на долю народів Європи, над якою звівся хроплячи кінь царату й міркуючи про таке жахливе майбутнє писав:

„Коли на європейському континенті вплив капіталістичної продукції буде розвиватися, як це було до цього часу, попліч із конкуренцією en grand, на арені народньої салдатчини, державних боргів, податків, майстернього провадження війни й таке інше, то це все може нарешті зробити неминучим оновлення Європи через „кнут“ і примусове змішання європейської крові з калмицькою, про що так заповідливо пророкує напівросіянин і вповні „москович“ Герцен“.¹⁾

Недурно ж під впливом тих же самих подій Барб'є в своїй поемі „Варшава“, описуючи Польщу, що зазнала наскока нових Гуннів та холеру, кінчає свою поему такими сумними рядками:

Чорне грайвороння крякає над полем,
Хробання роїться, зазирає труп.
Всюди кості, кості, кістяки й черепи...
Смерть, ти запізнилась! Нема що косить!

Під таким вражінням ми виїхали з кременецьких руїн і майже ступою на третій день допленталися додому.

¹⁾ К. Маркс, „Капитал“ т. I, вид. 1872 р., с. 613.

Дні, що залишилися до початку навчання я провів за підручниками та за підбиранням матеріалу, і приїхав до Києва, коли можна так висловитися, з першою науково-літературною працею.

З цього року ми всі переходили до п'ятої класи й повинні були розлучитися з нашим вихователем та другом і перейти до інших, як я вже сказав, більш „благонамеренних“ рук.

Але з цього ж року в нашій класі засновався літературний гурток, на чолі якого стояв Левинський-Гарольд, та другий гурток для вивчення української літератури та історії. На чолі цього другого гуртка стояв до того часу непомітний і скромний юнак Василь Доманицький. Перший гурток був цілковито легальний, а другий особливо конспіративний.

Тут ми вступаємо в смугу нового життя, нових настроїв та інтересів...

Хлоп'ячий вік непомітно переходив у вік юнацький. Дисканти й альтираптом заспівали басами й тенорами. Учителі механічно перейшли з дружнього „ти“ на офіційне „ви“.

На рубіжі цих двох періодів я ставлю першу велику крапку. Перше десятиліття дитячого й хлоп'ячого спостереження життя, що охоплює період з 1881 року по 1891 рік включно, минуло.

Перед нами розчинялися принадли ворота юнацтва.

Всеволод Чаговець.

ДРАГОМАНОВ У ВІДНОВЛЕНІЙ „ПРАВДИ“.

З додатком його листів до Ол. Барвінського й Ол. Кониського та й останнього до нього.

I.

„Нам треба поставитись на високий рівень, нам треба инчих окликів ніж ті проголошені „новою ерою“. Нам треба засягти наукою і ділами, щоб увесь світ зоглянувся на нас. Тоді й числитися з нами будуть. Чим на ширшу ногу поставимо себе, тим вигідніше. От дивіть: кілька Євреїв на світі! — а єврейське питання стоїть клином в Європі та вже і в Америці. А кілька Українців? В свій час бились вони за толеранцію релігійну, відтак за буржуазію, а тепер вже і між соціялістами взяли провід... А ми?... Ще тепер ставимо в свої програми політичні „греко-католицьку віру“! — в програми політичні!“¹⁾. Так говорив Михайло Драгоманов у Сальмансдорфі під Віднем 1891 р., куди приїхав із Болгарії лікуватися, до своїх гостей, віденських Українців, що відвідували хорого професора.

Наведені слова Драгоманова висловлюють коротко причину його боротьби з „новою ерою“, проголошеною вустами Юліяна Романчука 25 листопада 1890 р. в австрійському парламенті, а підготовуваною зо два роки перед тим, як показує сама історія відновлення „Правди“ в 1888 р., що саме стала одним із друкованих органів „нової ери“.

Про відносини Драгоманова до відновленої „Правди“ хочу тут оповісти на підставі як досі друкованого, так і рукописного матеріялу, або скопійованого рукою Лесі Українки для Павлика й перехованого в його архіві в Національному Музеї у Львові, або збереженого в архіві Барвінських і одержаного до використання завдяки д-рові Богданові Барвінському.

Товчок до відновлення „Правди“ вийшов від наддніпрянських Українців групи Олександра Кониського. В цій справі він приїхав у червні 1888 р. до Галичини й почав умолятися з майбутніми співробітниками та розписувати до них листи. Між іншим написав 27 червня також до Драгоманова. Повідомляючи його, що від 1 вересня виходитиме 5—7-аркушевиими зошитами „Правда“, як місячник політики, письменства, історії й сучасного громадського життя, Кониський мотивував нове видання „опріч причин загальних“ тим,

що страчена всяка надія звести „Діло“ з шляху неясної і полохливої думки, в шляху вагань і вивести його на стежку часописі, котра б відповідала сучасним політичним умовам міжнародного життя.

„Люде наказали“ Кониському „вдатися“ до Драгоманова, „просячи і поради і заповоги сталого робітника“.

Вони бажали, писав Кониський, щоб у першому числі „Правди“ надрукувати статтю Драгоманова, а саме „політичну програму України-Русі, в її етнографічних межах. Статтю во-ліли б назвати „Україна-Русь, її сучасне становище і її будущина“ і показати тут прямо і виразно, оскільки можна (уважаючи тільки на урядову цензуру Австрії), наш політичний ідеал

¹⁾ Др. Я. Окуневський, Михайло Петрович Драгоманів. З моїх споминів. („Діло“, 1875, ч. 144).

і стежки, якими можна і треба йти до його. Далі показати можливий практичний *modus vivendi* спільних стосунків до усіх сусід українсько-руського народу, до Москалів, Поляків, Угрів і Румунів; вказати і сусідам і самим Русинам на ту велику шкоду, до якої довело і веде ворогованне і прямованне до асиміляції. Най кожному буде своє, що належить йому, яко народу. Нарешті „Правда“ в 1 числі повинна вказати і на те, як при тих чи інших умовах повинна Європа стосуватись до України-Русі.

Висловлюючи тільки думку свого гуртка, а не подаючи програми, як писати, Кониський бажав тільки, щоб „наперти на „об'єдинителів“ і вказати австрійському урядові, які великі помилки він робить, полохаючись „об'єдинителів“; вказати і Полякам на те, що налягаючи на Русинів, вони сами протоптують стежку російському деспотизму“. Прохаючи Драгоманова не відмовити проханню й, ставши в головах видання, допомогти новому виданню, що його треба вести „неполохливо, але не задираючи, а мовлячи правду лишень прямо в вічі“, зазначував Кониський, що „таке видання розбудить трохи людей на Україні і піджене й „Діло“ до поступу“. Питав за листами про Шевченка, листами Герцена й інших людей про українські справи та прохав надіслати відповідь на адресу повітового судді Тита Реваковича в Підбужжі.

На прохання Кониського заадресував Павлик його листа до Драгоманова, як писав Михайло Павлик до нього 27 червня. „Не знаю, що він Вам пише, — стояло в листі Павлика, — знаю тільки, що думав Вас просити за вступну статтю для газети, котру думає видавати“. Правда, Кониський говорив і давніше про журнал, але про літературний, а тепер постановив видавати свій політичний журнал. Говорив, що покличе й Павлика на нараду, але до цього не прийшло й ані Кониський не говорив нічого з Павликом про характер журналу, ані Павлик не обіцяв йому нічого. Павлик думав прийти на збори, послухати, що люди скажуть, який напрям журналу, і у разі, як це був би літературний журнал, хотів приобіцяти дещо написати, якщо була б повна автономія для фактів і поглядів. Тимчасом попереднього дня сказав Іван Франко Павликові, що всі статті мусили б переходити цензуру Кониського й Олександра Барвінського, що переносився з Тернополя до Львова; тільки автори, що жили у Львові, мали б право відкликуватися від їх цензури до третейського суду. З цього робив Павлик такий висновок:

ніщо Вашого ні моего, навіть літературного, мабуть не пройшло би, а про політичне й говорити ніщо. Я взагалі вважаю навіть за річ шкідливу працювати нам у народовським політичним журналі, тим більше, що Кониському і сотр. ходить тільки о те, щоби перед галицькою та українською публікою якомсь замазати справу, будім би то й радикали з ними. Через те тільки він і старався потягнути і Франка і Кобринську, і мене і Вас (при чім він нам усім чимало говорить против народовців, з котрими в него тепер особисті порахунки), а вся штука в тім, щоби противдіяти навіть такому „Товаришеві“. Я певний, що Ви йому відмовите і напишете принципальний лист, з котрого прошу Вас зробити копію, або переслати сам лист на мої руки, дописавши, що дозволяєте міні зробити копію, так як це справа публична¹⁾.

Згаданий „Товариш“ це був перший і zarazом останній випуск держаного в радикальному дусі періодичного видавництва, що появився в липні 1888 р. під редакцією Франка, але як орган гуртка університетської молоді радикального напрямку²⁾. В збірці „Товариш“ появилася й гарна стаття Драгоманова п. н. „Науковий метод в етнографії“ як рецензія на „Етнографію Славянщини“ О. Стодольського-Кониського, що також дещо заважила в „позвах“ Кониського з Драгомановим у справі його співробітництва у відновленій „Правді“.

Кілька днів пізніше, 30 червня, написав і Франко до Драгоманова про намір Кониського видавати у Львові журнал „Правда“. Не знаючи, що написав Кониський Драгоманову, Франко боявся, чи не написав Кониський, що між ним і Франком

¹⁾ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. V. Чернівці, 1913 сс. 223—225.

²⁾ І в. Ф р а н к о, Нарис історії українсько-руської літератури. Львів, 1900, с. 365.

повне порозуміння. А на далі виходить таке нещастя, що правдивого порозуміння з Кониським годі добитися для того, що у него нема майже ніякої своєї твердої думки, при котрій би він стояв і на котрій би можна з ним спорити й порозуміватися. То твердить з пафосом: наша програма — націоналізм! А скажеш ему, що націоналізм — тільки форма, котру треба заповнити чимсь реальним, то він зараз і каже: ну, се звісне діло, я й сам се кажу. А спитавш його, чим же саме він думає її заповнити, у него й відповідь готова: освітою, та й годі.

Франко обговорював із ним і політичну програму його „Правди“ й виніс дуже сумне вражіння з цього обговорення.

В справах домашніх — каже Кониський — треба безоглядно бити москальофілів, — се перша точка (на тій точці, як міркую, він погодився й з тутешніми народовцями й Барвінським). Кажу йому, що й між москальофілами є люди чесні й щирі, котрі роблять дещо й для народа. — Я й сам се знаю, — відказує він, — але як себе поставить нова часопись супроти тих людей, не каже. Кажу ему, що може б ліпше було спори о національність полишити на боці, пояснювати се питаня тільки науково-історично, а покласти на першій місці оборону реальних інтересів народа, — ото то й моя думка! І я ж не чого другого бажаю! — каже Кониський.

Таке було порозуміння Франка з Кониським у першій точці програми.

Друга точка говорила про відносини до Поляків.

Тут конечно — федерація! — оповіщає Кониський. Прошу його, щоб переклав сей абстракт на мову конкретну. — Поставимо Полякам — каже він — мінімум своїх жадань: школи народні мають бути руські, гімназія в Бродах руська (коли я замітив йому, що в гімназії тій нема тепер майже ніяких Русинів, а самі Євреї, то він відказав: се нічого, нехай Євреї вчать ся по нашому, а для мене ся гімназія важна з політичного погляду!), університет львівський — руський і ще дещо. — Я кажу, що жадати то можна, але що буде, як Поляки не дадуть? А вони певно не дадуть, і ваше мінімум для них буде нечуване шахітум. На се Кониський не найшов ніякої відповіді. Я кажу йому, що може б ліпше не жадати нічого категорично, поки не мався сили взяти самому, а поперед сего поставити на першій місці справу взаємного пізнання і організації спільними силами демократичного елементу польсько-русського для боротьби з шляхтою й Євреями-капіталістами. — Ну се ж річ очевидна; се й моя думка віддавна така! — сказав Кониський — і порозуміння на тій точці було повне.

Лишалось ще порозумітися в справі відносин до Росії.

Найтрудніша точка — відносини до Росії. Конечно, з урядом у нас не може бути й розмови ніякої! — Що ж ви з ним думаєте робити? — питаю. Чи проповідувати против него революцію? — Ні, — каже. — Чи мовчати? — І то ні. — Очевидно, — каже Кониський, — треба нам боротися з урядом, але освітою. — Як же ви се зробите, коли уряд всяку освіту підріже вам в самім зароді? — Се правда, — каже Кониський, — чорт його знає, як тут бути. — Так що ж! Прийдець вам або ставити йому свої вимагання (як ставив Кониський в „Ділі“ свої умови гр. Ігнат'єву — і скомпромітувався!), значить, входити з тим урядом в розговори (і безплідні!), або вернутися до старої Драгоманівської програми: організації інтелігенції й народа для боротьби з урядом на кождім кроці, мирними й насильними способами. — Але ж очевидно! — каже він, — організація інтелігенції — се й є моя програма! Таке було наше порозуміння щодо принципів політичних, з котрого вийшло хіба те, що він рішився просити Вас — написати для его журналу програмову статю політичну. Я вказував йому, що се якось ніяково, але він настояв на своїм.

Змалювавши так дотепно своє порозуміння з Кониським, своєрідне *quid pro quo*, повідомляв Франко Драгоманова, що щодо практичного боку видавництва Кониський задумав зложити комітет із двох людей, з себе й Барвінського. Коли вони якусь роботу відкинуть, а автор її був би у Львові, він мав би право прохати кого третього розсудити справу. „Думаю, — каже Кониський, — що се буде дуже добре і ліберально!“ А коли Франко вказав на безплідність такої забави, бо третій суддя матиме більшість проти себе, Кониський замість відповіді спитав Франка про його думку. А почувши від Франка, що краще не робити ніякого суду, а якщо стаття добра, друкувати її, навіть коли редакція не вповні згоджувалася б з її принципами, а в примітках від редакції подати, в чому й для чого вона не згоджується з автором, сказав Кониський: „Ну, очевидно, що се так і треба!“ Франко прохав Конського списати точки своєї програми, як можна конкретно й детально, та скликати всіх людей, що їх бажав би мати співробітниками; коли на такому зборі прийде до згоди, обіцяв працювати для його журналу. Тимчасом Кониський виїхав на село й обіцяв скликати збір аж по своєму повороті¹⁾.

¹⁾ Листування І. Франка і М. Драгоманова. (Матеріяли для культурної й громадської історії Західньої України, т. І). Київ, 1928, сс. 266 — 267.

На лист Кониського, що завдав Драгоманову „нелегку завдачу“, відповів він 5 липня, посилаючи його через руки Франка з тим, щоб він показав його й Павликові, що переслав листа Кониського Драгоманову. Франко переписав відповідь Драгоманова Кониському й цей відпис надрукував між листами Драгоманова до себе.—

В такій справі, як та, з котрою Ви обертаетесь до мене, писав Драгоманов до Кониського, — відректись важко, та й пристати мені не легко, майже неможливо. Звісно, як я ще з роду не відрікся від роботи ні в одній русько-українській часописі, котра хотіла мові робити або навіть не відкидала її, то не може бути і сумніву, що я буду робити і для „Правди“. Але друге діло стати в „головах“ видання або навіть написати програмову статтю. Для першого в мене тепер забагато роботи коло історії української літератури... Але і для програмової статті треба перш усього хоч знати, з ким у спілку йдеш. А потім треба бути певним, що маєш хоч невеличкий гурт людей, з котрими в основах сходишся думками. Ви ж не пишете мені ні хто „ті люде, що наказали Вам удатись до мене“, ні хто буде в редакції, навіть в дирекції (бо Ви кажете, що Ви за це не беретесь), а я не можу собі здумати навіть трьох чоловіків в Галичині, з котрими б сходишся в думках на політичні справи, а до того пригадуючи те, що Ви самі писали в Галичині і навіть в Вістнику Європи, думаю, що між нами навряд можлива така згода, яка потрібна, щоб вкупі вести політичне видання. І в Вашому листі ті кілька слів, в котрих Ви натякаєте на напрямок проєктованого журналу, мало мені надає надії на згоду.

Нетактовній, гидкій і сливе завжди з ненауковістю веденій боротьбі з об'єдинителями протиставив Драгоманов ось що: „дати спокій публіці з усякими напорами на об'єдинителів, а налягти на вияснення положительних принципів своїх, політичних, соціяльних і культурних“, або радив однаково бити львівських і псевдооб'єдинителів і псевдоукраїнофілів. А що „Наумовиччині“ давав хід у Галичині почасти мандрівник рубель, а головню польська політика, тому об'єдинительство можна було виперти тільки зміною системи. Далі висловляв Драгоманов думку, що „основу регресивному панрусизму робить найголовніше церковщина, котру, значить, і треба випирати новою європейською наукою“. Наперекір словам Кониського про ролю австрійського уряду Драгоманов стверджував, що для цілоти української нації ні австрійський уряд ні навіть уся австрійська Україна не мали такої великої ваги, бо більше 80% Українців жило в Росії й „треба мати дуже палку фантазію, щоб думати, що з них навіть половина може колинебудь одірватися до Австрії. З цього виходить, що українська національна партія мусить найголовніше думати про те, якби їй добитись волі в Росії“. А цього австрійський уряд більше боятиметься, ніж москвофільства, бо „Галичина навіть з Краковом можуть потягти за водою Висли й Сяну та Дністра до Варшави, до Одеси і таке інше“. До того, на думку Драгоманова, було треба австрійський уряд і Поляків „просто привчити до того, що ми єсть на світі і жиємо для себе, то вони хоч чухатимуться в потилиці, а будуть подаватись“. В урядовій Європі було дуже мало інтересу до Українців. „Треба бути таким моральним нулем, як „Діло“, щоб тішитись тим, що яка небудь „Post“ пише про київське королівство, та ще таке пише, що трохи свідомий чоловік просто засміється. Урядовій Європі інтересні ті, хто тепер силу (армію) має, а не ті, що за них ще треба кров лити, гроші платити“. Правда, літературна Європа почала було цікавитися нами, вбачаючи в нас початок нової прогресивно-демократичної сили, але відвернулася від нас, коли ми не тільки не пішли наперед після 1847 р., але й посунулися назад. Тоді, як „наш рух спинили, а то й змертвили“ „неуцтво, страхи юдейські та поверховний націоналізм“, літературна Європа довідалася, що в Москалів є живі люди, що хапаються за всесвітні моральні завдання, й почала їх читати та перекладати, забуваючи для них навіть Поляків. Відвернулися від нас навіть європейські спеціалісти етнографи та фольклористи, бо „хто стане читати навіть Сумцова або Огоновського, не кажучи вже про Горленка або молодших етнографів, котрі не знають навіть того, що в Чубінського копицях нагребано? Так і тут і перш усього

ми мусимо стати чимсь у себе дома, стати дома європейцями, тоді й Європа нами заінтересується. Драгоманову не повернувся язик говорити з Європою про українську справу відтоді, коли українські націоналі-культурники сказали, що видання повного Шевченкового „Кобзаря“ й політичних пісень українського народу їм навіть шкодять. Навівши такі свої думки, заявляв Драгоманов: „Тільки одвітно до них міг би я написати програмову статтю до Вашої „Правди“, а Ви б безпремінно забраковали таку статтю. Чи ж писати єї? Коли хочете, на пробу напишу. Де моє не пропадало? А може на таке пристанете: я напишу свої ересі, а Ви чи хто инший хай їх опровергне, то це послужить для вияснення програми“. Далі писав, що мав дещо з такого матеріалу, про який писав Кониський, про відносини українофілів до Герцена й Тургенєва, про перші проби закордонного українського революційного видання, революційні проклямації, й „можно б з цього матеріалу вивести і філософію, та вп'ять доволі еретичну“.

Одержавши листа від Франка, бачив Драгоманов, що Кониський запросив його до співробітництва, та все таки не знав, хто ще писатиме там і хто буде в редакції. Проханням Драгоманова, щоб його лист став відомий Франкові й Павликові, бо він „всякі літературні справи в Галичині звик обговорювати з цими людьми“¹⁾, закінчувалась його відповідь на запитання Кониського до співробітництва в відновленій „Правді“.

В листі до Павлика з 9 липня Драгоманов дозволяв йому зробити копію з своєї відповіді Кониському й при цьому додавав ось: „Думаю, що копію покищо не треба розпускати по людях, бо поки йдуть дипломатичні переговори, доти ніхто, окрім „кабінету“, — тобто Вас з Франком, — знати їх не мусить, а в свій час можуть вони поступити в „сині книги“. — Та навряд з цього діла щонебудь вийде“²⁾.

Відписуючи Драгоманову 17 липня, повідомляв його Павлик, що недавно приїхав до Львова Кониський і, перечитавши листа Драгоманова, сказав, що годиться й що написав про це Драгоманову.

Він згори певний, — писав Павлик, — що й я буду писати, хоть я єму не обіцяв, а сказав, що перше всего треба би встановити принципи нового політичного видавництва, на що він міні завважав, що Ваша стаття — то й будуть принципи. Я ж усе таки з цим видавництвом погодитися не можу, бо не здумаю - не згадаю, як це Кониський, а особливо Барвіньський, котрий буде фактичним редактором, підуть за Вашими принципами, а по крайній мірі рядом же з ними не будуть бог вість що путати. Непремінно вийде народовщина, тим шкодлива, по-моєму, що pomoже іменно народовцям оп'ять двигнутися політично, звісно, на те, щоб вдарити на перших нас і на наш напрямок. Ще побачу, що скаже Барвіньський, як приїде, хоть я згори переконаний, що зо мною, а то й з Вами він і говорити не стане, і найкраще було б, якби на тім і можна було покласти точку³⁾.

Коли Франко доручив Кониському відповідь Драгоманова, він написав другого листа Драгоманову й почав його признанням, що вже й не сподівався відповіді, „за те більш зрадів“, одержавши її. Дивувався, на що Павликові копії з листу, пояснював недокладним знанням практичних обставин Наддністрянщини і Наддніпрянщини в Драгоманова те, що він указував на незгідність їх поглядів, висловлював своє переконання, що тільки в Галичині можна дещо робити для України, хочби не давати їй спати, малював перешкоди такої праці: вагання, полохливість, неясність думки в редакторів, недодержаність умов, клерикалізм, промовчування аграрних питань, нещирість і несовісність у відносинах до Наддніпрянщини, навіть дволичність. Усе те підбило Кониського „засновати нове щось в межах австрійської цензури“, а що „трапились добрі, хоч невеличкі, фінансові умови“, уважав існування „Правди“ на рік забезпе-

¹⁾ М. Драгоманов, Листи до Ів. Франка і інших. 1887 — 1895. Видав Ів. Франко. Львів, 1906, сс. 126 — 131.

²⁾ Переписка, V, сс. 226 — 227.

³⁾ Так само, с. 228.

ченим. Сподівався, „що писатимуть (повинні б принаймні) усі, хто справді тямить потребу нового політичного органу, хто хоче робити не язиком тільки, а руками“. Матеріалом порядкуватиме Барвінський. В поглядах Драгоманова не бачив Кониський нічого такого, що не згоджувалось би з ним принципово, хоча може в деталях і розійдеться. „Найперше — писав він — чого б я не хотів, — гострого гноблення осіб; не хотів би зразу виступати проти релігії (а не проти попів) і проти Поляків“. Годився з думками Драгоманова щодо літературної Європи, але ставив своє застереження при думці Драгоманова про „урядову“ Європу. Доповняв свої слова про напір на об'єдинителів тим, що їх „розплюють опріч рублів темнота, галицько-польський уряд та полохливість народівців“. Щодо Австрії — на думці в Кониського була „не сучасна Австрія, а та, яка б повинна витворитись“. Не бачив рятунку „нашої національності“ в Австрії, але й тим менше в Росії, бо „доки Росія-Росією, доки народне тіло її точитимуть такі робаки, як точать нині, доти нема що сподіватись на щось ліпше, таке, щоб вийшло зівнутрі самої її, по ініціятиві громади, або ще менше уряду“. Тут і зауважував, що не вірив у матеріальну революцію, а тільки в духову. Прохав до 15 серпня прислати програмову статтю для „Правди“, „уважаючи тільки на межі австрійської цензури“, на руки гімназійного вчителя в Тернополі Барвінського й додавав: „Я хотів би, щоб в газеті ні під одною статею не було підпису, як Ви про се?“

В листі з 25 липня до Драгоманова висловляв Франко думку, що з журналу Кониського вийшов пшик.

Кониський поїхав до Росії спасати Антоновича від наслідків свого власного політикування, а видаване журналу здав на Барвінського — писав Франко. — Був ту Барвінський і говорив зо мною в суботу. Що ж показалося? Матеріалу крім кількох кореспонденцій нема, грошей ні копійки, а Кониський виїхав з тим строгим наказом: зараз починайте друк, щоб на 1 сент. був н-р готовий. Та Барвінський не такий дурень. Він переходить до Львова і має надію взяти в свої руки „Зорю“, значить, по вго думці ліпше ще два рази надуматись, ніж раз рішучо зірвати з народівцями. Перед відїздом писав міні Кониський, щоб я просив Вас поспішати написанєм статі. Передаю Вам вго просьбу, — робіть, як знаєте, але міні здаєся, що коли у Вас нема багато лишнього часу на викинене, то можете спокійно задержатися з писанєм статі, аж доки не рішиться, чи буде взагалі виходити „Правда“, чи не буде.

За оповіданням Франка повідомляв і Павлик Драгоманова 9 серпня про виїзд Кониського й про те, що Барвінський за Франковою порадою ждатиме перше грошей, щоб не тратити своїх, як „тратить подекуди“ на „Історичну Бібліотеку“, й виводив далі ось що:

А Кониський відти грошей не пришло, бо своїх не дасть, а своїх ніхто мабуть не дасть на непевне діло. Боюся тільки, щоби він у сім, як і в иншій, не виступав там в імені наших і Вашім, як тут перед народівцями виступав в імені нашої молодіжі, котра ему мандату не давала, як показує „Товариш“, і з ним не годиться.

Завважав також Павлик, що газета Кониського „не мала підписувати імен, — звісно, Вашого й мого“¹⁾.

Драгоманов відповів Павликові (в листі, розпочатому швидче, а скінченому 20 серпня), що

над Кониського журналом теж не слід сумувати. Може з його вийде дурниця (дуже вірооятно), а може й ні. Кониський тим вище других українофілів, що в його єсть хоть упертость, якесь шило, котре пха його до роботи. Коли він каже: пишіть, буду печатати, — то й треба писати і, звісно, не давати йому перероблювати або видумовати ховати сотрудників за псевдоніми й обрізувати його крутість. А провалиться його журнал, — не наша вина.

Згадавши, що при тодішньому стані українофільських кружків у Наддніпрянщині й Наддністрянщині ніщо не могло бути міцним, робив Драгоманов із свого спостереження такий висновок: „Треба братись за всяку пробу, щоб сказати своє з думкою: *semper aliquid haeret!*“ Позволивши Павликові прочитати свого листа до Франка, звідки він міг дізнатись „і щось новішого й про

¹⁾ Переписка, V, сс. 230 — 232.

Кониського журнал“, припускав Драгоманов: „Дуже можливо, що вийде глу-
пость, та що будеш робити?“¹⁾).

Драгоманов відразу спостеріг „крутість“ Кониського, але все таки поста-
новив написати жадану статтю, на що показують оці його слова в листі з
6 серпня до Франка:

З „Правдою“ Кониський накрутив більше ще, ніж можна було ждати. Може бути, що ще
ми й у одвіті за нього будемо. Та що робити? Кониський тим вище других українофілів, що
хоч крутиться. Через те не треба його одпихати, — та тільки не слід йому піддаватись. Коли
в його така манера, що він каже: та я ж з цим згоджуюсь, то нехай і печата те, що Ви йому
дасте. Я свою долю зроблю: напишу вступну статтю, як думаю. Пропаде, — то де наше не про-
падало! А піде, — то нехай здоров зносить і Кониський і Барвінський! Ховати ж мої особисті
статті під псевдонім, чи анонім — я не згожуюсь, та й Вам не раджу. Це значить піддержу-
вати крутість й туман, котрого й так в українофільстві більше, ніж можна терпіти.

В дописці з 20 серпня до листу повідомляв, що дістав листа від Барвін-
ського з плачем, що не одержав програмової статті, отже дописував її й того
самого дня вишле, але прохав перед друкуванням її дати на обрану співро-
бітникам. Писав і Кониському й Барвінському проти анонімів (звісно, не Ро-
сіян, і в політичних статтях), а Барвінському крім того не радив починати
журнал, поки Кониський не верне. „Що з того вийде, — писав Драгоманов, —
не знаю. Дуже жалю, що не маю часу зробити копію з своєї статті, щоб
прислати Вам з Павликом. Прошу Барвінського, коли він сам перепише її, то
оригинал переслати Павликові, — але вп'ять не знаю, що з того буде“²⁾).

Свого листа до Драгоманова вислав Барвінський з Тернополя 9 серпня.
На початку листа писав, що він зовсім незнайомий Драгоманову, але звер-
тався до нього „в справі громадській, а така справа зводиться до купи і зовсім
незнайомих особисто людей“. Нав'язуючи до листа Кониського до Драгома-
нова в справі „Правди“, повідомляв Барвінський, що редакцію підписуватиме
др. Євген Олесницький, видавець „Українсько-руської бібліотеки“. „Д. Ко-
ніський говорив про се видання і з дд. Франком та Павликом, бо думка наша
така, щоб зібрати по зможі усі робочі сили літературні України-Русі до одно-
ватри, а дати їм повну волю слова, наскільки лише буде се можливе супроти
нашої³⁾ прокуратурі“. Згадуючи, що до Драгоманова писав і Кониський
і прохав його написати програмову статтю, звертався Барвінський з прохан-
ням до Драгоманова надіслати „обіцяну статтю“ або відповісти, чи й коли
можна її надіятися, й додавав: „Сими бо днями думаю поїхати у Львів, щоб
там подати в друкарню проспект журналу і все приладити так, щоб книжка
явилась 1/13 вересня“. На кінці листу писав, що минулого року вислав
Драгоманову шість томів „Руської історичної бібліотеки“, що рад був вислати
й два томи „Богдана Хмельницького“, але не знав, чи дійшли вислані книги.
З висилкою згаданих книг в'яжеться лист Драгоманова до Барвінського
з 21 вересня 1887 р.

Того самого дня (9 серпня), що й до Драгоманова, звернувся Барвінський
із листом до Франка, пишучи між іншим таке:

Стало таки так, щоб „Правда“ виходила з вереснем. Я дожидаюсь тільки оповіщення уря-
дового моїх переносин до Львова і тоді сейчас поїду до Львова, щоб усе приладити до виходу
1-ої книжки. Від д. Михайла Петровича досі немав ніякої звістки ні обіцяної статі. Я сьогодні
писав до його в сій справі. До Вас же, добродію, звертаюсь з просьбою, щоб були ласкаві
приладити обіцяну статю про Федьковича. Се мабуть та сама, що була на сегорічній ван-
дрівці.

В тій самій справі писав Барвінський до Франка ще 13 вересня 1888 р.
осьщо: „Позаяк тепер приходить в друкарні черга на літературну часть
„Правди“, отже будьте ласкаві передати п. дру Олесницькому свою статю

¹⁾ Там само, сс. 233 — 234.

²⁾ Листування І. Франка і М. Драгоманова, сс. 268 — 269.

³⁾ Себто: австрійської.

обіцяну про Федьковича, а мене звістити, якого вона об'єму і коли Ви її зволили передати". Далі питав Барвінський Франка, чи напише політичний огляд, чи може говорив про це з Володимиром Коцовським. По тижневі, 21 вересня, знову просив Барвінський обіцяну статтю передати Олесницькому, бо „вона вже тепер на черзі“¹⁾.

Відгомін запрошення Драгоманова до співробітництва в відновленій „Правді“ зустрічаємо також в його листуванні з Теофілом Окуневським. І так у листі з 20 серпня 1888 р., оповівши, як Кониський удався до нього з проханням за вступною статтею для свого журналу та як, не зважаючи на відповідь Драгоманова з єретичними думками, він знову попрохав його написати програмову статтю, вів Драгоманов далі свою річ так:

„Остатнє мене мов перерізло. Незабаром і Ол. Барвінський пише мені: присилайте програму. А я й з Барвінського ідеями, які він писав у споминах про Україну, зовсім не годжусь (хоч поважаю його як автора хрестоматій й тернопільського організатора). Що ж воно буде за газета Лебедь, Щучка й Рак, — тим паче, що сам лебедь поїхав за кордон?! Єдино, щоб на мене не нарікали, написав я свою статтю й послав Барвінському, але з просьбою: 1) не печатати, поки Кониський не вернеться в Галичину, 2) обговорити її колективно з усіма головними співробітниками, — котрі, як вироблять програму, взявши мою тільки за матер'ял, — то щоб підписались під нею (Кониський хотів анонімату). З свого боку я ставлю як Kabinetsfrage: 1) в Росії — реформи, а не сепаратизм, 2) в Галичині залишення політичної війни з „москвофілами“ за погляди етнографічні й літературні й згоду зо всіма, хто хоче: праці коло матер'яльного добробуту народу, пропаганди точної науки в народі (на народній мові, котру в популярній літературі признають і москвофіли), — незалежної організації народу й за тим — боротьби в москвофільських таборах з ідеалізацією реакційної Росії, — але також боротьба й з домовою реакцією і в самих українофільських гуртах, 3) в Угорщині збудження інтересу для народу — без доктринерства українофільського, як і москвофільського. — Що тепер з цього всього буде, — Аллах зна!“²⁾

Ще складнішою почала ставати справа з виходом „Оповістки про політично-научний місячник „Правда“, датованої „у Львові, в серпні 1888“. Підписав її д-р Євген Олесницький як „видавець і редактор“, але вистане перечитати її й порівняти поодинокі її думки та вислови з думками й висловами Кониського в його листах і статтях, щоб відгадати автора „Оповістки“, а саме Кониського. А що думки „Оповістки“ сильно відбилися в листуванні Драгоманова з приводу відновленої „Правди“, треба навести тут програмову частину „Оповістки“. Ось-що тут читаємо:

Довго, вельми довго міркували ми над думкою: чи братися нам до видання нового вістника політично-научного, чи ні? Та ж в у нас, мовили до нас, і політичні і літературні і наукові часописі, так на що ж ще нова? Правда часописі є, але нема поміж них такої, щоб можна було її вважати за орган цілої України-Русі, цілої українсько-руської землі.

Вже саме отсе вказує потребу такого політично-научного органу, щоб заступав інтереси всіх українсько-руських земель, поділених між двома державами, що б, не уважаючи на державні межі, правив духову єдність усього народу українсько-руського, де б він не перебував.

Знов же по наших народних часописах є великі прогалини в деяких питаннях: н. пр. не заступлене досі жіноче питання, не вказана потреба реформи шкільної і поліпшення виховання родинного і громадського, котре б відповідало умовам загальнолюдського поступу і розвитку цивілізації, не сходячи з ґрунту історично-народного, національно-руського; найбільш же недостає нашій пресі об'єктивно-наукової критики. А хто ж не тямить, що наш вік є переважно віком критичного аналізу, без котрого не можна користно провадити жадну позитивну роботу. Вдовольнити отсій недостачі ми й становимо метою нашого видавництва.

Наостанку, хто ж не спостеріг, що поміж нашої інтелігентної публіки щоразу зростає, ширшає потреба читати, бо щодня зростає між людьми взагалі потреба знати, що діється в світі, та пильно і уважно придивлятися до життя людського в сем'ї, громаді, краю, в державах; придивлятися до обставин людських в життю внутрішньому і міжнародному. Публіка потребує знати, що діється в сфері політики, науки, письменства, купецтва, промислу, господарства — одно слово: в усіх сферах життя людського. З якого ж иншого жерела, як не з часописі людям освіченим можна вдовольнити отсю потребу знаття?! Тим то на нашу думку полі

¹⁾ Листи Олександра Барвінського до Франка переходять в архіві Франка в бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

²⁾ М. Павлик, Переписка Михайла Драгоманова з дром Теофілом Окуневським. Львів, 1905, сс 106–108.

тично-научна часопись повинна бути першим вартовим народно-національних інтересів, першим показником і проводирем до народно-національного ідеалу політичного, суспільного і економічного. Часопись повинна говорити з публікою широко і правдиво; вказувати добрі та не минати і лихих сторін сучасного життя у всіх його сферах; повинна об'єктивно, але й не мляво, не вагаючись, показувати недостачу й недокладність сучасних форм життя, повинна виразно вказувати людям стежки, які ведуть до ліпшого життя, до поліпшення морального, духового й матеріального біту. Часопись повинна об'єктивно вказувати недобрі події людські, шкідливі хиби, невідповідні заходи і остерігати людей від того, чи іншого лихого впливу. Стоячи на сторожі волі людської, свободи слова, часопись повинна популяризувати науку і нові ідеї: на нашу думку часопись повинна бути популярним компілятором науки, але науки вільної, незакованої в рамці урядових програм або ще гірше в пута схоластики. Вільна наука — велике діло! Вільна наука, се воля моральної особи чоловіка, воля його духа, світогляду, його сумління; се вольний, моральний, духовий, культурно-освітній і економічний поступ і вріст людини, сем'ї, громади, нації, держави.

З такими думками беремося ми до видання нового вістника; отсі думки і становлять душу нашого вістника „Правди“ і загальну програму, її символ.

Про подробицю нема нащо розмовляти; деталі знати буде з самого змісту „Правди“. Не ростіч, не сварку, а братерську любов і згоду несемо ми на вітар нашого рідного краю і сусідів його. Девізою „Правди“ раз-у-раз буде спокійний поступ в усіх сферах українсько-руського народу і нації; воля духа і життя, як для Русинів, так і для всіх і поміж нами на наших землях, так і попліч з нами. Кожному своє, що належить йому по праву.

Мусимо промовити кілька слів про формальну річ: мову і правопись. Починаючи від часу Маркіяна Шашкевича, все наші поступові люде вказували неминучу потребу виробляти чисту літературну мову, беручи за основу народну мову великої більшости Русинів, себто мову наддніпрянської України. Треба признати, що інакше воно й не може бути. На лихо — наші лиходії пильнували з усієї сили умисне псувати і нівечити народну мову руску в Галичині, а людам з інтелігенції рускої — одним, що зросли не серед народу, приходилось вчитися мови з книжок часом таких, де теж мова була покалічена; другим треба було боротися проти ворожого зрадливого калічення безцінного скарбу народного і лагодити те, що псувала лиходійна рука. Через се заповіту Шашкевичевого досі у нас не виконано, та навіть, треба правду мовити, і поступ наш на сій стежці не вельми великий, хоча і досить значний. Отже ми вважаємо за обов'язок прямувати Шашкевичевою стежкою і звертати пильно увагу на чистоту мови, шануючи в сій справі народні святощі як України, так і Галичини.

Щодо правопису, то тут нема що й говорити: йти проти фонетичної правопису — значить йти проти науки, проти доброго розуму, не помічати лиха, до якого веде етімологічна правопись, або ще гірше: сприяти тим ворогам нашим, що вживають усіх заходів, аби знищити, асімілювати нашу народність. Етімологічну правопись ми вважаємо запорою поступу і розвитку українсько-руської мови і національності.

До праці в нашій „Правді“ ми запросили усіх ліпших українсько-руських письменників, і старших і молодших. Ми не вважаємо на особу письменника, на ту, чи іншу гутірку про него, а лишень на думки, які виведе у своєму творі. Щирим серцем будемо радіти, коли в нашому вістнику зникне несимпатичний нам поділ на „старих“ і „молодих“. Ми певні, що і тим і отсим однаково дорогі інтереси Українсько-руської Землі і народу її. Ми кличемо усіх інтелігентних Русинів до спільної праці на добро нашому народови. Двері „Правди“ відчинені навстежір задля усіх чесних Русинів, чи то сивобородий дід, чи безвусий юнак, просимо усіх до нашої хати на пораду та на роботу“.

Вже в своєму листі з 28 серпня до Драгоманова писав Павлик під впливом „Оповістки“, що почекає, що вийде з „Правди“, а вже потому може писатиме дещо, „бо ось тепер вони видали комедну й темну програмову „Оповістку“ не ждучи статті Драгоманова¹⁾. Не знаючи, чи Барвінський послав Драгоманову проспект „Правди“, писав Франко до нього в листі з 3 вересня таке:

„Я ту получив з друкарні оден екземпляр, дав про него звістку в „Kurjer-i“, відки вона пішла в „Dziennik Polski“ і „Червоную Русь“, і тепер Олесницький злий на мене, немовби я видав якийсь секрет. А секрет воно тому, що Барвінський ще не прибув до Львова, а коли б він і зовсім не був сюди перенесений, то мабуть і „Правда“ не виходила б. Посилаю Вам той проспект на всякий случай. Статю Вашу, як я чув від Олесницького, Барвінський одержав, але хоче заховати аж до 2-го н-ру. Мене просить написати до 1-го н-ру „Огляд політичний“, та я боюсь братися до такої речі, зовсім не по моїй часті“²⁾.

Критику Драгоманова на „Оповістку“ маємо в його листі до Барвінського з 30 серпня. Повідомляв, що 24 серпня вислав статтю й по ній міг бачити Барвінський, чи сходилися вони в поглядах настільки, наскільки це було

¹⁾ Переписка, V, с. 236.

²⁾ Листування І. Франка і М. Драгоманова, с. 271.

потрібно для співробітництва в „Правді“. На частину змісту невідомого досі листу Барвінського до Драгоманова вказують такі слова листа останнього:

Покижщо, з поводу слов Ваших у початку Вашого листу, скажу, що зовсім не неохота писати там де б Ви були сотрудником, була причиною мого скептицизму, а думка про те, що політичний орган (партія) потребує тісної згоди проміж сотрудниками. Я такої згоди не бачив проміж собою й автором Подорожжя по Україні, в котрому був і згаданий мною *passus* про штунду. Дуже радий, коли ті статті не Ваші. Тільки ж навіть і це не перекида, в моїй думці, потреби спільної обради програми, — про котру найголовніше я писав.

Тут і була нагода для Драгоманова сказати про „Оповістку“, що вона не заміняла програми ні з загального боку, ні зокрема для нього, бо вона „в усьому невдачна“. Характеризовано її так:

Хоч коротка, — вона все таки довгомовна; без усякої потреби нудне, українофільське базіканя (напр. вільна наука — велике діло і т. д. — сивобородий дід і т. д.). Щодо принципів — темна, навіть полохлива (схоластика поставлена там, де мусіла б стояти церква, — в паралель — урядовим программам). До того далеко більше, ніж навіть можна ждати від українофіла, — слав'янофільської схоластики, або просто слав'янофільських вокабул без усякого зміслу: напр. трудно зрозуміти, що значить „грунт історичний“, „грунт — народний“ і порізнъ (бо чого тільки не було в історії, й скільки одмін в нашій людности!) — а що воно вкупі значить, зовсім уже не второпавш. Прогрессизм програми теж невдачний: для чого непременно обов'язуватись популяризувати нові ідеї? Хиба не бува й нових глупостів? Невдачне й миролюбство „Оповістки“: яку таку „братерську любов і згоду буде нести Правда“?

Драгоманов підкреслював, що партійні незгоди в Галичині — між формальними партіями — треба зменшувати, але й додавав, що треба ясно подати пункти згоди, бо інакше миролюбство впливе з беспринципности. Словам про братолюбство в „Оповістці“ протиставив Драгоманов дражливий тон дальших її уступів про мову й правопис. Вказував Драгоманов і на недоладність слова „всі“ в запрошуванні „усіх ліпших“ українських письменників, та ще у політичній газеті, так що „з якого боку не підступай, а приходиться сказати, що давно вже навіть у наших земляків-приятелів не було такого безтактовного виступу, як „Оповістка“. Драгоманов побоювався, що „Оповістка“ зробить найгірше вражіння в поступових гуртках у Галичині. Та й вже від трьох людей одержав найскептичніші навіть іронічні листи про будучу „Правду“. Тому вважав потрібним, щоб „перший нумер вийшов зовсім незвичайно неподібний до „Оповістки“, щоб поправити діло“.

Переходячи до власної статті, писав Драгоманов:

Щодо моєї статті спеціально, то я зовсім не можу собі здумати, що вона і по своїм думкам і навіть по своїй формі програми, — котру мені нав'язав д. Кониський, — буде робити в „Правді“, — і так, як усякому своя душа дорога, — то я найменше вже думаю про те, що пропала моя праця, і хочби найменше хотів зацікавити других своєю особою, а не можу не думати про те, що мені робити в виду того, що по Галичині й по Україні рознеслась чутка, що програму (значить і Оповістку) мусів писати я, також і інші політичні статті??

Драгоманов пригадував, що радив не друкувати не тільки його статті, але й взагалі „Правди“, поки не приїде Кониський і не виробиться програма на спільній нараді співробітників; писав про цю раду й тим співробітникам „Правди“, що переповідали йому думки „про чудноватий спосіб, яким ведеться діло початку нового журналу“. Своїм проектом думав угамувати їх песимізм, а тепер не знав, що й їм сказати.

Через тиждень, 7 вересня, написав Драгоманов листи до Франка й Павлика. В листі до Франка згадав, що написав про „Правду“ Павликові, хай він оповість Франкові, бо „нудно писать двічі про нудну справу“¹⁾, а в листі до Павлика писав таке в цій справі:

А ось що буде робити „Правда“, — не можу собі здумати. По-моєму „Оповістка“ слаба й навіть глупа; мені її прислав Барвінський, ще не получивши моєї статті й нового листу при ній до нього, а також до Кониського. Мені Барвінський пише, що ту статтю він відклада до II нумеру, бо я б то сам прохав відложити її до повороту Кониського. Я написав йому критику „Оповістки“ й звернув його увагу на те, що я й усе видання „Правди“ прохав відло-

¹⁾ М. Драгоманов, Листи, ст. 134.

жити до повороту Кониського й до спільної обрани над програмою. Доси відповіді від Барвінського не дістав¹⁾.

Два дні пізніше, 9 вересня, написав Барвінський свою відповідь Драгоманову. Прохав вибачити за спізнену відповідь і подавав ось-які причини спізнення:

Найважлива бо річ була, — писав він, — щоб „Правда“, оповіщена на ч. 7/9, вийшла дійсно того ж дня, инакше прокуратурія наложить на неї свою лапу, то й шкода всього заходу. А щоб справді могла вийти означеного дня, треба було міні їздити у Львів і там я з Олесницьким та Шухевичем обговорив програмову статю, а відтак взяв її до Тернополя переписати.

Далі пояснював Барвінський, що подорож по Україні 1885 р. описував він і підписався повним іменням²⁾. При своїх „клопотах та роботах“ уже й не тямив добре, як висловився про штунду, „певно на основі хибних інформацій“. Барвінський запевняв, що з цього приводу не було причини до якогось непорозуміння в редакції „Правди“, тим більше, що не зараховував себе „до того сорту людей, щоб уперто стояв при якому погляді“, коли хто йому покаже, що він хибний, бо вже Пушкін сказав, що один дурень не змінє своєї думки. Переходячи до „Оповістки“ заявив Барвінський, що вона не мала претенсії до програми, а найкращим доказом цього було те, що сам автор її прохав Драгоманова написати програмову статтю. А якщо „Оповістка“ зробить погане вражіння, то перше число „його поправить зовсім“. А щодо програмової статті писав Барвінський:

Щиро мушу Вам сказати, добродію, що на Вашу статю ми усі згодилися щодо йоти і не вважали навіть потрібним щонебудь додавати про відносини австрійські, позаяк в пізніших статях можна буде дальше розвивати нарис сеї програми. Вважаю однак своїм обов'язком заявити, що дещо з огляду на неминучу конфіскачу мусіли ми пропустити, але з сього не вийде ніяка шкода для самої програми.

Навівши ті зміни, які пророблено в тексті Драгоманова, писав Барвінський:

„Всьо инше остало без зміни і ми усі (а певно й д. Кониський) на се годимося, бо всякий розумний чоловік мусить признати тому повну справедливість. Програмова статя буде підписана „Від видавництва „Правди“ і се буде повна порука, що „Правда“ держатиметься її у своєму виданню. Бо наколи б ходила о іменні підписи, то міг би дати такий Олесницький, а я і Шухевич, яко вчителі, не могли б фігурувати на політичній програмі, така вже наша доля. Ну, авжеж д. Кониський яко підвласний кнутові зовсім не міг би підписувати. Так отже найкраще і багато сказано, що се від видавництва Правди, а ми вже усі дбатимемо, щоб програма була виконана як слід.“

Повідомляючи Драгоманова, що на другий день вишле йому „Богдана Хмельницького“ й не поскупиться, якщо він звелить, іще кому вислати даром, писав Барвінський, що рад був почути його „щире слово про стійність сього видавництва щодо предмету самого, а відтак і про мову (переклад). Знаю, — писав він, — що Ви, добродію, не умієте підмазувати свого писання і скажете щирю правду, хочби як вона була гірка“. Наостанці прохав не зражуватися й не знеохочуватися до „Правди“, а допомогати їй „і радою і своїми вельми цінними роботами науковими і політичними“, та закінчував сподіванням: „Чей удасться нам удержати згоду в нашому видавництві, а в Галичині витворити трохи здоровіщі погляди і змагання“. В дописці до листу повідомляв Барвінський Драгоманова, що лист до Кониського вислав „через одного чоловіка у Київ“, і писав ось-що з приводу своєї зустрічі з Франком: „З п. І. Франком бачився я у Львові і говорив про програму. Він обіцяв також написати дещо до „Правди“ і бути її постійним помічником, а Коцовский мабуть писатиме політичний огляд місячний. Так, думаю, поведеться скупити всі сили до спільної роботи, котра не може бути без результату“.

На лист Барвінського відповів Драгоманов 20 вересня. Догадувався, що

¹⁾ Переписка, V, с. 237.

²⁾ Це мова про низку фейлетонів Ол. Барвінського в „Ділі“ за 1885 р., п. н. „На Україні, споминки і враження з подорожи“ (чч. 101, 103—106, 108—110, 112, 114—118, 120).

його стаття вже надрукована, й запомічував із цього приводу: „Перед таким fait accompli приходиться преклонитись, хоч би б й мав чимало сказати проти такої процедури“. Проти змін, що їх поробив Барвінський, Драгоманов не спорився б багато, навіть коли був би на редакційній раді в Галичині, якщо редакція брала відповідальність за статтю, хібащо радив би чимнебудь замінити викинений уступ про наддніпрянські партії. Драгоманов писав:

Та все-таки зостається в мене запит: хто ж ручиться, що підписане анонімом зостанеться справді провідною думкою хоч редакції, коли не політичної групи? На такий запит дав мені право „Оповістка“. Ви кажете, що сам автор „Оповістки“ прохав мене о програмову статтю. Я ж тим і боявся братись за програму, що знаючи попередні писання автора, не міг вірити в солідарність свою з автором, ініціатором „Правди“, -- навіть коли той мені писав, що знав ж, до кого обертається, й що коли вже обертається, то, значить, солідаризується! Я власне боявся в самому журналі сюрпризів для себе й для публіки, в роді тих, які дала „Оповістка“. А тут самий факт появу „Оповістки“ вийшов сюрпризом над сюрпризами для мене, після чого поява моєї статті як програми, буде сюрпризом для публіки. Вже ж коли чоловіка просять о програму, то йому посилають і проєкт „Оповістки“, котра безпремінно сама род програми, коротка програма. — Як собі хочете, а прецедент це мало потішаючий на будуче — й по меншій мірі примушує дуже стергтись наперед.

І з Кониським Драгоманов не хитрив, а в листі до нього поставив розмову руба. І до Барвінського писав про нього те, що сказав би був Кониському в очі, а саме, що

він мав добрий бік: гарячу прихильність до української національності й рухливість і працьовитість незвичайну для російського українофіла (раса це звичайно млява й лінива!). Але його освіта не рівна його рухливості, а окрім того він, як всі українофіли любить політикувати з надією, що „тонкими“ заходами він зверне на себе „сили землі“, — то панів, то попів, то ляхів, то москалів, то цесаря, то царя й т. і. Ну, а коли вже з такими „тонкостями“ сам Богдан ні до чого не добивсь, то де вже нашим приятелям вовка піймати! В усякім разі таке політикування не годиться для праці літературної, та ще в органі, котрий через те й починають, що явно огидно політикування львівських Богданчиків та Мазепочок.

До таких „тонких“ заходів зарахував Драгоманов і виступи проти штунди, а це показувало,

як українофіли за політиканством не бачуть, куди дійсно йде натуральна еволюція нашого народу, вже зв'язана з європейською (хоч-не-хоч!). А той тільки єсть мудрий політик, хто розумів оту еволюцію й орієнтує свій човен з нею. А таке орієнтування трудне з політиканством, що випливає з браку знання й попсованої натури.

„Трудне воно буде й у Вашій „Правді“ — писав Драгоманов до Барвінського, прийшовши до такого висновку на підставі листів Кониського та його „Оповістки“. Тому радив Барвінському пильно доглядати за співробітниками починаючи від самого Кониського.

Щодо свого співробітництва Драгоманов бажав не писати з 3—4 місяців нічого, а потім почати друкувати першу частину своєї „Історії української літератури“. Тут і писав кілька слів про цю працю й далі подавав теми, що про них мав охоту писати, коли „Правді“ потрібні були скоріше його праці. Тут саме подавав оцінку „Історичної Бібліотеки“ й закінчив свій лист радою запрохати Куліша до співробітництва в „Правді“.

Барвінський відписав 29 вересня. Виправдавши спізнену відповідь, успокоював ось-як Драгоманова:

Певно, що воно якое не до ладу, що ініціатор „Правди“, запрошуючи Вас, добродію, до написання програмової статті, не післав Вам своєї „Оповістки“, котру справді можна вважати хочби частиною програми в загальних нарисах. Але се, думаю, зробилось більше з поспіху задля виїзду його до Києва і принаглявання, щоб „Оповістку“ скоро друкувати і розсилати та й щоб І н-р „Правди“ видати на 1 вересня н. ст. Се показалося задля багато причин просто шкодливим і І н-р опізниться бодай о тиждень. Однак я маю певну надію, знаючи його ширість, що він піде дорогою, вказаною в програмовій статті, за котрою мимо анонімности стоятиме непохитно редактор „Правди“ Олесницький зо мною та ще деякими людьми, що прихиляться помалу до „Правди“. Авжеж нема сумніву, що й д. Франко і товариші стануть за тою програмою і роботою, що йтиме по її мислі.

Далі пояснював, чому назвав Олесницького дійсним редактором, бо сам він правдоподібно лишиться ще найближчого року в Тернополі й „лише зда-

лека“ пильнуватиме „Правди“, а Олесницький „мусить зайнятися „Правдою“ і тут вже глядіти частини свого прожитку“ через те, що редакція „Діла“ посунулась у своїй нетолеранції до іншої думки до того, що змусила Олесницького виступити з редакції „Діла“. Дуже радіючи, що Драгоманов бажав прислати „Історію української літератури“ для „Правди“, писав Барвінський: „Задля такої переважної роботи годиться Вам, добродію, лишити, як можете, 3—4 місяці спокою, щоб могли виготовити 1-шу частину для печаті. Отже хоч як цінні б не були Ваші статті, про які згадуєте у Вашому листі, авжеж радо подождемо, щоб Ви перше виготовили історію літератури“. Зазначивши, що „всякі статті“ Драгоманова, „отже й згадані, будуть певно окрасою „Правди“, писав Барвінський, що до теми Драгоманова про національно-літературні погляди Костомарова міг прислати йому копії двох листів Костомарова, писаних до Володимира Барвінського з приводу статей „Задачі інтелігенції на Україні“, де Костомаров виявив подібні погляди, як опісля в статті для „Кіевск-ої Старини“.

Щодо Куліша, писав Барвінський, то він листувався з ним довший час і між ними не було причини до неприязни:

Я його вельми поважаю — стояло в листі Барвінського — і багацько йому завдячую, тай Історію Возс. вважаю роботою цінною мимо деякої суб'єктивності. Одначе переписка між нами якось нехотя перервалася з того часу, як він у Львові думав заснувати орган з Іваном Емільяновичем Левіцьким та видав „Крашанку“, котру остро оцінив брат мій у „Ділі“. Та й я вважаю, що він вельми добрим сотрудником міг би бути для „Правди“ і ще під кінець свого віку мав би нагоду зреґабілізуватися та поправити те, що своїй славі добрій пошкодив. Кониський мав бути особисто у його і запросити його й жінку до участі. Чи був, не знаю, а тільки писав на здогад, що з Чернигівщини добре насінне наспіє для „Правди“. Я догадуюся, що ні від кого, як від Куліша. Якби мій здогад був не вірний, то я б сам таки його прохав, хоч не знаю, чи для мене вчинив би се.

Драгоманов і його львівські приятелі на добре зацікавилися „Правдою“. Повідомляючи Драгоманова в листі з 23 вересня, що вона вже друкується, писав Павлик:

Олесницький показував мені набрану Вашу статтю; вона йде від редакції, бачу — без Вашого підпису. Якби „Правда“ була редагована самим Олесницьким, то було би не зле, — він же поступовий, наш вихованець, — та прийдуть Кониські і діло звихнєся. Який вплив буде мати „Правда“ на Українців, годі тепер і здумати; певно тільки, що великого добра не буде, коли Кониський стане плести дурниці за всю Україну, як каже в оповістці¹⁾.

І Франко в листі з 25 вересня писав Драгоманову, що його стаття друкувалася „як програмова від редакції“, себто без його підпису, і додавав про себе: „Я даю туди статейку про молоді літа Федьковича, — властиво голий матеріал без ніякої філософії“²⁾.

Відписуючи Франкові при кінці вересня, Драгоманов переказував через нього Олесницькому, щоб листовно попросив Вовка до співробітництва в „Правді“, бо „треба, щоб редакція обходилась по-людському з сотрудниками“. Згадавши про те, що писав Барвінський про свою зустріч із Франком у Львові, писав Драгоманов про нього:

З моєю статтею він зробив не по-моєму, але й не по-першому своїому, — а власне напечатав її за підписом „Видавництво Правди“. Чи додержить редакція консеквентно всіх тих герезів, які написані в тій статті, а надто, як приїде автор „Оповістки“ (котру я вилаяв на всі боки в листі до Барвінського), не знаю. Але ніколи старші народовці не робили стільки уступок нашому напрямку, — то я думаю, що нам треба держати себе так, щоб не можна було сказати, що ми не помогли „Правді“ стати на ноги. Звісно також, що треба нам добитись того, щоб наша часть в редакції була гваритована. А для того, як приїдуть Барвінський і Кониський у Львів, то треба влагодити колективну редакцію, в котрій ачей же Ви й Павлик приймете долю.

Далі питав Драгоманов про думку Франка передати в „Правду“ богословські статті, коли на них знайдуться осібні гроші³⁾.

¹⁾ Переписка, V, с. 242.

²⁾ Листування І. Франка і М. Драгоманова, с. 273.

³⁾ Там само, с. 274.

Ще прихильніше про „Правду“, навіть із деякими сподіваннями, заговорив Драгоманов у своєму листі до Павлика, розпочатому 26 вересня, а закінченому щойно 20 жовтня. Радив „Товаришеві“ злитися з „Правдою“, „звісно, злитись з тим, щоб не потопитись безслідно, — хоч певно в редакції буде чимало балаканини, а особливо з Кониським“. Тут саме висловлювався Драгоманов симпатично про Барвінського в протиставленні до Кониського:

А Барвінський по листах мені подобається; здається, що він може знати, чого йому треба, і як вмовиться на чому, то стоятиме вже чесно. Більш усіх страшний Кониський. Я писав про це й йому самому й Барвінському. Йому писав найбільше споминаючи, як він і другі Кияни пошкодили формації свіжого крила народівців, і звертав увагу, щоб вони тепер вивели собі з того науку та вже не крутили й не оглядалися назад. Барвінський писав, звісно, ще пряміше й радив просто не допускати таких сюрпризів, як „Оповістка“ (твор Кониського після того, як він обернувся до Вас, до Франка й до мене).

З частини листу, дописаної 20 жовтня, довідуємося, що про вихід „Правди“ дізнався Драгоманов із „Діла“, бо йому не прислала редакція примірника, тому він, переcheкавши чотири дні, написав Олесницькому, щоб змилувалися й уділили йому шматочок хліба, що в ньому було і його жито. В оглаві „Правди“ подобалося Драгоманову, що політичну хроніку написав Франко, а не Коцовський, „бо той би накрутив якоїнебудь народівщини“. Пожалкувавши, що в „Правді“ не було нічого Павликового, признавався Драгоманов ось до чого: „Я „Правди“ дожидаю між инчим для того, щоб з поводу її почати або ліпше продовжати бесіду з польськими „демократами“, з котрих одного бачив у себе літом“. Бажав також знати, що говорять „Червона Русь“ і польські газети про „Правду“¹⁾.

II.

Завдяки д-рові Богданові Барвінському, що відшукав у архіві „Правди“ який задержався в архіві його батька, автограф статті Драгоманова, маю змогу подати тут первісний її текст:

Починаючи з _____ буде виходити у Львові „Правда“, — виданьня наукове, літературне і політичне.

(Тут слід написати про формальний бік виданьня)²⁾.

Про наукову і літературну програму „Правди“ не потрібно багато розмовляти. „Правда“ матиме за ціль найперш усього подавати науковий і поетичний матеріал, котрий вестиме до пізнання життя нашої Русі-України в минулості і теперешности, матеріал, освічений і вилонений вільним, — точним і реалістичним методом, — вживаним в сучасній цивілізації передових народів, — а окрім того даватиме праці, котрі б ознакомляли нашу публіку з тим методом на примірах з життя других народів і з їх точної науки і живої літератури.

Вже позитивно-науковий дослід громадського життя як нашого, так і інших народів мусить вести до виробу підстав раціональної і поступової політики в нашій країні. Але окрім того „Правда“ положить спеціальну вагу на те, щоб обговорювати біжучі справи, дотикаючи нашу країну і її людність, і показувати найпрактичніші кроки до її поступу і добробиту. Инакше кажучи, редакція старатиметься, щоб „Правда“ стала живим органом текучої політики, — звісно, не вдаючись в дрібниці, за котрими може слідити тільки щоденна газета.

Політичний стан людности в нашій країні, — стан етнографічний, державний, соціальний і культурний, — викликає певну потребу раціональної політики, а також робить цю завдачу особливо тяжкою.

Країна наша велика і од природи не бідна, людність її досить густа і духовно дотепна і по етнографічному составу в великій більш(н)ості одностайна; це все варунки того, щоб така країна і така людність могла поступати наперед і навіть впливати на поступ межинародний. Тим часом треба отверто сказати, що, як політичний поступ, так і політична важність нашої країни знаходяться більше в можливості, ніж в дійсності.

¹⁾ Переписка, V, сс. 243—245.

²⁾ Замість цих двох речень маємо в друкованому тексті ось-що: „Пускаючи в світ перший випуск місячника „Правди“, подаємо найперш усього програму, після якої редакція вестиме своє видання.“

Причина тому нещасливі історичні обставини, котрі довели до поділу нашої країни між різними державами, а що ще гірше: так поділили класи її людности, що ті класи стали особливими національностями, при чому первісна русько-українська національність заховалась як де то майже виключно тільки в рольничім-демосі, найменше освіченім. Через такий поділ людність русько-українська, то б то переважна більшість людности нашої країни, сталась позбавлена своїх інтелігентнішчих класів, котрі рахують себе то до польської, то до московської, то до угорської, румунської, або німецької національності і живуть властиве інтересами цих національностей, а далі і їх країн, і зовсім віддаляються від інтересів людности русько-української породи і її країни.

Які з того мусять виходити шкоди для маси людности нашої країни і навіть для самих відбившихся від неї класів, — про це нічого багато розмовляти.

Тільки в недавні часи між інтелігентнішими класами людности нашої країни почала рости думка про шкодливість такого стану річей, а в купі з тим і појавились проби виробу програм, котрі б хоч поволі вели до того, щоб поправити шкодливі наслідки нещасної історії.

З тих проб најдотепнішою вдається нам программа так званого Кирилло-Мехводіївського брацтва, товариства Костомарова і Шевченка. — Брацтво те кликало людей вищих класів на Україні: „обніміте најменьшого брата“ і в той же час поставило справу національної самостійности Русі-Україні¹⁾ в широких рамках всеславянської спільности і на міцній підвалині вільности особи і самоправи країєвої, як на Україні, так і на землях її сусідніх і одсувало незгоди релігійні широкою толлеранцією^{*)}.

За остатні сорок років після того, як була зложена та программа, чимало було зроблено на користь нашій країні, на полі науковім, літературнім і педагогічнім, — в більшому, чи меншому звязку з тією програмою, — а в Галичині навіть і для організації мас народу, — тільки ж політичний бік цієї програми не тільки зостававсь не розвинутий, але навіть забувавсь нашими патріотами, котрі навіть зробили чи мало для того, щоб пошкодити силі тої програми. Гірко сказати, що ця программа в своїй(і) ціліні стала навіть опублікована тільки не давно, — по смерті її головного складача!

І тепер, — по сорока роках страти і шкоди рішучий крок до поступу на полі національно-політичнім зроблять свідомі Русини-Українці, коли лишень рішуче возьмуть собі за провідні думки основи тієї програми.

Ми кажемо основи, — бо теперішні часи вимагають зміни деяких подрібниць і форм її. Так тепер потрібно більше акцентувати демократичну думку в справах соціально-економічних (суспільно-господарських). Далі в справах, дотикаючихся релігії, мало тепер самої толлеранції та ще і до самих тільки християнських церков^{**)}; — тепер потрібно стати на повній лаїцизації (світськості) політики національної, як і громадської²⁾. Вже зо взгляду на одно те, що Русини-Українці єсть і різних християнських церков, — до котрих остатніми часами прибавились брацтва протестантські в Російській Україні і в Угорській Русі, — а також і старозаконники і люди безвірні, — русько-українській національній і громадській рух не може бути привязаний ні до якої релігійної секти. Релігія мусить для нас стати справою чисто культурною, особистою, вільною, — котра мусить підпадати під закони про вільність особи і спілки і в той же час мусить бути позбавлена всяких привилегій і підпори з боку світської влади³⁾.

В теперішні часи потрібно також вијти з расових (породних), виключно славянських, рамок програми 1847 р. Навіть наш народ живе поряд з Литвинами, Руминами, Мадьярами, — має серед себе колонії німецькі і єврейські, — і теперішня українська программа мусить відповідати і на питання про те, як влагодити інтереси і тих наших сусідів, помиливши їх з інтересами нашого народу, — на принципах вольности і автономії країн, громад, спілок і осіб

¹⁾ В рукоп. Русі-Україні.

^{*)} Ось де ця программа, як продиктовав її Костомаров Білозерській в своїй автобіографії:

„Общество имѣло цѣлью распространіе... военному искусству на случай общаго ополченія“.

(Ця программа не пропушена цензурою в автобіографії Костомарова, надрукованій в „Русской Мысли“ 1885 р., а поміщена в статті про К-ва д. Вол. Семевскаго в „Русской Старинѣ“ за 1886 Январь, 18/). В Галичині печатається вона тепер в руському виданьнью в першій раз).

^{**)} В 4-му пункті статуту товариства, вривки з которого напечатані в „Зорѣ“ 1888 р., 51, читаємо: Принимаемъ, что правленіе, законодательство, право собственности и просвѣщеніе Славянъ должно основываться на святой религіи господа нашего Іисуса Христа.

²⁾ Тут додано в друкованому тексті ось-що: Тим не думаємо відсунути н. пр., наших духовників від роботи для народу; навпаки думаємо, що они, стикаючись безпосередно з народом, вельми багато можуть і повинні зробити для нашої народної і громадської справи. Промовляємо однак рішуче за еманципацією політики з-під влади церковної гіврархії, котра н. пр. в Галичині підпадає в руки взуїтів.

³⁾ Друкований текст змінений ось-як: котра мусить підпадати під закони про вільність особи й спілки і бути полишена сумлінню і свободі кожного.

На решті панславизм (всеславянство) програми 1847 р. застається благородною думкою, котрої не ма резону зрікатись і теперішньому освіченному Українцеві, але форми того панславизму де в чому за надто ідеалістичні, — не можуть бути дльа нього обов'язковими. Що до всеславянства, — то в програмі 1847 р. і тепер застаються вірними оснвні думки її, — а власне, шчо Россія, як велика держава переважно славянська, не може не мати великої ваги в славянському світі, — і шчо велику вагу мусить мати література і мова найбільшого племені слав'янського — Великорусів, — котра з 1847 р. шче більше розвилась, між инчим і через працю самих Українців, — і знашла собі таку пошану в цивілізованому світі. Тільки ж в остатні роки показалось шче більше ніж перед 1847 р., шчо нормальні відносини російської держави до инших Слав'ян не можливі, поки Россія сама не переміниться в державу вільну і децентралізовану і не скине з себе великоруського національного централізму, котриї набула вона найбільш в недавні часи, наслідуючи такі держави, як Франція, або Пруссія, котрих обшар і світовий стан зовсім не такі, як Россії. Досить буде сказати, шчо будь Россія хоч трохи подібна до тиєї, яку її здумала наша програма 1847 р., то не було б в ній вже з 1860-х років турботи ні справи польської, ні української — ні страшної плутанини балканської.

Але якою не стала б Россія, нема безпремінної потреби, навіть з усеславянських інтересів, настоювати на тому політичному прилученнью до неї всіх Слав'ян, яке проєктвала програма Костомарівська. Той поділ Слав'ян між трьома політично-географічними системами, які истнують тепер: російська, австрійська і балканська, може¹⁾ зоставатись і на далі без шкоди кому б не було, коли в середині тих систем вольність кожного народу, — слав'янського і иншого, — буде забезпечена відповідними державно-громадськими порядками*).

Ми, — Русини-Українці, — поділені між системи Россійської і Австро-Угорської, — і вважаємо по крайній мірі на тепер, коли не на завше, — зовсім непрактичним оператись цьому поділові. Ми признаємо його за факт, — від котрого ми мусимо виходити, всилуючись поліпшити нашу долю.

В цьому поділі найбільша частина (^{17/20}) лежить в Россії. Тут, значить, мусить рішитись найважливіша доля справи будучности нашого народу, нашої національности. Тільки буїна фантазія, не знаючи не тільки історичних і етнографічних, але навіть географічних обставин життєв нашого народу, може здумати таку річ, як відрив від Россії всього обшару нашого народу, — до степів задонських і передкавказьких. А з другого боку всьакиї можливі без світової катастрофи відрив якого шматка нашої країни, шчо б прилучити його до якої истнуючої, чи будучої держави зовсім не поможе ні в чому ні нашому народу, ні нашій національности. Через це реальна політика українська в Россії мусить виключити всьаку думку про державній сепаратизм, — і, значить, мати на цілі тільки політичну реформу всеї держави на основі краєвої і громадської автономії. Про таку реформу думали наші братчики 1847 р. і ми можемо вважати за счасливу ознаку на будуще, шчо така власне реформа займала всі освітнішчі і практичнішчі уми Россіян, як українських, так і великоруських, з самих часів після севастопольської війни (шчо б не говорити про ранішчих: соединених Слав'ян, декабристів і т. и.), коли тільки вони починали думати про реформи в Россії, державні, чи навіть адміністративні (голоси в печаті, — в дворянських радах з 1857 р., в земських, а надто в 1879 — 1882). Земство в Россії, котре вже мають більша частина українських губерній, — при всіх своїх хибах, показало, шчо йому не чужі ні економічні ні просвітні інтереси нашого народу, ні навіть його національність.

Справа національности української, — хоч і операється на факт етнографічної оригіальности маси народу, — все таки теоретично нова, а через те ми не дивуємось тому, шчо поставлене ребром питаннє про ту національність перед земцями на Україні не знає в них стільки підпори, скільки б бажав український націоналіст-теоретик. Але в усьакиї разі такі факти, як постанови кількох земських рад (повітових і губернських), а також зїзду учителів земських (в Херсоні) про потребу української мови в нар. школах, про потребу популярних українських книг, — виданнє на земський кошт творів Квітки, — ассигнуваннє земських грошей на поправу і охорону могили Шевченка і т. и., — показують, шчо вже і тепер земське представительство на Україні почуваєється і до національности української. Більшій зріст земської автономії може тільки вбільшити це почуттє, довести його до нормального ступня.

Звісно, теперішнє реакція в Россії спиня тої зріст і навіть мертвить працю истнуючих уже земств, — але та реакція не може бути вічною (яка була довга і міцна напр. Метерниховщина, — а де вона тепер?). А — по всьому ходу практики і політичної теорії в Россії, всьакиї поступ цієї держави безпремінно мусить відкликнутись в розширеннє земської автономії. То значить, і українська політична програма в Россії мусить бути в боротьбі проти тої реакції на всіх пунктах, а спеціально за

¹⁾ В рукоп. можуть.

*) Побік тих трьох систем застаються Слав'яне тільки в Саксонії та Пруссії, котрих долю ми не маємо резонів спеціально тут обговорювати, але котра певно стала б ліпшою, коли б впорядковані були слав'янські справи в згаданих трьох системах, а особливо в російській.

децентралізацію (адміністративну і політичну), — в боротьбі купні з поступовими і розумними гуртами всіх країв і народів Росії.

Щоб усунути можливість усяких непорозумінь про наші думки між чужими і навіть своїми, — ми звернемо увагу на один бік згаданій програмі 1847 р., — а власне на те, що проєктованій в ній поділ Росії на автономні країни операвсь зовсім не на самий принцип національний, — але на сумму потреб адміністративних, економічних і національних, — через що покладав власне чотирі країни (штати) українські, вісім великоруських і т. д. Ми те ж не предкладаємо політично розрізувати Росію по етнографічній карті, — і думаємо, що на першій раз розширення автономії і компетенції існуючих в ній сільських (або волостних), городських, та земських повітових і губернських рад, — при вільності особи і товариств та певній організації вседержавного представительства, задовольнило би потреби не тільки розумної адміністрації країв цієї великої держави, — а також і найреальніші потреби всіх її національностей, в тім числі і нашої.

В Австро-Венгрії, — котра має вже хоч парламентську форму політичної вольности і в конституціях котрої вже записана рівноправність всіх національностей, — наша політична праця мусить бути трохи инша. І тут ми могли б поставити більше, або менше радикальну програму, та на якийсь час досить було б навіть того, коли б права, вже признані за нами конституціями, існували на далі, Звісно, що того не ма, — між инчим через те, що прав тих Русини не тільки не добились власною боротьбою, але навіть докладно не познайомили з ними маси свого народу. Між Русинами навіть і доси єсть абсолютісти, — котрих ідеали в Бахівських, коли не в Метерніховських часах, — і майже всі фракції і політичні діячі з Русинів пописувались і пописуютьсья по черзі сервілізмом всякого сорту.

Найліпше вигляда, коли не народня, то хоч національна справа в Русинів австро-угорських все таки в Галичині, — де в остатні часи зроблено проби і організації культурно-народних елементів в асоціаціях і вічах. Але антагонизм між правлячим польським елементом і Русинами підкопує матеріальній і моральній поступ краю на шкоду, як краєвим елементам, так і цілості народів держави. Що при тому антагонизмі руський і польський елементи не можуть обернути своїх сил на поліпшення матеріального стану краю, котрий явно підупада, — це досить ясно. Не менше шкодливо віддається тої антагонизм і спеціально на стані польської національності навіть по за Галичиною: польська нетолеранція до Русинів в Галичині підкопує моральну силу польських національних опозицій проти германізації в Пруссії і проти „обрусенія“ в Росії і шкодить солідарности між Польяками і плебеїськими національностями в обширній країні між Віслою і Дніпром: Українцями, а також Білорусами і Литвинами, між котрими теж росте народній рух, мало прихильній до ідеї польської гегемонії.

Це все починають вже визнавати і деякі Польяки, найбільше в Росії і у Познанщині, а почасти і у Галичині. Тільки ніколи в світі подібні ідеї, котрі ведуть до скасування певних національних і классових привілежій, не входили в силу в більш(н)ости привілежированих з самого ідеалізму, без того щоб самі покривдені суспільні елементи показали силу, котра гідна сама взяти те, чого їй не дають. Для того найперша завдача як для Русинів, так і для тих Польяків, котрі б готові були до згоди з Русинами (між инчим і для того, щоб вивести Галичину з її досить ще феодального стану), — це організація руського народу і його свідомість.

Тепер ця організація на довго спинена на полі парламентським, через що власне не можливо трактування і з Польяками про який небудь *modus vivendi* характеру юридично-обов'язкового. Тим більше уваги мусьять звернути Русини на те, щоб зорганізуватись на полі позапарламентським, коло спілок і товариств всякого роду: господарських, освітніх, політичних, — на вічах, котрі мусьять зоставляти по собі виповняючи і контрольні комитети. Всі такі товариства і інститути мусьять як можна більше єднатись проміж себе, через сталу кореспонденцію і збори делегатів. Так виробиться правдиве представительство народу свідомого, котре з годом вплине і на представительство парламентське, а надто тоді, коли спільній демократичній рух в Австрії, — до котрого Русини мусьять рішуче пристати, — доведе до зміни теперішніх виборних порядків на правдиво демократичні.

В таких народніх організаціях можуть закластись і основи нашої згоди з Польяками: хай здоровомисльашчі Польяки, котрі живуть на Русі, приступають до таких руських організацій, — а з другого боку хай руські організації притягають до себе, іменем реальних інтересів, демос польських колоній на Русі, а також розширяють свою діяльність і на західну, польську, Галичину.

Тоді, як виробиться сильна народня організація Русинів, і з польської сторони виділиться енергичній гурт, котрий зхоче згоди з Русинами для обоюдного добра обох народів, тоді можна буде практично поставити і справу юридичного *modus vivendi* обох національностей у Галичині: чи то при політичному поділі її, чи без нього, при певній організації громадської і повітової автономії, сеймових курій і гарантії права меншости.

Те, що сказано зараз про наші відносини до польських сусідів наших, слід розширити і на жидівських, по країній мірі на працюючу частину жидівської людности і на тих освічених жидів, котрі раді морально працювати для неї.

Розмовляючи про Галичину, не можемо минути одну з хиб жеї, — це незгоду між самими Русинами. Звісно, при теперішніх обставинах життя в усякій громаді мусять бути партії, котрі не можуть не сперечатись проміж себе, — і можна тільки бажати, щоб боротьба їх не доходила до фанатизму і не вживала нечесних способів. Але партії між галицьких Русинів сперечаються не за принципи політично-суспільні, чи культурні, а суть партіями національними серед однієї нації! Через те вони тим виключніше дивляться одні на других!

Такий характер галицько-руських партій, та ще при способах боротьби, котрих звичайно вживають їх проводирі, способах часто явно нечесних, на стільки втрудня працю і без того нечисленній інтелігенції галицько-руської дльа добра народу, шчо над цим мусить задуматись кожни, кому дорога ця праця, і зробити все можливе, шчо вменшити незгоду між тими партіями. На щастя, — нам по крайній мірі так здається, — трохи безстороннього аналізу може багато послужити дльа тої цілі.

Згадані наші партії звичайно звуться: 1) рускими, панруссистами, та москвофілами і 2) Русинами, чи українофілами, і розходяться в поглядах на те, чи один ми народ з Великоруссами? З того, чи иншого погляду виходить і відповідь на питання, — чи ми мусимо мати спільну літературу з Великорусами, чи окрему. Теоретично обидві партії мають рацію, — бо справи лінгвістично-етнографічні скрізь, а надто в Славянщині, на стільки ще не вияснені, шчо кожни погляд може претендувати на певну правду, а історія славян руських тим паче дає досить фактів і на один погляд і на другий¹⁾. Через це најліпше не робити з подібних питань справи політичної і залишити їх спокійнішій науковій дискусії. Більше резону може мати фанатизм, коли спор приходить до справи літературної. В 60-ті роки, коли галицька публіка допіро познакомилась з творами нових українських писателів, писаних чистою народньою (музицькою) мовою, — сторонники старої нашої літератури, котрі вважали свою мову за „русскую“ і навіть „общерусскую“ (вона була властиво мішана з церковної, малоруської і почасти російської XVIII ст.), виступали проти мови „простонародної“. Тепер властиво вже ніхто в Галичині такого не говорить і всі, навіть отверті москвофіли, — згоджуються з тим, шчо по крайній мірі література елементарна мусить бути у нас на народній мові, а тільки б то „вишча“ — на „общерусской“, — при чому питання про те, яка ж мусить бути та мова, чи теперішня російська, котра сама де далі все більше близьиться до простонародної великоруської, чи особна „твердо-руська“, — то б то церковно-малорусько-великоруська (як кілька раз казав д. Наумович).

Реальну важність має дльа краю тільки перша думка наших москвофілів, — котрі в ній зходяться з нами українофілами, — думка про популярну літературу. Шчо ж до їх „вишчої літератури“, — то факт, шчо відколи єсть в Галичині „общеруссы“, ніодин з них навіть не вивчив мови великоруської і не вишов з схоластичного макаронізму, — (а сторонники теорії особної „твердо-руської“ мови і не можуть ніколи виїти з нього) один вже мусить заспокоїти сторонників народньо-української літератури. Остатні можуть залишити своїх літературних противників вимерти перед зростом живої літератури на ґрунті народнім.

Сближеньня з літературним життям в Росії, коли тільки наші „общеруссы“ дійсно хотять його, — може тільки допомогати тому вимеранню, — бо в Росії сама великоруська література все більше перенимається просто-народними елементами і не має нічого спільного з схоластикою нашої старої літературної школи, а поряд з тим в Росії Українці, навіть ті, хто має доволі унітарні етнографічно-історичні погляди на відносини межі „малоруським і великоруським“ племенами (як напр. Максимович і сам Костомаров) і котрі дійсно вбогатили „вишчу“ російську літературу своїми творами, — пишуть і по українському твори і „популярної“, і „вишчої“ літератури.

Коли ж шчо дійсне потребує енергичної боротьби в тенденціях галицьких „москвофілів“, — по крайній мірі деяких, — так це їх симпатії власне до реакційного елемента в російському письменстві і життє, до тієї політичної системи, котра давить в Росії, як Українців, так і самих Великорусів. Звісно, шчо та боротьба најліпше буде проводитись подрібним показом шкодливости тієї російської реакції і відповідної їй політичної системи.

Тільки ж така боротьба мусить ітти поряд з боротьбою і проти домові галицькій реакції, які б форми не прибрала та реакція. Треба сказати, шчо такі терміни, як „москвофіли“ і „українофіли“, не цілком покривають галицько-руські партії недавнього і теперішнього часу. Коли в 60-ті роки в першій раз в Галичині появилося українство і приняло тут ім'я „молодшої“ партії, або „народовства“, — то воно збурило проти себе в „старшій партії“ не стільки дійсних москвофілів, котрих тоді в Галичині було ще менше, ніж тепер, скільки спеціальних „австрорутенців“, схоластиків в літературі, клерікалів в культурі і сервілістів в політиці. Отцеї явно-реакційній елемент і надав спеціально фанатичний і інквізиторський характер боротьбі літературних напрямків в Галичині і приніс у ту боротьбу нечисті, доносницькі способи. З годом частина того елемента і його зараза перемістилась і до колишньої молодожі чи народньої партії, шчо тим більше піддержує партійні незгоди між галицько-руськими партіями, шкодливі дльа справи міцної організації руського народу в цій країні.

Виеліміновати тої реакційній і нечистій елемент з обох партій єсть один з перших обов'яз-

¹⁾ Це речення пропущене в друкованому тексті.

ків поступової і чесною преси, — і ми беремо на себе той обов'язок, між инчим і в цілях згоди між чесними людьми всіх партій, котрі дійсно хотять служити поступу нашого народу. Умовами такої згоди будуть точки, котрі не можуть не бути спільними всім таким людям: 1) праця коло матеріального добробиту нашого народу, 2) пропаганда серед нього точної науки, 3) організація народу в спілки незалежні, то б то для самого народу, а не для яких небудь службних цілів.

В усякім разі ми вважаємо потрібним акцентувати, що, будучи в справах літературних рішучими сторонниками народньо-українського напрямку, ми в усіх инших справах будемо держати себе зовсім самостійно перед всіма теперішніми галицькими партіями.

Те, що ми сказали про наші завдання в Галичині, прикладається, з невеликими змінами, і до Буковини.

В Угорській Русі руська справа стоїть як слабо, що тепер було б крайнім ідеалізмом виступати навіть з подібними повисшим надіями. Та Русь здавна була відірвана від головних центрів нашого народнього життя; великий рух козацький, котрий обняв маси нашого народу по других сторонах, а надто в Подніпр'янщині, не переходив за Карпати і там не показалося віяких инших проявів масової самовільної діяльності, через що тим легше могла взяти гору навіть в умовах тамошніх руських освічених патріотів мадьярська шляхотчина. Гієрархична церква, в котрій там тільки і переживувалась дежака рушчина, не могла підкопати ідеалів тієї шляхотчини, так що коли слідом за Галичиною і иншими слав'янськими країнами і за Карпатами збудивсь національний руський рух, то тамошніх патріотів цілком потягло не до живого передочного народу, а до літописних боjar *) та до вельмож далекої Россії. А і з Россії ніякі демократичні рухи, — ні український, ні великоруський, — не доходили в Угорщину і з усіх партій руських мали вплив там (через Відень) тільки кружок московських слав'янофілів, — та ще найбільше клерикальної барви. До того ж з матеріально-політичних подій слав'янських зачепила Угорську Русь тільки россійська окупація 1849 р., — в котрій тамошні руські люди в перший раз побачили силу, що звалась руською і перед котрою склонявся недосяглий для них Мадьярин.

Таким робом „москвофільство“ стало в Угорській Русі проявою зовсім натуральною, — хоч і вилилось тут в наймертвішчу форму і не принесло рівнісінько ніякої користі ні тамошньому народу, ні національності, навіть коли її розуміти в найбільш унітарній з московського польяду формулі. Увесь патріотичний рух, який пробудивсь було серед угоруської інтелігенції (ще більше клерикальної, ніж колись в Галичині), не зачепив зовсім маси народу, — при чому не дав ніодного живого літературного твору, ані проби пізнати народне життя, окрім кількох збірничків пісень, котрі переїшли до Як. Головацького та инших видавців в Россії, і котрі в самій Угорській Русі ледви звісні. Коли в конституційно уряді віден(с)ький уряд зняв свою диктатуру з Угорщини, — увесь той рух упав перед мадьярщиною — безсильний морально, ще більше ніж матеріально. Де які з угоруських патріотів москвофілів особисто проявили досить благородства, протестуючи проти мадьярства именем своїх ідей. — але відвернувшись від свого демосу — сами засудили себе на безпліддя — і зачали, або емігрували в Россію, — а деякі договорились навіть до такого абсурду, як проєкт еміграції туди всього угоруського льуду. З маси ж омертвілого клиру угоруського виплила на гору клика чистих кар'єристів, котрі на всіх пунктах продали і народню і національну справу мадьярській шляхотчині. Відповідаючи на поприки кількох москвофільських оппонентів, ті мадьярони инді говорили навіть, що москвофільській рушчині не ма місця в Угорській Русі, бо там живе инший народ, з иншою мовою, котрому не до лицьа ні москов(с)ьке православіє, ні россійські деспотичні пор'ядки, та сами зовсім не думали заговорити до цього народу його живою мовою, про його живі інтереси, ні покористуватись хваленою ними і дійсно досить широкою мадьярською конституцією для того, щоб зорганізуватись самим і організувати свій народ на боротьбу за його право, для його добра. Так увесь руський рух в Угорщині і закінчивсь на пассивности, а то і на явному лакействі — і тепер ледви ледви пробивається на Угорській Русі думка про те, що до тамошнього народу треба приступити з чимсь близчим і живішим.

Треба сказати, що частина відповідальности за це заміранье Угорської Русі лежить і на Русинах перед-Карпатських, котрі за виємком кількох одиниць, навіть і не заглянули туди, не подумали вислідити тамошні обставини і приспособити до них свою агітацію, — а збували тамошні справи більше готовими формулами то панруської, то українофільської поверховної ортодоксії.

Тепер ми з свого боку, jako орган літературний, ми б вважали себе щастливими, як би ми могли звернути на себе увагу ширших угорусів чи то з старого „русского“ напрямку чи з нового „народнього“, про котрий там ачеж же росте думка, — і збудити в них охоту хоч поговорити в нашій газеті про їх народ, його стан, його нужди, про потребу праці для нього. З годом може б і договорились би ми до чогось ширшого і глибшого, до якої сталої органі-

*) Всі перші писателі угоруські в XIX ст. всилувались виводити свої генеалогії від боjar Литовської чи Московської Русі.

вації, котра б поставила собі за ціль практично боротись за поліпшення стану руського народу в Угорщині¹⁾.

В „Правді“ надруковано статтю Драгоманова без його підпису з деякими відхиленнями від оригіналу; більші з них, як пропуски, так і додатки, зазначені в нотках, а численні менші, що впливли з зміни мови, пропущених і доданих слів, лишені тут без уваги при порівнянні рукописного з друкованим текстом. Автограф Драгоманова написаний на 21 сторінках карткованого паперу. Свій рукопис післав Драгоманов правдоподібно двома пайками, бо 14 сторінка записана тільки в якій третині.

З відмін друкованого в порівнянні з рукописом Драгоманова передівсім впадає в очі закінчення, що заперечує словам Драгоманова або бодай їх затирає. Ще більше не відповідали програмі Драгоманова статті вже першого випуску „Правди“, а головню „Слав'янським гостям, що завітали у Київ на ювілей 900 літнього християнства Русі“²⁾, „Анастасіяда або лихоліття в Чернигівщині“ й допис із Києва. Така незгідність виконання програми в порівнянні з її текстом уже в першому випуску „Правди“ не могла не відбитися протестом Драгоманова проти такої поведінки й не вплинути на напруження його зносин із тими, що зтягнули його до „Правди“, тим більше, що з згаданою незгідністю спліталися й інші справи.

III.

Навіть по появі першого випуску „Правди“ збирався Павлик писати до неї. Це виходить із ось-яких слів його листу з 21 жовтня 1888 р. до Драгоманова:

Тепер щодо „Правди“, то програм Ваш міні й Франкови дуже подобався, тільки ж статя по поводу 900-літнього ювілею така, по-моєму, скандальна, що поспувала все. По-моєму, власне найбільше горе „Правди“ те, що при сотрудництві Кониського, що потягне з України й других осіб подібних, вона буде еклектична, з ліпок усяких напрямків, поступових і реакційних, а це вже зовсім скандально; єдина рада була би, щоби був порядний редакційний комітет, котрий би реакційні та злючі статі або зовсім не пускав, або хоть давав свої уваги. Я писати буду, виберу щось такого, чого й не зможуть відкинути або переинакшити, напр., про галицькоруску популярну літературу, про український рух на Буковині і т. и.³⁾

З листом Павлика дістав Драгоманов того самого дня й „Правду“. З приводу неї з гиркістю писав він до Павлика 30 жовтня:

Після того, як Кониський написав мені, що він згодиться на те, що я казав у листі, котрий Ви йому дали (держить тепер з його копію), після того, як Барвінський і Олесницький згодились на мою програму, — Кониський написав, а оці два напечатали до С л а в' я н⁴⁾ і допись з К и ї в а. Що тепер з ними робити? Я напишу Барвінському лист з протестом проти пропа-

¹⁾ Далі йде в друкованому тексті такий додаток:

Так розуміємо ми наші найблизчі завдачі по ріжним країнам, де живе наш наш народ. Не в усьому вони однакові, — та, думаємо ми, йдуть до одного, хоч трохи ріжненькими дорогами: до свідомости й самоорганізації нашого народу.

Може хто скаже, що то ціль не дуже поважна й достойна так численного народу, а надто тепер, коли вся Европа озброєна арміями, коли може на нашій землі не сьогодні — завтра проллється кров, коли навіть чужі люди розмовляють про такі речі, як „Київське королівство“. На се ми відповімо, що на всякий стан — своя завдача. Над народом несвідомим себе, незорганізованим розмовляти про високо-дипломатичні справи, значить гратись у ляльки, ба навіть самому ставати лялькою в чужих руках, котрі мають свої цілі, а не добро наше, чи нашого народу, а нас хотять вжити хиба як орудів для тих цілей. Якби не повернулись хвилеві вояцко-дипломатичні комбінації, а народи несвідомі й неорганізовані зістануться усе а п і т а v i l i s. Свідомість же і організація все перероблять, навіть найгірші комбінації, які виробила історія в часи нашої несвідомости й апатії і примусять самі сі вояцко-дипломатичні комбінації випадати найблизче в наших інтересах. Так і будемо працювати перше всього й більше всього для сеї свідомости й організації, а все инше прийде до нас у свій час, або ліпше сказати, ми й самі для себе його візьмемо.

В и д а в н и ц т в о „ П р а в д и “.

²⁾ Це стаття Костянтина Михальчука.

³⁾ Переписка, V, с. 248.

⁴⁾ Як уже зазначено, це стаття К. Михальчука.

ганди національної ненависти и проти доносу на гостей київських; буду прохати, щоб напечатали мій лист у „Правді“. Піддержте й Ви з Франком. Буду ще раз писати й про редакційний комітет. Та чув душа моя, що скінчиться це все скандалом і тим, що прийдеться прохати місця для протесту в чужих людей ¹⁾).

Коротко та ядерно писав Драгоманов до Франка з того самого приводу й того самого дня:

Получив сьогодні (тільки після того, як написав Олесницькому) „Правду“. Що його робити з тим дурнем Кониським? Я вже думаю просто протест писати Барвінському, щоб помістив у „Правді“. В усякім разі треба, щоб був редакційний комітет, а то сюрпризів і сорому не обберемось ²⁾).

Очевидно, це останнє написане під впливом листа Павлика до нього.

Про думку зформувати редакційний комітет повідомляв Франко Драгоманова в листі з 6 листопада. Згадавши, що до Львова приїхав Кониський і рівночасно Барвінський з Тернополя, писав Франко таке:

Кониський хлопоче об устроєнню комітету редакційного, до котрого по его плану, а як він каже, „по порученю всеї України“, належати мають: він, Барвінський, я і якийсь Петро Левіцький, котрого я не знаю. Статі про Слав'ян Кониський не писав, але хто писав, — не каже. Мій „політичний огляд“ ему дуже не до соли, і він своїм звичаєм передав міні, що Потєбня так на него розізлився, що взяв назад своє слово — писати в „Правду“ ³⁾).

Як писав Павлик 29 жовтня Драгоманову, Франко радив дати його „Австро-руські спомини“ в „Правду“, але Павлик „за цим не дуже“ був, бо на його думку краще би було видати їх осібно ⁴⁾). Драгоманов у листі з 2 листопада до Павлика, докінченому 9 листопада, нічого не мав проти того, щоб „Правда“ друкувала його спомини, „коли Франко передасть їх туди з умовою нічого не змінювати“ й підписати його ймення. Але тут само питав Драгоманов: тільки як то воно буде з „Правдою“ взагалі? й оповідав ось-що:

Я сьогодні одіслав Барвінському листа з прилогою отвертого листу до редакції „Правди“, в котрому рішуче протестую проти москвофагії, надто на стор. 34, а особливо проти доносу на Маркова і К. в дописі з Київа. В листі до Барвінського я кажу, що коли „Правда“, не напечатав мого листу, то я опублікую його инде й додам історію програмової статті, котру мене примушено написати не для того ж, щоб потім нарушати умову. Що з цього вийде, — не відаю. Писав я також Барвінському, що безпремінно мусить бути редакційний комітет для „Правди“ і що я з свого боку пропоную Вас і Франка в члени. — Сподіваюсь, що Ви згодитесь, — а поки піддержте мене з моїм протестом і проєктом. — Тільки боюсь, що все скінчиться моїм виходом з „Правди“ mit Trompeten und Skandal. Так мені треба, щоб з завідомим дурнем, як Кониський, не зчиплявсь! ⁵⁾).

Доповнення наведеного оповідання Драгоманова маємо в його листі до Франка з 11 листопада, докінченому 13 листопада під впливом одержання листа від Кониського в межичасі. Драгоманов прохав Франка підпирати кандидатуру Павлика до редакційного комітету „Правди“, коли їм обом там не можна бути. „Резони ось які — писав Драгоманов: — Ви вже й без того пишете в „Правді“ й зходючись з Правдянами матимете свій вплив, а окрім того це підніме духа Павликові, котрого явно обминають „Правдяне“. А дописувати свій лист почав Драгоманов словами:

Вчора дістав лист Кониського спеціально посвячений моєму протесту. Каже, що пише його, — „п о б а л а к а в ш и з Ф р а н к о м“. Яке було те балакання, — чи таке, як розмова одного панка з царем Миколаєм, котрий йому сказав: „пошел вон, дурак!“, а потім той панок хвалився, що „разговаривал с государем“, — чи інше, — Кониський не каже. Пише ж, що як мій лист надрукує „Правда“, то зараз же вмре, а як надрукую я, то вмре на 3-му н-рі, бо в першому случаї ті, що піддержують „Правду“, образяться, — а в другому що буде, нічого не каже. З першого преміссу можна б подумати, що ті, хто піддержують „Правду“, сепаратисти й москвожерці з принципу, — так ні: сам Кониський каже, що опротестовані мною дописі — помилка, на котру йому вже показувано й без мене. А над цими всіма мудрими консідераціями Кониський пише такий загальний: „З того, що я чув і бачив (на Україні), я конечно запевнивсь в великій потребі органу, котрий би не з р а з у, а повагом будив сонних людей і проводив хоч потроху поступові думки. Запевнивсь, що такий орган на перший час, коли зичить собі життя й впливу, то мусить чимало де в чому (детальному) не сходитись з Вами“. —

¹⁾ Там само, с. 253. ²⁾ Листування І. Франка і М. Драгоманова, с. 275 ³⁾ Так само, с. 276. ⁴⁾ Переписка, V, с. 251. ⁵⁾ Там само, сс. 256—257.

Яким робом з цього виходить, що я мушу взяти назад свій протест проти москалежерства й доносів австрійській поліції, — я ніяк не второпаю.

Навівши дещо з своєї відповіді Кониському, писав Драгоманов:

Виписав я Вам і слова Кониського й мої, щоб показати Вам манеру крутіїв російських і галицьких, — котрим коли вкажеш на їх крутіїство, то вони відповідають: та, бачите, Драгоманов занадто великий радикал. А врешті, що тепер буде робити зі мною Кониський і його „Правда“, господь відав, а може й він не відав, бо з такою логікою, як у Кониського й К⁰, може бути все як раз несподіване¹⁾.

Деякі цитати з листа Кониського навів Драгоманов у своєму листі до Павлика з 13 листопада. Смерть „Правди“ на випадок, як надрукує листа Драгоманова, мотивував Кониський тим, що „ті головні фундатори, що дали гроші й обіцянку, перечитавши такий лист, відречуться від дальшої участі“. А потребу поступитися Драгоманову малював Кониський ось-як: „Об'їхавши літом головні міста наші, я запевнився ще більше, що Ви вельми мало відаєте, яка дійсно панує думка на Україні і як проводиться реальне життя“²⁾. Висновок Кониського з його мандрівки по Україні зацитований в згаданому вже листі Драгоманова до Франка. Зміст слів Кониського пояснював Драгоманов у листі до Павлика ось-як: „Тобто, значить, Україна мене знаходить дуже великим радикалом, а через те я мушу похвалити радикальне москалежерство й доноси австрійським властям на галицьких сепаратистів!!!“ Признавався, що не міг придумати, що далі „видума Кониський в своєму крутовству“. Стоячи при думці надрукувати свій протест, писав Драгоманов: „Вам не треба розказувати, чому я так хочу зробити, — бо певно й Ви говорили Кониському, що дописі його — скандали. (І він мені пише, що йому вже вказували). Так, значить, моє сотрудництво в „Правді“ повинно скінчитись зо скандалом“. За Павлика в редакційному комітеті готов був поставити кабінетне питання³⁾.

Все таки не вдалося Драгоманову вхати Павлика до редакційного комітету, як писав йому сам кандидат у листі з 10 листопада:

Далі, Ви, сподіваючись чогонебудь добитися від „Правди“ через мене, будувалисте на піску, бо з них нікому й не снилося покликати мене в редакційний комітет, що власне сьогодні збирався вперше і n r l e n o. Не дурні кликати собі біду на голову. Та врешті я против цього й не маю нічого, бо це річ зовсім натуральна. Я знав сгоря, що з „Правдою“ буде плохо через те, що вона взялася помирити найпоступовіше з найреакційнішим. Воно так мусить бути й при редакційнім комітеті; Кониський же і сам не переробиться Вашою програмою, бо застарий і задурний на це, і буде тягнути в „Правду“ з України всяку ж погань, подібну собі, а ні, то наварить на Україні „Правді“ і всім тим, хтоби її против него повів, такої каші, що трудно буде вилізти. Він же перше всего крутії і навмисний брехун, котрий не побоїться нічого... Повірте ж, що взагалі він тільки вбільшить непорозуміння між Україною російскою а всіми нами⁴⁾

А найближчого дня, 11 листопада, зачинав Павлик свого листа до Драгоманова так:

Вчера не було засідання комітету, бо ніхто не прийшов до Кониського, крім Франка. Між иншим Кониський йому сказав, що мене не може взяти в редакційний комітет, бо „Україна заборонила“!! Може й бреше, а коли ні, то цікавий я знати, чим я „Україні“ можу пошкодити в конституційній державі, де й так ніхто не знав би, що би належав до редакційного комітету? Цікаво, каже, „Українці“ скрізь питали, чи, бува в „Правді“ не буде Драгоманівщини; і по мовчаню Кониського на запит Франка, що він на се казав, видно, що він скрізь запевняв, що Вашого духу чи й праць не буде; а Вас він - ді притяг так тільки, мабуть найбільше задля Галичини. Я думаю, що це і всю Конищину взагалі треба би взяти на Україні, як слід, то добре би було, якби Франко міг на кілька день поїхати в Київ. Завважте ще й те, що з натяків Кониського виходить, буцім би то й жид Бродський і Поляк гр. Тишкевич дають на „Правду“ гроші. Коли так, то він певне мусів згодитися з ними на якісь умови абощо. Духинщина була би в такім разі *conditio sine qua non*, тим більше, що вона, видно смакує й якійсь „Україні“. Це одно. Друге, щодо Галичини, то по-моєму, Ви й на Барвінським ошукаетесь, думаючи, що він може бути поступовцем, а не чистої крові народовцем. Приїхавши до Львова, він увійде в тісні зв'язки з „Ділом“. „Покищо він хоче конче взяти в редакційний

¹⁾ Листування І. Франка і М. Драгоманова, с. 277 — 279. ²⁾ Переписка, V, с. 268. ³⁾ Там само, сс. 268 — 270. ⁴⁾ Там само, сс. 263 — 264.

комітет Гладилевича — душу „Діла“, з тим особистий прихильник Барвінського Олесницький, котрий задля „Правди“ мав виступити з редакції „Діла“, та й виступив був, — тоді то й говорено про мов сотрудицтво, — тепер назад тудя вступив, так що кінець кінців „Правда“ мусіла би бути в передпокою „Діла“, ну й звісно, боронити всіх народівців.

Також Франкові вже „остогидло возитися з „Правдою“; „він казав перед Павликом, що як вона не помістить протесту Драгоманова в другому числі, „то й плюне“¹⁾.

Листа Драгоманова до Кониського з 12 листопада надрукував Франко між його листами до себе. В своєму листі з 8 листопада виводив Кониський, що коли буде надрукований лист Драгоманова в „Правді“, то це буде „коли не останній, то передостанній номер“, а крім того Барвінського „можуть спенсіонувати“, „а мені, — писав Кониський, — сами тямите добре, що мені скажуть в Росії, коли з Вашого протесту і історії вичитають мою фамілію“. Певний, що Драгоманов не надрукує свого листа, Кониський висловляв думку, що найкращий спосіб увільнитися від непорозумінь, пересилати кожен статтю до Драгоманова на перегляд, бо й комітет не забезпечить від помилок. А втім обіцяв про це ще написати й правдоподібно написав ще одного листа слідом за листом із 8 листопада. Відповідь Драгоманова Кониському становить цінний документ розмов різними мовами в них обох. Виходить, що Кониський бажав ослабити протест Драгоманова тим, що відносив його закиди до деталей, а не до основних речень, коли Драгоманов писав таке:

Лист мій, котрого надрукування я прошу в редакції „Правди“, торкає не деталі, а оснівні речі: 1) москалежерство (після чого хто инший піде в „Правді“ за ляхожерством, жидо-, німце- і т. д.), 2) і поліційний донос на осібну від нас партію. Дописі, котрі я опротестовую — просто виступають проти программової статті й її основи, — значить, просто рвуть основу умови редакційної і вже через те шкода їх пропустити. Але це ще найменше. Дописі ці ставлять „Правду“ так, що вона не може сповняти свою службу, котра ж певно в тому состоїть, 1) щоб винаходити способи, якби наш народ розвивати, його справи в(г)лагожувати, а не в тому, щоб дражнитися та лаятися з сусідами, та ще й брехнями на них, — 2) щоб наш народ вести до автономії, а не для того, щоб вбивати в нього вірнопідданство австрійське, чи російське, чи може ще яке инше. — Коли „Правда“ закладалась не для таких цілів, то не варто було й закладати. Так не тільки я думаю, з тими Галичанами, котрі й Вам вказали обернутись до мене за программовою статтею, — але, видалось по Вашим листам, і Ви, — бо инакше досить було б Вам і „Дѣла“, — хоч і „Дѣло“ не доходило до цінізму дописі з Київа.

Коли, — як можна думати з Вашого листу, — недоладности № 1-го „Правди“ вийшли через те, що „добре ще, що й такий вийшов н-р“, то Ви б перші мусіли би ті скандальні дописі опротестувати чи обговорити так, чи сяк. В усякім разі я не міг не виступити з протестом, маючи на те резони як гуртового, так і особистого характера, а після Вашого листу не бачу резону брати мій протест.

Ви кажете, що після мого протесту „Правда“ вмере. Але перше: „Правда“, редагована цілком по тих думках, які вилазять в опротестованих мною дописях, або навіть в такій мірі строката, як 1-ий н-р, — просто шкодливе видання (строката навіть ще шкодливіше) і я по крайній мірі не маю ніякого резону бажати їй віку, та ще й нести за неї відповідальність, а вдруге: я зовсім не бачу, чого „Правді“ вмирати після мого листу. Одно з двох, — або теперішня редакція згоджується в основи з моїм листом (тобто з программою самою 1 н-ра) й тоді вже прибере якунебудь формальну сатисфакцію тим, хто вмістив і написав опротестовані дописі, — або вона мав в собі иншу программу, більш східну з тими дописями, ніж старою программою, — і тоді вона так і напише під моїм листом і тим дасть одставку мені й тим, хто згоджується на стару программу. Ця операція обійдеться редакції всього коштом — дві сторониці! Від цього журнали не вмирають.

Далі перейшов Драгоманов до того, що Кониський назвав „похвалкою“, й питав, що йому робити, коли „Правда“ не надрукувала б його листа як не надрукувати його окремо й не додати до того, що він автор программової статті в „Правді“. Дивувався, що Кониський писав про спенсіонування Барвінського, бо коли протестував проти доносу на Маркова й Мончаловського, то не для того, щоб доносити на Кониського й Барвінського. Тут і вияснював ось-як рід свого протесту:

¹⁾ Там само, ст. 265—267.

Коли я буду змушений напечатати мій лист особно, то я додам історію програмової статті тільки в оснівних зарисах, — тобто скажу, що я получив записки від ініціаторів справи — стати на чолі видання, написати програмову статтю, що я не хотів братись за те, опасаючись незгоди, але получив запевнення, що незгоди не буде, — аж ось вона виявилась, — і я мушу розпрощатись з „Правдою“ й об'яснитись перед товариством.

Я думаю, що ніхто не заперечить, що це мов право й навіть обов'язок.

В справі редакційного комітету писав Кониський, що „комітет ті ж люде, і коли він вестиме „Правду“, то не обійдеться без помилок“. Тут Драгоманов повторював свою раду, щоб співробітники „Правди“ вибрали комітет, і від себе подавав голос, „щоб у тому комітеті були Франко й Павлик, або хоч один з них“. А подавав голос за ними тому, що між відомими Галичанами вони видавались йому „найздібнішими, щоб придати „Правді“ той новий, європейсько-науковий характер, котрого бажає й „Оповістка“ й про котрий об'явлено й у Росії (через „Од. Вѣстн.“ і т. і), а також щоб забезпечити „Правду“ на далі від таких „ветхозаветных“ ідей і змагань, які проскочили в 1 н-рі“.

Перейшовши „до більше теоретичних, хоч теж ґрунтовних“ справ, згадував Драгоманов, що Кониський в своєму останньому листі говорив двічі, що Драгоманов здалека не знав дійсного стану речей, а через те не міг мати вірної думки про „Правду“, та вдруге прохав детально вказати йому, чого він не знав і в чому помилявся, бо інакше братиме такі слова „за звичайну фразу, котру говорять емігрантам... коли нічого сказати“. Нагадував, що неемігранти, саме проти його способів роботи, спричинилися до того, що на три роки спізнились із новим органом у Галичині. Подавши докази того, що мав очі на те, „що всі можуть бачити, та не так то вже й відрізаний і від України“, Драгоманов писав:

Те ж, що Ви кажете в словах: що Ви впевнились на Україні в тому, що новий журнал мусить „не сходиться з мною чимало де в чому (детальному)“, — бо там думають, що треба не зразу, а повагом будити людей і т. д., — це все, простіть, зовсім не по моєму адресу. Я навряд чи не найсмірніший, найпоміркованіший з усіх українських „воздыханців“, — котрих я ще й доси майже всіх знаю особисто згори і знизу; — та тільки в мене нема двох язиків, — одного для шепотіння, другого для голосу, одного для поезії, другого для прози й т. и. Я завше стояв і стою за тим, щоб іти повагом, — та тільки в один бік, а не скакати на всі боки. Дайте мені гурт, котрий згодиться на таку політику — чесно, безповоротно, — то я готовий стати ще смірнішим і навіть згоджуюсь, щоб гурт відміряв мені кожний ступень, — аби тільки в один певний бік¹⁾.

Під вражінням слів Кониського, що Україна заборонила брати Павлика до редакційного комітету „Правди“, вигукнув Драгоманов у листі до нього з 15 листопада: „Ну, та й шельма Кониський — „Україну“ він сам видумав. Ніхто з українофілів не стане забороняти ні Вас, ні мене і ставити *conditio sine qua non* Духинщини, хоч може хто там і радий пробуркотати во чреві яку „духинковську ноту“. Запримітивши, що виїмки могли бути в Харкові, де були два-три адвокати однієї масти з Кониським, але вони й нічого не писали й не могли заборонити Павлика, бо певно й не знали про нього, робив Драгоманов висновок: „Вся „Україна“ зведеться певно на самого Кониського та хиба на гр. Тишкевича і навіть без Бродського“. А про Кониського та справу з „Правдою“ писав: „Ну, чи так, чи сяк, а Кониський попавсь у мої руки і я його не випущу, а припру до стіни так, що він мусить лопнути й показати, що в його в середині. Ви лишень держіть копію з мого листа та глядіть, щоб Франко добре стояв на програмі, — ergo і на протесті. А я безпреміно напечатаю протест, коли „Правда“ його не напечатає“²⁾.

Протестові Драгоманова й справам „Правди“ присвячений в значній більшості лист Павлика з 15 листопада, докінчений найближчого дня. Повідомляв, що попереднього дня він був у Кониського. Останній сказав, що доложить

¹⁾ М. Драгоманов, Листи до Ів. Франка, 1887—1895, сс. 143—147. ²⁾ Переписка, V, с. 271.

усіх сил, щоб протест Драгоманова не був надрукований, бо інакше від „Правди“ відхрестилися б усі ті, „що дають на неї гроші, і вона би впала“. Кониський показував Павликові числа, що з них буцімто виходило, що ніби він вмовився з 204 людьми на Україні. „Взагалі, каже,— писав Павлик,— ті особи казали поставити на перше місце націоналізм, а ми з Вами робимо як раз противно, бо ставимо на перше місце справи соціяльні серед нашої народности; через те вони-ді й не бажають таких наших праць; не бажають надто „анархізму“, „атеїзму“, „раціоналізму“ рішучо; формально ж не бажають щоби їх називати згори дурнями“. Про протест Драгоманова сказав Кониський, що він там говорить проти національної самосвідомости; Павлик писав:

Я завважав єму, що це бути не може, він мусів показати Ваше письмо, і з него я й переконався, що він бреше, бо Ви там тільки против національного шовінізму. Формально, каже, письмо написано неприлично, і з него-ді, як і з усеї Вашої діяльности, виходить, що Ви бажаєте, щоб Великорусини мали верх над Українцями ві всім, навіть політично, позаяк проповідуете російську літературу! Цего-ді також ті душі не хочуть рішучо. Розумієся, що я єго побивав, як міг, та, звісно, не переконав. Взагалі я виніс те переконанє,— і він на це міні не раз і натякав,— що нам з Вами в „Правді“ не бути, поки все діло в руках у такого тупоголовця, архишовініста й крутія, як Кониський.

Не допоможе нічого й редакційний комітет, бо Кониський натякнув, що піде й проти нього, якщо він стане за Драгомановим, і або добере такий комітет, що не держатиметься конче програмової статті в першому числі, або якось інакше розітне гордійський узол. З листа Драгоманова зробив Кониський відпис і післав 204-ом, що вони на це скажуть. Їх уваги на 1 ч. „Правди“ прочитав Кониський Павликові й в них не було ніоднієї (окрім може раціоналізму) такої, що проти неї був би Драгоманов теоретично чи практично, за те було дещо проти самого Кониського. „Через те — писав Павлик — Ви непременно скажіть, щоб Вам переслав ті уваги, і тут Ви його й накриєте, тим більше, що він же сам каже, що з програмою в 1 ч. згодились всі, окрім Вашого москальофільства“. Решту можна би полагодити аж на Наддніпрянщині, якби хтось поїхав туди з Галичини, або ще краще, коли б 204 вислали до Галичини свого представника, тільки не Кониського. Ні Павлик, ні Франко не могли б вести „Правди“ через те, що вона мала бути переважно органом Наддніпрянщини. Й тепер казав Кониський, що про Галичину „Правда“ міститиме тільки такі статті, „котрі би не шкодили Україні“. Широко сказано, та по Кониському це значить, щоб праці ті були націоналістичні, а не які-небудь інші. При такому поставленні справи Павлик уважав себе згори виєлімінованим із „Правди“, бо ніоднієї такої праці не напише. Тут не можлива ніяка критика, взагалі ніяка фактична праця. Павлик дораджував Драгоманову ось-що: „попросіть єго, нехай Вам викаже всю свою душу против Вас і Вашого напрямку та й против мене, а то й Франка, і тоді й переконаєтесь, що нам з ним ніяк не погодитися“, бо Кониський виверне до гори ногами програму Драгоманова з 1 ч. „Правди“. Зазначуючи, що більше напише Франко, скоро збереться редакційний комітет, додавав Павлик: „Завважу ще лиш тільки, що по Кониському на Україні аби тільки під „Правдою“ побачили Ваш, Франків та мій підпис, та й пропаде все діло; а так як Ви й не можете бути єї редактором, ergo — не будете підписувані на Ваших статтях. Це я вивожу“.

Докінчуючи другого дня листа, Павлик оповідав, що Олесницький обіцяв рішуче виступити з „Діла“, за те Кониський назначив йому 50 гульд. місячно (себто стільки, скільки брав у „Ділі“), а він і з „Діла“ не виступив і взяв гроші сливе задурно, бо коректури не було сливе ніякої. Що більше, Олесницький присвоював собі самому редакцію „Правди“ й не прийшов ніразу до Кониського по пояснення, коли останній його прохав. „Яко юрист, він може й зробити скандал перед судом, бо de iure він редактор і властитель“,—

писав Павлик. Усе те на думку Павлика робилося для того, щоб убити „Правду“, тому він радив Драгоманову натякнути про це при нагоді Барвінському, що поручив Олесницького Кониському. Тепер Кониський хотів збутися його, але не знав як. Бачучи єдиний рятунок перед скандалом уважати „Правду“ власністю редакційного комітету, що мав би право вибирати редактора, писав Павлик:

Міні вже й самому стає гірко за „Правду“, бо все ж таки видно, що той крутій притяг до неї більше людей, та й сам закрутився. По всьому видно, що він такий політик, як я та нечник, так що „Правді“ краще повіситися, ніж бути при нім і політичною газетою. Вашої ж політики певно й ті 204 не захотять, бо противні ж „Вільній Спілці“, хоть тепер нічого більше й не видумаєш для України, а то й для Росії.

По закінченні листа повідомляв Павлик, що Кониський був дуже лютий на того, хто писав Драгоманову, що він перешкоджував, щоб „Зоря“ перейшла в руки Франка. Павлик сказав йому, що Драгоманов дивився завсіди не так на те, що йому хто писав, як на самі факти, що їх часом було видно й без листів, напр., із друкованих статей тощо¹⁾.

Перше засідання редакційного комітету відбулося 17 листопада. Були на ньому Кониський, Барвінський, Франко й Петро Левицький, „старий українофіл, що перенісся сего року сюди з Тернополя, але ні в чім не брав ніякої участі, чоловік, як видно, недалекий, але не приналежний до тутешньої „фамілії“ і з „свіжими очима“, як писав Франко в листі з 19 листопада до Драгоманова. Повідомляючи про уступлення Олесницького з редакторства, писав Франко про Павлика, що проти його прийняття „Кониський стоїть рішучо“, а мабуть противний був йому й Барвінський. Франко стояв на тому, щоб покищо бодай віддати Павликові коректуру й адміністрацію, що дало б було йому хоч 30 гульд. місячного заробітку, Франко писав:

В справі Вашого протесту я конечно стояв за его надрукованє, але коли Кониський і Барвінський рішучо стали против того, я висказав таку думку, що тепер, коли є справді комітет і коли статя програмова підписана не Вами, а редакцією, найсправедливіша річ самій редакції поправити хиби 1-го н-ра. На се комітет пристав і поручив міні написати в тім дусі вступну статейку. В ній я думаю пересказати своїми словами оба Ваші застереження і проти пропаганди національної ненависті до московського народу (тим більше, що між desiderataми, які привіз Кониський з України по поводу 1-го н-р, на першому місці стоїть „писати в духе примирения украинского народа с соседями“) і проти доносу на Слав'ян і проти помилки Михальчука о обопільнім заприсяженю переяславської угоди (помилки, підхопленої вже, з Ваших слів, Борковським в „Зорі“). В статях, що мають іти до 2 н-ра, ми повичеркували багато таких річей, так і видно було, що Кониський і Барвінський навипередки старались не давати причини до нових протестів.

Франко питав Драгоманова, що він із уваги на сказане думав робити з своїм протестом. Думав, що „Kurjer Lwowski“ дасть йому місце, коли він схоче конче надрукувати його, але радив зачекати до виходу 2 ч. Те, що напише замість протесту Драгоманова, дасть поперед усього прочитати Павликові та з ним разом обговорить²⁾.

Про таку полагоду справи протесту Драгоманова писав йому день перед тим і Павлик і додавав: „Я думаю, що Ви повинні цим удоволитися, бо формально воно так і мусить бути, що поправки йти мають від того, хто взяв на себе програм, т. є. від редакції. Аби тільки далі таких помилок не було та аби вони дали й Вам більшу волю для Ваших праць, про що сумніваюся, хоть там і сидить Франко, бо він один, а їх 4“ (крім вище названих редактор). Павлик сподівався, що тепер не схоче Драгоманов за нього ставити кабінетної справи, бо раз, що й Франко буде за Драгомановим і його програмою, „а друге, що це було би даремне, а могло би вийти й те, що не стало би й Франка“. На Павлика вони ніколи не згодяться, бо знали, що з ним була не така легка справа. Павлик прохав покинути цю думку ще й

¹⁾ Так само, с. 275-278. ²⁾ Листування І. Франка М. Драгоманова, с. 279-280.

через Франка, що його в своєму останньому листі вразив Драгоманов тим, що поставив у цій справі Павлика вище нього. Крім того й вразило Франка те, що „Батьківщина“ перейшла в руки Павлика, а не до нього. Павлик писав:

По всьому, що сталося останнім часом, я переконаний, що в редакції „Правди“ він буде твердо стояти за поступовим напрямком, а свою й Вашу думку я все йому скажу з боку, при нагоді, то так він навіть скорше послухав, ніж якби й я був в комітеті редакційнім, бо Франко й доси не вибився з того, чим визначався колись в Кружку,— аби вго „зверху“, і через те він навіть в редакційнім комітеті „Товариша“ виступав против мене, аби виступати.

В тому самому листі мав Павлик надію одержати адміністрацію й експедицію „Правди“ й тішився тим, бо „праця невелика, а платили б 30 гульд. на місяць“¹⁾. Одначе вже в найближчому листі, з 20 листопада, повідомляв Павлик Драгоманова, що згадана сума призначувалася

не за одну адміністрацію та розсилку, а й за коректу, значить, усе таки не лихо, особливо на початок, коли ще мало передплатителів. Це Франко зробив Кониському таку пропозицію та й раз-у-раз на те назирає, Кониський годиться на словах, та зволікає; певне крутій думає,— писав Павлик,— що й я би вжив адресів проти „Правди“ (т. є. писав би до них письма), так, як він це мені говорив про народовців; не знає, неборак, що я вже не раз доказав, що рідному батькови не позволю вглядати в експедицію, та й сам на таку підлість неспосібний. Через те ані він міні ані я йому про розсилку нічого й не згадував. Якби я так мав із чого жити, то й не подумав би навіть так в'язатися з Кониським,— нехай би собі пошукав чоловіка, котрий би так вірно сповняв свою повинність, але в такому стані, як я тепер годі не проковтнути й таку гірку пігулку; а гірка би вона була через те, що судцем тут був би брехун, котрого і шпилькою прибий до стіни, а він усе буде брехати²⁾.

Сподіваного зайняття в „Правді“ згадана сподіванка без сумніву мала вплив на тон листа Павлика до Драгоманова — не дістав Павлик, бо Кониський не захотів дати йому „й коректи та адміністрації „Правди“, а взяв усе Барвінський“³⁾.

Драгоманов відповів Франкові щойно 3 грудня; він писав:

Про мій лист у „Правду“ й про її редакцію вже огидло й говорити. Звісно, навіть ліпше, щоб поправив той, хто пошкодив, тобто редакція, хоч воно й смішне. Хто ж вам винний? Де ваші очі були?— спита публіка. Та й які гарантії, що завтра того ж не вдієте? Ну, та це діло самої редакції, коли вона вилізе смішити люд. А я боюсь, що Вам замажуть ясніші місця замітки або що Ви як не росіянин не завважите деяких точок, котрі безперемінно треба зачіпити. З таких точок найголовніща — спомин про те, що Костомаров вирік анафтему тим, хто проти переяславської унії, та про те, що Антонович сам монумент порядкував і під „єдиною нераздельною Росією“ (котру переложив Юзефович з якобінської *La république une et indivisible*) підписавсь. Кажуть, що Кониському не подобається мій спомин через те, що він понаписував у „Ділі“ про київські юбилеї. Так не зоставляти через це публіку в тумані. Взагалі один з найперших обов'язків українського журналу вивести справу українського сепаратизму з туману. Коли справді єсть сепаратисти, то нехай вилазять на світло, хоч не з іменами (то було б найчесніше і в усякім разі найліпше), то хоч з ясними програмами. А коли їх нема, то нічого світ баламутити. Про состав редакції писав мені Барвінський. Про Павлика не згадує. Дивний мені цей радикальний комітет, в котрому засідають торії і в котрім з двох радикальних кандидатів про одного й слухати не хочеться. Зостається тільки доповнити пісню:

Ой ти брате, ти Мусію,
Чи бачив ти чудасію? і т. д

новими куплетами, котрим впрочім в нашій справі і казати не передбачиться⁴⁾.

Ще 23 листопада сказав Драгоманов у листі до Павлика про „Правду“, протест і т. і., що форма була для нього підрядне діло, „аби справа поставлена була безповоротно на федеральну й ліберальну (для всіх і для Червоних Русів) точку“⁵⁾. Відписуючи йому 3 грудня, повідомляв його Павлик, що до Кониського вже давно не заходив, раз через те, що занадто різнився в поглядах, а головно для того, щоб йому не пошкодити перед властями. Так висловився Павлик у зв'язку з таким дальшим своїм оповіданням: „Его, бачите, якось покликав директор поліції і між иншим став докоряти тим, що до него мовляв, ходять „нігілісти Павлик і Франко“. На це Кониський здобувся

¹⁾ Переписка, V, с. 279-281. ²⁾ Так само, с. 281-282. ³⁾ Так само, с. 288. ⁴⁾ Листування Франка і М. Драгоманова, с. 281. ⁵⁾ Переписка, V, с. 287.

як сам оповідав і при міні, на таку оборону: „помилуйте, який же нігіліст Франко“? А я-ді й нігіліст, т. є. бунтовщик і т. і¹⁾.

Щодо справи відношення редактора Олесницького до справи протесту Драгоманова, він, зустрівшись з Павликом, прохав його написати Драгоманову, що все, що писав би Кониський чи хто про його неохоту друкувати протести Драгоманова в „Правді“, неправда, бо він був за ним через те, що стояв при програмі Драгоманова з 1 ч. „Правди“.

Взагалі, каже,— писав Павлик Драгоманову,— яко редактор „Правди“ він не може відповідати за єї помилки, бо не він настоящий редактор, а Кониський та Барвінський, що-ді засліпився в першій і бачить у нім трохи не пророка України. Вже з 3 ч. Олесницький на „Правді“ підписуватися не буде. Я вже не раз чув нарікання Кониського на Олесницького, а цього знов на него, та бог їх там добре розбере²⁾.

За те Барвінський прохав Драгоманова відступити від друкування свого протесту. Відомий його лист із 3 листопада 1888 р., де він повідомляв, що одержав два листи Драгоманова, з 1 й 2 листопада, і виправдував спізнення відповіді переносинами з Тернополя до Львова. Прохав вибачення, що не вислано йому „Правди“ в час, і звалював вину на редактора словами: „Дотеперішній редактор, що взявся і за експедицію, не вдоволив нас зовсім, бо багато декому або зовсім не вислав або не в пору, хоч про Вас я йому й нагадував у свою пору“. Переходячи до справи протесту Драгоманова, писав Барвінський:

Щодо листу, присланого Вами для надрукування у 2 н-рі „Правди“, то мушу Вас просити щоб Ви зволили відступити від сього домагання і не публікували де инде. Я добре тямлю, що „Правда“ у 1 н-рі не в одному промахнулася, що і я і д. Кониський не в усім поділяє думки і погляди, виявлені в статях 1 н-ру, і не всюди бачимо консеквенцію. Та се вийшло просто з того, що я був у Тернополі, д. Кониський у Києві, а Олес. у Львові, авжеж гді порозумітись як слід письмом, особливо, що Кіянє наглили, щоб н-р I найпізніше 27 н. ст. вересня вийшов. Тим то з такого поспіху та недостатку порозуміння вийшов I н-р і в іншому згляді вельми погано (от хоч би й коректа). Задля того, приїхавши до Львова, було першою нашою думкою зложити комітет редакційний, у котрому би обговорювались усі справи „Правди“, обсуджувались статті, що мають у ній появитися.

Повідомивши Драгоманова, що до комітету запрошено Франка на його пропозицію, Олесницького й Петра Левицького та що ще декого попросять, „як покажеться потреба“, писав Барвінський:

На мою думку, се вже одна сатисфакція для Вас, добродію, що „Правда“ не буде дальше такою неконсеквентною, як в I н-рі, а позаяк усі справи обговорюються в комітеті і нічого не печататиметься, з чим не згодився б кожний з комітету, отже й д. Франко, то се, думаю, порука певна, що дальшого скандалу не буде.

У вступній статті № 2 між иншим сходить редакція і на сю справу і словами д. Франка визнає, що в н-рі I вкрались деякі помилки задля поспіху і недогляду редакції і вони вказані, а редакція заявляє, що з тими промахами не солідаризується. Се я вважаю другим доказом даної Вам сатисфакції. Коли отже о те Вам розходиться,— а знаючи Вашу щирю працю для нашої справи, не маю права инакше думати,— щоб „Правда“ не була неконсеквентна, не затуманюючи голов публіки і її не деморалізувала, а йшла стежкою, витиченою у програмовій статті, то маю повну надію, що Ви, добродію, вдоволитеся таким заявленем редакції і у передовій статті н-р II і утворенем комітету, котрий про се щиро дбатиме.

Барвінський прохав Драгоманова не друкувати свого листу в „Правді“ чи де инде також тому, що вважав себе ще новим чоловіком у Львові, де доволі прихильно дивилися на нього за те, що саме не в усьому згоджувався з народовцями. Прийшов до Львова „з щирою волею працювати для нашої справи і після спроможности причинитися до сконсолідування наших людей та позискати їх для думок поступових і реальної роботи в товариствах і інституціях наших“. Завдання було трудне, а він мусів щойно виробити собі авторитет у Львові, бо досі уважали його провінціялом, що не доріс до столичного авторитету. Сподівався, що Драгоманов не тільки не схоче утруднювати його завдання й становища, а ще й допоможе йому, писав він далі:

¹⁾ Там само. ²⁾ Там само, с. 298.

А широ кажу, що надрукування Вашого листу в такій основі, як Ви його прислали, підорвало б „Правду“, а міні б зв'язало руки і утруднило мов завдання, бо я вважаю „Правду“ огнищем, коло котрого має згромадитися громада наших людей з поступовими думками і поглядами. Я вважаю таке відродження нашої громади вельми важною і конечною справою, бачу, що й молодіж академічну треба б заправити до роботи і науки, замість щоб грала у карти або лише пописувалася „пустословієм“ на різні теми, а такі переміни не робляться нараз, через тиждень або рік, і я був би щасливий, якби зміг хоч підвалину до того покласти, вказати спосіб і дорогу, котрою б більше від мене тямучі люде усе діло повели.

Барвінський ждав відповіді Драгоманова, чи згадане полагодження справи вдоволяло його й кому мав передати його письмо, та радів згадкою Драгоманова про нові матеріяли до усної словесности.

Яке провалля лежало між думками й бажаннями керманичів „Правди“ на чолі з Кониським з одного боку й Драгомановим з другого, найкраще можна бачити з листування між ними обома. От хочби лист Драгоманова з 19 листопада 1888 р. Де Кониський говорив про особи тих, що писали опротестовані статті, там Драгоманов підкреслював їх тенденції між іншим ось-як: „А що тенденції тих статей противні програмі „Правди“,—це не може бути спором ні для кого, ні для прихильників тих статей, ні для противників“. Не про особи ходило Драгоманову, а про засадничі питання, „чи ми будемо будити свій народ, вбільшуючи його свідомість, вносячи в нього гуманність і науку,—або чи будемо сіяти національні ненависти, шовінізм і почастино противну науці Духинщину“, далі, „чи ми будемо впевняти в наших людей думку про те, що наш народ живе для самого себе, чи ми мусимо нав'язувати йому австрійське чи яке друге вірнопідданство“. Підіймаючи питання, чи Українці сепаратисти, заявляв про себе Драгоманов: „Я особисто не сепаратист, але не скажу проти сепаратизму нічого, аби він був заявлений просто і ясно—і без доносу на других сепаратистів від другої держави, коли вони єсть“. Головна ціль і його відкритого листу до „Правди“ й листу до Кониського була „довести до того, щоб у „Правді“ були поставлені ясно відповіді на ці питання“. Кониський віддалився „від обради головної суті цієї справи“. Драгоманов бажав щирости в цій справі, бо як „єдиний Українець, котрий веде звісну політичну агітацію за автономію України, тільки не анонімно“, мав право й обов'язок підкреслювати те, за що брав відповідальність, а за що ні. Задержавшись довше над москалежерством і москвофільством, вияснював Драгоманов, що в російській літературі він стояв не за Московщину, а за її європейство й космополітизм. А що бачив, „що Українці не мають енергії усією громадою просто взятись черпати з європейської культури, щоб стати космополітами української нації“, то був радий, що вони їли європеїзм бодай із російської миски. Стоячи за український автономізм, як його розуміли кирило-методіївські братчики, та як це він написав у „Вільній Спілці“ й у програмі „Правди“, Драгоманов не бачив ніякої реальної підстави ні для київського королівства, ні для гетьманщини ні т. ін. Говорячи на тему прихильних чи неприхильних собі українських громадян, указував Драгоманов, що багато людей згоджувалося на його програму, але тільки вони не були зорганізовані, а він сам не міг „на себе взяти труду організації“. Тому постановив ждати, „поки вони сами собі зорганізуються, а самому тимчасом посвятитись спеціально історії й народній словесности, котру тепер наука не дозволя інакше обробляти, як космополітичним методом“. В такому моменті надійшов лист Кониського з проханням програми. Боячись якої несподіванки, Драгоманов прохав Барвінського не друкувати його програми раніше, аж вернеться Кониський. Тимчасом вийшли дві чи навіть три несподіванки, бо 1) коло його програми поставлено діаметрально протилежні речі, 2) Кониський став проти нього й 3) написав йому, що навіть Українці також проти нього й зокрема в справі протесту й узагалі. В справі останньої не-

сподіванки прохав Драгоманов Кониського: „напишіть мені, в чому я помиляюсь; напишіть як найдетальніше й, коли можна, з іменами. Я ще нікого не зрадив і нікому особисто не пошкодив,— то й тут не бійтесь. А пояснити емігрантові, в чім він власне помиляється,— „мало відаючи, яка дійсне панує думка по Україні“,— їй-богу ж, діло гуманне навіть“.

Переповівши історію, як прийшло до згоди „молодих і старих у „Зорі“, куди посаджено й Франка“, а її влагодив саме Кониський, і висловивши свою думку про невдачу Франка з „Поступом“, закінчував Драгоманов свій лист бажанням, „щоб „Правда“ була органом цільним, а не сорокатим“. Хоч уважав національний шовінізм і політичний сепаратизм на Україні шкідливим, але думав, що „все таки ліпше хай у „Правді“ буде чиста Духинщина, ніж мішанина, бо тоді все таки „Правда“ послужить і нам, космополітам і федералістам українським, — бо викличе по крайній мірі реакцію в поступових елементах нашої громади, котрі мусять же рости щороку, бо все таки ми живемо в Європі“.

Пізно відписав Кониський, аж по трьох тижнях; 13 грудня, виправдуючись тим, що „не було часу“, бо „треба було бігати, прохати, лаятися“ й тим усім „так дратувати свої нікчемні нерви, що таки 27/XI аж занедужав був“. Тому й тепер не чув у собі духової спроможности й морального спокою відписати Драгоманову „на все те, що належить до теорій“. Характеризував Галичан як фарисеїв, оповідав про клопоти з редактором, згадував, що „Павлик сприяв би, коли б був у комітеті та коли б адміністрація і експедиція пішла до його“, і не таївся, що й у Франка не бачив такої прихильности, якої треба б було сподіватися для „Правди“. Оповідуючи про все тільки не даючи відповіді на те, чого прохав Драгоманов, Кониський повідомляв про висилку 2 ч. „Правди“ й писав: „Що скажете про його й против його? Коли вона стане і далі на піде, то се не з моєї вини: я буду свідомий, що потреба нового органу була і є і що на Україні люде не від неї, а до неї, але в Галичині вона стала усім кісткою в горлі“.

Відписуючи Кониському 16 грудня, Драгоманов пригадував йому, що в своєму попередньому листі питав його про дуже важні для нього речі, „окрім оснівних теорій“ і про те, в чому саме він не знав тієї думки, що „тепер панує на Україні“, чим дорікали йому земляки, нераді його праці в „Правді“, далі питав, як держали себе 15 липня в справі пам'ятника Хмельницькому ті, що думали про проклямації „Діячого Комітету“, тощо. З характеристики Галичан радив Кониському виключити Павлика, що грішив не тим, що закидав Кониський Галичанам, а хіба „обидчивістю і плакунством“. Не розуміючи, чому не взято його до комітету, Драгоманов характеризував ось як Павлика:

А окрім того я випроб. і знаю, що Павлик зовсім не найбільший радикал з Галичан (між народовцями єсть далеко більші — на кінці язика, звісно), та тільки самий устійніщий з усіх відомих мені Галичан, з котрим можна вмовитись і на тіпінит, котрого вже він буде держатись чесно.

Переходячи до „Правди“, бачив для неї вихід у тому, щоб її зорганізувати; „зорганізувати ж „Правду“ навряд чи поміг би хто, окрім радикалів, між котрими радив шукати й редактора. Про 2 № „Правди“ почув Кониський ось-які слова:

Дуже він слабкий з усіх боків. Помилки фактичні майже в усіх статтях,— а кореспонденції короткі, темні. До того все порубано на маленькі шматочки,— так що й не вдержиш їх в голові до 3-го н-ра. (Чому Анастасіада перервана?). З усієї „Правди“ видається наперед „Слав'янським гостям“,— бо хоч кінчено. Та як же видається?! справді-якимсь „турецьким“ стилем,— та окрім того помилками навіть про 1863 р.— з Духинщиною, а вкінці ще реакцією — проти чого?— проти „прав чоловіка“ й т. і.

При нагоді зачепив Драгоманов і болючу рану Кониського, назвавши його „Оповістку“ „недоладною й безтактовною“.

У своїй відповіді з 22 грудня пояснював Кониський Драгоманову, що таке „Драгомановщина“, так:

Оден каже: раціоналізм, другий — соціалізм і т. д., а нарешті усіх можна звести до одного, що Драгомановщина се Ваша манера писати доткнуто. Не гнівайтесь, добродію! Я хочу говорити щиро і кажу, що така є у Вас вдача дотикати особі автора, навіть гріхами за царя Гороха (От хочби в № 1 „Товариша“). Коли б Ви тямали, як се шкодить! Інколи серце кров'ю обливається, коли бачиш, що більша половина Вашого впливу марнується єдине через отаку вдачу!

Вимагаючи від Драгоманова більшої педагогічності, мовляв, „нехай він учить нас, але не лає нас дурнями“, приписував Кониський спосіб поступування Драгоманова його нервовості. Закидав йому, що вельми налягав на Галичан, щоб стежили за російським письменством. Москвофільство Драгоманова бачив Кониський і в тому, що Франко, „такий чоловік вельми односторонній, а на лихо без межі самолюбивий“, ідучи за його вказівками, „ображений і покривджений народовцями пише тільки про лихі їх вчинки, промовчуючи добрі, і навпаки, про „твердих“ пише тільки про добре і промовчує лихе“ в польських газетах. Признаючи, що 2 ч. „Правди“ слабе, не находив ради на це, „коли люде уміють тільки дорікати“. Не бачив у себе ні освіти ні ерудиції такої, щоб самому постачити увесь матеріал. „Коли в Українців є потреба піддержати „Правду“, — писав Кониський, — нехай піддержать; але вони, найпаче „радикали“, вкупі з Галичанами пильнують убити її і пильнують нечесними езуїтськими заходами“. В справі статті, що їй присвятив Драгоманов стільки місця в своєму листі, Кониський написав віднехочу, що „певна річ, що проти Михальчукових „Слав'янам“ — можна дещо закинути, але не можна вимагати, щоб у „Правді“ було саме чисте зерно“. В справі співробітництва Драгоманова в „Правді“ зазначував Кониський, що „не хотів би друковати тільки нічого з таким особистим дотиканням“, яке було в його протесті або в замітці на історію літератури Огоньського, про Костомарова. Все таки не забув Кониський додати й ось чого: „Але щиро просячи Вас до праці, прошу заздалегідь праці об'єктивної, не полемічної, а вдруге — дозволити, де явно буде не наше слово, — замінити його нашим, і де буде не наш „оборот“, повернути на наш так, щоб думка автора ні на крихту від того не стратила“.

Не зважаючи на те, що тоді мав Драгоманов багато клопоту, відписав зараз, 25 грудня. Підкреслював, що на „Драгомановщину“, себто на доткнутий спосіб писати, не можна звести ні раціоналізму ні соціалізму, словом, земляки не хвалили його думок, а не манер. На раду поступати „більш педагогічно“, бо „таких у нас велика більшість“, відповідав, що „ще більше таких, що й арихметики не знають. Так для них не видають „наукових і політичних місячників“, — а посилають в елементарні школи та курси“. Писав Драгоманов і зовсім елементарні речі, але й тоді закидали йому ідеї, а не спосіб. Мав він, правда, колись цензуру в Росії, але мав і „свої вигоди російського вченого й літератора“. Ставши українським письменником, „та ще й у безцензурних сторонах“, виграв він те, що „зоставсь без публіки, а тільки з кружками“ й „опинивсь під цензурою тих кружків, страшнішою ніж поліцейська цензура“.

Двадцять раз — писав Драгоманов — я казав землякам, котрі плакались, що чужі люди зневажають права української літератури: ей! користуйтеся тим, що цензура давить літературу російську; виберіть у європейському прогресивному руху кілька найцікавіших точок, знайдіть хоч 5 чоловік з українських письменників, котрі б були здібні слідити за їх рухом, — та й печатайте їх праці, котрі будуть давати передовій частині публіки на Україні плоди європейської культури, — то будете мати за собою й зади. Так ні, — „рак п'явиться назад“, — бо в його „очі в гузні“! Де буде той рак, — коли поліцейська цензура злетить з російської літератури?!

Щодо свого москвофільства прохав Драгоманов показати йому, що написали про Україну не то вже по-українському, а навіть по-російському проти того,

що він сяк чи так написав тільки по-українському. Думку про Франка, що дуже мало, „ходить по указці“ його, могла подикувати Кониському тільки дуже наївна партійність. Перейшовши до свого доткливого способу писання, вказував Драгоманов, що саме полемічного не було й 5% серед того, що він написав, а в ньому „дуже мало просто дотикаючого осіб“, „а такого, що дотикало справді персональний бік людини“, зовсім не було в нього. Крім того перед усякою полемікою він випробовував усякі способи переконати гурт чи особу, щоб поступали інакше, та для оминення полеміки робив усякі уступки, беручи навіть на себе відповідальність, а деколи просто сором на свою голову за інших. За печатну полеміку брався тільки тоді, коли треба було рятувати честь прапору, будучність нашої справи. Правда, в останніх часах збільшилася пропорція полеміки до простої праці у нього, але це вийшло з того, що в нього не було місця та змоги для простої праці, „а тимчасом безсоромно лакейські й реакційні заходи українофілів російських і австрійських примушують хоч инколи, в гарячі моменти, викликнути пієрозвалати щоб хоч знали люди, що не всі Українці пристають на лакейство й реакцію“. За 5—10 років можна буде сказати, чи він слушно робив, чи ні. В усякому разі його протести не мали особистої ціни й звали дурними напрямки, способи, а не особи. Повідомляючи, що задумав написати низку статейок, де стьобоне кілька осіб по їх службному, публічному боці, в їх літературних працях, він підкреслював ті прикмети нашої громади, що йому були найбільше противні, найбільше стали на дорозі: „це недбалість й лінивість,— навмисний обскурантизм, добровільне рабство духа,— і при тому самодовольство, охота рішуче розправлятися з найскладнішими, найтруднішими питаннями — старомодними, а то й пустими формулками“.

Драгоманов признавав, що „треба педагогічно“, але з дітьми. „А коли перед Вами 30-річний бельбас,— писав він,— котрий зуби шкалить проти науки, то не тільки треба бути ангелом, щоб його не оперезати першою лозою, але иноді треба прилюдно його „бити кнутом нещадно, дабы другим было не повадно“. А що ж сказати про старих професорів, котрі на те сидять на катедрах, щоб навчати! І Драгоманов постановив собі „взяти в халяву ніж літературний,— та обійти наших архієреїв,— тикаючи їм по носам та по ухам: нехай не гуляють! А скінчивши цю прикру мені гайдамаччину,— писав Драгоманов,— я вернусь до свого плуга“.

Щодо націоналізму, Драгоманов „поклав собі у політиці стояти за громадську й краєву самоуправу,— а там хай наповня ті рядки, яка там живе раса, якою хоче мовою; а в культурі стояти за певні ідеї, якою б мовою вони не викладались; звісно,— додавав він,— я б хотів, щоб ті ідеї викладались так, щоб ішли найглибче, і для того щоб викладались на мовах найпростіших, народніх“. Одначе тут був і кінець його націоналізмові, бо націоналізму, як чогось такого, що існує само по собі, він „ніде не міг піймати“. А вже в Галичині ніяким робом не можна було дати перезаги українству націоналізмом, тому й Драгоманов переносив галицьку незгоду між народоцями й москвофілами на міцне, космополітичне поле: демократизму й культури, а тимчасом замітка „Правди“ з приводу його програмової статті „рубнула по самому тілові“ його програми. Ідучи назустріч проханню Кониського помагати „Правді“, писав Драгоманов, що міг написати наукову хроніку про дві-три інтересні нові книги з наук, що більше йому були відомі, але не находив ні в чому тому, що написано в „Правді“, окрім своєї програми та Франкової статті, нічогісінько такого, до чого міг прив'язати свою хроніку, ні навіть рецензію на історію французької літератури в середні віки Гастона де Парі.

Бачачи користь із „Правди“ тільки в тому, що „вона зворушила народо-

ців і закрутила калейдоскоп галицьких шкляночок в нові групування“, стверджував заразом Драгоманов, що вона „ні сама сталої групи не дала й другим сталости не забезпечить. І не може вона цього зробити, поки рішуче не покине старе слав'янофільство й не стане органом європейського космополітичного радикалізму (культурного й соціально-політичного) на українському ґрунті й мові“. А що йому було найінтересніше знати, чи були адепти такого радикалізму між нашими земляками, Драгоманов прохав Кониського пояснити йому: „які то радикали, котрі, вкупі з народовцями, підкопуються під „Правду“? які вони до того мають резони з їх радикального погляду?“ Прохав також додати зокрема про тих радикалів, які дорікали Кониському, що „Правда“ воскреша „Громаду“ й що „Правда“ наведе поліцію, бо „може вони такі радикали, як той пан у Тургенева, що був масоном, бо носив на мезинці довгий ноготь“.

У своїх листах вияснював Драгоманов свої думки, але на „Правду“ махнув уже рукою, як писав до Павлика в листі з 11 січня 1889 р.:

А на „Правду“ я махнув рукою, хоч пишу Кониському відповіді на його листи,— щиро пояснюючи свої думки. Та ми люди різних шкіл — не порозуміємось. „Правда“ в кожному н-рі підрубув підвалини програми. На віщо вони єї прохали в мене, на віщо печатали? Я ж відмовлювався й перед Кониським й перед Барвінським,— щоб не заставляли писати або хоч не печатали як програму. Невже ж вони не розуміли, що я написав? Тільки й єсть з „Правди“ користи, що розбила монополію львівських народовців,— а сама вона нікого не навчить¹⁾.

Таке писав Драгоманов, відписуючи на лист з 2 січня, де „для історії“ оповідав Павлик ось що Драгоманову:

Приходить якось Франко лютий домів, тай каже міні, що тільки що говорив єму Кониський, що Борковський написав єму лист, гірш усякого поліцейського, і признаєся-ді в нім, що знає редакційні тайни „Правди“. Кажу я Франкові: ну, це значить, що позаяк дорога від „Правди“ в „Зорю“: Франко, я,— то виходить, що ми про ті тайни доносимо Борковському, а спеціально, що я єму те говорю. Франко, лютий на мене, потакнув. Раджу єму: кажіть Кониському, нехай Вам покаже лист Борковського, то й вийде, що це брїхня. Просить Франко Кониського, а той повідає, що лист Борковського спалив. Тоді я кажу Франкові: живе ж Борковський, зведім їх, нехай засоромиться Кониський. Та вони не сходяться, а позаяк тут ходило о честь мою, Франкову й Борковського, то я й порадив єму остатньому написати про ц Кониському лист, а щоби він не сховав, то передати через мене й Франка з тим, що можем єго й прочитати (я з него й копію зробив, котра Вам пішлася). Приношу лист Франкові читаю: дуже добре, каже. Я ще раз питаю єго, чи справді Кониський таке казав єму про Борковського. Франко відповідає: „чейже я з пальця не виссав!“ Віддав же він лист Кониському, а той від усього відплювався, що й не думав. Розумієся, збрехав, та єму все риба. Відбрехався і перед Франком і перед Борковським, котрому написав лист, як остатньому дурневи, так що Борковський зовсім махнув рукою. Так, як Кониському часом дуже далекі такі речі, як честь і правда, то він і не довміває в листі до Борковського, чому я про ту брехню сказав єму остатньому.

Щодо „Правди“ писав Павлик, що там „страшнена безтолковщина“: це тому, що Кониський все рсбив „помимо комітету редакційного“. Павлик радив Франкові „поставити діло так, щоби й стрічка не сміла бути друкована без дозволу комітету, коли він є,— бо тільки так можна би деяк уменшити Конисчини, та Франко якось спустився гет, хоть сам каже, що Кониський навіть дописи з України підправляє на свій лад — на комітеті оригіналів не показує, тільки свої відписи“²⁾.

Доповнення наведених слів Павлика маємо в його листі з 29 січня до Драгоманова, де писав між іншим ось-що:

Забув Вам у попереднім листі написати, що Кониський не стоїть Вашої щирости, та що він навіть тут робить із неї вжиток протів Вас, нападаючи Франка, буцімбито він Вам доносив редакційні тайни „Правди“. Це мені Франко не раз казав, гнівався на Вас, і навіть думав до Вас про це писати. Я єму кажу, що нехай би попрохав Кониського вказати Вам ті місця, з котрих таке виходить,— та Кониський не дурень, знає, що ховати. Вірте ж міні, що щиростю своєю перед Кониським Ви пошкодите собі на Україні, бо єго самого там не люблять, а він ще й стане перевертати те, що Ви єму писали, а буде це робити тим скусніше, що не буде й

1) Там само, с. 312. 2) Там само, сс. 306-308.

corpus delicti — Ваших листів. Тим то, по-мовму, по крайній мірі знімайте з них копію. Яко крутій родися¹⁾.

В останній справі писав Драгоманов 29 січня Павликові таке:

Тепер до Кониського й Франка. Я нічим не винний в справі „секретів“ редакційного комітету „Правди“. Я тільки написав Кониському, що дивуюсь, чому нема хроніки Франка в 2-му н-рі, а також показуючи, як в „Правді“ поступово підкопується програм 1-го н-ра між янчим і в відносинах до виборчої агітації, прибавив, що й узагалі ніяка раціональна програма не знайде тепер місця між народовцями, коли „Народна Рада“ хоче зійтись з „Русскою Радою“ — без програми (як Ви мені писали). А він на це мені написав щось гаряче проти тих, хто мені подає хвальшиві звістки та ще й ломлячи обов'язок держати секрети редакції „Правди“. Я написав був йому пробу втихомирити його, — та не вспів одіслати, коли получив лист від нього, що 24-го він виїздить (лист прийшов 23-го), а далі позавчора новий лист, що вже їде за ніч, — і в тому листі плач проти народовців, що зходяться для виборів з москалефілами без програми!! Коли в цьому єсть яка моя вина, та ще перед Франком, то хай мене судить не то Мінос, а хоть сам Вельзевул! А коли Франко через те мені не пише так довго, що сердиться, то нехай йому простять усі боги світу цього, починаючи від камчадальського Кутки²⁾.

Свого листа докінчив Драгоманов щойно 6 лютого 1889 р.; в тому часі, 2 лютого, написав до нього Франко, збуваючи справу „Правди“ такими словами: „Про „Правду“ не пишу Вам нічого, бо відколи поїхав Кониський до Росії, я нікого з правдя не бачив і, що з нею дієся, — не знаю“³⁾. А Павлика впевнила відповідь Драгоманова, як писав у листі з 12 лютого, в тому, що Кониський „крутій“, коли так перевернув листи Драгоманова перед Франком⁴⁾. З приводу свого положення у відношенні до „Правди“ по від'їзді Кониського писав Драгоманов до гімназійного вчителя й редактора „Зорі“ Олександра Борковського. Згадавши, що Кониський прохав у нього чогонебудь для числа „Правди“, присвяченого Шевченкові, і зазначивши, що в „Правді“ „вироблено стан кумедний“ для нього, писав Драгоманов:

Н. (Кониський) почав з того, що прохав мене „стати на чолі“ Правди, написати програму й т. и., — а потім написав мені, що мовби то скрізь на Україні земляки прохали його, щоб не було в „Правді“ „Драгоманівщини“, — і зараз же після того попрохав мене дати щось до Шевченківського нумеру. Я просив його, щоб він хоч пояснив мені, що то таке „Драгоманівщина“, щоб я міг узяти собі щонебудь за науку (бо той же Н. (Кониський) писав мені, що якби (я) завважав на суд земляків, то міг би мати страшний вплив на громаду), так Н., не вспівши мені пояснити, як Драгоманову писати без Драгоманівщини, — втік зі Львова. Так я й сів — з порожньою головою щодо „Правди“, як мені бути з нею, — тим паче, що сама „Правда“ з кожним номером все більше топче мою програму, — від писання котрої я відмовлявся і перед Н. (Кониським) і перед Барвінським і нарешті, коли послав її Барвінському, то просюючи його напечатати її хіба як мою суб'єктивну допись, прибавивши уваги редакції до того, в чім вона не згодиться зі мною. Барвінський зовсім згодивсь і тепер проти всього виступа, починаючи з 1-го нумеру. Після цього всього „благоразумие повелевает“ мені в Правду не соватись з ніякою Драгоманівщиною, — в тім числі й зо статтею про Шевченка⁵⁾.

Не краще вкладались і відносини Франка до „Правди“. В листі з 7 травня повідомляв він Драгоманова про свій розрив із нею і про це писав так:

З „Правдою“ у мене вийшло таке, що я рішивсь остаточно плюнути на неї і не заглядати туди хіба для полеміки. В Політичній огляді VI (Шевченківського!) н-ру проспівав Кониський вічну пам'ять панславізмови та космополітизмови у Росії, а далі кинувся (по поводу львівського студентського руху) навчати й руську молодіж у Галичині, щоб цуралася космополітизму і теорій, а кланялася своєму богу і своїй землі та держалася принципів: „перше жити, а потому філософувати“. Я написав задля того лист до редакції „Правди“, запитуючи її, що вона розуміє під космополітизмом, і виказуючи, що космополітизм такий, як вони его розуміють, т. в. вискочене з усяких національних рамок, вже по їх власним теоріям о народности є нісенітниця. З другого боку я вказав, що для нашої молодіж, котра проходить гімназії й університет, не раз не чувши навіть імен Данта й Шекспіра в школі, не вмюючи відрізняти нервів від жил і т. і. (я знав таких докторів права!), повинна іменно на університеті набиратися як найбільше теорій, абстрактного і всякого другого знання, що се для неї іменно пора філософювання, вироблювання загально-людських ідеалів і поглядів, з котрих опісля в практичній житю, затісненім тисячними обставинами, прийдеся черпати. Надто вказав я на моральну гниль, яка лежить в проповіді на тему „перш жити, а потім філософувати“, згадуючи,

¹⁾ Там само, с. 321. ²⁾ Там само, с. 336. ³⁾ Листування Ів. Франка і М. Драгоманова, с. 285. ⁴⁾ Переписка, V, с. 344. ⁵⁾ М. П. Драгоманов, Переписка, Львів, 1901, сс. 73-74.

що є такі філософії — ідеали, супроти котрих жите само малу має вартість. Лист сей писаний був від моєї особи, але молодіж, котрій я його показав, вповні на него згодилася і навіть послала з него відпис до краківського „Ogniska“ в своїм імені. Редакція ж „Правди“ (vide переписка послідного н-ра) узнала його неприличним по тону (хоч там нічогісінького такого не було), а молодіж, котра від себе написала лист, домагаючись пояснення про космополітизм, відповіла — показом на Вашу програмову статю! Се таке свинство, котрому рівне найдесь хіба в тім самім VII н-рі, де редакція, друкуючи лист Навроцького (захований мною від затрати, бо пок. Барвінський, порвавши його, кинув був до коша, де я підобрав шматки і списав з них копію), подала початок і кінцеву фразу, а саме головне — нарис програми політичної, дуже інтересної, відложила собі до ліпшої нагоди, т. е. *ad calendas graecas*. Чогось подібного я ніколи не допускав, і се, по-моєму, вистарчав вповні, щоб вийти з такої хати і обтрясти порох з своїх чобіт¹⁾.

Згадана відповідь „Правди“ на лист Франка до неї надрукована на відворотному боці першої окладинки зшитка за квітень. Ось вона:

Авторові листа до ред. „Правди“. Вашого письма не можемо помістити, позаяк сам тон його такий, що не годиться до печаті. Можна і різко, але прилично написати. Крім того й місця у нас вельми мало, тож шкода його заповняти безхосенною полемікою. — Хто відрікся своєї народності, того зовуть не космополітом, а ренегатом-перевертнем, — хто держиться лат. приповідки: *ubi bene, ibi patria*, — того зовуть запроданцем, — а хто змагається до „якогось абстрактійного вискочення з усяких національних рамок“ — зовуть космополітом; від його недалеко й той, хто почував, що національні ознаки — дурниця і що національність кінчиться там, де кінчиться мова.

Український текст листу Франка найшов місце в травневому числі краківського органу молоді, п. н. „Ognisko“ (сс. 6 — 7). Тут він має наголовок „Кому за се сором?“ (Відкритий лист до редакції „Правди“). Автор підписаний як „оден з молодіжи“. Ось текст листу з того рідкого видавництва, по справленні очевидних помилок:

Дуже здивувала мене і львівську поступову молодіж руську „Сучасна хроніка“ в VI н-рі „Правди“, особливо ж той її уступ, де редакція, звертаючись до галицької молодіжи, радить їй „лишити забавку в космополітизм та гру в теорії, а взятися до практичної роботи і перш усього до придбання найбільшої суми такої власної освіти і знання, щоб здалися і тоді, коли доведеться вийти на широку ниву практичного життя, тямлячи перш усього свого бога — рідний край, кланяючись перш усього своєму богові — рідній землі і народові, і пам'ятаючи, що перше тра жити, а потім філософувати“.

Коли порівнати ці слова з тим, що редакція колись виявляла яко свою програму — програму духового і культурного его розвою в душі сучасних європейських думок і поступових змагань, то суперечність наведених слів з сею програмою можу вияснити собі хіба тим, що автор, пишучи ті слова, сам не знав, що пише, і кидав слова на вітер, щоб щонебудь сказати.

Розберемо докладно закиди і ради, адресовані вп. редакціїю (чи кимнебудь з її співробітників) до галицько-руської молодіжи.

Автор закидує її поперед усього космополітизм і радить его покинути. Що таке космополітизм, я і доси докладно не знаю. Знаю тільки, що майже кождий з тих, котрі уживають сего слова яко закиду, розуміють під ним що іншого. Одні називають космополітами таких, що відрікаються своєї народности, а переходять до другої, другі хрестять тим іменем таких людей, що держаться латинської поговорки: *ubi bene, ibi patria*, треті розуміють під космополітизмом змаганя до якогось абстрактійного вискочення з усяких національних рамок. Але найбільша часть закидів против космополітизму виходить на закиди против усього „ненашого“, против „чужих“ теорій, „чужої“ науки, „чужої“ освіти. Скажу отверто, що окілько перші три закиди вважаю зовсім недорічними, то останній являвся просто низьким і реакційним, а на лихо здався, що іменно такий закид редакція „Правди“ схотіла зробити галицько-руській молодіжи. Се бачимо з того, що зараз немов для доповнення додала „не бавитись в теорії“. Признаюсь, такого закиду я ніколи не надіявся почути від чоловіка мислячого і поступового, а тим менше від такого, хто хоч скілько небув знав галицько-руську молодіж, ту нещасну, богом забуту молодіж, котра при нашій нинішній шкільній системі може пройти і проходить цілу гімназію і цілий університет, ані разу не почувши імен Данта, Шекспіра і Дарвіна, котра проходить університет, не чувши ані одної лекції філософії, психології, історії літератур європейських (крім німецької). Закидувати тій молодіжи, що вона бавиться в теорії, се значить кроваво глумитися над її змаганем — придбати собі бодай поза університетом, приватно, хоч одну-другу окрушину того загально-європейского знання, без котрого нині немислимий освічений чоловік. І тій молодіжи радить одинокий поступовий орган Руси-України не бавитись в теорії!

І що ж радить їй редакція „Правди“ замість теорій? „Практичне знанє“. Що се за практичне знанє, придатне в практичному житю, — я зовсім не можу зрозуміти. Студент філософії

¹⁾ Листування І. Франка і М. Драгоманова, сс. 297-298.

набирає в університеті практичного знання, яке потрібне йому для його професії, юрист тож, медик тож, про теолога і не говорити. Якого ж ще практичного знання редакція хоче?— Ми доси думали як раз противно, що практичне життя обмежує широкі і палкі змагання молодіжи і що, значить, молодіж, іменно поки молода, повинна дбати про те, щоб обгорнути оком і духом як найбільше світа, як найширший кругозір, придбати як найбільше теоретичного знання, принципів і ідеалів, бо пізніше під ваготою практичного життя ніколи буде, а часто прийдеся черпати з того скарбу поглядів і ідеалів, придбаних в молодім віці.

Редакція „Правди“ підносить нашій молодіжи приказку „перше треба жити, а потім філософувати“— приказку, від котрої дуже прикро чути моральну гниль. Від себе і від многих моїх товаришів скажу редакції „Правди“, що „жити“ ми не уважаємо найвисшим добром, що колись прийшлося його віддати в обороні високих принципів людскости, в обороні свободи і добра народа,— ми ані на хвилю не завагуємось се вчинити. Значить, в така філософія, котра стоїть висше життя одиниці, і тою філософією живе людскість, живуть і підносяться народи. А приказка „перше жити, а потім філософувати“ се золотий міст для всіх самолюбів і експло(а)таторів народа, котрі тим іменно, що „перше треба жити“, заслонюють усю ту моральну погань, в котрій потапають.

Інтересно, що редакція радить нашій молодіжи „тямити перш усього свого бога — рідний край, кланятись перш усього своєму богові — рідній землі і народові“. Або се пусті фрази, котрі не значать нічого, або редакція виводить в тих словах справу патріотизму на дуже слизьку і небезпечну дорогу.

Підчеркну поперед усього інтересне упорядковане поняття: „рідний край“, „рідна земля“, „нарід“. Може се тільки случайно, що нарід, жива, безсмертна Україна, поставлений тут на третьому місці за поняттями чисто географічними і геологічними, але мені здавсь, що таке зіставлене характеризує чуте автора і його розуміння народности. Не стільки йому ходить о живий нарід, скільки іменно о народність в географічному, абстракційному розумінню; не стільки о службу тому народові і його живим, насущним інтересам, скільки „кланянь“, „боготворень“. Патріотизм ставсь якимсь культом релігійним, народність ставсь чимсь недосяжним, непідлягаючим критиці. І справді, в таким розумінням патріотизму дуже добре і логічно в'яжеться приказка: „перше жити, а потім філософувати“, такий патріотизм не допускає філософування, а „покланятись рідній землі і народові“ можна і тоді, коли дресь в них шкуру і п'єся їх соки так, як роблять ті тунгузи з ведмедьом, котрому моляться і кланяються, заким уб'ють його і спечуть на обід.

Ні, скажемо рішучо,— не такий наш погляд на патріотизм і на обов'язки молодіжи.— Молодіж, поки молода, повинна набиратися всякого знання теоретичного, повинна, як ті пчоли, літати по всіх нивах людської освіти і культури, збираючи все, що піднімає і окрилює людський ум і ублагороднює серце, тямлячи тільки одно, що практичне життя жде її серед рідного народу і що все, чим богата і сильна людскість, буде в данім часі додатне і позиточне і для нашого народу. Нині не ті часи, щоб ми з своїм народом могли відгородитись від Європи китайським муром. Нині нарід наш домагається від нас служби на різних полях. Нехай же редакція „Правди“ не кидає нашій молодіжи поліна під ноги такими необдуманими пересторогами, а допомагає їй, коли хоче бути справді поступовим всеукраїнським органом. Того, здавсь, від неї жде ціла Україна, того ждала і галицько-руська молодіж.

В часі, коли приготавлявся й відбувався розрив Франка з „Правдою“, Павлик „трохи ближче пізнався з Барвінським“ і побачив, що з ним можна говорити й робити дещо спільно. Головно нема того крутарства, що в Кониського і якби він зовсім не вернувся, то й з „Правди“ ще могли би бути люде“. Таке писав Павлик у листі з 27 квітня до Драгоманова й причину цього мотивував у таких своїх дальших словах:

Сьогодні він власне був у мене просити мене — писати дещо до „Правди“ і я обіцяв. Згадував я і про Вас,— додавав Павлик,— і він каже, що сими днями напише Вам з такою ж самою просьбою. Я не знаю, як Ви там з ними стоїте, бо все між Вами й „Правдою“ напутав один Кониський¹⁾.

Свого листа дописав Павлик щойно 7 травня, а вже 8 травня посилав нового листа, починаючи його так:

З дуру забув зробити одну поправку в листі, що післав Франко разом зо своїм, а власне щодо „Правди“. Я обіцяв був писати дещо до неї, коли Барвінський запевнив мене, що й Ви і Франко також будете писати. Надто я ще тоді не бачив VII № „Правди“.— Барвінський умисне так робив, щоби поговорити зо мною перед його виходом, це я бачив з його поспіху, з яким до мене прийшов — перший раз у життя. А тимчасом у тім № я подибав кілька свинств, між іншим і про космополітизм, і дізнався від Франка, що він не думає писати в „Правду“, і щось подібного виходить і з Вашого листу до Франка. Після того всего я зараз же написав Барвінському, що не можу писати, і покищо подав один мотив — комплетну мо-

¹⁾ Там само, с. 364.

ральну й фізичну руїну (хвилеву?) через „католицизм“ у „Батьківщині“. Більше вму сам скажу при нагоді.

А в дописці з 9 травня додавав: „Написав Барвінському все, і скорше й Вам шлю цей лист, щобисте потім на мене слушно не нарікали“¹⁾. Дивуючися в листі з 18 травня, що Борковський помістив листа Драгоманова про „націоналізм“²⁾, писав Павлик до Драгоманова: „Я порадив і Барвінському розібрати це страшило і в „Правді“, та не знаю, чи послухає. Користь була б і бодай та, що зовсім би вилізли на верх, хто вони і що у них за душею“³⁾.

IV.

Протест Драгоманова так і не появився в „Правді“. Надрукував його щойно Павлик у п'ятому томі свого листування з Драгомановим, а доставив йому його сам Олександр Борковський. Ось цей „Лист до редактора „Правди“:

Високоповажний добродію! Думаю, що Ви згодитесь з тим, що всяке видавництво, а надто політичне, тим міцніше стоятиме, чим більше буде взаємин між редакцією, сотрудниками й читателями. З такою думкою всмілююсь обернутись до Вас з цим листом, котрий прошу вмістити в „Правді“.

Приступаю просто до діла й скажу, що як мене, так і других земляків, прихильних тій справі, котрій „Правда“ назначена служити відповідно своїй програмі, дуже прикро вразили деякі уступи в різних статтях 1-го ч. „Правди“ с. р., а найбільше в „Анастасіаді“, в дописі з Київа, „Слав'янським гостям“ і т. д. Ефекту інтересного оповідання про аграрний рух в Гоголеві (котре, замічу, було б ще інтересніше, коли б оповідання було цілком історичне й не збивалось на беллетристику) шкодить націоналістична постанова справи, тим більше не відповідна, що в ній виступають, поряд з Москалем-губернатором, Українці, пани та й багатші козаки. А вже слова с. 34, де говоряться о кацапських нервах, об тім, що ніхто в світі не вмів лаятись так, як Москалі, де лайка зветься навіть лексиконом московської культури,—зовсім дивують у виданню, котре об'явило себе органом нової європейської науки на нашій країні, а також поставило собі одною з головних цілів працю для прогресу нашого народу в згоді з поступовими гуртами всіх народів Росії, значить, і Москалів. Навіть, коли б спеціальна порівнянна студія над лайками хоч європейських народів і віддала пальму первенства московським лайкам, напр., над венгерськими або сербськими (чого ми не думаємо), то й тоді не можна не признати, що народ, котрий вродив Пушкіна, Тургенева, Герцена, Пирогова і т. і., мав ще щось в лексиконі своєї культури, окрім лайки.

Допись з Київа посвячена найбільше справі празників з поводу юбилею вихрещення Русі й постанови помника Богд. Хмельницькому. Справа ця визвала в європейській пресі багато темних, а то й хвальшिवих звісток, між инчим і об тім, як держали себе в ній Українці. Нам,—закордонним Українцям-Русинам, було б не тільки інтересно, але й важно знати точну й повну правду про всю цю справу,—а надто про те, як дивляться київські Українці на монумент Хмельницького, а також і на діло знаменитого гетьмана, з поводу котрого доси документально звісно тільки те, що Костомаров у гарячій статті Вел. Князь Владимир Мономах и Казак Богдан Хмельницький об'явив діло унії України з Московщиною органічним і віковичним, а також, що в комітеті, котрий виробив плян помника (в тім числі й надпись на нему: „Б-ну Хм-ому единая неделимая Россия“) були звісні українські учені—патріоти: Максимович, В. Антонович і К. Козловський. Все, що розказували різні газети про теперішній настрій Українців в цій справі, для нас по меншій мірі темне. Допись з Київа в 1 ч. „Правди“ нічого не прояснила нам,—не дала ніяких точних звісток ні про Українців, ні про „лібералів“ київських, котрих спомина, ні навіть про „панславистів“,—а замість того допустилася прямого поліцейського доносу на галицьких гостей в Київі кажучи, що буцімто вони „шматували Австрію“ і т. і. Наскільки ми обуряємось, коли певна часть галицької преси печата іноді подібні ж (але все таки не такі) доноси на російсько-українських гостей в Галичині, настільки ж ми мусимо рішуче запротестувати й проти доносів „дописі

¹⁾ Там само, с. с. 365 — 366.

²⁾ Очевидно, Павлик мав на думці початок статті Чудака-Драгоманова „В справі відносин Українців до російської літератури (Листи до редакції „Зорі“) в „Зорі“, ч.ч. 8 і 9. Кінець її в ч. 10. Листи Драгоманова дали привід редакції „Правди“ подати в липневому випуску „Правди“ за 1889 р (с. 12-17) статтейку з моттом „Sine ira et studio“. Спосіб полеміки вказує на безсумнівного автора їх — Кониського.

³⁾ Переписка, V, с. 373.

з Київ'я", як незгідних не тільки, з програмою „Правди“ але й з елементарним поняттям о честі пресси.

Про статтю „Слав'янським гостям“, як ще не зкінчену, дозвольте сказати другим разом.
Ваш покірний слуга М. Драгоманов.

По довгих торгах полагодила редакція „Правди“ протест Драгоманова таким закінченням передовиці в другому випуску журналу:

Наостанку мусимо промовити кілька слів про *domo sua*. Перший номер нашого вісника складався серед обставин вельми неприхильних і з поспіхом, через що, на превеликий жаль, не можна було доглядіти дечого не зовсім відповідного нашій програмі. Той недогляд викликав дорікання, нібито ми ворогуємо з великоруським народом, з його мовою й культурою. Не то що редакція, але й сам автор „Анастасіяди“ такої думки і в голові не мав. Запевняємо ще раз, що ми твердо стоїмо на ґрунті мирного поводження і прихильности Українців до всіх сусід наших при обороні інтересів спільних і в боротьбі з ворогами спільними, але ж не поступаючись ні на оден ступінь нашими інтересами національними. Щодо дописі з Київ'я, де йде річ про гостину слав'янських гостей у київських панславистів, то редакція з уступом тим не солідарна і єдине тільки поспіх був причиною того, що той уступ надруковано. Голосно промовляємо, що невідповідного українсько-руським національним інтересам жадного „фильства“, або ще більше „москальожерства“ ми не маємо на меті і провадити його не будемо, але на факти, коли вони певні, очей не закриватимемо“¹⁾.

З слів передовиці до третього випуску „Правди“: „Перші два випуски, найпаче стаття програмова „Правди“, викликали дорікання, причиною котрих самі лишень непорозуміння“, — виходить, що були випадки невдоволення з „Правди“ також між націоналістами. Бодай тут надруковано нарікання на „Правду“, що журнал „зневажно повернувся до партії народної і радить їй погодитися з партією москальофільскою, котру сам же вважає за партію явно реакційну з нечистими способами“. Редакція здогадувалася, що приводом до такого нарікання стали такі слова програмової статті: „Згодом частина того (себто явно реакційного) елементу і його зараза перемістилася і до колишньої молоді, чи народної партії, що, тим більш, піддержує незгоди між галицько-руськими партіями“. „Хочби ми й згодилися—стояло тут далі—сей уступ признати „трохи неясним, невиразним“, минаючи брак доброї коректи, то все таки не можна не признати, що він доволі ясний і виразний на те, щоб не читати в йому того, чого нема“. Звернувши увагу на те, що в наведеній виписці з програмової статті є мова не про цілу партію, а про поодиноких людей, а саме про частину явно реакційного елементу та його заразу, передовиця, „бажаючи найбільшої безсторонности, уважаючи боротьбу партійну великою шкодою народно-національному і культурному розвитку“, дораджувала в своєму закінченні згоду на умовах програмової статті, бо „наша мета: з'єднання всіх руських сил до роботи на всіх ступнях широкої українсько-руської національної ниви, поступової“²⁾. Не зашкодить додати, що ця передовиця без сумніву пера Кониського.

Закінчуючи рік видавництва й даючи в передовиці дванадцятого випуску, з вересня 1889 р., підсумки пройденого шляху, редакція (очевидячки, Кониський) не забула згадати й про всіх колишніх союзників у словах: „Другі люди, стративши надію осідлати нас і повести на своєму поводі тією стежкою, яку ми вважаємо шкодливою, невідповідною нашим національно-народним інтересам, з „прихильників“—стали ворогами нашого видання“³⁾. У своєму огляді розправлявся Кониський і з „червоними“, не забув згадати й про статтю Чудака-Драгоманова в „Зорі“ та його полеміку тощо⁴⁾. Той самий випуск приніс початок (непродовжуваний далі) неприхильної рецензії на спогади Драгоманова“ п. н. „Дещо про „Австро-Руські спомини М. Драгоманова“ (сс. 233—238), написаної буцімто в Харкові, пера, очевидно, Кониського.

¹⁾ „Правда“, 1888, вип. II, сс. 84—85. ²⁾ „Правда“ 1888, вип. III, сс. 149—151. ³⁾ „Правда“, 1889, вип. XII с. 166. ⁴⁾ Там само, сс. 166—167.

Відгомін виступу Кониського проти Драгоманова й товаришів маємо в листі Франка до нього з 23 листопада 1889 р., а саме в ось-яких словах: „Не знаю, чи дістаєте Ви „Правду“ і чи читали н-ри XI і XII, де Кониський кинувся на Вас особисто і на нас яко червоних радикалів, котрі буцімто хотіли опанувати „Правду“. Я ще перед арестом написав був досить обширну замітку про „Правду“ і передав її Борковському, котрий навіть обіцяв її надрукувати, але обіцяв тоді, коли сам уже не був редактором. Новий редактор каже, що зо страху перед ревізією судовою спалив мою замітку. Другої мені тепер якось не хочеться писати, тим більше, що бог знає, де її й видрукувати. Радьте вже Ви, що нам з Правдою діяти?“¹⁾ Дописуючи свою відповідь Франкові з 25 листопада аж 6 грудня 1889 р., ось-що написав Драгоманов у згаданій справі:

Про „Правду“ я нічого ніколи не знаю,—бо вї мені не посилають з юня (останній № був з заміткою про Чудака в Зорі)—і через те не можу відповісти Вам на питання, що з нею робить? Може, буде Ваша ласка, пришлете той №, де нас лають, то й побачу. Скажу Вам тепер, що таки Ви прийняли гріха на душу, не піддержавши мене зразу, коли я ставив умову, щоб був комітет редакційний, а в нім Ви й Павлик,—а потім тоді, коли намовляли й мене не настоювать, щоб непременно мій протест з поводу 1-го н-ра був напечатаний буквально. Круті й побачили, що з нами церемонитись нічого.²⁾

А в листі з 21 грудня Драгоманов знову спинявся на справі „Правди“, пишучи:

Все жду від Вас вказівок про „Правду“, що вона власне про нас пише. Сестра мене звіща, що Круті³⁾ щось скомпонував про мене особисто,—так то не інтересно, тим паче, що коли його приперли до стіни в Одесі, то він звернув усе на непорозуміння, котре виходить з того, що люде розділені географічно й не можуть обмінятись живим словом. Я сьогодні посилаю Олександрові Барвінському лист з поводу того, що Скобельський (хто се за один?) спалив відповідь Правді Чудака. Коли Барвінський не схоже печатати в Правді і то скоро,—то, будьте ласкаві, напечатайте в Kurjer-i Lwowsk-ому.⁴⁾

Відповідаючи Драгоманову, заповів Франко висилку йому „Правди“ „з статтями про нас“ і давав ось-які інформації про редактора „Зорі“ Скобельського:

Скобельський, теперішній редактор „Зорі“—також вчитель руської гімназії і чоловік де в чому доволі вчений (він кінчив університет у Відні і займався дипломатикою, палеографією та потрохи історією штуки), тількищо дуже прибитий біднотою, відбивсь від роботи і від товариства. Відповідь „Правді“ він спалив (казав міні) з поручення „громади“, котра, довідавшись, що має бути ревізія судова, казала б то йому всякі папери попалити. „Я навіть не читав, що там було написано—казав він міні.—Сказали спалити, я й спалив.“⁵⁾

Перший випуск нового річника „Правди“ подав у „сучасній хроніці“ також ось-що про Драгоманова:

Велике невдоволення в російських сферах урядових викликало покликання б. проф. київського університету п. Драгоманова на катедру в болгарському університеті в Софії. *Congresspondence Balkanique* пише: „Звіщають нас з Софії, що навіть сі політики болгарські, котрі не суть противниками Стамбулова, не похваляють пропозиції, зробленої Драгоманову, додаючи в ній провокацію і так вже ображеної Росії. Як звісно, проф. Драгоманова проживаючого в Швейцарії, вважають проводирем сеї української партії, котрою спільно з Поляками, на случай війни, має покористуватися примир'є потрійне яко головним оруддем проти Росії. Перенесення точки тяжести з Швейцарії до Софії всть фактом, на котрий не може рівнодушно глядіти аві Росія, аві світ балканський. Не потребуємо зовсім, каже *Congresspondence*, щоб кидано нам нову іскру незгоди, що не має нічого спільного з інтересами балканськими, а служить тільки оружжєм в чужих руках для чужої мети. Видавана в Петербурзі „Славянская Кореспонденція“ додає з свого боку, що поляки не підуть разом з Драгомановим.“⁶⁾

Під впливом і рецензії „Правди“ (Кониського) на „Австро-руські спомини“ Драгоманова й зреферовання звісток чужої преси з приводу його призначення професором софійського університету заговорив Павлик про спосіб боротьби „Правди“ з Драгомановим у двох місцях ч. 2—3 „Народу“ за 1890 в. У статті: „Правда“ і „Кіевское Слово“ він жалував „Правди“ „за те, як загалом „Правда“ воювала з своїми противниками, як напр. із Драгома-

¹⁾ Листування І. Франка і М. Драгоманова, сс. 304—305. ²⁾ Там само, с. 307. ³⁾ Себто Конинський. ⁴⁾ Там само, с. 308. ⁵⁾ Там само, сс. 311—312 ⁶⁾ „Правда“ 1889, жовтень, с. 79.

новим".¹⁾ А в рецензії на спогади Драгоманова, підкресливши його гарячу любов до правди, до нашого простого народу й української справи взагалі, висловив Павлик здивування,

як міг на него так напасти за се д. Бу-ль²⁾ у „Правді“ за вересень 1889 р.? Сумно читати такий осуд, тим сумнійше, що д. осудець твердить, будімо Драгоманову завше ходило тільки о власну особу. Якби так, то Драгоманов жив би в Росії в почестях та достатках, а не коротав би свого віку на чужині. Сумно се, що такому чоловікові, що, як то кажуть, зуби свої ззів на школах, на народнім письменстві та на українстві загалом, не позволено було й далі чесно служити тим справам у Росії, та ще сумнійше, коли деякий землячок із Росії ще й каменем кидав за те, за що Драгоманов більше може потерпів, ніж хтонебудь. Сумно то для Руси-України, що такого потрібного для неї чоловіка, як Драгоманов, пригорнула до себе, тогид, аж Болгарія, поручивши йому впорядкувати університет, та ще сумнійше, що „українська“ Правда і сим, видно, невдоволена, коли, в випуску за жовтень 1889, не каже від себе нічого против того, що російський уряд дуже невдоволений тим, що Драгоманов опинився в Болгарії, під боком Росії і в такій стороні, де колись пристигнути може воля для всіх слов'ян. Гіршої зневаги Драгоманову та й українській справі годі було „Правді“ придумати.³⁾

Дякуючи Павликові „за добре слово“ про себе проти „Правди“, питав Драгоманов, „чи варта вона розмови“, й писав у своєму листі до нього далі ось-що:

В замітці в поводу недовольства російського уряду, що я в Болгарії, найгірш усього те, що „Правда“, записавши мене в обрусители, далі й усом не моргнула, перепечатуючи звістку, що я—слуга трійного союзу і що навіть Поляки не підуть зі мною проти Росії. Це зветься „висікти в два кінці“, як сікли колясь найлютіші пани крепаків і поряд з тим О. Барвінський переказує мені через Окуневського, що він не перестав шанувати мене!

Коли вже почав я говорити про свої стосунки зі львівськими редакторами, то скажу про Скобельського. І так він спалив мою відповідь „Правді“ на закиди Ч у д а к о в і,—спалив навіть не читавши,—коли там не було нічогосінько компрометуючого для поліції. Найгірше, що він вважа себе зовсім правим і навіть слова мені про свій розбійницький вчинок не каже. Тимчасом він мені зробив страшенну шкоду, бо в моїй замітці був між інчим історичний варис систем таких, як „обрусение“ не тільки в Росії, а й у західній Європі, звідки Росія й узяла цю систему. Найбільш я зупинивсь на Франції, котра єсть починщик і вчитель усякого централізму для континентальної Європи, й показав, що система державної, примусової національності, почата Рішельє і Людовиком XIV, була в кінець вироблена якобінською республікою, од котрої перейшла до Прусаків, а далі й до Росії. (А дурень Кониський толкує про „московську вдачу“!) Для своєї статейки, хоч і короткої, я мусив перечитати дещо наново, поробив виписки з книг, котрих нема в мене ні в Софії, ні в Женеві,—і тепер д. Скобельський спалив мені працю—і раденький!

Таких вчинків дарувати не можна, а треба їм положити кінець раз на завше. Для того я надумавсь на два способи: 1) або опублікувати вчинок Скобельського, напр., в „Kurjer-i Lwowsk-omu“, 2) або навіть почати йому перед судом процес за знищену без резону мою власність. Процес би виявив і похливість народовців і дурість Вашої поліції. Але надумавшись на таке, я особисто пожалів Скобельського і готов пітти з ним на компроміс. Підіть до нього, розпитайте його і розтолкуйте йому всю великість пакости, котру він мені зробив, і предложіть йому, щоб він 1) перепрохав мене листом до мене, 2) щоб приобіцяв напечатати другу статтю, котру я мушу тепер зробити, а також і дальші, коли ход полеміки того потребує. Звісно, я буду держатись в рямках цензури і не розтягувати без потреби полеміки.⁴⁾

У своїй відповіді Драгоманову з 4 березня повідомляв його Павлик в дописці про ось-що: „Найважливіше з Вашої спаленої статі зроблена в свій час копія. Скобельський сам напише. Він добродушний чоловік—его налякано, а все таки зробив копію“⁵⁾.

З приводу статті Павлика про „Правду“ і „Кіевское Слово“ помістила „Правда“ в листуванні редакції на відворотному боці другої окладники липневого випуску листок, що зачинавсь ось-як: „Ми охоче б відповіли вам і певними б фактами довели вам, що ваша думка не відповідає правді, а ваша правда—трохи щербата; але на таку відповідь не прийшов ще час; ми стережемося, щоб не нашкодити нікому трейтьому“. На лист редакції „Правди“ відповіла редакція „Народу“ тим, що „Правда“ перша порушила особисті

1) „Народ“, 1890, с. 30. 2) Таким криптонімом підписана в „Правді“ рецензія на спогади Драгоманова. 3) „Народ“, 1890, сс. 31—32. 4) Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, VI. Чернівці, 1910. сс. 12—14. 5) Там само, с. 18.

справи, бо лаяла особу автора статей у „Кіевск-ому Слов-і“ й інші особи, а „Народ“ тільки боронив зачеплених. За свою статтю брала редакція повну відповідальність. Про щербатість однієї чи другої правди краще не говорити. „Ось капітальний доказ—аргументувала редакція „Народу“ свою думку:

Ви кажете, що „червоні радикали“, себто ми, хотіли „Правду“ осідлати та повести єї пагубною для руско-української справи стежкою, та Ви не далися і ні разу не збочили до „червоних“ (1889 с. 166), а тимчасом Ви найкраще знаєте, хто до кого перший обернувся і чия напр. програма, себто річ, визначаюча власне ту стежку, надрукована в 1 книжці „Правди“. Правда, самі Ви тої програми точно не держалися і на держитеся, а до того і з авторами її, зо своїми співробітниками та й з молодіжю обійшлися бодай неделікатно. Через те все самі „радикали“ далі в „Правду“ писати не схотіли.¹⁾

„Народові“ відповіла „Правда“ на другій окладинці березневого випуску й почала свою відповідь так:

Ми ще раз кажемо, що не прийшла ще пора на те, щоби, не нашкодивши нікому третьому, можна пояснити сю справу, котрої Ви чепаєтесь. Щождо „співробітників“ і „червоних радикалів“, то Ви подаєте справу зовсім невірною. В „Оповідці“ сказали ми, що до праці в „Правді“ запросили усіх ліпших письменників українських і молодших і старших, не вважаючи на особу письменника, на ту чи іншу гутірку про його, а лишень на думки, які виведе у свому творі. Отже не минали ми й „радикалів“ та помістили статтю одного з їх в I випуску „Правди“ з такими переїнами, до яких ми мали право. Коли ж нас опісля бажали повести „своєю дорогою“, на що ми з нашого становища не могли згодитися, ми не могли містити в „Правді“ їх статей,—а не так, як ви кажете, що самі „радикали“ далі не хотіли писати в „Правду“. Вони до того були дуже скорі, коли б лише редакція помістила. У нас ще досі є стаття радикала, написана, нібито в імени молодіжи, одначе ми задля тону невідповідного її не помістили.

Правдоподібно остання згадана стаття радикала це наведений вище в повному тексті лист Франка. Як зацитований тут уступ відповіді „Правди“, так і дальший її текст зраджує її автора—Кониського.

В листі з 1 квітня 1890 р. до Павлика повідомляв його Драгоманов, що вислав у редакцію „Правди“ листа, і посилаючи йому брульйон листу, додавав: „Коли „Правда“ не напечатает, то прийдеся безпокоїти „Народ“.²⁾ Одначе брульйону Павлик не одержав, за те мав можливість прочитати листа на внутрішніх сторінках сорочки квітневого випуску „Правди“, а саме (подано з автографу):

До вп. редакції „Правди“.

Високоповажна редакціє!

Кілько причин не лиш особистих, а і публичного інтересу примушують мене, щоби усунути різні непорозуміння, прохати Вас о вміщення в найближчому ч. „Правди“ сего мого листу,—котриї маїє цілї заїавити прильудно:

1) шчо мноїу написана програмова стаття поновленої в 1888 р. „Правди“, окрім примітки **) внизу сторони 4-ої,

2) шчо ја дав ту стаття в „Правду“ тільки після нераз повторенного домаганья жеї видавництва,

3) шчо після виходу 1 ч. „Правди“ в 1888 р. ја, вбачивши в нїї ряд статей, діаметрально противних програмі і почастно збуджуїучих національні ненависти, послав у редакцію протест,—котрого згодивсь не оголошувати, тільки після виразного обіцїанку редакції, що на далі статей і уступів такого роду вона печатати не буде.

4) шчо після того ја не помістив у „Правді“ нічого, хоча і проханий був від видавництва о сотрудництво.

Все сказане тут ја могу, коли буде потреба, підтвердити писаними документами.
1890, 16 марца. Софія.

М. Драгоманов.

Під листом Драгоманова додала редакція таку примітку:

Ми думаємо, що сей лист вп. пана професора трохи спізнився: якось чудно нам, що вп. п. Михайло Петрович мовчав 18 місяців, а лишень тепер догадався повідомити публіку про те, з чим ми ніколи не таїлися. З великою охотою вволили ми волю вп. автора листу, і вважаємо за обов'язок не тільки запевнити, що дійсно програмову статтю писав п. Михайло Петрович, що опріч неї не було у нашому вістнику ніже єдиного слова їм написаного, але додати ще, що захожуючись коло видання ми прохали вп. Михайла Петровича стати в головах,

1) „Народ“, 1890, сс. 87—88. 2) Переписка, VI, с. 25.

Чому так не сталося, годі про те говорити. Не хочемо, й ні в якому разі не будемо з ним змагатися та полемізувати; готові признати—що наш гріх... Чи проводили ми „ненависть“, чи друкували що „діаметральне“, невідповідне програмі, про те не нам судити; а коли так думає вп. Михайло Петрович, то й нехай собі думає. Щодо похвалки про „писані документи“, так не тямимо, до чого тут вони. Коли річ іде про приватну переписку, якої і нам не бракує, то ми приватні листи вважаємо за такі святощі, що ми без волі на те авторів їх ніколи не позволимо собі їх оголошувати, бо гадаємо, що приватні листи єсть вдине певне приставище і захисток вольної думки, призначеної для відомості тільки того, до кого вона була вимовлена.

Стиль, хід думок і зокрема запевнення в останньому реченні вказують на автора примітки—Кониського.

З листом із 12 квітня 1890 р. післав Драгоманов Павликові замітку, бо було „вже треба дати фінальний удар крутійству Кониського“.¹⁾ Павлик надрукував замітку Драгоманова, але викинувши „з відповіді Правді уступ про сховання фрази про радикалів-червоних“,²⁾ як жалувался Драгоманов Павликові в листі з 23 квітня. Головна думка замітки Драгоманова та, що автор уважав зовсім даремним сваритися з „Правдою“ взагалі „про філософію націоналізму та універсалізму“, „бо якже ж можна розмовляти про такі речі з людьми, котрі, надрукувавши програмову статтю, написану з думкою універсалізму,—понадрукувала поряд із нею статі з духом націоналізму зовсім старозаконного, а нарешті наговоривши всякого туману на тему націоналізму, та всякої Духинщини та лайок проти московської нації, подали своїм читачам переклади двох московських же праць та ще й направлених проти націоналізму“³⁾.

Відшукавши дванадцяте число першого річника відновленої „Правди“, стверджував Драгоманов у листі з 26 квітня до Павлика, що не було там фрази, що саме червоні радикали бажали осідлати „Правду“. Не знаючи, чи редакція викинула, чи Павлик прибавив червоних радикалів, писав Драгоманов:

Мені справа ця власне мало інтересна. Коли треба буде, або попросту Правда розсердить мене, то я надрукую 3 листа Кониського і 2 Барвінського,—та нехай і судить, хто цею справою интересується. Важно мені було вияснити справи загальні, як космополітизм і націоналізм,—вага російської літератури для нас—звідки пішло „обрусеніє“,—і про це я й писав у тій статейці, котру спалив Скобельський.

Прозячи Павлика піти до Скобельського й запитати його, що він нарешті думав робити з його ділом, писав Драгоманов:

хай або дав на Ваші руки лист, котрий би міг задовольнити мене тепер і наперед, або я сам буду брати свої міри, щоб огородити свої й публичні інтереси, зачеплені його глупим *auto-da-fe*. Будьте ласкаві, скінчіте ці всі справи скоріше. Зі Львов'янами треба Махтусалом бути, щоб мати діло⁴⁾.

Павлик відповів 10 травня, що зо змісту вийшло таке, що радикали хотіли осідлати „Правду“. „Зрештою—писав Павлик—і сама редакція признає, що ця фраза йшла до нас. Тепер Правда напечатала Ваш лист (звісно, на окладинках! котрі й посилаю). На запити нічогосінько не відпсвідає“. Павлик радив: „Щодо „Правди“, то, по-моєму, махнути рукою, бо не дійтете ж ладу з крутіями. І то ще: самі наробили свинства, та ще й дуються: Барвінський тепер мене зовсім мовби то й не знав і не кланяєся (міні це, звісно, так, як торішній сніг). Ще з одним Франком яко-тако“. Ще прикріше стояла справа з Скобельським. Павлик ледви не ледви добився від нього, що одержав від нього те, що він назвав статтею Драгоманова. Показалося, що це була стаття Франка на ту саму тему, а статті Драгоманова не було ні в оригіналі ні в відписі. Павлик писав:

Ще, каже, „буду шукати між старими матеріялами при случаю“. Це значить на все покласти +. Вже з того одного, що він Вам нічого не пише помимо обіцянки, можете бачити, що з ним не дійдете до ладу, і я раз-у-раз бачу, що таки не дійдете, не через те, що він

1) Там само, с. 29. 2) Там само, с. 31. 3) „Народ“, 1890, с. 124. 4) Переписка, VI, сс. 32—33.

лихий чоловік, а через те, що туман вісімнадцятий, котрий навіть не тямить Вашої руки ані того, що зробив з Вашим письмом, коли статтю з виразним підписом Франка взяв за Вашу! Чи придасться Вам на щонебудь, на далі, коли той туман Вас перепросить і обіцяє щонебудь,— сумніваюся. А сам случай вопіючий.¹⁾

Ще з листом із 7 травня переслав Драгоманов Павликові статтейку з приводу „Правди“, пишучи: „Треба єї, а взядно коаліцію київську приперти до стіни: хай показує ясно свої карти. Коли можна, пустіть цю статтейку ще в 10 №,—та тільки пожалуста не перемінійте й уважніше пригляньтесь до копії,—а то в 8 н-рі через переставку слов вийшла зовсім чепуха.“²⁾ Статтейка Драгоманова появилася в бажаному числі „Народу“ п. н. „Під увагу українолюбцям у Росії“. „Львівська „Правда“—почав Драгоманов свою статтейку—виставля себе органом українського руху і в Росії. Отже той орган наскрізь перенятий духом старозаконної національної нетерпимости в поглядах на сусідів наших Великорусів“. Далі автор наводив докази з квітневого випуску „Правди“ за 1890 р. і, висловивши думку, що тільки всесвітній катаклізм міг відірвати Українців від Великоросів, питав, чому Українці мовчали й лишали без протесту, як „Правда“ іменем України та її „національної інтелігенції“ кидала болотом „на одну з великих європейських націй“, і стверджував ось-що:

Найбільше в прикрому стані після статей „Правди“ будуть ті з Українців, котрі щось роблять дома на полі хоч науки та письменства про Україну і роблять під своїми отвертими іменами, тоді, як публіцисти „Правди“ пускають у світ свою „москалененависть“, понадівавши маски. За ті маски власне будуть відповідати люде звісні по іменам. Може хто з них скаже: „ми в політику не пускаємось,—ми відповідаємо тільки за себе особисто“. Слова ці будуть наївні, або нещирі. В наші часи нема науки й письменства неполітичного,—звісно, коли йде діло про людське жите. Так само в наші часи один громадський діяч не може відгородитися від інших; чи по волі, чи по неволі, а він або їм помагає, або перешкоджає; він несе відповідальність за товаришів і тоді, коли говорить, і навіть тоді, коли мовчить, а надто в таких часах і о таких справах, коли „мовчанка є знак згоди“. До того ж „прекрасні маски“ „Правди“—писав Драгоманов—не так то вже гупі, щоб говорити тільки од себе, тобто виставляти себе одиницями без всякого товариства й ґрунту. Вони виступають в імени певних гуртів, вони зачіпають усіх, хто хоч трохи звісний публічною працею на Україні: одних ганьблять легенько, на других кидаються з піною коло рота, третіх хвалять, четвертим співають акахисти. Кожний має право вважати хвалених, а надто трехвалених за спільників „Правди“ і складати на них одвічальність, коли не юридичну, то, ще тяжше, моральну, за все, що пишеться в „Правді“ прекрасними масками.

А тимчасом те, що там писалося про Великоросів, „будучи по своїй науковій вартости ознаком глибокого неуцтва й найслабшої логіки“, з політичного боку носило в собі зерна великої шкоди для українства, а головно для справи вільности українського народу, якої не можна було досягнути без спільної праці з сусідами, а найбільше з Великоросами, проти державного ладу царської Росії. Пригадавши уступ із своєї програми про реальну політику, виводив Драгоманов, що коли вияснилося б, що „вдача“ найбільшого в Росії народу „противна всякій вольности й поступові“, „то Українцям не зосталося би нічого, як дорога політичного сепаратизму. Так тоді це треба так і сказати прямо і ясно, а потім треба також прямо і ясно сказати й про ті сили, на котрі може рахувати той сепаратизм, і про ті способи, до яких він мусить братись“. Були можливі дві розумні дороги для України: або дорога, вказана в програмі „Правди“, але вона виключала такі виступи проти Великоросів, які „Правда“ почала містити зараз за програмовою статтею, або дорога сепаратизму, „коли ті виступи не хлоп'ячі виходки, а поважний і систематичний погляд на діло“. Правда, можлива була для українолюбців іще третя, але вже не дорога, а тільки стежечка: „сервілізму перед деспотизмом у Росії в надії, що він може дасть за службу якінебудь права національности українській“. Коли кому з українських патріотів подобалася така стежечка,

¹⁾ Там само, сс. 36—38. ²⁾ Там само, с. 34.

закликував їх Драгоманов сказати це прямо та ясно й кінчив свою статтейку словами: „В усякім разі ні крутійством, ні мовчаком ні народні, ні національні справи тепер не робляться“.¹⁾

„Правда“ не відгукнулася від себе на статтю Драгоманова, бо „перестала виходити через брак фондів, тим більше, що люди не схотіли Кониського, як писав 16 червня Павлик Драгоманову. В дійсності від травня до вересня 1890 р. включно не появлялася „Правда“ тому, що Олександр Барвінський писав тоді історію України для „Просвіти“. Але різко виступив против статтейки Драгоманова кореспондент „Правди“ з Москви, себто, як виходить із суперечок між „Правдою“ й „Народом“ і ствержене „бібліографічним покажчиком“²⁾, молодий студент Лазаревського Інституту східніх мов у Москві А. Кримський, що, звертаючись до Драгоманова й полемічно обороняючи „Правду“ в своєму нашвидку складеному дописі, „силувався довести йому, що той шлях політичної боротьби проти царського правительства вкупі з поступовими Росіянами, який він рекомендує Українцям, для Українців фактично є річ неможлива через національну нетерпимість навіть найпоступовіших Росіян“.³⁾ Свого дописа у відповідь на статтейку Драгоманова вислав Кримський 17 травня 1890 р. Одержавши восени від Олександра Барвінського звістку, що незабаром далі виходитиме „Правда“, й прохання дописувати до неї, написав Кримський нового дописа із датою 8 жовтня 1890 р. й у ньому помістив кілька нешанобливих речень проти Драгоманова. Останнього дописа надрукувала „Правда“ в тому самому випуску, що й допис Кримського проти статтейки Драгоманова.⁴⁾ З приводу дописів у згаданому випуску „Правди“ редакція „Народа“ зазначила, що вона мала б дещо відповісти, але „там, немов якась чужа рука, повставляла такі брехливі та глупі уваги про Драгоманова“, що вона не шанувала б себе й Драгоманова, якби відповідала на таку писанину. „Народ“ був за критикою, навіть гострою, але не за некультурністю⁵⁾. На замітку „Народу“ відповіла „Правда“ на другому боці сорочки випуску за листопад, що вона не мала звички „вставляти уваги якінебудь в дописі кореспондентів“, а на доказ була готова показати оригінал допису.

Помогти зорієнтуватися московському кореспондентові „Правди“ поміг у дечому й лист Франка до нього з 9 грудня 1890 р., написаний з приводу пересланого на його руки дальшого допису, а в ньому між іншим стояло ось-що:

Хотілось би міні поспорити з Вами про Ваш лист до „Правди“, та дуже жаль, що часу у мене так мало, а при тім і жалко Вас. Ви, очевидно, як я міг переконатися, чоловік щирий, горячий, віруючий в те, що пише. Тим сумнійше, що Ви своєю щирістю задумали піддержувати людей, котрі—скажу Вам по совісті—єї не варті. Добре то говорити *in abstracto* про „народні святощі“, про націоналізм і т. и., але завсігди треба дивитися, хто, як і в якій цілі орудує тими святощами. От напр. по-Вашому—„Правда“—носітельниця святої народньої корогви, а по-мойому вона, винявши те, що пишуть недогадливі кореспонденти, —збірка брехень, крутійства та пустої фразеології, і міні хіба те дивно, як такий чоловік розумний, як Ви, сего відразу не розкусить. Треба Вам знати, що та „носітельниця“ видаєся на польські магнатські гроші, видаєся зовсім не в інтересі мужика українського (котрий в ній систематично замінюєся „мовою, землею, ідеєю“), а в інтересах—ну, та я думаю, що поки дійде до Ваших рук отсей мій лист, Ви будете мати в руках „Народа“ і дізнаєтесь про угоду, заключену Вашими „носітелями народних святощів“ з австрійським урядом і ультрамонтанством єзуїтсько-уніятським

¹⁾ М. Драгоманов, На увагу українолюбцям у Росії („Народ“, 1890, сс. 152—154).

²⁾ Переписка, VI, с. 46.

³⁾ Бібліографічний показник писаннів акад. А. Е. Кримського. Київ, 1926, с. 28. Акад. А. Г. Кримський, Розвідки, статті та замітки. Київ, 1928, с. 322. Тут передруковано дописа до „Правди“ з увагами автора й подано дотогочасну й дальшу його історію з документами аж до часу, коли автор став із Савла Павлом й перестав співробітничати в „Правді“ (сс. 320—344).

⁴⁾ „Правда“, 1890, вип. VIII, сс. 127—130 і 132—135.

⁵⁾ „Народ“, 1890, с. 356 (Редакція „Правди“ ві Львові).

угоду „постыдную во всех отношениях“. А знайте, що перші товчки до тої угоди вийшли з Києва від основателя „Правди“¹⁾ і що немаловажну роль в її уклепанню грав Ол. Барвінський.

Цей лист цікавий не тільки тим, що мусив зробити сильне вражіння на молодого московського кореспондента „Правди“, але й тим, що це ж слова того, що його також заманив Кониський до відновленої „Правди“. Послідовно й безоглядно поборював „нову еру“ (бо таку назву одержала згадана в листі Франка угода) Драгоманов від часу, коли її проголошено, до своєї смерті. Однак почесна роля Драгоманова в боротьбі з „новою ерою“ вимагає окремої, широкої й ґрунтовної студії.

Ставши захопленим драгоманівцем, спробував Кримський усе таки вступити в легку полеміку з Драгомановим у статті „Співробітництво Українців у галицьких часописах“²⁾, на що Драгоманов відповів статтею: „Де тонко, там рветься“³⁾ — цікавою тим, що тут Драгоманов, згадавши, як „Правда“ друкувала замітки, що їх автори зверталися до нього з запитом⁴⁾, писав таке:

Ми відповідали — і ні одної нашої відповіді редактори „Правди“ не напечатали, покликуючись на якийсь сінєдріон. Перше хоч вертали рукописі, хоч з глупостями, написаними на полях, а востатнє відповідь про національно-літературні думки Костомарова так і не вернули і навіть відповідю на сорочці „Правди“ не вдостойли⁵⁾.

Діткнуло „Правду“ й здивування Драгоманова в його статті, що „немногочисленні правдяне в Росії“ самі ховали „Правду“ навіть перед співробітниками, як це виявив Куліш⁶⁾. А щодо співробітництва в „Записках Товариства ім. Шевченка“ Драгоманов звертав увагу, що „на чолі єго тепер стоїть д. Ол. Барвінський, котрий як писатель ознаменувався самим безцеремонним обкусуванєм нашої народної словесности в угоду польському панству (Христоматія), котрий виступа як політик, депутат, вибраний польською магнацко-клерикальною партією (певно ж з умовою *do ut des*, хочби й неоформленою), інспіратор „Правди“, котра явно проповідує політичне й релігійне *Orientem convertere*, не кажучи вже про боротьбу з „сучасними огнями“ й т. и.“⁷⁾ Тому „діставши недавно від виділу Товариства ім. Шевченка поклик вступити в число його членів“, Драгоманов відповів, що в дану хвилину він не міг прийняти тієї чести:

Окрім вище сказаних причин я мав ще одну, — писав Драгоманов, — що власне д. Барвінський втяг був мене у „Правду“, де потім на мене виливали всякого болота за те, що я зостався вірним тій самій програмі, котру в мене виманено для того, щоб зараз же поступати діаметрально їй противно. Нехай другі роблять, як хотять, а я вважаю за найдеморалізующу „ноздревщину“ мати діло з такими добродіями, як д. Барвінський, котрі так поступають з літературними товаришами, а до того могу боятись усього від таких людей, котрі сьогодні

1) Себто Ол. Кониського. 2) „Народ“, 1893, сс. 53—55. 3) „Народ“, 1893, сс. 67—69, 79—81.

4) Відповіді на згадані тут запити до Драгоманова післав він на руки Барвінського разом із листом із 17 лютого 1891 р. В листі зазначував Драгоманов, що по надрукованні пересиланої статтейки не обертатиметься більше до „Правди“, „хіба вже сама схоче одчинити в себе одділ „pro et contra.“ Ол. Барвінський постановив відіслати відповідь Драгоманова „тим панам, котрі її спонукали, а потім уже печатати її з їх замітками“. В листі з 27 лютого 1891 р. Драгоманов не вважав справедливою такої постанови, бо йому „не прислали попереду їх статей“, а до того замітки до його відповіді можна було зробити й після надрукування її. Лист Барвінського надійшов до Драгоманова саме тоді, коли він збирався відправити до „Правди“ другу замітку, що до неї примусили його дописувачі „Правди“. З приводу другої замітки писав ось-що: „В усякім разі я позволяю собі просити Вас напечатати нову мою відповідь зараз же, не посылаючи її наперед на цензуру тим панам, котрі, пишучи про мене, моєї цензури не читали“. В листі Драгоманова з 20 квітня 1891 р. до Барвінського маємо ствердження, що правдянські верховоди постановили не друкувати обох відповідей Драгоманова „Правді“ (обидві вони або найдуться ще в архіві „Правди“, або лишилися в руках Кониського).

5) Там само, с. 79. Згадана тут статтейка Драгоманова про Костомарова це „Общєрусство Костомарова“ (Лист до редакції „Правди“), з датою 7 жовтня 1892 р., надруковано в додатку до другого томка його „Листів до Ів. Франка“ (сс. 398—404).

6) „Народ“, 1893, с. 80. Це речення написане під впливом того, що Куліш не одержав випусків „Правди“ з 1890 й 1891 р. з своїм переспівом Байронового „Дун Жуана“, що його видобув від нього Кониський. 7) Там само.

печатають, як свою, програму про „лаїцизацію політики“ і дописують до неї навіть прямо про єзуїцтво галицьких єпископів, а завтра виробляють нову еру з політичним головенством тих самих єпископів“¹⁾

На слова Драгоманова в „Народі“ відгукнулася „Правда“ й докоряла йому, що він повторив „у стодесятий раз мітичну казку про те, що нібито „немногочисленні правдяне в Росії самі ховають „Правду“ в Росії навіть від со-трудників“; що нібито у нього „виманено“ свого часу програму для „Правди“. В справі статейки Драгоманова про Костомарова писала „Правда“, що „ся стаття зберігається у редактора „Правди“, поки хто не зголоситься її відобрати, як сего бажає в своєму листі сам п. Драгоманів, котрий почав полеміку в „Народі“, а потім бажає перенести в „Правду“. В справі запросин Драгоманова в члени Товариства ім. Шевченка „в інтересі правди“ пояснювала „Правда“, що „професору Драгоманову вислав такі друковані запросини не виділ, а без уповажнення виділу оден чоловік²⁾, котрий в своїй щирости віднісся до проф. Драгоманова з хлібом, а сей за те почастивав его каменем“. Згадувала також „Правда“, що Драгоманов перед чотирма роками домагався натаврування одного заслуженого діяча, члена комітету будови пам'ятника Хмельницькому, за те, що не запротестував проти даного напису на ньому³⁾.

У відповідь на докори „Правди“ Драгоманову він написав такий

Лист до редакції „Правди“.

В „Правді“ 1893 за м. май напечатано чималий уступ, присвячений прямо мені і повний фальшивих інформацій. На основі літературних звичаїв і навіть законів усіх цивілізованих країн прошу Вас напечатати сей мій лист.

I. В показаному уступі названо мітом те, що я розказував у „Народі“ про відносини до мене „Правди“ і д. Барвінського з 1888 р. Розказане ж мною коротко можно звести так:

В 1888 р. обернувся до мене один з ініціаторів поновління „Правди“ з просьбою „стати на чолі діла“ і прислати найскорше на руки д. Барв. програмову статю. Знаючи незгоди в думках своїх і того добродія, а також д. Барв., я одповів, що сповнити таку просьбу не можу. На се я дістав листи од ініціатора і од д. Барв., котрі одсували назад перше висказувані ними думки і прохали таки мене прислати програму. Я згодився написати для „Правди“ статю, але не як програму, а як звод особистих думок, котрі б були подані в „Правді“ до дискусії земляків. Тільки ж д. Барв. напечатав ту статю як програму за підписом „Видавництво Правди“, додавши лишень до моїх слів про „лаїцизацію політики“ увагу про єзуїцтво галицьких єпископів. Получивши ж за тим 1 № „Правди“, я знайшов там уступи діаметрально противні програмі. Зваживши се, а також, що на Україні була пущена чутка, що я беру участь в видавництві „Правди“, я обернув до него протест проти тих уступів. На се я получив од ініціатора „Правди“ просьбу, щоб я не встоював на печатаню того протесту, бо инакше „Правда“ мусила б умерти, а вдовольнився заміткою редакції, що ті уступи напечатані були через недогляд. Я згодився. Тільки ж замітка редакції була зроблена не досить виразно, а далі вся „Правда“ була поставлена на принципах, діаметрально противних програмі, і почала нападати на мене за думки, котрі висказував згідно з тою програмою в „Зорі“ і „Народі“. Я заявив декому з заінтересованих осіб, що, для вияснення справи, хочу напечатати витяги з переписки моєї з поводу поновління „Правди“. Але по весні 1891 р. получив я, через д. Барвінського, новий лист ініціатора,—котрий прохав мене того не робити, бо листи, мовляв, річ приватна, або хоч почекати до літа, коли він обіцяв особисто порозумітись зо мною, навіть приїхати до мене. Я одповів, що вважаю себе в праві печатати з листів про публічну справу все, що до неї просто торкається, звісно, з випусками того, що торкається особистостів, а надто сторонніх од справи, але згодився на просьбу одкласти печатанє листів до его літнього візиту, або до нашого порозуміння. За таку свою нову уступку я дждався тепер, що мої короткі оповідання про сю справу вимушені політикою „Правди“ і д. Барвінського, названі — м і т о м, то б то брехнею!

Покорно прошу Вас і д. Барвінського сказати тепер виразно: 1) що власне з розказаного вище Ви вважаєте м і т о м? а також 2) чи годиться на те, щоб спор наш скінчити напечатанєм у „Правді“ уступів з листів, на котрих я основую оповіданє?

II. „Мітом“ же названо в „Правді“ і мій показ про те, що в Росії ховають „Правду“, ради вї „угодовських“ тенденцій, навіть од вї сотрудників. Тим часом сей показ стверджується листом д. Куліша, напечатаним у „Народі“ і на котрий ні „Правда“ ні д. Барв. не дали одповіді.

¹⁾ Там само, с. 80—81. ²⁾ Себто Кость Паньківський. ³⁾ „Правда“ за травень 1893 р., сс. 276—277.

III. В згаданому ж уступі „Правди“ напечатано: „Той самий проф. Драгоманов чотири роки тому назад вимагав, щоб в „Правді“ одного вельми заслуженого чоловіка публічно нап'ятновано за те, що сидівши в комітеті для спорудження пам'ятника Хмельницькому, не запротестував проти написі: „Б. Хмельницькому—единая недѣлимая Россія“.

Перше всього моя допись у „Правду“ з поводу невірних звісток про справу пам'ятника Хмельницькому не була напечатана (вона належала до тих заяв, котрі я, на просьбу редакції, згодився взяти назад), а через те не мусила б і тепер підлягати дискусії. А далі в згаданій дописі я не вимагав нап'ятнувати нікого й нічого,—а тільки нагадував Галичанам факти, звісні в Росії печатно,—а власне, що проект пам'ятника Б. Хм-ому був прийнятий комітетом, в котрому брали участь українські історики: Вол. Антонович, К. Козловський і Ів. Новіцький і що образ пам'ятника з ентузіастичною статєю про него М. Юзефовича був напечатаний на чолі в „Календаръ Югозападного Края“, виданному українським етнографом П. Чубинським.

IV. Лист, котрим мене кликано поступити в члени Тов. ім. Шевченка, получив я за підписом секретаря виділу, д. К. Паньківського, і заступника виділу, д. Ол. Барвінського. Я зоставляю на волю другим доходити до того, хто власне вислав мені той лист і на скільки виділ Товариства заангажований був у тому, щоб я був дійсно прийнятий в Товариство, а не був тільки підведений під скандал. Скажу тільки, що зрікаючись, „при теперішніх обставинах“, честі бути членом Товариства, я нікому „не відповідав каменем за хліб“,—а просто вжив людського права не ходити туди, де мені, по моїй думці, бути не личить.

V. Посилаючи в „Правду“ замітку про Костомарова, я зовсім не „переносив туди полеміку, начату в „Народі“. В „Народі“ я зачепив погляди Костомарова зовсім не полемично, а історично,—бо з мертвими і полеміки бути не може. Скорше можна назвати полемичною замітку, напечатану в „Правді“, як „відповідь“ мені з сего поводу. Замітка ся написана була з рештою досить прилично, і як можно було думати по всему, автор сам хотів публічної дискусії. Я написав свою відповідь як найспокійніше,—і коло двох років не удостоювався навіть звістки на сорочці „Правди“, що моя відповідь не буде напечатана.

28 мая 1893. Софія.

М. Драгоманов.

Редакція „Правди“ відповіла Драгоманову на відворотному боці першої окладинки червневого випуску ось-що:

Вп. проф. Драгоманів в Софії. Вашого листу, призначеного для „Правди“, не можемо напечатати. Покликується на закон, отже після закона мусили б Ви обмежитись лише на фактичне спростованне, а у Вас вийшла широка полеміка. Ми констатуємо тут лише після Вашого бажання факт, що окрім вступної статті в I випуску „Правди“ 1888 р. з деякими додатками від редакції нічого Вашого не було печатано і що з того часу порвані всякі зносини між Вами а „Правдою“, котра заступає принципи Вам діаметрально противні. За се ж Ви й не будете одвічати і про се добре всі знають і в Галичині і на Україні. Про хованне „Правди“ в Росії задля її „угодовських тенденцій“—се проста видумка, а що д. Барвінський не заперечував листу д. Куліша в „Народі“, се не доказ, позаяк в „Народі“ чимало напечатано було таких видумок і ми мусили б безнастанно тратити час і місце на самі заперечування. Факт про справу зв'язану з пам'ятником Хмельницького остав фактом, хоча лист не був печатаний.—З запросинами в члени товариства Шевченка так було, як розказано в майському випуску. Виділ зовсім тут не був ангажований.—Замітки про Костомарова ми не надрукували з причин вже поданих, а ждемо, щоб хто відобрав собі їх, як Ви висказали се в листі. Вибачте, Добродію, що в дальшу полеміку вдаватись більше не будемо.

Під вражінням відповіді „Правди“ писав Павлик у листі з 1 червня 1893 р. таке:

Післав я Вам останій № „Правди“, де Ви моцно зачеплені. Раджу змовчати. Я тільки передрукую в „Народі“ те, що Товариство ім. Шевченка навіть не просило Вас у члени, а самі Українці чей розберуть діло. Пришліть ті запросини в рекомендованім листі (вони тепер відлекуються, що то не зробив виділ, а один щирий до Вас чоловік)¹⁾.

На наведений відступ Павликового листу відповів Драгоманов 5 червня 1893 р. ось-як: „Споритись з „Правдою“ не буду. Коли Ви об тім думаєте говорити, то скажіть найкоротше: 1) що Правда перекрутила всю мою одповідь Хв(аньк)ові, котру я мусив єму дати, 2) видумала про нап'ятнуванне, 3) що поклик мені приступити до Товариства ім. Шевченка підписаний Барвінським і секретарем, (не хочу тратити часу—ритись в паперах) і що коли тепер виділ зрікається посилки єго, то се показує, як у них ідуть справи“²⁾.

Одначе „з бісовою Правдою“ довелось таки йому самому полемізувати, як писав Драгоманов у листі з 21 серпня Павликові, звернувшись до нього

¹⁾ Переписка, VII, с. 226. ²⁾ Там само, с. 228.

з словами: „Напечатайте непременно в 17 № замітку, котру посилаю“¹⁾. Під заголовком „Совістність Правди“ писав Драгоманов:

Я тільки тепер получив „Правду“ за місяць червень с. р. і познакомився там з відповідю мені. Діло в тім, що „Правда“ напечатала, мовбито я розказую про неї міти, а в той же час сама фальшиво передала смисл моєї давної і ненапечатаної замітки з поводу пам'ятника Б. Хмельницькому в Кієві, а до того передала так, що може визвати особисту образу проти мене з певного боку. Я послав у редакцію найкоротшу і чисто фактичну поправку. „Правда“ тої поправки не хоче печатати, між инчим видумуючи, буцімто вона виходить за межі фактичного спростовання і розводить „широку полеміку“. Очевидно, „Правда“ рахує на трудність для мене вести з нею процес ізза границі.

Я залишаю собі повну волю поступати з „Правдою“ по веім своїм правам. А тепер коротко звертаю увагу земляків ось на які пункти:

1) І в своїй відповіді мені „Правда“ признала, що програмова стаття 1888 р. була писана мною і що тепер „Правда“ „заступав прінципи діаметрально противні“. Де ж міт, видуманий мною? Для чого ж було вимагати в мене програмову статю? Нехай на се відповідь „Правда“ без викрутасів.

2) „Правда“ каже, що, „факт про справу зв'язану з пам'ятником Б. Хмельницькому остав фактом, хоча лист (мій) не був напечатаний“. На самім ділі факт, буцімто я домагався, щоб „публично нап'ятовано було вельми заслуженого чоловіка за те, що сидівши в комітеті для спорудження пам'ятника Х—ому, не запротестував проти написі Б. Хм-ому единая неделимая Россия“,—єсть найнесовістніща видумка редакції „Правди“. В свому спростованю я говорив, що в своїй замітці, —непечатаній в свій час „Правдою“ і на котру вже через те „Правда“ не мала права вказувати,—я тільки поправляв омільну звістку про те, що Українці не мають нічого спільного з кієвським пам'ятником Б. Хмельницькому. Я нагадував такі факти: що в комісії, котра вела справу пам'ятника, під председательством звісного М. Вол. Юзефовича, були членами (можу додати: вельми активними) українські історики: д. Вол. Антонович, К. Козловский і Ів. Новіцкый (двоє останні тепер померли) і що образ моделі пам'ятника вкупі з ентузіастичною статєю М. Юзефовича був напечатаний на чолі „Календаря Югозападного Края“, виданого звісним етнографом П. Чубінским. Вивід ясний: всі сі вчені українські були також солідарні з пам'ятником, як скульптор Микешін, і п'ятнувати тут нікого, бо всі вони робили по своєму переконаню.

Нарешті скажу, що „Правда“ досить незручно збува важні докази проти неї д. Куліша, напечатані в „Народі“. Хай „Правда“ скаже виразно, що д. Куліш все набрехав!

Много дивного вже ми бачили за остатні часи в „Правді“, котре показує, що в певних кругах наших, прикриваючихся патріотизмом, дійшло до скрайньої деморалізації. Але все таки ми на стілько маємо віри в людську гідність, що обертаємось з апеляцією навіть до тих українських кругів, котрі мають діло з „Правдою“, і питаємо їх: невже вони благословляють львівську редакцію на всі безсовістні заходи, в роді тих, які показані вище?

Друковане вияснення попередило та йому товаришило нервово листування між Драгомановим з одного боку й Олександром Барвінським і Кониським із другого. Свій лист із Відня 1893 р. до Драгоманова починав Барвінський так:

Надіслані Вами в ред. „Правди“ три Ваші листи з нагоди статті п. з. „Заг. збори Наук. Товариства ім. Шевченка“ прислав мені п. редактор А. Березинський до перегляду і вони спонукують мене декілька слів від себе Вам, Вп. п. професор, написати у відповідь, позаяк жалуетесь, що я Вас „обкидаю болотом“. Не в перший раз вертаєте до історії відновлення „Правди“ в 1888 р., коли то в I вип. (жовт. 1888) була надрукована надіслана Вами стаття з деякими редакцією поробленими змінами п. з. „Від Видавництва“. При різних нагодах повторяєте, що Вас особисто підступно втягнуто, що сю статтю від Вас „вманено“ і т. ін. Тимчасом річ трохи інакше маєтья. Відновителям „Правди“ розходилося о те, щоб зібрати, оскільки спроможно, всі українсько-руські сили літературні і наукові, і тому обернулись і до Вас та згодились, щоб в комітеті редакційному був і заступник Вашої партії п. Франко. Здавалося їм, що можлива буде така спільна робота публицистична. Се була одна з тих проб, які нераз роблено поміж Русинами задля „спільної роботи“; однак дуже скоро показалося, що така спілка просто неможлива, що Ви і Ваша партія з скрайних своїх змагань не тільки нічого уступити не хочете, але навпаки бажали б їх накинути — Русинам-народовцям. Таким робом дальша спільна робота в дуже недовгій часі показалася неможливою, о чім і я впевнився, переселившись міжтим до Львова і ставши членом редакційного комітету. Се все дуже скоро стало відомо в Галичині і в Україні і не тільки за те, що дальше робилося і писалоя в „Правді“, не міг ніхто Вас робити одвічальним, але навіть за першу статтю вступну, позаяк вона була надрукована не під Вашим іменем, а „від видавництва“. Тому всякі претенсії Ваші з того поводу, адресовані чи до моєї особи, чи до кого іншого, треба вважати зовсім безосновними. Зв'язки всякі між „Правдою“ а Вами і Вашою партією були зовсім порвані.

¹⁾ Там само, с. 279.

Дальший текст довгого листу присвячений полеміці з „Народом“ і „Хліборобом“, полеміці, що належить уже до історії боротьби радикальної партії з новоєрським угодовством. До листу додав Барвінський таку дописку: „Посилаю тут лист д. Кониського яко відповідь на Ваше письмо до него і прошу лишити его в спокою, а коли що маєте до „Правди“, чіпайтеся мене“.

Драгоманов відписав 24 липня 1893 р., просячи відповісти просто, чи й коли надрукує „Правда“ те спростовання, що його він вислав. Пересилаючи через Барвінського лист до Кониського, писав Драгоманов: „Треба чоловіка хоч трохи успокоїти, а то він, очевидно, дійшов до галюцінації“. В своєму листі з 6 серпня 1893 р. дивувався Драгоманов, що Барвінський нарікав на нього за листа до Кониського й що дозволив собі на грубості. Вияснивши справу свого становища до запросин вступити в члени Товариства ім. Шевченка й звернувши увагу, що не одержав відповіді в справі свого спростовання, кінчив Драгоманов ось-як свого листа:

Коли будете посилати до Кониського мій лист, то прошу додати до него, що напечатавши вривки з его листів про напрямок „Правди“, я думаю зробити ему услугу, бо з тих листів явно видно, що він рішуче не хотів, щоб „Правда“ стала клерикальною і спеціально органом митрополита Сембратовича, яким вже найвиразніше себе об'явила в остатньому номері (юль).

У відповідь Драгоманову писав Барвінський 8 серпня 1893 р. з Відня таке:

Сьогодні дістав я Ваше письмо і на закінченнє нашої переписки хочу кілька слів відповісти, та не знаю, чи лист сей вже застане Вас там.

Щодо листів писаних Вами до д. Кониського, се проста річ, чому вони йшли через мої руки, бо п. Березинський не мав его адреси і переслав мені отвертими, значить, не вважав потрібними таїти передо мною, а Кониський відповідь на се прислав на мої руки,—отже також не обидився тим, що я сей лист мав у моїх руках. А Ви кличете, що я не мав права его читати. Щодо грубостей, то вибачте, я не вмю так поводитись з людьми, як Ви зо мною в „Народі“, або хочби й в листах до Кониського. На Вашу думку, то діставши в лице, я ще повинен наставити друге і навіть нічого не говорити, лише констатувати факт? Цікаві претенсії.

Щодо спростовання, то я ж написав Вам в останнім листі, що на се дана відповідь в червневому випуску, що в тій формі не буде поміщена, бо й се річ давно безпредметова, позаяк ані „Правда“ з Вами, ані Ви з „Правдою“ не має жадного зв'язку від осені 1888, тож і нічого простувати. Се ж було заявлено прилюдно в „Правді“.

Коли думаєте д. Кониському зробити яку прислугу, як вже зробили сим листом своїм вчорашній, що попався в руки Новицького, то робіте, як хочете. Вам очевидно о нічо не ходить, лише заїсти живцем чоловіка. Можете собі на мене й „Правду“ писати, що і кілька хочете, що вона єзуїтка, клерикальна, митрополитальна, шляхецька, се мені вовсім байдуже і я сим зовсім не дам ся збити з пантелику, бо й радикального тероризму так само, як і его спільника москвофільського, не лякаюся і робитиму те, що мені мов сумління народне наказує і що вважаю користним для наших обставин національних.

У своїй відповіді з 13 серпня 1893 р. зазначив Драгоманов, що він не одержав випуску „Правди“ за червень, що в особистих листах „світові звичаї грубостів писати не дозволяють“ і що він не був у нічому винен, що його позаторішня відповідь попалась Новицькому. Кінчив свій лист надією, що Барвінський признає право Драгоманову домагатися, щоб його поправка появилася в „Правді“, й не приневолить його „до скрайніх способів“. Відповідаючи Драгоманову, писав Барвінський:

Немає у мене ані часу ані охоти на полеміки, тому й обмежаюся на декілька слів. В червневому випуску „Правди“, котру я вчорашній казав Вам вислати до Парижа, в переписці була подана умова, під якою Ваше спростованнє буде поміщене, себто, щоб воно було дійсним лише спростованнем, а не полемікою, то значить, щоб обмежувалось до фактичної поправки. Отже будьте ласкаві так написати.

Щодо закиду супроти мене, наче б я писав Вам якінебудь грубості, то прошу прийняти запевненнє, що не було й думки Вас чимнебудь обиджувати, тим більш, що знаю Вашу недугу. Я лише вжив слова на пасливість, не добавачючи в тім нічого обидливого, позаяк ся вдача виникає мабуть з фізичного терпіння Вашого. Отже прошу за се вибачити, коли Ви зрозуміли се як вираз обидливий. Я зовсім не рад Вас займати і був би Вам вдячний, якби й Ви мене полишили в спокою. Звольте отже сю поправку обмежити до фактичного спростовання і нехай сим покінчиться немила тяганина“.

В листі з 30 серпня 1893 р. зазначував Драгоманов, що вислав спростовання в „Народ“ про справу, але тим самим не відняв у себе права домага-

тися від „Правди“ надрукувати післану в редакцію його замітку, що „єсть власне фактичне спростовання, котре редакція обов'язана і по закону і по літературному приличчю напечатати“.

Ще більше нервовим було листування з приводу спростовання Драгоманова для „Правди“ між Драгомановим і Кониським. Листування між ними нав'язувало до їх листування з 1891 р. Для повного вияснення справи, як заманено Драгоманова до співробітництва в відновленій „Правді“, йому лишився шлях опублікувати викиди листування в даній справі з Ол. Барвінським і Кониським. Про можливість такої розв'язки Драгоманов не крився в своєму листуванні з Галичанами, між іншим і з Барвінським у листі з 17 лютого 1891 р. Довідавшись про це від Барвінського, розписався Кониський 16 березня 1891 р. широко про таємність приватного листування й забороняв розголошувати або друкувати чи цілком чи викидками свої листи, але готов був, „коли дійсне того вимагатиме яке принципіальне непорозуміння і ради громадського інтересу треба вияснити його, так зробити виписки з листів“ і був „готов навіть приїхати літом задля сього“ до Драгоманова, „коли дозволить здоров'є“. Відповідаючи Кониському 20 квітня 1891 р. Драгоманов писав: „Я ніколи не мав на думці печатати усі Ваші листи, а тільки допускав можливість, коли „Правда“ мене примусить, напечатати з них ті уступи, котрі належать прямо до справи мого покликання в „Правду“. Це справа цілком публічна і теорія святости приватних листів ніяк сюди не підходить“. А в справі приїзду Кониського, щоб укупі з Драгомановим переглянути листи, писав Драгоманов: „Впрочім, позаяк я людина, в противність Вашим думкам, уступчива,—то згоджуюсь пождати, поки Ви сами переглянете вкупі зо мною Ваші листи й скажете про них свою думку, котру, звісно, я можу прийняти тільки як консультативну, а не як рішачу“. Він робив цю уступку, хоч не був певний, що Кониський і правдяни оцінять її краще, ніж ту уступку, коли Драгоманов згодився не друкувати свого протесту проти 1 ч. „Правди“, після якого, як писав Кониський, „Правда“ мусила б умерти!

Протягом двох років не одержав Драгоманов ніякої звістки від Кониського. Щойно остання фаза в позовах із „Правдою“ за програмову статтю для неї та її наслідки подиктувала Драгоманову лист до Кониського з повідомленням, що післав у „Правду“ спростовання, бо „Правда“ об'явила його „звістки мітом, тобто брехнею“, але „по старим примірам“ ждав, що його „лист не буде напечатаний“. Драгоманов заявив, що „коли се так буде, уважатиме Кониського „солідарним в сім новім поступку д. Барвінського“ проти себе й проти публічної правди, та вказував на те, що Кониському від 20 років була відома незгідність його думок із своїми, що він не перешкодив іти йому своїм шляхом, що не обертався до нього за знайомством, уживаючи тільки деколи права критики його літературних праць, при чому не знаючи деколи, чиї вони саме були. Кониський почав його втягати в „Правду“ й підбив на те саме Барвінського. „Я Вас прохав, як і його,—писав далі Драгоманов,—обійтись без мене. За віщо ж Ви обоє одплатили мені за ширість болотом? Невжеж Ви думали, що я буду мовчки зносити, як мене будуть виставляти солідарним з тим, що противно моїм всегдашнім думкам? І тепер за те, що я вживаю святішого свого права,—Ваш Барвінський мене обкида брехнями, а Ви йому попускаєте“, На жаль, на цьому вривається відомий мені початок тексту листу Драгоманова, а про його дальший текст можна робити покищо здогади тільки на підставі двох широких листів¹⁾ Кониського, писаних серед незвичайного переляку, отже тим самим ледви чи певного

¹⁾ В першому з них не признався Кониський до авторства рецензії в „Правді“ на „Австроруські спомини“ Драгоманова.

джерела для відбудови ходу думок Драгоманова в його листі. Драгоманов вияснив Кониському, що звернувся з листом до нього тільки тому, що редакція „Правди“ відіслала в подібному випадку його відповідь на цензуру Кониського й відмовила друкувати відповідь, покликуючись на його думку. На підставі такого прецеденту думав Драгоманов, що Кониський міг приневолити „Правду“ надрукувати його нову відповідь. „Коли ж я помилився,— писав Драгоманов,— і Ви до редакції „Правди“ не належите і над нею авторитету не маєте,— то прошу Вас простити мене. На далі я буду рішати свої справи з „Правдою“, не обертаючись до Вас“,— хоч, що правда, згадані справи могли примусити Драгоманова надрукувати й частини листів Кониського „з поводу програми й перших №№ „Правди“.

Сказане досі помагає зараз зорієнтуватися в тому новому матеріалі, який, збережений в архіві Павлика в Національному Музеї у Львові й архіві „Правди“ в архіві сім'ї Барвінських, друкується оце в додатку до статті.

І. Листи М. Драгоманова до Барвінських.

1. Драгоманов до Вол. Барвінського.

Genève Chemin du Prieuré, 5.
Фебруара 21, 1877

Високоповажній Добродію! Зараз получив 3 ч. „Правди“,— а в ній зобачив початок Вашого „Слівця до опізнанья“ і замітку про „Турки внутренніє и внѣшніє“. Про перше ја багато не буду тепер казати: пожду кінця і тоді мабуть буду одповідати publice. Privatim же і тепер скажу, що ја не помиливсь, як сказав в остатньому листі, що дльа нас все одно, що „Слово“, що „Правда“. Ви также, як і „Слово“, привели в моеї статті одно або, а сховали друге („Правда“ ч. 3, 110 с., примітка); так же само обертајетесь і з статтеју Л. росс., влр., укр. і гал. Рвете, що Вам треба і як треба. Не вже Ваша публика це все терпить і не заміча?!

А про „Турки вн. и вн.“ скажу, що мабуть Ви „Молвы“ не бачили, коли написали, що „п. М. Д. з поводу особистої полеміки за дльа статті „Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ“ поясняе“ і т. д. Посилају Вам тепер 31 № „Молвы“— і Ви побачите, яка там, або де в другім місці особиста полеміка. Јіјі з мого боку не було і бути не могло (NB Суворинъ мій особистіј пријатель і кликав мене в Петербург дльа праці по редакції „Н. Вр.“, дајучи мені на першіј рік 4000 рублів, ја не згодивсь кинути свого діла тут і не бачив можливости в петербургських обставинах вести діло своје навіть як часть всероссійського,— а при тому тоні, який узьало „Н. Вр.“, зріксья писати, навіть корреспонденції. Потім знајшов потрібним почати принципіальну, а не особисту полеміку з „Н. Вр.“). К чести і редактора „Н. Вр.“ треба сказати, що і з јого боку була хіба досада, що не вміје здолати з трудним питаньяем, і брак політичного такту, а зовсім не особиста полеміка.

Ја думају, що Ви з цим згодитесь, прочитавши 31 № „Молвы“— і поправите Ваші слова, та при случају поправите і звістку, що „Молва“ „приостановлена“ на 3 місьаці. Вона приостановлена на 6 місьаців,— вищча міра кари, яку може наложити сам міністр без суду і комітету міністрів. Тепер стаття моја в Мос(к)ві переведена на сербську мову, сербами— і печатајесья,— а потому, думају ја, соромно буде „Правді“ за те, що вона побачила в ній „особисту“ полеміку, побачила— не бачивши самої статті.

Готовіј служити Вам М. Драгоманов.

Посилају також книжку „Лихі льуде“.

2. Драгоманов до Йосипа Барвінського.

Montées, Commune Ouches, Haute Savoie.
15 авг. 1888.

Високоповажній Добродію! Дуже радий послужити Вам, та тільки в тії під-Монбланській дичині, куди приїшов Ваш лист з Женеви і де ја мушу сидіти кілька тижнів з родиною, не маю ја зовсім книг, та і в Женеві не маю всіх руських і польських хронік XVII ст. Коментарій же до пісні про Ведмедівську попівну, зведениї мною з Антоновичем шче в 1875 р., зоставсь в Київі, по поділу матеріалу між мною і Ант. перед моїм виїздом.

Пригода про Ведмедівську попівну записана в одній з хронік XVII ст. за часи походу турецького на Правобічну Україну в гетьмануваньня Дорошенка. На скільки ја пам'ятаю, звістка ця дуже коротка: мовляв, Турки раз пограбували Ведмедівку, а коли приїшли в друге, то попівна підбила народ—і Турок прогнано (певно це був невеликий ватажок). Коли дуже поспішаєтесь і маєте під рукою Монографії Костомарова, то пошукайте в „Руїна. Гетманство Дорошенка“; певно знайдете виписку з тиєї хроніки.

Це тільки одна літописна звістка про ту пригоду. Других, здається, нема. Устних переказів в печаті ніяких не було, окрім звісної Вам пісні, шчо подав Чубинський. Ја не без скептицизму дивлюсь на ту пісню (деякі фрази в ній зовсім не подібні до того, шчо бачимо в справжніх народніх піснях) і боюсь, шчо небіжчик Павло Платонович, або хто другий зхотів подарувати нас нашою Жанною д'Арк.

В усякім разі, коли б пісенька Чуб-ого була і не фальшована, то поки вона одна буде документом нар. спомину про Ведмедівську попівну,—то далеко буде рівняти її з Орлеанською Дівчиною. Та і в загалі ја думаю, шчо сучасних льудей,—в тім числі і попівен,—скорше можна заґріти показом сучасного життя і того, шчо вони можуть там робити на взгляд хоч того, як роблять порядні льуде в других сторонах,—ніж ростяганьням в романи і драми пригод нашої старовини,—довольно бідної психологічним матеріалом, через шчо наші історично-патріотичні романи і драми виходять голо-тенденційними і історично-невірними і при тому страшенно скучними.

А впрочім, коли б Ви зхотіли далі обробляти тему В. попівни і коли б зхотіли від мене якої історичної чи бібліографічної помочи,—то, повернувшись в Женеву, ја завше буду до служби Вам.

Адресуйте мені листи завше на женеvський адрес: Chemin Dancet, 14.

З щирою пошаною застаюсь Ваш покiрник Драгоманов.

3. Драгоманов до Ол. Барвінського.

Montées, Commune Houches, H. Savoie.
30 авг. 1888.

Високоповажній Добродію! Оце зараз получив Ваш лист, а Ви вже, певно, получили мою статтю, котра здана на пошту в Chamoniх 24 авг., і по ній можете бачити, чи зходимось ми в поглядах на стільки, як це треба для такої участі моїї у Вашій газеті, якої хотів д. Кон., чи ні.—Поки ж шчо, з поводу слов Ваших у початку Вашого листу, скажу, шчо зовсім не неохота писати там, де б Ви були сотрудником, була причиною мого скептицизму, а думка про те, шчо політичний орган (= партія) потребує тісної згоди проміж сотрудниками. Ја такої згоди не бачив проміж собою і автором Подорожжя по Україні, в котрому був і згаданий мною passus про штунду. Дуже радий, коли ті статті не Ваші. Тільки ж навіть і це не перекида, в

мої(ї) думці, потреби спільної обрани програми,—про котру најголовніше ја писав.

„Оповістка“,—котру Ви прислали,—зовсім не заміна програми ні з загального боку, ні спеціально для мене.

Мені вона вдається в усьому невдачна. Хоч коротка,—вона все таки довгомовна; без усякої потреби нудне, українофільське базіканья (напр. вільна наука—велике діло і т. д.—сивобородий дід і т. д.). Шчо до принципів—темна, навіть полохлива (схоластика поставлена там, де мусила б стояти церква,—в паралель—урядовим программам). До того далеко більше, ніж навіть можна ждати від українофіла,—славјанофільської схоластики, або просто славјанофільських вокабул без усякого смислу: напр., трудно зрозуміти, шчо значить „грунт историчний“, „грунт—народній“ і порізн (бо чого тільки не було в історії, і скільки одмін в нашій льудности!),—а шчо воно вкупі значить, зовсім уже не второпаєш. Прогрессизм програми теж невдачний: для чого непременно обовязоватись популяризувати нові ідеї? Хіба не бува і нових глупостів? Невдачне і миролюбство Оповістки: яку таку „братерську льубов і згоду буде нести „Правда“? Партійні незгоди в Галичині,—між формальними партіями,—треба вменьшувати,—але треба јасно показати пункти згоди, а не миролюбство quand tēte, котре може бути тільки при безпринципности. До того навіть спеціально в галицких партіях треба перш усього збити з позиції офіційальних проводирів усіх јих, внести „ростич“ в кожную јих,—шчо б притягти до себе розумніших і енергичніших льудей з усіх јих.

На решті це „братозгодіє“ зовсім не вјажеться з дражливим тоном дальших уступів: про мову і правопись (котрим в добавок дано диспропорціонально багато місця). Најбільше про правопись написано так, шчо хочби і „етимологу“, або навіть стороннику трех-перстного, чи двох-перстного знаменія. (І подумаєш, шчо такий фанатизм за псевдо-фонетику Желеловского,—„камень прибѣжище заяцомъ“ українофілія!)*.

Жду, шчо „Оповістка“ зробить најгірше вражінья в прогрессивних кружках в Галичині. Ја вже від трьох чоловіків,—котрі могли најбільше стати в пригоді для нової часописі,—получив најскептичніші листи про будущу „Правду“, навіть ироничні. Через те ја і встоював на тому, шчо б дати програму на спільну обрану і підписати спільний елаборат. Поки шчо ја,—хоч писав Вам і Кон-ому отверто свої уваги, робив можливе, шчо б вменьшити тој скептицизм і иронію; тепер мені покажуть „Оповістку“ і скажуть: „ось бачите!“

Треба, шчо б першиј № вишов зовсім незвичайно неподібній до „Оповістки“, шчо б поправити діло.

* Р. С. Мушу додати, шчо „подніпрянський“ централизм у мові тільки образить Галичан,—котрі одні тепер працюють в нашій літературі не јак діллетанти; та окрім того в Галичині јесть багато елементів, котрих бракує Подніпрянщині.—Шчо до правописі, то ідеја, буцім то „етимологія“ московщина—цілком фальшива науково, так думають тільки з одного боку Јузефовичі, а з другого ті українофіли, котрих лінгвістичні студії стоять на рівні з такими ж у російських генералів.

Мушу додати шче і з поводу „запросини усіх ліпших українсько-руських письменників старших і молодших“.—І „Зоря“,—та памјатається,—також і „Дѣло“—теж про усіх кажуть.—До того „усі“ при анониматі осібно недоладний вираз, та шче і у політичній газеті. Ось київські українофіли вдають з себе „безполітичних культурників“. (В Россії все не льудське: були безкультурні народники і революціонери, а тепер безполітичні культурники!). Бог јих за те карає тим, що на јих сепаратистичні статті „Дѣла“ і навіть київське королевство Post'i накидають,—а вони від того відхрищчуются та плачуть. Тепер усім јим придеться відповідати і за політику „Привди“ і вони вже зовсім резонно будуть плакатись на редакцію, то б то і на тих, кого чутка порахує в редактори.

З якого боку не підступај, а приходиться сказати, шчо давно вже навіть у наших земляків-приятелів не було такого безтактовного виступу, јак „Оповістка“.

Щодо моєї статті спеціально,—то я зовсім не можу собі здумати, що вона,—і по своїм думкам, і навіть по своїй формі програми,—котру мені нав'язав д. Кон.,—буде робити в „Правді і так, як усякому своєї душа дорога,—то я найменше вже думаю про те, що пропала мої праця, і хоч би найменше хотів зацікавити інших своєю особою, а не можу не думати про те, що мені робити в виду того, що по Галичині і по Україні рознеслась чутка, що програму (значить, і Оповістку) мусив писати я, також і інші політичні статті??

Я радив не тільки мої статті, а взагалі „Правди“ не печатати, поки не приїде Кон. та не виробиться в спільній нараді сотрудників програма.—Про цю раду я писав і тим з сотрудників „Правди“, котрі передали мені свої думки про чудноватий спосіб, яким ведеться діло початку нового журналу. Своїм проєктом я думав угамувати їх пессимизм. Тепер не знаю, що я мушу їм сказати...

Дуже Вам вдячний за обіцанку прислати Б. Хмельницького,—але збережіть екземпляр для кого біднішого. Я маю оригінал. Взагалі Ваша Ист. Б. мені цінна тільки як source, — окрім одного тому (де монографії Смирнова і т. и.), котрого оригіналів важко набути; для того я при першій слушній передам її в яке товариство славянське. Та тут єсть тільки Slavia цюрихська, котра більше Iudaea. — Яких з моїх видань у Вас не достача? Може скажете вислати і в яке товариство?

Поважаючи Вас М. Драгоманов.

4. Драгоманов до Ол. Барвінського.

Chemin Dancet. 14. Genève.
20 септ. 1888.

Високоповажний Добродію! Кілька днів тому дістав я Ваш лист. Коли я не помиляюсь, комбинуючи два місця з нього, 1-ий № „Правди“ виїде 27 ч. с. м., а в ньому буде і мої стаття, котра певно вже і напечатана. Перед таким fait accompli приходиться преклонитись, хоч би я і мав чимало сказати проти такої процедури. Проти змін зроблених Вами, я не багато б споривсь, як би і був на Вашій раді в Галичині, раз Ви берете всю статтю на відповідальність редакції, хіба я що радив би чим небудь замінити викинутий уступ у початку розмови про гал. р. партію. — Та все таки зостається в мене запит: хто ж ручиться, що підписане анонімом зостанеться справді провідною думкою хоч редакції, коли не політ. групи? На такий запит дає мені право „Оповістка“. Ви кажете, що сам автор „Опов.“ прохав мене о програмову статтю. Я ж тим і боюсь братись за програму, що знаючи попередні писання автора, не міг вірити в солідарність свою з автором — ініціатором „Правди“, навіть коли той мені писав, що знає ж, до кого обертається, і що коли вже обертається, то, значить, солідаризується! Я власне боюсь в самому журналі сурпризів для себе і для публіки, в роді тих, які дала „Оповістка“. Аж тут самий факт появи „Оповістки“ виїшов сурпризом над сурпризами для мене, після чого поява моєї статті, як програми, буде сурпризом для публіки. Вже ж коли чоловіка просять о програму, то йому посилають і проєкт „Оповістки“, котра безпремінно сама род програми — коротка програма. — Як собі хочете, а прецедент це мало потішаючи на будуче,—і по меншій мірі примушує дуже стерегтись наперед.

Не знаю, чи Ви переглянули мій лист до д. Кон. (я, здається, прохав Вас об тім, а в усякім разі навмисне послав його Вам отвертим). Коли переглянули, то бачили, що я з „А. Я.“ не хитрю, а ставлю розмову рубом. І Вам скажу тепер те, що сказав би йому в вічі, а власне, що я

боюсь його впливу в журналі. Він має добрий бік: гарьачу прихильність до укр. національності і рухливість і працьовитість¹⁾ незвичайну для рос. українофіла (раса це звичайно м'ява і лінива!). Але його освіта не рівна його рухливості, а окрім того він, як всі укр(а)нофіли, любить політувати з надією, що „тонкими“ заходами він зверне до себе „сили земні“,—то панів, то попів, то ляхів, то москалів, то цесаря, то царя і т. и. Ну, а коли вже з такими „тонкостями“ сам Богдан ні до чого не добивсь, то де вже нашим приятелям вовка пімати! В усякім разі таке політування не годиться для праці літературної та ще в органі, котрі через те і починають, що явно огидло політування лівівських Богданчиків та Мазепочок.

До таких „тонких“ заходів належать²⁾ і виступи проти „штунди“, котрі, певно, причепили до Вас київські народовці, як Ви з ними бачились.—Першиї пустив їх в ход Костомаров, написавши в „В. Евр.“, що коли б пустили в Росії його переклад Євангелії, то єресів би на Україні не було. Але ця штучка К—ва, хоч і недуже робить чести йому навіть як историку,—та все таки хоч трохи щира в нього. Кир.-мехводієвські братчики були християне, а козакофілство їх навіть православними робило. Але молодші зовсім ні в які св'ятости не вірять; у них православні підступи—просто брехня та політиканство.—„Штунда—то плід обрусенія!“ повів далі Костомарова Кониський. Коли б нам національна церква, то ми б єреси знищили“. Але синод не дурень, щоб євангеліє пускати в народ,—та і Кониського в архиєреї на висв'ятить. А коли б і висв'ятив, та К. почав штунду викорінювати,—то б Україна не виграла б, а прогала б.—Поки що виходить тільки те, штунда,—котрої не хотять піддержати активно укр(а)нофіли (подаючи їй укр. євангеліє, переложивши протест. пісні,—котрих би можна б було вибрати досить прогресивні ціл і т. и.) справді обрусивається,—бо німецькі пастори їй книжки російські подають, а за ними їдуть генерал Пашков і К⁰ з Петербурга.

Примір з штундою характерний, бо показує, як укр(а)нофіли за політиканством не бачуть, куди дійсно їде натуральна еволюція нашого народу, вже зв'язана з європейською (хоч-не-хоч!). А тої тільки і єсть мудрий політик, хто розуміє оту еволюцію і орієнтує свій човен з нею.

З політиканством же,—котре виходить перш усього з браку знання, а потім від попсованої натури,—страшенно трудне таке орієнтування. Трудне воно буде і у Вашій „Правді“, як ја бачу і по листах Кон. і по „Оповісті“. Через те ја кажу Вам щиро і отверто: глядіть пильно за сотрудниками, починаючи з самого автора „Оповістки“.

Що до мого сотрудництва в Правді, то ја б був дуже радий, як би міг нічого не писати місяців з 3—4, а потім почати там друкувати першу частину моєї Істор. Укр. літератури. Дозвольте мені сказати про цю працю взагалі. Ја вбачаю оригінальність,—по части несчасну, по части счасливу,—в укр. літер. те, що це літер. плебеїської нації. Одповідно цьому ја ділю свій огляд на 3 часті: I. Доля укр. мови (завше плебеїської) в зв'язку з долею укр. національності і громадсь(к)ої самовіжі. II. Укр. устна словесність—поетична і прозаїчна (оброблена порівнячним способом). III. Письменна поезія і беллетр. і початки наукової прози на укр. мові з XVIII ст.;—як вступ до цього вірші, новелли і драм. проби XVI—XVIII ст. Ја не женусь за тим, щоб вичерпати всі деталі,—але щоб дати головні речі, такі напр., щоб відповіли цікавості чужинця, котрі хоче знати, што то воно за укр. рух і навіщо він згоден на світі.—Так ось першу частину ја б міг дати напр. в марці 1889 р. в печать, як би мав спокійний час.

1) В рукоп. працьовитість. 2) В рукоп. належить.

Коли ж треба давати „Правді“ мої праці скорше, то ось теми, про котрі б я охотніше написав: 1) Національно-літер. погляди Костомарова з моїми споминами про нього і листом його.

2. Українофільське народництво і бунтарство в 60-ті і 70 рр. (з оглядом його зв'язків з російським народництвом і т. зв. соц. рев.).

3. Критика хроніки (псевдо) Ю. Горовенка.

4. Матеріали і замітки до історії вірші на Україні.

Напишіть мені Вашу думку про всі ці теми.

Сьогодні дістав Вашого Богдана Хм. Дуже дякую. Питаєте Ви мене про все це Ваше видання, — але ж мою відповідь можете знати зарані. Це діло — дльа Галичини монументальне; кажу: дльа Галичини, бо не думаю, щоб росіяне стали читати переклади більш, ніж оригінали. Це одно з невеличкого числа справді позитивних праць у Галичині. Але, щоб воно принесло свій плід, треба ще заждати. Дльа того я б навіть Вам радив не дуже то щедро роздавати його теперішній гал. публиці, — котра, при вродженному лінивстві, виховану ще попівською та адвокацькою балаканиною, не здолає навіть прочитати Ваші книги, а тільки подере. Приїде час, може діти Ваші навіть матеріально вернуть собі Ваші видатки на Ист. Библ.—Що до мови, та треба б мені увіяти в деталі, як Борковський. Скажу, що взагалі я згоджуюсь з судом Борк. Лихо галичан, що вони зовсім не знають нар. словесности (може таке моє горе, — а я досі не бачив галичанина, щоб прочитав навіть збірку Головацького, хоч я знав і универс. професорів галицьких), а і у рос. Україні тепер. нар. слов. вишла з моди і українофільствуєча братія з молодих більше чита галицькі видання, ніж нар. словесність. Через це я не думаю, щоб Ист. Библ. багато прислужилась до прогресу нашої літер. мови, — але змістом своїм вона, кажу діло монументальне.—Почастно до Богдана Хм. скажу, що жалкую на те, що Ви викинули вступну іст. козацтва. Перш усього Антоновича праць коли то ще буде,—а вдруге Костомарівську праць треба давати цілком та до того Костомарівськ. нарис дає по своєму добру стислу загальну картину. Антоновичева праць, коли і буде, то може буде вірніша архивними деталями,—але А. не має ніякого літер. таланту, та і філософію або не виведе (через страх і перед начальством і перед соціологічною школою, котрої він не признає) або виведе туж саму Костомарівську,—козакофільсько-народницьку.—А справді, маєте Ви звістку точну: коли виїде праць Антоновича? Вже три роки, як її обіцьвала „К. Старина“ своїм абонентам, та все не дає. Це мене обходить і особисто, бо я давно вже обіцьвав подати англичанам статтьбу про Запорожжє,—та не могу стати до неї, піджидаючи матеріалів Антоновича.

Я з радістю поповню Вашу колекцію своїми виданнями,—та звольте написати мені, як ліпше вислати Вам їх,—чи під бандерою, чи пакетом,—бо напр. в Львові хапає поліція пакети, а в Станіславові бандерольні посылки. (В Ст. забрали напр. „Письмо Бѣлинского“, — страшне діло дльа австр. монархії!).

З шчиною пошаною Ваш М. Драгоманов.

Чи Ви зноситься з Кулішем? От ще хотілось би мені написати про його остатні твори, починаючи від Ист. Возсоед(ин)енія. Дуже він накрутив, та все таки і там зерна єсть золоті (реакція козакофільству і прихильність до культури, котра помогла йому і історично оцінити важність міщчанського елементу в руху XVI—XVII в., котрого козакофіли і сам Костомаров не бачили).—Та і (в) усьакім разі розуму і освіти в Куліша більше, ніж у тих, хто його тепер лає. То його слід би притягти в сотрудники.

5. Драгоманов до Ол. Барвінського.

Chemin Dancet, 14. Genève.
21 сент. 1887.

Високоповажній Добродію! Кілько днів тому назад получив ја од Вас, Вашу „Историчну Библиотеку“. Дуже Вам вдячний за таку цінну посилку і дуже хотів би Вам послати в замін і свої виданьня, та не знају, чи Ви б самі того захотіли. Не раз бувало, шчо галицькі земляки, котрим ја посилав свої виданьня, — навіть цілком легальні, або матерјали, — або звертали мені їх, або навіть оддавали їх в поліцію (чим підводили їх і до засуду на конфіскацію). То ја і поклав: посилати наперед у Галичину свої виданьня тільки на виразне бажаньня самих галичан.

Ще раз дякујучи Вам за Вашу посилку, мају честь зостатись поважајучим Вас М. Драгоманов.

6. Драгоманов до Ол. Барвінського.

София, Владайска улица. 5/17 фебр. 1891.

Шановній Добродію! Кілько часу тому назад д. Т. Окуневський, пересилајучи од Вас примірники 1 № „Правди“ за 1888 р., переказав мені од Вас шчо Ви признајете за мноју право авторства і ширеньня напечатанної там програми, а також берегајете до мене почуття особистого поважаньня. Ја не знају, як Ваші декларації погодити з тим, шчо робиться в „Правді“, — але в усьакім разі мушу бути хоч на стільки оптимістом, шчо б припустити, шчо Ви признајете за мноју право раз на завше објаснитись з Вашоју громадою на сторонах Вашого ж журнала, котриј сам же ставить мені певні запити.

Хоч практика моја з галицькими редакторами, починајучи од прежньої „Правди“ і кінчајучи теперішнім „Дѣломъ“, і учила мене бути дуже недовірчивим, — тільки ж ја посилају Вам моју статію просто, а не через посередників, і навіть не зоставивши в себе копії. Ја все таки сподівајусь, шчо Ви, котриј абсолютно не мајете ніяких резонів жалітись на мене і котриј сам перший обернулись до мене за знакомством, — не замедлите напечатати моју статію. А потім нехай жеї і мене „разносить“ в „Правді“ хто хоче і як хоче. Ја вже більше до „Правди“ обертатись не буду, — хіба вже сама схоче одчинити в себе одділ: pro et contra.

З пошаноју мају честь зостатись Вашим покірним слугоју М. Драгоманов.

Ја прохав д. Фр. абоніровати дља мене „Правду“ за 1890 і 1891 р. і послав йому список тих №№ котрі в мене бракували. Ті №№ ја получив, окрім VI-го за 1890 р. Будьте ласкаві, дошліть. Посилају Вам Кобзаря женецьке виданьня.

7. Драгоманов до Ол. Барвінського.

София, 1891, фебр. 27. Владайска улица.

Шановній Добродію! Зараз получив ја лист Ваш, саме тоді, як думав одправляти Вам другу замітку, до котрої змушений дописувательами „Правди“. — Ја не получају ні Kur. Lw. ні Черв. Руси і не могу судити про те, шчо там пишесья про Вас і „Правду“, — а з самої „Правди“ бачу, шчо скорше вона признаје монополіју на патріотизм за своїми, ніж Франко та Павлик. До того навіть те, шчо Ви пишете мені про Ваші відносини до

„Правди“, даје резон уважати Вас жеї редактором і ја не могу собі представити, чому Ви одкидаєте од себе одвічальність за „Правду“.

Що тичеся власне до того, што пишесья в „Правді“ про мене, то Ви ж, як і всьаки, хто маје перед очима цілі тексти того, што ја пишу, не може не бачити, што в „Правді“ мої думки і цілі јавно перекручујуться, Ја вже не кажу просто про особисті лајки напр. в статті з поводу Австроруських Споминів... Кому і чому се потрібно, коли б можна було вести чесну полемику просто про ріжницю поглядів, як ја се і пропонував, посилајучи Вам на домаганьня Кон. і Ваше моју программу?

Спеціально Ваше рішеньня одіслати моју одповідь тим панам, котрі жеї спонукали, а потім уже печатати жеї з јих замітками, не могу вважати справедливим: мені не прислали попереду јих статей,—а замітки вони могли б зробити і після того, як моја статјка була б напечатана. Моја претензіја на таке рівне право з цими панами, правда, може вважатись за смішну,—але тільки з погляду: з чужого воза хоч серед калу, то вставај. В усьакім разі ја позволяју собі просити Вас напечатати нову моју відповідь зараз же, не посилајучи жеї наперед на цензуру тим панам, котрі, пишучи про мене, мојеї цензури не питали.—В кінці, звісно, Ви зробите, як схочете. З свого боку ја робљу пробу доброї волі Вашої і всього правдьянського кружка і коли та проба доведе тільки до гајаньня часу,—јаким безспорно је одкладаньня напечатаньня мојеї першої статјки аж на послі марця (на коли?),—то ја попрошу громаду взяти і це на увагу, при цінуваньню, як по правді поступа „Правда“.

Про теперішню программу „Правди“ тут не місце розводитись. Скажу тільки два слова в відповідь тому, што Ви пишете.

Безспорно, што провадити політику в крају ліпше, ніж за гръаницеју,—але з цего не слідује, шчоб усе, што робитьсья в крају, було ео і рso вірніше того, што робитьсья і родитьсья за гръаницеју. Ја готовиј згодитись, што всьака солідарність з певним табором у Вас јесть річ не можлива. Ја сам напр. нізавішчо не пішов би на такиј зјзд „нотаблів“, на котрому був би Марков і т. и. і на котрім однакож були і Ваші нотаблі,—і сам недавно нагадував січевикам, што Ад. Добр. послав доносчиків у Січ. Але зовсім друге діло анахтема на всіх лудеј, котрі мајуть інші думки етнографічні, ніж Ви. Це ја вважају раз за помилку,—бо ж напр. Костомаров признавав „общерусскую литературу“,—а вдруге за інквізиційність, зовсім не приличну нашим часам. Далі розрив з „общеруссами“ не тільки такими, як Марков, але і такими, як Костомаров,—зовсім не обовјазује ні до сојузу зо станчиками, ні до підданства Сембратовичам, Пелешам і т. п., а також до віјни з радикалізмом. Од часів Шевченка стілько раз навіть у Галичині натъакалось і навіть голосно говорилось, што радикалізм природніј напръамок дльа України (див. напр. Партицького Пр. ідеї і пр.). Ја розуміју не те, што в київських студентських кружках звалось „радикалізмом“ в одміну од українофільства“, і не ті чи другі формули, чи фрази в „Народі“,—а основи радикального руху в Европі і Америці,—котрі де далі все більш стајуть політичноју силоју. Сојуз зо станчиками і патронат епископів поставить Вас,—р. послів,—в обовјазок поборјувати радикалізм, або по меншіј мірі не підпирати навіть таких річеј, як реформа виборча. А, знајучи Рутеніју, ја певниј, што знајдуться такі послі, котрі просто будуть поліцејські доноси подавати на Даниловичів, Павликів і т. д.—І все даремне,—бо радикалізм уже обньав значну частину німців, чехів і піде і далі. Навіть антисемітізм маје ходу тільки потому, што і він маје в собі елемент радикалізму.

В Росіјській же Україні ніяке українолюбство, окрім радикального, не маје будучини і навіть сучасности. Думати опертись тут на польську

шляхту—наївно. З польських графів можна получить сотню чи тисячу рублів,—але думати, як „Правда“, що вони навіть уступлять що небудь мужикам з лісів і пасовиськ (разверстеніє), гірш ніж наївно. На одній москаленависті вдержати навіть најзеленшу укр. молодіж довго не можна. Всьакий же виступ за польську шляхту, проти радикалізму — просто смерть дльа укр(аїно)ф(ільсьського) напрямку. Крутитись проміж дощами теж довго не можна. Через це все напрямкові тепер. „Правди“ — життья довго не буде в Россії,—і тільки шкода льудеј, котрі ним скомпрометујутьсья. Скажу Вам просто: Кон. не жаль, бо він і не розумній, і необразованній і в Россії ніким не поважаєсья. А Антоновича дуже жалко. Ну, та сам собі винен. Пересторог јему не бракло.

Ваш покірній слуга М. Др — в.

Посилају Вам реценз. екз. мојіх болгарсько-українських студій—і прошу мені вислати початок Одіссеї.

8. Драгоманов до Ол. Барвінського.

20 апр. 1891. София, Владайська улица.

Високоповажній Добродію! Зараз получив ја листи Ваш і д. Кон.

Шчо Ви не будете печатати мојіх одповідів у „Правді“ на запити в саміј „Правді“ ж, котрі просто обертались до мене і вимагали отповідів,—цего треба було і ждати, як по загальному способу „Правди“ полемізувати, так і післъа того, як Ви звістили мене, шчо мусите послати справу до јакогось Oberhofkriegsrath, котриј мусить рішити, чи печатати мојі одповіді, чи ні. В најгіршому стані застајутьсья ті шчирі корреспонденти „Правди“, котрі обертались до мене з запитами, шчоб, почувши *altera parte*, вијаснити собі справу. Ја ж прошу Вас передати мојі обидві замітки д. Павликові, застерегају собі право мовчати, чи говорити про зачеплені в них справи, а рівно і право оголосити, шчо „Правда“ не схотіла печатати відповідів, котрі сама ж визвала.

Про инші точки Вашого листу нема чоґо казати. Шчо митрополіт признаній політичним проводирем народовців-угодовців,—це сказано виразно в протоколах сојмових, шчо печатались у „Дѣлѣ“, — і логично витіка з постанови пункту вірності до католицької церкви в політичну програму народовців-угодовців. Јак же післъа того назвати Сембратовича: чи паном, чи пастухом (пастирем), а угодовців чи підданими, чи стадом (паствоју) і т. д.,—це питаньня тільки дльа діллетантів синоніміки, а дльа простих льудеј все одно. Так же само і сојуз угодовців зо станчиками задокументовано в сојмових промовах і т. и. Хіба брати Бадені—не станчики? Хіба поліція підперала Підльашецьких тільки *pour les beaux jeux de la Ruthénie de ses chevaliers*?

Шчо доноси на радикалів мусьать бути од народовців,—ја вже вгадав, — бо недавно читав у „Дѣлѣ“, шчо радикалам ходить о „деструкціју“ серед Русинів і т. д. На решті мушу ја сказати, шчо Ви помилились, прочитавши в мојему листі, шчо народовці-угодовці доносчики. Ја ніколи не сумнівавсья, шчо між ними можуть бути і джентльмени,—тільки між инчим і примір „Дѣла“ показује, шчо джентльмени або не хотьать, або не можуть спинити доносчиків.

Прошу Вас переслати лист мій до д. Кон. „Одіссеї“ ні мартовського числа „Правди“ не дістав.

Ваш покірній слуга М. Драгоманов.

Получив нові №№ „Дѣла“ і „Правду“ за апріль (а за март і Одиссеї все нема!). В „Дѣлѣ“ бачу новий донос на „деструкційні“ соціалістичні „Хлібороба“ і „Народу“. Спеціально в „Хліборобі“ нема не то деструкції, а навіть і соціалізму, і ја не можу собі представити, шчо навіть народовець, не-угодовець, — може сказати проти пунктів „Чого бажають радикали“. — В „Правді“ прочитав признаньнє Нар. Спілок „деструкторів“ Данил. і др. З сопостави звістки про Нар. Сп. і реформу Просвіти видно, шчо власне дедекструктори спонукали цю реформу, — шчо стаєсья не в першій раз. Читаючі про будуще виданьнє Шевченка Просвітою, здивувавсья, чому ні слова не сказано про готове женецьке виданьнє Поезії Шевч. Хіба тому, шчо впять би показалось, шчо дедекструктори попереджають народовців-патріотів в нар.-патріотичній справі. А може Ви говорили про Жен. виданьнє (котре Ви од мене получили давно) вже в III кн. „Правди“?

Шче слово: Ви даремно написали на кінці вироку Oberhofkriegsrath'у „Правди“ про мій лист „не призначене до друку“. Вирок зроблено т. ск. офіційальною інституцією в справі публічній, — і ја маю повнісіньке право напечатати його поряд з осужденою ним моєю відповідью, — коли схочу. Инакше буде чудна правда: „Правда“ буде перекручувати мої думки і учинки, ставити питаньнє мов би то на допросі, а коли ја отповідаю на на ті питаньнє і ставлю свої, — то викидати моє слово самим најсамодурським способом, впять таки перекрутивши мої думки і заміри і передавши їх в перекрученому виді постороннім (бо Ви пишете, шчо вирок вишов не од Кон., — а Кон. покликуєсья на мою нанечатану замітку) — а ја мушу дякувати і мовчати. І це все за те, шчо ја шчиро однісья до „Правди“, коли вона починалась!

5 маю. Висилку листів ја задержав, прочитавши в газетах, шчо Ви можете відїхати з Відня на паску.

9. Драгоманов до Ол. Барвінського.

24/VII. 93. Відень.

Пане После! Ја ніяк не ждав Вашого листу і не думав вести з Вами переписку, — але позајак д. Бер. передав Вам мій лист дльа одповіді мені, то мушу писати Вам, шчоб вкоротити лінію, по котрій пушчено мою справу до ред. „Правди“.

Дуже мене дивує, шчо Ви не відповідаєте мені на једине інтересне дльа мене в сіј справі, — а власне на запит: чи буде і коли буде напечатано моє спростуваньнє в „Правді“? Замість того Ви пишете мені про купу річеј і льудеј, котрі мене ніяк не обходять. За сеју купою Вам невірнo представилась і історія моїх відносин до „Правди“, — історія, котра шче сьак так могла б бути предметом розмови між нами. — Нагадују Вам головні точки тиеј історіі.

1) Ви кликали мене не до сотрудництва в „Правді“, — а до написаньнє јејі програми. 2) Про мене не можна сказати, шчо ја показав ред. „Правди“ — неможливість виповніньнє јејі заміру притягти до сотрудництва всі літературні сили українські. Зараз після програми ред. „Правди“ напечатала речі діаметрально јіј противні і випросила в мене, шчоб ја не печатав свого протесту, обіцьяючи, шчо подібних „недоглядів“ наперед не буде. Ја уступив, — але „недогляди“ все росли, — і ја сам не зхотів печатати своје шчо небудь в „Правді“, хоч д. К., одїзжаючи після 3-го числа 1888 прохав мене о сотрудництво. Мајже через рік після поновліньнє „Правди“ ја написав замітку в „Зорі“ про статтьбу „Туриста“, — і після того Ви прохали в Франка мою статејку про Шевченка, але ја јејі не дав у орган „недоглядів“. Після

того „Правда“ почала печатати студії про мою індивідуальну петрологію і навіть беллетристику з виходками против мене, — а мої відповіді на статі, котрих автори јавно обертались до мене з запитами і навіть прохали редакцію передати мені адрес јіх, не печатала, а вертала мені з грубими замітками, або задержувала роки. (Про штунду, Костомаров і т. и.). В „Народі“ ја цілиј першиј рік не напечатав ні слова і взявсья там за публіцистику лишень тоді, коли видумано „нову еру“, — котројі неслухність досить тепер вијаснена самим ходом річеј. Ја став писати против „новојі ери“, бо треба було ратувати репутацію укр. напръамку в Галичині і Російській Україні. Пришлось писати ј про „Правду“. Ја „нападав“ у „Правді“ на речі досить реальні, јак напр. на підчин політики русинів кнъязьам церкви (пункт в програмі Романчука, котрого сховати не можна ж,—щче всиленніј „Правдоју“), на поклони польским панам у справі „разверзстанія“ — лісів і пасовиськ,—на декларацію про обовјазок новојі руськојі катедри в льв. университеті боротись з „современними огньами“. Јак український демократ і поступовець ја мусив се робити, — а тим паче јак автор програми „Правди“.—За тим ја мусив објаснити д. Хв—ові причину, чому ја не можу вступити в члени Тов. ім. Ш-ка, — справа, котра впрочім, по словам „Правди“, була піднята на глум надо мноју...

Але оставимо сі речі. Прошу Вас одповісти мені просто: чи буде ј коли буде напечатано в „Правді“ те спростованьње, котре ја послав д. Бер-ому. Адрес мій: Paris, 29 Avenue de Wagram, M. Драгоманов.

Прошу Вас переслати мій лист д. К—ому. Б. л. доставте сеј лист цілком. Треба чоловіка хоч трохи успокојити, а то він, очевидно дішов до гальуцінації.

10. Драгоманов до Ол. Барвінського.

6 авг. 1893. Paris, Avenue de Wagram 29.

Пане После! Получив щче Ваш лист. Дивујусь, з јакојі речі Ви можете нарікати на мене за лист мій до д. Кон., пересланиј через д. Берез., бо лист тој дльа Вас не назначавсья і Ви јего навіть читати не мали права. Не менше дивно, по јакому праву Ви вживајете в листі до мене таких виразів, јак „напастливість“ і т. и. Ја в листах до Вас таких грубостів собі не позволъав.

Јак голові Тов. Ш-ка ја мушу сказати Вам, шчо ја не міг же знати, хто мені прислав запросини вступити в члени тов-ства, а получивши јіх, ја мусив же одповісти то-ству, так само, јак мусив же објаснити кружку земляків, органом котрих був Хв-ко, діјсні резони, чому ја не јду до такого огнишча нашојі національнојі науки. Ваша „Правда“ не мала ніјакого права ганьбити мене за те, а мусила тільки сконстатувати факти. Ви ж, јако председатель, могли винити тільки пославшого бланк і признати, шчо ја прекрасно зробив, шчо не пријняв запросин, бо јак би Ваш виділ і сбір мене забалотіровав, то вијшло б, шчо именем виділу зроблено скандал над льудиноюју. котриј сам до Вас не прохавсья.—

Нарешті ја щче раз звертају Вашу увагу јак діјсного редактора „Правди“,— а в усьакім разі јак лице, до котрого підписаниј редактор отдаје листи, писані до него,— на те, шчо Ви мені не одповідајете на једине інтересне питаньње в усій нашій остатніј переписці,— а власне: чи буде і коли буде напечатане в „Правді“ те спростованьње, котре ја послав д. Бер-ому.

Коли будете посилати д. К. мій лист, то прошу додати до него, шчо напечатавши вривки з јего листів про напръамок „Правди“, ја думају зробити

јему услугу, бо з тих листів јавно видно, шчо він рішуче не хотів, шчоб „Правда“ стала клерикальноју і спеціально органом митр. Сембратовича, јаким вже највиразнішче себе објавила в остатньому N-рі (јуль). М. Драгоманов.

11. Драгоманов до Ол. Барвінського.

Paris, Avenus de Wagram, 29, авг. 13, 93.

Пане После! Остатній лист Ваш не можу залишити без одповіді.

1) „Правди“ N-ру за јунь ја не получил (јуль тут получил),— оокрім того думају, шчо Ваші резони, по котрим Ви вважајете можливим не печатати мојејі поправки, не одповідајуть стану речі: коли „Правда“ напечатала недавно неправду, буцїм то ја розказују мїти, а до того неправдиво переказала публици смисл мојејі ненапечатаннојі замітки з поводу памјатника Б. Хм-ому, і тим шче може ввести мене в конфлікт з певноју особоју,— то мусить, по правді і по законам, напечатати моју недовгу поправку.

2) В листах до сторонніх осіб і в Вашїј часописі можете писати про мене, јак Вам угодно, но в листах, писаних до мене просто, світові звичаї грубостів писати не дозвољајуть.—

3) Ја нічим не винен тому, шчо моја позаторішньа Одповідь на лист К-ого, попалась Новицькому,— а одповідав ја К-ому, бо мусив же одвідати. Так само зробив і тепер і всего менше з „терроризму“(!?!), і дльа того, шчоб „живцем заїсти“ јего, а найбільше дльа того, шчоб улешити јего гальуцинациї. Коли Ви не мајете певного способу переслати Кон-ому моју одповідь, то можете не посилати јејі. Але в такім разі лїпше було не посилати ј мені јего листів, бо, навіть залишивши на боці, шчо јакось чудно посилати льудині з листів лајки і не одіслати листочка највічливојі на них одповіді,—скрізь в образованих льудеј не дістати одповіді на лист уважајесьа за најгіршу обиду. А ја не хочу обїждати д. Кон-ого.—

Ја рішуче не приберу виходу з сего кругу, котриј не ја ж виробив.

Повторьајучи шче раз своју надїју, шчо Ви признајете моје право требувати, шчоб моја поправка була напечатана в „Правді“, і не примусите мене до скрайніх способів, скїнчају сеј лист. М. Драгоманов.

12. Драгоманов до Ол. Барвінського.

Paris, 29 Avenue de Wagram, Август 30, 1893.

Пане После! Ја шче менше, ніж Ви, мају часу і охоти полемизувати з Вами. Доказ тому,— шчо не ја обернувсь до Вас, а Ви до мене з 3-ма аркушами полемики навіть проти посторонніх мені льудеј...

По ділу конфлікту мого з ред. „Правди“ і наведенних неју на мене неправд ја мушу сказати Вам, шчо послана мноју в редакцију замітка јесть власне фактичне спростованьње, котре редакција обовязана і по закону і по літературному приличьчу напечатати. Инакше јего написати ја не можу. Значить, коли редакција все таки не згодитьсьа напечатати ту моју замітку,— то за дальнішче складају одвїчальність на нејі. М. Драгоманов.

Мушу додати, шчо, получивши іуньську кн. „Правди“ і вбачајучи проволоку часу, прикру дльа мене особливо в справі памјатника Б. Хм-ому, ја послав про сьу справу спростованьње в „Народ“,— але ја тим не одньав у себе повного свого права требувати, шчоб усьа моја замітка-спростованьње була напечатана в „Правді“.

II. Листування Драгоманова з Кониським.

1. О. л. Кониський до М. Драгоманова.

15/27—VI, 1888.

Шановний Добродію! В товаристві з другими людьми захожуємося, поруч з науковим „Товаришем“, видавати від 1 вересня (лат.) місячник „Правду“ *) (5—7 арк. 1 зш. кожного місяця), вістник політики, письменства, історії і сучасного громадського життя. Окрім причин загальних, добре Вам відомих, беремося до нового видання через те, що страчена всяка надія звести „Діло“ з шляху неясної і полохливої думки, з шляху вагань і вивести його на стежку часопису, котра б відповідала сучасним політичним умовам міжнародного життя. Одержуючи „Діло“, сами добре бачите, чого йому бракує.

Отже люде наказали мені вдатися до Вас, просячи і поради і заповоги сталого робітника. Люде бажать, щоб в 1-му номері надруковати Вашу статтю, іменно політичну програму України-Русі, в її етнографічних межах. Статтю воліли б назвати „Україна-Русь, її сучасне становище і її будущина“ і показати тут прямо і виразно, оскільки можна, (уважаючи тільки на урядову цензуру Австрії) наш політичний ідеал і стежки, якими можна і треба йти до його. Далі показати можливий практичний *modus vivendi* спільних стосунків до усіх сусід українсько-руського народу, до москалів, поляків, угрів і румунів; вказати і сусідам і самим русинам на ту велику шкоду, до якої довело і веде ворогованне і прямованне до ассиміляції. Най кождому буде своє, що належить йому, яко народу. Нарешті „Правда“ в 1 числі повинна вказати і на те, як при тих чи інших умовах повинна Европа стосоватись до України Русі.—

Вдаючись до Вас в сій справі, я виявляю лишень нашу думку, а не становлю програми як писати. Се вже Ви ліпше нас знаєте. Ми хотіли б тільки наперти на „об'єдинителів“ і вказати австрійск. урядові, які великі помилки він робить, полохаючись „об'єдинителів“; вказати і полякам на те, що налягаючи на русинів, вони сами протоптують стежку російському деспотизму.

Найсердечнійше прохаємо Вас не відмовити в нашій просьбі і, ставши в головах видання, заповогти йому. На мою думку час і обставини сприяють виданню; треба тільки вести його неполохливо, але не задираючи, а мовлячи правду лишень прямо в вічи. Гадаю, що таке видання розбудить трохи людей на Україні і піджене й „Діло“ до поступу.

На мою думку не можна в Галичині сподіватись на велику силу пренумерантів: 150—200 і за те хвала богові, бо темнота тут і ростіч вельми великі. Щож до України, може й туди що перепаде. Але в усякому разі сподіваємося, що рік — видержимо, хоч би передплата й не покрила коштів.— Але другий рік, певна річ, люде розплющать очи й піддержать.

Урядово я виступати не буду і не можу і не хочу, бо здоров'є зовсім підтопталось; головна річ, що сліпну.— Редакцію хтось заступатиме, а фактично инчі люде правитимуть. Окрім названої статті помогайте і инчим; та чи не маєте у себе якого матеріалу (листів або що) про Шевченка, неминуче потрібні для 1 н-ра; ще чи нема яких листів Герцена і инч. таких людей про українсько-руські справи? Ждучи Вашої відповіді незабавом, щиро стискаю Вашу руку. О. л. Кониський.

Адрессь: Галиція, село Підбуж, (Podbuz) Повітовому судді Титу Реваковичові. Доручить О. Я. К-у.

*) Правопись фонетична.

2. Ол. Кониський до М. Драгоманова.

Шановний Михайло Петровичу! Сьогодні Ф. доручив мені Ваш лист: признатись, я вже не сподівався на його, довго ждав таки; за те більш зрадів. Та трохи і здивовався, бо не зрозумію потреби, на що з того листу треба Пав-і копії і на що такий формалізм; невже і ми без канцелярщини не проживемо! Вже ж коли я вдався до Вас, коли вдався до Ф. і П., то на що тут ще копії, на що ще посередники!! Але що діяти: українська натура тай годі! Коли я вдався до Вас, то на що Вам сповідати свій символ? Я його трохи тямлю, як тямлю й те, що живучи в такий час на чужині, Ви не відаєте докладно практичних обставин Галичини і України; тим то і вказуєте на те, що коли б, мовляв, ми зійшлися, бо уважаючи на те, що я писав у „В. Е.“ і т. д. Гай, гай! от з сього самого знати, як небагато доходить до Вас правдивих звісток. Але не про те річ! Най буде по Вашому, то що з того? Писав я тоді так, як переконався з фактів; тай тепер тієї думки, що лихого нічого не заподіяв! Все ж ліпше робити по спроможности і як людина вміє, аби щиро, ніж нічого не робити, та лишень за ковбасою та чаркою горілки — ганьбити тих, що роблять, і їх роботу. Най навіть буде, що я помилився, знов таки не помиляється той, хто нічого не робить! Совість моя все ж спокійніша, чуючи помилки, ніж би чула на собі лінивство та роботу „словоизверження“. Яке б не було полов'яне жито, його можна провіяти, полова облетить, а коли нічого віяти, то нічого й не вивієте..

За 5 остатніх років я переконався, що тільки в Галичині можно дещо робити для України, хоч навіть не давати їй спати, але з Галичанами нічого не вдієте; бо тут не тільки шкодять рублі, і вельми шкодять, але ще більше такі голови, як у Цеглинского та у Белея. „Зоря“ і „Діло“ прямо деморалізують публику, найпаче „Діло“, своїм ваганнем, полохливістю, неясністю думки, своїм прислуханням до кожного гавкання. Не скажу я, щоб і Ф., а ще більше П., не робили того, що шкодить, але з ними можлива робота: з „Ділом“ — ні! бо сьогодні воно скаже один погляд, а завтра відречеться. Згадуючи 1865/6, я бачу велику аналогію між „Ділом“ і „Словом“: я спостеріг її ще р. 1885, але гадав собі, що при добрій волі можна звернути „Діло“ з стежки клерикалізму і звести його хоч трохи на людську стежку. Мені здавалось, що люде хочуть йти з нами, та не вміють. На весні я приїхав сюди, щоб робити у „Ділі“. Теоретично (навіть на папері) ми в усе му погодилися з редакцією, але за два дні Белей зламав умови і пішов крутити хвостом та „освічувати“ Галичан, що „мир(о) тече з мощей св. Николая“, та ширити Головаччину! З своїх фактичних відносин я запевнився, що уся редакція „Діла“ веде „народну“ справу геть у другий бік, ніж треба. Головнішу річ — брак землі у крестян на Укр(аїні) і аграрні питання Белей уміс не замовчує. Таке замовчування я вважаю за злочинство: три роки він казав мені, що „до його листи“ не доходять, я ням віру, а тепер сам дав йому 4 корресп. і він ні одної не надруковав. Для мене велика загадка: що лежить на самому споді душі отсього колишнього „радикала“? „Зоря“ і „Діло“, як і Тов-(во) Шевченка і „Просвіта“, дали мені повну торбу фактів нещирости, несовістности відносин до України! Я давно б махнув на Галич(ину) рукою, коли б не бачив, що вона може шкодити і шкодить Україні. Я не вимагаю від людей більше того, на що вони спроможуться при своїх обставинах, але ж двуличність їх відносин: їх млявість і непотрібний клерикалізм і оглядування на Збруч — нудить мене. Я запевнився нарешті, що поліпшити „Діла“ і „Зорі“, доки там працюють Коцовські, Белеї, Вахнянини, Кахнікевичі et t. q., жадним способом не можна. Тоді я взявсь, аби засновати нове щось в межах австрійської цензури, бо у мене рука не підійметься

працювати для прокуратурії. Трапились добрі, хоч невеличкі, фінансові умови і я гадаю, що на рік фінанси—1600 р. забезпечать „Правду“, хочби наші „Голови“ і там і тут zostались глухими і німими.

Маю надію, що писатимуть (повинні б принаймні) усі, хто справді тямить потребу нового політичного органу, хто хоче робити не язиком тільки, а руками. Хто підписуватиме за редактора, сього ще не скажу; для мене все одно, хто не підписався(б), але ліпше поступиться чимсь формальним, аби істота йшла гаразд. В серпні переходить сюди Барвінський, отже фактично він порядковатиме матеріалом, який буде. У мене фізичного здоров'я на се нема; організувати я не зумію, не маю до того вдачі, а на Барв. покладаюся з певністю. До того я з листопаду по квітень людина нікуди нікчемна, хора, з хати не вихожу, але що спроможусь,—робитиму. Завтра їду до Тернополя, щоб там зовсім уже умовитись з Барвінським, і нехай організує справу з формальної сторони.

Не потаюся, що в Галич. мої заміри вже викликали „подковирку“: інтрига ведеться від тих людей, на поміч котрих треба було сподіватись. Але се мене не лякає. Я певний, що за матеріалом зупинки не буде. Гадаю, що Галичина дасть 150—200, а Україна може 50 пренумера(н)тів. З Терноп(оля) я поїду на Україну, щоб там забезпечити властні грошові справи. Гадаю, що з 400 р. властних тут як будь (проживу). Тоді вернусь сюди в кінці серпня і працюватиму, як спроможусь, віддаючи усього себе для укр. р. справи. Коли мої заходи і моя праця потрібні, мене повинні піддержати, а ні, то й ні.

Що до Ваших поглядів, я не бачу жадного, щоб я не згодився з ним принципіально, але може бути, що в деталях і розійдемося. Найперше чого б я не хотів,—гострого гноблення осіб; не хотів би зразу виступати проти релігії (а не проти попів) і проти поляків. Треба пробовати умовитись, погодитись з ними. Між поляками є вже люде такі, що розуміють руску справу. Цілком згожуюсь з Вами що до „літературної Європи“, але ми ж повинні обізнатись і до инчої, „урядової“ Європи. Чи зверне вона увагу на наш голос, се инша річ, але ж ліпше нехай Post etc. звертають увагу на наш голос ніж на голос „Діла“. Взагалі ми повинні виказати свої думки і рахувати на те, що наше питання от-от стане на черзі. Мої думки про австр. уряд та про об'єдинителів—Ви не так зрозуміли. Може бути, що на моїх думках відбивається в листах острах наведення „отечественною“ перлюстрацією і через те я невиразно написав. Моя гадка така: об'єдинителів розпложують опріч рублів темнота, галицько-польський уряд та полохливість народівців, от в сему значінню й казав я налягти на об'єдинителів.

Певна річ, що до сучасної Австрії не великі і мої симпатії, але ж не треба великої фантазії, щоб проміняти московські „порядки“ на австрійські. Та на думці у мене була не сучасна Австрія, а та, яка б повинна витворитись. Певна річ, кажу ще раз, що не в Австрії спасенне нашої національності, але ж і не в Росії. Доки Росія Росією, доки народне тіло її точитимуть такі робаки, як точать нині, доти нема що сподіватись на щось ліпше, таке, щоб вишло звнутрі самої її, по ініціативі громади, або ще менше уряду. В матеріаль(ну) революцію я не йму віри, а на духову!.. Гай! гай! коли б Ви тепер власними очима побачили, що діється!..

Вибачте, коли чого не дописав, або переписав. Здається, сказав те, що треба Вам знати, а коли де є що зайвого,—пустить за вітром. Так от коли ласка, присилайте програмову статтю, уважаючи тільки на межі австрійської цензури. Перешліть її до 15 лат. серпня в Тернопіль Олександрю Барвінському. Я хотів би, щоб в газеті ні під одною статею не було підпису, як Ви про се?—

Коли писатимете яку відповідь, то на адресу Барв. в Тернопіль, а він знатиме, куди до мене переслати. К.

3. Ол. Кониський до М. Драгоманова.

Львів 8/XI 1888 ul. Pańska № 11. 11.

Шановний Добродію! Лист Ваш прийшов до мене в половині сентября, та досі незручно було відповідати, та такі й часу бракувало, бо бажав відповісти ширше. Отсе ж позавчора прибув до (Львова) на якийсь час і тут Барвінський отсе сьогодні перечитав мені Ваш лист, що вимагаєте неминуче надруковать. Ні змісту, ні головної думки Вашого листу я на сей раз не хочу зачіпати, навіть не хочу брати жадної участі в пораді Олесницькому (я його ще не бачив) і Барвінському, як зробити їм з тим листом; як вони собі прираджать, то їх річ; тай вибирати там ні з чого: правда, Ви даєте їм повну свободу вибирати, але з чого? з двох скандалів. Коли б стояла річ про те, чи не можна без скандалів погодити неминуче людські помилки, від котрих певне ніхто не забезпечений, то тоді я позволив би собі вмішатися в сю справу. Але ж кажу я, що тут можна зробити, коли свобода вибору обмежена двома скандалами? Стать осторонь та чекати, що з того вийде! тим паче не хочу вмішуватись, що коли Барв та Ол. не вволять Вашої волі (хоч би через те й виданне погисло??), то похваляється опублікувати історію програмової статті. Отся похвалка примусила мене зараз же вдатися до Вас і прохати, на мою думку, невеликого: зверніть увагу тільки на дві річі: коли станеться перший скандал, се б то, що лист Ваш буде надрукований в 2 ч., то мені здається, що се буде коли не останній, то передостанній номер, хоч я запевняю Вас словом чести, ніде ні одним словом не обізвуся, єдиного ступня не зроблю, щоб виданне вмерло, а навпаки робитиму, хоча знов запевне знаючи думки людей, що зложили виданне, я гадаю, що всяка нова праця буде марна. Далі, коли станеться так, що виконите свою похвалку, так прохаю зважити, що усі добутки того упадуть на мою і Барв. шкуру: його можуть спенсіонувати, а мені, сами тямите добре, що мені скажуть в Росії, коли з Вашого протесту і історії вичитають мою фамілію. Я цілком певний, що Ви й не напечатаєте.

Вибачте, коли що тут написав не до ладу, бо вельми спішу, щоб лист пішов ще сьогодні. Нетерпяче ждатиму Вашої відповіді на сей лист прямо на мою адресу. Поважаючи Вас Кон.

P. S. На мою думку, щоб спекатись і помилок і таких непорозумінь, то єдине, що можна вдіяти, кожную статтю пересилати спершу до Вас на перегляд, бо навіть і комітет уложений цілком так, як Ви пишете, не забезпечить від помилок. Та до того ще треба вважати і на наші обставини. Ну, да про се напишу потім.

Драгоманов до Ол. Кониського.

Chemin Dancet, 14. Genève. 19 нов. 1888.

Шановний Добродію! Переписка наша зходить на якісь зовсім дльа мене несподіване поле, коли Ви бачите навіть „глум“ у тому, шчо ја Вам написав про мою слабість очеј. Та ја Вам могу від окуліста свідоцтво прислати, шчо ја дісно слабују! Не розуміју ја і того, звідки Ви могли взяти, буцім то ја вважају Вас автором опротестованих мноју статеј. В усьакім же разі хоч би навіть і вважав, (чого, кажу, не ма), то ја б на те не нальгавав, бо мені jde зовсім не про особи, а про тенденції. А шчо тенденції тих статеј противні програмі „Правди“, — це не може бути спором ні дльа кого, ні дльа прихильників тих статеј, ні дльа противників. Думају ја і те, шчо, покинувши навіть обовязок щирости хоча і би до мене, льудини, котру все ж таки

кликано писати дльа „Правди“, — примушує просто і ясно висказатись про ті тенденції, — того потребує і справа. — Чи ми будемо будити свій народ, збільшуючи його свідомість, вносячи в нього гуманність і науку, — або чи будемо сіяти національні ненависти, шовінізм і почастино противну науці Духинщину? — Чи ми будемо впевнати в наших льудей думку про те, що наш народ живе для самого себе, чи ми мусимо навязувати йому австрієське чи яке друге вірнопідданство, — і почастино подавати доноси на тих, хто його переступає? — That is the question! Багацько з тим в'їжеться таке питаньня: як ми дивимось на діло Богд. Хм.? — чи сепаратисти ми, чи ні? — Я особисто не сепаратист, але не скажу проти сепаратизму нічого, аби він був заявлений просто і ясно — і без доносу на других сепаратистів від другої держави, коли вони єсть.

Довести до того, щоб у „Правді“ були поставлені ясно відповіді на ці питаньня, — ось головна ціль і мого одвертого листу і мого листу до Вас. І дуже мені жалко, що зрозумівши мій остатній лист не так, як я його хотів написати, — (хоч може тут в чому і я винен) Ви віддалились від обради головної суті цієї справи. І я б Вас дуже прохав вернутись до неї, коли Вам у загалі не противно розмовляти зо мною. Прошу Вас обговорити і те почастино, що я писав Вам з поводу Ваших слів, що як мій протест буде напечатаний, то „Правда“ пропаде. Я ще скажу, — коли написане мною в попередньому листі не так ясно: — що або редакція „Правди“, як і ті фундатори, про котрих Ви писали, стоять на тих принципах, котрі я опротестовую, і тоді нехай так просто і буде сказано, — або ні, то і те нехай буде сказано ясно. Між инчим ясна відповідь поставити в ясні відносини і мене, котрих же не сам навязавсь в сотрудники до „Правди“. Я ж маю право бажати щирости в цій справі не тільки як усяка льудина, але трохи по викльучному стану своєї особи, котрих я мушу підчеркнути Вам. Бачите, чи сьак, чи так, а я єдиний Українець, котрих веде звісну політичну агітацію за автономію України, тільки не анонімно, і через те на мою голову вальють усе, що тільки має ознаку української агітації, і навіть таке, чого нема. Так я маю право (а може і обовязок) підчеркувати те, завіщо я беру відповідальність, а за віщо ні. Думаю я, що делікатность примушувала б і таких українців, котрих і не годьяться з моїми політ(ичними) думками або в деталях (як Ви кажете) або і зовсім, — але все таки вважають мене за льудину варту хоч трохи добрих почутть, — признавати за мною це право, навіть не чекаючи, щоб я його нагадав сам.

А тепер до других справ, котрих Ви торкаєтесь в самому остатньому листу. Перш усього про москалежерство*) і москвофильство в загалі і у прикладі до галицьких справ. Відповідаючи мені на те, що я писав Вам про бажаньня краківських громадьян, Ви перемішали факти і особи різних категорій, як перемішали моє і побідоносцівське „распространение русской литературы“. Я Вам казав не про таких громадьян, чи січовиків, котрих стають дописувательями Слав. комитету (цікаві би я знати, хто се такі? Навіть мені б треба знати це, щоб инді не „влопатись“), — а про таких, котрих бажать збудити в своїх товаришчах реалістичне і поступове народовство. От такі то громадьяне (між ними чоловік, котрих вже не один рік дісно працьує дльа освіти і науки) знаходьять, випробова(в)ши, що їм тепер потрібна росс. беллетристика. Це важний факт, котрих ачеї же треба хоч би мати на приміті. Важний також і той факт, котрих і Ви подаєте, — що Вам казав один галичанин, що треба кинути німецьку науку дльа россійської.

*) Слово не так нове, бо зроблене на взгляд — *Franzosenfresserei*, котрим означали звісну тенденцію в нім. печаті.

Так як Ви звете його моїм „поклонником“, то ја мушу Вам сказати, шчо перше питаньне, яке ја роблю тим, хто приїздить до мене з України: — „а шчо, чи вчиться молодіж європейським мовам?“ і трохи не плачу, — та таки ј дісно плачу, — (бо очі болять!), коли чују (і бачу), шчо ні. А все таки в тому, шчо казав Вам тој поклонник, јесть з е р н о правди, на котре треба в усьакім разі звернути увагу. Ја Вам приведу один факт: коли молоді галичане задумали вислідити звичајне право ј у загалі правовіј і економічніј побит свого народу і обернулись до мене з запитом про книги, які јім прочитати попереду, — то ја мусив јім назвати окрім матеріалів і монографіј про Україну — надрукованих по росіјському (також і про Славјанщину) шче кілька загальнішчих книг європейських і знајучи, шчо вони не читајуть ні по французькому, ні по англійському, шукав німецьких. Де шчо знајшов (орігинальне, як Маурера), — а Мена не знајшов зовсім у німецькому перекладі, не знајшов усіх јого діл і в франц. перекладі, — і мусив рекомендувати в росіјському, — на котрому јесть всі 4 јого книги. — З фактами не битись! Треба признати, шчо рос. література, хоч јака вона не слаба, а все таки поки шчо једина європейська література з усіх славјанських, а в тој же час найбільш близька ґрунтом до ґрунту ј потреб усіх славјан. Все моје „москвофільство“ в тому шчо ја бачу цей факт. Не за Московщину стоју ја в рос. літературі, а за європейство, космополітизм жејі, — і так, як бачу, шчо Українці не мајуть енергії усіеју громадоју просто взьатись черпати з європ. культури, шчо б стати космополітами української нації (як колись були христіјане німецької, фр. англійськ. і т. (и). нації), то ја ј радиј, коли вони јдять європейизм хоч із росіјської миски*) Јак переварять јого, — то підуть далі і зроблятьсѣ навіть міцнішчими українцями (як це ја бачив на галичанах). Український же націоналізм (мудрость своја!) мало того, шчо тепер јесть реа(к)ція в загалі — не даје мені гарантіј навіть за українство. З ним вчепитьсѣ чоловік спершу за козацтво, а далі за православіе, а потім і до самодержавіја діде, а на решті ј у жандармах опинитьсѣ, як Стороженко. — Не вже ж мені шче треба говорити про моје москвофільство? А шче більше: не вже ж мене шче треба навчати, шчо не слід промовчувати ні Аксакова, ні Каткова, ні Черкаського. Гріх Вам О. Ј.! Ја ж шче в час старого Корша, з 1865 р. мав у „С. П. Вѣдом.“ спеціальність „полемика сѣ московскими газетами“ і могу вказати стопи паперу противукатковського ј т. и., зіпсовані мноју і в „Громаді“ і в „В. Словѣ“ і навіть в Journal de Genève.

Теж саме могу сказати ј про своје українство ј перед земцями „лібералами“ ј „общерусскими революціонерами“. — Ви впјать перемішали ріжні категоріјі фактів, відповідајучи на мій показ на Вашу роботу з земцями. А може ја нејасно сказав. Так појаснју. Ја Вам нагадував Ваші статті в Полтавському „Земствѣ“, — статті дуже інтересні. Нагадував дльа того, шчо б підчеркнути, шчо Ви знаходили ж в Росіјі елемент, з котрим могли працьувати солідарно. Нехај тој елемент тепер і закис, — але ж чи сѣак, чи так, коли земні шар не лусне, то він впјать прокинетьсѣ, і з ним впјать всьакиј тѣмушчиј чоловік у Полтавщині ј т. и. мусить же рахуватись. Але чи ж земці згодятьсѣ на сепаратизм, на Кијівське Королевство ј т. и. А просто про такиј сепаратизм українців говорили дејакі німецькі ј польські

*) Спеціально про німецьку науку, — або культуру в загалі, — мушу нагадати, шчо ј на Росіју вона мала вплив не дуже добріј і шчо росіјський дух став більше здоровіј і гуманніј, коли на нього повіјало з Франціј(і) ј з Англіјі, особливо з остатньојі. Ја мушу нагадати, шчо один час англ. твори перекладались на рос. навіть скорше, ніж на нім. На західних славјан викльучно німецькіј вплив (по франц. і по англ. вони дуже мало читајуть) зовсім шкодливіј

газети з поводу 15 юльа в Київі, — при чому покликувались на дописі, буцім то (а може і справді) получені з Харкова і т. и. (в одній дописі в сепаратисти записані був і ја з своїм рефератом на парижському літер. конгресі 1878 р.) і на прокламації від „українських комитетів, та національних друкарень“. (Знаєте Ви ембріологію і історію тих прокламацій, з котрих одна була передрукована в „Дѣло“? можете мені сказати, чи були вони розширені в Київі або де инде на Україні??). Коли німці і польаки так поставили справу, і коли „Дѣло“, по звичаю, напустило туману, — то чи не слушно було поставити питаньне про сепаратизм — політичний, — на чистоту і перед собою і перед публікою. За себе ја казав і кажу: ја за укр. автономізм, як його розуміли кир. мет. братчики і як ја написав у „В. Спільці“ і у програмі „Правди“ стоїав і стоїатиму до остатнього дня, — а ні Київського Королевства, ні Гетьманщини ні т. и., — в мене на думці нема (ја не бачу дльа них ніякої реальної підстави) і не буде. А хто дума инакше, нехаї просто і скаже і наїліпше: нехаї і підпишеться під своїм словом, як ја під своїм підписуїусь *).

Те, шчо Вам показалось „на догад бурьаків“ — діїсно писав ја прьамісїнько на Ваші слова про тих земляків, котрі, як Ви писали, — „де в чому (детальному) чимало не сходьаться зо мною“, — бо ја, мовльав, „вельми мало відаїу, яка діїсна пануїе думка на Україні“, — і котрі думаїють буцім то проти мене, шчо „треба органа, шчо б не зразу, а повагом будив сонних льудеї і проводив хоч по троху поступові думки“. Хоч Ви і поставили ці слова на чолі того, шчо Ви говорите проти того протесту, але ја поставив відповідь на на них зовсім окремо — і від протесту і від усього, шчо могло мати в ньому особистії характер дльа мене і дльа Вас, — бо ја зовсім не розуміїу, яку може мати спільність способ: повагом і т. д. з Духинщиноїу, сепаратизмом і доносами, про котрі ја писав у протесті; бо можна навїть сказати, шчо напр. допись з Київа зразу, а зовсім не повагом подаїе допис на Червонорусів. Ја взьав Ваші слова за передачу загального суду земляків про мене і відповів загально ж. Ви мені не написали, јаки то земляки, і ја мусив говорити про тих, кого ја знаїу (а ја думаїу, шчо знаїу маїже всіх видатнішчих українофілів) і говорити про оснївні думки політичні, соціалньні і культурні. Так ја Вам могу пальцьами вказати на тих, котрих радикалізм ја мусив укрошчати перед тим, як іїхав по іїх ініціатіві, видавати „Громаду“, — в котрії самії ја мусив доказувати приїательам, напр. шчо Шевченко не соціаліст, і шчо бунтарство не соціалізм, — шчо кощунство не раціоналізм і т. д. Ја б Вам міг дати рукописі, в котрих ја повимазував дльа печати такі речі, як „земство — тільки панська видумка“, всьаки поклики до бунту, — дати листи, в котрих мене докорьали, навїшчо ја печатав брошьюри „ліберальні“ замість „соціалістичних“, або чому ја не заїавив одразу, шчо ми хочемо виділити Україну в демократичну республіку і т. д. і т. д. А шчо в тої же час робили і говорили, шчо тепер робльаьт і говорьаьт ті ж самі льуде в Россіїї, Ва самі знаїете.

Впрочім про цїї пункт наша розмова буде на піску, поки Ви не скажете мені в деталях і з іменами, — чого і хто не хвалить в моїїх публікаціїах. А то ја бачу зовсім чудне в тому, шчо Ви пишете, напр., і в остатньому листу про моїїх „прихильників“ — „громадьян“. За остатні 3 рокі ја получив 3 соборних посланіїа з Київа, з котрих про двоїе могу тільки сказати, шчо

*) Польаки сепаратисти, — (хоч шчо вони виграли своїм сепаратизмом??) так у них їсть окрім спомину про діїсно осібну державу, а не Его Царскої Милости Войско Запорожское, — рьад революції у ХІХ ст., отверта революціїна еміграціїа і т. и. А українськії сепаратизм не розживсь навїть ні на одного чоловіка, котрії би під ним підписав своїе імїа.

або я не вмiю читати кириловського алфавиту, або в мене нема там зовсім нiяких прихильникiв. В двох довгих листах написано було менi: що мої виданьнѣ В. Спiлка, Полiт. Пiснi j пропоноване виданьнѣ Кобзарѣа — шкодливи. При цьому прибавлялось, що лѣуде нiчого не мають проти моїх iдеї (хоч двоїе писало менi зi Львова про „Москву“ маїже теж ж саме, що пишете тепер Ви), — але що всѣака публiчна манифестацiя укр. iдеї за грѣаницеїу лишнѣа, коли не шкодлива, — бо лѣуде знаходѣать, що лiпше ширити своїї iдеї — розмовами, а не печатно. Мотиви таких рiшеннѣн „громадських“ були виложенi темно, але з листiв i переказiв деїаких приїзджих я вивiв, що громадѣане в загалi не хотѣать, щоб хто небудь казав, що в укр. руху єсть якиї небудь полiтичний елемент, а не самiї культурниї. (Це потверджувалось i кiнцем Пипинської статїтi, писаннiї пiслѣ прогульок по Днiпру, цiлком противниї усьому тому, що я читав i чув ранiше вiд П., — i звiсткоїу Мордовцева про Степ, котру висмiїав „Кiевлянинѣ“, котриї якиїсь час бiльше служив укр. справi своїими нападами, нiж укр(аїно)фiли своїим шепотаньнѣам). Я вiдповiв посильноїу критикоїу бунту проти Гуттенберга (самобитно! своїа мудростѣ!) i безполiтичноїи культури, котра длѣа мене все рiвно, що безкультурна револьуцiїа бакунiстiв i безлiберальне народництво Каблiца (колишнѣого бакунiста)*). А головно вказував на те, що тепер українци не втечуть вiд полiтики, та ще j загрѣаничноїи, бо тепер до укр. справи пiдбераїетьсѣа не тiльки „їагеллонська iдеїа“ пiд австрiїським прапором (случаїу котроїи мене ж називав Вол. Ламанський), а ще їезуїти з Пелешем. А зваживши, що „Дѣло“, котре боїжитьсѣа именами кiївських українофiлiв, надруковало такi статїтi, як *Die Wacht am Bosphorus*, i обїавило Пелеша головоїу Русi, — то я радив „громадѣанам“, — коли вже вони вважаїють противним собi, або хоч неоппортуниим на часi мiї федералiзм, — дати яку небудь ясну iнструкцiїу своїїи львiвськiї братiїи, — щоб вона спiвала з нами в один голос. На це я получив таку вiдповiдь, з котроїи мiг вивести, що братiїа кiївська зовсiм не зна, що їїї казати, — бо все зводилось на те, що, мовляв, тепер не можемо нiчого вiдповiсти, бо тої канал, через котриї пiшов мiї лист (тої самiї, через котриї i я получив 2 листи) непевниї, — а колiсь вiдповiмо. — Я махнув рукоїу на „громадѣан“.

Тим часом я бачив чимало лѣудеї, — старших, пiдстарших i молодчих, — котри не належали нi до „громадѣан“, нi навiть до патентованих українофiлiв, але робили j роблять i длѣа просвiти j длѣа добробиту j длѣа волi нашого народу j мають явнi українськi симпатiї, — i при тому маїже цiлком згоджуїутьсѣа на моїу програму. Тi лѣуде не зорганiзованi j не можуть зорганiзуватисѣа нi коло неприхильникiв Гуттенберга, нi коло Пелешефiлiв, — а я не могу на себе взяти труду органiзацiїи. Та я j поклав ждати, поки вони самi собi зорганiзуїутьсѣа, а самому тим часом посвѣатитисѣа спецiально iсторiїи j народнiї словесности, котру тепер наука не дозволя инакше обробляти, як космополiтичним методом. Це справа нелегка i я влiз у неї по уха.

Коли це Ваш лист — з просьбоїу програми. Ви памїатеїете, що я вiдповiв Вам i що Ви вiдповiли менi. Але все таки я, боїучусь сѣурпризу, вiд Вас

*) Интересно: менi писали молодчi з Кiїва j Петербурга, що мiж молодїжьѣу українськоїу дуже поважаїетьсѣа Каблицѣанина. А до того я знаїу, що в Черниговщинi цiлїї кружок українофiлiв нар. вчителiв, не бачучи нi вiдки української полiтики, пристав був до народовольцiв (бачите, це зовсiм не так, як розказано в Горовенку!), — а в Харькови, пiд носом тамошнiх українофiлiв, склавсь кружок українськiї, котриї зводѣючи Шевченка з О'Дованом Россiїи¹⁾, готовив праїламацiїу, в котриї ставив своїеїу програмоїу — „аграрнiї террор“ — *à l'iälandrise!*

¹⁾ В рукоп. Россiїу.

мені і від мене Вам, прохав двічі Барв., щоб він не друкував моєї програми раніше, ніж Ви вернетесь. Б. відповідав мені теж саме, що і Ви. Аж сюрпризів вишло два чи навіть три: I) коло мого програму поставлено речі діаметрально її противні. II) Ви, замість того, щоб стати за мене, становитеся проти і III) пишете мені, що навіть українці теж проти мене і спеціально в справі протесту і у загалі.

Про протест я не буду вже говорити, бо не скажу нічого нового. А про сюрприз № III я скажу та і буду ще раз низенько кланьатись та прохати Вас: напишіть мені, в чому я помиляюсь: напишіть як најдетальніше і, коли можно, з іменами. Я ще нікого не зрадив і нікому особисто не пошкодив, — то і тут не біжтесь. А пояснити емігрантові, в чім він власне помиляється, — „мало відаючи, яка дісне панує думка по Україні“, — її богу ж, діло гуманне навіть.

Зостається сказати про „Зорю“ і Франка. Я жалію, що розмова ця звелась на особистости, котрих я зовсім не думав чипати. Я нагадав цю справу тільки, щоб пояснити, що не одні емігранти помиляються, а часом вони навіть вірніше почувають потреби моменту, ніж крајане. Діло в тім, що я ще чотири роки назад вказував на те, що львівські народовці не можуть вести справи згідно з думками навіть поміркованіших прогресистів, котрих життє вже народило в Галичині, — в провінції і у Львові. Упертость і дух монополізму львівських проводирів народовства, їх нетолерантність, котра дійшла до „виелімінуваньня із суспільности“ Павлика і бр. (до котрих, скажу Вам, навіть я був похолодів, бо вони, після мене, дуже вже багато поступили було львівським народовцям) — примушувала до заснуваньня осібногo від „Дѣла“ і „Зорѣ“ органа, на що згодилось уже було віче молодіжі. От як раз тоді Тр. писав П-ку від громадян, — щоб як більше тримались старших, — *concordia res parvae crescunt* (як колись писав і нам у Київ Пильч., підпираючи проти нас Качалу, котрих в імені 16 мільонів русинів пристав до магнатсько-клерикальної партії). А поряд з тим Ви в „В. Евр.“ похвалили власне львовян та ще і Пелеша, чим і піддали їм авторитета перед молодими і передо мною, на котрого навіть в тої час і вдарило „Дѣло“ і „Зеркало“, покликуючись на авторитет „українців“! Коли Фр. поїхав на Україну в справі нового журналу з моїм пояснюющим листом, то там йому обіцвали підмогу, але все таки радили „згоду“, — так що Фр. не знав, як йому бути. В цей час приїхали у Львів Ви і влагодили згоду молодих і старих у „Зорі“, куди посаджено і Фр., але з звязаними руками. В усьому багато винен Фр. своєї нерішучістю, (я в свій час різко вговорював йому це), але найбільше винні ви всі, Українці, а почасти і Ви, О. Як., хоч би тим, що не повірили пробі емігранта, котрих 15 років возивсь зі львовянами. Ось усе, що я хотів сказати і не думав Вас обраджати тим паче, що Ви ж у 2-му листі признали за свою помилку, що до Пелеша і львовян. —

„Поступ“ сюди не належить і я про нього не думав. Провал „Поступу“ — вина Франка, котрих перше не послухав Павлика і мене, котрі радили йому видати програму загальнішчу і не так радикальну (і ми, значить, не проти повагом!), а потім побојавсь конфіскати і навіть не виступив перед судом боронити своєї програми. Про це в свій час писано було Франкові, — від котрого я знав, що і Ви з другими українцями обіцвали під(по)могати його журнал, через що я і докоряв Фр-ві, що він не мав права кидати справи по першому дощчу, бо він тим понижа репутацію всіх нас. Як бачите, я ніколи не ховавсь з своєї думкою і перед „прихильниками“, рискуючи розсердити їх проти себе. —

Так і в теперішній справі я сміло кажу, що в мене нема не то неправди,

а і нещирості за душею, — і коли дійсно „Правда“ мусить шчо потерпіти, — то не моја вина буде. В усьакім разі, чи звернете Ви увагу на все те шчо ја пишу тепер, чи ні, — а ја дозвољу собі кінчити бажаньям, шчо „Правда“ була органом цілним, а не сорокатим. Хоч ја вважаю нац. шовінізм і політ. сепаратізм на Україні шкодливими, — але все таки ліпше хаї у „Правді“ буде чиста Духинщина, ніж мішанина, бо тоді все таки „Правда“ послужить і нам космолітам і федералістам українським, — бо викличе по кр. мірі реакцію в поступових елементах нашої громади, котрі мусьять же рости шчо року, бо все таки ми живемо в Європі.

Ваш М. Драгоманов.

Получив ја лист від одного галичанина, котриј учительствує вже давненько; між инчим пише, шчо від часів автономії Галичини — молодіж вже не зна, як слід, німецької мови. Ја це і сам запримічав по молодчим галичанам. Ось Вам шче один резон, — чому галичане мусьять прохати росієських журналів, — бо з них вони визнають, шчо дума Европа. Це може і гірш, а шче б гірше було, як би галичане зостались при самих „Зорях“ та „Буковинах“, „Кієвская Старина“. — Получив № 246 „Дѣла“, а в ньому на стор. 2 ось які слова: „Редакторы Ч. Р. повинні пѣдъ землю сховатись, коли доси не заперечили фактѣвъ, яки навела одна часопись львѣвська зъ ихъ гѣстины въ Кієвѣ“. Шчо Ви на це скажете?

5. Ол. Кониський до М. Драгоманова.

Львів 1/13 XII. 88. Pańska № 11. 11.

Вибачте мені, дорогою Добродію, що цілих три тижні не відповідав до Вас: сталося так єдине через те, що не було часу; треба було бігати, прохати, лаятися,... та через усе оте так дратувати свої нікчемні нерви, що таки 27/XI аж занедужав був! Отже й тепер не чую в собі духової спроміжности та морального спокою відписати до Вас на все те, що тичеться до теорій! Просто ізнемігся і душею і тілом і сам не тямлю, як воно буде далі. Мушу повідати Вам щиро фактичну сторону, може вона коли згодиться Вам до історії нашого розвою. Згори запевняю Вас, що ані єдиного слова видуманого, ані єдиної прикраси — тут не буде і за всі отсі факти ручусь перед Вами. Але перше треба умовитись от в чому: (може Ви й не згодитесь на се, але воно так єсть). Історичні обставини так здеморалізували усіх русинів в Галичині, що я не знаю ні одного між ними такого, що б був щирий, шчо можна було положитись на його слова, шчо в розмові з ним можна бути певним, що він не бреше, що він те говорить, що й дума, що він даючи обіцянку, бажає виконати її et. et. Одно слово: кожен з них фарисей. Отсе фарисейство виховало у них вдачу бридкого, матеріального егоїзму. Шчо познать галицького русина, треба торкнуть його з того боку, де у його лежать гроші. Тоді Ви запевнитесь, що між ними нема такого, шчо за ту чи іншу ціну не поступився своїми думками і вчинками. До сього додайте повний брак нестемности, горожанської хоробрости і за те повні душі полохливости, охорони, лехкодушности. От з отакими і в письменстві і в життю усі вони тільки те й роблять, що оден одному псують, оден одному шкодять, оден під одного рие яму. Через се у них ростіч і думок і вчинків, через се їх нехтують і зневолюють і поляки і кацапофіли. — Тепер факти.

Ја, здається, писав вже до Вас, що хоч як мало знав Олесницького, але не згодився б взяти його редактором; отже сталося се трохи чудно. Зустрічав ја у Франка др. Олеськова і коли Барв. написав до мене, що Олес.

згожується підписувати „Правду“, я не відаючи, що Олеськів живе не в Львові, згодився на се, тим більш, що був певним, що Барв. до виходу ще 1 № перебереться зовсім до Львова. Коли ж побачив з оповістки, що Олес. — значить Олесницький, годі було поправити; до того ж Барв. запевнив мене, що Олесн., беручись до „Правди“, виходить з „Діла“. За якийсь час знов пише Бар., що так як Олесн., вийшовши з „Діла“, стратив там 50 з. місячно, то вимагає платити йому сі гроші, а то покине „Правду“. Треба було згодитись. Тим часом з другого кутка написали до мене, що Олес. вважає себе самотійним господарем „Правди“ і ні на кого не звертає уваги, тай веде її не так, як слід! Справді чудно було! Бар. писав до мене, що 1 № почали друкувати 23 авг. Я прохав вислати до мене коректуру і надолжити, щоб 1 № був у Києві до 25 сентября. Але ж! коректури й в вічі не бачив, а 1-і три аркуші пришли до Київа тільки 3 октябр. Рівняючи інчі ще вісті зі Львова, запала до нас у Київі така думка, чи не веде Олес. справу на руку „Діла?“ Ідучи 22 окт. до Львова разом з Бар., я ще раз у його спитав, і ще раз він запевнив мене, що Олесн. вишов з „Діла“. Що ж я побачив у Львові?... 1) Олесницький з „Діла“ й не думав виходити, а брав гроші там і там. 2) Розсилаючи при „Ділі“ оповістку, він не дав занотовати її в газеті; оповістку розсилали тільки декому. Вважаючи „Правду“ за конкурента „Ділу“ — і супротивника народовцям, вони кинулись проти неї, щоб загризти; спершу робили се несміливо, тихцем, дискретуючи її на рахунок атеїзму, соціалізму et. t. q., а найбільше і тут шкодив Олесн. тим, що препогано розсилав, а декуди на Україну зовсім не посилав (хоча каже, що послав, але її не получали, а коли я вислав вдруге, то й подоходила). Нарешті коли народовці довідались за Ваш протест, вони підняли носа вгору і пішли гукати: „а що! й Др. за одно з нами“. Тоді вони положили на неї херим. Гладилевич взявся найзавзятійше шкодити: порозсилав листи в провінцію, щоб цурались „Правди“, бо видається вона на польські гроші. (Зауважте, що Гладилевич мостився взятъ на себе експедицію і адміністрацію і був собі певним, що матиме за те 30 р. місячно, але коли познав свою помилку, то взявся простати, що я „приїхав сюди забивати між народовцями клин“!) — 4/16 XI усі матеріали були вже в руках Ол. на 2 №; він запевнив мене словом чести, що № 2 вийде 15/27. І я був певний, що № 2-м полагажу недбалість Олесн. з 1 №... За день чи два прошу його принести до мене книжки пренумерати і звести рахунки. Вранці згодились на завтра, присилає записку, що їде зі Львова... Довідавшись, що він ні виїздив, знов кличу до себе, знов обіцяє „завтра по полудні“, а завтра рано — знов записка: „не маю часу“... Да отак і досі.

Тимчасом 8/20 XI кличе мене директор поліції Кршачковський і запевняє, що я „приїхав чинити роздор між народовцями і забивати між ними, на користь москвофілів, клин“... Звернувши тоді увагу, що голови народовців Огоновський, Целевич і інчі не віддали мені досі візити, я вдався з листом до Огон., кличучи його прямо висловитись і повідати мені: що народовці мають особисто проти мене і проти „Правди“? За кілька днів заходить, божитьсь що він нічого не має, а чув лишень, що на „Правду“ дали гроші Поляки. Я вважав потрібним постановити річ на чистоту і висловити, що між людьми, що скинулись на „Правду“ і обіцяли їй підмогу, є й поляки і українці і кацапи і євреї: то навіть коли б мені дав сам Голуховський, або Пор., або Толстой і сказав: „нате і видавайте, як знаєте, жадної умови не ставлю, опріч згоди з сусідамм, то я не відрікся б, а взяв“. —

Припись 15/17. Іду до друкарні! ба! і чутки нема! Олесницький лишень 14/26 XI дав друкувати матеріали, а половину погубив (чи може умісне потратив!). От через що 2 № ледві, ледві спромігся вийти 27 ст. ст.! — Стало

мені ясно, що з Олесн. треба розцураться! Отут то й показали себе народовці!... Став я з Бар. шукати редактора. Гладилевич порекомендовав Паньківського (в адміністрації „Діла“). Вдаємось до його, а він показує лист Гладилоч., щоб не йшов!... а то стратить 20 г. у „Ділі“. Се б ще не біда: я дав би йому 25. Тоді бурса Педагог. Товариства (властиво виділ її: Чапельський, Бичай та Лучаківський) сказали Паньків., що коли підписуватиме „Правду“, так стратить посаду в бурсі (там він „надзирателем“!). Порадив Франко взяти Терлецького Остапа: треба було розпитатись в поліції (бо я жадним чином не хочу видавати для поліції!). Тут кажуть: „То нігіліст, соціаліст... не радимо, бо буде вельми строга цензура! „Вдаємось до Дідушачака (Ви ж його знаєте), каже: не маю часу (підписати!), гадаю братися до іспиту... Є в „Просвіті“ нанятий урядник Скородинский; сей не відмовив, але каже: без дозволу виділу „Просвіти“ не можу дати підпису. Скликав Огоневский виділ, а виділ прирадив таке: „понеже Скородинский єсть урядник „Просвіти“ то виділ не може дозволити йому підписувати „Правду“, бо зараз би Червона Русь стала кричати, що то видає „Просвіта“, а се пошкодило б нам“... І знов закинули на догад „польських грошей“. Мусів я спитати Огон.: Чому вони (Просвіта) не відцурались тих польських грошей, що через мої руки дав Тишкевич на драматичну премію?... Нарешті згадали, що є ще молодий Шухевич, радикал, завзятий (р. 1885—6) прихильник Франків і Ваш і ворог замутої калюжи народовців. Спитавсь у його Барв. і чує таке: „Я готов дати фірму, але спершу запевніть мене, що через те, що я підпишу „Правду“, не нароблять лиха моему братові; він і досі суплентом, його вважають за ворога поляків і не дають посади сталого професора... От Вам як!... бачте, який херим. Не відаю через се, як буде з № 3: не хотів би я, щоб він вийшов з Олесн., але ж і перемінить ніким. Була ще надія на д-ра (правника) Косса, та кажуть мені, що Коцовский взявся умовити його, щоб не йшов на редактора. Чого ж хочуть Русини від „Правди“? питаєтеся Ви. Бачте, і „Діло“ і „Зоря“ і навіть „Товариш“ вважають її за конкурента і пильнують — або повалити її, або взяти в свої руки. „Зберіть комітет, з кого знаєте, кажуть мені і ті і ті, зложіть на його руки гроші і не мішайтеся, а ми вже сами поведемо „Правду“ і редактора знайдемо“. — Ба! от сього то вже я ні во вік не зроблю! 23 роки навчили мене, що значить повірити галичанам гроші! Не буде ні грошей, ні журналу. Таки кажучи правду — хоч і гірку — мушу повідати, що опріч Бар. та Лев. Петра у Львові я не зустрів ні одної людини з табору письменників, щоб вона сприяла „Правді“... Павлик сприяв би, коли б був у комітеті та коли б адміністрація і експедиція пішли до його... Спершу він майже щодня заходив до мене, а запевнившись, що на його не може бути, перестав і ходити кажучи: „не хочу, щоб поліція дорікала Вам, що до Вас ходять нігілісти“. (Я переказую Вам усі подробиці, щоб у Вас склався осуд чи на мене, чи проти мене, але безсторонній, не такий, як той, що я „чотири роки не давав Франкові заложити новий орган“...). Не потаю, що й у Фр. не бачу такої прихильности, якої б треба було сподіватись для „Правди“. Певна річ, що коли б у „Правди“ були більші достатки, щоб було з чого платити за статті, то инча річ; а то й самому мені ніяково вимагати праці даремної.

2-й № Пр. пішов до Вас в пснеділок. Що скажете про його і проти його? Коли вона стане і далі не піде, то се не з моєї вини: я буду свідомий, що потреба нового органу була і є і що на Україні люде не від неї, а до неї, але в Галичині вона стала усім кісткою в горлі.

Буде на сьогодні; бо більш не втну, вельми втомився; погано так, часом, як шпігоне під бік, так не стямишся, про що й думав. Бувайте здорові!

небавом писатиму і напишу відповідь на всі Ваші питання. А тепер таки
Ваш Ко н.

6. М. Драгоманов до Ол. Кониського.

Chemin Dancet, 14. Дец. 16, 1888. Genève.

Шановниј Добродію! Дістав оце Ваш лист. Хоч і бојусь, колиб моја відповідь не збила Вас відповідати на мій попередній лист, — а все таки відписују, бо бојусь і того що Ви чекатимете на мене та не писатимете, — а в моїм попереднім листі ја питав Вас про речі дльа мене дуже важні, між инчим, окрім оснівних теоріј і про те, в чім ја власне не знају тијејі думки, шчо тепер панује на Вкраїні, шчо мені дорікајуть земляки, шчо не раді мої(ј) праці в „Правді“, — а також, як себе держали вони власне 15 јульа до памјатника Хмельницькому, шчо думајуть про прокламації „Діячого Комітету“ і т. и. — Будьте ласкаві, не гајтесь відповісти!

Те, шчо пишете Ви мені про галичан, не дивује мене ні в загалі, ні в деталях. Ја ж сам мав пригоду пізнати јіх. Треба тільки завважати, шчо на Вас львовјане шче мајуть за шчось зуб з поводу справи листу Гладилевича до Аѳиногена А — ча. Ја цејі історіјі мајже зовсім не знају, — так шчо нічого не розберу в тих черепочках, котрі долітали до мене з цього горшка. Коли не скучно, то напишіть мені, шчо там справді було ј јаку роль там грав Володимир Ан — ч. — Потім ја б радив Вам виключити з Вашого суду над галичанами Павлика. Він теж маје галицькі пороки, та не ті, які Ви всім галичанам справедливо закидајете, — а хиба обидчивість і плакунство, — а до грошеј він не жадниј (хоч і не аккуратниј). До „Правди“ ж він завше відносивсь прихильно, хоч і не без скептицизму, тепер навіть писав мені, шчо „Правда“ все таки придатна тим, шчо вибива народовців із јіх болота. Про те, шчо він не ходить тепер до Вас, шчоб не наводити на Вас поліціју, він писав мені сам післъа того, як Ви ж јому розказали своју розмову з поліцејським. Јак ја міг запримітити, то П — ку не подобалось, шчо Ви опротестували тільки Франків „нігілізм“, а про нього П — ка мов би згодились з поліцејським. Шчо до коректи ј експедиції, то П — к писав мені, шчо маје надіју получить јіх, а потім, шчо не получив, шчо јавно јого образило, јак знак не довіру до нього, не кажучи вже про те, шчо дльа нього 20 — 30 гульд. були б хлібом. А про комитет, то цъа думка моја, і сам П — к тричі прохав мене, шчоб ја не настојував на тому, шчоб він там був членом, бо при сујевірному страху галичан до јого имени, ждав від того скорше шкоди, ніж користи дльа „Правди“. Ја ж думав і думају доси, шчо пора вже виеманціпуватись і з цејі галицькојі михвології. А окрім того ја випроб. і знају, шчо П — к зовсім не найбільшиј радикал з галичан (між народовцъами јесть далеко більші — на кінці јазика, звісно), та тільки самиј устіјнішчиј з усіх відомих мені Галичан, з котрим можна вмовитись і на мінімум, котрого вже він буде держатись чесно. Через те ја ј тепер не розуміју, чому јого не взъато в комитет. Писав ја про це Барв — ому, тепер кажу Вам, шчо не розуміју Вашого „цего не може бути“.

Те, шчо Ви пишете про херим проти „Правди“, мене не дивује з психологичного боку, хоч з літер. - політ. мусило б дивовати. „Правда“ ніякојі конкуренції „Дѣлу“ ј „Зорѣ“ робити власне не може, — і через те жалко, шчо таке слово проскочило в відповідьах 2 № Пр. „Дѣло“ газета, а не журнал, „Зоря“ - ж не політичниј (позајак вона јде в Россіју, то ја б жалкував, коли б вона впала; хај би була збіркоју невинних беллетр. і поезіј), — і поділ праці ј цілів міг би виробитись між трьома органами најліпшиј. Дльа цього најліпше б було, коли б „Правда“ звалась инакше (тим паче, шчо

стара „Правда“ дуже почесного імені не придбала), а в усьакім разі згожуюсь з Борк., шчо ліпше б її було нумероватись рочником I-м і виступати, як застрільчиком, а не армією партії народовців, котра всьа шче не доросла до програми нової „Правди“. (При случаю сказати, — ја вважаю всьу „Оповістку“ за недоладну і безтактовну, — а проти „подніпр'янського“ гегемонізму в мові, а також проти фонетичного фанатизму (та шче і зза нелогичної кулішівки!) ја з принципу). Та тепер цих помилок вже не поправити. Зостається тільки зорганізувати „Правду“, — об'яснившись чесно з народовцями, приймаючи і їх за чесних льудей, хоч дльа виду. Зорганізувати ж „Правду“ навряд чи поміг би хто, окрім радикалів, між котрими треба шукати і редактора. Кого, — це Вам ліпше знати, бо ја особисто нікого на знају, окрім Терл., Фр. і П — ка. (Дідошак мені цілком не знајемий, окрім по його брошурі проти Нар. Д., котру ја вважаю за безтактну, а підпис під псевдонім П — ка — „Ткаченко“ вважаю просто за свинство). На поліцію дуже оглядатись нічого. Ја сам не за тим, шчо б писати дльа конфіскати — так бачите, шчо в Львові поліція сама вменшує права, котрі дає печаті австр. закон, а податність Галичан помога поліції до того. Там безпремінно треба видержати два-три процеса за печать з апелляціями в Відень, де треба комусь поговорити перед судом докладно про галицьке пресоове право. Звісно, це все потребує заходу і видатків, — так коли на це нема сили, то ліпше і не виступати з політ. органом великої 20 мильйонної нації, — а поки шчо смирно видавати культурні праці (тільки справді ж культурні).

Шчо Вам сказати про 2 № „Правди“? Дуже він слабий з усіх боків. Помилки фактичні маіже в усіх статтях, — а корреспонденції короткі, темні. До того все порубано на маленькі шматочки, — так шчо і не вдержиш їх в голові до 3-го №-ра (Чому Анастасіада перервана?) З усієї „Правди“ видається на перед. „Слав. гостям“, — бо хоч кінчено. Так як же видається? справді jakimсь „турецьким“ стилем, — та окрім того помилками навіть про 1863 р., — з Духинщиною, а в кінці шче реакцією — проти чого? — проти „прав чоловіка“ і т. и. Так і видно, шчо писала голова провінціально-польска, навіть більше, ніж провінціально-українофільска; ја такі думки і такий метод їх здибував у панків і адвокатів польских на Волині та де в кого з емігрантів польских з 1863 р. по маленьких місцях Італї, куди ледви доходило шчось про слав'янство, українофільство і т. и. Ја вже не кажу, шчо тепер навіть Костомаровське слав'яно-укр(аїно)фільство штука застара, — а хоч би Х—л хоть знав, напр. хто і як у Слав'янстві „адмірує“ Россію і через шчо. Живних зовсім не багато в Слав'янстві, — Площчанські не варті слова, а в Галичині дуже важне москвофільство мужицьке; сур'юзні партії в Чехах зовсім не адмірують Россії, а в середині духа навіть за надто плъють на неї, як і віденські німці, і мало жеї знајуть, а на страх віденським німцям льакаються з неју по черзі — раз старочехи, другий молодочех; подібне і у словінців і хорватів; у сербів те ж маіже саме, — та там стоїть пре(с)ур'юзний вопрос, як вибавитись з австрійських лап, — то б то в економії євреїських: в Болгарії навіть противники Каульбарсовської Россії з сумом питають себе; чи зможуть вони самі, т. б. без Россії, не датись Länderbank'у, як дались серби, та шче до того забезпечити собі хоч частину Македонії з Салоніками, куди лізе Австрія. Чому адмірують у Россії сур'юзні європеїці, — або ліпше, шчо їм сімпатично і інтересно, це б Х—л міг би побачити, коли б прочитав хоч *Le roman russe* — *M. de Vogüé*, — котрого він, — суджу по кількох словах у першій половині статті, — або зовсім не читав, або нічого не зрозумів. Та і „адміністрація“ яких небудь *Deroulède* *) зовсім не така смішна,

*) К слову — польска преса не льубить *Deroulède* шче за його українофільську драму *L'Hetman*. Смішна це штука дльа нас, — а все таки українофільска, як і *Maroussia* —

як напр. навіть ја сам кажу своїм пријателям французам,—котрі мені відпо-відають не без резону: а шчо ж нам робити, коли нам треба, штоб хтось, хоть чорт, а не то царь,—поставив ззаду німців 1000000 віјська, а не то ми не тільки Альзаса не відберемо (ја думају, шчо все рівно не відберуть!), а шче і Шампань стратимо.—Бачите, це все справи страшенно сложні, шчоб по ним можна було літати пташкоју з пів-ідејками, пів-жалъами романтичного славјанофільства, як Х—л. На решті все таки зі статті не видно не тільки, шчо нам, шчирим укрјінцям, робити, але навіть, як справді держали себе хоч київські укр(ајно)фили перед помником Хм-ого,—а P. S. показује, шчо автор сам перельакавсь навіть свого туману.

Ось Вам моја думка отверто. Судіть жејі, як знајете.

Під кінець ја Вам мушу сказати, шчо мене просьять Борк. і Белеј писати до „Зорѣ“ и „Дѣла“. Ја б хотів відклонитись, бо мені нема часу викінчити початі наукові роботи,—а до того тепер россіјане (революціонери) починають нове виданьње в Женеві і просьять мојејі роботи і помочи радами: це дльа них діло не легке, бо після всього бувшого це рівно проходу *sub iugum*, а ја льудина не так то вступчива до принципів. Ја не можу відректи їм помочи між инчим і через те, шчо в них бачу більше шчирости до їх діла, ніж у наших до нашого*),—і тепер вже написав досить велику статтьбу „Земскій либерализмъ въ Россіи“ 1858—1883. А на далі обіцьав: „О заграничной политикѣ Россіи въ связи съ внутренней“—и „Права человекѣ и гражданина“. Тільки ж у мене јесть кілька тем, про котрі, думају, варто побалакати з укр.-гал. земляками. Ја б радиј був зробити це в „Правді“, де, окрім того, думав давати рецензії на дејакі европ. книжки. Та бачу по всьому, і по Вашим словам,—шчо і редакція „Правди“ і „фундатори“ не дуже то раді мојіј праці,—то і мушу шукати дльа нејі иншого місцьа. Коли ж „Дѣло“ і „Зоря“ самі просьять,—то тим ліпше. „Народовці“ не можуть говорити,—шчо ја з ними (бо напр. протест мій був між инчим проти того, шчо вони з „Правди“ перепечатали), а коли вони хотять бути зі мноју, то нема мені резону їх відпихати, а тим паче, коли вони сповнъять звісні умови. Ја вважају обовязком Вам це все сказати наперед,—шчоб не було непорозумінъња. Скажу наперед, шчо може мені пријеться і полемізувати з такими речами, як напр. „Слав. гостямъ“, коли побачу, шчо вони шкодливо впливають на своїх і чужих.

На цім спинъусь на сьогодні. Буду ждати від Вас листу про справи, котрих ми торкнулись ранішче. Бажају Вам здоровја, а надто очім. Ја вже мусив осідлати носа окульарами, проти котрих пручався аж 3 років. Тепер мов ја—не ја.

Ваш прихільниј М. Драгоманов.

7. Ол. Кониський до М. Драгоманова.

10/22 XII. Pasaika N. 11. 11.

Хотів би ја ще сьогодні відповісти Вам, Дорогий Добродію, на лист Ваш що зараз одержав, та не знаю, чи дадуть мої очи се зробити. Зовсім сліпну. З попереднім листом Вашим сталась пригода: дав ја людині, що жила зі мною, переписати мені його виразно, бо навіть через лупу дечого не міг розібрати. Дав тай байдуже, таки великий клопіт з „Правдою“ не давав про що інче гадати. Тимчасом та панночка зненацька мусіла їхати до недужої матері і пої-

Сталъа. Обидві показујуть, шчо в часи „адмірації“ французів перед Россіеју могли б пролізти в Париж і ми,—як би вміли, та не лінувались.

*) Наші власне ні не революціонери—ні не земці, ні не вчені або писателі,—а такє щось поверховне і мльаве,—ні богу свічка, ні чорту кочерга,—і ні до чого вони ні себе, ні країну довести не можуть.

хала. Кинувся я відповідати до Вас, а листу нема. Певна річ, що вона з поспіху завезла його. Я написав, щоб швидче вернула, та не знаю коли се станеться. Відповім, як пригадаю Ваші питання. Де доводилось мені бути, скрізь чув: „стережіться, щоб не було Драгомановщини“. Що таке: Драгомановщина? Оден каже: раціоналізм, другий—соціалізм і т. д., а на решті усіх можна звести до одного, що Драгомановщина се Ваша манера писати доткливо. Не гнівайтесь, Добродію! Я хочу говорити щиро і кажу, що така є у Вас вдача дотикати особі автора; навіть гріхами за царя Гороха (От хоч би в № 1 „Товариша“). Коли б Ви тямали, як се шкодить! Інколи серце кров'ю обливається, коли бачиш, що більша половина Вашого впливу марнується єдине через отаку вдачу! Інколи примів би що зробив Вам за те, що Ви в бочку свого меду всиплете ложку дьогтю!... Один чоловік в Харк., другий в Чернівцях зовсім однаково повідали мені про Вас: „нехай він учить нас, але не лає нас дурнями“. На се і я пристаю: коли б Ви вели справу більш педагогічно—Господи! якого б Ви впливу мали! Але ж! Тямлю я і Вашу нервову натуру і Вашу збентежену душу! Так от ті деталі й виходять на те, що люде не годяться з Вами, щоб треба було доткливостями навчати і зразу викладувати душу евангелія перед тими, яких ще треба азбуці вчити. А таких, Добродію, у нас велика більшість. Далі: Ви так вельми налягаєте на галичан, щоб стежили рос. письменство, так несете вгору літер. рос. і так нехтуєте укр., що люде вважають у Вас москалефільство, суще мовити, інде не ймуть навіть віри (знову прошу вибачити за щирість) до Вашої рівноправної федеративности і бачать у Вас гегемона Московщини. Інчі, знаючи, що Фр. іде по Вашій указці, і читаючи його писання в польських газетах (Kraj, Prawda), виводять і тут докази того ж таки „москалефільства“: бачте, Фр. такий чоловік вельми односторонній, а на лихо без межі самолюбивий: ображений і покривджений народовцями він пише тільки про лихі їх вчинки, промовчуючи добрі; і навпаки про „твердих“ пише тільки про добре і промовчує лихе. З сього виводять на Україні, що він маскує своє москалефільство. А більшість людей, яких я знаю, перш усього стоїть за націоналізм. І на мою думку, не шкодючи українству, не сприяючи ассиміляції, не можна перевести ніякої нової ідеї інчою стежкою, опріч націоналізму, і вважаючи на сучасні обставини, пильнувати над тим, що сприяє націоналізму.

Далі: як держали себе Ваші земляки 15/27 липня? Сам я того не бачив, знаю тільки запевне, що Ант. у Києві тоді не було. Я на тих торжествах не був, а чув, що Ор. Левицький був у мундірі поруч з Юзеф., що Науменко і Трегуб. умісне поприїздили на торжество; запевне знаю, що Наум. хотів, щоб в день пам'ятника було нар. читеніє, і хотів читати відому Вам брошюру Слѣпушкина про Х-ого (се відбулося усе в сентябрі). Взагалі думок київської громади я не знаю, бо не належу до неї і належити не хочу: вона мені противна своїм езоповским язиком.

Що до „прокламації“, комітету і т. і., так я ще в Львові прочитав (1 чи 2 липня) у Reform'ї і ту прокламацію і попореготав над нею. У Києві чув, що автори її самі жандарми; а тут чув, що це „інтрига“ угорської поліції (!), а мені здається що се просто белиберда якихсь недоуків. Взагалі—дурниця.

Я й сам бачу і вболіваю, що 2 № „Правди“ слабкий, та що діяти, коли люде уміють тільки дорікати! У мене ціла торба листів з доріканнями і ні одного, опріч Вашого, з доброю порадою. А дорікання—се найлегша праця! Досі ніхто з „прямих українофілів“ не прислав ні слова; за те учора пришов лист від „радикала“—Вашого часу (як були у Києві). Він спостеріг в № 2 „соціалізм“ і лається, що я „взявся воскрешати „Громаду“ А другий молодий вже „радикал“ пише, що „Правда“ може наробити клопоту, підняти на ноги жандармів і ліпше її зупинити“... В „Правду“ йде те, що є, не можу ж я сам

усе написати, та ще й написати так, щоб „усім догодити“ Нема в мене ні освіти ні ерудиції такої, щоб самому постачити увесь матеріал. Я даю, що маю, що спроможуся, даю останні сили і здоров'є. Не треба ж вимагати від чоловіка того, чого він не в силі дати; і не буде совістно ганьбити його за те, що він оддаючи усього себе, не може більш нічого дати. Чи можлива ж річ, щоб я, маючи під 60 літ, мав енергію — 20 літ. паробка? Коли в українців є потреба піддержати „Правду“, нехай піддержать; але вони, найпаче „радикали“ вкупі з галичанами, пильнують убити її і пильнують нечесними єзуїтськими заходами. Нехай вже ті, що не тямлять обставин, але ж як не сором тим, що добре знають львівські звичаї, докоряти мене за коректу навіть. Я ж людина сліпа, коректу 1 № правив Олес., 2 і 3 Барвінський і господи! що ж то за коректа!... побачите самі в № 3!! Та дорікання ще дарма! випивши на громаді добру пляшку пива та перекусивши „сальця шматок“, легко дорікати, легко за пахощами і димом ладану маріти нивідь що.—Тимчасом „Правда“, яка б вона не була, вона вже має заслугу: вона випхнула народовців з багна, вона примусила їх—вдатися до Фр., щоб видавав „Зеркало“, взяти Пав. до „Батьківщини“, поставити шефом „Діла“ Романчука, оглядуватися на клерикалізм і нарешті вдатися до Вас і допустити в „Зорі“ фонетику. Знаю я добре, що се все робиться нещиро, а на те що (б) „повалити нашого ворога—„Правду“; але дарма! Я виніс уже на своїй шкурі і лайку і доноси народовців, але доки буде спроміжність, не покину доти, доки „Діла“ і „Зорі“ не виб'ю з багнуки. Довго я не тямив сущої причини, чого народовці накинулись на мене, аж ось сими днями оден з них розповів мені і показав листи Борковського, Гладилевича і Белея. Уся річ у них от в чому: Гладилевич виссав з пучки, що Україна дала 10000 р. на „Правду“ і що він певний, що „йому дадуть адміністр. і т. і. і він матиме за те 50 гульд. місячно“. Через дурний розум народовців, через продажність Олесниц. та дрібні помилки Барв.—Гладилевичу і Борковському поталанило запевнити народовців, що „Правда“—„конкурент „Діла“ і „Зорі“: треба її повалити. Притягши до себе Фр., Пав. і Драг., ми відтягнемо їх від „Правди“. Тоді ачей же Україна і наша публіка запевняться, що біля „Правди“ нема нікого: тоді Україна скаже завісити „Правду“, а гроші скаже передати на підтримування „Діла“ і „Зорі“, яко органів народніх і дійсне українсько-руських.

Вони розписали листи по провінції, щоб „хто вважа себе за народника, не підписувався на „Правду“. А щоб сховати сю інтригу, вони в „Зорі“ ніби то й прихильно стосуються до „Правди“. Кажуть, сими днями і „Діло“ виступить і „Товариш“ в 2 № теж друкує щось проти „Правди“. А молодіж!? До Київа пишуть: „ми не можемо симпатизувати „Правді“, бо вона забиває клин в нашій суспільности“.—Отже не вважаючи на все отсе, „Правда“ має до 200 прен. і гадаю, коли вистоїть, матиме ще більше.

Певна річ, що проти Михальчукових „Славянам“—можна дещо закинути, але ж не можна вимагати, щоб у „Правді“ було саме чисте зерно: де є такий журнал, щоб і в йому не було чого такого, з чим можна не згожатись. У мене на очах перейшла історія рос. журналістики за 30 літ і я не знаю ні одного видання, щоб зразу стало на певні ноги і ні разу й на макове зерно не збочило з програми. Чого ж так, що „Правда“ ведена майже одинокою силою, мусіла усього того не допустити, що траплялося допускати журналам, веденим 15 професорами? До того ж уважайте, що на мені не можуть не відзиватись єзуїтські заходи Борковських, Гладилевичів і усієї львівської братії, котра задля виборів знов поєдналась з кацапами і признає тепер, що жадної програми для єднання не треба. „Програма тепер в усіх повинна бути одна: вибрати яко мога більш русинів“... От Вам і консеквентність Народ. Ради!...

Що до листу Глад., що оголосило „Київ. Слово“, то річ така. З початку грудня (торік) прислано мені копію (оригіналу не бачив я тоді) листу зі Львова до цензора Рафальського, де „для видання народного органу“ прохали заповоги від київ. банків. Підписано той лист так, що не можна, кажуть, прочитати підпису. Прийшов він за день-два до смерти Рафальського. Зміст листу такий, що його можна віднести до народників, хоч можна й змагатись. Лист дипломатичний. Перегодом в руках ред. „К. Слова“ опинився відомий Вам лист Глад.—Гладилович каже, що адресовав його до Вл. Бон. Ант., а редакція „К. С.“ запевняла мене, що на конверті виразно стояло „Редактору Київ. Слова“.—Хто з них бреше?? Радите Ви безпремінно видержати 2-3 процеси... Ба! а з ким же перевести їх? З Олесницьким? Еге... ні! на се, Добродію, треба великих грошей, а ще більшої моральної сили і відваги, яких я в Галичині не знаю.—

Марне ви гадаєте (або не добре зрозуміли), що „Правда“ не хоче друкувати Вашої праці. Коли Вас раз запросили, то хиба треба вдруге? Хиба ні Фр. ні Пав. досі не писали Вам про моє бажання друкувати Ваші Політ. пісні і разом робити з них відбитки? Я не хотів би друкувати тільки нічого з таким особистим дотиканням, яке було у Вашому протесті або в замітці на історію Огон., про Костомарова: бо кажу Вам з досвіду, що з такого дотикання велика шкода і Вашому впливу і часописі. Все те саме можна сказати не глумлячись, не дотикаючи авторів. Ви згодитесь зо мною, що без помилок людей нема: на що ж ганьбити чоловіка за те, що він не хотів помилився? Хиба таки можна ганьбити Огон. за те, що він не відав, що є в Росії газета Рус. Вѣд. і там був фелетон про Кост.? Певна річ, що можна бажать, щоб історик передивився усі матеріяли, і треба вказати, чого він не переглянув, але ж ганьбити його за се ні хто не має права. Тут коли треба і слід зганьбити, дак не його, а того, хто маючи у Львові Р. Вѣд., не сказав йому про той фелетон. Я щиро рад би, коли б Ви прислали ще що невеличке для 4 або що більше до 5 № (коли народовці не виженуть мене зі Львова і коли „Правда“ розживеться на редактора). Але щиро просючі Вас до праці, прошу заздальгидь праці об'єктивної, не полемічної, а вдруге—дозволити, де явно буде не наше слово,—замінити його нашим, і де буде не наш „оборотъ“, повернути на наш, так щоб думка автора ні на крихту від того не стратила.

На мою думку, подержавши народов. ще якийсь час в такому стані, як вони тепер, запевне можна вибити і „Діло“ і „Зорю“ з багна клерикалізму, шовінізму і консерватизму. Тому то треба, щоб вони самі спершу розпочали поступ, розпочали власними працями, а тоді вже і нам можна до їх прийти! А то як Ви дасте їм зараз свою працю, так вони, надруковавши її і зірвавши з неї квітки, знов перед виборами (се важна річ!) полізуть і до Сембратовича і до Пелеша. Тим то на мою думку не слід Вам нічого давати ні до „Зорі“ ні до „Діла“, доки не буде певного факту їх поступу, доки не минуть вибори. А про те—як знаєте.

Бувайте здорові! Коли відповідатимете до 16/28, так стара адреса, а після 16 ліпше на руки Барв. (Личаківська 7—1) для передачі мені. Як не знайду редактора, тоді передам, коли візьме, „Правду“ Фр. або Терл., а сам поїду.

Ваш прихильний А. Конисс.

Перечитавши ще раз Ваш лист, додаю де які подробиці, хоч вони й не варт великої ваги, але ж, аби то не носить їх в душі. Те, що пише до Вас П-в-к, варто уваги тільки через те, що з його знати, що й у П-ка шкура обросла галицьким піррем і що я правду сказав йому, мовлячи, що він „більше Драгоманов ніж сам Драгоманов“. Недовір—в невідданні йому кор-

екти і ін.—був, але не до його, а до його очей. Коли Барв. з здоровими чима править отак паскудно коректу, то що вишло (б) з коректи Пав. з овсім недужими очима!!—А що до поліції, то се хіба на глум можна було йому і згадувати. Яка ж тут логіка? Коли няти віри, що він „нігіліст“ і буваючи у мене „навів на мене поліцію“ (вона наведена ще з р. 1865, се Пв. рзнає документально), так хіба через те, що він не заходитиме тепер, овін перестане бути „нігілістом“ і поліція відчепиться від мене? А до комітету я не взяв його через те, що жадної заповоги він не робив би, а баламутства і так доволі: та того комітету і не збереш: умовились сходитись по суботам і от 4 суботи не зійшлись: раз прийде оден, на другий раз—другий і оден одного пильнує, щоб не зійтись разом... І в Київі і тут я переконався, що всякі комітети, не даючи жадної користі, тільки шкодять. А головна річ, що щирости в них на зерно нема. От хоч би й таке: на 2 № треба було щось коротенького запхнути руїну, якої наробив був Олес., погубивши матеріали. На комітеті Фр. порадив—взяти у його „добрю річ Чайченка про Гребінчині твори“. Усі поняли віри і згодились, щоб він передав до друкарні. Аж як перечитав Бар. те „добре“, то спостеріг у йому цілу копицю такого „москалежерства“, за яке Ви перш усіх накинулись би... Справді та річ не лиха, але треба добре-добре її вичистити. Тай ще питаюся: чому Фр-о, держачи її у себе 2 роки, не дав досі надруковати ні в „Товариші“, ні в своїй Бібл.? От вам галицка щирость. А ось і друга: чому він досі ні слова не згадав про „Правду“ в своєму Lwow. Kurjer-i? атже „Правда“ йому, мабуть, і близша трошки ніж болгарска читанка?

Слово „Річник XIV“ вжито зовсім без толку, без мого відому і волі і я, приїхавши, зараз хотів його викинути, але побачивши „політику“ народовців, зупинився. Що до моїх особистих відносин, то я казав і Борков. і Гладил. і Белею (доки ще запевне не знав про їх інтригу): з „Зорею“ радо ділитимусь матеріалом і з усієї сили помагатиму їй, аби вона хоч потроху переходила до фонетики. Але ж Коцовский запевнив Виділ Шевч. і редакцію, що „не можна переходити до фонетики, бо етимологія націоналізує галичан“.— „Ділу“ я казав, нехай воно візьме програму „Правди“ і „Правда“ більш не виходитиме, а усі матеріали і частину грошей я передам „Ділу“. Здається, більших уступок не може й бути. Не вже ж можна згодитись на їх вимаганне „віддати“ їм гроші і „рік чекати, як вони вестимуть справу „Правди“?... Я не раз вже давав їм гроші без контролю, а що вишло? Дав на „Русалку“ 600 гульд., а вони, видавши од но число, після того, як взяли гроші, і довідавшись, що я поїхав в Россію, зараз „Русалку“ по боку, тай утопили її в пиві за ті гроші. А гроші Милор., а Жученко? А Укр. рус. бібліотека? Та хіба мало і інч?...

Здається, питали Ви в попередньому листі про статті в „Ділі“ (1885 чи 1886), котрі ніби то надруковані по наказу з Київа. Мушу запевнити Вас, що ті статті писались не в Київі, а в Львові, писав їх Коцовский і Київ вельми нарікав на ту дурницю. Бачте, які брехливі дають Вам інформації!

Вертаюсь ще раз до Вашої праці в „Правді“ і ще раз дивуюсь..... але!.... Ось що прошу: пришліть на 4 № (значить, не пізнійше, щоб 6/18 І було вже тут) науковий огляд; але не більш як на 1/2 ар., бо вельми убого на місто, а публіка домагається „більше беллетристики“. На 4 № маю: Казку Мирного; Подорож на могилу Шевченка; Державний устрій Швеції і Норвегії, „Бунти“ селян в Київщ. 1885-8 (по процесам), „Особый русский языкъ“, Про Качалу.

Науковий огляд Фр. (№ 3) мені не подобається (сухий і темний), дав він його тільки вчора, хоч обіцявся дати ще 26 ноября..... Отже звівши отак, посадив на тому, що є, і вже нема часу добувати чого ліпшого. Бувайте здорові.

Ваш К.

8. М. Драгоманов до Ол. Кониського.

Chemin Dancet, 14. Genève, 25 дец. 1888.

Шановний Добродію! — Получив сьогодні Ваш лист, — і хоч багато маю клопоту (3-го дочка моја їде вінчатись у Болгарію, а 13 мусить виїти російська газета, котру навіть ми ще не охрестили), а сідаю писати Вам, бо боюсь, коли б Ви не виїхали зі Львова. — Почну з того, шчо найближче до мене, — а власне з „Драгоманівщини“. Ви помиляєтесь, коли зводите її тільки до „доткливого“ способу писати. Ні „раціоналізму“, ні „соціалізму“ на способ писати звести не можна. Значить, земляки мої не хвалять моїх думок, а не манер. Я б нічого і не мав проти того, в данім случаю з „Правдою“, коли б в „Оповідці“ не говорилось про європейську науку і такуж політику. Ну, а нехай же хто напише напр. про Ірландію, Бельгію, навіть Германію, де тепер трактуєсья „Arbeiter Versicherung“ і т. и., — шчоб не було якого небудь європейського соціалізму. Ось і Ви просите мене написати наукову хроніку дльа 4 № Пр. А на лихо тепер найбільше розмови в Евр. літер.-науковому світі виклика II том L'Histoire du peuple d'Israel—Ренана. (Я ж історик, і не можу писати про ботаніку, навіть коли б вже могла тепер бути теологічна ботаніка). Як же мені обійтись без раціоналізму? — Але скажуть, — то в Європі не можна, а в нас инше діло! — Так було б так і сказати, шчо „Правда“ буде органом азіатської, або пів-азіатської науки і політики (зве ж Француз нашу країну Halb-Asien!).

Ви мені радите поступовати „більш педагогічно“, — бо „таких у нас велика більшість“. Але ж ще більше таких, шчо і арихметики не знають. Так дльа них не видають „наукових і політичних місьчачників“, — а посилають в елементарні школи та курси. Я писав і зовсім елементарні речі, — напр. примітки до Марії, — так мені дорікали все таки ідеї, а не спосіб. Шчо ж мені робити? — Не можу ж ја писати, як Андріјашев? А тим часом польська печать, навіть підцензурна, торік дала досить докладні справи з І т. Ренанової ізраїльської Історії, слідить вона пильно і за соціалізмом. Російська про Ренанів мало говорить, — бо російські прогресисти претендують, шчо їх публіка і иншим способом вже безповоротно виїшла з церковности (це помилка!), але все таки говорять і про раціоналізм і соціалізм. І після цього Ви будете ображатись, коли хто, відкидаючи розмову про право, буде de facto вважати ук. літературу за низчу від польск. і росс.?

Забудьмо, шчо ми говоримо про одного з нас — про мене, — а будемо говорити про це об'єктивно. — Ја все таки вчивсь де чому, більш, ніж середній чоловік в наших сторонах. Мав ја катедру і спеціальні виданья дльа моїх праць росс., најліпші росс. місьчачники і газети охоче приїмали мої писанья. Мав ја правда цензуру, — так це був ворог з боку, котрого не раз і ја і редактори обдурьували, а коли він різав мою працю, то так і редактори казали мені: не проскочило! і ніколи не казали мені, — шчоб не було ні соціалізму, ні раціоналізму. Навіть попечитель генерал Антонович не казав мені такого. — Ја покинув свої вигоди росс. вченого і літератора (ја про те не жалію, — бо там були свої муки) і став українським, та ще і у безцензурних сторонах. І шчо ж ја виграв? Ја не тільки зоставсь без публіки, а тільки з кружками, а ја опинивсь під цензурою тих кружків, страшнішчоју, ніж поліцейська цензура! Чи ж не може моја історія не тільки свідчити за тих, хто говоре, шчо укр. література не можлива, бо дльа неї не ма публіки, — а ще за шчось гірше, шчо укр. літератор не може бути просвіщенним чоловіком, а мусить вертатись розумом до хутірних паничів, дяків і т. и.? — Ја вже не кажу об тім, јаку філософію можна вивести з того, шчо мені навіть заборонено громадую видавати і таку національну річ, як Пол. пісні укр. народу. —

Двадцять раз я казав землякам, котрі плакались, що чужі льуде зневажають права укр. літератури: еї! користуйтеся тим, що цензура давить літературу россієську; виберіть у европ. прогр. руху кілька найцікавіших точок, знайдіть хоч 5 чоловік з укр. письменників, котрі б були здібні слідити за їх рухом, та і печатайте їх праці, котрі будуть давати передовій частині публіки на Україні плоди европ. культури,—то будете мати за собою і зади. Так ні,—„ракъ пятится назадъ“,—бо в його „очі в гузні!“ Де буде тої рак, — коли поліцейська цензура злетить з росс. літератури?

Про моє „москвофільство“ мені навіть говорити ніяково. Я знаю кількох харківських і київських укр(аїно)філів, котрі про те говорять. Так нехай би вони мені показали, що вони напр. написали про Україну, не то вже по українському, а навіть по россієському проти того, що я так, чи инакше написав тільки по українському. Моє москвофільство це така річ,—що як би ним докоряли кого небудь другого такого ж москвофіла передо мною, то я б на те вважав би себе обов'язаним відповісти що небудь в таким роді: „слухай чоловіче,—подякуй богові, що я трохи в салонах панських бував, а то б я тобі на це просто плюнув у вічі!“

Яким же способом і Франко (котрі так мало „ходить по моїй указці“, що я навіть був примушений печатно з ним посваритись!) попав у московські гегемони,—цього вже я і зрозуміти не можу,—бо Фр. не має навіть того гріха, що я,—бо ніколи не писав ні стрічки по московському. Навіть того, щоб він про народовців писав тільки лихе, а про москвофілів тільки добре, ні звідки не видно, по кр. мірі з того всього, що я читав у „Крају“, „Prawdzie“ і т. и. Такий суд про Фр. могла продиктовати тільки сама найівна партійність.

Тепер тільки можу переїти до мого „доткливого“ способу. Він справді єсть і ще якийсь час буде в мене. Ви помиляєтесь, коли його розширяєте і коли його виводите від моєї нервовости і збентеженої душі.—

Перш усього: перелічіть листи всього написанного мною,—то побачите, що власне полемичного в мене нема і 5%, та в тому дуже мало просто дотикаючого осіб, а такого, щоб дотикало справді персональній бік льудини (як робили зі мною Партицькі, Барвінські і навіть ніколи не видіні мною К. Устіанович,—так само як і Піхні, Площанські і т. и.), зовсім нема в мене. Окрім того,—може Ви цього не знаєте,—перед усякою полемикою я випробував усякі способи переконати гурт, чи особу,—щоб поступала инакше, щоб обійтись без полемки,—я робив усякі уступки, чесно державсь компромісу, вдержуючи себе, беручи навіть на себе відвічальність, иноді навіть просто сором на свою голову за других. Не можна вираховувати, що я потратив горла і паперу на розмови і листи перед тим, коли мусив виступити з печатною, полемикою,—та і то я робив тільки тоді, коли треба було просто ратувати честь прапору, будучність нашої справи. Признаюсь, що остатніми часами пропорція полемки до простої праці в мене вбільшилась,—так це виходить з того, що в мене не ма тепер місця і змоги дльа простої праці, а тим часом безсоромно лакейські і реакційні заходи укр(аїно)філів россієських і австрієських примушують хоч инколи, в гарьачі моменти викликнути піе rozwałam! щоб хоч знали льуде, що не всі українці пристають на лакејство і реакцію. Пождімо хоч 5-10 років щоб судити, чи слушно я робив, чи ні. В усякім разі мої протести не мають власне особистої цехи,—коли кого звать вони дурними,—то напрямки, способи,—а не особи.

В самій остатній час я наміривсь написати ряд статіюк, в котрих стьобону кілька осіб,—та не по їх особистому боку, а по служебному, публічному, в їх літературних працях. В цих особах я хочу стьобонувати, навмисне різко по товсті шкурі таких прикмет нашої громади, котрі я вважаю за найбільше

шкодливі дльа нашої справи, котрі мені найбільше противні, найбільше стали на дорозі. Це недбалість і ліниство,—навмисний обскурантизм, добровільне рабство духа,—і при тому самодовольство, охота рішуче розправлятися з најскладнішчими, најтруднішчими питаньнями—старомодними, а то і пустими формулками. Щоб Ви не думали, що ја це роблю з „нервів“ або що,—розкажу Вам ось що:

Торік був у мене один харківський молодий учений, котрий маје близькі стосунки з українофілами, і котрого праці јдуть обік з укр(ајно)фільськими. Між инчим він мені розказував, як в Одессі на археол. зјїзді Антонович сперечавсь з Макс. Ковалевським проти порівнячного методу в етнографії. Тоді ж таки проживав тут кілька місяців один київський кандидат (чоловік не глупий, рухливий, радиј вчитись), на котрому ја бачив, які власне діточки київські студенти по всім оснівним справам соц.-політ. науки і практики. Що дньа ја мусив питати јого: невже Ви про це не чули від А-ча, від Луч-ого і т. и.? На своїй запити получав ја відповідь: або ні! або напр. таке, що, коли А-ча питали, як дивитись на теперішній противуреспубліканський рух у Франції,—то він з усієї сили оступавсь за гамбетанську республіку і мов не знав не то про соціалізм, (він колишній Прудоніанець!), а навіть про резонне невдовольство централістичним парламентаризмом. І ја мусив відкрити київському историку-кандидату, укр(ајно)філу—і пр. і пр. таку Америку,—як С. А. С. Шт. і Швейцарію, як тіпи більш реалізујучі свободу, ніж Гамбентина Франція. Від того ж кандидата довідавсь ја, що коли в Києві комплектували одну кружкову бібліотеку, то „шчирі українці“ були проти „московських“ книг,—між инчим таких, як переклад Спенсера,—і що одна укр. вчена, котра навіть реферати на археол. зјїздах чита, сказала: на що мені Спенсер? факти, дльа мене потрібні, ја знајду в „Актахъ Югоз. Р.“, а ідеї в мене свої јесть“. Почув ја від того кандидата, що він знакомиј з Горленком, що пише в „К. Стар.“ Мене Горл. интересује тим, що він збера матер. з нар.-слов. та иноді загляда і у фр. книжки,—що дльа сотрудників „К. Ст.“ рідка річ,—бо вони навіть в старі укр. збірки не заглядајуть. Тільки ж загляди Горл. дуже вривчаті, а мудрованья Горл. про печатајемі ним же матеріяли,—дуже вже „своја мудрость“ (ја такі мудрованья російських народольубців всьаких сортів, консервативних, як і рев.,—рівняју до Баско у Расплюјева: „изъ кулака всеі публикѣ букеты жертвовалъ“). Думају ја, що Горл. з льудеј заможніх. От ја і кажу кандидатові: перекажіть Ви Горлові; нехај він візьметься за етнографію толком; нехај пријїде напр. до Лејпцига, а потім до Парижа, повчиться в тутешніх спеціалістів, перечита дешчо, збере колекціју книг;—ја јому берусь помогти, колиб треба,—в Парижі, де јого пријмуть до товариства, музејів і т. и. тамтешні коріфеї науки про нар. словесність і т. и. (folk-lore)—і буде він „въ числѣ чловѣковъ“, а не то, що тепер, јакась муха, що лазить по паперу і слід зоставля, котрий він за ноти бере і т. и.—Що ж Ви думајете? Проходить кілька місяців—і Горленко не знаходить нічого мудрішого, як убрикнути в „К. Ст.“ нову школу в европ. етнографії, при чому перебрїхује јеї ідеју і показује, що він в руках не держав власне тої книжки, (з) поводу котрої пише.—Ну, як же јого не оперішчити?!

Ви кажете: „треба педагогично!“—Звісно, треба! І коли перед Вами справді дитина,—то так і робиш. А коли перед Вами 30 річний бельбас, котрий зуби шкалить проти науки, то не тільки треба бути ангелом, щоб јого не оперезати першоју лозоју, але иноді треба прильудно јого „бити кнотомъ нещадно, дабы другимъ было не повадно“. А що ж сказати про старих профессорів, котрі на те сидять на катедрах, щоб навчати, на те гроші получајуть, щоб книги і газети купувати,—і котрі з такими важними пихами суд вирікајуть,

як напр. Огоновськиї хоч би і над думками Вашого покірного слуги, думками, до котрих ја, при далеко гірших обставинах, дішов не „своїм“ легким, умом“,—а іноді навіть зо слізоју, а не самим тільки потом. От і навмисне поклав собі взяти в хальаву ніж літературниї,—та обіїти наших архиїереїв,—тикајучи їм по носам та по ухам; „нехаї не гульајуть!“ А зкінчивши цю прикру мені гаїждамаччину,—ја вернусь до свого плуга.

Про „націоналізм“ ја не знају вже, шчо мені і казати. Коли б мені хто небудь сказав шчо ж таке націоналізм? Антропометріју ја давно знају, між инчим і те, шчо вона вже на моїх очах мабуть чи не 7 раз попереклассовувала раси. Так сама антропометрія шче мало (будем так говорить) каже культурному історикові, не кажу вже про політика. (Ось у Франції, в самій стороні *de la langue d'oïl*, шчось чотирі раси по антропометрії!). Мову ја теж бачу,—хоч і мова нічого сама по собі не ріша (ірландці про мову не дбајуть, а сепаратисти) голландці мајуть осібну від німців літературну мову, тоді як основа жеї, нар. мова у них тільки діалект нижньє-німецького нарїччя). От ја і поклав собі у політиці стојати за громадську і крајєву самоуправу,—а там хаї наповнѣа ті рѣамки, јака там живе раса, јакоју хоче мовоју; а в культурі стојати за певні ідеї, јакоју б мовоју вони не викладались; звісно, ја б хотів, шчоб ті ідеї викладались так, шчоб ішли најглибче, і дѣа того шчоб викладались на мовах најпростішчих, народніх. Але тут мојему народовству,—націоналізму, коли хочете,—і кінець. Націоналізму же, як чогось такого, шчо існује само по собі,—ја ніколи нігде не міг піїмати,—а ја, не хвастајучись, скажу, шчо перечитав усе важнішче, шчо про це написано германцѣами, романцѣами і славјанами. (Чистиї котѣачиї концерт виходить в суммі, хоча окремі голоси так співајуть немов Аделіна Патті!). І коли справді всі земѣаки мої були за націоналізм,—то ја б нічого не міг їм сказати, окрім: послухајте і Ви цѣого концерту,—та хоч вкажіть мені, кого власне слухати, а кого вигнати?

Почасти ж у нас, а найбільше в Галичині, таки ніїяк не даси переваги українству власне націоналізмом,—бо власне москвофіли стојать на національному ґрунті. Ви їм кажете, шчо руських народів два,—а вони кажуть, шчо а д і н. Ви їм лајете „объединителями“ (ја знов скажу, шчо це дуже незручна лаїка,—бо справді: чому ж це грїх лѣудім обїединѣатись, навіть коли б вони були і не однакові? це грїх тільки дѣа поліції), а вони Вас разїединителями! І кінцѣа тому не буде ніколи. Антропометрія тут нічого не вдїје,—і навіть на лінгвістичнім полі можна споритись до суду. Ја був так і написав в программі,—та Барв. і Ол. викинули, шчоб не давати навїшчо „оператись москвофілам на будуще!“ (Резон!) Ја переносив галицьку незгоду на мїцне, космополітичне, поле: демократизму і культури *). Очевидно, не тільки Барв. і Ол.,— а і Ви того не хочете. Воѣа Ваша,—а тільки Ви в галицьких справах не вилїзете з теперїшнього болота. Шче раз бачу, шчо ліпше б було, як ја і радив і навіть прохав: напечатати моју статѣту не як програму партії, а як думку одного чоловіка, чи гурта,—та напечатати цілком, додавши шчиро і ясно свої уваги. А тепер тільки виїшла темнота, котра шче збільшена 151 стор. присланного Вами листка „Правди“. Там додано до моїї політично-культурної програми згоди галицьких партій слово національно—і через те підкопано всѣу можливість згоди,—бо куди ж шчирому „единоруссу“ діти його „національні“ думки і признати „українсько-руську національну мову“,—коли він жеї шчиро (хоч може і глупо) не признаје? А знову—чому українофіл „клерікал і реакціонер не народовецѣ,—а обїединитель“,—цѣого вже, воѣа Ваша, ніхто не розбере. Аже ж ⁹/₁₀ польаків у Галичині клері-

*) На котрому безпремінно українство добедить конкурентів.

кали,—аже ж клерікали јесть і демократи ј соціалісти,—аже ж може бути ј така комбінація, шчо лъудина буде ј објединитель і демократ і при тому ј не клерікал і т. д. і т. д.

В усьакім разі стор. 151 рубнула по самому тілові мојејі програми; руба вона ј по тому, шчо сказано в № 2 „Правди“ про програму дльа виборнојі агітаціјі. Впрочім, чују, шчо в Нар. Раді сам Барв. виступав проти програми 2 N-ра, а боронив јејі Коцовськиј, (Все измѣнилось подъ нашимъ зодіакомъ! —сказав би ја, коли б не звик бачити шчо дньа, јак у нас левъ козерогомъ стаје, а козерогъ ракомъ и т. д.). Дльа мене очевидно, шчо на виборах піде стара чепуха, бо принъато најгірше „згода без програми“. Властиве, теперішнім Нар. Раді ј Р. Раді туди ј дорога! А Ви мені скажіте, шчо ж нам простим лъудім, не „виділовим“, не „повагам“, —робити. Коли ми громадъане, то може б і нам подати свіј голос.—Але де? Напр. чи пустите Ви мене в Вашу „Правду“ сказати слово в оборону мноју же писаннојі програми проти 151 стор., — чи ні? Певно,—ні! А ја ж таки лъудина, та шче ж може не сьогодньа-завтра прочитају в јакіј газеті допись про те, јак шкодъать національному руху русинів „разъединители-драгомановцы, которыхъ органъ „Правда!“ Шчо мені тоді робити?

Питају це більше дльа очистки совісти, — бо скорше всего промовчу; присхне на мені воно, јак на собаці, јак нераз присихало. А Вам би, може ј слід було про це подумати, хоч би мајучи на оці будучність „Правди“, котра Вам безспорно дорога. Ось Ви кажете, шчо Ви всього себе дајете на нејі, та не можете дати того, шчо в Вас нема, просите помочи. І тут же відпихајете напр. П-ка, котриј би був радиј (впјать скажу) помогти Вам, — повольајете відкинуть політ. хроніку Фр-ка дльа 2 № — і всіми 3-ма номерами відпихајете мене.

Ја, јіј богу, чоловік смирниј і навіть дуже мньакиј. Ја напр. міг би написати Вам „наукову хроніку“, — звісно, не всіх наук і не про всі нові книги, котрих ја не бачив, — (јак напр. очевидно, Ол.), а про дві-три интересні нові книги, котрі вијшли по тим наукам, шчо мені більш відомі. Так, јіј богу, ја бојусьа. Не кажу вже про те, шчо не слід мені лізти туди, куди земляки прохали Вас мене не пускати, — ні про те, шчо тој землячок, котриј казав Вам, шчо „Правда“ може пошкодити тим, шчо поставить на ноги поліціју, — јак раз встиг влучити в саме моје серце, — бо ті земляки, котрі знајшли, шчо ја јім шкоджу, дісно націоналісти, а не космополіти, то б мені було б дуже интересно подивитись, јак вони будуть з органом, в котрому не буде Драгомановщини, — але ја не находжу ні в чому тому, шчо написано в „Правді“, окрім мојејі програми та Фр-ојі статъті, — котрі тепер відкидајутьсьа самоју редакціјеју, нічогісінько такого, до чого б ја міг привязати своју хроніку, ні навіть рецензіју на істор. фран. літератури в середні віки професора Gaston Paris'a, про котру ја був і сам думав прислати статѣјку шче на 2-иј №.—Віддајусь на Ваш суд: скажіть мені, шчо мені робити?

Поки шчо мушу Вам сказати, шчо ја ј тепер бачу користь з „Правди“, — але тільки в тому, шчо вона зворушила народовців і закутила калејдоскоп галицьких шкльаночок в нові групованьня. Але ні сама сталојі групи не дала ј другим сталости не забезпечить. І не може вона цього зробити, поки рішуче не покине старе славјанофільство ј не стане органом европейського, космополітичного радикалізму (культурного ј соц. політичного) на укр. ґрунті ј мові. — Так јак мені најінтереснішче знати, чи јесть адепти такого радикалізму між нашими земляками, то ја б був Вам дуже вд(ь)ачниј, коли б Ви мені појаснили, јакі то радка ли, котрі, вкупі з народовцъами, підкопујутьсьа під „Правду“? јакі вони до того мајуть резони з јіх радикального погляду? Додајте, будьте ласкаві, ј спеціально про тих радикалів, котрі дорікали Вам:

1) шчо „Правда“ воскреша „Громаду“ і 2) шчо „Правда“ наведе поліцію? Може вони такі радикали, як той пан у Тургенева, шчо був масоном, бо носив на мезинці довгий ноготь?

Простіть, коли цей лист Вам видасться тільки за наріканьня. Запевняю Вас, шчо ја не хотів би тільки дражнити кого небудь, а Вас усього менче. Ја написав, шчо думају. Коли нідочого слово моје не потрібне, то беріть його як матерјал дльа психології певного індивіда, а коли хочете, то і психопатії. На прощаньня могу дати Вам тільки дві практичні ради: 1) скінчіть најскорше і најмирнішче полемику з Борк. 2) коли лишатимете редакцію „Правди“, — то не лишајте ніодному Галичанину касси, а пересилајте шчо місяцьа бьуджетну сумму.

Прохав би ја Вас розказати мені історіју Жученкових грошеј. Мені (це) цікаво це знати дльа психології і історії; окрім того Ж. міј товариш, і остатні раз ја бачив його в Відні в 1876 р. Він тоді казав мені, шчо маје якісь гроші, котрі хоче возложити на „вівтарь отечества“ і шчо дав би їх мені, коли б ја не був з одного боку москвофіл, а з другого революціонер, шчо дражнить росс. уряд проти України. Ја його вил(ь)ајав по старо-полтавському за цьу його харківську чепуху і сказав йому, шчо ја в його і копійки не взяв би, — але, коли він у мене питає ради, то ја йому раджу: 1) львівським народовцьям не давати грошеј до рук, — 2) дати трохи грошеј на бібліотеку книг росс., укр. і німецьких дльа молодіжі ві Львові, в Чернівцях і в Мункачі. Він згодивсь і ми вже мусили писати список книг, але він заспішивсь виїздити у Францію, звідки обіщав заїхати до мене в Женеву. Потім ја получив від його листа із Віші, — після чого він дльа мене счез — аж до Вашого остатнього листу. Будьте ласкаві, — розкажіть мені, шчо можете.

Бувајте здорові і мені побажайте того ж: 3 јанв. моја дочка іде в Болгаріју, — то ми з жінкою, так ніби то перед ампутацією; ні, — в самому процесі ампутації! От воно јак: дочка одружається по волі, з гарним чоловіком, — а все таки мов у тебе ногу відрізујуть, або і частину голови.

Ваш прихильніј М. Драгоманов.

Ви даремне нарікајете на те, шчо ја споминају напр. в І т. „Товариша“ речі за царя Гороха. Наша громада з під царя Гороха не виходила і доси під ним. Не ма такојі дурости, шчо б вона не поновляла.

9. Ол. Кониський до М. Драгоманова.

4/16 III 1891.

Шановний добродію, Михайло Петровичу! Вдаючись до Вас з отсим листом, мушу зробити невеличку передмову. Я людина, як Ви відаєте, старого вже віку; в порівнанню до Вас людина неосвічена або, вживаючи Вашої термінології, „неук“. Одначе се все не перешкожає мені бути чоловіком цілком щирим, говорити правду кожному в вочи і бути свідомим, шчо я чоловік честний, шчо я і свої молоді літа і цілий свій вік і здоров'я віддав на службу рідному краю і чесно служив і робив на його, як зумів і скільки сили було, і кажу сміливо, хоч на сій стежці вельми багацько зазнав лиха, але ніколи не нарікав на те, не жалковав і, борючись з лихом, ніколи в боротьбі не вживав ніже єдиного нечестного заходу.

Се треба було висловити на те, шчо б Ви ліпше зрозуміли, шчо б виразніше бачили те душевне моє становище, котре викликали Ваші вимагання в листі до Б., 5 лютого сього року, вимагання проти мене, а вони викликали тон сього листу і абсолютну отвертость розмови з Вами, не вважаючи на те, до чого б не довела моя розмова. Ви тямите, шчо річ іде про незвичайні і

незвичайно завзяті Ваші вимагання оголосити печатно приватню переписку з Вами людей, що заклали відомий Вам журнал, а між ними і мої листи до Вас, листи інтимні, писані до чоловіка, котрого вважав близьким до себе, з котрим не з чим ні таївся і котрому на його питання відповідав щиро, цілком отверто, не маючи думки, щоб коли будь, навіть після моєї смерті, Ви позволите собі, тим паче, так мовити, на другий день після написання їх, оголошувати печатно або хоч ділитися їми з ким небудь іншим. Приватню переписку я звик вважати такими святощами, про публікацію котрих проти волі авторів не може бути двох думок. Найпаче коли згадати, що Ви повинні б знати тутешні обставини.

З того часу, як я живу життям самосвідомим, значить, літ 40 вже, траплялося мені листувати з чималою силою людей різноманітних віком, станом, думками і поглядами. Завжди в своїх листах говорив я щиро, отверто; завжди листи мої, не вважаючи на їх річ і зміст, були виразними свідками того, що я думав і почував в ту хвилину, коли писав лист. Пишучи листи, я ніколи не покладав в них межі щирости, найпаче коли відповідав на питання. Кажу вдруге: пишучи листи, я досі ніколи не гадав собі, що мої думки і почуття зробляться коли будь прилюдним добром, котрим кожному вольно стане орудовати по уподобі. Я сам завжди глибоко шанував ширину розмову, бив поклони перед великою святою святих тайни приватної переписки, вважаючи приватні листи єдиним певним пристановищем, де чоловік може вимовити свої думки щиро, цілком отверто, не боячись, що висловлені такі думки—розсіє між людьми той, кому єдине вони були довірені. Мені завжди здавалося, що розголошувати довірені в приватній переписці інтимні думки і речі гірш ніж видати довірені на схованку які заборонені речі. Не тільки оголошувати печатно, а навіть розголошувати в розмові те, що довірено в приватному листі, я вважав для себе за річ нечесну, найпаче коли мені довіряв хто характеристику кого з живих людей, а тим паче такі вчинки трейтніх осіб, які можна вважати нечесними або хоч недостойними. Ні разу ще не траплялося досі мені каятися за свою щирість в приватних листах, ні разу ще не зустрічав я такого кореспондента, між людьми хоч трохи освіченими, що б зневажав тайну приватних листів і довірені йому самому думки і почуття, розголошував не то про свої особисті листи, а хоч би й про громадські. На що вже був Катков або Аксаков, які запеклі вороги українського питання, але й вони не надужили з моїх приватних листів.

Розкажу Вам ось яку одну нагоду. Будучи ще на заслання, я листувався з Катковим, з Аксаковим і з Гиляровим і розмовляв в листах до них так щиро, як би і з Вами. Трапилась же (в 1868, чи в 9) у мене ревізія і власна рука жандарма позабірала у мене листи сих і інших людей. (Певно, що ті листи і досі може лежать в архіві III-го відділення, от би було добре їх знайти!). Минуло кілька літ: я вже й забув про ті листи; з ревізії вишло тільки „усиленіє бдительности надзора“, р. 1871 мене визволили; інтереси одного процесу примусили мене їхати до П-бургу. Одна моя знайома тоді прохала мене, їхавши через Москву, провідати її сина у лицеї Каткова. Отоді я вперше (і в останнє) особисто спізнав Каткова. Зараз після звичайного привітання він згадав про нашу переписку і розказав мені, що його питали: чи не збереглися у його мої листи, на котрі відповіді його забрали у мене, роблячи ревізію? Він відповів, що листи мої понівечив. Далі, розказав, що і у Аксакова про те питалися. Перегодом він дістав з шухляди чотирі тих моїх листи і віддав мені їх, сказавши, що нехай се буде доказом того, що він, змагаючись принципіально проти українофільства, не вважає чесним ділом видавати приватню переписку з українофілами. Зайшов я до Аксакова — і той розповів мені те ж

саме і в доказ показав і вернув мені шість моїх листів, тих, на які позабірано у мене його відповіді. Кажу се єдине про те, щоб бачили Ви, що як наші супротивники стосувалися до приватних листів! Не во гнів і не в докір Вам кажу про се, а щоб ліпше тямали Ви, що коли я безпечно писав до Каткова і до ін., то і щиро і отверто відповідав на їх питання, так чи міг же інакше писати до Вас? І писавши, гадати, що Ви почнете публікувати мої листи без моєї волі і розголошувати мої думки і погляди про речі і про людей, довірені Вам інтимно і часом яко відповідь на Ваші питання? Тимчасом торік, здається, в грудні чи що, переказано мені, що Ви чи в Вашому „Народі“ чи в споминках надрукували якийсь мій лист. Задля мене се була велика чудасія, я навіть не поняв їй віри і одному з Ваших приятелів сказав, що коли се правда, то я не назову такого вчинку пристойним. На превеликий жаль я й досі в сему не запевнився: бо „Народу“ бачив тільки одно торішнє 7 число, а „Споминок“ і досі не бачив, бо не хочу ризиквати і виписувати їх по поchtі.

(Певна річ, що Ви не забули ще наших „культурних“ порядків і пам'ятаєте, що на поchtі є з профессорів цензор, котрий повинен чинити перлюстрацію приватних листів і відповідно змісту оголошувати їх перед жандармами).

Нарешті отсе на тому тижні довідався, що Ви притьмом налягаєте на Б., щоб оголосити переписку з Вами „основателів нової Правди“. З тих виписок, які я маю з Вашого листу, писаного 5 лютого, бачу добре, що Вам мулять! і чий властиво приватні листи Ви хочете „обнародувати“. Завжди вважав я Вас і вважаю — яко чоловіка честного і яко людині честній забороняю Вам навіки оголошувати без моєї волі хоч одно слово з моїх листів. Становлячи сю заборону ділом Вашої чести, я певен, що Ви не зрушите її ні в якому разі, — ні за якої нагоди, не тільки доки я живу на світі, але во віки. Листи мої в Ваших руках, — значить, без Вашої доброї волі оголошені бути не можуть, а коли будуть, значить, з Вашої волі. В таким разі становлячи сю заборону ділом Вашої чести і достоїнства, я певен, що Ви не зрушите її. — Одначе хочу довести Вам, що того „обнародовання“, якого Ви так загарливо і завзято хочете і добиваетесь, не вимагає жаден інтерес громадський.

Що Ви хочете довести своєю публікацією? Те, що Вас кликали „стати на чолі видання“? те, що Ви писали програму? те, що Ви писали „протести“? Так се ж все признано вже рік тому назад. Чого ж Вам ще не стає? Яка є тут у Вас громадська мета така, щоб не була підбита особистими спонуканнями? Я не тямлю. Може які принципальні незгоди хочете вяснити? Дак тоді б Ви не так зробили. Тоді Ви не домогалися (б) оголошувати усієї переписки, а лишень деяких міст з неї, і то не іначе, як спитавши на те дозволу авторів листів. Ось положіть руку на серце та скажіть самому собі по совісті відкинувши усякий суб'єктивізм, чи є які такі принципальні незгоди, яких Ви не можете вяснити, не оголосивши усієї переписки? Ні, нема. Отже скажіть по правді, чи не мулять Вам які особисті рахунки?

Я не тямлю и не можу зрозуміти, з якої речі Ви в'їдаєтесь особисто до мене, але бачу ясно, що Ви ведете „личные счеты“. Жерела сих рахунків я не можу вгадати! Знаючи Вас ще з гімназії, я тільки дивувався!... Що у Вас велику вагу має Ваше власне я, се всі знають; але ж я ніколи з роду не „посягав“ на Ваше я; і чи мені ж таки „неуку“ хитати Ваш авторитет! Але я вже казав Вам і кажу вдруге, що завжди жалкував і жалкую, що велика сила Вашого впливу розноситься по вітру єдине через те, що Ви занадто хочете, щоб усі Вас слухалися і корилися Вашим думкам без критики. Хто не згожується з Вами хоч на макове зерно, того зараз Ви і починаєте гнобити. Ви бачте, що кажу щиро. Ліпше щиро — ніж по езуїтськи.

Де в яких поглядах ми не сходимося, так хиба ж різниця поглядів дає право на рахунки особисті? — По моєму, ні! Тим паче, що різниця не вельми велика і головна її річ в „обрусенії“ та в Вашому „панрусизмі“, з которими я до віку погодитися не можу.

Таким чином відкинувши сю причину, я не можу собі знайти другої — про те в'їданне, яке я спостеріг за Вами до мене особисто за останні два роки, чи трохи може й більш. А що у Ваших змаганнях надруковати мої листи до Вас — я спостерегаю особисті рахунки, так се я вивожу от з чого. Ті люде, що з ними говорили Ви в Парижі про мене (1889), переказували мені, що Ви казали їм, що „Поляки подкупили мене“. На се я подивився так: коли Ви справді се казали, так, певна річ, не з своєї голови, а з голосу якогось брехуна. Далі переголом переказано мені (вибачте, що не називаю людей; Ви зрозумієте, що на се я не відважуся, навіть ризкуючи, що Ви не піймете мені віри! Ліпше мені перетерпіти обвинувачування в „брехні“ ніж ризкувати оголошуванням людей і вчинком для них прикростей), що Ви лютуете на мене за надрукування розгляду Ваших споминок і думаєте, що той розгляд писав я; а тимчасом останне велика неправда. Розгляд прийшов до мене з Харкова (вибачте знов — не скажу, від кого; сього не дає мені зробити елементарна літературна пристойність). Я виновачу себе тільки за те, що послав друковати початок, не маючи ще кінця; бо кінець (пришов тоді вже, коли початок був надрукованим) був такий гострий і так безпощадно розбірав Вашу психологію, що я відкинув його. — Через місяць чи що стало за певне відомо, що один з Ваших київських прихильників вислав до Вас лист на 15 чи що аркушах; там переказав Вам усі інтимні розмови і більш за все виставив Вашим ворогом мене і А. Небавом після сієї чутки прислали Ви свій лист до Б-го (надрукований торік). На лихо як раз саме припало так, що той лист випав зараз після юбилею. Кожного вражало те, що Ви обізвалися про те, що сталося 1¹/₂ року назад. Додавши до того Ваші похвалки оголосити мої листи, не можна було не згодитись з гадкою, що Ваш лист до Б-го єсть результат 15-тиаркушевого листу з Київа. Таку думку зміцнили потім мені ще й другою Вашою статтею у „Народі“: сам я єї не читав, а чув, що „вона від першого до останнього слова носить особистий характер“. А з одесситів дехто прямо казав, що вона викликана юбилеєм, і жалковали, що „Д-в і на старості літах не спромігся вдержати своє — я“ і що та стаття просто виміряна особисто проти мене і А“. Літом був я в Чернигові і довідався тут, що за тиждень приїздив Ваш приятель збирати для Вас гроші: вже отсе саме примушувало мене уникати розмови про Вас, а де вже сього не можна було зробити, так говорити яко мога ліпше для Вас; одначе ж і тут довелось почути, що торішній лист Ваш люде звязують з особистими відносинами і дивуються, чому Ви написали той лист зараз після того, як у Львові декого з наших людей іменовали поважними товаришами. Далі. Ледві стала надрукована в „Зорі“ моя „Подорож“, Павлик у Вашому органі приплів Вас до моїх слів промовлених не тільки не про Вас, а навіть не про кого будь особисто, і давай лаятись. Про се я знаю тільки з „Правди“, а там певна річ, не всі перлини культурного „Народу“.

Далі ще гірш Ваш „Народ“ (таким його видають усі тутешні Ваши прихильники, — я ж се знаю з „Правди“) ні за що ні про що накинувся вдруге на мене за лист до міністра, а далі ще більш безпричинно на А.! — Ходім далі. Цілий рік мовчали Ви і через рік знову вимагаєте надруковати „усю переписку“ і тут же приплітаєте своє змагання проти Стодольського. Ану же скажіть по правді: чи потрібне се було? чи не могли Ви обійтись без сього, сказати усе те, що сказали, не займаючи Стодольського.

Коли Ви не хотіли сим зробити ніякого натякання і коли Вас не спонукають особисті рахунки з Стодольским, так на що Ви приплели його? Мабуть не відмовите мені признати, що я маю основу дорікати Вас особистими рахунками і думати, що до оголошення переписки Вас тягне не зовсім громадський інтерес. Єсть на се ще й другі указки. Майже за три роки я забув подробиці своїх листів — до Вас, тільки взагалі пригадую, що були там відповіді на Ваші запитання, були там і річи чисто родинні і характеристики людей. — Коли Вас кермовали тільки громадські інтереси, кажу вдруге, Ви б не вимагали друкувати усю переписку з усіма іменами. Бога бійтесь! які громадські інтереси сього вимагають! Овва! Добродію! Каюся, що послушався і писав Вам щиро про все. Не гарно! Гірко мені! Коли Ви людина щира, так би не годилося: виходить, ніби то (не скажу: запевне) Ви й тоді вже мали на думці оголошувати мої листи!

Є ще причини, котрі, здається, повинні б довести Вам, що оголошення Вами чужих писем проти волі автора їх не відповідатиме Вашому достоїнству. Честні люде коли б'ються, так однаковою зброєю і з людьми незазброєними не б'ються. Сідити на Україні і в Болгарії — не все одно. Се одно, а друге от що. — Я не маю ні єдиного Вашого листу до мене: два, що прислано було сюди, — я тоді ж спалив, а усі останні лишив у Львові і не знаю, чи заціліли вони. (Низше Ви довідаєтесь, через що я мусів лишити там усю свою переписку). Значить, я не можу відповідати Вам тією самою зброєю; так тут вже Ваш верх буде без жадного бороття.

Щоб бути вже до кінця абсолютно щирим і отвертим, висловлю Вам ще дві своїх думки. Домагатися опублікування моїх листів Вас тягне єдине тільки спонукання нашкочити мені особисто і знівечити „П-ду“, щоб вона не істновала, і таким чином поквитовати з нами за те, як казав один Ваш прихильник, „що ми похитали Ваш авторитет“. Що Ваш авторитет на Україні тепер не той, що був 15 літ назад, се факт, также і Україна трохи не та. Тепер вже й гімназисти не читають Вас без критики і вельми вважають на Вашу противоріч і з особою і з фактами. Люде навіть прихильні до Вас дивуються читаючи, як в одному місці Ви напучиваєте до гуманізму і вславляєте російську культуру, а в другому вживаєте зовсім некультурні термінології, обзиваючи чесних людей лакеями, і справляєте зовсім негуманні заходи над особистістю людей, що не йдуть покірливо за Вашими думками!.. Он напр. Ваш близький товариш по університету і колишній приятель В. Т. як гостро вступився за Костомарова. Справді чудно: нівечити Костомарова, а проти Пипіна ні телень! — А се Ваш громадський обовязок обізватися і сказати йому правду.

Ще більш факт, що я не причинен упадку Вашого авторитета; причинні тому Ви самі, — властиво Ваша манера стосоватися нівечливо і зневажно до особи авторів, пишучи про їх твори.

Геть ще певнійше, що ніхто більш за мене не бажає, щоб Ваш авторитет знов підвівся. Але такими заходами, як в'їданне в „Пр-ду“ і особисто в мене, сього не зробіте. Колись я радив Вам і тепер кажу те саме: учіть, та не лайтесь. Добрий педагог не лаючись учить.

Можу Вас запевнити, що лайкою нічого не вдієте, що хоч Ви наперекір моєї заборони і вселюдських звичаїв оголосите мої листи, то ще більш пошкодите собі. Вже ж не думаю я, щоб всі нехтовали моральну сторону сієї чудної справи; Ви ліпше за мене повинні знати се, а я додаю тільки те, що написав до Пипіна, перечитавши його статтю про Історію Огоновського. Погляди і думки учених повинні мінятися відповідно новим фактом; погляди публицистів — теж не стеменні, але погляди етики — не можуть мінятися, а етика каже: „не роби ближньому того, чого собі не хочеш“.

Нарешті не завадить Вам знати ті обставини, за якими я листовав до Вас зі Львова. Я приїхав туди зовсім недужий, застав там страшенну сутанію. З одного боку мене тягли гаками за ребра Ваші приятелі, з другого — поліція, з третього дехто з народовців заходами шкодити виданню, а з четвертого недуг і тяжкі мої родинні пригоди. Не трудно Вам зрозуміти, яке було моє душевне становище. От з яким роздратованнем я писав до Вас і певна річ, що з тих листів, коли б перечитав їх вдруге спокійно, одужавши, то може б половину викинув, бо вже ж і в звичайному стані чоловік, відповідаючи близькій людині, не завважує на кожен вираз і завжді щось не допише або перепише.

Пригадав ще одну сторону, про котру, здається, Ви не знаєте. Один з Ваших приятелів вельми налягав, щоб йому віддати адміністрацію, коректу, експедицію і платити за се 35 чи 40 г. що місяця. На те не пристали другі люде, як не пристали і до думки віддати редакцію Павлику або Франку; з того часу і все змінилося; хоч здається мені тепер, що і ранійш не слід було мені покладатись на щирість сих людей; а вони то й під'южували Вас проти видання і особисто проти мене. Та се байдуже ще, а он в чому та сила, що найгірше нашкодила — справі видання. Якось „Братство“ покликало мене на комерс; тут говорили усякі промови... Через кілька часу поліція покликала мене і показала донос, в котрому чужі фрази були вложені в мої уста... Між „присутніми“ були й „свідки“, що затвердили донос. Перегодом приходить до мене, запевно не згадаю хто, але не з старих, і застерігає, що у Трильовського була ревізія, так не гріх і мені остерегтись. Я швидче усю свою переписку віддав сховати... Ще через якийсь короткий час мені звеліли виїхати зі Львова. — Яка тому причина? Колись воно виясниться. Може й справді, як писав до мене потім один чоловік, се була інтрига, щоб вигнати мене і тим способом убити видання.

Досить!... Додам хиба ще от що: той рік в марті я вельми був занедужав і мусів кинути усяку роботу (одначе ж „П-да“ не через се не виходила 3 чи 4 м-ці). І досі як слід я не видужав і не маю надію видужати. Таким чином більше року я не робітник задля видання і там мого тільки те, що виготоване було для нього ще за торішню зиму. Одначе ж я щиро зичу доброго життя виданню і вельми б жалковав, коли б воно впало. Тільки ж надія на бога, що воно житиме і далі — і кому-кому, а Вам не слід заносити на його руку... Але ж вольному воля.

Становлячи під охрону Вашої чести і совісти ще раз мою абсолютну заборону друкувати або розголошувати чи цілком чи частками мої листи, я готов, коли дійсне того вимагатиме яке принципіальне непорозумінне і ради громадського інтересу треба вияснити його, так зробити виписки з листів і готов навіть приїхати літом задля сього до Вас, коли позволить здоров'є. Але оголошувати листи цілком, не вважаючи ні на що, — се, Добродію, щось вельми нелюдське... Сього ніхто не зробить... І коли Вас не кермує інтерес незадоволеного самолюбства, то вже ж, певна річ, і Ви цього не зробите і, поміркувавши об'єктивно, признаєте правду і право за мною. Радив би я порадитися Вам про свої вимагання з ким будь з людей об'єктивних, до котрих я на превеликий жаль не можу лічити Ваших львівських приятелів або й декого з київських.

Вибачте, що так багацько написав.

Се ¹⁾ копія слово в слово списана з оригіналу, висланого, до Д-а зі Львова рекомендованим листом.

Рецепис тут же.

Марта 1891.

¹⁾ Відсіль до кінця рукою Кониського.

10. М. Драгоманов до Ол. Кониського.

20 апр. 1891 р.

Шановний Добродію! Оце дістав Ваш лист і щиро пожалів Вас, що Ви так даремно потурбовались. — Я ніколи не мав на думці печатати усі Ваші листи, а тільки допускав можливість, коли „Правда“ мене примусить, напечатати з них ті уступи, котрі належать прямию до справи мого покликання писати в „Правду“. Це справа цілком публічна і теорія свѣтості приватних листів ніяк сюди не підходить. Практика народів, котрі привикли до публічного контролю над усяким громадським діячем, напр. англичан, просто навіть вимага опублікованья переписки в таких справах, коли стан чи відносини таких діячів стають хоч трохи неясними. Вияснити генезу „Правди“ і слушність прокурорства її проти радикального напрямку українського, котрому „Правда“ закида „вішчуванья смерті Україні“ і т. д., — єсть справа громадського інтересу і я вважаю себе не тільки в праві, але навіть обов'язаним це зробити. Впрочім, позажак я людина, в противність Вашим думкам, уступчива, — то згоджуюсь пождати, поки Ви сами переглянете вкупі зо мною Ваші листи і скажете про них свою думку, котру, звісно, я можу прийняти тільки як консультативну, а не як рішачу. Роблю Вам цю уступку, хоч і не певний, щоб коли не Ви, то дд. „Правд'яне“ оцінили її ліпше, ніж ту, котру я зробив Вам, коли згодився не печатати протесту проти 1 ч. „Правди“, протесту, після котрого, по Вашим словам „Правда“ мусила б умерти“.

З листу Вашого бачу, що не я, а хтось инший винен в роспусканью по світу „листів приватних з особистими характеристиками“. Ви пишете, що я зву Вас „неуком“. Я б такого слова в листі до Вас не сказав, як і не позволив би собі в листі до Вас пускатись у такі характеристики, які робили Ви мої(i) „ясности“. Ну, та раз до Вас сороки на хвостах перенесли мою „характеристику“, то ховатись мені смішно. Я б справді поважав Вашу працьовитість за 40 р., про котру Ви пишете, як би Ви стереглись рішати усякі можливі справи так легко, як це Ви робите в Ваших многочисленних працях. Багато б треба було написати, щоб показати Вам, що масса наукових, політичних, соціальних, культурних справ, про котрі Ви рішучо говорите в Ваших писаньях, по б. ч. темні дльа Вас. Ви навіть не знаєте кружкового українського життя в важніші моменти, як це свідчать Ваші романи.

Таким незнатьям треба пояснити і те, що Ви говорите про мій „авторитет“ на Україні і його упадок і т. і. Ніколи я авторитета не мав і завше це знав. Як би Ви побували акуратно на колишніх зборах нашого кружка, то знали б, що я завше був у меншості, а не в більшості, — і коли я зостався в гурті, хоч не раз мої єдиномишленники просто требовали од мене, щоб я подав сигнал до росколу, то тільки з думкою, що щира праця все передоліє. Це тільки в Юзефовичевсько-Шульгинських лагерях мене вважали за „українофільського генерала“, — лиш через те, що я, на самім ділі, як салдат, був завше на проломі, — иноді тоді, як генерали і мајори забігали до самих Шульгиних та Юзефовичів. Не знају, чи мају я тепер і який авторитет на Україні, — але я авторитетности „без критики“ не хотів і не хочу, — як той грек, котрий казав, що „не хоче бути тиранном, бо не хоче бути рабом“.

Коли б Ви знали хоч кружкове моє життя, а не то вже особисте, то Ви б не кинули мені і мого „ја“. Ви б знали, що нема такої уступки, — в границях, де не ламається принцип, — котрої б я не робив, щоб не розбивати певної солідарности, нема того противника навіть, котрому б я не по-

міг роботою чи радою, коли він у мене прохав (смішно сказати: я не раз помагав писати на себе печатні критики досить різкі!), шчо іноді роки цілі тратив ја на приватні переговори, листуваньня і т. и., ранішче, ніж виступити з публічним спором. І навіть тепер, коли, як чују, на Україні розгорілась кружкова боротьба, в котрій шарпають і моје ім'я, — ја можу сказати, шчо зробив усе можливе, шчо б утихомирювати ту боротьбу в початку. Впрочім ја мало про неї знају, — і через те, може, нічого сінько не розуміју в цілій половині Вашого листу, де Ви пишете про моїх кореспондентів, Одесу, Чернигов і т. и., де зводите хронологію моїх заміток проти „Правди“ з якимись там пригодами по різним містам та кружкам. Нічого сінько не второпају! І не хочу навіть спиньантись на таких річах. — Дља мене истнује одно: „Правда“ веде укр. справу на згубну дорогу, до старозаконного јеврејства в укр. шапці та шче ј до згоди з польським панством і клерік. реакціеју і зходить з тијејі європејської радикальнојі дороги, на котру Шевченко ставав полусвідомо, — „хлопоманіја“ 60-х років свідомішче і на котру ја раджу стати зовсім рішучо і безповоротно. Ја готов пријняти усьаку критіку на деталі, — а про суть ја сміју думати, шчо ја не помиљајусь, — бо инакше пришлось би думати, шчо усьа прогресівна історіја Європи з XVI ст. — помилка!

Про Стодольського скажу, шчо допись „Правди“ сама мені кинула, шчо ја мају з ним „личные счеты“. Які??! — Ст. написав недоладну брошуру, — ја в свої(і) рецензіі (котру в мене попрохали) написав, шчо думају про неї. От і всел

(Приписка вгорі листа): Шче мушу додати, шчо в „Народі“ і т. и. ја одповідају тільки за те, шчо ја сам пишу.

11. М. Драгоманов до Ол. Кониського, (початок листу).

Шановний Добродію! В апрілі 1891 р. получив ја од Вас через д. Барвінського лист, в котрому Ви прохали мене не публікувати переписки про мої відносини до поновленої „Правди“, поки Ви літом не порозумієтесь зо мною, для чого обіцяли навіть приїхати до мене. Я тоді уволив Вашу просьбу, хоч тоді ж писав Вам: „Роблю Вам цю уступку, хоч і не певний, шчо коли не Ви, то дд. „Правдяне“ оцінили єї ліпше, ніж ту, котру ја зробив Вам, коли згодився не печатати протесту проти 1 N „Правди“, протесту, після котрого, по Вашим словам, „Правда“ мусіла б умерти“.

З того часу пройшло 2 роки — і ја од Вас не мав ніякої звістки. Тепер же, коли ја примушений був ходом публічних справ і запитками земляків розказати суть діла про мої стосунки з „Правдою“ і д. Барв., „Правда“ об'явила мої звістки мітом, то б то брехню (1893, май), при чому од себе написала видумки про мої замітки, котрі, при Вашій участі, були не напечатані в 1888 р. Я посилаю в „Правду“ лист, в котрім поправляю фальш таких заяв, — але по старим примірам жду, шчо мій лист не буде (не)напечатаним. Заявляю Вам, шчо коли се так буде, то ја буду вважати Вас солідарним в сім новім поступку д. Барвінського проти мене і проти публ. Правди (на полях близько сього уступу стоїть: сатісфакціі). Нарешті, позаяк Ви в останньому листі до мене пустились у деяку моралізацію, — позвольте мені звернути Вашу увагу ось на шчо: Од 20 років Ви знали незгідність моїх думок з Вашими. Я Вам не перешкоджав іти Вашою дорогою, а йшов своєю. Я до Вас не обертався навіть зо знакомством. Я вживав тільки інколи права критіки Ваших літературних праць, при чім іноді не знав, чиї вони власне. Так само було в мене й з Барвінським. Ви сами мене почали втягати в „Правду“ і підбили на те ж і Барв. Я Вас прохав, як і єго, — обійтись без мене. За віщо ж Ви обоє одплатили мені за щирість болотом? Не вже ж Ви думали, шчо ја буду мовчки зносити, як мене будуть виставляти солідарним з тим, шчо противно моїм всег-

дашнім думкам? І тепер за те, що я вживаю святішого свого права, — Ваш Барв. мене обкида брехнями, а ви йому попускаєте.

12. Ол. Кониський до М. Драгоманова.

Шановний Добродію! Лист отсей, як і всі мої листи попередні забороняю навіки оголошувати чи цілком, чи частиною ¹⁾). Коли ви сього не спроможні вчинити, так не читаючи далі, верніть його у Відень до того, через кого адресовали свій лист до мене.

Зовсім непричинно, нерозсудливо і негуманно навіть робите Ви, в'їдаючись до мене, чоловіка хорого тяжко! Ваші приятелі кілька разів засиляли сюди листи до своїх знайомих, просячи впливати, хто на кого може, щоб „во ім'я Вашого недугу“, як чув я, не змагатися з Вами ні в чому. Таке піклованне про Ваше здоров'є я вельми шаную, але дивуюся, що Ви до чужого здоров'я відноситеся зовсім не гуманно, так ніби то у Вас бракує почуття елементарної гуманности! — Та що вже про се!.. Певна річ, що вдається до мене з таким придиристим листом примусив Вас недуг Ваш — і він же спричинився тому, що Ви в'їдаєтесь особисто так несправедливо так нерозсудливо! — Да простить Вас Аллах за всі Ваші „гріхи“ проти мене, за всю Вашу несправедливу придирильність, за всі ті тяжкі не дні, а місяці неволі і скорботи, яких Ви накоїли мені і яких, здається, захожуєтесь ще накоїти.

Жадної Вашої „відповіді“ до моїх рук не доходило, а се мабуть Ви кажете про той Ваш лист, що в червні р. 1891 мусів я читати в своїх „опекунів“, і вони запевняли мене, що ніби то він до мене. Змісту його тепер не пам'ятаю; пам'ятаю тільки, що через його я мусів сидіти більш півроку у Києві, а потім перебути 2 місяці тяжкого недугу! *) Після сього, найпаче після Вашої „статті“ — „Українолюбцям“, що сталося доносом укупі з Вашою ж передмовою до „В поті чола“, — я дав слово до віку вже не обзиватись друковано проти Вас, хоч би Ви надруковали обвинувачування мене в службі панам, а то й жандармам. Я бачив, що треба міні слухатися поради тих людей, що знають Вас ліпше за мене. Я запевнився, (що) люде правду кажуть, що „Ви підлягли впливу умисне брехливих звісток, стали в відносинах до мене на ґрунт особистої ненависти, себелюбства і заздрости і зійти з сього ґрунту спроможетесь хиба тоді тільки, коли б я печатно приніс Вам „повинную“ в тому, в чому не повинен і думками, і признав Вас — не тільки богом, а ще й своїм паном“. — З теперешнього листу Вашого знов бачу виразно, що почутте особистої ненависти і заздрости керує Вашими відносинами до мене.

Перш за все я не прохав Вас повременити з „опублікованнем“ моїх листів, а прямо забороняв і заборону поставив і ставлю і тепер під охрону Вашої чести і совісти. Далі я не давав Вам певної обіцянки приїхати до Вас, оскільки пригадую, говорив про це яко про річ можливу. А коли Ви зрозуміли собі можливе яко певне, тоді тим паче повинні були ждати а не писати про мене нічого в своїх виданнях, тим паче не писати такої „відповіді“, що через неї я не мав волі більш півроку, — отже літом р. 1891 Ви сами не дали міні поїхати. Торік я повинен був їхати, щоб поратовати здоров'є, — взяв паспорт (коли цікаво Вам, дак можете одібрати справку, коли

¹⁾ З попереднього (с. 315 і далі) ясно видно, що се „навіки“ було властиво риторичним виразом; Кониський не хотів, щоб Драгоманов робив ужиток з його листів. Тепер все се відійшло до історії; вона перечеркнула всі ці суперечки. *Ред.*

*) Про се Вам добре відомо, бо Вам про те писали люде, я се запевне знаю. (К.)

і за яким N паспорт). Але ж не міг поїхати з тієї причини, з якої і Ваш „дядя Коля“ не міг позаторік, чи ще р. 1890 поїхати, маючи вже паспорт.— Зимою сього року я тяжко занедужав і тепер конечно треба б поїхати на курацію, але ж не можна і здоров'я на таку дорогу не стане.— Хоч се все Вам і байдуже, але не завадить знати дійсні причини мого невиїзду за границю.

Нічого подібного „тому, що Ви пишете, я в „Правді“ май 1893“ не читав; гадаю собі, що Вас вразило кілька слів про Вас промовлених, не відаю, в чий статті, про збори Товариства Ш-ка і вже, мабуть, про оті слова Ви й кажете, що „Бар. закидає Вас брехнями і болотом“ за те, що „Ви вживаєте свого святійшого права“. Коли я не помиляюся, так з якої ж речі Ви за чужу статтю невідомого мені автора сикаєтесь до мене і похваляєтесь, що коли Б. не надрукує Ваших „поправок“, так Ви „вважатимете мене з поступками Б“.— і.... далі ліпше не говорити.

Кожен чоловік — ergo і Ви і я,— відповідає тільки за себе, за свої власні вчинки. Сього, чудно, Вам не знати. Тому то і я не признаю Вас солідарним з вчинком когось, хто послав міні під заказною бандеролею 1—8 NN „Народа“, надписавши: „привіт на день ювілея.“ Ви згодитесь зо мною, що се щось гидливе... Той хтось добре знав, що чинив. Опріч того додаю, що про солідарність мою, тим паче про відвічальність, не може бути і речі і по другим причинам. а) З того, про що натякає в тій статті автор (по Вашим словам — Барвінський б то) мені $\frac{9}{10}$ зовсім не відомо і я не спроможен по совісти сказати, хто з вас обох кого „закидає болотом і брехнями“. Я не читаю Вашого „Народу“ з того часу, як мусів визволяти себе від Ваших „статей“, що стались приводом до тяганини урядової. Одначе от людей часто-густо чую, що „Ви закидаєте болотом“ в кожному числі своєї газети і мене і Б. Люде кажуть і пишуть до мене, що „коли б не було мене да Б., так хто його знає, чи й був би у Вас матеріял для писання в „Народі“ і де інде“. в) Відносини мої до „Правди“ — не більш того, як відносини кожного співробітника, як відносини і до „Зорі“. З якої ж речі Ви в'їдаєтесь? Не тямлю опріч особистої, хорої ненависти нічим з'ясувати, яким се чином я „попуськаю (як кажете) закидати Вас болотом і брехнями“? — З причин висловлених вгорі я ніколи ні словом не став би з Вами полемізувати, але ж мої особисті думки не закон, і коли „закидають“ Вас „болотом“: В. Т., Черниговець і ін., так при чому тут я? Яке тут моє попуськанне? Навчіть, будьте ласкаві, яким чином я можу „не попуськати“, щоб не закидали нікого болотом, ні Ви ні Б. ні Ч. і ніхто нікого?— Коли і є в нашому письменстві люде, що справляють роль земських начальників, так я такої ролі на себе прийняти не можу. Кажете Ви, „що я привів до Вас у хату Б.“... Дак що ж?... Я вважав і вважаю його чоловіком честним, факти против нього міні не відомі, а Вам відомі? Колись Ви познайомили мене з Гапкою Іщенківною, а вона потім, як писала „Нар. Воля“, стала шпегом:— так хиба приходило мені в думку докоряти Вас за се?— Ось розкиньте лишень головою над тим, в чому Ви обвиновачуєте „нас обох“... Ще чуднійше читати Ваш жаль, що я „підбив Б-ого“. Се просто неправда!— Ще гірше, що „я Вас втяг в „Правду“.— Говорити, Добродію, все можна, та не зашкодить уважати і на совість! Кажу до Вас Вашими ж словами: „розсудіть самі: чи Ваша особиста ненависть до мене і дійсне кидання на мене особисто болотом, чи се може служити Вашій справі, чи може давати добрий примір моралі людям“?— По моему - ні! З погляду „ціль оправдываєть средства“ може й добре, але ж я не вважав Вас за людину прихильну до такого символу.

Я не маю, Добродію, жадної „своєї справи“, а Вашій не мішаю... і ні в чию не позволяю собі втручатися з голосом „не смѣть! не разсуждать“.—

Однак ж думаю, що і успіх „Вашої справи“ залежить від правди, а не від „Правди“, тим паче не від оголошування матеріалів і імен пожаданих для російської жандармерії. Я певен, що Ваша в'їдливість до мене, некультурні епітети і лайка в „Народі“, Ваша зневага і нехтованне прав чоловіка, кожного, кого вважаєте Ви за свого противника, не придадуться на користь справі, а хіба тільки задовольнять Ваше особисте почуття.

Похваляєтесь ще Ви „ужити проти мене інших способів сатисфакції“, коли Б. не „поправить фальшу“. Виходить надзвичайно чудно і нечувано „справедливо“. Б-ий, на мою думку, повинен керуватись „в поправці фальшу“— спонуканнями власної совісти і достоїнства і платити „м'рою, ею же м'рете“. Коли—ні, коли він не захоче вволити Вашого бажання, дак моя яка тут причина і вина? Спитайте власну совість і розсудіть самі. Хіба тільки, та, що Вам ввижається „моя солідарність з сим новим поступком д. Б-го?“— Але ж що ввижається, то ще не певно. Я вже сказав вгорі, що я до тієї статті причастен стільки, скільки і Ви до статей „Галичанина“ про мене. Більш сказати нічого. А нарешті прошу Вас звернути увагу, а) що я живу не в Софії, навіть не в Львові, а там, де „культурно“ правлять козам роги і де уживають таких „сатисфакцій“, про які не могли Ви забути, і коли хочете, дак для других пам'ятаєте. От я прошу Вас пам'ятати про них і в відносинах до мене. в) Уважаючи на се і на мій недуг, прошу Вас, шануйте його хоч трохи так, як другі шанують Ваш, і не чепляйтеся зовсім до мене, лишіть мене в покої. Сього вимагають скільки інтереси мого здоров'я і свободи, стільки і Ваше достоїнство.—І про се я прошу Вас.

Годі! бувайте здорові!...

Р. С. Ні таки, ще слово: докір Ваш, що я „прикидався перед Вами“, цілком вертаю Вам. Коли б вмів прикидатись, то, певна річ, не писали б Ви про мене того, що пишите скрізь. Не вивчився я прикидатись і не жаль міні за те. Коли не вподобаете тону мого письма, — вибачте! Він все таки ввічливіший за Ваш—3 червня 1893.

9 червня.

Хоч як дорого обходиться моему здоров'ю отся розмова а Вами, але мушу ще й сьогодні вести її. Учора сліпуючи я не все розібрав у Вашому листі. А сьогодні зайшов один з людей близьких більше до Вас ніж до мене перечитав міні Ваш лист і додав, що Ви навіть за приводом моєї Подорожі в „Зорі“ накинулись на мене „непристойно і недостойно“, а ще кажете, що Ви „вживали тільки права критики літературної“ і „навіть не обертались до мене за знакомством“.—В останньому разі, очевидна річ, що за 18 літ Ви могли забути дійсні факти; да се дурниця (пустяки), а що до „критики“, дак своє „право“ на такі „критики“, з якими Ви в'їдаєтесь до мене, Ви почали писати з р. 1889, коли київські і львівські телефоністи отуманили Вас брехнями про мене, дійсне „підбили“ (під'юдили) Вас проти мене і довели Вас до вживання „права“ замість критики вживати особистої ненависти, властивого їй і заздности тону і виразів.—І дописалися до того розлютовання, що ніби загубили „чутство м'ри и приличія“.— „Статті“ Вашої „критики“ зробилися матеріалом для жандармских дознаній. Я не знаю ні одної Вашої статті про мої твори, де б Ви розбірали твори, не лаючи мене, не принижуючи себе. Право чоловіка свобідно думати, право його на свободу взагалі—Ви знехтовали і не соромились р. 1889 в Парижі простати, що я „продався полякам“.—Документів у мене ніяких нема: було колись чимало, дак їх або жандарми позабірали або повидурували Ваші приятелі.—

Як би добродійно було для людей, коли б Ви ті ідеї свободи і моральности, які проповідуете, прикладали до всіх однаково, і до себе! Дак же ні!

хто сміє думати не так, як Ви, той у Вас і „лакей“ і „ракосвист“ і ще гірше! гірше і гірше!

Кого з Ваших неоднотумників Ви не лаяли, не оздобили некультурними епітетами!? Сидючи безпечно і знаючи, що ніхто не відважиться просто з власним підписом виступити проти Вас, Ви надуживаєте свого „права“ користуватися з неубезпечених своїх противників і б'єтесь неоднаковою зброєю. Се не моя тільки думка. (Не що давно помер один безсторонній чоловік. Ніхто не гадав, що у його є мемуари, а отсе 2 тижні назад я перечитав їх і здивовався, як він пильно стежив Вашу діяльність і як вірно характеризував її!).

Буде, годі! Сподіватись на те, щоб звідсіль листами можна було довести Вас до свідомості Вашої великої лютої особистої ворожнечи і неправоти проти мене, — се марна надія. Певна річ, що не дасть мені здоров'є і інші умови побачитись з Вами за границею; хиба в Росії — коли доживу до того, що станеться така переміна...

Нарешті ще раз прошу Вас: коли Вам, що сидите серед найліпших обставин, що нібудь варто чужий спокій, свобода, здоров'є, так во ім'я їх і Вашої честі і достоїнства я прошу Вас відкараскатись від мене, не чеплятися і не в'їдатися до мене ні просто ні через „наказних гетьманів“. Я невідповідатиму ні на що, що б Ви про мене не писали, доти, доки не стане полеміка з Вами і для мене такою безпечною, як і для Вас. Честні люди повинні битись при однакових обставинах і умовах. Отже не чепляйтесь до мене за чужі статті, а нападяться, коли се треба, на кого іншого. — Раховати на Ваш патріотизм я не буду, а раховатиму і убезпечатимусь на Вашу честь і честність. Амінь.

13. Ол. Кониський до М. Драгоманова.

Навіки забороняю оголошувати сей лист чи частиною, чи цілком, так само, як заборонені і всі мої попередні листи.

Шановний Добродію! Пославши учора відповідь на Ваш лист, я знов беру перо і, пересиливши усі свої болі, яких Ви завдали мені, запомігши „опекунам“, вже ж пак не свіддмо, а в „пылу гнѣва и раздраженія“, наробити міні великого лиха, хочу ще раз поговорити з Вами; може таки, гадаю собі, пощастить вяснити хоч дещо, може дасться хоч трохи запевнитися, що Вас кермує справді ідея, а не особиста люта ненависть, основана на брехнях. Може таки Ви спроможетесь віднестись критично до себе самого, до своїх вчинків і до своїх „критик“ і змагань. Ачей же спините отсе недобре почуття і піндючність і заговорите язиком дійсне ученого безстороннього критика і проводиря світа і правди. Роль агітатора, звісно, кермується нервами, але ж хоч як би не були роздратовані нерви, можуть бути в чоловіка і години мірковання холодного, безстороннього розуму. На Ваше достоїнство, кебету і т. ін. ніхто не квапиться, ніхто їх не займає; але ж не можна вимогати, щоб усі сліпо перед Вами били поклони і годилися, що опріч Вас—да ще кількох телефоністів—усі українці—йолопи, дурні, люде нікчемні, „лакеї“, ракосвисти і т. ін. Звідкіль у Вас така надзвичайно хора перенятливість, така невластива українцям нетерпимість, таке занадто піндючне „самомиѣніє“? У мене серце болить за Вас не згірше, як і через Ваші вчинки, через несвідоме сприяння Вами слугам деспотизму душити людську свободу, дух, думки і закидати людей в неволю.

Певна річ, що гнів не давав Вам розсудливо обмірковати отих „статей“ і листів, що без Вашої свідомості справили послугу доносів. Хиба се не шкода Вашій ідеї, Вашій справі, Вашому достоїнству? Ось спиніть трохи своє загонисте я, спиніть піндючність агітатора, відкиньте туман брехень

і вражіння їх та побалакаймо розважно, розсудливо; поміркуйте головою привідці-учителя і керманича правди, совістности і моральности. Якими б дорогими не були для Вас інтереси політики своєї партії, але ж висше за їх повинні стояти інтереси загалу, інтереси правди, інтереси моральні.—З такою думкою я й питаю у Вас: вимовте просто, конкретно і ясно, за що Ви з року 1889 в'їдаєтесь особисто в мене і чого властиво Вам треба від мене? Питав я про се Ваших близьких прихильників і почув: „треба, щоб Ви писали проти народовців або нічого не писали“. Я певен, що така варварськи-деспотична думка Вам не властива. Одначе бачу, що уживаєте усіх заходів проти мене. За невинну „Подоріж“ накидаєтесь на мене навіть з погляду Ваших приятелів „крайне заносчиво і недостойно“.—Значить, очевидна річ, що у Вас—на першому місці—не ідея, не справа, а якісь чудні особисті рахунки. Такі відносини я вперше зустрічаю між літераторами навіть супротивних поглядів.—Та коли б ми діаметрально розходились в принципах, я б і тоді вважав, що не личить міні, не понижаючи власної поваги і почуття чоловіка, частовати Вас особистими епітетами такого характеру, якого Ви вживаєте. В своїх особистих рахунках Ви, коли тільки захочете, скоро розберете наші принципіальні думки. 1) В справі релігії—я завжди був поклонником повної свободи совісти; бачив, що в Галич. доволі клерикалізму, але тямив, що вікових обставин не можна знівечити за рік; бачив, що частина попівства спиняє поступ, мішає до політики релігію і т. ін., але тямив, що практично треба зводити з ними рахунки і „аплеухами“ не можна привертати до себе людей. Тут можлива перемога тільки з раціональною освітою маси і переводити сю освіту треба повагом. 2) В сфері соціально-економічній ще тоді, як Ви сиділи на лавці в школі, я не згірш Вашого—тямив ненормальність устрою, але й досі не бачу теоритично виробленого наукою соціального хліборобського ідеалу. Тим і певен, що і в сій сфері—єдина певна дорога освіта маси, а не кервава революція. Доки маса не засвоїла собі тієї чи іншої теорії і не перенялась єю, доти керваві стежки—марна річ. А коли маса знатиме і тямитиме, як їй уладнати своє життя, дак тоді уладнає і без крові. 3) В сфері політики і відносин міжнародних я кажу: відносини до всіх народностей оданаківі; хто душить наш народ, з тим треба змагатися; а хто нам сприяє, тому і ми сприяймо. Україна-Русь—однаково з усіма народами має право уладнатись по своїй уподобі.—А Ви зараз гукаєте, що се сепаратизм! Я хочу справді сепаратизму від неволі, від злиднів, від темноти і кнута. Я ворог всяко(го) неволення людей, тим то гидую і всяким „обрусенієм“ і вважаю, що націоналізм—єдино певний ґрунт, де може зрости і пишатись усе те, що зветься щастем людей; націоналізм єсть ґрунт, де можливе—усяке „об'єдиненіє“ зрощене і випещене волею, гуманізмом, світом і загальним добробитом людей.—4) Російську літературу, звістно, поступову частину її, вважаю потрібною для тих українців, що не можуть користуватись з другої-якої; але не можу признати її рідною і боготворити так, як Ви сього хочете.—Я бажаю, щоб українці працювали, хто як зможе, щоб виплекати свою літературу, але плекати її, не цураючись і чужих добрих, не вважаючи на те, чия вона. 5) На сушу нині школу на Україні—я дивлюся як на жерело формальної освіти і дійсної деморалізації. Вважаю неминуче потрібним, щоб в школі взагалі панувала наша мова, але не думаю, щоб одною мовою можна запобігти лиха. Єдиною спасенною стежкою я вважав і вважаю до всього вимовленого вгорі освіту і вихованне маси і інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму і глибокого демократизму, і поруч з тим поліпшенне економічного побиту маси. Але не по шаблону франц. демократизму, не по шаблону Вашого Вогюе, котрого вважаю за буржуазного ретрограда (не по шаблону

і quasi-реалізма Вашого любленого Золя). 6) Народну партію в Гал(ичині) я не вважав непогрішимою, а ватажків її „совершенствами“. Треба бути великим маніяком, щоб себе або кого іншого з людей вважати за „совершенство“. Я тямлю, що партія, люде, їх культура, цивілізація і позитивна праця для краю. Людей без вади і помилок нема в світі, значить, і партії без вади і помилок нема і не може бути; доказом на се беру Вас і Вашу партію.—7) Яко запеклий ворог — всякого деспотизма і насильства я гидую з його, чиє б воно не було, і не можу вітати і оплескувати таких вчинків, які скоєні „общерусскими радикалами“ — напр. над Сембратовичем, або російськими радикалами над Мякотиним і т. ін. Так само не можу не гидувати і з літературного деспотизму. — Свобода лайки, глуму і гнобительства — не свобода, а самовласте натур деспотичних і морально попсованих.

От мої головніші принципи. Перейшовши 35 (літ) служби їм, я, певна річ, робив, як се властиво навіть і Вам, помилки неумісне. Але я ніколи не ганявся за модною фразою, за популярністю, за роллю ватажка. Я знав і пильновав одно: працювати, як можу і вмію. Суд про мене буде висловлений правдиво тільки після моєї смерті, коли могила убезпечить од тюрми. До того часу честний суддя, доки я живий, не вимовить суду надо мною по правді; бо тямитиме, що він може зробитися слугою жандармерії і присуд його стане присудом до тюремної неволі.

Від кожного щирого українця, коли він чоловік честний, я вимагаю, щоб він нігде ні в чому не був слугою катів против тих українців, що так чи інак служать нашій народній ідеї. Я бажав, щоб ніхто з українців не проводив ніякого „обрусенія“, — а хто се чинить, той „обруситель“. Щирий, честний українець повинен заохочувати людей до праці, хто на яку спроможен, і пильновати скрізь і в усему берегти своїх людей, тим паче пильновати, щоб самому ні свідомо ні несвідомо не зробитися зброєю і слугою „обрусенія“ або сприяти і служити гнобительству і неволенню своїх братів. Інакше він не українець, а доброволець, слуга катів України. Такою міркою я пильнував кермовати власні вчинки в українській справі.

Вам яко історикові ліпше за мене відомо, що нігде в світі ніяка нація не спромоглася виробити за 35 — 50 літ таке письменство, що б вдовольняло усім потребам і рівнялось з старійшими літературами. Ви знаєте, що до сучасного ступня російська література доросла через 150 літ. Ви знаєте, чим була вона за часу енциклопедистів; Ви знаєте, що кожен відомий укр. письменник, навіть невиннійший по ідеям, перебуває під доглядом поліції за те тільки, що він пише по українськи; Ви добре знаєте, що єдине спасенне псевдонім; Ви знаєте, що треба доброї відваги і на те, щоб закрившись псевдонімом, виступити в Галич(ині)!... Ви добре знаєте лютость цензури проти українських книжок; знаєте, що навіть Одиссея заборонена; Ви знаєте, що діється і тепер в Харкові. І знаючи се все і дещо інче, закриваєте очи на се все і ганьбите усіх укр. письменників в Росії. Замість заохочування людей — Ви гнобите їх, угнітаєте їм духа, да ще й лаєте, ще й... Чи може так робити історик, учений, українець? Чи може історик сказати, що „тенденції Ант. нічим не відрізняються від тенденції Юзефовича?“ — Батьку боже! що се таке!... Добродію! між найдальшими крайностями можна знайти дрібну аналогію. От напр. той самий Юзеф. і Ви: він свідомо спричинився заслання Костом. і закону 18 мая; Ви „въ пылу гнѣва“ написали „статті“ і лист, що відобрали у мене на $\frac{1}{5}$ року свободи (та й тепер маю її через те саме тільки на половину). Аналогії, Добродію, стежка така, що цур їй, найпаче тому, хто не може бути безстороннім. Безсторонність — се перший обов'язок історика і критика, а у Вас — перший обов'язок інтерес

партійний і йому Ви з легким серцем приносите в жертву і чуже ім'я і чужу честь і чужу свободу. От маленька ілюстрація Вашої „безсторонности“ Пам'ятаєте: в „Горовенку“ Ви десь вишкребли „донос“ (1-й в. Споминок). Досі з того „доносу“ — жадної шкоди нікому не було. Жандарми добре його штудіювали через 2-х цензорів і особливу комісію експертів; а доносу не знайшли і нікого не брали на опит. В статті Р. Я (Ваш близький приятель) доволі таки грубих інсинуацій на Київ. Через них дехто мусів ставати „на допрос“. Тих грубих інсинуацій (прямо таки доносництва) і з ними незвичайно грубих тенденційно-брехливих вигадок Ви не „поправили“. В органі Вашому, чув я, ще й похвалили роботу Р. Я. Що на се можна сказати??

А за сю статтю, як і за статті другого Вашого годованця і ученика „радикала“ Реви, можна більш причепитися до Вас ніж за статтю невідомого мені автора, що вразила Вас і „закидала болотом“. Але ж з якої речі Ви становите міні в вину і похваляєтесь „інчими ще заходами“? Редактора Пр. я зовсім не відаю, автора ще більше, але певен, що вони люде дорослі; Бар. на кілька літ молодший од Вас. — Чом же Ви не адресуетесь до них за „сатисфакцією“? З якої речі вимагаєте, щоб я „не попуськав“. Ні моєї ні Вашої опеки тим людям не треба. Ролі інстигатора чи земського начальника — я прийняти і виконати не вдатен і жадним чином не тямлю, чим я спричинився Вашому гніву і похвалкам. Одначе научений досвідом я розумію, що Ви не жартома похваляєтесь: „ужити проти мене інчих способів“...

Що ж мені чинити? Прохав я Вас, щоб Ви навіки лишили мене в покої, забули про мене; а люде кажуть, що Ви з сього не вгамуетесь. Тим то я вдруге вдаюся. Зрікаючись по причинам висловленим солідарности з статтею, де Вас зачеплено, ще більш не можу прийняти на себе жадного опекунства ні над ким, ні над чим: раз — тому, що я бачу людей повноправних відповідати за себе, — а друге те, що усяка опека була б образою другим і зневагою для мене самого. Бар. я уважаю за чоловіка честного, освіченого, щирого і доброго діяча; бачу плоди його роботи (шкільні і інчі добутки) і уважаю ті плоди користними, а через те і втручатись до його з порадами — не личило б міні. До чужого проса — не сунь свого носа. Але ж боюсь, щоб Ви не скоїли знов міні чого лихого, а зі мною і інчим людям. Через те єдине і готов принести жертви на Ваш вівтар. І щоб заспокоїти і себе і Вас, забезпечити свою мізерну „свободу“ і здоров'є, прошу Вас, напишіть коротко, ясно, без мотивів, по пунктам, чого Вам треба від мене? що повинен я зробити, щоб Ви скінчили свої особисті рахунки зі мною? Я вчиню усе, що не стоятиме в рости з правдою, совістю і достоїнством чоловіка і не зачіплятиме нічийого доброго імени і достоїнства. Але заздальгідь кажу, що ставлячи свої жадання, мусите уважати чужу свободу і особисте достоїнство. Може господь дасть, що хоч таким шляхом забезпечу себе від напастей, а діло від шкоди. — 10 червня 93.

Р. С. Чув я, що Ви здорово похваляете Арабажина за його статтю в Словарі. Не дивуюся! З Вашого боку се зовсім консеквентно і „безсторонне“. — Ви, певна річ, знаєте, що над Араб. був „синедріон“, в тому „синедріоні“ були суддяма теж історики (Карфев), публицисти (Михайловский напр.) і критики (напр. Арсеньевъ). Вони не похвалили Арабажина... Дак знов же й те: то були „ракосвисти“... Гарне се слово Ви виковали! навіки добре! Коли б у мене було хоч трохи більш здоров'я, я взявся б написати фізіологію і патологію душі „ракосвиста“.

(На полях приписано): Оголошувати сей лист навіки забороняю. Лист сей оголошувати чи частинами чи цілком навіки забороняю.

14. М. Драгоманов до Ол. Кониського.

Пане Земльаче! Ваші довгі листи получив. Ви там так багато говорите і од себе і од других і про мене і про других навіть мені незнайомих льудей і про стілько річеј, шчо в мене не стаје ні памјати, ні логики обнъати те усе думкоју, а тим паче одповісти Вам на те все. До того не можу одповісти навіть на те, шчо може мене обходити і шчо мені зрозуміле, — бо Ви в початку листів зајавляјете, шчо дльа Вашого здоровльа шкодлива переписка зо мноју. Дуже прошу Вас простити мене: ја того не знав!

І тепер ја напишу лишень кілька слов, котрі, сподівајусь, успокојать Вас. Завірбају Вас, шчо ніякої особистојі ненависти до Вас ја не мају, — бо не мају ніяких до того резонів. Не ма в світі такого особистого інтересу, в котрім ми могли б стати одним проти другого, — а літературній світ занадто широкиј, шчоб ми могли посваритись за поділ јего. Ја розбирав шче перед 1889 р. брошуру Стод., навіть не знајучи, чија вона. Говорив свій суд і про Горовенка також само. Мене здивувало, шчо „Правда“ шчось в 1891 р. побачила в мојі(ј) рецензіјі на Стод. особисті рахунки??! котрих ја навіть здумати собі не можу. На лихо ја не можу з Вами і говорити про свої літературні рецензіјі певних творів, бо Ви кажете, шчо „Народа“ не читали. Воно і видно, бо, напр., Вам сказано, шчо ја побачив у Горовенку донос, — а ја там побачив сам донос, — і шчо ја не помиливсьа, вивожу м. и. і з редакціјі „Кіевлянина“, з епіграфом: „ба, знакомья все лица!“.

Остатній лист написав ја Вам лишень через те, шчо ред. „Правди“ в подібному случају одіслала моју одповідь Вам на цензуру і потім одмовила мені печатаньня тијејі одповіді, покликујусь на Ваш суд. Та ја думав, шчо Ви можете примусити јејі напечатати моју нову одповідь, чисто фактичну і котројі повну оснівность на документах Ви можете прекрасно знати. Коли ж ја помиливсьа, і Ви до ред. „Правди“ не належите і над неју авторитету не мајете, — то прошу Вас простити мене. На далі ја буду рішати свої справи з „Правдоју“, не обертаючись до Вас.

Сі справи можуть мене примусити напечатати і частини з Ваших листів з поводу програми і перших №№ „Правди“. Але повторбају Вам: можете бути спокійним, шчо ја не напечатају нічого такого шчо б тикалось до јакої особи, в тім числі і Вашојі. А про тенденціју, јаку б по Вашіј і мојі(ј) думці мусила б мати „Правда“, јаку вона маје, — ја вправі печатати і вривки з листів усьаких, — бо се речі не особисті, а публичні і навіть служебні, про котрих дотичні особи мусьать здати справу громаді, а надто тоді, коли јакиј публичній орган, як „Правда“, зраджује ті прінципи і інтереси, котрим він обовязувавсьа служити з початку.

Можу Вас успокојти і в справі одного уступу з Вашого листу, напечатаного в мојіх „Австро р. споминах“. Ви невірнo поінформовані і через те гнівајетесь з сего поводу. Ја не подав у тому уступі „ніякого факту“, ніякої особистојі вказівки, на котру б то не мав права, — а Вашу вірну характеристику загальної деморалізаціјі певнојі части галицькојі громади. Таке робитьсьа шчодня в літературі і на се ніхто не може гніватись, окрім хіба деморалізованих, котрих Ви осудили і котрі сами себе признајуть в Вашіј загальній характеристиці. Так то будуть Гоголеві „титулярные совѣтники“. Чого Вам з них гніватись?

Мушу додати про Ар., котрого Ви звете мојім вихованцем. Ви помилились. Ја јего з роду не бачив, а всего получив од него 5 листів за 6—7 років. З них у 3 листах він хвалив археолога свого профессора, та розказував, як Ви јему роботу в ред. „Правди“ предлагали. Про статтьбу в Энц. Сл. ја написав свої уваги в „Народі“. Думају, шчо „тонким“ літер. заходам він учивсьа в кого иншого. Мојі завше були товсті.

Подав Михайло Возняк

S O M M A I R E .

Deux auteurs ukrainiens inconnus, par <i>V. Danilov</i>	3
Données nouvelles sur l'histoire inédite d'Ukraine de O. Martoss, par <i>Th. Savtchenko</i>	7
Matériaux pour la biographie de J. Kotlarevsky, par <i>M. Hnip</i>	15
Le poème „Tchoumaky“ par F. Halousenko; qui est l'auteur véritable du poème? par <i>B. Chévéliov</i>	17
„Tchoumaky ou l'Ukraine en 1768“, par F. Moratchevsky	37
N. I. Houlak en exil à Perm, par <i>O. Savytch</i>	107
Les lettres de M. Kostomarov à A. Kraïevsky, par <i>J. Eisenstock</i>	115
Une lettre de M. Kostomarov à I. Kornilov, par <i>N. Bouchbinder</i>	122
L'école de V. Lessevitch, par <i>M. Hnip</i>	124
Les lettres P. Tchoubynsky à J. Polonsky (1860—1874), par <i>Th. Savtchenko</i>	134
Les lettres de P. Koulich à V. Tarnovsky, par <i>E. Kgyrlouk</i>	145
O. J. Mikhalevytch (1848—1925), par <i>N. Braker</i>	153
Les cercles du „Narodna Vola“ à Romny (1878—1884), par <i>S. Kozlov</i>	166
Des ténèbres du passé. Volynie en 1881—1891, par <i>V. Tchagovets</i>	192
M. Dragomanov et la „Pravda“ renouvelée. Correspondance de M. Dragomanov et O. Konysky, par <i>M. Vozniak</i>	229

З М І С Т.

	Стор.
Два невідомі українські автори, подав <i>Володимир Данилов</i> .	3
Нові відомості про неопубліковану Історію України Олекси Мартоса, подав <i>Федір Савченко</i>	7
До біографії І. Котляревського, подав <i>Михайло Гніп</i> .	15
„Чумаки“ Філимона Галузенка й справжній автор цієї поеми, подав <i>Борис Шевелів</i>	17
„Чумаки або Україна зь 1768 року“ .	37
Микола Іванович Гулак в пермськiм засланню, подав <i>Олександр Савич</i> .	107
Листи М. Костомарова до А. Краєвського, подав <i>Ієремія Айзеншток</i> . .	115
Лист М. Костомарова до І. П. Корнілова, подав <i>Наум Бухбіндер</i> .	122
Школа В. В. Лесевича, подав <i>Михайло Гніп</i>	124
Листи П. П. Чубинського до Я. П. Полонського (1860—1874), подав <i>Федір Савченко</i>	134
Листи П. Куліша до В. Тарновського, подав <i>Євген Кирилюк</i>	145
Опанас Іванович Михалевич (1848—1925 рр.), подала <i>Наталя Бракер</i> .	153
З життя гуртків „Народньої Волі“ на Роменщині (1878—1884 рр.), подав <i>Серій Козлов</i>	166
З темряви минулого (1881 — 1891 рр. на Волині), подав <i>Всеволод Чаговець</i> .	192
Драгоманов у відновленій „Правді“ (з додатком листів М. Драгоманова до О. Кониського і останнього до нього), подав <i>Михайло Возняк</i> .	229

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ДРУКУЄТЬСЯ:

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

акад. Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

т. VI, ч. I.

ДРУКУЄТЬСЯ І НЕЗАБАРОМ ВИЙДЕ В СВІТ:

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

т. II корпусу

що містить думи про лицарство, думи історичні й думи побутові.

ДРУКУЄТЬСЯ ЗБІРНИК

ПОЛУДНЕВА УКРАЇНА

що являється продовженням видання серії „Київ та його околиця“ та „Чернігів і Північне Лівобережжя“.

Містить такі статті: акад. П. Тутковський, **Передісторична Природа Степової України**; С. Дложевський, **Ольбія**; М. Макаренко, **Забуті й занехаяні** (про дерев'яні вироби скитської доби); Б. Варнеке, **Перехід грецьких колоній Чорномор'я під владу Римлян та його наслідки**; Є. Загоровський, **Італійські колонії на північному Причорномор'ю XIII—XV вв.**; Петрунь, **Українські степи за ранньої татарської та за литовської доби**; Ів. Крип'якевич, **Полуднева Україна в часи Хмельниччини**; Д. Кравцов, **Московські ратні люди на Запоріжжю в кінці XVII в.**; О. Рябінін-Склярєвський, **Запорізькі заколоти та керуюча верства коша XVIII століття**; Т. Гавриленко, **Історична традиція на колишнім Запоріжжі**; К. Копержинський, **Становище театру на Полудневій Україні**; В. Герінович, **Економічна роль Чорного моря і її значення для політичної кон'юнктури Сходу Європи в другій половині XVIII стол.** О. Варнеке, **До історії становища робітництва в Донбасі в першій половині XIX ст.** та інші статті.

ДРУКУЄТЬСЯ ЗБІРНИК:

„ЗА СТО ЛІТ“ кн. 7.

Містить між іншими такі статті: Лев Пертц, **З листування українців з В. А. Жуковським**; І. Айзеншток, **Листування Г. Квітки до Ф. Коні**; Д. Граховецький, **До біографії Кирило-Методіївця І. Я. Посяди**; П. Данилов, **Листи П. О. і О. П. Кулішів до М. О. Максимовича**; В. Дроздовський, **Нездійснені видання 1865 р.**; С. Шкроб, **Забутий промовець на могилі Шевченка (О. Хорошевський)**; Н. Бухбіндер, **З листування акад. О. Пипіна**; М. Кістяківська, **В. П. Батуринський та його спомини про Драгоманова**; В. Чаговець, **З темряви минулого (рр. 1891-1895)**; В. Кравченко, **Відкриття пам'ятника Котляревському**, та інші.

ВИЙШОВ З ДРУКУ:

ЗБІРНИК ЗАХОДОЗНАВСТВА т. II.

**Видання комісії Заходо-і Америкознавства ВУАН,
за редакцією Ф. САВЧЕНКА.**

ДРУКУЄТЬСЯ Й НЕЗАБАРОМ ВИЙДЕ В СВІТ:

Федір САВЧЕНКО

З історії громадських рухів на Україні в 1870-х рр.

Ціна 5 крб. (Р)

M 1756

-5